منتدى إقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com

پانۆرامای دیرۆکی کورد

4000 پ.ز - 1975 ز.

کورد

نەتەوە، نیشتیمان، ناسنامە، کولتور

نوری کەریم

بەرگی دووەم

بۆدابەزاندنی جۆرەها کتێب:سەردانی: (مُنْتَدى إِقْرَأ الثَقافِي)

لتحميل أنواع الكتب راجع: (مُنْتَدى إِقْرَأ الثَقافِي)

براي دانلود كتابهاى مختلف مراجعه: (منتدى اقرأ الثقافى)

www. iqra.ahlamontada.com

پانۆرامای دیرۆکی دێرین و نوێی کورد

٤٠٠٠ پز. ■ ١٩٧٥ ز.

نوری کەریم

پانۆڕامای دیرۆکی دێرین و نوێی کورد

٤٠٠٠ پز. ـ ١٩٧٥ ز.

کورد

نەتەوە، نیشتمان، ناسنامە، کولتور

مێژووی دێرین

جوگرافیا

ئاین و ئاینزاکان

زەردەشت و ئاینی زەردەشتیی

میر و میرنشینەکانی کورد

حکومەتی کوردستانی خواروو، کۆماری کوردستان

شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی کورد

زمانی کورد

بەختی رامیاریی

بەرگی دووەم

بەشی ٥ ـ ٧

سلێمانی ـ کوردستان

٢٠١٧

ناوی کتێبەکە : پانۆرامای دێرۆکی دێرین و نوێی کورد٤٠٠٠ پز. ــ ١٩٧٥ ز.
بابەت : دێرۆکی دێرین و نوێی کورد و دراوسێکانی
نوسەر: نوری کەریم
تایپ و هەڵەچنی : نوری کەریم
دیزاینی بەرگ : ئارام عوسمان
دیزاینی ناوموە : چاپخانەی چوارچرا
چاپکردن : چاپخانەی چوارچرا ـ سلێمانی
چاپی یەکەم، کوردستان، سلێمانی ٢٠١٦
تیراژ : ١٠٠٠ دانە
لەبەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ژمارە سپاردنی (١٨٨٢) ساڵی ٢٠١٦ی پێدراوە.

هەمو ما فەکانی نوسەر پارێزراون

ناوەڕۆکی بەرگی دووەم (بەشی ٥ ـ ٧)
بەشی پێنجەم .....
زنجیرەی شۆڕشەکانی کورد.....٠٩
کۆمەڵە و ڕێکخراوە نیشتمانییەکانی کورد نێوان ١٩٠٨ ـ ١٩٤٧ .....١٢
خەبات و ڕاپەڕینی بەدرخانەکان.....٢٥
شۆڕشی یەزدان شێر ١٨٥٣ – ١٨٥٦.....٣٠
یەکەمین شۆڕشی دەرسیم ١٨٧٧ – ١٨٧٨ .....٣٤
شۆڕشی نەهری ١٨٨٠ .....٣٩
نیشانە هەرە دیارەکانی شۆڕشەکەی نەهریی.....٤٢
شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران ٤٤
شۆڕشی ئاگری ـ ئارارات ٤٥
دووەمین شۆڕشی دەرسیم ١٩٣٧ .....٥٠
ڕاپەڕینی بەدرخانەکان ١٨٤٢ـ ١٨٤٧ .....٥١
دوا وشە ٥٦
میری شکۆداری کورد عەبدالڕەحمان ٦١
پەراوێزەکانی بەشی پێنجەم ٧٤
بەشی شەشەم
چەندین قەڵەمی نەناسراو ٧٧
چەند نەستێرەیەکی پرشنگداری ئاسمانی کوردەواری: میر شەرەفخانی بتلیسیی ٨٣
شێخ مارفی نودێ ٨٤
مەولانا خالیدی نەقشبەندی ٨٧
چیرۆکی مامەیارە ٨٩
جوامێریی مامە یارە ٩٠
ئەحمەدی خانی ٩٢
ئەمین زەکی بەگ ٩٤
دوانزەسوارەی مەریوان ٩٥
ئیسماعیل شاوەیس ١٠٤
داستانی قەڵای دمدم ١١٢
چیرۆکەکە ١١٤
نوسینەوەیەکی دیکەی داستانی قەڵای دمدم ١٢٢

گەلی باشکورد و کۆماری باشکورد بەرچاوترین نموونەی راگوێزان ١٢٧
بەرکولێك لە میژووی گەلی ئەرمەن ١٣١
ئالۆزکردنی پەیوەندی نێوان کورد و ئەرمەن ١٤٣
پەراوێزەکانی بەشی شەشەم ١٤٧
بەشی حەوتەم
شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی مەلیکی کوردستان ١٩١٤ـ ١٩٣١ ..... ١٥١
بنەماڵەی شێخانی سلێمانی ١٥٤
شڵەقانی بار و دۆخی رامیاریی و ئابووری کوردستان ١٦٢
بڵاوبونەوەی کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتن بە کوردستاندا ١٦٧
ئەگەرەکانی بەردەم شێخ مەحموود ١٦٩
ڕووسەکان باکوور و ئینگلیز باشووری نێران داگیر دەکەن ١٧٠
گوڕانەوەی شێخ لە مەریوانەوە ١٧١
کوردو شەڕەکەی شوعەییە ١٧٢
پەیمانی سایکس بیکۆ و ویلایەتی موصڵ "باشووری کوردستان" ١٧٩
شێخ مەحموود لە نێوان هەڕەشە و دڵنەواییکردنی تورکدا ١٨١
ڕێککەوتنەکەی بەغدا لە نێوان بەریتانیا ـ شای عێراق ـ شێخ مەحموددا ١٨٤
یەکەمین کابینەی وەزیرانی حکومەتی مەلیك مەحموود ١٩٢
پەیوەندییەکانی نێوان شێخ و ڕووسیا و نامەو نامەکاریی ١٩٤
تەرازووی هێزە سەربازییەکانی بەریتانیا و عوسمانی نێوان سالاّنی ١٩١٥ ـ ١٩١٧ ..... ٢٠٠
داگیرکردنی ئەستەمبوول ٢١٢
ڕوبەڕووبونەوەکەی دەربەندی بازیان ٢١٤
ئازادکردنی شێخ لە زیندان و گەڕانەوەی بۆ کوردستان ٢٢٥
شێخی کوردان دەگەڕێتەوە سلێمانی ٢٣٠
یەکەمین فەرمانی حکومداری ٢٣١
دوەمین کابینەی حکومەتەکەی مەلیکی کوردستان ٢٣٢
کۆتایی شۆڕشەکانی شێخ ٢٣٦
کێشەی مووصڵ و چارەنووسی باشوور ٢٤٠
ئەفسەرانی بەریتانیا بە ئاشکرا و بەنهێنی لە کوردستان ٢٤٦
بیرۆی هند و بیرۆی قاهیرە ٢٤٨
داوە قرچۆکەکەی نێوان شێخ و بەرپرسانی بەریتانیا ٢٥٠

بارودۆخی ئابووری و کۆمەڵایەتی کوردستان ٢٥١
رێککەوتنەکەی بەغدا ٢٥٩
ماسی لە گەرووی نەهەنگدا ٢٦٣
ئاش لە خەیاڵێك و ئاشەوان لە خەیاڵێك ٢٦٩
کۆتایی شۆڕشەکانی شێخ و داخستنی فایلی کوردستانی باشوور ٢٧٢
هۆزی جاف ٢٧٤
پرۆپاگەندە و باڵۆرەی دامەزراندنی حکومەتی کورد ٢٨٢
رێککەوتن و پەیماننامەکانی سیڤەر، لۆزان، سایکس بیکۆ ٢٨٦
پەیمانی نهێنی سایکس بیکۆ ١٩١٥ ..... ٢٩٤
شێخ مەحمود، سمکۆی شوکاك، حەمدی بابان ٢٩٥
شێخ مەحمود بەتەنها بان ، سەرەتای دامرکاندنەوەی شۆڕشەکە ٣١٤
ڕاپەڕینە جەماوەرییەکەی ٦ ئەیلوول ١٩٣٠(شەڕی بەردەرکی سەرا) ٣٤٣
بنەماڵەی دەسەڵاتدارانی دەشتەکانی حیجاز ٣٦٧
نەشرافەکانی شاری مەککە ٣٦٨
وەهابییەکان ٣٦٩
کێشەکانی نێوان حسێن کوڕی عەلی و عەبدولعەزیز کوڕی سعوود ٣٧٣
ڕۆڵی ئەفسەری دەسگای هەواڵگری بەریتانیا، ئێدوارد لۆرانس ٣٧٤
کۆنگرە نێودەوڵەتییەکان و پەیمانە نێوخۆییەکان: ٣٧٦
پەیمانی ئاماسیە ١٥١٢-١٥٢٣ ..... ٣٧٧
پەیماننامەی زەهاو ١٠٤٨/١٦٣٨/١٦٣٩ز ٣٧٨
پەیماننامەی گوڵستان ٣٧٩
پەیمانی ئەرزڕۆم ، ئەرزڕۆمی دووەم ٣٨٠
ڕێککەوتنی سایکس بیکۆ ٣٨١
دامەزراندنی شانشینی عێراق ٣٨٤
پەیماننامەی سیڤەر ، لۆزان ٣٨٣
پەیمانی نێوان عوسمانی و کورد ٣٨٧
چەند نمونەیەك لە هەڵوێستی عەرەبەکانی عێراق ٣٩٠
پەراوێزەکانی بەشی حەوتەم ٣٩٥

بەرگی دووەم

بەشی ٥

زنجیرەی شۆڕشەکانی کورد
کۆمەڵە و ڕێکخراوە نیشتمانییەکان
١٩٠٨ – ١٩٤٧

چی سنووری دنیا هەیە بیسڕنەوە
زەوی هەمووی وەکو لۆکە شیکەنەوە
کە سنووریان کێشایەوە دووبارە
هەردێمەوە بۆ ئەم شارە
هەر کوردستان
ئەکەمەوە بە نیشتمان

(لەتیف هەڵمەت)

بزاڤی رزگاریخوازی کورد لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە هەردرێژەپێدانی زنجیرە نەپساوەکەی خەبات و قوربانیدانە لە پێناو ناسنامەی نەتەوەیی و مافە پێشێلکراوەکانیدا بەڕابەرایەتیی شۆڕشگێڕانی وەک شێخ عەبدولسەلامی یەکەم، شێخ عوبێدوڵڵای نەهری، مەلا سەلیم، سەید رەزای دەرسیمیی،میر بەدرخان، شێخ سەعیدی پیران، کوڕان و نەوەکانی میر بەدرخان، شێخ مەحمودی مەلیك، سمکۆی شوکاك، شێخ ئەحمەدی بارزان، بارزانی مستەفا، پێشەوا قازی محەمەد، هەر شۆڕشێکیش لەو شۆڕشانە لەسەر ئێسك و پروسکی شەهیدان و مالوێرانیی و ناکامیی و نسکۆی شۆڕشەکانی پێشتر و هەر بەخۆیەنی شەهیدان و ئاواتی سەربەخۆیی و پشت بە تاکە دۆست و پشتیوان، چیا بەرزو سەرکەشەکان هەڵدەگیرسان، شۆڕش و ڕاپەڕینێك لەزەمینەیەکی کۆمەڵایەتی فشەڵ یا وەك قارچك و دوومەڵانی بەهار لە خۆوە هەڵنەتۆقیوە، بەڵام یەك بەدووای یەکتردا بۆ هەمان ئامانج و بەهەمان بەرنامە و پلان و جۆرەها سەرکردەوە ڕادەپەڕین، لە بارووداوخ و هەل و مەرجی گونجاوو نەگونجاودا دەستیداوەتە چەك و روو لە چیا جەنگی ژیان و مردنی کردووە. شۆڕش و ڕاپەڕینەکانیش، جارهەبووە لە پێناو زامنکردنی چەند داواکارییەك یا نامانجی بەرتەسکی کەسێك،هۆزێك،یابەدەست تێوەردان و پیلانی دەرەکیی یا تەها شۆڕشش لەپێناو شۆڕشدا... هەرهەموو نەو شۆڕش و ڕاپەڕینانەش لە سفرەوە دەستیان پێدەکرد ولە نەنجامیشدا دەهاتنەوە سەرسفر.

١- شۆڕشی کوڕی جونبولات (میر عەلی) ١٨٠٥ز.

٢- شۆڕشی بلباس ١٨١٨ز.

٣- شۆڕشی هەکاریی ١٨٢٨ — ١٨٢٩ ز.

٤- ڕاپەڕینی ئیسماعیل پاشای بادینی ١٨٣٥ — ١٨٤٢.

٥- شۆڕشی میر بەدرخان ١٨٤٣ — ١٨٤٧ز.

٦- شۆڕش و بزوتنەوەکانی بەدرخانەکان ١٨٤٧ — ١٩٣٧ز.

٧- شۆڕشی یەزدان شێر (عیزەددین شێر) ١٨٥٣ — ١٨٥٦ ز.

٨- یەکەمین شۆڕشی ١٨٧٧ — ١٨٧٨ز.

٩- شۆڕشی شێخ عوبێدوڵڵای نەهری ١٨٨٠ز.

١٠- ڕاپەڕینی هەکاریی ١٨٩٥ز.

١١- ڕاپەڕینی زیلان بەڕابەرایەتیی فەرزندە.

١٢- ڕاپەڕینی کوڕانی غەوسی هیران، شێخ بەهادین و موحەمەد شیرین.

١٣- بزوتنەوەی پشتکۆ بەفەرماندەیی قەدەم خێر).[1]

١٤- ڕاپەڕینی بتلیس ١٩١٣ بەسەرکردایەتی شێخ سەلیم، شەهابەددین، عەلی.

١٥- شۆڕشەکانی ئیبراهیم پاشای میللی و تەیموور پاشای میللی و نەوەکانیان ١٩٠٤ز.

١٦- شۆڕشەکانی شێخ مەحوودی مەلیکی کوردستانی باشوور ١٩١٤ – ١٩٣١ز.

١٧- شۆڕشی سمایل خانی سمکۆ ١٩١٤ – ١٩٣٠/٦/٢١ز.

١٨- بزوتنەوەی شێخ عەبدولسەلامی یەکەم ١٩١٤ ز.

١٩- ڕاپەڕینی زاخۆ و هۆزەکانی دۆسکی، گوڵی (کولی)، سندی ١٩١٩/٧/١٥ بەسەرکردایەتی حاجی شەعبان، تایەر ئاغا، صدیق برۆ (پەڕۆ)، سلێمان موفتی.

٢٠- ڕاپەڕینی ئیبراهیم خانی دلۆ ١٩١٩ – ١٩٢١ ز. باشووری کوردستان.

٢١- شۆڕشی ئارارات (ئاگری داخ) ١٩٢٧ – ١٩٣١ ز. بە ڕابەرایەتی ڕێکخراوی خوێبوون، باکووری کوردستان.

٢٢- ڕاپەڕینی سەید ڕەزای دەرسیمیی ١٩٣١ – ١٩٣٣ ز. باکوور.

٢٣- شۆڕشی جوتکارانی خۆراسان ١٩٣٠ خۆرهەڵات.

٢٤- یەکەمین ڕاپەڕینی بەرزان ١٩٣١ – ١٩٣٢ ز. باشوور.

٢٥- دووەم ڕاپەڕینی ١٩٣٧ز. باکوور.

٢٦- دووەم ڕاپەڕینی بارزان ١٩٤٣ ز. باشوور.

٢٧- سێیەم ڕاپەڕینی بارزان ١٩٤٥ز باشوور.

٢٨- شۆڕشی مەزنی ئەیلوولی ١٩٦١ – ١٩٧٥ ز. باشووری کوردستان.

٢٩- شۆڕشی نوێ ١٩٧٦ – ١٩٩١ز. باشوور.

٣٠- شۆڕشی خۆرهەڵاتی کوردستان ١٩٧٩ بەڕابەری حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران و کۆمەڵە، کە هێشتا بەردەوامە و ڕۆژانە قوربانیدەدات.

٣١- ڕاپەڕینە مەزن و سەرکەوتووەکەی کوردی باشووری کوردستان لە بەهاری ١٩٩١ دا کە گیان لەسەر دەست و سەرسەخت بەخوێن و قوربانیدان و ووردەیەکی پڕۆلایین تەواوی هێزە سەربازی و دامەزگا تۆقێنەر و داپڵۆسێنەرەکانی ڕژێمی بەعسی تارومارکرد و بۆ هەتا هەتایە لە باشووری کوردستان وەدەرینان و ئەوەی مابووەوە لەوڵەشکرە زەبەللاحە خۆیان خستە بەختی کوردەوە.

٣٢- ڕاپەڕینی مەلا خەلیل: مەلا خەلیل خەڵکی گوندی میراوێی سەردەشتە لە هۆزی مەنگور، پێشەوایەکی ئاینیی و خاوەن دەستەڵاتێکی کۆمەڵایەتی بوو لە مەنگور، کەورك، سەردەشت و سابڵاخ. نامەی بۆ هەباسی مەحوود ئاغا ناردبوو چەکداری میراودەلی دەگەڵ بچن عەشیرەتەکانی دیکەش چاویان لێدەکەن. پشدەری لە وەڵامدا وتیان (ئینگلیز و عێراق پێیان خۆش نییە، ناتوانین یارمەتیتان بدەین، بەڵام بێت و مامش و دیبوکری و عەشیرەتەکانی تر بەشداری شۆڕشەکەیان بکەن ئەوانیش ئامادە دەبن بە ئاشکرا یارمەتی پێبگەیەنن. هاتوو خوا نەکردە مەلا خەلیل بشکێ و بیەوێ بێتە دیوی عێراق، حازرن

وەخۆی بگـرن و بیحەوێننـەوە).[٢] دیـارە شۆڕشـەکە سـەرکەوتوو نـەبووە و مـەلا خـەلیل و یارمـەتیـدەرانی هاتوونەتە ئەمدیو (مـەلا خەلیل و دەستوو پێوەندەکەی ماوەیەك لای مـەلای گـەورەی کۆیـە مانـەوە هـەتا لێبوردنی بۆ دەرچوو، دووانزە گوندی پێبەخشرا و دانیشت)[٣].

٣٣- راپەڕینی جەوهەر سوڵتان لە پایزی ١٩٣١ لە باشوری هەمەدان.

٣٤- راپەڕینی دەڤەری بۆکان لە زستانی ١٩٥٢ دا دژی دەرەبەگەکان.

٣٥- لە بەشی خواروی رۆژهەلاتی کوردستانیش (کوردستانی رۆژهـەلآت دەبێـت بـە ٣ بەشـەوە، بەشـی سەرو بریتیە لە دەڤەری سابلاخ — مەهاباد کە نازرباێجانی خۆرئاواشی پێدەڵێن، بەشی ناوەڕاست بریتیـە لـە :دەڤەری سنە — سنندج کە کوردستانیشی پێدەڵێن، بەشی خوارو بریتیە لـە دەڤـەری کرماشـان ن.ك) چـەند بزوتنەوەیەك رویاندا و رۆژنامەکانی سەر بـە حکومـەت بـە هەڵـەداوان نوسـیان "جوتیـارانی کـورد زەنگـی دابەشکردنی زەوی لێدەدەن،ئەو رۆژنامانە دەرەبەگەکانیش بانگدەکـەن وشـیارین،لەژێر ناونیشانی (ئاسـۆی خوێناوی شۆڕش لە دورەوە دیارە)، (کوردستان بۆتە کۆمۆنیست) (د. قاسملو، هەمان سەرچـاوەی پێـشو، ل ٢٠٧)

کۆمەڵە و رێکخراوەکانی کورد ١٩٠٨ ـ١٩٤٧

چەند لایەنێکی بەرپرسیاری بزاڤی کوردایەتی لە کۆتایی سـەدەی نـۆزدەدا بەبەرنامەیـەکی نوێـوە هاتنـە گۆڕەپانی خەباتەوە، وەك قەلاچۆکردنی دەردی نەخوێنـدەواریی، کردنـەوەی خوێنـدنگا و چـاپکردنی کتێبـی فێربوونی خوێندنەوە و نووسین بـە کـوردی، دامەزراندنی چـەندین کـۆڕ و کۆمـەڵ و رێکخـراوی رامیـاریی، کۆمەڵایـەتیی، کولتـووریی بـۆ ووشـیارکردنەوەی جـەماوەری کـورد لـە نـەرك و مافـەکانی لـەو وڵاتانـەدا کوردستانی بەسەردا دابەشکراوە و کورد بزانێت لە خـاك و وڵاتـی خۆیـدا دیـل و چەوسـاوە و دەسـندەخۆری داگیرکارە ملهوڕەکانن، خێروبێری کوردستان دەدزن و کـورد دادەدۆشـن و دەیکەنـە سـوتەمەنی جـەنگ لـە پێناو سوڵتانەکانی تورك و شاکانی ئێرانـدا و لـە زیـان و تێداچـوون و مـاڵوێرانی بـەوڵاوە بەرژەوەندییـەکی کوردی تێدانییە، داگیرکارانی کوردستان هەرکامیان سەرکەوتووبێت یا دۆڕاو، کورد هەر چەوساوە و دیـل و کەرت و پەرتە.

ڕووداوە گرنگـەکانی سـەرەتای سـەدەی بیـستەم وەك راپـەڕینی بەشـێك لـە هێزەکـانی دەریـایی کایزەر(قەیسەر)ی ڕووسیا، بزوتنـەوە رامیـاریی و کۆمەڵایەتییەکـەی ئێـران ١٩٠٥ بەسـەرۆکایەتی دکتـۆر موصـەدیق و دوواتـر لـە تورکیـا و لەسـەردەمی سـوڵتان عەبدولحەمیـددا بەسـەرۆکایەتی مەدحـەت پاشـا کەچاکسازێکی مەزنی نەو سەردەمە بوو لە تورکیا،ئالای نوێخوازیی، دەسـتەڵاتی یاسـا، یەکسانیی، دادی کۆمەڵایەتیی و دیاریکردنی دەستەڵاتەکانی سوڵتانی بەرزکردەوە و هـەر لـەو رێگەیەشـدا بـوو بـەقوربانیی.

ئەو بزوتنەوە پێشکەوتنخوازە لە ئێران و تورکیاش بە بزوتنەوەی (مەشروتە) ناسرا، کە خەباتی دەکرد لە پێناو دەستەلاتی یاسا و (شۆرتەکان ـ مەرجەکان)ی پابەندبوونی دانیشتوان بە دەستەلاتی شا ـ سوڵتانەوە، کە دەبێت دیاربکرێن و پەرلەمان پەسەندی بکات.

بزوتنەوەی مەشروتە لە راپەڕین وداواکارییەکانی هێزی دەریاوانەکانی نێکۆلای کایزەری ڕووسیا وە سەرچاوەی گرتبوو، بوون بە سێ راپەڕین دژی سێ دەستەلاتی ملهوڕ لە ڕۆژهەلات و بەشێکی ئەوروپاشدا و زەنگی وورياکردنەوەی گەلانی ژێر دەستەلاتی تاکەکەسی شاو سوڵتانەکان بوو، عەرەب، کورد، ئەرمەن، بلووژ و نازادیخوازانی فارس و تورکیش، لە چەندین هەڵوێستیشدا خەباتی ئەو گەلانەی پێکەوە گرێدا و یەکدەست و بەکوڵ و دڵ ڕوویەڕووی دەستەلاتی تاکەکەسی شا و سوڵتان دەبوونەوە، وەک هاریکاریی تورک و کورد لەدامەزراندنی کۆمەڵەی یەکێتی و سەرکەوتن (الاتحاد و الترقي) کە چەند دروشمێکی زەق و بە باقووبریقی هەڵخەڵەتێنەری بەرزکردبووەوە، نازادی، برایەتی، یەکسانی، دادی کۆمەڵایەتی، کە هەموو مرۆڤێکی پیشکەوتنخوازی ڕادەکێشا، بەڵام هەر دروشم بوون بۆ گەیشتنە دەستەلات. سەرانی کوردیش کەوتنە خۆ، چەندین کۆڕو کۆمەڵ و ڕێکخراوی رامیاریی، کۆمەڵایەتیی و کولتووریان دامەزراند هەرچەند پڕ بە پێستی واتای جەماوەریی، جەماوەریی نەبوون و پشت بە هێزی چینە چەوساوەکانی کۆمەڵی کورد ببەستن، بەڵکو لە شێخانی خاوەن گوند و فێودالڵ و خاوەن زەوی وزارەکانی وەک شێخانی شەمزین شێخ عوبێدوڵڵا و شێخ عەبدولقادری شەمزین ـ نەهری، شێخ سەعید و سەرکردە کوردەکانی نێو سوپای عوسمانی وەک ئیحسان نووری پاشا، قوماندان خالید بەگی جویری، ژەنەڕاڵ ئیسماعیل و چینی ئۆرستۆکراتی کورد و دەوڵەمەندەکان وەک بنەماڵەی بەدرخانەکان و خاوەن بڕوانامە و ڕووناکبیران و خوێندکارانی زانکۆکانی ئەستەمبوولڵ بوون وەک دکتۆر فوئاد، موحەمەد تۆفیق و حاجی ئەختی و ڕووناکبیرانیش وەک مەمدووح سالم، ئامانجیشیان دامەزراندنی کوردستانێکی ئۆتۆنۆمی بوو لە ژێر سایەی سوڵتاندا. خەباتکارانی کورد هەرچەند بەئامانج نەگەیشتن، بەڵام تووانییان کورد ووریابکەنەوە و چینەکانی کۆمەڵی کوردەواری هۆشیاریکەنەوە و دەمارە سڕوستەکانی بیری نازادیی دەبزوێنن و چەندین کۆمەڵە و ڕێکخراوی رامیاریی، ڕووناکبیریی دادەمەزرێنن و گۆڤار و (ڕۆژنامە) و بڵاوکراوە چاپ و پەخش دەکەن و چەند فێرگەیەکیش دەکەنەوە بۆ فێربوونی خوێندنەوە و نووسین بەزمانی کوردی، وەک:

١ـ کۆمەڵەی یەکێتی و سەرکەوتن (پێشکەوتن)- ئیتحاد و تەرەقی: کۆمەڵەیەکی رامیاری بوو ١٨٨٩ بەهاویەشی تورک و کورد دامەزرا و ١٩٠٢ یەکەمین کۆنگرە لە پاریس دەبەستن بەنامادەبوونی دوو نوێنەری کورد عەبدولڕەحمان بەدرخان و حیکمەت بابان. دووای کۆنگرەی دووەم ١٩٠٨ ڕێبازی کۆمەڵەکە گۆڕانکاریی بنەڕەتیی بەسەردا هات و ڕوویکردە دەستەلاتی تاکەکەس و تۆرانیزم.

٢- عەزمی کورد یەکەمین ڕێکخراوی رامیاریی کوردە، شێخانی نەهری ١٩٠٨ دژی شۆڤێنزمی تورک

دایانەزراند.

٣- کۆمەڵەی بەرزیی و پێشکەوتنی کورد (تعالی و ترقی کرد) ١٩٠٨/٩/٢٥ بەرابەرایەتیی ئەمین عالی بەدرخان و شەریف پاشای خەندان و شێخ عەبدولقادری شەمزین و خەلیل خەیالی و داماو، دامەزرا و لقەکانی کۆمەڵە لەشارەکانی ئامەد، بتلیس، وان، ئەرزرۆم چالاکییەکانی دەنواند. رۆژنامەوان و مێژوونووسی فەرەنسایی و دۆستی کورد، کریس کۆچیرا دەڵێت: ئەو کۆمەڵەیە (داوای سەربەخۆیی کوردستانی دەکرد لە چوارچێوەی یەکێتی دەوڵەتی عوسمانیدا لە ژێر سایەی سوڵتان وەحیددین و جیانەبوونەوەی لە تورك دەکرد) سوڵتانەکانی عوسمانیش بنکە جەماوەرییە فراوانەکەی گەلانی دەوڵەتی عوسمانییان دۆڕاندبوو، وەحیددین دەیویست ئەگەر بە رووکەشیش بێت پشتیوانیی کۆمەڵەکە بکات و لەو رێگەیەوە دڵسۆزیی و هاوکاریی چەند ملیۆنێك کورد زامنەکات بۆ درێژەپێدانی دەستەڵاتی خۆی.

دکتۆر بلە چ شێرکۆ (سوردیا بەدرخان) دەڵێت: سوڵتان فەرمانیدا لیژنەیەکی باڵا بەسەرۆکایەتی شەیخولئیسلام(موفتی وڵاتی عوسمانیی) ئیبراهیم حەیدەریی و ئەندامێتی دوو نوێنەری سوڵتان،عەبووق پاشا و عەونی پاشا و نوێنەرانی کورد عەبدولقادر شەمزینی و ئەمین عالی بەدرخان و موراد بەدرخان و مەولانازادە رەفعەت و دوو ئەفسەری کورد، ئەمین زەکی بەگ و عەونی بەگ کۆبنەوە بۆ پلاندانان و ئەنجامدانی سەربەخۆیی کوردستان. وەك ئاشکرایە ئەو پرۆژەیەش بەرهەمی نەبوو، هۆکاریی هەرە کاریگەریش بیروبۆچوونی جیاواز و پێکنەهاتنی بنەماڵەی شێخان و بنەماڵەی بەدرخانەکان لەلایەك و دروست نەخوێندنەوەی باروودۆخی نێودەوڵەتیی بوو بەوشێوەیەی شەریف پاشا لە نزیکەوە ئاگادارنەبوو. کۆمەڵەکە لە رووکەشدا بەیەکگرتوویی مابووەوە، بەڵام ناکۆکییەکان قوڵدەبوونەوە، ئەمین عالی بەدرخان رۆژنامەی (پەخشنامە)ی (هاوکاری و پێشکەوتنی کورد) و شێخ عەبدولقادریش (هەتاوی کورد)ی بڵاودەکردەوە و لە شەڕە دەنووکی نێوانیاندا نهێنییەکانی یەکتریان ئاشکرا دەکرد. هەوڵ و کۆششی بەردەوامی نوێنەری کورد ژەنەراڵ شەریف پاشای خەندان لەوەدا خەستەبێتەوە ئەنجامی کارەکانی لەگەڵ کۆنگرەی ئاشتیدا بخاتە بەردەم سەرکردەکانی کۆمەڵە: ئەو ناوچانەی ئەرمەنەکان داوای دەکەن خاکی کوردە.سەرفرازیی کوردیش (لەبارووددۆخی نێستادا . ن.ك) لەوەدایە پاڵبدەین بە تورکیاوە و لە ژێر سایەی نۆتۆنۆمی بەرێوەبردنی کارووباری ناوخۆی کوردستاندا لە چوارچێوەی تورکیادا بمێننەوە. نەگەر پشتگیریی ئەو پرۆژەیە نەکەن، دەست لەکار دەکێشێتەوە (ئیستیقالە[٤]).

بەڵام نازانین مەبەستی دەستکێشانەوەیە لە نوێنەرایەتی کورد یا دەستبەرداربوونە لە کۆمەڵە؟ (شەریف پاشا ١٨٦٥ - ١٩٤٥ناوی موحەممەد کوڕی سەعید پاشای کوڕی حسەین پاشای کوڕی ئەحمەد ناغای خەندانە و لەشاری سلێمانی لە دایکبووە . سەعید پاشای باوکی لەناو عوسمانیاندا پلەو پایەی بەرزو دیاری هەبووە، بنەماڵەکەشیان هاوکارێکی نزیکی پاشاکانی بابان بوون ودووای رووخانی بابانیش چوونەتە

ئەستەمووڵ .شەریف پاشاهاوپۆلی شێخ مەحمود بوو لە حوجرەکەی خواجە ئەفەندی، دووای نەوە لە ئەستەمووڵ درێژە بە خوێندن دەدات و ١٨٨٥دەچێتە پاریس وخوێندنی سەربازی تەواودەکات و دەبێتە ژەنەراڵ وزمانەکانی ئیتالی وفەرەنساوی وبۆنانی فێربووە . ١٨٩٠بۆتە هاوسەری (نامینە خانمی . ن. ك .) کچی عەباس حیلمی ئامۆزای فاروقی پاشای میسر، ١٨٩٨ـ ١٩٠٨ دەبێتە باڵوێزی دەوڵەتی عوسمانی لە سوید،١٩٠٨ گەڕاوەتەوە ئەستەمووڵ و لەگەڵ ئەمین عالی بەدرخان و شێخی شەمزینیدا کۆمەڵەی تەعالی تەرەقی کورد دادەمەزرێنن،١٩٠٩لەپاریس، حزبی رادیکاڵی عوسمانیی دادەمەزرێنێت و هەمان ساڵیش گۆڤاری (مەشروتییەت) لەپاریس دەردەکات. کۆتایی ١٩٥١لە شاری ناپۆلی ئیتالیا کۆچیدواییکردو تەرمەکەی گوێزرایەوە بۆقاهیرە و لە گۆرستانی خدێویییەکان نێژراوە، هەرچەند وەسییەتی کردبوو لاشەکەی بسوتێنن و خۆڵەمێشەکەی بکەنە دەریاوە چونکە خاك ولاتی نیە. بڕوانە کارزان یاسین، ڕۆژنامەی هەولێر، ژ/١٣٤١ ڕۆژی ٢٠١٢/٥/٢٢) نەکرەم جەمیل پاشای ئەندامی سەرکردایەتی کۆمەڵە ڕۆژی ١٩٢٠/٢/١٨ لە ڕۆژنامەی جاگادامارد بڵاویکردەوە زۆربەی کورد بەوورەیەکی بەرزەوە داوای سەربەخۆیی دەکەن. دڕندەیی مستەفا کەمال بەرامبەر کورد شتێکی لە قەلاچۆکردنی ئەرمەن کەمتر نییە، ئێمەش نێزیکەی ملیۆنێك قوربانیمان داوە. شێخ عەبدولقادریش دەیوت: ئەرمەن داوای شەش هەرێمەکەی خۆرهەڵاتی تورکیا دەکەن کە پێنج هەرێمیان کوردستانە، بۆ داوای ئۆتۆنۆمی دەکەین؟ بەهێزو توانای خۆمان سەربەخۆیی تەواو بەدەست دەهێنین، چوونە پاڵ ئەرمەنیش دژی تورك کارێکی پووچەڵ و شێوە ناپاکییە.(٥)

٤- کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی خوێندەواری کورد (جمعیت معارف کرد) عەبدولرەحمان بەدرخان ١٩٠٨ لە ئەستەمووڵ دایەزراند، زۆرینەی ئەندامەکانی خوێندکاری پەیانگا و زانکۆکانی بوون و دەوڵەمەند و دەستڕۆشتووەکانی کورد یارمەتییاندەدا. خەلیل خەیاڵی چالاکترین ئەندامی کۆمەڵەکە بوو. ساڵی ١٩٠٩ دەستەڵاتدارانی تورك قەدەغەی دەکەن. کۆتایی یەکەمین جەنگی جیهان کە هاوپەیمانەکان هاتنە ئەستەمووڵەوە، کۆمەڵەش بووژایەوە.

٥ - کۆمەڵەی جیهاندانیی، سمکۆی شوکاك و عەبدولرەزاق بەدرخان ساڵی١٩١٣لە شاری (خۆی) خۆرهەڵاتی کوردستان دایانەزراند و ١٩١٣/١٠/٢٧ بۆ بڵاوکردنەوەی خوێندەواریی بەزمانی کوردی یەکەمین خوێندنگە لەوشارەدا دەکەنەوە.

٦- کۆمەڵەی هێڤی ١٩١٠/١/٩ خەلیل خەیاڵیی دایەزراند، ئەندامەکانی کۆمەڵێك خوێندکاری پەیانگای کشتوکاڵ بوون لە ئەستەمووڵ، ١٩١٣/٦/١٩ قەدری پاشا و مەمدووح سالم یەکەمین ژمارەی (ڕۆژی کورد) بەهەردوزمانی کوردیی و تورکیی بڵاودەکەنەوە و فێرگەیەکیش لە ئەستەمووڵ دەکەنەوە بۆ پەرەپێدانی زمانی کوردیی لە ژێر دروشمی (قەڵەم بەر لە شمشێر)، خوێندکارانی زانکۆ خۆبەخش کاریان تێدادەکرد. ١٩١٣/١٠/١٤ یەکەمین ژمارەی هەتاوی کورد لە جێگەی ڕۆژی کورد بڵاوکرایەوە(٦).

۷ـ کۆمەڵەی بەرزی کوردستان (جمعیت تعالی کردستان) ۱۹۱۷/۱۱/۱۹ دامەزراوە، بڵاوکراوەی (ژین)ی دەردەکرد، ڕێبازێکی نەتەوەیی هێمنی پیادە دەکرد بۆ دابینکردنی مافەکانی کورد لە ڕێگەی خەباتی ڕامیاریی و دیالۆگەوە ـ یەکەمین هەنگاو پەیمانێك لەگەڵ حیزبی نازادیی و پێکهاتن دەبەستن کە گەیشتنە دەستەڵات شێوە سەربەخۆییەك لە چوارچێوەی تورکیادا بۆ کورد بسەلمێنن.

۸ـ کۆمەڵەی بەرزیی نافرەتی کورد ۱۹۱۹/۱۱/۲ نەمینە خانم هاوسەری شەریف پاشا دایەزراند بۆ بڵاوکردنەوەی خوێندەواریی لە نێو نافرەتاندا و هۆشیارکردنەوەیان و خەباتکردن لە پێناو یەکسانیدا.

۹ـ کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد (جمعیت استقلال کرد) ۱۹۲۲ لە سلێمانی بەسەرۆکایەتی ژەنەرال مستەفا پاشای یامۆلکی دامەزراوە، لە پێناو گەیاندنی دەنگی کورد و مافەکانی کورددا. مارتی ۱۹۲۰ داواکارییەکانی گەلی کوورد پێشکەش بە هاوپەیمانە سەرکەوتووەکان دەکات (کوردستانێکی سەربەخۆی یەکگرتوو بە کوردستانی بندەستی ئێرانیشەوە.. بەڵام هاوپەیمانان لەبەرنامەیاندا نەبوو بەهیچ شێوەیەك دەستکاریی یەکێتیی خاکی ئێران بکەن کە لە جەنگەکەدا بێلایەن بوو).

۱۰ ـ کۆمەڵەی خوێبوون: ئەنجامی یەکگرتنی ئەم کۆمەڵە و ڕێکخراوانە دامەزرا:

أـ بەرزیی کوردستان ۱۹۱۷ دامەزرابوو (ڕۆژنامەی)ی ژینی دەردەکرد.

ب ـ کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد ۱۹۱۸ دامەزرابوو،(ڕۆژنامەی) هاوار و ڕووناکیی چاپ و بڵاوەکردەوە لە ناوەوە و دەرەوەی کوردستان.

ج ـ ڕێکخراوی کوردستان.

دـ کۆمەڵەی نەتەوەیی کورد.

هـ ـ کۆمەڵەی ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی (جمعیت تشکیلات اجتماعیه).

ساڵی۱۹۲۷ هەموو ڕێکخراوەکانی کورد (لە باکور ن.ك.) لە حیزبی خوێبوون دا یەکدەگرن بە دەست پێشخەریی دەربەدەرەکانی وڵات کە زۆربەیان دەرەبەگ،خاوەن مولك، ڕوناکبیربوون و یەکەم کۆنگرەی لەهەمان ساڵدا لە هاوینەهەوارێکی (جبل حمدون – لبنان) بەست و یەکێك لە سەرکردەکانی نەرمەن بە نێوی پاپا زیان بەشداریی کارویارەکانی کۆنگرەکەی کرد. بیرتەسکیی و بەرژەوەندیی تایبەتیی سەرکردەکانی(خوێبوون) ڕێگربوون لە گەشەکردنی ڕێکخراوەکە و پشتیان بە زهێزەکان بەستبوو کە دەیانویست کێشەی کورد بکەنە کارتی فشار بۆ سەر تورکیا. فەرەنسا لە جموجۆڵەکانی خوێبوون بێ ئاگا نەبوو بەڵام بەریتانیا دەستی تێوەردابوو، جگە لەوەی خوێبوون ڕاستەوخۆش کەوتبووە ژێر نفوزی داشناق (ناسیۆنالیستە توندڕەوەکانی نەرمەن)داشناق کۆمەکیی سیاسیی و سەربازیی و دارایی بەخوێبوون دەکرد.

خوێبوون دوو هەنگاوی مێژوویی زۆر گرنگی بۆ هەتا هەتایە کردۆتە شانازیی بۆ خوێبوون و بۆ کورد، نەخشاندنی ئالای کوردستان و نەخشەی کوردستان وسرینەوەی هەستی نائومێدیی دوای شۆڕشەکەی شێخ

سەعیدی پیران کە نەبێتە هۆی خاوبوونەوەی تەوژمی بەرگریی و ووروبەردانی کوردو رێگە بۆ تورك ئاسانبکات قەلاچۆیان بکەن و لە نێو تورکدا بتوێنەوە. لەبواری میدیا و راگەیاندن و ووشیارکردنەوەدا خۆیبوون بەڕادەیەك چالاك بوو، بنیتۆ مۆسۆلۆنی ١٨٣٥ – ١٩٤٥ سەرۆکی ئیتالیا لە ١٩٢٢دا ئامادەیی پیشانداوە یارمەتی کورد بدات. ئیتالیا و تورکیا ناکۆکبوون هەردووکیان چاویان لەولاتانی بالکان بڕیبوو، تورکیا لە ترسان خۆی بە پەیمانی سەعد ئابادەوە هەڵواسی و ئیتالیاش بۆ راگرتنی بالانس، کوردی لەدژی تورکیا تیژدەکرد.. شۆڤێنزمی تورك و ولاتە دراوسێکان بە جۆرێك هەموو رێگاکانی ناشتی و خەباتی دیموکراتیانەودیالۆگ و لەیەکتر تێگەیشتن لە رووی خۆیبووندا دادەخەن، ناچارەبێت بەرنامە رامیاریەکەی بگۆڕێت و دەست بداتە چەك و پاڵبدات بە تاکە دۆست و پشتیوانەوە،چیاکانی کوردستان و داکۆکی لە مان و بوونی کورد بە شۆڕشی چەکدار بکات کە دوژمن زمانی ناشتی و دیالۆگ تێنەدەگەیشت.

صالی ١٩٢٧ هەرهەموو کۆمەڵە و رێکخراوەکانی کورد کە لە سنووری تورکیادا کاریانەدکرد و شاری ئەستەمووڵیشیان کردبووە بنکەی چالاکی بەگرووپی (تشکیلات اجتماعیە) شەوە خۆیان لەیەك رێکخراوی رامیاری چەکداردا تووانەوە بە نێوی کۆمەڵەی خۆیبوون بەسەرۆکایەتی ژەنەرال ئیحسان نووری پاشا ١٨٩٣ – ١٩٧٦ز. کە زۆربەی ئەندامەکانی لە رووناکبیر و خاوەن بڕوانامەکان و خوێندکارانی زانکۆکانی ئەستەمووڵ و بنەماڵە دەستڕۆیشتووەکانی کوردبوون ئەگەر نەڵێین فیودال و خاوەن سامان و دەوڵەمەند قورسەکان نەبووین!

رێکخراوە نوێیەکە(خۆیبوون) کەوتە چالاکیی و زەمینە خۆشکردن بۆ شۆڕشی چەکدار

- شۆڕشی ئارارات ١٩٢٧ - ١٩٣٠رادەگەیەنێت بە سەرۆکایەتی ئیحسان نووری پاشا و لەو رووەوە هەنگاوی سەرکەوتووی دەنا.

- دڵی ئەرمەنەکانی لە کورد پاککردەوە.

- گفتی یارمەتیی و هاوکاریی لە رەزا شای ئێران وەرگرت.

- هۆزێکی جەلالی یاخیبوو لە تورك دەکاتە هاوپەیمان و هاوسەنگەر دژی تورك.

- لە هەوڵداندا بوو لەگەڵ حکومەتی عێراقدا بۆ پیادەکردنی بڕیارەکانی کۆنگرەی سیڤەر و دامەزراندنی حکومەتی کوردستان .

- پەیوەندی بەکوردی سووریاشەوە کردبوو، بەگەرمیی بەپیر شۆڕشەوە هاتن.

- شێخ ئەحمەدی بارزان ١٩٣٠/٦/٢١ هێزێکی چەکدار دەنێرێت و لە نۆراما پەلاماری لەشکری تورك دەدەن و بەردەوامیش هاوکاریی شۆڕشی دەکرد و بەرادەیەك زیانی بە تورك دەگەیاند، ناچار بن لای نوێنەری بالای بەریتانیا لە عێراق سکالانامەیەك پێشکەش بکەن بۆ ئەوەی لە سنووری عێراقدا گورزێکی کوشندە لە هێزەکانی شێخ ئەحمەد بوەشێنن لە بارزان، دەستەڵاتدارانی بەریتانیا داوا لە شێخ ئەحمەد دەکەن

دەست نەخاتە کاروباری ناوخۆی تورکیاوە، شێخ گوێ بەو داواکارییەی ئینگلیز نادات کە لەشێوەی فەرماندابوو، لەوەڵامدا دەڵێت ئەوە کاروباری ناوخۆی کوردە، ئێمە نەتەوەیەکین،دەستمان لەکاروباری بێگانە وەرنەداوە...هەربەو هۆیەوەش نێوانی لەگەڵ کاربەدەستانی ئینگلیز تێکچوو، دڕندانەش لە ئاسمان و زەویەوە پەلاماری بارزانیان دا.. لە هەموو سامان و دارایی و خۆشییەکانی ژیاندا، شێخی بارزان چەند شتێکی زۆر بەلاوە خۆشەویست بوو، بارزان و بارزانیان، مەشخەڵانی ناگری زستانەی بارزان و تریٚ کێوێلەی بارزان. خۆیبوون و شۆڕشی ئارارات (ئاگری داغ) دوژمن شپرزە دەکەن زۆریان بۆ هات و کەوتنە فرتوفێڵ، بڕیاری لێبوردنی گشتیی، گێڕانەوەی ڕاگوێزراوە کوردەکان بۆ شوێنی خۆیان و پێکهێنانی لیژنەیەکیش بۆ سەرپەرشتیی کاروباری کوردستان. هەردوو لیەنەکەش بەڵێنیان دا:

١ـ کورد پەلاماری بایەزید نەدات.

٢ـ تورکیش پەلاماری چیای ئارارات و لوتکەی ئاگری داغ نەدات.

بەڵام تورک کە هەرگیز خاوەن پەیمان و بەڵێن نەبوون لەگەڵ کورددا و تەنها بۆ چاوڕاوو کەڵک وەرگرتن لە کات و خۆکۆکردنەوە پەیمانیان لەگەڵدا بەستووە، لە مایسی ١٩٣٠دا، بە هێرێکی قەبەوە پەلاماری چیای ئاگری دەدات و مانگێک بەردەوام ئاگریارانی شۆڕشگێڕانی کورد دەکات، لەگەڵ نەوەشدا بە جۆرێک دەشکێن وبە سەرشۆڕیی گەڕانەوە، بوون بە پەندی زەمانە، زیانیشیان گەلێک زۆربوو، دەستکەوتی شۆڕشگێڕانی کوردیش:

١٧,٠٠٠هەزار سەرباز خۆیان دابەدەستەوە.

٦٠٠ شەش صەد گوللە پرژێن (شەست تیر).

٢٤ بیست و چوار تۆپهاوێژی قورس.

١٢ فڕۆکەش سەرنگونبوون.

ئەم سەرکەوتنە گەورەیەی شۆڕشی ئاگری لە کاتێکدا بوو، سەرکردایەتی بڕیاریدابوو دووای ئامادەکاریی تەواو شۆڕش لەکات و شوێنی گونجاوودا هەڵگیرسێت، بەڵام سەرهەنگ خالید بەگی جوبران فەرماندەی سەربازگەی تورک لەنەرزروم ئاگاداریان دەکات تورکی دوژمن نیازی خراپە و هاکا هێرشیان هێنا. تورک نەو شکستە ئابڕوبەرەی بەسەرخۆیدا نەهێنا و بێشەرمانە ڕەزامەندیی ئێرانی دوژمنە خوێنخۆرەکەیان وەردەگرن (بەزۆر یا بە پیاوەتی) هێزەکانیان بە نێو خاکی ئێراندا دزەدەکەن و ترسنۆکانە لە پشتەوە پەلاماری شۆڕشگێڕانی کورد دەدەن و ڕاپەڕینەکە دامرکایەوە و ١٦٥ گوند و ٨١٦،٦ خانوو وێران بوون (بە کەڵک وەرگرتن لە د.قاسملو). نەوە یەکەمین جار و دووجاریش نییە دوژمنانی کورد هەموو کێشەو ناکۆکییەکانیان دەخەنە لاوە و دەست دەخەنە دەستی یەکتر بۆ سەرکوتکردنی کورد، نەمە لە باکوور، لە باشووری کوردستانیش بەریتانیا و عێراق و ئێران شێخ مەحوودیان بێدەنگ کرد، پەیمانە ڕەشەکەی حەمە

ڕەزاشای ئێران و صەددام حوسەینیش نوێترین نموونەیە و بە پێوانەی مێژوو هەردوێنیش بوو.

ژیلەمۆی فەرمانڕەوایی قەوارە لە نێوچووەکانی باووباپیران لە دەروونی سەران و ڕووناکبیرانی کوردا دەگەشایەوە، هەر بۆغوونە میرنشینی بادینان ١٣٠٠ – ١٨٤٢ز. یەکێك لەوەچەکانی خەلیفەی عەباسیی موعتەصیم بیللا (المعتصم بالله) بە نێوی بەهائەددین دایدەمەزرێنێت و هەرێناوی ئەویشەوە ناودەنرێت میرنشینی بەهائەددین– بەهادین – بادینان و لەماوەی پێنج سەد صاڵێکدا بیست و پێنج میری بنەماڵەکە بە دووای یەکدا میرنشینەکە بەڕێوەدەبەن، دووەمین میریان بە سەرداری نامێدی (صاحب العمادیه) ناودەبرا و سنووری دەستەڵاتی ئاکرێ و زاخۆشی دەگرتەوە، بنکەی فەرمانڕەوایی بادینان شاری نامێدی بوو کە یەکێکە لە شارە هەرە دێرینەکانی مێژوو، نزیکەی ٣،٠٠٠ سێ هەزار صاڵ دەبێت دروستکراوە. میر حەسەنی کوڕی سەیفوددین لە میرە بەهێزەکانی بادینانە، بەسەر، لەشکری مەڕداره سپییەکانی تورکدا (ئاق قۆینلی) سەرکەوت.. دووای خۆی میر حسێنی کوڕی١٥٣٤–١٥٧٦جێگەی دەگرێتەوە و بایەخی زۆری بەناوەدانیی ولآت دەدا، منارە بەنێوبانگەکەی نامێدی لە سەردەمی ئەودا بەرزکرایەوە، کە مردیش لە قوببەیەکی مزگەوتەکەدا نێژراو هەتا ئەمڕۆش هەرماوە لە پاڵ چەندین شوێنەواری کۆنی زەردەشتیی، دیان، جوولەکەدا. ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە چەند میرێکی لاواز دێنە سەرکار و پارێزگاریی میرنشینەکەیان بۆ ناکرێت و لە ١٨٤٢ دا دەڕووخێت. میرەکانی بادینان پەیوەندیی دۆستانەیان بە میرەکانی بابانەوە هەبووە کە ئەوانیش ١١٩١ك/١٧٨٤ز. شاری سلێمانیان دروستکردووە.

ئامانجی سەرەکیی ڕێکخراوەکانی کورد لە باکوور، بەدەستهێنانی مافی ئۆتۆنۆمی بوو بۆ کورد لە چوارچێوەی تورکیا و لە ژێر سایەی سوڵتاندا وەك نەتەوەیەکی سەرەکیی هاوشان و یەکسان لەگەڵ تورکدا لە هەموو ئەرك و مافەکاندا، وەك پرۆژەی پەیمانەکەی مەلا ئیدریسی بتلیسی؟ - ١٥٢٠ز. لەگەڵ سوڵتان سەلیمی یاوزدا ١٥١٢ – ١٥٢٠ز.کە بریتیبوو لە سەربەخۆییەك کورد هەموو کارێکی لە دەست خۆیدا بێت جگە لە سیاسەتی دەرەوە کە لە دەستەڵاتی حکوومەتی ناوەندا دەمێنێتەوە. یەکەمین بەرهەمی ئەو پەیمانە و پشتگیریی و دڵسۆزانەی کوورد لە ولآتی هاوبەش سەرکەوتنی سوڵتان سەلیم بوو بەسەر شا ئیسماعیلی سەفەویدا لە جەنگە بەنێوبانگەکەی چاڵدیران دا و جەنگاوەرانی تورك و کورد شانبەشان قوربانییان دەدا و بەخۆینی گەش ئەو سەرکەوتنە مەزنەیان لە مێژووی تورکدا تۆمارکرد کە گۆڕانکارییەکی بنەڕەتیی بەسەر تەرازووی هێزەکان و پەیوەندیی تورکیا و ئێراندا هێنا.

سوڵتان سەلیم نامەیەکی دوورو درێژی پڕ لە ڕێزو نەوازشی بۆ مەلا ئیدریس بتلیسی ناردووە دووای ئەوەی لەشکری یەکگرتووی میرەکانی کورد، شاری نامەد (دیاربەکر) دەگرن: ...مەولانا مەلا ئیدریس نامەکەتان گەیشت کە مژدەی ڕزگارکردنی هەموو ویلایەتی دیاربەکری تێدایە، ئەوەش بەهۆی ئاینپاکی و دەستپاکیی و ئەوپەڕی دۆستایەتیی ڕاستەقینە و سەرڕاستیی ئێوەوە، خوا یارێت دەبنە هۆیەکی ئەکتیف

بۆ رزگارکردنی گشت ویلایەتەکان. چاوی سەرپەرشتیی و دەستگیرۆیی نێمەتان لەسەرە، لەگەڵ موچەی مانگانەدا دووهەزار جونەیهی زێڕو بەرگێکی سۆرە وشمشێرێکی زێرپۆشمان بۆناردن.. هەربۆنن لە سایەی نێمەدا کە شایان و شیاوی هەموو جۆرە سۆزێکمانن بۆ بەرزنرخاندنی خزمەتەکانتان و پاداشتی سەرڕاستیی و دڵسۆزیتان)[۷].

(.. مولانا حکیم الدین (أدریس) أدام الله فضائله لیعلم عند وصول الفرمان العالي الهمایونی، ان کتابکم وصل الآن الی سدتی السعیدة مفیداً بشری تسببکم فتح ولایة دیاربکر کلها علی مقتضی حسن دیانتك و أمانتك و فرط صداقتك و استقامتك.. و ان شاء الله تکون سبباً فعالاً في فتح سائر الولایات و أنواع عناياتي العلیة متوجهةٌ الیك و مبذولة في حقك، وقد أرسل مع مخصصاتکم ألفا جنیه ذهب و فروة سمور.. و سیف مذهب .. دمت ممتعا بما أنت جدیر به من أنواع تعطفاتي.. تقدیراً لخدماتك و مکافأةً لاستقامتك و إخلاصك)[۸] بەڵام تورك وەك پیشەی دێرینیان بێ پەیمان و بەڵێن بوون، نەمجارەش لە پاداشتی دڵسۆزیی و قوربانیدانی کووردا لە ناسیا و ئەفەریقا و نەوروپای خۆرهەڵات و گەمارۆدانەکەی شاری ڤیینا — نەمساشدا لە پێناو سوڵتاندا بێ مروەت بوون. لەو رۆژگارانەوە خوێنی کوردو تۆوی کورد بە جیهاندا بڵاوبووەوە. جا لە جەنگە خوێناوییەکان نەگەڕانە دوواوە یا لەدەست جەور و ستەمکاریی سەری خۆیان هەڵگرت یا دوورخرانەوە و بەدەستبەسەریی ناوارەی وڵاتان دەکران. ئەوانەش کە مانەوە لەسەردەمی سوڵتان سلێمانی قانوونی کوڕی سوڵتان سەلیم کوڕی سوڵتان بایەزیدەوە کەوتنە بەرشمشێری بەرنامەی قڕکردن و توانەوەی کورد و تێڕکردنی میرەکان لە یەکتر و هاوکاریکردنی میرە بێهێزەکان دژی بەهێزەکان لە پێناو لەناوبردن یا خۆبەدەستەوەدان و ملکەچ کردنیاندا.میژوونووسی کورد مەلا جەمیل رۆژبەیانی دەڵێت: (مەلا ئیدریسی بتلیسی، میرنشینی حەسەن کێف دادەمەزرێنێت و مەلیك خەلیلی بەسەرەوە دادەنێت و نەیهێشت کوانووی ئەیوبیان کوێرێبێتەوە).[۹]

وەك پێشتر وتمان سەربەخۆیی و نیمچە سەربەخۆیی میرنشین و دەوڵەتەکانی کورد لە رابردوودا و بزوتنی دەماری سڕبووی (سڕکراوی) هەستی وڵاتپارێزیی و سەربڵندیی نەتەوەیی لە ژێر کاریگەریی ئاین و فرت و فێڵی جەنگی پیرۆز دژی گاوران (کافران) لە پێناو ئامانج و پلانەکانی بەناو خەلیفەکانی پەیامبەردا بۆ دەستبەسەرداگرتنی وڵاتان و ژێر چەپۆککردنی گەلان و دادۆشین و تاڵانکردنی سامان و فەرۆپیتی خاکیان و ناردنیان بۆ بەرەی جەنگە خوێناوییەکان کە هەر نەدەبڕانەوە و تیژتر دەبوون و هەربەگیانی مرۆڤی دەستبەستراوو دیلیش سوتەمەنی بەردەوامی بۆ دابیندەکرا، نیشتمانپەروەرانی کورد لە چینەکانی سەرۆك هۆزو ئەفسەرانی نێو سوپای تورك و روناکبیرانی کورد رادەچڵەکێنێت بەرێك لە نێستا و داهاتووی گەلەکەیان بکەنەوە و نەبنە دوواکەوتەی دوواکەوتووان و رەوڕەوەی میژوو بیانپلیشێنێتەوە.ئەوەندەی لە تواناشیاندا بوو، نایدۆلۆژیای تایبەت و پلەو پایەی کۆمەڵایەتیی و خۆپەسەندیش رێگەی پێدەدان

کەمتەرخەم نەبوون و کوردی باکوور چەندین لاپەڕەی ڕاپەڕین و شۆڕشی تۆمار کرد

١ـ شۆڕشی بەدرخان بەگ (دامەزرێنەری بنەماڵەی بەدرخان) بەدرخان ١٨٤٣ ـ ١٨٤٧ز. ئاڵای خەبات و ڕاپەڕین بەرزدەکاتەوە لە پێناو یەکخستنی میرو جوانتیپەکانی بۆوەا بۆ دامەزراندنی کوردستانێك هەموو میرو سەران و ڕووناکبیرانی کورد بەگیانی ئازایەتی و ڕاپەڕینی و بەرژەوەندیی باڵای کوردەوە بەشداریی تێدا بکەن و گیانیی ناکۆکیی و ململانێی دەستەڵات بخەنە لاوە و هەرمانی دەردە میژوویەکەی کورد (دەردەکورد) بکەن. نیشتمانپەروەرو خەمخۆرو دڵسۆز وحیزبوحوبی گەورەی کورد ئەمین زەکی لە میژووی کورد و کوردستاندا دەڵێت: (ئەم میرە، ١٨١٢ هێشتا لە تەمەنی هەژدە ساڵاندا بوو حکومەتی جزیرە (بۆتان)ی بەڕێوەدەبرد، هەوڵیدەدا پیلانەکانی تورك پووچەڵ بکاتەوە و سەرانی کورد لە یەکگرتنێکی برایانەی بەهێزدا کۆبکاتەوە لەپێناو ڕزگارکردنی گشت وڵاتی کورد لە بندەستی تورك، لەڕاستیشدا میرەکانی هەکاری، هیزان، مووش و چەند زانایەکی ئاین پشتی دەگرن. کارگەیەکی بەرهەمهێنانی تفەنگ و تەقەمەنی لە شاری جزیرە دامەزراند، حکومەت دوو نوێنەری نارد لای دەست لەوکارانە هەڵبگرێت.. میر هێزەکانی تورك شڕ دەکات و ١٨٤٢ سەربەخۆیی کوردستانی ڕاگەیاند و دراوی تایبەتی خۆیشی لێدا، دەستەڵاتی میری بۆتان دەگەیشتە وڵاتی وان، سابلاخ، ڕەواندز، موسڵ، قەڵا جەنگییەکانی سنجار (ژەنگار – شەنگاڵ)، قەڵای دیاربەکر داگیر دەکات، دەستدەگرێت بەسەر هەردوو شاری شنۆ، ورمێ. تورك دووەم هێرشی دەکەنە سەر بەسەرکردایەتی عوسمان پاشا و جەنگ لە دەوروپشتی ورمێ هەڵگیرسا، بەڵام عیزەدین شیر و پیاوەکانی دایانە پاڵ دوژمن و میر بەدرخانیش دەکشێتەوە قەڵای نەروخ، بەڵام دوژمن هێزەکەی شکاند و میر و دووان لە کوڕەکانیشی دەگرێت و ١٨٤٢ز. ناردنی بۆ نەستانە. [١٠] (مەبەستی نەستەمووڵە ن.ك). دکتۆر بلە چ شێرکۆی بەدرخانیش لە کتێبی (دۆزی کورد، رابردوو و داهاتوویان)دا دەڵێت: پێشەواکانی کورد چوون بە پیر بانگەوازەکەی میرەوە و هاتنە نێو پەیمانە پیرۆزەکەوە، لە پێشەواکانی وان، مستەفا، دەرویش بەگ و مەحمود خان. نوورووڵڵا بەگ، خالید بەگی سەرۆکی میزان و شەریف بەگ لە سەردارانی مووش. لە هەرێمی فارس و ئاجاریش حسێن بەگ کوور کە سەرۆکی هۆزەکانی هەرێمەکە بوو. جگە لە میری ئەردەڵانی نێران و شێخ موحەمەد. لە زانایانی ئاینیی بەنێوبانگیش شێخ موحەمەد لە مووصڵ و شێخ یووسف لە زاخۆ. شۆڕشەکەی میر بەدرخان لەوەدا نوێ بوو دروشمی سەرەکی ڕزگارکردنی کوردستان بوو، دەسگای پیشەسازی و بەرهەمهێنانی چەك و پەرەپێدانی پیشەگەری دامەزراند و پەیوەندی بەئیبراهیمی کوڕی موحەمەد عەلی میصریشەوە دەکات.

نووسەری کتێبی کردها وکوردستان، درك کینان نوسیوێتی میری بۆتان لە ١٨٤٣ەوە چوار ساڵ لە پێناو دامەزراندنی حکومەتی کورددا دەجەنگا، مژدەهێنەرانی دیانەکان دەڵێن بە پێی یاساو دادی کۆمەڵایەتی وڵاتی بەڕێوەدەبرد[١١]. دکتۆر ئەورەحمان قاسملۆ دەڵێت کە ساڵی ١٨٤٢ هات میر بەدرخان هەرێمێکی

یەکگرتووی دامەزراند لە باکوورەوە لە گۆمی وان بۆ گۆمی ورمێ و لە باشووریشەوە هەتا موصڵ و ڕەواندزی دەگرتەوە. تورك عیسایییەکانی هاندەدا دژایەتی بکەن و باجی پێنەدەن، میریش سزایەکی تووندیدان، بەریتانیا و فەرەنساش هاتنە پێشەوە و داوا لە سوڵتان دەکەن پارێزگارییان بکات[١٢]. پرۆفیسۆر مێنورسکی لە بارەی میر بەدرخانی میری بۆتانەوە لە کتێبی (کوردەکان)دا دەڵێت داگیرکارییە نوێکەی تورك (مەبەستی لە لەنێوبردنی میرنشینەکانی سۆران، بادینان، بابان و کۆنترۆڵکردنی سنوورەکانێتی لەگەڵ نێراندا) پاڵنەر بوو کورد بە ڕابەری میر بەدرخان ١٨٤٣ — ١٨٤٦دەست بدەنە چەکی بزوتنەوەیی نەتەوەیی، بەڵام بەخت یارنەبوو، دەستگیر کراو ڕەوانەی دوورگەی کریت دەکرێت [١٣](دورگەیەکە لە دورگەکانی یۆنان . ن.ك).

دکتۆر ن. ئە. خالفین لە یەکێك لە کتێبەکانیدا بەنێوی ململانێ لە سەر کوردستان نووسیوێتی شۆڕشێکی نوێ کە یەکێکە لە گەورەترین شۆڕشەکانی سەدەی‌نۆزدەیەمین لە چیاکانی کوردستان هەڵگیرسا بەڕابەڕی میر بەدرخان کە سەربە بنەماڵەیەکی فیودالی ناسراوە، لە بزوتنەوەکەی سییەکانیشدا بەشداربوو، بە پێچەوانەی سەرکردە ناکۆکەکانەوە بەدرخان باوەڕی بە یەکێتی و یەکدەستی و خەباتی هاوبەش هەبوو، دیپلۆمات و رامیارێکی چاکیش بوو، پێشەوای هەکاری، نوورولڵا، سەرۆکی کوردەکانی خنس، حەننان مەحمود پشتیانگرت[١٤]، ناوچەیەکی بەرفراوانی (کوردستان) ڕووە و خۆرهەڵات لە دامێنی گۆمی وان هەتا سنووری ئێران و بەرەو خۆرئاواش هەتا دیاربەکر و موصڵ هەر بەناو لە ژێر دەستی عوسمانییەکاندابوون. ئەرمەن و کلدان و ناشووری و جگە لەوانیش هاوکارییان دەکرد، وڵاتەکە لە ژێر باڵی ناسایش و هێمنیدا بەرەو سەربەخۆیی هەنگاویدەنا. مژدەهێنەرە عیسایییەکان بەتایبەتیش ئەوانەی ئەمەریکا هاوکاری تورکیایان دەکرد لە تێڕکردن و هاندانی نەتەوەکان لە یەکتر. بەدرخان لە هەوڵەکانیدا بۆ پڕکردنەوەی خاڵێکی گرنگی لاوازی شۆڕشەکانی کورد و دابینکردنی هاوکاری و پشتیوانیی دەوڵەتێك تووانی پەیوەندی بە دۆق نێکۆڵا سەرکردەی ڕووسەوە دەکات و کێشەی کورد و چەوساندنەوەی بەدەست تورکەوە بۆ ڕوونەکاتەوە و ئاوات و ئامانجەکانی گەلی کورد دەخاتە بەردەستی کە لە پێناویدا ناچارکراوە چەك هەڵبگرێت. ئەو هەوڵە ئەگەری سەرکەوتنێکی بەدواوە بوو، دوورنەبوو درەختی هیوای کورد بەربگرێت ئەگەر بەهۆی سەرکەوتنی شۆڕشی مەزنی نۆکتۆبەری ١٩١٧ بەسەر کایزەری ڕووسیادا هێزەکانیان لە بتلیس، وان، لە باکووری کوردستان و ورمێ، قەسری شیرین، هەمەدان، تەورێزو تاران - کوردستانی باشوور و ئێران و شارەبان و ڕەواندز لە باشووری کوردستان نەکێشایەتەوە بەرەو قەفقاس. بەوناکامە بەڕێوەبەرایەتییەکەی میرنشینی بتلیس — میر بەدرخان بەگ لاوازو بێ پشتووپەنا مایەوە، لە ١٩١٨ دا میر عەبدلڕەززاقیش دەستگیرکراو هەرچەند لێبورەنیشی بۆ دەرچووبوو عەلی ئیحسان پاشای فەرماندەی گشتی هێزەکانی تورك لە ڕۆژهەڵاتی تورکیا لە شاری موصڵ لە سێدارەی دەدات. مێژەرنۆنێل

لەبارەی لە نێوبردنی عەبدولڕەززاق بەدرخانەوە دەڵێت: تورك دەرماخواردی کرد.

شۆڕشەکەی بەدرخان بەگشتیی دامرکایەوە و دوژمن میربەدرخان و هاوکارەکانی دوورخستەوە بۆ هەردوو دورگەی ڤارنا، کریت لە یۆنان و نەوانەی دەربازیش بوون لە نێران و قەفقاسیا گیرسانەوە و میربەدرخان بەگیش بەناکامیی و دڵ پڕ لە ناسۆر ١٨٧٠ لە تەمەنی ٦٥ صالێدا سەردەنێتەوە و لە گوندی صالحیەی نێزیك دیمەشق- سووریا لە تەنیشت پاڵەوانی مەزنی کورد و نیسلامەوە، صەلاحەددینی ئەیووبی بەخاك دەسپێردرێت.

بەدوای ئەو کۆمەڵە و رێکخراوە رامیاریی، رووناکبیریی، کۆمەڵایەتییانەی لە سەردەمی یەکەمین جەنگی گەورە و کۆتاییەکەیدا هاتنە دامەزراندن و کارکردن دووای دووەمین جەنگی گەورەش چەند حیزبێك لە باشوور و خۆرهەڵاتی کوردستان دامەزران لە رووی چەندێتییەوە فراوانتر و لەڕووی چۆنێتیشەوە ناماڵجەکانیان ئاشکراتر و رێکخستنەکان پتەوتر بوون وەك:

١- حیزبی هیوا بە سەرۆکایەتی رەفیق حلمی کە دریژەپێدانی کۆمەڵەی دارکاران بوو ١٩٣٧ لە سلێمانی کۆمەڵێك رووناکبیر و خوێندکار دایانمەزراندبوو.

٢- ژیانەوەی کورد (ژ.ک) رێکخراوێکی نەتەوەیی تونددوتۆڵ و بە بەرنامە بوو، ١٩٤٢/٨/١٦ نەورەحمانی زوبیحی، عەزیز زەند، حسێنی فرووهەر، مەلا عەبدوڵڵای داوودی، قاسمی قادری، میر حاج ئەحمەد نوێنەری حیزبی هیوا، هێمن موکریانی، هەژاری موکریانی لە شاری سابلاخ - مەهاباد دایدەمەزرێنن لە بارووددۆخێکی هەڵکەوتوودا کە هاوپەیمانەکانی دووەمین جەنگی جیهان ١٩٤١/٨/٢٥ بەریتانیا و ئەمەریکا باشوور و شۆڤیەت باکووری نێران داگیر دەکەن و کەشوو هەوایەکی گونجاو و بۆ ئازادیی و چالاکیی رامیاریی لە کوردستانی خۆرهەڵات دەڕەخسێت.

١٩٤١/٩/١٦ رەزا شا داگیرا و لە نێران وەدەرنرا و حەمە رەزای کوڕی بوو بە شای نێران.

پارتی دیموکراتی کوردستان - نێران ١٩٤٥/٨/١٦ لە جێگەی ژ.ک بەسەرۆکایەتیی قازی موحەمەد دامەزرا و ١٩٤٦/١/٢٢ یەکەمین کۆماری کوردستان و١٠٤٦/٢/١١ یەکەمین کابینەی وەزارەت لە میژوی کوردابلاوکرانەوە جگە لە رێکخستنی لەشکر، بلاوکردنەوەی رۆژنامەی کوردستان، گۆڤاری هەڵاڵە، هاواری نیشتمان، دەنگی یەکێتی لاوانی کورد، یەکەمین گۆڤاری منداڵانی کورد (گڕوگاڵی منداڵان)، دامەزراندنی شانۆی کورد و یەکێتی ئافرەتانی کوردستان ١٩٤٦/٣/١٤ بەسەرۆکایەتی مینا خانم هاوسەری پێشەوا قازی موحەمەدی سەرکۆمار.

٣- پارتی دیموکراتی کورد ١٩٤٦/٨/١٦ بەسەرۆکایەتی بارزانی مستەفا.

٤- پارتی دیموکراتی کورد - سوریا ١٩٥٧ نورەددین زازا و عوسمان صەبری دامەزرێنەری بوون.

٥- حیزبی نازادیخوازی کوردستان ٩٣٩ - ١٩٤٣ دکتۆر عەزیز زەند دایەزراند بۆ بلاوکردنەوەی بیری

نازادیی و برایەتیی لە نێو کورد و ئەرمەن و ناشووری و عەرەب و تورکدا.

٦ـ یەکێتی موحەمەدی بەسەرۆکایەتی سەعید نەورەسیی بۆ بوژاندنەوەی کورد لە ژێر نالای نیسلامدا.

لێرەدا پێویستە ئەوەش بڵێین بەلای کەمەوە چوار (رۆژنامە) لە چوار شوێن و سەردەمی جیاوازدا بە نێوی کوردستان دەردەچوون[١٥]:

١- رۆژنامەی کوردستان چاپی قاهیرە بەهەوڵ و کۆششی میقداد بەدرخان ١٨٩٨/٤/٢٢ یەکەمین ژمارەی چاپ و بڵاوکرایەوە و هەرجارەی دوو هەزار دانەی دەنارد کوردستان بە خۆڕایی بڵاوبکرێتەوە. لەسەردێڕێکی ژمارەی سێدا نووسیوێتی (بێ عیلم و خوێندن نوێژو رۆژوو تەمام نابن). دووای هەرەسی میرنشینی بۆتان، بنەماڵەی بەدرخانەکان رۆژنامەگەریی دەکەنە چەکی خەبات بۆ هۆشیارکردنەوە و کۆڵنەدان و بەرگریکردن. ئەو کارە پیرۆزەشیان بە پارە و پوولی خۆیان رادەپەڕاند و چاپخانەکەیان بەهەزار کوێرەوەری و دەردەسەری وڵاتە و وڵات دەگوێزایەوە. ژمارەکانی (١-٥ قاهیرە، ٦-١٩ جنێف، سویسرا، ٢٠- ٢٣ دووبارە قاهیرە، ٢٤ لەندەن، ٢٥-٢٩ فۆلکستۆن — ئەڵەمانیا، ٣٠-٣١ دووبارە جنێف و بەجۆرە میقداد بەدرخان و عەبدولڕەحمانی برای ٣١ ژمارەیان چاپ و بڵاوکردەوە. لە وتارێکی ژمارە سی و یەکدا میقداد دەنووسێت: (ئێوە ئەزانن من کوڕی ئەو پیاوەم بە شیر (شمشێر) بۆ سەعادەتی نێوە غیرەتی زۆری نواند، منیش ئەمڕۆ بە موقتەزای زەمان بەقەڵەم ئەو خزمەتانە ئیفا ئەکەم)[١٦].

٢- کوردستان — مەهاباد. کۆماری کوردستان چاپ و بڵاویدەکردەوە.

٣- کوردستان، رۆژێمی شای ئێران دژی رۆژێمی کۆماری عێراق بڵاویدەکردەوە.

٤- کوردستان، خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا لە فێبروەری ١٩٦٥ ەوە بڵاویاندەکردەوە.

بنەماڵەی بەدرخان

خەبات و راپەڕینی بەدرخانەکان لە هەندێك لایەنەوە لە شۆڕش و راپەڕینەکانی دیکەی کورد جیاواز بوو:

١ـ پڕۆژەی سەربەخۆیی کوردستان.

٢ـ بەرنامەی دامەزراندنی لەشکرێکی مۆدێرن.

٣ـ راگەیاندنی سەربەخۆییکردنی کوردستان١٨٤٢.

٤ـ دامەزراندنی کارگەی دروستکردنی چەك و باروت لە جزیرە.

٥ـ کارگەی داڕشتنی دراو، رووبەکی دراوەکە (میربەدرخانی بۆتان) و رووی دووەمیشی سالی(١٢٥٨ك) لەسەر نوسرابوو.

٦ـ سنووری دەستەڵاتی میر لە(وان)ەوە بۆ سابڵاخ و رەواندز و لە موسڵەوە هەتا نامەد فراوانبوو.

خەبات و ڕاپەڕینی کوردانی بەدرخان بەگ

بنەماڵەی بەدرخان لە ١٨٤٣ وە هەتا ١٩٣٧ز. بەردەوام و چالاك لە چەندین لایەنی بڵاوکردنەوەی خوێندەواری و کردنەوەی خوێندنگا، هەوڵدان بۆ ڕێنووسی کوردی بە پیتی لاتینی، ڕۆژنامەگەریی، پەیوەندی بەرفراوان بە دەوڵەتەکانی ڕووسیا، بەریتانیا، ئەمەریکا، ئیتاڵیا و گەلانی ئەرمەن و عەرەبەوە بۆ هاوکاریی و پشتگیریی بەدەستهێنانی مافەکانی کورد لەپاڵ ڕاپەڕین و شۆڕشی چەکداریشدا.

مینۆرسکی دەڵێت جەنگی ١٨٧٧ – ١٨٧٨ز، نێوان ڕووس و تورك هێشتا بەردەوامبوو کە بزوتنەوەیەکی نوێ لە هەکاریی، نامێدی و بۆتان بە ڕابەری کوردانی بەدرخان بەگ کە یەکێکیان ئەفسەرێکی سەرکردایەتیی گشتیی لەشکرەکانی عوسمانیی بوو بە پلەی سەرهەنگ، دەست پێدەکات لە پێناو دەستخستنەوەی سەربەخۆیی لە دەست دەرچوو، بەڵام هەرزوو لە (سعرت) کپکراو سەرکردەکانی دەستگیر دەکرێن[١٧]. دکتۆر ن. ئە. خالقین دەڵێت: دەتوانین ئەو بزوتنەوەیەی پایزی ١٨٧٧ لە جزیرەوە دەستی پێکرد بەوە لێکبدەینەوە، ویستی کورد بوو ئەو سەربەخۆییەیان دەستبکەوێتەوە بەدرخان بەگ لە سەردەمی سوڵتان مەحموودی عوسمانیدا هەیبوو وەك نامەیەکی کونسوڵی گشتیی ڕووسیا (نۆڕمیلۆ) لە ئەرزرۆم نووسیوێتی بۆ کونسوڵی وڵاتەکەی لە ئەستەمووڵ. بزوتنەوەکە دوو ئەفسەری سەرکردایەتیی گشتیی سوپای تورك، حسێن بەگ و عوسمان سەرکردایەتییان دەکرد، تورك بە سەرکردایەتی تابان پاشا، هێزەکانی سعرت، ئەرزرۆم، دیاربەکر و ئەرزنجان پەلاماری شۆڕشگێڕان دەدەن و تووانییان پانتاییەکی بچووك داگیر بکەن، (دیخ) کە شۆڕشگێڕان تێیدا دامەزرابوون. هەرلەوێدا (٣٥) سی و پێنج شۆڕشگێڕ گوللەباران دەکەن، بەڵام هێزێك فریا دەکەوێت حسێن بەگ نابڵووقەی هێزەکەی سعرت دەدات و خۆیان بەدەستەوە دەدەن، شۆڕش هەڵدەکشاو تیژتر دەبوو، بەڵام بەهۆی نابەرامبەریی شەڕەکەوە نەیانتوانی پارێزگاریی سەرکەوتنەکانی بکەن.. حسین بەگ خۆی بەدەستەوە دەدات و شۆڕشگێڕانیش بڵاوەیان لێکرد[١٨]. هەرلەبارەی ئەو ڕاپەڕینەوە میژوونووسی کورد ـ سۆڤێت، جەلیلی جەلیل دەڵێت: ١٨٧٨ پشێویی ناوچەکانی موش، وان، بتلیس دەگرێتەوە، هۆزەکانی موتکانلی، سالکی و کوڕەکانی بەدرخان، حسێن و عثمان، جزیرە دەگرن و لەشکری تورك ڕاودەنێن و چەك و تەقەمەنیی و نازووقەی زۆریان دەستکەوت و ڕووەکەنە ناوچەکانی دیکە، خەزێنەی دارایی و دەبۆی چەك و تەقەمەنیی شاری (دیە) دەکەوێتە دەستیان و ژمارەیەك شێخەدێ و دەرەبەگ دانیان پێدادەنێن.. تورك حەڤدە کەتیبە لەهێزەکانی سعرت، دیاربەکر، ئەرزنجان و ئەرزرۆم و هێزێکی عەرەب لە بەغداوە و سێ کەتیبە لە سووریاوە دەنێرێتە سەریان، حسین بەدرخان ئەو سێ کەتیبەیە دەشکێنێت و خۆیان دا بەدەستەوە.

دەنگ و باسی سەرکەوتنەکانی شۆڕش دەگەیشتە هەموو لایەکی کوردستان و پێویستیی بەرەنگاریکردنی تورك و باوەڕی سەرکەوتنی تیژدەکرد. بۆ ڕێگەگرتن لە شۆڕشگێڕانی پەیوەندی بە

شۆڕشگێڕانی جزیرەوە نەکەن، هێزەکانی موش، بیبوت و ئەرزنجان دەخەنەکار، بەناگر و ئاسن دەکەونە وێرانکردنی ناوچەکە، عوسمان بەگ لە شیرینە دەشکێت و دەکشێتەوە بۆ جزیرە، لەوێش لە هەموو لاوە کەوتە بەرهێرش و دەکشێنەوە چیاکان.. سوڵتانیش کەوتە فڕوفێڵ و نوێنەر دەنێرێت ئەو بەدرخانیانەی بەهۆی شۆڕشەکەی ١٨٤٣ – ١٨٤٧ی بەدرخان بەگەوە لە زیندانداببوون ئازاد دەکات و کێشەکە بەگفتوگۆ چارەسەر دەکەن، بەڵام سەرەتای گفتوگۆ حسێن بەگ دەستگیر دەکەن و عوسمان بەگیش دانەنێت بە دەستەڵاتی تورکدا.

ئەمین زەکی لە پوختەی مێژووی کوردو کوردستاندا دەڵێت: (١٨٧٧ جەنگی نێوان ڕووسیا و عوسمانی هەڵگیرسا (جەنگێکی نێوان ڕووس و عوسمانی ن.ك) و عوسمانییەکان هێزێکی گەورە لە خۆبەخشانی کوردستان کۆدەکەنەوە بەسەرکردایەتی کورانی بەدرخان بەگ (دژی ڕووسیا) عوسمان پاشا و حسین کەنعان پاشا کە هەردووکیان ئەفسەری تورك بوون ئەو هەلە دەقۆزنەوە و لەگەڵ چەند ئەفسەرێك و پێشەوای هۆزدا بە نهێنی پێکدێن بەوهێزەوە بگەڕێنەوە کوردستان بۆ بەدیهێنانی ئەو ئامانجەی باپیرەگەورەیان خەباتی بۆ کردو سەرنەکەوت. ئەو دوو میرەی کورد ١٨٧٩ دەگەنە کوردستان و دزە دەکەن بۆ جزیرە و سەربەخۆیی میرنشینەکەیان ڕاگەیاند، لە ڕووی هێزەکانی تورکدا دەوەستن و چەند جارێك شڕیان دەکەن، دەستەڵاتیان بەسەر چوڵەمێرك، زاخۆ، ئامێدی، ماردین و نەسیبین دا هەبوو. عوسمان پاشا بەفەرمی بووبە میری وڵات و وتاری نوێژی هەینی لە مزگەوتەکاندا بەنێوی ئەوەوە دەخوێندرایەوە (لەبری سوڵتان ن.ك). کوڕانی میر بەدرخان ئەمین عالی بەدرخان و مەدحەت بەگ ١٨٨٩ دەچن بۆ ئەستەمبوڵ، لە ڕێگادا سەرێك لە ترابزۆن دەدەن بۆ پەیوەندی و نامە گۆڕینەوە لەگەڵ سەرۆك و پێشەوایانی کورد لە هەموو لایەکی کوردستان، هەموویان بڕیاریاندا هێزێکی کورد لە جویزیەکی نزیك بە ترابزۆن ئامادە بکەن و پەیوەندی بەو دوو میرەوە بکەن، بەڵام هەوالەکانی پلانەکەیان دەگاتەوە بە حکومەت، لە دڕێژەپێدانی هەوڵ و کۆششەکاندا بەدرخانەکان کۆڵیان نەدەدا، هەموو شێوەکانی خەبات دەگرنەبەر، میقداد بەدرخان ڕۆژی ١٨٩٨/٤/٢ یەکەمین (بڵاوکراوە)ی نیوەمانگانە بەزمانی کوردی چاپدەکات و کۆڵ بەکۆڵەوە ئەم چاپخانەیە لە نێوان ئەفەریقا و ئەوروپادا دەگێڕێت (ڕۆژنامەی کوردستان بەنەرك و ماندووبوونی بنەماڵەی بەدرخان، مەدحەت، ئەوڕەحمان، جەلادەت، قەدری و جەمیل پاشا کە ماوەیەکی زۆر لە ئەستەمبوڵ و ئەوروپا دەژیان، زمانێك یا زیاتری ئەوروپاییشیان دەزانی، جەلادەت زمانی کوردی، عەرەبی، تورکی، فەرەنساوی، ئینگلیزی و ڕووسی بەڕەوانی دەزانی بەدەربەدەری ژمارەکانی کوردستان ١ـ٥ لە قاهیرە، ٦ـ ١٢ جنێف ـ سویسرا، ٢٠ـ ٢٣ دیسان قاهیرە، ٢٤ لەندەن، ٢٥ـ ٢٩ فۆلکستون ـ بەریتانیا و ژمارە ٣٠ـ ٣١ دووبارە لە جنێف بە ٤٧ مانگ و ٢٢ ڕۆژ ٣١ ژمارەی لێدەرچوو لەبری ٩٦ ژمارەی دوو هەفتە جارێك)[١٩].

ئەوە هەر بەدەم خۆشە لە ئەفەریقاوە بۆ ئەوروپا و شارەشار دڵسۆزانی کورد ووشەی کوردی و

چاپخانەیەك بەكۆڵەوە بگرن و بەماندووبوون و شەوڕۆژی و پارەی خۆیان و دڵفراوانییەوە بەردەوامی بەو كارە پیرۆزە بدەن كە لاپەڕەیەكی پرشنگدارە لە مێژووی كوردا سەدو یازدە ساڵ بەر لەنەمرۆ لەو بارودۆخە نالەبارەشدا هێشتا كورد لەكاروانی پێشكەوتنی كولتووری زۆر دوانەكەوێت و خاوەنی چاپەمەنی خۆی بێت كە ژمارەكانی ١- ٣١ ی كوردستان لە كتێبخانەی ماربۆرگ پارێزراون. بڵاوكراوەی كوردستان لە ژمارە ٣ دا نووسیوێتی (بێ عیلم و خوێندن نوێژو رۆژوو تەمام نابن). هۆنەری نیشتمان پەروەری كورد ئەحمەد موختار جاف ٣٠سی صاڵێك دووای میقداد بەدرخان، كورد ووریا دەكاتەوە و بۆ خوێندن و زانست هانیاندەدات كە دەڵێت:

بخوێنن چونكە خوێندن بۆ دیفاعی تیغی دوژمنتان * هەموئان و زمانێك چەشنی قەڵغان و سۆپەرتانە.**

هونەری میللی كوردیش قانعی دەستكورت و داماو دەڵێت:

مامە سۆفی وای تەمایە هەربەریشی پانەوە * قەسری بۆ حازرگرابێت پڕ لە حۆریی جوانەوە**

كامەران بەدرخان ١٩٩٥ — ١٩٨٧ و جەلادەت عالی بەردخانی برای ١٨٩٧/٤/٢٦ - ١٩٥١/٧/١٥ نەو جوتە برایە ١٩٤١ - ١٩٤٤ پێكەوە گۆڤاری هاوار، رووناهی لە ولاتی شام دەردەكەن، ١٩٤٣ یش (رۆژنامەی) رۆژانی نوێ دەردەكەن، ١٩٤٢/٥/١٥ - ١٩٤٣/٨/١٥ پەخجا و حەوت ژمارە لە گۆڤاری هاوار بەزمانی كوردی و عەرەبی لە بەیروت چاپ دەكەن، یەكەمین كەسیش ووشەی گۆڤاری بەكارهێنا جەلادەت بەدرخان بوو. ئەوڕەحمان بەدرخانیش ئەندامی یەكەمین كۆنگرەی كۆمەڵەی تورکانی لاو بوو كە ١٩٠٢ بەسترا[٢٠]، سەرنووسەری كوردستان بوو، حاشا لە عوسمانی كوڕی دەكات، چونكە لە كوشتاری ئەرمەنەدا بەشدار بوو[٢١]. كامەران بەدرخانیش مامۆستای زمانی كوردی بوو لە زانكۆی سۆربۆن - فەرەنسا و بەهەوڵ و كۆششی نەو بەشی زمان و وێژە و مێژوو و كەلەپووری كورد لەو زانكۆیەدا دامەزرا. نەمین عالی بەدرخان و شەریف پاشای خەندان و شێخ عەبدولقادری نەهریی لە دامەزرێنەرانی یەكەمین رێكخراوی رامیاریی كوردن لە سەدەی بیستەمدا [٢٢] . بەدرخانەكان چاوكراوە و دنیادیدەتر بوون، بە بەرنامەیەكی نوێوە داوای سەربەخۆیی كوردستانیان دەكرد، شێخ عەبدولقادریش هەست و سۆزی نیسلامەتی بەهێزتر بوو، بە بەرنامەیەكی كلاسیكەوە داوای نۆتۆنۆمی دەكرد لە ژێر سایەی سولتاندا، نەوكاتەی پێویست بوو هاوكاریی یۆنان و ئەرمەن بكات كە وەك كورد ژێر چەپۆكی تورك بوون نەیكرد، لەوخالآنەدا لەگەڵ بەدرخانەكان پێكنەدەهاتن و كێشەی نێوانیان قوولتر دەبووەوە و گەیشتە ناستی دژایەتیی ناشكرا و ململانێی دەستەلآت (سەردەمی كۆمەڵەی یەكێتی و سەركەوتن (اتحاد و ترقی))، تورك سیخوورەكانی لە خۆرهەلآتی تورکیا تۆوی ناكۆكی كورد و كورد، كوردو ئەرمەنیان دەچاند، ئەڵەمانیاش هاوكاری تورکیای دەكرد بەوەی هەستی ئاینی بەهێز بكەن بۆ جیهاد دژی بەریتانیا، هەرچەند ئەگەر خۆیان لەو ولآتەدا بوونایە (لە جێگەی ئینگلیز لە تورکیا بالآدەست بوونایە. ن.ك) نەو هەستەیان كپ دەكرد.

ئەمین عالی بەدرخان دەیوت شێخانی شەمزین تەنها شێخ و سەید خاوەن تەكیە و دەرویشن، نێمە لە

کۆنەوە خاوەن ئەمارەتی بۆتان بووین. لایەنگرانی شێخ عەبدولقادریش دەیانوت، بۆتان (میرنشینی بۆتان) هەرئەوەندەی لەدەستهاتووە سەرکردەی سوپا دروست بکات نەک حوکمدار، هەردووڵاش لای کاربەدەستانی تورک بۆ یەکتریان تێدەچاند).[٢٣] شەریف پاشای خەندانیش رامیار و دیبلۆماتێکی بەناوبانگ بوو، سەردەمێك بالۆێزی دەوڵەتی عوسمانیی بوو لە ستۆکهۆڵم ـ سوید، لە کۆڕو کۆمەڵانی رامیاریی ئەوروپادا ناسراو بوو، گوێیان لێدەگرت، دووای یەکەمین جەنگی گێتی لە پاریس دەژیا، پەیوەندی بە کۆمسیۆنی ناشتی و نوێنەرانی دەوڵەتە گەورەکانەوە هەبوو، بەڵام ناگاداری بارووداوخی ناوخۆی کوردستان نەبوو، لە کێشەی نێوان شەمزینی و بەدرخانیدا پشتگیری شێخانی دەگرت. شێخ عەبدولقادر لەگەڵ باوکیدا دوورخرانەوە بۆ حیجاز و سەردەمی کۆمەڵەی (یەکێتی و پێشکەوتن)ی تورک گەڕایەوە تورکیا و بەشداری شۆڕشەکەی شێخ سەعیدی پیرانیش دەکات و لەگەڵ کۆمەڵێك لە شۆڕشگێڕە سەرنەکەوتووەکاندا لە دیاربەکر لە سێدارە دەدرێت، بەدرخانەکانیش بەهەر هۆیەکەوە بوو لە هەندێك هەڵوێستدا بەهەڵەدا دەچوون، بۆ نموونە (ئیبراهیم پاشا ١٧٨٩ — ١٨٤٨ کوڕی موحەمەد عەلی مەزن کە وڵاتی میسری لە ژێر دەستی عوسمانییەکان دەرهێنا و پشتاوپشت هەتا دامەزراندنی کۆماری میسر ١٩٥٢ بەسەرۆکایەتی جەمال عەبدولناصر، بنەماڵەی موحەمەد عەلی بەڕەگەز کوردن، ئیبراهیم لە شاری رەملە هاتۆتە دنیاوە و لە قاهیرە مردووە، سەرکەوتنە بەرچاوەکانی بەسەر مەمالیکدا لە هەرێمی سەعیدی میسر، وەهابییەکان لە حیجاز، بۆتان لە موورە، جگە لە سەرکەوتنەکانی شام و ئەنەدۆڵ بەسەر تورکدا) میر بەدرخان ١٨٣٨ لە پاڵ هێزەکانی تورکدا بە ٥٠٠ سواری کوردەوە بەشداری گەمارۆدانی ڤییەننا دەکات، عوسمانییەکان بۆ بەرەنگاریکردنی ئیبراهیمی کوڕی،موحەمەد عەلیش لە شەڕی نسیبین دا پەنا بۆ میر بەدرخان دەبەن، تورک لەو میرە کوردە زیرەکتر بوو، دوای چەندین پێکدادانی خوێناوی دەکەوێتە دەست دوژمن و رەوانەی دوورگەی کریت دەکرێت لەگەڵ ٢٠٠ جەنگاوەردا، لە راپەڕینی یۆنانیدا ١٨١٦ ئازادی دەکەن بۆ دامرکاندنەوەی راپەڕینەکەی ئەرمەن).

موحەمەد عەلی لە ١٨٠٥ دا جڵەوی کار دەگرێتە دەست لە میصرو سەربەخۆیی خۆیی و وڵاتەکە رادەگەیەنێت لە دەستەڵاتی عوسمانیی و دوژمنێکی بەهێزو سەرسەختی تورک و چڵی چاوی سوڵتان بوون، دەستی یارمەتییان بۆ هەموو ئەوانە درێژ دەکرد دژی عوسمانییەکانن کە یەکێکیان کوردە، ئاخۆ دەبوو میر بەدرخان دژایەتی بکات؟ هاوبەشی دامرکاندنەوەی راپەڕینی یۆنانەکان بکات؟

خەباتگێڕێکی دیکەی بنەماڵەی بەدرخان، میر عەبدولڕەزاقە (١٩١٢ — ١٩١٣) بەیاوەری شاندێك دەچێتە شاری سان پوترۆسپۆرغ (لینینگراد)ی رووسیا و لەگەڵ نێکۆلا ـ قەیسەری رووسدا لەبارەی کێشەی نەتەوەی کوردەوە لە رۆژهەڵاتی تورکیا، گفتوگۆ دەکەن و بەڵێنی یارمەتی و کۆمەکی وەردەگرێت بۆ دامەزراندنی حکومەتی کوردستان، بەمەرجێك مافەکانی ئەرمەن و کلدان و ئاشووریی بپارێزن. شەمزینی

و بیەکانیش هاودەنگی میر عەبدولرەزاق بوون لەگەڵ لوتفی بەگ کە سەرۆکی نەقابەی (سەندیکای) پارێزەرانی عوسمانی بوو، هاوکار بوو.. رۆژنامە تورکییەکانی سەر بە (اتحاد و ترقی)، ئەستەمووڵ، وەقت، سەباح، ئیقدام، تەسویری ئەفکار، کەوتنە پڕوپاگەندە دژی میر عەبدولرەزاق کە ناپاکە بەرامبەر خەلافەتی عوسمانی و لە دین وەرگەڕاوە و لەگەڵ رووسە کافرەکاندا رێککەوتووە و چەک و پارەیەکی زۆری وەرگرتووە حکومەتی کوردستان دابەزرێنێ لەژێر چاودێری رووسدا. تورک چەکی ئاینی بەکارهێنا، حکومەتی تورک فەرمانیدەرکرد کە ئەو سێ خێزانە (مەبەستی لە بەدرخان، شەمزینی و بیە.ن.ک) دۆستی کافران و دوژمنی ئیسلامن. سەرەتای جەنگی یەکەم و لە پایزی ١٩١٤ دا رووس دێنە نزیک وان و ورمێ و عەبدولرەزاق لە شاری چالدێران کە دەکەوێتە رۆژهەڵاتی وان، حکومەتی کوردستان دادەمەزرێنێت (پێشەوا قازی موحەمەدیش دووای ٤٢ ساڵ هەڵێکی وەها دەقۆزێتەوە و کۆماری کوردستان لە ژێر سایەی سۆڤێتدا دادەمەزرێنێت، بەڵام لە بەدرخانەکان سەرکەوتوتر بوو لەو بوارەدا. ن.ک) و لەشکرێکی بچووک لەو خێڵانەی دەوروپشتی وان: حەیدەری، میللی، شوکاک پێکدەهێنێت و سمکۆ و شێخ تەهای شەمزینی (ئەوە شێخ تەهای کوڕەزای شێخ تەهای شەمزینی گەورەیە. ن.ک) لەسەر داواکاریی عەبدولرەزاق لە زیندانی باکۆ نازاد دەکرێت، لەبەرامبەریشدا عەبدولرەزاق لە بەیاننامەیەکدا بڵاوی کردەوە کە شەڕی رووس ـ تورک، شەڕی ئاینی ئیسلام نییە، شەڕی تۆرانیزمە، شەڕی ئەڵمانیا و رووسیایە لە ژێر پەردەی ئیسلامدا و بەچاودێریی ئیمپراتۆر ڤلهیلم (بەڕووکەش دۆستی ئیسلام و تورک و سوڵتان و رایدەگەیاند کە بووە بە موسوڵمان! ن.ک).

ئیسماعیل شاوەیس دەڵێت: (رووس، ئیسلام نین، بەڵام دڕندەش نین وەک تورک بڵاوی دەکاتەوە و دوژمنی کورد نین و دانیان ناوە بە مافەکانیدا). شێخ مەحموودی مەلیکی کوردستانی باشووریش نامە بۆ بالۆێزی رووسیا لە تەوریز دەنێرێت، داوای یارمەتی لە لینین دەکات و خراپەکارییەکانی ئینگلیز دەخاتە بەرچاو، لینین دەستدرێژییەکانی ئینگلیز پڕۆتستۆ دەکات، وێرانکردنی بارزان و بۆردومانی سلێمانی دەنگدەداتەوە، پەرلەمانی بەریتانیا کردەوەکانی نوێنەری بالای بەریتانیا لە عێراق بەتوندی پڕۆستۆ دەکات، بەڵام فەرمانڕەوای رامیاریی ئینگلیز لە عێراق پاکانە بۆ خۆی و دەستدرێژییەکانی دەکات (تەنها دزو جەردە و ڕێگرەکانمان بۆردوومان کردووە کە شێخ مەحموود سەرۆکیانە). کامیل بەدرخان و عەبدولرەزاق بەدرخان پەنا دەبەنە بەر رووسیا و بە پشتیوانیی رووس ١٩١٧ — ١٩١٨ دەکرێن بە والی بتلیس و ئەرزرۆم.. دواتر عەبدولرەزاق دەگێرێت و لە شاری مووسڵ دەرماخوارد دەکرێت و وەک هەموو سەرانی شۆڕشەکانی کورد بەناکامی سەردەنێتەوە[٢٣]. لێرەدا پێویستە لاپەڕەیەکی پرشنگداری خەباتی هاوبەش و پێشکەوتنخوازی کورد و دراوسێکانی و بەرنامەی برایەتی و هاوکاری نێوان کورد و عەرەب و دیان بەبەشداریکردنی کوردی عێراق و تورکیا و ئێران، میر سەعدونیش سەرکردایەتی هۆزەکانی عەرەبی عێراقی دەکرد دژی دوژمنی

هاوبەش وەك پێكەوە گرێدانی شۆڕشی كورد بە رابەریی شێخ عوبێدوللا و راپەڕینی عەرەب لە عێراق بە سەركردایەتیی میر سەعدوون لە١٨٨١دا،كە رووداوێكی مێژووییە و بەڵگەیەكی دەمكوتكارە بۆ بەرپەرچدانەوەی شۆڤێنزمی عەرەب.

تێكۆشەرێكی دیكەی بنەماڵەی بەدرخان، سوورەیا بەدرخانە، برا گەورەی جەلادەت بەدرخان و دكتۆر كامەران بەدرخانە. ئەندامێكی دەستەی دامەزرێنەری (خۆیبوون)یشە، چەند زمانێكی دەزانی، هەوڵیدەدا بۆ روونكردنەوەی كێشە رەواكەی كورد، پەیوەندی بە دەوڵەتانی پەیوەندیدار بە دۆزی كوردەوە بكات، سۆڤێت، بەریتانیا، فەرەنسا و ئیتالیا، یۆنان و سووریا و عێراقیش، سەردانی ئەمەریكاش دەكات و نەو ١٠ــ ١٢ هەزار كوردەی لەوێ دەژیان قایل دەكات بێنە ریزەوە و هەریەكەی هەفتانە دۆلارێك وەك پشتگیریی سەركەوتنی بزاڤی گەلەكەیان پێشكەش بكەن نەك بیدەن بە دوژمنی خوێنخۆری كورد مستەفا كەمال.

جگە لەوانە بەهاوكاریی گریگۆر ڤارناتیان ئەریڤانی كە ئەندامێكی چالاكی كۆمیتەی كارگوزاریی ئەرمەن بوو لە ئەمەریكا، بەریتانیا، ئیتالیا، یۆنان و فەرەنسا و هەمانكات پیاوی رووسیاش بوو، پەیوەندیی بەچەندین بەرپرسی نەو وڵاتەوە دەكات، سوورەیا بەدرخان كتێبێكیشی بەنێوی (دۆزی كورد - القضیة الكوردیة) بەعەرەبی نووسیوە. میر جەلادەت بەدرخان لەنامەیەكی والآدا بۆ مستەفا كەمال ناردوویەتی قەرزاریاریی زمانی تورکی بۆ زمانی كورد دەرخستووە كە زمانێكی دێرینە و بەرامبەر زمان و كولتووری نارامی، گریك، رۆمان، لاتینی، ئاشوور، كلدان، عەرەب خۆیگرت و نەتوانیەوە و تورك خەرمانێك ووشە و دەربڕینی لێرەوەرگرتووە و زمانە هەژارەكەیی پێ بووژاندەوە، نەك هەرئەوە كۆمەڵەی یەكێتی و پێشكەوتنی تورکیش (ئیتحاد و تەرەقی) خاوەنی بیرۆكەی دامەزراندنەكەی خوێندكارێكی ئەلبانیی زانكۆی پزیشكیی سەربازیی بوو لەگەڵ دوو خوێندكاری كورد لە هەمان زانكۆدا، ئیسحاق سكوتیی كوردی نامەد و عەبدوللا جەودەت كوردی (عەرەب گیر) و تورکێك كۆمەڵەكەیان دامەزراندوو لەگەڵ رۆژنامەوانی ناسراوی كورد ئیسماعیل بابان ئەندامی یەكەمین كۆنگرەی كۆمەڵەكە بوون كە فێبروەری ١٩٠٢ لە پاریس بەسترا[٢٤]. خۆ ئەوەش ئاشكرایە دامەزرێنەری پارتی كۆمۆنیستی سووریا خالید بەگداش و ژمارەیەك لە سەركردەكانی پارتی كۆمۆنیستی عێراقیش، بەهادین نووری، ئەحمەد حەللاق، عەزیز حاج، عەزیز موحەمەد، كەریم موحەمەد، كوردن[٢٥].

شۆڕشی یەزدان شێر ١٨٥٢ـ١٨٥٦

دوژمنانی كورد هەرچەند لە رووی سەربازیی و جەنگەوە بە لەشكری زۆر و چەكی نوێ و جبەخانەی پڕ و گەلەكۆمەكەی دراوسێكان و دەستێوەردان و هاوكاریی ئەكتیڤیی بەریتانیا، فەرەنسا و ئەڵەمانیاش لە نوێكردنەوەی لەشكرەكانی تورك و فارس و عەرەبدا و ناردنی پسپۆڕ و ژەنەڕاڵە بەئەزموونەكانیان بۆ

چاودێری و پلاندانان و سەرکوتکردنی کورد، بەتایبەتیش بەریتانیا و ئەڵەمانیا کە پسپۆڕ و جەنەرالەکانیان سەرپەرشتیی لەشکرەکانی ئێران و تورکیایان دەکرد و سەرکردایەتیی دامرکاندنەوەی شۆڕشەکانی کورد و لەنێوبردنی میرنشینەکانیان دەکرد.بەریتانیا لە کۆڕاندنەوەی شۆڕشەکانی باکوور و باشوور و ئەڵەمانیاش لە ڕووخاندنی میرنشینەکاندا وەک میرنشینی سۆران ـ ڕەواندز و میرنشینی بابان. کورد وەک گەلێکی جەنگاوەر هەمیشە لەلایەنی جەنگیدا (بالآو) لەلایەنی ڕامیاریی و پەیوەندیی دەرەوەدا (نەوی) بووە. بەدرخانەکان، میری بتلیس، سەید ڕەزای دەرسیمی، یەزدان شێر، شێخ مەحموود، سمکۆی شوکاك، شێخ عەبدولسەلامی بارزانی، شێخ نەحمەدی بارزان، مستەفا بارزانی، قازی موحەمەد لە گۆڕەپانی بەرگریدا سەرکەوتوویوون، بەڵام دەوڵەتێك دۆست و پشتیوانی ڕاستەقینەیان نەبوو، چ ڕەخنەیەکیان لێبگرین کە دەبینین ئەمڕۆ خۆمان چیمان ئەنجامداوە، لەکاتێکدا کە ئەمڕۆ بە بەراورد لەگەڵ هەل و مەرجی ئەو سەردەمەدا جیاوازیی ئاسمان و ڕێسمانە... لە هەموو سەردەمەکاندا هەر لە ئەلێکساندەری یۆنانەوە بۆ لەشکرەکانی ئیسلام و هۆلاکۆ و تەیموری لەنگ و ڕووسیا و بەریتانیاوە بەسەر کورددا سەرکەوتوون، بەڵام پارێزگاریی سەرکەوتنەکانیان بۆ نەکراوە، کوردیان بۆ دەستەمۆ نەکراو گەردنی بەرزی وەک چیاکانی نەوینەکرد. لە بواری زمان و کولتووردا کورد جێگەی شانازییە، لەپاراستنی نەشێواندنی دیۆگرافیای ولاتەکەشیدا نەوەندەی شیری بریکرد کەمتەرخەم نەبوو، نەوەش مایەی شانازییە ڕێژەی دانیشتوانی بێگانە لەسەر خاکی کورد بەگشتیی لە ٥٪ کەمترە، لە ئێران و تورکیادا سەرژمێریی دروست بکرێت نەتەوەی فارس و تورك زۆرینە نین، لە پلەی دووەمدان وەك ڕێژەی کورد لە چاو لە چاو دانیشتووانی عێراقدا.

داگیرکاران و دوژمنانی کورد بەخۆشیی خۆیان و لەبەر خاتری کورد نەبوو کەمیرنشین و دەوڵەتە (قەوارە) سەربەخۆ و نیمچە سەربەخۆکانی کورد مابوونەوە، ئەوە هەستی مانەوە و وێستی لە نێو نەچوون بوو داگیرکارانی ناچار دەکرد چاو بنووقێنن هەر میرێکی بەهێزی کورد فەرمانڕەوایی سنوورەکانی خۆی بکات و صالآنە سەر بقەبڵێنن و باج بدەن. زۆر نووسراوی سوڵتانەکانی مەغۆل دوزراو نەتەوە بەخەتی ئیگۆری نووسراون کە نامە و تۆمارەکانی خان و سوڵتانەکانی پێدەنووسران، بۆ میرەکانی کوردیان نارددووە فەرمانڕەوایی ناوچەکانی ژێر دەستەلآتی خۆیان بکەن.

یەزدان شێر ناوی عیززەددین وشێر نازناوەکەیەتی، لە بنەماڵەی بەدرخان و لەگەڵ میربەدرخاندا خاڵ و خوارزان (خوشکەزای میر بەدرخانە) سەردارێکی هەڵکەوتووبوو، بەڵام لەگەڵ خاڵێیدا نەدەگونجا و ململانێ و ڕکەبەرییەکی تووند لە نێواندا بوو، تەنانەت ناپاکییش لە میر بەدرخان دەکات وسالی١٨٤٢لە شەڕەکەی دەوروپشتی ورمێ دژی تورك ریزەکانی لەشکرەکەی چۆڵ کرد و دەچێتە نێو لەشکری دوژمنەوە لە . ئەوە پەڵەیەکی ڕەشە بە میژووی ئەو سەرکردەیەی کوردەوە، بەتایبەتیش ووڕەی شۆڕشگێڕانی نەویکردوو لەشکر بەپرش و بلآوی دەکشێتەوە،میربەدرخان و دوو کوڕیشی کەوتنە دەست دوژمن. ئاخۆ لە لاپەڕەکانی میژووی

کورددا هەر ئەو شایانی نازناوی شێر بێت یا ئەویش لەبەردەم دادگای میژووودا پاساوی خۆی هەیە؟[٢٦] لێرەشدا دەکەوینە بەردەم پرسیارێك،ناپاکی هەر ناپاکییە، هۆکارو پاساودانەوەی هەرچییەك بێت، یا دەشۆردرێتەوە؟ ئەوەش لێکۆڵینەوە و پشکنین و بەراوورد و ساغکردنەوەی دەوێت، چونکە میژوو بەزەیی بەکەسدا نایەت، بڕیارەکانیشی گردە بڕن.

ڕاپەڕینەکەی یەزدان شێر هاوکاتە لەگەڵ جەنگی قرم ١٨٥٣ — ١٨٥٦ ی نێوان ڕووسیا و عوسمانیدا. مینۆرسکی دەڵێت: ڕاپەڕینەکەی یەزدان شێر (بزوتنەوەیەکی میللی راست و ڕەوانە).[٢٧]

دکتۆر ئەورەحمان قاسملۆش دەڵێت: (گەورەترین ڕاپەڕینی سەردەمی جەنگی ڕووسیا ـ عوسمانی ١٨٥٣ — ١٨٥٦ بەسەرکردایەتی یەزدان شێر لە هەکاری و بۆتان هەموو چین و تۆێژەکانی گەل هاوکاریان دەکرد، عیسایییەکان چەکیان هەڵگرت و کۆمەکی لۆجستیشیان پێشکەش دەکرد. سەرەتای ١٨٥٥ ژمارەی چەکدار لە ٣٠سی هەزارەوە گەیشتە شەست هەزار کە عەرەب و یۆنانەکانیش هاتنە پاڵ شۆڕش، یەزدان شێر لەشکرێکی سەد هەزاری لە ژێر فەرماندا بوو، بەڵام هاوکاری ڕووسیای بەدەست نەهێنا. تورك توانییان لە خشتەیبەرن و بەناوی گفتوگۆ و چارەسەرکردنی کێشەکەوە دەچێتە ئەستەموول)[٢٨] . عوسمانییەکان زۆر لەوە دەترسان میر و سەردارەکانی کورد یەکبگرن و ئەلبانیایەکی نوێ دروست بکەن. یەزدان شیر هەوڵیدەدا پەیوەندی بە لەشکری ڕووسباوە بکات بەڵام سەرکەوتوونەبوو .

ئەمین زەکی بەگیش وەها لە یەزدان شێرو شۆڕەکەی دەڕوانێت (یەزدان شێر میرێکی بەهێزی هەرێمی بۆتان و ناحەزی میر بەدرخان بوو، ناپاکی لێدەکات و میرنشینەکەی دووای جەنگەکەی قرم دەپووکێتەوە[٢٩]. (سەرەتای جەنگەکە . ن.ك) یەزدان شێر نالای یاخیبوون دژی دەوڵەت بەرز دەکاتەوە و سەربەخۆ وڵاتی بۆتان بەڕێوە دەبات و لەشکرەکانی تورکی شکاند، ١٨٦٦ شۆڕشەکەی دامرکایەوە).[٣٠] هەروەها مینۆرسکی بەڵگەیەکی سەلێنەر دەخاتە بەردەست لەمەر ڕۆڵی کاریگەر و بڕیاری لەندەن لێدانێك لە کورد بدەن هەناسە نەدات (کۆنسوڵی ڕووسیا لە ئەرزرۆم ئوبەر میللەر نووسیوێتی لەم کێشەیەی ئێستەی کوردەکاندا نەك عوسمانی ئینگلیزەکانیش دەوری سەرەکییان هەیە، کونسوڵی ئینگلیز لە ئەرزرۆم فەرمانی پێدراوە هەوڵبدات بەرهەڵستیی کوردەکان بەجۆرێك لە ناوبەرێت ڕاست بوونەوەی بۆ نەبێت)[٣١].

ن.نە. خالفین دەڵێت: سەردەمی جەنگی قرم شۆڕشێکی جەماوەریی بەسەرکردایەتی یەزدان شێر، ناحەزی بەدرخانی خالۆی لە هەکاریی باشووری قەفقاس هەڵگیرسا بەکەڵك وەرگرتن لە سەرکەوتنی تورك بەسەر خالۆیدا، تورکیش لەپاداشتدا بەفەرمانڕەوای کوردستانی تورکیا دایدەمەزرێنێت، بەڵام لە ترسی بووژاندنەوەی بیری جیابوونەوە لە تورکیا، پاشایەکی تورك دەخەنە شوێنەکەی. کورد لە یاسای سەربازگیریی و باربووکردنی لەشکر و جۆرەها باج و سەرانە و تالانکاریی و چەوساندنەوە زۆر پەست و نیگەران بوون و ئەوەش هانیدەدان بۆ بەرگریی. ناسوورییەکانیش بەڕێوەبردنەکەی یەزدان شێر بەلایانەوە

چاکتر بوو وەك لەوەی تورك، دەچنە پالّی و هاریکاریی دەکەن، نەك هەر ئەوان (گەلانی خۆرهەلاّتی ئەوروپاش!)، پشتیوانیی گەلی ئەرمەنیش بزوتنەوەکەی بەهێزتر کرد. یەزدان شێر کۆتایی سالّی ١٨٥٤ بە دوو هەزار چەکدارەوە هێرێکی سەربازیی تورك بە سێ هەزار سەربازەوە تێکدەشکێنێت و شاری بتلیس دەگرێت و لەوێوە رووەو مووصلّ پێشڕەوی دەکات، مووصلّیش دەگرێت، کەکارگەیەکی بەرهەمهێنانی چەك و دەبۆ (جبەخانە)یەکی گەورەی گوللەتۆپی تێدابوو. ژمارەیەکی زۆر چەکدار پەیوەندیی پێوە دەکەن، ژمارەی لەشکرەکەی گەیشتە ٣٠سی هەزار و بەوهێزەوە هێرش دەکاتە سەر سعرت و لەگەلّ هێزەکەی کەنعان پاشای والی بەغدارووبەڕوودەبنەوەو شڕودڕیان دەکات. لەشکری سەرۆك هۆزەکانی کوردیش هاتنە نێو شۆڕشەوە، هەر لە بەڕێوەبەرانی ناوچەکان شازدە بەڕێوەبەر دەکوژن، ژمارەی لەشکر گەیشتە شەست هەزار. (یەزدان شێر فاکتەرێکی گرنگی کەمبوو، دەولّەتێك نەبوو پشتگیریی بکات. ن.ك) بەهەموو شێوەیەك هەولّیدەدا پەیوەندی بەنێزیکترین بنکەی سەرکردایەتیی جەنگیی رووسیاوە بکات لە یەریڤان. لەیەکێك لە نامەکانیدا داوا لە رووسیا دەکات پێکەوە گورزێکی جەرگ بڕ لە هێزەکانی دوژمن لەنەرزڕۆم بوەشێنن. بەلاّم هێزەکانی یەریڤان لە سنووری ولاّتی عوسمانیی دەکشێنەوە و چالاکیی دیبلۆماسیی و (هەوالگریی و سیخوری .ن.ك) بەریتانیا دژی شۆڕش پەرەیسەند و پارەی پێویست بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕش دەخاتە کار. سیخورێکی کونسولّخانەی بەریتانیا لە مووصلّ (رەسام) لە ژێر پەردەی ناوبژیوانیدا لەگەلّ یەزدان شێر و چەند سەرۆك هۆزێکی فێودالّ دەکەوێتە پەیوەندیی و تێکەلاّوی و بەچوار سەد کیسە دراو تۆوی ناکۆکی لەوناوەدا دەوەشێنێت.

لەولاشەوە هێزەکانی تورك بەچەکی نوێی ئینگلیز و پشتیوانیی تۆپخانەکەیان بەسەرکردایەتیی ماکۆن چەند شوێنێکی ستراتیژیی بەشۆڕشگێڕان چۆلّ دەکەن. یەزدان شێر دەکشێتەوە بۆ (وان) لە باشووری جزیرە و لە قەلاّکەی کۆشکی ناقای سەنگەر دەگرێت[٣٢]، هاوکات لەگەلّ گەیشتنی نوێنەرەکەیدا بۆ لای فەرماندەی لەشکری یەریڤان یەزدان شێر دەستگیر دەکرێت و لە زیندانی دەپەستن. بەریتانیا و تورك لەسەر ئەوە پێکهاتبوون نەیکوژن. ئافریانۆڤ لە کتێبی (کوردەکان) دا لاپەڕی (٥٠٠) دەلّێت: نامەیەکی ئافرام ئەوە دەگەیەنێت بالّوێزی بەریتانیا بەفێلّ یەزدان شێری فراندبێت. جا ئەوەی ئافریانۆڤ لەو نامەیەی ئەفرام وەریگرتووە چی دەگەیەنێت؟ داوی بۆ یەزدان شێر ناوەتەوە و بەتەلّەکەبازی و چاوبەست فراندوویەتی یا ئەو کارەی بۆ چاووڕاوو خەلّەتاندنی تورك کردووە و کوردوتەنی لەنالّ و بزماریش دەدات.

پرۆفیسۆر مینۆرسکی لە کتێبی (کوردەکان، چەند سەرنج و تێڕوانینێك) دا بۆچوونەکانی خالفین دەسەلێنێت و ئەویش دەلّێت: صالاّنی جەنگی قرم، لە هەکاری و بۆتان ١٨٥٥ بزوتنەوەیەکی میللی بەڕابەری یەزدان شێر لە کاتێکدا دەتەقێتەوە لەشکری تورك بۆ بەرەنگاریکردنی هێزەکانی رووسیا رووە و باکوور پێشڕەوی دەکرد. یەزدان شێر لە خزمانی بەدرخانە، شارەکانی بتلیس و مووسلّ دەگرێت و لەوێوە

رووه و باشوور دەکشێت و بۆ داگیرکردنی ناوچەکانی نێوان وان و بەغدا. یۆنانییەکان و عیسایییەکان لەژێر ئالای سەرکردایەتی ئەودا دژی تورك زۆر خراپ دەشکێن. یەزدان شێر پەیوەندی بە رووسیاوە دەکات هێزەکان بخاتە پاڵ هێزەکانی روسیا.. ئەنجامی پلان و گفتێکی درۆی بەکرێگیراوێکی باڵۆێزخانەی بەریتانیا (نەمروود رەسام) ١٨٥٥ یەزدان شێر خۆیی بەدەستەوەدا و رەوانەی ئەستەمووڵ دەکرێت.

ئەوەی لێرەدا ناشکرا دیارە، شۆڕشەکەی یەزدان شێر شۆڕشێکی نەتەوەیی پێشکەوتنخواز بوو زۆرکاری و بێگار و چەوساندنەوەی تێدا نەبوو، بۆیە عەرەب و ئەرمەن و یۆنان و عیسایی لەژێر باڵیدا کۆدەبنەوە لەژێر سەرکردایەتیی ئەودا بەرگریی لە مافی خۆیان دەکەن. بۆ یەکەمین جاریش لە میژووی شۆڕشەکانی بەرلەخۆی هاوکاریی یۆنان دابین دەکات و لەو چوار صالّەی تەمەنی شۆڕشەکەدا سەرکەوتنی مەزنی بەدەست هێنا، سەد هەزار جەنگاوەری لە پشتەوەبوو، هەرێمێکی بەرینی کوردستانی لە چنگی تورك رزگار کرد و بەچاك بەڕێوەبردنی کارووباری دانیشتوان بۆ یەکەمین جار لە میژووی شۆڕشەکاندا گەلانی بێگانە بەوفراوانییە پاڵپشتی و بەشداری شۆڕشێکی کورد بکەن. گرتنی شاری موسڵیش کارێکی ئاسان نەبوو، بەغدا لە تورکەوە دوورىوو، موسڵ لە پەنایدا بوو لە سنووری دەستەڵاتی لە شکری شەشەمدا، پێدەچێت هەر ئەو جارە بوویێت یا دەستبەسەراگرتنێکی پێشوتری کورد بووە بەسەر موسڵدا، شاعیرێکی شۆڤێنی عەرەب وەك (ابن الأثیر) ئەوەندە کورد سووك و بێنرخ دەبینێت دەیکاتە بەڵگەی سەرسوڕمان و نەگبەتی موسوڵ بەڕادەیەك کوردیش ببێتە گەورە و سەردار و خاوەن فەرمان.

ما رأی الناس لهذا الدهر من کانوا شبیها

ذلت الموصل حتی أمر الاکراد فیها .[٣٣]

واتاکەی: لەم سەردەمەدا کەسێك رۆژگارێکی وەهای نەبینیوە، موسوڵ ئەوەندە سەرشۆڕ و زەبوون بێت بکەوێتە ژێر دەستی کوردیشەوە.

یەکەمین شۆڕشی دەرسیم ١٨٧٧ – ١٨٧٨

بەسەرکردایەتی مەلا سەلیم

شاری دەرسیم دەکەوێتە ناوچەیەکی شاخاوی سەختەوە لە نێوان رووباری کاراس و رووباری مووراد چایە، کاراس هەر لە کوردستانی باکووردا دەڕژێتە رووباری فوراتەوە. مەلا سەلیم زانایەکی ئیسلام و نیشتمان پەروەرێکی دڵسۆز و خاوەن رابردوویەکی پاك بوو، جگە لە دیالێکتەکانی زمانی کوردی، عەرەبی و تورکی و فارسیشی بە رەوانی دەزانی، دیوانی حەسنەوی بوخاری بەزار زمانی کرمانجی ژوور و لێکداوەتەوە. مەلا سەلیم هەرچەندە ناوی شێخی پێوەنەبوو، وەك مەلا مستەفای بارزان، بەڵام لە شێخە مەزنەکانی هیزانە و وەك جێگری شێخ سوبغەتوڵڵای هیزانیی،رابەڕی ڕێبازیی سۆفیگەریی نەقشبەندیی باکووری کوردستان

تەماشا دەکرا. مەلا سەلیم، حاجی موسا خوتبەلی، شێخ عەبدولقادری شەمزینی کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهریی بەهۆی بیری کوردایەتیی و چالاکیی رامیاریەوە ساڵی١٨٩٤ سوڵتان عەبدولحەمید دوورباندەخاتەوە بۆ شاری مەدینە ـ یەثریب، چەند سەردارێکی دیکەی کوردیش بۆ دەشتەکانی حیجاز. دوورخراوەکان لە یەکتر دانەبڕان، لە نێو خۆیاندا و لەگەڵ حاجییە کوردەکاندا کۆدەبوونەوە لە پارچەکانی کوردستان و وڵاتی بێگانەوە هاتبوون وەک میسر، شام، مەغریب، جەزائیر.. لە ڕۆژانی حەجدا شێوە کۆنگرەیەکیان دەبەست، گرنگترینیان ئەوە بوو لە مزگەوتی پەیامبەر سازدرا، لەو شوێنە هەرە پیرۆزەی موسوڵمانانداً سوێند دەخۆن بە دڵ و بەگیان و سەروسامان خەبات بۆ جیابوونەوە لە تورک و سەربەخۆیی کوردستان بکەن و کە دەگەڕێنەوە هەریەکە و لە دەوروپشتی خۆیەوە دەست بە ووشیارکردنەوەی جەماوەر و زەمینە خۆشکردن بکات.

دووای دوو ساڵ دەربەدەری لەو گەرما سوتێنەرەی دەشتەکانی حیجازدا، سوڵتان ١٨٩٦ لێبان خۆشدەبێت و دەگەڕێنەوە کوردستان و لەسەر پەیمان و پلانەکەی مزگەوتی پەیامبەر، ئەوانیش لە هەرێمەکانی موش، وان، بتلیس، نامەد (دیاربەکر) و باشقەلاً بزوتنەوەیەکی چڕوپڕ گەرم دەکەن بۆ خۆئامادەکردن بۆ ڕاپەڕین. لەم هەوڵەشدا فاکتەری ئاین ـ ڕێبازی قادریی و نەقشبەندیی دەبێتە کۆسپ. شێخانی قادریی هاوکاریی مەلا سەلیمی نەقشبەندیی ناکەن، تەنانەت شێخ ئەورەحمانی تاگی دژی ئەوان چەک بۆ سوڵتان هەڵدەگرێت. ڕابەری نەقشبەندییەکانی باکوور دەمرێت، مەلا سەلیم جێگری بوو، بەڵام شێخ شەهابی کوڕی شێخ دیاریدەکرێت بۆ ڕابەرایەتیی، هەرچەند هێشتا تەمەنی دە ساڵان بوو[٣٤]، مەلا سەلیم لە هەوڵێکی بەردەوام و بەدڵسۆزیی هامێکی بەئەمەک و پێزان ئامادەی دەکرد بۆ ڕابەریکردن، فێری زانستەکانی سۆفیگەریی و دەستگرتنی موسوڵمانانی دەکرد لە شێوەی ئامۆژگاریی و ڕێنیشاندانداً، لە نێو موریدەکانیشدا جەختی لەسەر ئەوە دەکرد سۆفیی و پیاوی خواناس پێویستە لە خۆشەویستیی یەزدان و مرۆڤایەتیی و نیشتماندا بتوێتەوە، بەباوەڕی من ئەو دروشمە ساکارەی شێخێک، شۆڕشگێڕێک، ڕابەرێکی کورد هەرهەموو فەلسەفەی کتێبە ئاسمانییەکان و فەلسەفەی بلیمەتەکانی یۆنان و ڕۆما و مارکس و ئینگلیسیشی لە تەنها چوار ووشەدا کۆکردۆتەوە، خۆشەویستی، یەزدان، مرۆڤ، نیشتمان.. یەکەمیان ڕاسپاردەی پەیام هێنەرەکانی یەزدانن لە بڕگەیەکدا (خاس بکە و خەراو مەکە) دووەمیان هەمو پەیوەندییە کۆمەڵایەتیی و ئابوورییەکان و شەڕ و ئاشتیی نێوان تاکەکانی کۆمەڵ و نێوان گرووپ و کۆمەڵەکان و نێوان نەتەوەکانیش دەگرێتەوە. سێیەمیشیان هەرهەموو ململانێ و جەنگ و کارەساتە خوێناوییەکان و مالوێرانیی مرۆڤ دەگرێتەوە لە نێوان گەلانی بندەست و داگیرکارانی وڵاتەکانیاندا لە پێناو ڕزگارکردنی نیشتمان و ژیانێکی ئازادا و لەوڵاشەوە لە نێوان داگیرکارە بچووک و گەورەکان و کۆڵۆنیزمی جیهانیدا خۆیەخۆی یەکتر لە پێناو هەڵگوشین و حوولدانی بەشی شێر لە خێر و بێر و سامانی کۆڵۆنیەکان و مۆینی

خوێنی مرۆڤەکانی و بەگەرخستنی کارگە و پرۆژە پیشەسازییە زەبەلاحەکانیان و دابینکردنی بازاڕ بۆ ساغکردنەوەی بەرهەمەکان یا ئەگەر بڵێین بلوێت بەشی پلنگ و گورگ و وورچ و سەگ و کەمتیاریش بەتەنها بخۆن. شەڕی قرم ١٨٧٧ — ١٨٧٨ ی نێوان رووسیا و تورکیا هەڵگیرسا، رابەرانی کورد لە باکوور چاوەڕوانی هەلێکی لەبار بوون دەستبەدەنە چەك و بەشۆڕشێکی نوێ مافەکانی کورد بەسەر تورکدا بسەپێنن. بالۆێزی رووسیا لە ئەرزرۆم لە بارەی خۆئامادەکردنی کوردەوە بۆ کونسوڵی وڵاتەکەیی نووسیووە لە ئەستەمووڵ (بڕوام وایە کوردستان بێر لە راستبوونەوە ئەکاتەوە و بگرە خۆی بۆ ئامادە دەکات).[٣٥] سوڵتان عەبدولحەمیدیش دەیزانی سەرانی کورد سەرگەرمی چین، وەك پیشەی هەموو داگیرکاران تۆوی دووبەرەکی دەوەشاند، کورد و ئەرمەنی دەکرد بەگژ یەکتردا، بەریتانیا و چارنێکۆلای کایزەری رووسیاش ئەرمەنەکانیان لە کورد تیژ دەکرد، لەو میانەدا تووانیان سەرەك هۆزێکی نیشتمان پەروەر و هاودەنگ و هاوکاری مەلا سەلیم، (مووسا بەگی هیزان بەدەستی کۆمەڵەی تاشناقی ئەرمەنی لە ١٨٩٤ دا تیرۆر بکەن)[٣٦]، لە لایەکی دیکەشەوە ناگری شەڕی کورد و کوردیان خۆشدەکرد، هێزی باشیان دروست دەکرد، یەکێك لە سەرانی کورد (بەگە دەسەڵاتدارەکەی کۆزان رازی نەبوو هێزێکی بیست و پێنج هەزاری کۆبکاتەوە بۆ عوسمانی، بەڵکو رێگاکانی قارس و تۆکاتا و سیواس و ئەرزرۆمیش لە هێزەکانی تورك دەگرێت)[٣٧]، شۆڕش هەڵگیرسا و بە پێی پلانەکان بەڕیوەدەچوو.. (ئەو هێزەی لە شکری چواری تورك ناردیانە (ناردی یە) سەر بۆ (تەمێکردن)، دانیشتوان بەتوندی بەرهەڵستیان کرد)[٣٨]، بیروبۆچوونەکانی مەلا سەلیم بەدەورو پشتی دا بڵاوبووبوە و کاری لە هەڵوێستی کوردانی ئەو ناوچانە کردبوو. یاریدەدەری بالۆێزی تراپزۆن، بیلیۆت هەرچەند ناحەزی یەکانیش بوو لە نامەیەکیدا بۆ کۆنسوڵی وڵاتەکەی لە ئەستەمووڵ نووسیوێتی: (کوردەکان بۆ ئامانجی سەربەخۆیی راپەڕیون و حەیفە رووداوەکانی بەجەردەیی و تاڵانکردن لە قەڵەم بدرێن)[٣٩]. ئامانجەکانی شۆڕشی یەکەمی بریتیبوون لە:

١ـ دامەزراندنی فەرمانڕەوایەتیی ئیسلام لە کوردستان بە پێی شەرع.

٢ـ فەرمانبەر و لێپرسراوانی کورد کارووباری ناوخۆ بەڕێوەبەرن.

٣ـ برایەتیی و هاوخەباتیی لەگەڵ گەلانی دراوسێ، ئەرمەن، عەرەب، ئەوە بەتایبەتی، بەگشتیش مافی ئۆتۆنۆمی کوردستان لە چوارچێوەی ئیمپراتۆریای عوسمانیی و لەژێر ئالای خەلیفە ـ سوڵتاندا.

(کۆمەڵێك زانای شیعە بۆ پشتگیریی شۆڕش و سەلماندنی ئەو راستییەی شۆڕش دژی ئاین و خەلیفەی راستەقینەی موسوڵمانان ناجەنگێت، فەتوا دەدەن زاناکانی ئاین لە کوردستان ناشێت خزمەتی عوسمانییەکان بکەن، تەنانەت پێشنوێژ، قازی شەرع، موفتی، لەژێر سایەی تورکدا نەگرنە ئەستۆ، چونکە عوسمانییەکان پێچەوانەی ئاین و شەرعی ئیسلام کاردەکەن و ئالای قەلاچۆکردنی جەعفەرییەکانیان بەرزکردۆتەوە. کورد لە شەش ویلایەتەکەی کوردستان، ئەرزرۆم، خەرپوت، ئال عەزیز، ئامەد ـ دیاربەکر،

بتلیس، وان راپەڕین بەزۆریش نەرزرۆم و بتلیس و وان، سەربازانی کوردیش لە نێو سوپای تورکەوە هاتنە پاڵ شۆڕش، مانگی حوزەیرانی ١٩١٠ مەلا سەلیم لەسەر رێگەی وان ـ بتلیس دەکەوێتە دەست دوژمن، شێخ شەهاب بە سەد تفەنگەوە فریایدەکەوێت، هێرش دەکەنە سەر دوژمن و مەلا سەلیم رزگار دەکەن. دووا بەدووای ئەو سەرکەوتنە هێرش دەکەنە سەر شاری بتلیس کە چوار تابوور سەرباز، یەک بەتەرپە تۆپ، دوازدە مەترەلۆز پارێزگاریان دەکرد، تورک شکا، جگە لە کوژراو (٣٢٠) سەربازیش دیلکران، دەستکەوتیش دوو تۆپ، دە مەترەلۆز، سێ سەد تفەنگ و پاشماوەی هێزەکە بەرە و ئامەد هەڵهاتن و والیش خۆی دەربازکرد، زیانی شۆڕشیش پەنجا شەهید بوو، زۆری نەخایاند، دوژمن لە مانگی ئاب ١٩١٠ بەهێزێکی قەبەوە زۆرپەیان ئەرمەنی بوون، بەوهۆپەوە پێشڕەوی هێزەکەبوون زۆریان کوژران، کوردیش بیست شەهیدی هەبوو، شێخ شەهاب دووای ماوەیەک بتلیس رزگار دەکاتەوە.

شێخانی قادریی لە قەزای کفرا، شێخ عەبدولباقی، شێخ حسین قادریی دژی شێخ شەهاب لە پاڵ تورکدا هێرش دەکەنە سەر بتلیس، شێخ شەهاب بەرگری ناکات و بێ تەقە دەکشێتەوە دووارە رووە و موکس ـ سعرت)[٤٠]. بزوتنەوەکەی مەلا سەلیم هەتا بەهاری ١٩١٣ دەستەڵاتی بەسەر ناوچەکانی دەرووپشتی بتلیسدا هەبوو، تورک تەنها شارەکەی بەدەستەوە مابوو، هیچ لایەکیشیان هێرشیان نەدەکرد هەتا مانگی نیسان ١٩١٤ تورک بە سێ تیپ سەربازەوە لە سێ قۆڵەوە هێرش دەکاتە سەر شێخ شەهاب و مەلا سەلیم زازا، شێخ موحەمەد شیرین برای شێخ شەهاب، سەید عەلی نامۆزای و دە چەکدار کەوتنە دەست دوژمن و لە بتلیس لە سێدارە دران. مەلا سەلیم بۆ تۆڵەسەندنەوەی خوێنی شەهیدەکان بە چل تفەنگەوە بە سەرگەرمی، شەوێک پەلاماری بتلیس دەدەن، دوای پێنج کاتژمێر شەڕێکی سەخت و نابەرامبەر لە نێو شاردا دوو سەرلەشکر، پێنج ئەفسەر و سەد و چل سەرباز دەکوژرێت، بەڵام کە خۆر هەڵدێت دۆست و دوژمن ئاشکرا دەبن گەمارۆیان دەدەن و لەوەشدا بەخوێنی دە شەهید مەردانە بەرگریان دەکرد. بیست چەکدار دڕ بەهێزی دوژمن دەدەن و دەرباز دەبن، مەلا سەلیم و دە هاوکاریشی پەنا دەبەنە بەر کۆنسوڵخانەی رووسیا و هەتا هەڵگیرسانی ئاگری یەکەمین جەنگی گێتی ١٩١٤ لە پەنای رووسیادا مانەوە، کە تورک لە پاڵ ئەڵەمانیادا دەچێتە جەنگەکەوە پەلاماری کونسوڵخانەکە دەدەن، کونسوڵ و کارمەندەکان دیل دەکەن و تورکە دڕەش و چنگ و پەل سوورەکان بەخوێنی کورد مەلا سەلیم لە تەمەنی شەست و پێنج ساڵیدا و هەڤاڵەکانی هەر لەو شوێنەدا رۆژی ١٩١٤/٤/٣ لە سێدارەی رق و قین دەدەن. بەر لە سێدارەدان والی بتلیس بە مەلا سەلیم دەڵێت: تۆ دەتوت نێمە خوا یارمەتیمان دەدات، کەچی ژێر کەوتن؟ مەلا سەلیم لە وەڵامدا وتی خوا یارمەتیی دایـن، بەڵام کە ناپاکمان کەوتە ناو یەزدانیش سەرکەوتنی لێسەندینەوە! هەموو هەر دەبێت بمرین، بەڵام تۆ دۆزەخییت، من هاتم هەق تەلقینی تۆ بکەم، لێت نەسەلماندم. دڵنیابە رۆڵەکانمان خوێنمان وون ناکەن، نێوەش دوژمنانی کورد لە دنیا و قیامەتدا هەر

رووڕەش و شەرمەزارن، حوکم و سەڵتەنەت بەدرۆ و تەڵەکەبازیی و جەور و ستەم ناچێتە سەر و هەق بەژێرەوە ناکات. لەو ماوەیەشدا شێخ عەبدولسەلامی بارزانی بۆ هەندێك لە مافەکانی کورد لە بادینانەوە ڕاپەڕیبوو، پەیوەندی بەمیر ئەمین عالی بەدرخان و شێخ عەبدولقادری شەمزینی دامەزراندبوو،نێوەراستی ساڵی١٩١٤ دووای شەهید کردنی مەلا سەلیم و هەڤاڵانی،شێخ عەبدولسەلام دەکشێتەوە بۆ ورمێ، لە ڕێگەی گەڕانەوەیدا لە دیدەنی سمکۆی شوکاك لە مالی سۆفی یا دەرووێش عەبدوڵڵا ناوێك لادەدات، خانە خوێکەی ناپاکیی لەگەڵ میوانەکانیدا دەکات و جەندرمەی تورکی دەهێنێتە سەریان و لە موسڵ لە سێدارەدران.

سەردەمی جەنگی نێوان ڕووسیاو عوسمانییەکان وڵات پەرێشان بوو بەدەست نەخۆشیی، هەژاریی، برسێتیی و باج و سەرانەی زۆر و چاوبرسێتیی و دڵڕەقی بەرپرسانی لەشکری تورکەوە.. سەرەتای جەنگەکە هێزەکانی ڕووسیا لەودیوی هەکاری و بتلیسەوە دێنە ناوەوە، تورك داوا لە سەرانی کورد دەکات لەشکر کۆبکەنەوە، یەکێك لەو سەرۆك هۆزانە قۆزان بەگ بوو، تورك داوای ٢٥,٠٠٠ هەزار چەکداری کوردی لێدەکرد، کوردی ناوچەکە بەگشتیی نەچوونەنە ژێر ئەو بارە قورسە،لە ئەنجامیشدا سەربکەون یا ژێر بکەون هەرژێر دەستە و چەوساوەن.گوندەکان چۆڵ دەکەن و ڕوویانکردە چیاکان بۆ بەرگریکردن و تورکیش گوندەکانی سوتاندن. لە ڕووبەڕووبوونەوە خوێناوییەکانی دامێنی چیای نوژیك چەند جارێك دوژمن بەسەرشۆڕیی دەگێڕنە دوواوە، بەڵام سەرکردەکانی شۆڕش ناکۆکیی و دووبەرەکیی ڕوویان تێدەکات بەتایبەتیش کە تورك هێزێکی قەبە پیشدەخات و ئابڵوقەی شۆڕشگێڕان دەدات. شۆڕش داوای هاوکاریی لە ڕووسیا دەکات، هێڵەکانی چەك و ئازووقە و بەرێکردنی لەشکری تورك بەگوندەکانماندا تێدەپەڕن دەتوانین ئەو ڕێگایانە ببەستین، بەڵام هیچ سەرکردەیەکی لەشکری ڕووسیا بایەخێکی پێنەدان. کورد و ئەرمەن پێکەوە بەبەشداریی ئافرەتانیش جەربەزەیی ولە خۆبوردن دەنوێنن وزیانی گەورەیان بەدوژمن گەیاند.بەڵام لەسەرەوە سەرکردایەتیی بوو بەدووبەشەوە، بەشێکیان پلانی کشانەوەی بەلاوە دروست بوو بەرەو (تیرس) بەشی دووەمیش لەو باوەڕەدابوون کشانەوە تووشی پەرش و بلاویی و سەرکەوتنی دوژمنیان دەکات، لە ئەنجامدا بەشێکی هێزەکە کشایەوە و هەلێکی گونجاو بۆ دوژمن دەرەخسێت پەلامارێکی دڕندانەی بەربلاو لە هەموو لاوە بدات، کۆتایی جەنگەکەی ڕووسیا و تورك و ڕێککەوتنی ئاشتیی بەهاری ١٨٧٨ کە بە پەیمانی سان ستیفانۆ ناسرا، پتر شۆڕش بێهێز و کەمدەست دەکات، ئەو شۆڕشەش دەردی دووبەرەکیی سەری خوارد.

شۆڕشی نەهریی ١٨٨٠

شێخ عوبێدوللای نەهریی ـ شەمزینیی

دامەزرێنەری یەکەمین کۆمەڵەی رامیاریی کورد (یەکێتی کوردان)

شێخ عوبێدوللای نەهریی کوڕی شێخ تەهای شەمزینە، نەو دوو نازناوە جیاوازەی باوك و کوڕ لەوەوە هاتووە شێخ تەها لەگوندی شەمزین – کوردستانی خۆرهەڵات و شێخ عوبێدوللای کوڕی لە گوندی نەهر ـ باکووری کوردستان لە دایکبوون و ژیاون. شێخ تەها زانایەکی ئایینیی ناسراوو شێخی تەریقەتی قادریی و خاوەنی پلەو پایەیەکی کۆمەڵایەتیی بەرزبوو، دۆست و دوژمن بەرز دەیانخوێندەوە، شا موحەمەدی قاجار یەکێك بوو لە موریدەکانی شێخ و رێزو خۆشەویستیی زۆری بۆ دەنواند، بەراتی پێنج گوندی دەڤەری مەرگەوەری بەرەو رووەکاتەوە بۆ خزمەتی خانەقاکەی.

شای ئێران بەهۆی ژن و ژنخوازییەوە خزمایەتیشی لەگەڵ کورددا هەبوو، یەکێك لە هاوسەرەکانی کە دایکی شازادە عەببباس میرزایە، کوردە، شێخ ١٨٨٠ لە گوندی نەهرییەوە بە پشتیوانیی تورك دژی ئێران ئالای شۆڕش بەرز دەکاتەوە بۆ دامەزراندنی حکوومەتی کوردستانی گەورە، دووسەد نوێنەری کوردی خۆرهەڵات و باشووری کوردستان پشتگیری شۆڕش رادەگەیەنن و دەکەونە خۆسازدان و ووشیارکردنەوەی گەل و بووژاندنەوەی هەستی کوردایەتیی.. بەڵام لە ناکاوو لە ماوەیەکی کورتدا دەشکێن و پەرش و بڵاودەبنەوە. ناصرەددین شای ئێران دڕندانە دەکەوێتە گیانی کورد و چل هەزار تەنیش سزای رووڕەشی (وەجهی سیاهی) لە دانیشتوانی موکریان دەسەندێت! شێخ ١٨٨٥ لە تورکیا دەژیا، داوایان لێکرد شەڕی غەیرەدینەکانی ناوچەی ورمێ بکات، بەڵام شێخ نەخەڵەتا و نەکەوتە نەو داوەوە کە دوژمن زۆر نامانجی ناشکرا و نهێنی لە ژێردا حەشاردابوو دژی کورد. شێخ هەستی دەکرد تورك هەتا مقاش هەبێت دەستی خۆی ناسوتێنێت، بۆیە بە هاوکارەکانی دەڵێت: (دڵنیام دووای نەوان دەکەونە گیانی نێمەش).

کلایتۆن جێگری کونسوڵی وان ١٨٧٩ بەناوی فریاگوزاریی ودابەشکردنی خۆراکەوە دێتە هەکاریی، چەك و تەقەمەنی و پارەی زۆریشی بۆ شێخ هێنابوو، لە نامانجی وتوویژیشدا نامەیەکی شێخ بە لێپرسراوانی دەوڵەت دەگەیەنێت کە دانیشتوانی کوردستان نامانجی نازادیی و یەکگرتن کۆیکردوونەتەوە، تورکیش شێخ هاندەدەن دژی ئێران، هەربە هاوکاریی ئێرانیش کێشەکانی نێوان هۆزەکانی مامش، مەنگوڕ و پیران چارەسەرکران. تورك لە دەرەوە و ناوەوەی ئێران پڕوپاگەندەی دژی ناصرەددین شا دەکرد و نەك هەر کوردی ئێران، کلدان و نەرمەنیشی لێ هاندەدا، مار شەمعوونی سەرۆکیشیان بەوپێیە دەجووڵایەوە، چەند سەرکردەیەکی کورد دەیانویست لەنەرمەن بدەن، بەڵام شێخ عوبەیدوللا بەرپەرچیان دەداتەوە، نەو کارە لەبەرژەوەندیی تورکە و لە نەروروپاش ناوی کورد دەزرێت و نەك هاوکارمان ناکەن بەڵکو دوژمنایەتیشمان دەکەن. زۆربەی سەرکردەکانی شۆڕش برپاریاندا بە پێی پلانێك لە هەردوو دیوی ئێران و تورکیا شۆڕش

هەڵگیرسێنن، غازی موحەمەد صددیق کوڕە گەورەی شێخ پەلاماری ڕەواندز و لەوێشەوە بەرەو بەغدا، عەبدولقادری کوڕی دووەمی شێخ کۆنترۆڵی نامێدی و موسڵ بکات، باوکیشیان دەستبەسەر شاری وان بگرێت. هێزەکانی شۆڕش حەفتا هەزار چەکدار دەبوون، دانیشتوانیش بەتایبەتی هۆزەکانی بڵباس، هەرکیی، سابڵاخ، میاندووا و مەراغە دڵسۆزانە یارمەتیان دەدان، هێرشەکەی سەر نێران سەرکەوتوبوو، عەبدولقادر و هەمزاغای سەرۆکی هەکاریی بەرەو تەورێز، غازی موحەمەد صددیق وخەلیفە موحەمەد سەعید لە ورمێ، خۆی(خوی) شەڵماش و ماکۆ سەرکەوتنی چاکیان بەدەست هێنا، دەستی شۆڕش ئەوەندە قووڕس بوو، زیانی دوژمن ئەوەندە زۆر بوو شای نێران داوای یارمەتی لە ڕووسیا دەکات. ڕووسیا نەیدەویست ڕاستەوخۆ بەشدار بێت، تورکیا هاندەدات لە کورد بدات، بەڵام نۆفیکۆف کونسوڵی ڕووسیا لە ئەستەمووڵ بۆ کایزەر ئەسکەندەری دووەم دەنووسێت.. شێخ عوبیدوڵڵا پلەوپایە و ڕێزێکی تایبەتیی لە دەروازەی باڵا هەیە! پاڵپەستۆی بەردەوامی ڕووسیا و پڕوپاگەندە دژی شێخ کە جیاوازیخوازە و بە پلانی بەریتانیا دەجوڵێتەوە، شێخ ناچارکرا بگەڕێتەوە مەرگەوەر. سوڵتان عەبدولحەمیدیش دەیویست لابەلا ناڕاوە و سەرنێشە بۆ نێران پەیدا بکات بەهۆی کوردەوە، لە سنووڕێکی دیاریکراودا یارمەتیی شێخ دەدات، ٣٩ سنووق تفەنگی هنریی مارتین نیشان و ١٢ سنووق فیشەک دەنێرێت کە ڕوون وناشکرا یارمەتیدانی تورکیای دیاردەخست بۆ شێخ.

جەلیلی جەلیل دەڵێت: ژەنەڕاڵی لەشکری ڕووسیا ئافریانۆڤ ئاماژەی بەوەکردووە شێخ عوبیدوڵڵا لە وتوونژەکانی ١٨٨٠ دا تورك بەلاوازو بەرەو لەنێوچوون دەبینێت و دەیەوێت کوردستان جیابکاتەوە، شێخ دوو نوێنەریش دەنێرێت بۆ وان و ئەرزڕۆم کەهۆیەکانی شۆڕش بۆ ڕووسیا و بەریتانیا ڕوونبکەنەوە وناگاداریان بکات تورك و فارس چۆن کورد دەچەوسێننەوە، داوای چارەسەرکردنی کێشەی کوردیشیان بخاتە بەردەم. لە نامەکەیدا بۆ کونسوڵی بەریتانیا نووسیوێتی (کورد گەلێکی ئازا و شەیدای ئازادییە، ڕەوشت بەرزو خاوەنی داب و نەریتی خۆیەتی، بەڵام دوژمنان دەیانەوێت بە ڕێگر و جەردە و پیاوکوژ و دڕندە لەکەدارمان بکەن. دەستەڵاتدارانی تورکیا و نێران بۆ لە نێوبردنی کورد کۆك و تەبان، بۆیە پێویستە بەزوویی چارەسەرێك بۆ کێشەی کورد بدۆزنەوە ئەگەرنا، کورد چارەسەری گونجاو دیاری دەکات، خۆڕاگرتن لەبەردەم جەور و ستەم و کوشت و بڕی دوژمندا لە تووانادا نەماوە. بەسەر و مااڵ و هەتا دووا هەناسە قوربانیی دەدەین دژی تورکیا و نێران و داواکردنی مافەکانمان.)بەڵام هیچ دەوڵەتێك ئاوڕی لە کورد نەدایەوە، مەگەر هاندان،ئەویش بۆ بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی خۆیان هەر جارەودژی تورك،نێران،ڕووسیا دەجەمگان لە بڕی لەشکرەکانی ئەوان بەکوشت دەدا. چەکدارانی کورد لە شەمزین، موکریان، بادینان، وان، سابڵاخ، ورمێ دەهاتنە پاڵ شۆڕش و گەلێك ناوچەشیان ڕزگار کرد، بەڵام چوار ملۆزمەکەی ئەو سەردەمەی گیانی کورد و ئامانجەکانی کلکیان پێکەوە گرێدا و بەریتانیا و ڕووسیا داوایان لە نێران و

تورکیا کرد بەهاوناهەنگیی و بەیەکدەست کورد و راپەرینەکەی سەرکوت بکەن کە داوای کوردستانێکی سەربەخۆ و یەکگرتوو دەکەن. سەرۆکی شۆڕش لە نێو ئەو گەلە کۆمەکییەدا رێگەیەکی لەبەردەمدا نەبوو، رووەکاتە ئەستەمووڵ بۆ رێککەوتن، بەڵام خۆی لە زیندانداا بینییەوە. ئەمین زەکی دەڵێت ئەوکاتەی شێخ عوبێدوڵڵا هەستا، تورك زۆر لاواز بوو، لە توانایدا نەبوو ئەو هێزانەی جاران دەیکردە سەر میری رەواندز و میر بەدرخان بیکاتە سەر عوبێدوڵڵاش، بەڵام رووسیا سنووری بەڕووی شۆڕشدا داخست، نێران هێزێك لە جاش کۆدەکاتەوە و داوا لە تورك دەکات هێزێك بنێرن و پێکەوە بزوتنەوەکە بپرووێنن.

ئەم هۆیانە بوون بە هۆی گەمارۆدانی شێخ و کشانەوەی بۆ شەمزینان و دوواتریش لە ١٨٨٣ دا خۆیدا بە دەستەوە و دووای ماوەیەك دەچێت بۆ حیجاز و لەوێش دەمرێت و بەخاك دەسپێردرێت. عەبدولقادری کوڕیشی دەبێتە ئەندامی کۆمیتەی پیاوماقوڵان لە ئەستەمووڵ. شێخ گەر سەربکەوتایە شاری موسڵی دەکردە پێتەخت، موفتی وان بەلێنیدا داواکارییەکانی شێخ جێبەجێبکرێن، سەمیح پاشا سەرکردەی لەشکرەکانی خۆرهەڵات چەند جارێك لەگەڵ عوبێدوڵڵا کۆدەبنەوە، دانیشتوان بەدەست فەرمانبەرە دزو دڕەقەکانەوە پەرێشان بوون، پاشاش داکۆکیی لێدەکردن. کونسوڵی رووسیا کامساراکان دەڵێت: ئەو فەرمانبەرانەی تورك لە کوردستان هەتا بینەقاقایان تاوانە و سەمیح پاشاش پاکانەیان بۆ دەکات، سەرکردەکانی رووسیاش پاکانەیان بۆ هەڵوێستی خۆیان دەکرد دژی کورد، وەك مینۆرسکی دەڵێت شێخ عوبێدوڵڵا ١٧٧٨ لە تەمەنی پەنجا سالێدا لە پاڵ لەشکری تورکدا دژی رووسیا دەجەنگا و هەمان کاتیش داوای رزگاریی کوردستانی دەکرد. هەربەوهۆیەشەوە رووسیا گوێ بە داواکارییەکانی نادەن کە هەمیشە بەگوێیدا دەدات کورد و رووسیا دراوسێن و باوەڕیان بە نێوە زۆرترە وەك لە بەریتانیا، ئەگەر هاوکاریان نەکەن رووەکەینە ئەوان، بەڵام کامساراکان گوێ بەو قسانە نادات و نامەیەك بۆ کۆنسوڵی وڵاتەکەی لە ئەستەمووڵ دەنێرێت کەهاوکاریی شێخ نەکەن. مێژوونووسی عەرەب دکتۆر شاکر خەسباك شۆڕشەکەی شێخ عوبێدوڵڵا بەجۆرە دەخوێنێتەوە:

صالی ١٨٨٠ شۆڕشێکی دی لە شەمزینان هەڵگیرسا بەسەرۆکایەتیی شێخ عوبێدوڵڵای نەهریی کە دەستەڵاتێکی فراوانی لە ناوچەکەدا هەبوو، هەوڵێدەدا دەوڵەتێکی کورد دابمەزرێنێت تەنها بەناو لە ژێر سایەی تورکدا بێت. بە بەشداریی سەرۆك هۆزەکانی کورد کۆنگرەیەك لە گوندی نەهریی دەبەستێت و کۆمەڵەی هۆزەکان دادەمەزرێنن بۆ سەرکردایەتیکردنی شۆڕشەکە. دکتۆر عەزیز شەمزینیی مێژوونووسی کوردیش لەنەوەکانی شێخ عوبێدوڵڵایە و هەڤاڵێکی بارزانی مستەفاش بوو کە دووای هەرەسیی کۆماری کوردستان پەنا بۆ سۆڤێت دەبەن و هەرلەوێش باوەڕنامەی دکتۆرای وەرگرت و ئەندامێکی سەرکردایەتی پارتی دیموکراتی کوردستان بوو، دەڵێت: شێخ عوبێدوڵڵا لەبەردەم کۆمەڵەی هۆزەکاندا دەڵێت: عوسمانییەکان پێنج سەد صالە فەرمانڕەوان و ئێتر بەرە و رووخاندن دەچن، رۆڵە خۆشەویستەکانم باهەر

لەژێر جەور و ستەمییی تورکدا نەمێنینەوە، نەك هەر ئێمە لە تورکیا، کوردی ئێرانیش پێکەوە لەو دوو حکومەتە راپەرین کەکۆسپیی رێگەی پێشکەوتنمانن و پەیرەویی فەرمانی باووباپیران بکەین لە قوربانیدان لە پێناو ئاین و سەربەخۆیی نیشتماندا.

دکتۆر ئەورەحمانی قاسملو دەڵێت: شێخ عوبێدوللای نەهری صاڵی ١٨٨٠ بەنفووزی خۆی عەشیرەتەکانی یەکخست و نێوان ناوچەکانی وان و ورمێی رزگار کرد. شێخ دەیزانی هەتا کورد یەکنەخات و دۆستایەتی لەگەڵ کەمایەتیە نیتنیەکان دانەمەزرێنێت سەرکەوتن بەدەست ناهێنێت، بۆیە ساڵی ١٨٨٥ بەرامبەر پێشنیاری تورك بۆ کوشتاری مەسیحیەکان وتی: "تورکەکان دەیانەوێت ئێمە لە مەسیحیەکان بدەین و کە ئەوان بڕانەوە بابدەنەوە سەر ئێمە" لە بەرامبەر هەوڵەکانی بەریتانیاشدا لە رێگەی کونسوڵیانەوە لە شاری وان شێخ دەڵێت: "گوێ بۆ قسەی بێگانە شل ناکەم، ئەمن لەو باوەڕەدام ئێستا سەرۆکە کوردەکان کەوتنونەتە بەر پەلاماری ئێران، ئێمە نابێت ئەو دەرفەتە لەدەست بدەین کە بۆ سەندنەوەی هەموو مەڵبەندە کوردشینەکانی تورکیا و ئێران هەڵکەوتوە و دەبێت رزگاریان بکەین و میرنشینێکی سەربەخۆی کورد دابمەزرێنین. (د. قاسملو، هەمان سەرچاوەی پێشو، ل ٤٥)

نیشانە هەرە دیارەکانی شۆڕشەکەی ١٨٨٠

شێخ عوبێدوللای نەهری پێشەوایەکی ئاینی بەرزو ناسراو و خاوەن رێزو دەستەڵات بوو لە هەرێمەکەدا و لە کۆشکی سوڵتانیش رێزی لێدەگیرا، بەوهۆیەوە کوردی باکوور و خۆرهەڵات بەهەست و سۆزی ئاینەوە چەك هەڵدەگرن و ژمارەشیان زۆربوو، بەڵام ئەوان بەگشتی و شێخ عوبێدوللا لەبیرویۆچوون و هەڵوێستەکانیاندا جۆرە ناتەباییەك هەبوو لە ململانێی دەروونی نێوان هەستی کوردایەتی و سەربەخۆیی و سۆزی ئاینیدا دەخولایەوە.

بۆ بەرژەوەندی سوڵتان بەگژ رووسیادا دەچوو، دوواتریش داوای کۆمەکی و پشتگیری لە رووسیا و بەریتانیا دەکرد و دەیویست کەڵك لە ناکۆکی دوژمنان وەربگرێت، بەڵام وانەکەوتەوە، بە پێنج هەزار چەکدارەوە گەمارۆی شاری بایەزید دەدات، جگە لە ١٤٤٣ چەکدار هەمووبان سەنگەر چۆڵ دەکەن و دەکشێنەوە، ئەویش ناچار دەکشێتەوە.

شۆڕشەکەی شێخ عوبێدوللا وەك زۆربەی هەرەزۆری شۆڕشەکانی کورد لە بارودۆخێکدا هەڵگیرسا فاکتەرەکانی دەرەوە و ناوەوە بۆ سەرکەوتن لە بارنەبوو جگەلەوەی ستراتیژێکی روون و ناشکرا و بەرنامەیەکی درێژخایەن و داڕێژراویشی نەبوو بەردەوامی بۆ سەرکەوتن زامن بکات، بەڵکو کاردانەوە و بەرپەرچدانەوەی بەرنامە چەوت و چەپەڵەکانی داگیرکارانی کوردستان بوو بۆ سڕینەوەی ناوی کوردستان و بڕبردنەوەی سەربەخۆیی و کپکردنی دەنگی نازادیخوازان و چەواشەکردنی سەرکردەکان و لە ئەنجامیشدا

تواندنەوەی کورد لە بۆتەی تورك و فارس و عەرەبدا. راستە تواناییان هەتا کۆتایی سەدەی نۆزدە میرنشینە سەربەخۆ و نیمچە سەربەخۆکان بڕووخێنن و مەشخەڵی شۆڕشەکان بۆ ماوەیەك بکوژێننەوە، بەڵام هەرگیز بەو ئاواتە نەگەیشتن ئەو بۆ شایانە پڕبکەنەوە و هەستی کوردایەتی سڕ بکەن و خولیای شۆڕش و ڕاپەڕین بمرێنن، بەڵکو زنجیرەی شۆڕشەکان و کاروانی قوربانیدان هەربەردەوام بوو، ئارامی و هێمنی ناوچەکە و سنوورەکانی بەڕادەیەك ئالۆزتر دەکرد تورکیا و ئێرانی دوژمنی خوێنە خۆری یەکتر و دووانریش عێراق ناچاربن لە پێناو سەرکوتکردنی کورد و بنبڕکردنی کێشەکانی سنووری نێوانیان هاودەنگ و هاوکاربن.

دەوڵەتی عوسمانی بۆ پیادەکردنی دەستەڵاتی یاسا لە باکووری کوردستان هەزاران لێپرسراوو فەرمانبەری تورك بە شار و شارۆچکە و گوندەکاندا بڵاودەکاتەوە، بە پێی یاسای خزمەتکردنی ئاڵا، لاوانی کورد ڕاپێچی بەرەکانی جەنگ دەکران، بۆ پڕکردنەوەی خەزێنە چۆڵەکەی سوڵتان باج و سەرانە و ڕوتاندنەوەی دانیشتووان و دزینی بەرهەمی کشتوکاڵ و مەڕو ماڵاتی جوتیاران هەموو سنووریکی دادۆشین دەبەزێنێت و گرانی و برسێتی و بەرزبوونەوەی ڕێژەی مردن بە دووای خۆیدا دەهێنێت. لە لایەکی دیکەشەوە پەیمانی سان ستیفاتۆ و کۆنگرەی بەرلین ١٨٧٧ پڕۆژەی ولاتانی ئەوروپا بوو بۆ دابینکردنی مافەکانی گەلی ئەرمەن لە سەر حسابی خاك و ئاوو مافەکانی کورد هەرچەند لە ناوەڕۆکدا چاوبەستبوو لە سوڵتان و گەلی ئەرمەنیش بۆ دەستوەردان لە کاروباری ناوخۆی تورکیا و لە ئەنجامیشدا ئەرمەن مایەپووچ و هەڕێمی قارس و دەوروپشتەکەی کەوتنە بندەستی ڕووسیا. ئەو بارودۆخە دژوارەی کوردستانی باکوور شێخی شەمزین لە ناخەوە دەهەژێنێت و بەهەست و سۆزێکی ناینییەوە کۆتایی ١٨٨٠ لە گوندی نەهری ناوچەی شەمزینان سەربەهەرێمی هەکاری ٢٢٠ سەرۆك هۆز، دەرەبەگ، ئاغا و ڕیش سپی کۆدەبنەوە و بڕیاری شۆڕشێکی چەکدار دەدەن، بەڵام:

١ـ سەرکردایەتی شۆڕش بەدەست چینی مشەخۆری کۆمەڵگای کوردەوە بوو کە هەمیشە هێڵێکی سوور لەنێوان بەرژەوەندی چینایەتی خۆیان و چینە چەوساوەکان و ئامانج و بەرژەوەندی شۆڕشدا دەکێشن.

٢ـ سەرکردایەتی شۆڕش لەو باوەڕەدابوو دەوڵەتی قاجار لە ئێران لە دەوڵەتی عوسمانی بێهێزترە و خۆرهەڵاتی کوردستان لە بارترە بۆ دابینکردنی ئازووقە و پێداویستەکانی شۆڕشگێڕان و کوردی خۆرهەڵاتیش بەتایبەتی دووای کۆمەڵکوژکردنی هەردوو هۆزی مەنگوڕ و بڵباس لەلایەن فەرماندارى سابلاخ لوتف عەلی میرزاوە گەیشتوونەتە ئاستی تەقینەوە بەڕووی دەوڵەتی قاجاردا. بەو هۆیانەوە بڕیاردەدەن بنکەی سەرکردایەتی لە خۆرهەڵات دابمەزرێنن و دژی قاجار و عوسمانی بجەنگن.

٣ـ ڕاپەڕین و شۆڕش دژی ئێران و تورکیا لە یەککاتدا وەك شۆڕشێکی سەرانسەری بۆ ئەو قۆناغە ستراتیژیکی نادروستبوو و بارودۆخی نێودەوڵەتی ناوچەکەش بۆ کورد ئەوەندە ئالەبار بوو، بۆ ئەمڕۆش

هێشتا سەرکەوتوونییە.

٤ـ هێزەکانی شۆڕش بەشێوەیەکی عەشایەری و لەژێر سەرکردایەتی سەرۆك هۆزەکاندا کۆکرابوونەوە و هەرهێزە و پابەندی فەرمانەکانی سەرۆك هۆزەکەی بوو، بێگوێدانە دیسپلین و لێپرسینەوە.

٥ـ ئامانجە سەربازییەکان و رزگارکردنی ناوچەی موکریان هەتا تەورێز، ناوچەی ورمێ، خۆی، سەلماس، لە تووانای شۆڕشدا نەبوو کە لە پراکتیکدا شارێکی وەك سنەی بۆڕزگار نەکرا.

٦ـ هاوکاری نهێنی و ئاشکرای رووسیا، فەرەنسا، نەمسا لە رێگەی کۆنسوڵگەری و ئەفسەرەکانیانەوە لە سوپای ئێراندا هەموو دەرووەکانی لە شۆڕش گرتبوو.. لە ئەنجامدا شێخ عوبێدوڵڵا دەگەڕێتەوە باکوور و لەوێشەوە چوو بۆ ئەستەمووڵ و ماوەیەك دەستبەسەربوو بەرلەوەی هەلێکی بۆ هەلکەوێت و بەنهێنی بگەڕێتەوە نەهری و دووبارە دەستگیر دەکرێت و دوورخرایەوە بۆ حیجاز و صالێ ١٨٨٣ لە شاری تایف کۆچیی دواییکردو لە مەککە نێژراوە.

شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران ١٩٢٥

شۆڕشی شێخ سەعید ١٩٢٥ چەند کۆمیتەیەکی بۆ ڕاپەڕاندنی کاروباری شۆڕش لەشارەکانی حەلەب و ئەرزڕۆم دامەزراند، کۆمیتەکەی حەلەب کە شێخی تێدابوو لەهەموان چالاکتربوو، بەڵام کۆمیتەکەی ئەرزڕوم زیاتر خۆی ڕاگرت. دروشمی سەرەکی شۆڕشەکە دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆبوو لەژێر چاودێری تورکیا و هێنانەوە سەرکاری حکومەتی سوڵتان. سەرۆکی نەو دادگایەی حوکمی ئیعدامی ٥٣ کەس لە ڕێبەرانی وەك شێخ سعید و دکتۆر فوادی ئیمزا کرد ڕۆژی ١٩٢٥/٦/٢٨ لەگەرمەی دادگایکردندا وتی: "هێندێك لە ئێوە ئاکاری خراپیی حکومەت و دیفاع لە خەلافەتیان کردۆتە بیانو بۆ ئەم ڕاپەڕینە بەڵام هەموتان لەسەر دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ یەکدەنگ بوون." ڕابەری شۆڕشگێڕیی هندستان جەواهیر لال نەهرۆ لە کتێبەکەیدا (لمحات من تأریخ العالم) دەڵێت: "تورك لە خەباتی ڕزگاریاندا سەرکەوتن، بەڵام دەستیانکردە لێدانی خەباتی ڕزگاریخوازی کورد، ئەمەش زۆر سەیرە نەتەوەیەك تا دوێنێ بەرگری لە مافی خۆی دەکرد ئێستا دەستدرێژی دەکاتە سەر مافی نەتەوەکانی دیکە".

ڕاپەڕینی ١٩٢٥ زەبرێکی گەورەی لە تورکیا وەشاند بەجۆرێك پێویستی بە ٣٥٠٠٠ سەرباز و ١٢ فڕۆکەی جەنگی هەبوو بۆ کۆژاندنەوەی ڕاپەرینەکە کە مانەوەی تورکیای وەك دەوڵەت خستبووە مەترسیەوە بۆیە ٨٠٠٠٠ سەربازی لە کوردستان مۆڵدا، هێزەکانیان کوردستانی خاپورکرد، ١٥٢٠٠ کەس کۆژران کە زۆربەیان ژن و منداڵ بوون، ٢٠٦ گوند وێران کران، ٨٧٥٨ خانوو سوتێنران و حکومەتیش ٢٠ ملیۆن لیرەی زیان بەرکەوت. (د. قاسملو، هەمان سەرچاوەی پێشو، ل ٥٩)

سەرۆك وەزیرانی ئێران موحەمەد عەلی فروغی، پێشتر و لە ساڵی ١٩٢٧دا کونسوڵی وڵاتەکەی بوو لە تورکیا، لە نامەیەکی نهێنیدا دەڵێت: (گیروگرفتی کورد لێرە زۆر لەوە گرنگترە کە ئێمە بیرمان

لێدەکردەوە، نەبوونی یەکڕەنگی نەتەوایەتی تورک، یانی بوونی یۆنانەکان، ئەرمەنەکان، سریەکان، بولگارەکان وعەرەبەکان و هیتر بەهۆکاری بنەڕەتی بەدبەختی خۆیان دەزانن لە رابوردودا و هەوڵدەدەن لە ژیانی تازەیاندا خۆیان لەو بەڵایە رزگاربکەن و نایانەوێ عونسوری فەساد لە خاکی خۆیاندا بهێڵنەوە . نێستا سرب و بولغارو عەرەبیان لە دەستچووە، ئەوەش بە سەرکەوتن دەزانن، ئەرمەنییان لە تورکیا خەلاس کردووە و یۆنانەکانیش وەدەردەنێن . لەو وەزعەدا پێیان وابوو بە ئاواتی خۆیان گەیشتوون بەڵام لەناکاو ٣سێ ساڵ لەمەوبەرتووشی گیروگرفتی شێخ سەعید بوون، ئەم ئاژاوەیە زۆر گرنگ بوو، بوونی تورکیای خستە مەترسییەوە بەچەشنێك ٨٠ هەشتاهەزار سەربازیان لەکوردستان کۆکردەوە وده ملیۆن دراویان خەرجکرد، بەڵام چونکە هەڵەیان زۆرکرد، گرفتەکە دوایی نەهات وتورکەکانیش هەست بەوە دەکەن.رووداوی دومانگ لەمەوبەر برینێکی تازە بوو لەسەردڵی تورکەکان)د.قاسملو،سەرچاوەی پێشوو ل.٢٨٣.

شۆڕشی ئاگریی ـ ئارارات

کۆمەڵەی خۆبیبوون یەکەمین ئاڵا و نەخشەی کوردستان دەنەخشێنێت

ئیحسان نوری پاشا ١٩٢٧/١١/٢٨ ئاڵای کوردستان بەرز دەکاتەوە

ساڵی ١٩٤٥نەخشەی کوردستان دەخاتە بەردەم

کۆنفرانسی سان فرانسیسکۆ

شۆڕشی ئا گری ـ ئارارات ١٩٢٧ـ ١٩٣١

زنجیرە چیای ئارارات لە قەفقاسیاوە بە نێراندا دڕێژ دەبێتەوە بۆ تورکیا، بەرزترین لوتکەی ئەو چیا بڵند و سەرکەش و هەڵموتە، لوتکەی ئاگری یە لە سێ سنووری رووسیا، نێران، تورکیا، شۆڕشەکەش بە ئارارات، یان ئاگری، ناسرا، چونکە سەرکردایەتی، ئەو دەڤەرەی کردە بنکەی شۆڕش و بەرگریی.

دوابەدوای کپکردنی شۆڕشەکەی شێخ سەعید و لەسێدارەدانی خۆی و شێخ عەبدولقادر و سەید موحەممەدی کوڕی، ژەنەراڵ ئیسماعیل، فەخری بەگ، پارێزەر حاجی نەختی، پارێزەر موحەممەد تۆفیق، دکتۆر فوئاد، (٩١) رابەری کۆمەڵەی بەرزی کوردستان، جگە لە (٩٣) خەباتگێڕ، ١٩٢٥/٦/٢٨ لە بەردەم مزگەوتی (وەلی چامی) شاری نامەد لەسێدارەدران، بەرپرسێکی تورکیا بە دکتۆر فوئاد دەڵێ: تۆ کە کوردی نازانیت چیتە بەسەر کوردستانەوە؟ دکتۆر دەڵێ: راستە کوردی نازانم، بەڵام دڵم بە کوردیی لێدەدات!

جەراهیر لال نەهرۆ لە نامەکەیدا بۆ ئەندیرا، دەڵێ: "مستەفا کەمال پاشا دڵڕەقانە بەسەر کورددا سەرکەوت، دادگاکانی سەربەخۆیی بەتایبەتی بۆ دادگاییکردنی هەزاران کورد دامەزراند، هەروەها سەرکردە شێخ سەعید و دکتۆر فوئاد لە سێدارە دەدات کە ئاواتی سەربەخۆیی کوردستان بەسەر لێویانەوە بوو". محەمەد ڕەسووڵ هاوار لە گۆڤاری باسکار، ژمارە٤/٢٠٠٠ لاپەڕە٧٥دانووسیوێتی: ئەنجامی ئەو دڕندایەتییەی لە دووشەردا، دژی شۆڕشگێڕانی ئارارات و دەرسیم لەگەڵ کورداکرا، هەوالێ ئەوشەڕانە گەیشتە ئەوروپاو ڕۆژنامەی دەیلی تێلگراف نووسینی کاربەدەستێکی بەریتانیا بڵاوەکاتەوە(ئیمڕۆ تورکیا سەرخۆشێك و ١٠کەسی تر دەیبەن بەڕێوە.) مستەفا کەمال کە دەیبیستێتەوە،تەلگرافێك دەنێرێت:(جەناب ئێوە زۆر یاغنیشن، چونکە تورکیا تەنها سەرخۆشێك دەیبات بەڕێوە.) دیارە دەنگویاسەکانی بەردەوام سەرخۆشیی و بەدمەستیی مستەفاکەمال وهەوالێ ئەوکارگەی دروستکردنی (ڤۆدگا)یەش کە لینین بەدیاری بۆی ناردبوو ئەو ڕاستییە دەسەلمێنن کە خۆیشی نەیتوانیوە نکۆلی لێبکات.

صالێك تێنەپەڕی دڵسۆزانی کورد نەیانهێشت ئاگردانی شۆڕش سارد بێتەوە و کوانووی کوردایەتی کوێرببێتەوە و دوژمن بسرەوێت، نوێنەرانی کۆمەڵە و ڕێکخراوەکان لە قۆچگیریی، خەرپوت، ئال عەزیز، ئامەد، مووش، وان، ماردین، ئورفە، باتمان، هەکاری، بەئامادەبوونی سەرۆك هۆزەکان و سەردارانی دەڤەرەکە کۆنفرانسێك دەبەستن بۆ پلاندانان و دابینکردنی پێویستییەکانی شۆڕشی نوێ.

گرنگترین دەستکەوتی کۆبوونەوەکە ئەوەبوو هەرهەموو کۆمەڵە و ڕێکخراوەکان خۆیان هەڵوەشاندەوە و خۆنەویستانە لە ڕێکخراوی خۆیبوونداخۆیان جۆشدا و دەستەیەکی سەرکردایەتی هەڵدەبژێرن بۆ ڕابەرییکردنی لایەنی ڕامیاری، کۆمەڵایەتی و کولتووریی و ووشیارکردنەوە، ژەنەرال ئیحسان نوری پاشاش ڕابەریی لایەنی جەنگیی بکات.

لە دەمەدەمی دامەزراندنی خۆیبوونداڕۆڵەیەکی ئازا و دڵسۆز و دڵ بریندار کورد، سەلاحەددین کوڕی شێخ سەعیدی پیران، دوای کپکردنی شۆڕشەکەی باوکی و شەهیدکردنی، ئەویش لە (١٩٢٥)ەوە لە عێراق پەنابەر بوو، بە پەلە دەگەڕێتەوە و پەیوەندیی بە خۆیبوون و بزوتنەوەکە بکات و لە کاروانی خەبات دوانەکەوێت، بەڵام دەکەوێتە دەست دوژمن و بەهەمان شێوەی باوکی، بە سێدارەی جەور و ستەمی تورکاندا هەڵێدەواسن، هۆنەری بەرزی کورد (سالم) دەبێت زۆری لەو (نازایەتی)یەی کورد بیستبێت و بینیبێت بۆیە فەرمویەتی:

چاوی عیبرەت هەڵبڕە ئەی دڵ لە وەزعی دەوری دوون
سەیرکە، سا تورکی دەڵەك چی کرد بە قەومی کورد زوبان

چەخماخەی شۆڕش لە ئارارات و هەرە لوتکە سەربڵندەکەی ناگرییەوە بروسکە دەدات و سەرلەنوێ تاریکایی ڕۆژی کورد ڕووناك دەکاتەوە و هیوا و ئومێدی سەربەخۆیی دەبووژێتەوە.

سەپتەمبەری (۱۹۲۷)، تورکیا بۆ ئەوەی شۆڕش پەرەنەسێنێت و تەوژمەکەی خاوبکاتەوە پێشنیازی گفتوگۆ دەکات.. شاندێکی تورک و نوێنەری شۆڕش، ئیحسان نوری پاشا کۆدەبنەوە، هەگبەکەی تورک هەر نموەندەی تێدا بوو، ئێوە چەك دابنێن و ئێمەش لە بەرامبەردا لێبووردنی گشتییتان بۆ دەردەکەین! خاڵە عەزیز "عەزەبابی" وتەنی: مالّی باراشی بێ، های گڵەسەر"[٤١]، تەنانەت لەوەشدا تورك نیازپاکی نەبوو، گریان شۆڕشگێڕانی ئارارات چەکیش فڕێ بدەن، سەرکردەکانی دەکرد بە داردا .. شەڕ داگیرسایەوە، مانگی مای ـ جونی (۱۹۳۰) هێزێکی قەبە لە دەوروپشتی ئاگری کۆدەکەنەوە، هێرشێکی بەریلاویان کرد، هۆزی جەلالی هۆزێکی گەورە و بەهێزی کوردن، لە هەردوو دیوی خۆرهەڵات و باکووری کوردستان دەژین، لە دەڤەری (ماکۆ) بندەستی ئێران، (بایەزید) بندەستی تورك، مەردانە هاتنەدەست لە رووی هێرشەکانی دوژمندا سەنگەری کوردایەتی دەگرن و گاڵەیان بە تورك کرد و تەختاییەکانی زیلان، موراد‌یە و چاڵدێران رزگار دەکەن و زیانی گیانیی زۆریشیان بە دوژمن گەیاند، شەقاوی پێشڕەویکردنی شۆڕش گەیشتە نامەد، تفەنگی مارتینی دەستی شۆڕشگێڕان لەوێندەر شرێخەی دەهات، تورکیش چوار چاو ببوو لە کاری ترسنۆکانە و نامەردی بەولاوە نازایەتییەکی لە گۆڕەپانی جوامێراندا نەنواند، شەڵ کوێرم ناپارێزم، دەکەوێتە سوتاندن و کاولکردنی گوندەکان و کوشتنی ئافرەت و پیر و منداڵان و لەو بوارەدا دەستی نەدەپاراست، تەنها نمونەیەکی "قارەمانێتی" لەشکری تورك دەخەمە بەرچاوی خوێنەری هێژا، نەبا، ناحەزێك، تورکدۆستێك، چلکاوخۆرێك، بڵێت قەڵەمەکەم دژی تورك خستۆتە کار، هەرچەندە پرپەدڵ نەو کارە دەکەم، بەڵام لە بواری نووسینەوەی میژوودا نا، کە پێویستە قەڵەم بێلایەن راستی نووس بێت.. هێزێکی تورك لە شاری وان چەند روونا‌کبیرێکی کورد دەستگیر دەکەن، تاوانیان هەر ئەوەندەیە کوردن، چەکی دەستیشیان هەر پێنووسەکانیانە، لەسەر هەمان شێوەی درندانەی، ببوورن درندە، کاری وەها ناکات، لەسەر هەمان شێوەی نامرۆڤانەی لەنێوبردنەکەی میری رەواندز، میرموحەمەد لە ترابزۆن، لە تووڕەکەیان دەدوورن و لە گۆمیان دەهاون! ناسان هاوار، موسوڵمانان دەنگێك، مرۆڤایەتیی، ناوڕێك، بەزەییەك.. وەك هۆنەری مەزنی کورد (نەحمەد هەردی) دەڵێ:

نییە، هەردەنگی هیچ نایە
لە هیچ شوێنێ لە هیچ لایە
لەرەی پووشێك، شنەی بایە

ئێرانی حەمە رەزای شاش لەو نامەردییانەی بەرامبەر کورد خۆی بێبەش ناکات، رێگە بە دوژمنە میژووییە سەرسەختەکەی دەدات کە نێزیکەی حەوتسەد صاڵ خوێنی یەکتریان دەخواردەوە، سوپای تورك بەنێو خاکی ئێراندا پشت لە شۆڕشگێڕانی ئارارات بگرێت و لەوێشەوە پەلاماریان بدات، هەمان ئەو نامەردییەی لەگەڵ شۆڕشە مەزن و سەرکەوتووەکەی ئەیلوولی باشووری کوردستان کردی لەگەڵ سەدام

حسێندا.

باوورپاپیرانی کورد هەروا ماشەڕایی نالێن خوویەك بیگری بە شیری، تەرکی ناکەی بە پیری، سەرکردایەتی شۆڕشی ئارارات رووبکردنەوەیەکی بڵاوکردەوە بە کوردستاندا و کۆپیشی بۆ دەوڵەتانی عێراق، سووریە، لوبنان، فەرەنسا و کۆمەڵەی گەلانیش دەنێرێت (برایانی کورد ئێوە شایەنی ئەوەن نەتەوەیەکی مەزن دروست بکەن، چۆن رێگە دەدەن کوردی سەربەرز بەندە و کۆیلەی تورك بێت، ئەوان پەیمانی ناوچەیەکی فراوانی وڵاتەکەمانیان پێداین لە نێوان ئێران و عێراقدا، بەڵام هەر ئاگر و ئاسنمان بەسەردا دەبارێنن، وڵاتمان وێران دەکەن، پەتی سێدارەیان هەمیشە بۆ هەڵخستووین.. یەکبگرن و بەردەوامیی بەم خەباتە بدەن، ئێمە دەستمان پێکردووە بۆ رزگارکردنی کورد لەژێر چنگ و پەلی سوور و کەڵبەی تیژی تورك)، ئارارات چەك و تەقەمەنیی کەم نەبوو، ژمارەی پێشمەرگە و لایەنگرانیشی زۆر بوون (حاجۆ ئاغای هەڤیرکر لە دامەزرێنەرانی خۆیبووون و سەرکردەیەکی شۆڕش بوو، صالحی (۱۹۲۹) تەنها لە جزیرە و شەرناخ هەشت پەل پێشمەرگەی هەبوو) سەرکردایەتییش چەندین رووناکبیر و زمانزان و ناسراو و سەر بە دەرەوەی تێدا بوو، لایەنی جەنگیش کۆنە ژەنەرالێکی بەئەزموونی لەشکری تورك سەرکردایەتیی دەکرد. ئەی بۆ مەترسیی رووی تێکرد؟خۆ کورد لە هەموو بەشەکانی کوردستانەوە بەشداریانکرد، یان باوەشی گەرمیان بۆ شۆڕش کردەوە، هۆزی جەلالیی زۆریکرد، شێخ ئەحمەدی بارزانی هێزێکی کرد بەو دیودا، کوردی ئێران و سووریا و لوبنان کەمتەرخەمییان نەکرد، راستە وڵاتانی سۆڤێت، بەریتانیا و فەرەنسا و عێراقیش پێکەوە، هەریەکەیان لەپێناو بەرژەوەندیی خۆیدا زەوی و ئاسمانیان لە شۆڕش تەنیبوو، فەرەنسا رێگریی دەکرد لە بەشداریی و کۆمەکیی کوردانی سووریە و لوبنان، بەریتانیا و عێراق نەیاندەهێشت شێخ ئەحمەدی بارزان هاوکاریان بکات، سۆڤیەت رێگەی نەدەدا شۆڕشگێڕانی کورد بپەرنەوە ئەرمەنستان و ئێرانیش بە هەڕەشە و گوڕەشە و فشاری تورك فسی دابووەوە. ئەوانە هەمووی راستن، بەڵام شێخ ئەحمەدی بارزان (۱۹۳۰/۷/۲۱) هێزێکی بارزانیی نارده ئەودیو سنوور و دەستیان لە لەشکری تورك دەوەشاند دەستێك لەناوچەی ئۆرامار هێنند قورس وکاریگەر و بە زیان بوو، تورکیا بە شێوەیەکی فەرمیی شکات لە شێخی بارزان دەکات لای بەریتانیا و عێراق و داوا دەکات دەستێکی قورس لە بارزان بووەشێنن.کوردی سووریا و لوبنانیش هەرچۆنێك بوو لەشکری فەرەنسا خافڵگیر دەکەن، بەشێکیان پەیوەندیی بە شۆڕشەوە دەکەن و چەند ناوچەیەکیشیان رزگارکرد و دانیشتووانیان هان دەدا یارمەتیی برا کوردەکانیان بدەن کە لە ئارارات گیان دەبەخشن لەپێناو ئازادیی و سەربەخۆیی کورددا.ئەی کەواتە مەترسییەکە بۆ وا زوو رووی لە شۆڕش کرد؟دوژمنەکانی مستەفا کەمالی تورك(گورگە بۆر)، لە دوژمنانی شۆڕشی ئارارات پتر بوون،سولتان، بەریتانیا، فەرەنسا، سۆڤیەت، ئیتالیا، یۆنان، کورد، ئەرمەن، عەرەب، گەلانی بالکان! عەردوبەردیشیان لێگرتبوو،لە کوردیش بێکەس و تەنیا بالتر بوو، خۆی گرت، هەر هەموو دوژمنەکانیشی

به پشتدا خسته چالّەوە وبەسەریاندازالّبوو، تورکەکانی لە رۆژە رەشەکان رزگارکرد و بوو بەمەزنترین پالّەوانی نەتەوەیی سونبولی رزگاربوون و سەربەخۆیی گەل و نیشتیمان و بەشایستەییش بووبە باوکی گیانیی تورك و یەکەمین سەرۆك کۆماری تورکیای نوێ! کەواتە دەبێ بەپێی لۆجیك و یاساکانی مێژوو و کۆمەڵناسیی بڵێم: "دار کرمی لەخۆی نەبێت هەزار صالّ دەژی"

مانگی مای (١٩٣٠) تورك بە هێزێکی فرەوە پەلاماری لوتکەی ناگریی دەدات بۆ دەستبەسەرداگرتنی بنکەی سەرکردایەتیی شۆڕش، دوای مانگێك پەلامار و بەرگریکردن، تورك بە جۆرێك دەشکێن لە ناوچەکەدا سووك و تڕۆ دەبن، زیانەکانیان جگە لە کوژراو، (١٧٠٠) دیل، (٦٠٠) گوللە پڕژێن، (٢٤) تۆپهاوێژ، (١٢) فڕۆکە، تورکیای ناچار کرد یاسای دواخستنی سزا بلاّوبکاتەوە، نەجا لێبووردنی گشتیی و گێڕانەوەی ڕاگوێزراوەکان و دانانی لیژنەیەك بۆ سەرپەرشتیی کاروباری کوردستان و هەردوولاش لەسەر نەوە پێکهاتن:

کورد پەلاماری بایەزید نەدات.

تورکیش پەلاماری ناگری نەدات.

بەلاّم ئەوە ڕێکەوتنێکی تاکتیکیی فشەلّ و بێبناغە بوو، کەمالییەکان بەرنامەی قەلاّچۆکردن و تواندنەوەی کوردیان داڕشتبوو لە نێو تورکدا، بۆ شۆڕشیش مانای خۆ قەتیسکردن بوو لە بازنەیەکی تەسکدا، بۆیە تا دەهات تەقەمەنیی و ئازووقەیان کەم دەبووەوە و هێرش و پالّەپەستۆی کەمالییەکانیش قورستر دەبوو.داینەمۆی بەردەوامیی شۆڕش و پشت و پەناشی هەر گوند و گوندنشینەکان بوون، دوژمن بە هەموو جۆرە چەکێکی کوشندەی نوێ گوندەکانی وێران دەکرد، ڕانە مەڕ و بزن و مانگایان بەتالاّن دەبرد، لە کوشتنی کوردد جیاوازیی چەکدار و بێ چەك و نافرەت و منداڵیان لەگەلّ پیاواندا نەدەکرد، هەزارەها مرۆڤی کوردیان لە دۆڵی گەلی زیلان کۆکردەوە و بەر شێلگەی تفەنگیان دان، سەدان لاویشیان بە دەست بەستراوی فڕێدایە گۆمەوە.. بنەمای شۆڕش لاواز و شیرازە تێکچوو، ئەوانەی دەربازبوون پەنا بۆ ئێران دەبەن، یەکێکیان ژەنەرالّ ئیحسان نوری پاشا بوو هەر لە ئێران مایەوە هەتا (١٩٧٦) لە ڕووداوێکی هاتوچۆدا دەبێت بە ژێر مۆتۆڕێکەوە و گیان لەدەست دەدات.

شۆڕشی نارارات (١٩٣٧) کۆژایەوە، تورك گەیشتە لوتکەی ناگری، نالاّی کوردستانیان سوتاند و ئەفسەرێکی کەمالیست پێ دەخاتە سەر گۆڕی شەهیدێك و لەسەر کێلەکەی دەنووسێت: کوردستان خەوێك بوو لێرەدا خرایە ژێرگلّ.ئەوە هەلّوێستی دوژمن، سەرکردەیەکی هەرەناسراوی کوردیش دوای (٧٢) صالّ و لە (٢٠٠٩)دا ئەو "فەرمایشتە"ی دوژمن دەجوێتەوە و ڕووبەڕوو مژدە بە نۆردۆغان دەدات: "بێخەم بە، دامەزراندنی دەوڵەتی کورد خەونێکی شاعیرانەیە"، لەکاتێکدا شاعیری پێشکەوتنخواز و هەردەمەزنی عەرەب، جەواهیری بە گەلی کورد و دۆست و دوژمنانی ڕادەگەیەنێت:

(شعب دعائمه الجماجم والدم تتحطم الدنيا ولا يتحطم)

واته: گەلێك خوێن و كاسه سەری شەهیدان رایگرتبێت، هەموو دونیا بڕووخێت،ئەو ناڕووخێت.

شۆڕشی ئارارات هەرەسی هێنا، بەڵام لاپەڕەیەکی شانازیش لە مێژووی کورددا تۆمار دەکات و ئەڵقەیەکی نوێ لە زنجیرەی خەبات و شۆڕشەکان دەبەستێت لەپێناو سەربەخۆییدا و دەستکەوتی بەرچاویشی هەبوو، لەوانە:

١ـ بۆ یەکەمین جار لە مێژووی کورددا، ئیحسان نوری پاشا ئالاّ سێ ڕەنگەکەی کورد کە کۆمەڵەی خۆیبوون بە ڕەنگی سوور و سپی و کەسك، نەخشاندبووی لەسەر لوتکەی ئارارات "ئاگری" دەچەقێنێت.

٢ـ وەك شۆڕشێکی نەتەوەیی لە هەموو پارچەکانی کوردستان خەباتی ڕزگاریخوازی کوردی پێکەوە گرێدا و بە کردەوە بەشداریی شۆڕشەکەیان دەکرد.

٣ـ سەرکردەکانی ڕێکخراوی خۆیبوون،توانییان ئاکۆکیی و دڵکرمیی بوونی نێوان کورد و ئەرمەنی نەهێڵن، لاپەڕەکانی ناحەزیی و دوژمنایەتیی دەپێچنەوە و لاپەڕەیەکی نوێ دەکەنەوە بۆ برایەتیی و هاوکاریی، بۆ خەبات و ڕاپەڕین بە ڕووی دوژمنی هاوبەشدا لەپێناو ڕزگاریوونی هەردوو نەتەوەکە لە کۆت و زنجیری کۆیلایەتی تورك.

٤ـ پەیوەندیی بە هەردوو دەوڵەتی عێراق و سووریاوە دەکەن بۆ جێبەجێکردنی بڕیار و ڕاسپاردەکانی کۆمەڵەی گەلان لەمەڕ مافی نەتەوەژێردەستەکان .

بە دامرکاندنەوەی شۆڕشی ئارارات، مستەفا کەمال سەرۆك کۆماری تورکیای نوێ هەناسەیەکی ئاسوودە هەڵدەمژێت و دەڵێت: ئێستا لە ولاّتدا کێشەی ناوخۆیی نەما جگە لە کێشەی دەرسیم .

دووەمین شۆڕشی دەرسیم ١٩٣٧ بەسەرکردایەتی سەید ڕەزای دەرسیمیی

دەرسیم لە قەڵاّ سەختەکانی ڕاپەڕین و بەرخۆدان بوو دژی داگیرکارانی کوردستان لە هەردوو سەردەمی عوسمانیی و کەمالییەکاندا، قوچگیرەکان لە پێناو سادەترین مافەکانی مرۆڤی سەردەمدا ڕاپەڕین، شۆڤێنزمی تورك بەتاگر و ئاسن پەلامارییدان، هەموو توانای سەربازیی خۆی خستەکارو دڕندانە دەستی لە زارۆك و ئافرەت و پیر و پەککەوتەش نەدەپاراست. هێرشەکە ئالپ ئۆغلۆ سەرکردایەتی دەکرد، ئەو ئەفسەرە دڵڕەشەی ناواتێکی مستەفا کەمالی ناغای دێنێتەدی کە صالّی ١٩٣٦ لە کۆبوونەوەیەکی (بیوك مەجلیسی ـ کۆمیتەیباڵا) دا وتی: (گرنگترین کێشەی ناوخۆی تورکیا، کێشەی دەرسیمە، بۆیە بۆ ریشەکێشکردنی ئەو ماکە کوشندەیە بەزوترین کات، پێویستە دەستەڵاتێکی فراوان بە حکومەت بدرێت) سەرکردەی ڕاپەڕینەکە سەید ڕەزای دەرسیمیی ١٨٦٢ ـ ١٩٣٧ دەیویست لە ڕێگەی دیالۆگ و لەیەکتر تێگەیشتنەوە دەوڵەت چاوێك بەبارودۆخی داتەپیووی کشتوکاڵ و گوزەرانی دانیشتوان و نەخۆشیی و

هەژاریی و نەخوێندەواریی و وێرانیی کوردستاندا بگێڕێت و دەست لە قەدەغەکردنی زمان و کولتووری کورد هەڵبگرێت.دووای ناردنی چەند نامەیەک یەکێک لە کوڕەکانی دەنێرێت بۆ گفتوگۆ، بەڵام نامەردانە کوشتییان. سەید رەزا دڵنیا بوو دوژمن زمانی دیالۆگ و ڕێککەوتن تێناگەن، بەهێزی خۆیان دەنازن و هیچ مافێکی کورد ناخوێندنەوە، ناچار بوو دەستیدایە چەک و زستانی ١٩٣٧ شۆڕشی هەڵگیرساندەوە و سەرەتا لەچەند پێکدادان و ڕووبەڕووبوونەوەیەکدا سەردەکەوێت، بەڵام ئەو هێزە قەبەیەی بەسەرکردایەتیی عیصمەت ئین ئینۆ بەنوێترین چەکی ئەو سەردەمەوە ناوچەیەکی بەربڵاوی باکووری کوردستانی ئاگردا و تەڕو وشکی پێکەوە دەسوتاند، هێزی شۆڕش لە هیچ ڕوویەکەوە بەهێزی دوژمن بەراوورد نەدەکرا، لەگەڵ ئەوەشدا شەڕی ژیان و مردن بوو، چۆکیان نەلەرزی، مەردانە دەجەنگان، بەڵام سەختیی زستانەکەی ئەو ساڵە و سوتاندنی گوندەکان و نەبوونی نازوقە و تەقەمەنیی و قوربانیدانێکی زۆر و کەمبوونەوەی ژمارەی پێشمەرگە و زامداربوونی سەیید رەزاش بەحەفتا و پێنج ساڵ تەمەنەوە ئەگەری بەردەوامبوونی خەباتی بەدەست شۆڕشەکەوە نەهێشت. سەیید رەزا بەدووای نامەیەکی دوژمندا دەست لە گیانی خۆی دەشوات و دەچێتە ئەرزنجان بۆ گفتوگۆکردن، هەمان تەپکە و هەمان ئەنجام دووبارە دەبێتەوە و دەستەڵاتدارانی تورک ئەجارەش دەیسەلمێنن لە نامەردیدا پاڵەوانن! ڕۆژی ١٩٣٧/٩/٥ لەسەر میزی گفتوگۆ لەگەڵ کاربەدەستانی تورکدا دەستگیرکراو دوای چەند ڕۆژێک سەیید رەزا و یازدە هەڤاڵی لە سێدارەدران. هۆنەری بەرزی کورد سالم داخی تورک (ڕۆم) چزاوە بەجەرگیدا.. مەڵێن تورک لە داگیرکردنی ولاتاندا نازا و گورجن،ئەوە لە بێبەختیی کورد که ئەو داگیرکارییانە بۆ ئەوان بە نازایەتیی بنووسرێت .

کەس نەڵێ ڕۆمیی لە تەسغیری مەمالیک چابوکن * سستی بەختی عەشیرەت بوو بە چالاکیی ئەوان**

گەڕانەوەیەک بۆ شۆڕش و میرنشینەکان و دواوشە ڕاپەڕینی بەدرخانەکان ١٨٤٣ ـ١٨٤٧

سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم تا کۆتایی سەدەی بیستەم دژ بە دەسەڵاتی ملهوڕی تورکە عوسمانییەکان و جەور و ستەمی بێئەندازە و پێشێلکردنی سادەترین مافەکانی گەلانی ژێردەستیان و بە ناشکرا ڕوو لە تورکخوازیی و بەکارهێنانی ڕۆڵەکانی گەلانی موسوڵمان وەک سوتەمەنییەکی هەرزان و بگرە بێنرخ و ڕاپێچکردنیان بۆ جەنگە نارەوا و بەردەوامەکانیان لە داگیرکاریی و فراوانخوازیی و پاوانکردن و دەست بەسەرداگرتن و دادۆشینی هەر هەموو گەلانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ئەوروپای خۆرهەڵات و گەلانی نێوچەکانی قەفقاس، دژ بە ملهوڕیی شۆڤێنزمی تورک زنجیرەیەک شۆڕش و ڕاپەڕینی گەلانی ژێرچەپۆک بە ڕووی ئەو (تاغوتە)دا بەرپابوو وەک پێشتر بەپێی زنجیرەی صالەکانیان خستمانە بەرچاو.. ئەوەی جێگەی تێڕامان بێت ڕاپەڕینی بەدرخانەکانە لە ١٨٤٣ـ ١٨٤٧دا،کە میر بەدرخان ناوچەیەکی فراوانی باکووری

کوردستان بەنێوی میرنشینی بۆتانەوە سەربەخۆ بەڕێوە دەبات و هەوێنی بەرنامە رامیاریەکەشی بە کاریگەریی بزوتنەوەی "مەشروتە"ی ئێران و بزوتنەوەی ریفۆرمخوازان لە تورکیا بەڕابەرایەتیی مەدحەت پاشا و خستنەکاری دژی بەرنامە رەگەزپەرستییەکەی فەرمانڕەوایانی تورك بەناوی ئیسلامەوە.ئەمە جگە لە کاردانەوەی بەشداری کردنی بەدرخانەکان لەپاڵ لەشکرەکانی عوسمانیدا دژی رووسەکان لە نازەربایجان، بەڵام هەر زوو بزیان دەرکەوت ئاسنی ساردەکوتن و خێرێك بەنێوچاوانی عوسمانییەکانەوە نییە کەوتنە رێکخستنی جەماوەری باکوور و کۆکردنەوەیان لە رێکخراوێکی رووناکبیریی و رامیاریدا وهاندانیان بە هۆی بڵاوکراوە و چاپەمەنییەکانیانەوە کە بە زمانی کوردی چاپیان دەکرد بۆ داواکردنی مافە رەواکانی گەلی کورد. بزوتنەوەی بەدرخانەکان کە خۆیان چینێکی نۆرستۆکراتی بوون و بە ناز و جیاز پەروەردە بووبوون و پشتی بە چینە چەوساوە و رەشوڕوتەکەی کۆمەڵی کوردەواریی نەبەستبوو، چونکە ئەو چینانە لەژێر کاریگەریی ئەفسووناوی هەست و سۆزی ئایینی ئیسلام و پابەند بوون بە فرمانەکانی جێگری پەیامبەری موسوڵمانان، سوڵتانی عوسمانییەوە بوون و بێ چەند و چوون ملکەچی هەموو فەرمانەکانی سوڵتان بوون.

چینی سەرووی کۆمەڵی کوردەواری، بەتایبەتیش لە باکووری کوردستان و کۆمەڵە کوردەکانی ئەستەمبوول بەر فراوانتر و کراوەتر بوون بە رووی جیهانی نوێدا و بەرژەوەندیی تایبەتیی خۆیشیان ئەخستبووە لاوە، روونتر بڵێم کورداپەتیشیان دەکرد و بەرژەوەندیی تایبەتی خۆیشیان دەپاراست، بەو هەڵوێستەش چەند هەنگاوێك پێش میرەکانی میرنشینەکانی کورد و رابەرەکانی دیکەی بەر لەخۆیات کەوتبوون! با ناهەقی لە کەس نەکەین، بەتایبەتیش مەبەستم بنەماڵەی بەدرخانەکانە کە لەسەرروو توانای هەر کوردێکی دڵسۆز و خەمخۆری ئەو رۆژگارەوە ماندوو بوون و جێگە دەستیشیان دیارە، وەك: چاپکردن و بڵاوکردنەوەی یەکەمین رۆژنامەی کوردستان (١٨٨٩) لە قاهیرە، کە دەتوانم بڵێم بە کۆڵی خۆیان مەکینەکانی چاپخانەکەیان لە نێوان هەرسێ کیشوەری ئاسیا و ئەفەریقیا و ئەورووپادا دەگواستەوە!! ئەوەی بەلامەوە زۆر گرنگە لەو بارودۆخە نالەبارەی کورددا هەر راپەڕین و شۆڕش و بزوتنەوەیەکی کولتووریی کورد بەناوی داکۆکییکردن لە مافە رەواکانی کورد و دواڕۆژێکی چاکترەوە بووبێت، جا بە خۆڕسکی و لەپێناو بەدیهێنانی ئامانجەکانی گەلی کورددا بووبێت، یان ئالۆزبوونی بەرژەوەندیی تایبەتیی سەردارێکی کورد بووبێت لەگەڵ دوژمندا، جا ئەو دوژمنە عوسمانیی بووبێت، یان فارس، یان بە پلان و دەست تێوەردانی بێگانە بووبێت، وەك: بەریتانیا و رووسیا، کەم و زۆر هۆیەك بوون بۆ مانەوەی گەلی کورد بە زیندوویی و راپەڕیوویی و پاراستنی زمان و کەلەپوور و کولتووری نەتەوایەتیی و رێگەخۆشکردنیش بۆ بەردەواملوونی راپەڕین و شۆڕش و فراوانکردنی داواکاریەکانی، بەڵام دووبەرەکیی و ململانێی بەردەوام و خوێناویی نێوان میرەکانی کورد، ولاتی کوردانی وێران و دانیشتووانی شپرزەترو هەژارتر و دەستکورترکرد و

ناستی پیشەسازیی (پیشە دەستییەکان) و بازرگانیی (هێنان و بردنی کالاکان) کە دەکاتە نزمترین ناستی پیشەسازیی وئابووریی سست ولاواز کە خۆی لە چەند پیشەسازییەکی دەستیی سەرەتایی وەک: ئاسنگەریی، دارتاشیی، دیوارهەڵچنین و دارەرا، نالبەندیی، مسگەریی، خوڕاندنەچێتی بەولاوە پیشەسازییەك لە کوردستاندا نەبوو، ژێرخانی ئابووریی سفر بوو، سەر تا خواری قەڵەمڕەوی میرنشینێکی وەك بابان، شارێکی ئاوەدانی تێدا نەبوو، ئەوەی هەبوو گوندەکانی قەڵاچوالان، سوورداش و قەرەداغ بوون.شاری سلێمانی کە صالی (١٧٨٤) دروستکرا، بە دار و پەردووی پێتەختە کۆنەکەی قەڵاچوالان دروستکرا، مەحمود پاشا سەرایەکی لە نێزیك گوندی مەڵکەندی دروستکرد بەو نیازەی بیکاتە مەڵبەندی فەرمانڕەوایی خۆی، بەڵام تەواوی نەکرد، لێخرا، ئیبراهیم پاشا تەواویکرد و مزگەوت و خان و دووکان و بازاڕ و خانووی تێدا دروستکرد و بنکەی فەرمانڕەوایی لە قەلاچوالانەوە گواستەوە و مەڵبەندی نوێ ناوەنێت شاری سلێمانی (١١٩٩)ك بە ناوی بابا سلێمانی باپیرە گەورەیەوە یان بە نێوی سلێمان پاشای والی بەغداوە؟ با ئەوەش نەکەین بەڕێز لێوەوە لەگەڵ ئەو هەموو دواکەوتوویەشدا، باری ناسایش و هێمنیی ولاتی بابان خراپ نەبوو، دزی، مالوێرین، روتکردنەوە و کوشتن، کەمبوون.

سەرەتای سەدەی بیستەمین چەند دیاردەیەکی شۆڕشگێڕانە و نوێخواز بۆ یەکەجار لە ناوچەکەدا و لەنێزیك کوردەوە وەك مەشخەڵ، زەنگی وریاکردنەوە خۆیان ناساند:

یەکەم: شۆڕشی مەشروتەی صالی (١٩٠٥) لە ئێران بە سەرۆکایەتی دکتۆر موسەدیق کە گەلی کورد لە خۆرهەڵاتی کوردستان رۆڵی بەرچاویان تێدابینی.

دووەم: بزوتنەوەی یاسایی(ریفۆرم خوازان) صالی (١٩٠٨) لە تورکیا لەپێناو ژیانی دیموکراسیی و یاسایی و جڵەوگیرکردنی دەستەڵاتە بێسنوورەکانی سوڵتاندا.

سێهەمنراپەرینەکەی صالی (١٩٠٥) لە رووسیا دژ بە نێکۆلای قەیسەری رووسیا بە دەستپێشخەریی بەشێك لە هێزی دەریاوانیی کە دواتر بە شۆڕشی مەنشفیك "کەمینە" ناسرا بەرلەوەی لینین لە ئەڵمانیا بگەڕێتەوە رووسیا و نالای سووری شۆڕشی بەلشەفیك "زۆرینە" بەرز بکاتەوە و سەرکەوتنێکی میژوویی بۆ شۆڕشێکی گەلێك مەزن لە میژووی کۆن و نوێی مرۆڤایەتییدا تۆمار بکات بە ناوی شۆڕشی نۆکتۆبەری ١٩١٧. لێرەوە سەرانی شۆڕش و راپەرینەکانی کورد روو دەکەنە شوورەوی "یەکێتی سۆڤیەت"، بەتایبەتیش بەدرخانەکان، هەروەهامەلیکی کوردستانی باشوور شێخ مەحمودی نەمر، سمکۆی شکاك، بەڵام چەند هۆکارێك و لە هەمووبان گرنگتر شۆڕشەکان بەرژەوەندییەکانی ئینگلیز، رووس، عوسمانیی نەخستبووە مەترسییەوە و بریتیبوون لە شۆڕش لە پێناو شۆڕشدا، کوردم و شۆڕش دەکەم، کەواتە بوونم هەیە! ئەنجامەکانیشی قوربانیی و مالوێرانیی و نووچدان و پاشەکشە وکوژاندنەوە بوون. زۆر جێگەی تێڕامانێکی قوڵە تەنها شۆڕشێکی کورد، میرنشینێکی دامەزراو و خاوەن دەستەڵات لەو هەمووە بە پێوە

نەمێنێت ببێتە ناوەڕۆکی قەوارەیەکی نەتەوەیی سەربەخۆ، ئەمە پرسیارێکی زۆر زەقە و بەرچاوخستنی هۆکارەکان ئەوەندەی خۆێنی گەشی چەند شەهیدێك مەرەکەبی دەوێت و پێویستە پەنجە لەسەر راستییەکان دابنێین، هەرچەندە تاڵ و بەئازاریش بن... نێزیکەی دووسەد صاڵ تەمەنی دەستەڵات و فەرمانڕەوایی میرنشینی بابان، تاك و تەرا لاپەڕەی گەشی تێدایە نەوەکان شانازیی پێوەبکەن، میژوویەکی پتر لە دوو سەد صاڵی لێواو لێو دووبەرەکیی، ململانێی خوێناوی نێوان میرەکان، برا دژی برا و ئامۆزا، ئامۆزاش دژی برا و ئامۆزا پلانیان دەگێڕا، ئاویان دەکردە ژێر یەکتر، دەستە و دامێنی تورکیای عوسمانیی، یان ئێرانی سەفەوی دەبوون و لەشکریان دەهێنایە سەر وڵاتی بابان و میرێك میرێکی هەڵدەکەند و چاونزمی بەردەرگای دوژمنانی دەکرد و بە شانازییەکی بێناوەڕۆکەوە کە هەر شەرمەزاریی بوو دەچووە شوێنەکەی و بۆ ماوەیەك کە زۆرتر هەر کورت و کەمایەن بوو بە ئاواتی دەستەڵات دەگەیشت هەتا برایەك، یان ئامۆزایەك دەریدەپەڕاندن و تراژیدیاکە بەو جۆرە خۆی دووبارە دەکردەوە، ئەوە جگە لەوەی بەو حاڵەشەوە هەرکاتێك بەخۆیاندا رادەپەڕموون، یان دوژمن پاڵی پێوەدەنان پەلاماری میرنشینە دراوسێ هاوخوێنەکانیان دەدا و ئەگەر سەربکەوتنایە بە قارەمانێتیی و شانازیی میژوونووسان دەزانی، شێخ رەزای تاڵەبانیی شاعیر و رووناکبیرێکی سەردەمی خۆی بوو، شانازیشی بە کوردەوە دەکرد،لە سێ بۆنەی جیاوازدا،لەبۆنەی یەکەمدا وتوویەتی:

بە بیرم دێ سلێمانی کە داروڵولکی بابان بوو
نە مەحکومی عەجەم، نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بوو

لەبۆنەی دووەمیشدا دەڵێ:

عەرەب ئینکاری فەزڵی ئێوە ناکەم، ئەفزەڵن ئەمما
سەلاحەددین کە دنیای گرت لە زومرەی کوردی بابان بوو

کەچی لە ململانێی نێوان میرنشینەکانی کورددانەویش هەروەك میرەکان بیری کردۆتەوە، تەماشاکە لە بۆنەی سێیەمدا کە بابان بەسەر ئەردەڵاندا سەردەکەوێت وتوویەتی:

کە ئەحمەد پاشا لەشکری والی سنەی شڕکرد
رەزا ئەوکاتە پێنج و شەش تفلی دەبیرستان بوو

ئاخۆ دەبێت چ شانازییەك لەوەدا بێت میرێکی کورد، میرێکی دیکەی کورد شڕ بکات، لەشکری لایەنێکی کورد لەشکری لایەنێکی دیکەی کورد پەرێشان و سەرگەردان و رووزەردی بەردەرگای دوژمن بکات ؟

میری سۆران، میر موحەممەدی رەواندز (پاشا کۆرە) ئەو کێشە ناوخۆییانەی بەرۆکی بابانی گرتبوو،بەئامان و سامان بەری نەدەدا، لای ئەو سەری هەڵنەدابوو، لەوپەڕی فراوانخوازیی و سەرکەوتنیشدا بوو، بەڵام ئەویش دەردی خۆی هەبوو، هەموو دردێکی کرمی خۆی هەیە، پاشا کۆرە لە رادەبەدەر تووندوتیژ و دڵڕەق بوو، هێز و توانای جەنگیی خۆی زۆر لەوە گەورەتر دەهاتە بەرچاو کە هەیبوو، پشتێنی

ئیسلامەتیشی زۆر توند بەستبوو جگە لە لوتبەرزیی و خۆبەزلزانین، نەفسی سەرکەش رێگەی بدایە کە سولتان لە هەموو سەرپێچییەکانی خۆش بوو، فەرمانی میرایەتیی سۆرانیشی بۆ نوێکردەوە،ئەو(نەفسی سەرکەش)ە رێگەی بدایە کە لە ئەستەمبولەوە گەڕایەوە سەرێك لە بەغداد بدات و سلاوێك لە عەلی رەزای والی بکات، بەو جۆرە مالی خۆی و مالی کوردیشی وێران نەدەکرد.

میرنشینی بۆتانیش ململانێی نێوان بنەمالەی بەردرخانەکان کە رووناکبیر و کراوە بوون و خۆیان بە چمکی ئاینەوە نەدەبەستەوە رێگە لە کوردایەتیی بگرێت و پڕ بە پڕی واتای رامیاریی ئەمڕۆ، رامیاریان دەکرد، بەرژەوەندیی لە سەروو هەموو شتێکەوەیە و نەدۆستی هەتا سەر و نە دوژمنی هەمیشەیش لە فەرهەنگی رامیاریدا بوونیان هەیە، وەك بالی چەپی نێو سەرکردایەتیی بزاڤی رزگاریخوازیی کوردی باکوورلەگەڵ بەرەی شێخانی شەمزیندا پێکنەدەهاتن و دانوویان لە مەغجەڵێکدا نەدەکولاند....

میژوونووسی گەورەی کورد (محەمەد ئەمین زەکی بەگ) دەڵێ: میرێکی کورد(مەبەستی لە مەحمود پاشای بابانە .ن.ك) لای میستەر ریچ سکالاّ دەکات: حەسوودی بەینی نۆمەرای ئێمە بۆتە هۆی مالوێرانی بەبە، بەراستی ئەگەر نیفاق و حەسادەتی بەینی نۆمەرای بەبە نەبوایە، نە تورك و نە ئێران نەیاندەتوانی زەفەرمان پێ بەرن[٤٢].

رەفیق حیلمیش هەر لەو رووەوە دەڵێت: میرە کوردەکان هەمیشە خۆیان زیاتر (زیاتر خۆیان) لەپێناو عوسمانی و ئێرانیدا بەختکردووە و خوێنیان بۆ رشتوون، یان بە فرمان و پلانی نەوان دژی یەکتر راستبوونەتەوە، ئەم کارەش نەوەندەی تر لە بەرچاویاندا سووکی کردوون، تەنانەت زۆریان بوون بە ژێردەستە و کەوتوونەتە تەنگانەوە، بوون بە دەسکەلای دەستیان و لەناوبردنی میرە کوردەکان و میرنشینەکانیان مەبەست و ئامانجی بەرووداوایان بووە.[٤٣] هەندێك جار والییەکانی بەغدا رووبەکی خۆشیان بە میرەکانی کورد دابێت، دۆستایەتیی کورد نەبووە، مەبەستی ئاشکرا و نهێنیان هەبوود، میرەکانیش پێ بە پێیان رۆیشتوون، هەرچەندە نیازی دڵی دوژمنیش تێگەیشتوون و لە ئامانجەکانیان بێئاگا نەبوون! (ئەم تەوجیە و دڵنەواییەی سلێمان پاشا(مەبەستی والی عوسمانییەکانە لە بەغداد .ن.ك)، کە خیلافی طبعی بوو، جارجارێ رووی نەکردە بەعزیێ نومەرای بەبە، لە حیسێکی نینسانیی زیاتر بە مەقصەدی..)[٤٤] ئەمە یەکێك لە بۆچوونە وردو بەسەلیقەکانی محەمەدئەمین زەکیبەك بوو. هەروەها دەڵێ(ئەم سەبەبانە بوو بە هۆی "بوون بە هۆی" ئەوەی ئێتر لە صالی ١٨٤٨ هیچ میرنشینێکی کورد بە سەربەخۆیی نەمێنێ و دوا ئیمارەتی کورد کە ئیمارەتی بابان بوو لە دوای ٢٠٠ صالّ فەرمانڕەوایی لە صالی ١٢٦٧ك/ ١٨٥١ز. بە تەواوی لەناوچوو)[٤٥] عەلی سیدۆ گۆرانیش لە کتێبەکەیدا بە زمانی عەرەبی (من عمان الی عمادیة) نووسیویەتی (ئەگەر میرنشینی ئەردەلاّن و بابان و باقی میرنشینەکان یەکیان بگرتایە، هیچ هێزێك نەیدەتوانی زەفەریان پێبەرێت و لەناونەدەچوون)[٤٦].

لەم تەنکە بوارەدا پێویستە هەر لایەنە تەڵخ و تاریك و نێگەتیڤەکان پێشان نەدەین ولایەنە رووناك و پۆزەتیڤەکان بکەین بەڕێرەوە، میرایەتیی بابان لایەنی پرشنگداریشی هەیە (مێشە هەنگ هەنگوینی لەدەمدایە و چزووشی لە کلکیدایە)هەر بۆ نموونە سەردەمی میرایەتی بابان بەردی بناغەی وێژەی کلاسیکیی کورد لەسەردەستی چەند شاعیرێکی وەك شێخ نەحمەدی نیشانیی ناسراو بە مەلای جزیری ١٥٧٠ـ ١٦٤٠ ز.کە زۆر شانازیی بە خوێی و بە کوردبوونی خۆیەوە دەکرد، بڕوانە لە هۆنراوەیەکدا دەڵێت :

انا وردة فی بُستان ارم بُهتان[٤٧] انا السراج فی داجیه لیالٍ کوردستان[٤٨]

واتە : من گوڵی باخچەی ئیرەمی بۆتانم من چرای شەوە تاریکەکانی کوردستانم

هەروەها شاعیرانی دیکەی سەردەمی بابان، وەك عەلی هەریری ١٤٢٥ـ ؟، فەقێ تەیران ١٥٩٠ـ ١٦٦٠ خاوەنی چیرۆکی شێخی سەنعان، عەلی تەرماخینی لە ١٥٩١ عیسایی‌دا یەکەمین رێزمانی زمانی عەرەبیی بە کوردی نووسیوە، مەلا یونسی هەڵەکتینی کـ١٧٨٥ز. سێ لێکۆڵینەوەی بە زمانی کوردی لەسەر رێزمانی عەرەبیی نووسیوە، مەلا نەحمەدی باقی ١٤١٤ ـ ١٤٩٥.[٤٩]ئەو نووسەر و شاعیرە پێشەنگانە بەرهەمەکانیان بە زمانی کوردی نووسیوە،رێچکەیان شکاندووە،هانی نووسەران و شاعیران و زاناکانی کوردیان داوە بەرهەمەکانیان بە زمانی کوردی بنووسن و بایەخ بە زمانەکەیان بدەن و بەکاربهێنن،کەلەپووری نەتەوەکەیان بپارێزن و شانازیی پێوە بکەن، کورد،نە زمان و نە مێژووی رابردووشی (کەچ)ی لە زمان و کەلتوور و مێژووی نەتەوە سەردەست و داگیرکارەکانی کوردستان کەمتر نییە. لەو سەردەمانەی میرایەتیی بابانـدا، زار زمانی (دیالێکتی) کوردی موکریان پەرەیسەند و لە هۆنراوەی کوردیشدا رەنگیدایەوە کە تا ئەو سەردەمە دیالێکتی هەورامیی (گۆرانی) بەزۆری و کرمانجی ژوور و کەمتر، زمانی شیعر و شاعیران بوون. بالآدەستیی زارزمانی هەورامییش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ناوچەی هەورامان ناوچەیەکی شاخاوی سەخت و چەپەك و دوورەدەستی دوژمنان و داگیرکارانی کوردستان بوو، زمانی خۆیانی بەسەردا بسەپێنن، کە یەکێکیان زمانی تورکە، بەڵام چ زمانێك، هەزار خۆزگە بە زمانی فارسی، سەرکردە تورکچییەکانی کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتن دروشمە سەرەکییەکەیان چوار وشەیە(حریت،مساوات،عدالت،حریت) هەرچواریان عەرەبین و بە رێنوسێکی هەڵەش دەیاننوسیی.

دوا وشە

مێژووە هەژارەکەی کورد نەمسەری بگریت و نەوسەری بگریت تەنها و تەنها بەرگریکردن و ململانێ خوێناوییەکەیە دژی دوژمن و داگیرکارەکانی کوردستان و پێداگرتن لەسەر مانەوە و ژیان وەك کورد و خۆبەدەستەوە نەدان و تواندنەوە و سڕینەوەی ناونیشان. پەیوەندییەکانی نێوان تورك و کورد لە بوارەکانی بەڕێوەبردن،رامیاریی، جەنگیی دوای لەنێوبردنی میرنشینەکانی کورد پچڕا و هەر بە پچڕاوییش مانەوە هەتا ڕاپەڕینە مێژوویییەکەی بەهاری (١٩٩١)، بەرنامە شۆڤێنییە چەسپاو و نەگۆڕەکەی تورك بەرامبەر

کوردی باکوور بریتییە لە: لەم ولاتەدا تەنیا و تەنیا یەك نەتەوە هەیە و تورکی رەسەن و عەیاری بیست و یەکن، هەموشیان یەك زمان و یەك میژوو، کولتوور و ئایینیان هەیە "ئای کە وانییە"، بۆیە هەر هاونیشتمانییەك وەك تورکێکی رەسەن بیرنەکاتەوە لێرە جێگەی نابێتەوە، زمانی تورك زمانێکی شیرین و زمانی سولتان و خەلیفەکانە و هەمورمان هەر بەو زمانە دەدوێین و دەنووسین، بەرنامەی رامیارییشمان (پاراستن و پەرەپێدانی ئاشتیی و هێمنییە لە ناوخۆ و دەرەوەی ولاتدا) ئۆیال بە گەردنم لە رووکەشدا دروشم و بەرنامەیەکە "چ عەیبی نییە"، وەك برایانی هەولێری دەڵێن[٥٠]، بەڵام لە ناوەڕۆك و پراکتیکدا نەك هەر "عەیبی هەیە"، بەڵکو پرا و پڕ تاوان و تاوانکاریی و پێشێلکردنی مافەکانی کورد وی عارەبە و لەو ولاتەدا هەر جموجوڵ و دەنگی ناڕەزاییەك بەنێوی تورکەوە دەشێت، بەڵام بە هەر زمان و ناوێکی دیکەوە بێت بڤە و مەترسیدارە و "ساغلەمیی تورکیا" تێکدەدات، بەکارهێنانی زارزمانی تورکە چیانشینەکانیش دیالێکتێکی زمانی تورکە و لە رووی نەزانینەوە شێوێندراوە و بەکارهێنانیشی قەدەغەیە چونکە زیان بە زمانە رەسەنەکە دەگەیەنێت و ناشیرینی دەکات "مەیموون زۆر جوانە، ناولەش دەربدات" ئەوە لە ناوەوەی تورکیادا، لە دەرەوەش (پاراستنی هێمنیی و ناسایش) ئەوەیە ولاتانی دراوسێ، سووریا و عێراق و ئێران بە دەستێکی ناسنین لە هەر بزوتنەوە و جموجوڵێکی کورد بسردوێنن و بەردەوام لێپرسراوانی هەر چوار دەولەت لە پەیوەندیی رامیاریی و هەواڵگرییدان بۆ تاساندنی هەر جموجوڵ و سەربزوێیەکی کوردو سنووورەکانیشمان ناوەڵا دەبێت بۆ یەکتر بۆ راونان و دەستگیرکردنیان و دانەوەیان بە دەولەتی پەیوەندییدار. ئەم تێزە لێوان لێوە لە شۆڤێنیزمیی تورك و گەیشتوتە ناستێك هەموو سنووورەکانی یاساکانی ناسمان و زەوی بەزاندووە، کوردێکی موسوڵمان و روو لە خودا، بە زمانی زگماك لە یەزدان بپارێتەوە بۆ خێر و خۆشیی موسوڵمانان و ناوەدانیی ولات بە تاوانێکی هێند گەورە دەژمێردێت دەچێتە سنووری کفرەوە، لەیلا زانای شۆڕشگێڕ بە چ تاوانێك بیست و پێنج ساڵ زیندانییان بەسەردا سەپاند؟! دواتریش پازدە ساڵ زیندان کاتێك وەك پەرلەمانتارێك سوێندی یاسایی بە زمانی کوردیی دووبارە کردەوە کە دڵسۆزی تورکیا و رژێمی تورکیا و ژیانی دیموکراتیی و پەرلەمانیی بێت! بەراستیی سەیر و سەمەرەو سەرسوورهێنەرە.

دوابەدوای راپەڕینە مەزنەکەی بەهاری ١٩٩١ی جەماوەری باشووری کوردستان، میژوو نەقیزەیەکی تیژی لە کەلەکەی تورك سرەواند و هۆشیاری کردەوە کە دنیا گۆڕاوە، کوردی باشوور یەکدەست و یەکدڵ و یەك ئامانج راپەڕیون و لەشکری عێراق تووشی شکستێکی سەربازیی شەرمهێنەر بووە و ژمارەی تانك و زرێپۆش و فڕۆکەی میك و سیخۆ و کۆپتەری ئاپاتشی و تۆپهاوێژ و کامیۆنی سەربازهەڵگرە سوتاو و تێکشکاوەکان سەدجار و پتریش لە ژمارەی سەرباز و نەفسەرە کوژراوەکان زۆرترن، چونکە زۆربەی کەرتەکانی سوپا خۆیان لەبەر زریانی هێرشی جەماوەر و پێشمەرگەدا رانەگرت، خۆیان بەدەستەوەدا و

کورد نەك نەیاندەکوشتن، وەك لێقەوماوی جەنگ هەر خێزانێکی کورد بەپێی توانا و دەرەامەت سەربازێك و دووان و سیان و پتری لەخۆدەگرت و وەك میوان دەیحەواندەوە هەتا خودا دەرووبەکیان لێدەکاتەوە، باوەڕ ناکەم لە هەموو میژووی کۆن و نوێی مرۆڤدا جوامێریی وەها رووبدا بێت... سەددام داموددەسگاکانی بەڕێوەبردنی لەناوچە رزگارکراوەکان کێشایەوە و سێبەری رژێمی بەغدا لە زۆربەی هەرێمەکانی باشووری کوردستاندا نەما، رژێمی تورکیا و دەزگاکانی "میت" باوەڕیان نەدەکرد، بەڵام چیتان دیوە؟ هەڵبژاردنێکی پاك و ئازاد بەڕێوەچوو، نوێنەرانی گەل هەڵبژێردران، یەکەمین پەرلەمانی کورد لە میژوودا دامەزرا، حکومەتی هەرێمی کوردستان، یەکەمین کابینەی وەزیران[٥١].. تورك لە کوردی رانەدەبینی شارێکی بۆ بەڕێوەببرێت، دڵی خۆی بەوە خۆش دەکرد (گرنگ نییە، وەك بڵقی سەر ئاو زۆر نابات پووچ دەبێتەوە و نامێنێت وەك ئەوانەی پێشتر، سەردەمی شێخ مەحمود و سەردەمی قازی موحەمەد! بەڵام نەو خەوەش نەهاتەدی، کورد شارە گەورەکان سلێمانی، هەولێر، کەرکووك، چەمچەماڵ،دهۆك، پێنجوێن، هەڵەبجە، سەیدسادق، دەربەندیخان، کفری و کەلار و خانەقین، ئاکرێ، زاخۆ، شەنگال، رەواندز، ئامێدی، زێبار، چوارتا، ماوەت، تەوێڵە و بیارە ...هتد بە سەرکەوتوویی بەڕێوە دەبەن[٥٢].) نەك هەر نەوەندە، لە رووخاندنی رژێمی سەددام و رزگارکردنی عێراقیشدا پێشمەرگەی کورد گەورەترین هێز بوون و بە تەنها توانیان هەر بستێکی باشووری کوردستان لەژێر دەستی رژێمدا مابوو وەك کەرکووك و دەڤەرەکانی و خانەقین و دەڤەرەکانی رزگار بکەن. تورك لەسەر ناستی دەوڵەت و جەماوەریش ئەبڵەق بوونەوون، بە حەپەساوی و ترس و دڵەڕاوکەوە لەو گۆڕانکارییە گرنگانەیان دەڕوانی لە پەنایاندا رووەدات.. کورد لە سەرانسەری عێراقدا، لە دەستەڵاتی نێوەنددا لە بەغدا لایەنێکی بەهێزی سێ لایەنە سەرەکییەکەیە، شیعە و سوننە و کورد، کارەساتە کارەسات، پێشەوای باڵێکی کوردە یاخییەکانی عێراق سەرۆك کۆماری عێراقە، کارەسات! یەکەمین جێگری سەرۆك وەزیران، دووەمین جێگری سەرۆکی پەرلەمان، سوپاسالار "سەرۆکی ئەرکان"، وەزیری دەرەوەی عێرافی فیدراڵ، شەش، حەوت وەزیری سەرەکیش هەموو کوردن و لەسەر لیستی کوردستان، سەرۆکی هەرێمی کوردستان لە کۆشکی سپی بە فەرمیی پێشوازیی لێدەکرێ، کارەسات! مەسعود بارزانی زنجیرەیەك گفتوگۆ لەگەڵ سەرۆك جۆرج دەبلیو بۆش و گەورە بەرپرسان تەنجام دەدات و لە کۆبوونەوەیەکی (یو، ئێن)دا بە بەرگی نەتەوەیی کورد و بە زمانی کوردی وتار دەدات. حکومەتی ئەنقەرە خۆی گێل دەکا، وەك ئەوەی نەزانن چییە، دەپرسن: بەڕێز سەرۆك بۆش بە چ ناوێکەوە پێشوازیی لە سەرۆکی تاقمێکی کوردی عێراق دەکەن؟ وەڵام: بەڕێز سەرۆکی تورکیا بەناوی سەرۆکی حکومەتی هەرێمی کوردستانەوە پێشوازییمان لە بەڕێز مەسعود بارزانی کرد. "دەبخۆ دەی". کورد وای لێهات؟ بەڵێ، ئەوانەی ژیری و یاساکانی لۆژیك فێریان نەکات، شەقی رۆژگار فێریان دەکات، رەوڕەوەی میژوو بە سەروپێچە زلەکانی سوڵتانەکانی عوسمانیی و ئەستێرە و میدالیا و نیشانەکانی سەر شان و

بەرۆکی ژەنەرالّە قرخەکانی تورکەوە نەبەستراوە، چیتان دیوە!؟ هێشتا خاوەن تەڵە نەهاتووە، ئەوسا بەزمەکەی مام رێزوی خۆشە. ١٩٩١ بەدواوە بەرنامە دوژمنکارییەکەی تورك و رژێمەکەی ئەنقەرە بەرامبەر کوردی باشوور بەگشتیی جۆرە خاوبوونەوەیەکی بەسەردا هات و لە هەڵکشان و داکشاندا بوو هەتا کۆتایی ٢٠٠٩ کە وەزیری دەرەوەی تورکیا بە سەردانێکی فەرمیی هاتە هەولێری پێتەختی کوردستان و کونسوڵگەریی تورکیا لە هەولێر و کەرکووك دەکاتەوە و دان بەوەدا دەنێت پەیوەندیی دۆستانە و هاوکاریی نێوان تورکیا، هەرێم کلیلی چارەسەرکردنی هەموو کێشەکانە، دیارە مەبەستی لە کێشەی کوردی باکوور و کێشەی کەرکووکە کە چاویان تێبڕیوە و بە پێگەی ستراتیژیی خۆیانی دەزانن لە عێراق بۆ زیندووکردنەوەی داواکارییە کۆنەکەیان لە خاوەندارێتیی ویلایەتی موسڵ کە هەتا ساڵی ١٩١٨ هەموو کوردستانی باشووری دەگرتەوە، کردنەوەی کونسوڵگەرییەکیش لە کەرکووك لەپاڵ هەولێردا نامەیەکە بۆ هەرێم و بەغدا و پتر لە ناوەڕۆکێکیشی تێدایە.

بەرنامەکانی تورکیا هەمەلایەنە گۆڕانکاریی بەرچاوی بەسەردا هاتووە، ئەوەش بۆ تورکیای چەقبەستوو لە بازنەیەکی نەگۆڕدا جێگەی بایەخ و خاڵێکی پۆزەتیڤە، تورکیا هەتا چەند ساڵێك لەمەوبەر دانیان بە بوونی کورددا لە تورکیا نەدەنا، رێکخراوی رزگاریخوازیی پێکەکەشیان (پارتی کرێکارانی کوردستان) بە باندێکی تیرۆریست دەژمارد، نەك پارتێکی رامیاریی خاوەن بنکەیەکی جەماوەریی فراوان لە کوردستان و ئەورووپاشدا، لێرەدا شتێکم بیر دێتەوە، نێوەڕاستی پەنجاکانی سەدەی رابردوو پێشەوای عەرەب، جەمال عەبدولناسر نێستگەیەکی رادیۆی لە قاهیرە کردبۆوە، رۆژانە چەند کاتژمێرێك بەرنامەی بە زمانی کوردیی پەخش دەکرد، دکتۆر فوناد مەعسوم کارمەندێکی ئەو نێستگەیە بوو، ناماڵجی میسر لەو پەخشە هاندانی کوردی عێراق بوو لە رژێمی شا فەیسەڵی دووەم و شای نێران، بەڵام تورکیا تەنگەتاو بوون، پەیوەندیی بە عەبدولناسرەوە دەکەن و نێگەرانی خۆیان دەردەبڕن، عەبدولناسر دەپرسێت ئایا لە تورکیا کورد هەیە؟ دەڵێن نەخێر! ناسر دەڵێ: کەواتە بۆ دەترسن؟! دەڵێن: لەنێو گشت زیندەوەردا تەنها مرۆڤ تەریق دەبێتەوە، چونکە هەر ئەو کاری وا دەکات شیلوی تەریقبوونەوە و شەرمەزاریی بێت، ئاخۆ سەرۆکی تورکیا شەرمەزار نەبوویێت؟.

نەمرۆ دەبینین لەژێر پاڵەپەستۆی خەباتی چەکداریی پەکەکە و خەبات و چالاکیی هێمن و دیموکراسییانەی رێکخراوەکانی کورد و رێکخراوەکانی مافی مرۆڤ و رەخنە و پرۆتستۆکردنی پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤ لە تورکیادا لە لایەن وڵاتانی ئەورووپا و ئەمەریکاوە، تورك سەری بەر بەردی ئەلحەد کەوت و شایەتمانێکی بەهەقیان هێنا، بەڵێ کێشەی کورد هەیە و کێشەی هەرە گرنگ و سەرەکیی تورکیاشە و دەمێکە پێوەی دەنالێنین و زۆریش کەوتووە لە سەرمان و پێویستە بە هەمووان جگە لە پەکەکە لە هۆڵی پەرلەماندا چارەسەری گونجاوی بۆ بدۆزینەوە.. کوردی تورکیا بۆی هەیە بەرگ و پۆشاکی خۆی بپۆشێت و

ئەوە رادیۆ و کەناڵێکی تەلەفزیۆنییش بەرنامەکانیان بە کوردیی پەخش دەکەن و ناخاوتن بە کوردی سزای لەسەر نییە[٥٣] "دە وا بڵێ ڕەحمەت لە خۆت بەولاوەتر، مووبەك لە بەراز ببێتەوە هەر باشە"، ئەم دەستکەوتانە هێشتا نەگەیشتوونەتە ئاستی پەروەردە و فێرکردن بە زمانی کوردیی، کوردی باکووریش بەو فشەمافانە دڵخۆش نین و باوەڕ بە پەیمان و بەڵێنی تورك ناکەن، لە کوردستانی بچووکیش، ڕژێمی سووریا بە کورد دەڵێن: ئێوە کوردن، تورکن، هەرچییەکن، سەدان ساڵ لەمەوبەر لەدەست ستەم و زۆرداری تورك ڕاتانکردووە و لێرە گیرساونەتەوە، ئێوە میوانن و پێویستە ڕێز لە یاساکانی میوانداریی و خاوەن ماڵ بگرن، میوان میوانە و خاوەن ماڵ خاوەن ماڵە، میوان هەرچەند ماندووەی دڕێژبێتەوە دەشێت ببێتە سەپان، جوتیار، کرێکار، زاوا، بووك، بەڵام هەرگیز نابێتە خاوەن ماڵ، خاوەن ماڵیش دەبێتە دۆست، هاوکار، خزم،، بەوپێیەش زۆرمان بەسەرتانەوە هەیە و ماڵ بە ماڵیش پتر قەرزاربارمان دەبن، بەڵام هیچمان ناوێت، تەنها سنووری خۆتان بزانن و سەربزێویی نەکەن.

بەپێویستی دەزانم لێرەدا بڵێم تورکیا لە هەموو بوارەکاندا لە سنوورە کلاسیکەکەی دێتە دەرەوە و پەلەقاژەیەتی وەك ڕژێمێکی مۆدێرن لە کۆت و زنجیرەکانی ڕژێمەکەی مستەفا کەماڵ ڕزگار بێت، ئەمەش کارێکی ئاسان نییە، یان سەری خۆی دادەنێت، یان سەری ڕژێمە وشکهەڵاتووەکە دەخوات، ئەمڕۆ تورکیا بە ڕابەریی ئەردۆغان هاتۆتە ناوجەرگەی ڕووداوەکانی ناوچەکەوە، ناوبژی عارەب و ئیسرائیل دەکات، بۆ فەلەستینییەکان دەگری و پەیمانی سەربازی و مانۆڕی هاوبەشی جەنگی دەربایی لەگەڵ ئیسرائیلدا دەکات، لە ئێران و سووریاش نێزیك دەبێتەوە، کارتی ئاویش وەك فشار دەخاتە سەر سووریا و عێراق و دەیەوێت سەرچاوەکانی ئاوی چیاکانی باکووری کوردستان بکاتە سەرمایەی سامانی نەوت و لە داهاتوودا بە نرخی نەوت بە ولاتانی دراوسێی بفرۆشێت کە ئاوی شیرینیان نییە وەك: ئوردن، سعوود، کوێت، کەندا، ئیسرائیل، فەلەستین.

جگە لەوەش دەستی خستۆتە کاروباری ناوخۆی کۆمارەکانی قەفقاس و کێشەی کەرکووکەوە، ئەندامی پەیمانی ناتۆیە و پەلەیەتی ببێتە ئەندامێکی بازاڕی هاوبەشی ئەورووپا، کەچی دژی جەنگی ئەفغانستان و هێزەکانی بێگانەیە لەو وڵاتە و لە عێراق، پڕۆتستۆی جەنگی یەمەن و سعوودیە دەکات دژی حوسییەکان، پڕۆتستۆی قەدەغەکردنی لەچك و سەرپۆشینی ئافرەت دەکات لە کارگە و فەرمانگەکانی هەندێك وڵاتی ئەورووپا، پڕۆتستۆی سویسراش دەکات کە ڕێگە بە بەرزکردنەوەی مناڕە نادات لەسەر مزگەوتە نوێیەکان... گرووپە تۆندڕەوەکان و ژەنەراڵەکانی سوپاش لە بەرنامەی ئۆردوغان ڕازی نین و بە چاوی پڕگومانەوە تەماشای دەکەن، پلانی کودەتایەکی سەربازیشییان داڕشتبوو، بەڵام ئاشکرابوون، دران بە دادگا.

میری شکۆداری کورد عەبدالڕەحمان

هەتا ئەم دواییانەش وامانەزانی هەموو میرنشینەکانی کورد وەک میرنشینەکەی بابان ولاتێکی ویران و دوور لە پێشکەوتن و تەنانەت میرەکانیش کۆشک و سەرای خۆیان و فەرمانڕەواییان نەبووە.

میستەر جێمس ریچ ١٨٢٠ کە دیدەنی مەحمود پاشای بابان دەکات، ولاتەکە ناوەدانیی تێدا نەبووە، میر لە دەری شار لە خێوەتێکدا بووە! بەڵام ئەو زانیارییە وردانەی ئەولیا چەلەبی لە ماوەی دە ڕۆژ مانەوەدا لای میری برادۆست تۆماری کردوون، هەستێکی شانازیکردنی وەهامان لادروستدەکات نەگەر بەرهەمی نووسەرێکی کورد بووایە دەموت لە راستیی لایداوە و زۆر زۆری پێوەناوە، میرێکی کورد چۆن گەیشتووە بەو پایە بەرزەی زانست و ڕووناکبیری و هونەر و دەستڕەنگینیی و ئەو هەموو ناوەدانیی و کۆشک و سەراو ژیانی شاهانە و شکۆمەندییە؟ بەڵام خۆشبەختانە نووسەرێکی تورک، کارمەندێکی بەردەستی ئەحمەد پاشای زاوای سوڵتانی عوسمانیی کە پێشتر لە پۆستی سەرۆک وەزیران و دەروازەی بالای ئەستەمووڵ (سەدری ئەعزەم ـ سەروک وەزیران) و دواتر لێخراوە و بووە بە والی هەرێمی وان و ئەولیا چەلەبییش بە ویژدانێکی زیندووەوە ئەوەی بە چاوی خۆی بینیویەتی لە شکۆمەندیی میرنشینی برادۆست و میر عەبدالڕەحمان (عەبدوللای کوڕی عەبدوللا)[٤٤] بە دەستپاکیی تۆماری کردوون.

ئەولیا چەلەبیی تا ئەوکاتە کە پێیدەچێت ١٠٦٠ک/ ١٦٥٠ عیسایی بووبێت، چل ساڵی ڕەبەقی بە گەشت و گەڕان و پشکنیندا بەسەر بردبوو، ماوەی ئەو دە ڕۆژەی لەگەڵ ئەحمەد پاشادا میوانی عەبدالڕەحمانی میری پایەبەرزی کورد بووە، بەجۆرە تۆمار کردووە:

حکومەتی بەتلیس حکومەتێکی سەربەخۆیە لە ئەیالەتی (ویلایەتی .ن.ک) وان، عەبدالڕەحمان حەفتا هۆز و عەشیرەتی لەژێر دەستدایە، تەنها عەلی بەگ سەرۆک هۆزی مودەلە، حەوتسەد تفەنگ بەدەستی هەیە، خان هەرکاتێک بیەوێت حەفتا هەزار شەڕکار کۆدەکاتەوە. سەروەری گەورەمان جەنابی عەبدالڕەحمان پیاوێکی شاعیر و وشەڕەوان و نووسەر و زانا و لە هەموو هونەرێکدا وەستایە، لە فەلسەفە و زانیاریی سەیر و عەجایبدا و لە کیمیا و سیمیا شارەزایە، خۆی کردووە بە پزیشکێک جالینۆس و بۆقرات و سۆقرات و فیلۆسی بەلاوە هیچە، نەبزناس (لێدانی دڵ .ن.ک) و دەرماندر و خوێنگرێکی تەواوە، لە برینکاریدا هەر وێنەی نییە، ئەوانەی لاقیان دەشکێ، یان لەجێ دەچێت، دەستی بیانگاتێ بە حەوت ڕۆژ دەیانخاتەوە سەر پێ و بە لاقی خۆیان دەڕۆن، لە دەرد و نازاری وڵاخان باش دەزانێت، راوکەر (راوکار، نێچیروان .نە.ک) و نیشان ئەنگێرێکی بێ هاوتایە، پازدە جۆر باڵندەی نێچیرگر پەروەردە دەکات، صالێ یەکجار لە دۆڵەکانی بەتلیسدا راوە کەو دەکرێ، سێ ڕۆژ کوردەکان کێو و دۆڵەکان دەتەقێننەوە، باڵندە و گیانلەبەرەکان بەرەو لای راوگەکان دنە دەدەن، لە ڕۆژی سێیەمدا خان و پیاوەکانی و خەڵکی دیکەش دەست بە راو دەکەن، هەر باڵندەیەکی نێچیرگر بریندار بێت، خان دادەبەزێت تیماری دەکات، لە یەکێک لەو ڕۆژانەی راودا بە دەفتەر

حەفتا هەزار کەو راوکراوە، هەتا سێ مانگ کەو دەفڕۆشرێت و خەڵك گۆشتی مەڕ و بەرخیان بۆ ناخورێت، خان لە دەرمانکردنی چاودا ئەوەندە شارەزایە، ئەو کەسەی چل صاڵ لەمەوبەر (لەوەوبەر .ن.ك) پێش چاوەکانی ئاوی رەشی هێنابێ، میلێکی زۆر باریك دەخاتە ژێر چاوی (ژێر گلێنەی چاوی .ن.ك) و ناوەڕەشەکەی لێدەردەهێنێت و چاوی کابرا روون دەبێتەوە، من بە چاوی خۆم دیم ئەو چاوانەی تانەیان هاتۆتە سەر، (دەهنەج)ی هیندیی و نێرکی شیاف بە میلێکی تۆزێ هێلکاوی پێدا هێنا و پەردەیەکی وەکو تۆپکڵە تەنکەکەی پیوازی لەسەر لابرد، لە زانیاریی بەنایەشدا (تەلارسازیی ن.ك) شارەزایە، زۆربەی شوێنەکانی ئەم سەرا گەورەیە خۆی نەخشەی کێشاوە. لە بەرگتێگرتنی کتێب، وێنەکێشان، خەتخۆشییدا (خۆشنووسیی .ن.ك) دەستێکی باڵای هەیە، جارجاریش لە سوورمەی باش، سەرزین دەچنێ و دەینەخشێنێ، یەکی بە دوو هەزار قرۆش دەفرۆشرێ، صاڵی دو دانەی بە دیاریی بۆ سوڵتان دەنارد، خانی بەتلیس سەعاتسازێکی بلیمەتە، سەعاتی رۆژانە و مانگانە و صاڵانە و سەعاتی سەر بورج و سەعاتی ژمارە زێڕ و سەعاتی وریاکەرەوە دروست دەکات، لەسەر نقێمی ئەنگوستیلەکەی پەنجەی سەعاتێکی ئەوەندە ورد و جوانی داناوە، زیاتر لە کاری جادوو دەچێ، لە هونەرەکانی: مۆرهەڵکەندن، مۆسیقا و گۆرانییدا هەر باس ناکرێت، مەقامی رەست و دووگا زۆر باش دەزانێ هەرچەندە دەنگی زۆر زلە، بەڵام کە دەست دەداتە ئامێرێکی مۆسیقا و شیعری حافز بە (٢٤) ئوسوڵەوە دەڵێ، مەل بە ئاسمانەوە رادەگرێ[٥٥]، لە جۆڵاییشدا زۆر شارەزایە، بەرماڵێکی دەستکردی خۆی پێشکێش مەلیك ئەحمەد کرد مەگەر وێنەی لە میسر و ئەسفەهاندا دەست بکەوێ، خوای گەورە ئەوەندەی هۆش و زیرەکیی و وریایی و زانایی و تێگەیشتن داوە بەم پیاوە لە سەدان پیشە و هونەر و وەستاییدا کەس نایگاتێ، جەمشیدێکە بۆخۆی، ئەگەر تەواوی زانیارییەکان (زانستەکانی .ن.ك) لێرەدا باس بکەین دەبێتە کتێبێکی زل.

خان چواردە کوڕی زرنگ و وریای هەیە: زیادین، بەدرەدین، نوورودەهر، شەرەف، ئیسماعیل، شەمسەدین، حەسەن، حسێن و ئەوانی دیکەش، بەتلیس بەپێی دەفتەری میراوی خان، دە هەزار باخی تێدایە (بەنێوبانگترینیان .ن.ك) باخی خیابانی پایەبەرزە و تیرهاوێژێك لەولای سەرای خانەوەیە، ئەوەندە جێگایەکی خۆشە کەس ناتوانێت تاریفی بکات، دارمێوەکانی بە ریزی هەندەسەیی (ئەندازەیی. ن.ك) چەقاون، تەنیا دار خورما و جەمیز و مۆزی تێدا نییە، لەناو ئەم باخەدا چەند کۆشکێك کراوە، هەریەکەی خەزێنەیەکی لێ خەرج کراوە.

ئەو حەوز و فیچقانەی لێرە بەرچاو دەکەون لە ولآتی رۆمدا هاوتایان نییە، لە ناوەڕاستی ئەو حەوزانەدا باوەشێك ئاو لە دەمی شێر، لە زاری ئەژدیها دەڕژێتە حەوزەکانەوە، هەندێك لە فیچقەکان ئاو هەڵدەدەن، هەندێکیان چەرخیان لێبەستوون و دەخولێنەوە، هەندێکیش تۆپێکی ئاو هەڵۆڵی خراوەتە سەر، بەهێزی ئاوەکە بەرز و نزم دەبێتەوە و ناشکەوێت، پلووسکی ئاویشی تێدایە، ئاوێکی پێدا دێتە خوارەوە بەر

کاسەیەکی پەڵ دەکەوێت، دەنگێکی نەرمی بەسۆز بڵاودەکاتەوە، بۆ میوەجاتیش، خان، باخەوانی لە نیسفەهان و تەورێز و نەخچەوان راهێناوە و ئەم باخەی بە جۆرێك پێ رازاندۆتەوە سوڵتانی عوسمانیی کە هاتووە و چاوی پێکەوتووە لە سەرسوڕماندا دەمی داچەقاندووە[٥٦] (حەپەساوە. ن.ك)، لە پشت ئەم باخەوە کانیاوی تەفلەیان هەیە. خان لای بەرەوەی نەو شیوەی کردووە بە بەندار و دەریاچەیەکی گەورەی لێ پێکهێناوە و کە جۆرەها ماسی تێدایە، بەدەستی خۆیشی بەلەمی جوانی دروستکردووە، هەندێکجار لەگەڵ مارڵ و منداڵیدا بە بەلەم دەگەڕێن و خۆی سەوڵ لێدەدا. (بەشێکی دیکەی پڕۆژە ئاوەدانییەکانی خانۆی بەتلیس) گەرماوی باخە، سێلای گەرماوەکە رووبان لە باخەکەیە و پەنجەرەکانی بەسەر باخدا دەڕوانن، پەنجەرەکان شووشەی نەخشاویان تێگیراوە و چوارچێوەکانیش بە نەخش هەڵکەنراون و خانەکانی عەجەم لە تەورێزەوە بە دیاری بۆیان ناردووە، جێی خۆ روتکردنەوە کاشی چینی و فەخفوریيە، بنمیچی گومبەزەکەی و قەراغەکانی ژووروی لەسەر کاشیی چینی بە دەسخەتی موحەمەد رەزای تەورێزی، قەسیدە (چامە ن.ك) بەناوبانگەکەی فزوولی لە بارەی حەمامەوە لەسەر نووسراوە، ئاوەڕاستی جەمەخانە (شوێنی خۆ روتکرنەوە) لە سێسەد لاوە بە پلوسك ئاوهەڵدەڕژێ، بەردە مەرمەڕەکانی تەختەکەی بە چەشنی فەرشی میری نەخشاون و هەر پارچەی لە رەنگێکە، لە ئاوەڕاستی حەوزەکەدا فیچقەیێك ئاو هەڵدەداتە بنمیچی سەرێ و لەوێوە دەرژێتەوە خوارێ، ئەو خزمەتکارانەی لەم جاگانەیەدا خزمەت دەکەن خولامی چەرکەس و گورجین و وەکو مانگ دەبریسکێنەوە، هەریەکەیان بایی هەزار قروش خەنجەر و چەقۆی جەوهەرداریان لەبەر پشتینە ئاوریشمەکانیان چەقاندووە، بەسۆلی سەدەفکارەوە دێن و دەچن دەڵێی تاوسی بەهەشتن، خاولی و پەشتمالی ئاوریشم و سۆلی سەدەفکار دەبەن بۆ خۆشۆرەکان، لە جاگانە چوویە ئەودیو، ژووریکی گەورەیە بەناوی سارخانە (ژووری سارد)، گومبەزێکی گەورەی بەسەرەوەیە، ئاوی حەوز و پلووسکەکەی ئاوەڕاستی شلەتێنە، تەواوی دیوارەکانی کاشیی چینیە و هەزار چلچرای پێدا هاتووەتە خوارەوە، لێرەوە دەچیە ژووری گەرماو، وا دەزانی کەوتوویە ناو دەریای رۆشناییەوە، چونکە گومبەزەکەی ئەوەندە بەرزە سەری لە ئاسمانە و دیوارەکانی لەسەر ئەو کۆڵەکانەیە کە ئاویان بە بلوور و شووشەی نەستوور و قەندیل و چلچرا پڕکراوە و سەرەوەشیان یەکپارچە شووشەیە، حەوزێکی گەورە لەناو گەرماوەکەدایە رووی ئاوەکەی پڕە لە گەڵا مێخەك و گوڵەباخ، لە هەموو ژوورە بچووکەکانیش قولەتێن هەیە (حەوزی تێکەوتن ـ خۆنقومکردن ـ ن.ك)، جوڕنەکان بەردی مەرمەڕن، هەندێکیان لە شەوە، پیرۆزە، کارەبا، گولێ، گوێ ماسی، یاقیقی یەمەنی و بەردی سیلانین، گولەکانی جاگانەکەش لە بەردی سماق و مەرمەڕ و وەستاکان ئاویان بە ناو نەو کۆڵەکانەدا راکێشاوە، هەموو لوولەکان (بەلوعەکان .ن.ك) و تاسی ئاوبەخۆداکردن زێڕ و زیون، هەواکەی ئەوەندە ساف و ساغە پیاو لە دوای کەمێك دانیشتن هەست دەکات عومری تازە بۆتەوە، زۆر شیعری خۆش سەبارەت بە گەرماو گوتراو، لە دامێنی گومبەزەکە بە خەتی خۆش نووسراون، نەو ناترە ناسك و

نازدارانەی لەشی نەرم و شلیان بە فۆتەی ئاوریشم داپۆشیوە و کاکۆلیان پەریشان کردووە، بە کیسەی (لفکەی) نەخشین و سابوونی بۆغۆشەوە بە دەورتدا دێن و دەچن و پیاو هۆش لە کەللەیدا نامێنێت، لە زۆر لاوە مەنقەڵی بغوور و عوودو عەمبەر دەسوتێ و بۆنی خۆش بڵاودەکاتەوە.

بە کورتی بڵێم: زمان و قەڵەم لە وێنەکێشانی ئەم سەرا گەورە و باخە بەهەشتە و گەرماوە بێهاوتایەدا دەستەوستانە، ئەو وردەکاریی و ناسکیی و زەریفییەی تیایاندا بەخت کراوە، وێنەی نییە، من خۆم چل صاڵە خەریکی گەشتم، شتی وام لە هیچ کوێیەک نەدیوە، وەستاکانی نێوە دەستیان داوەتە هەر شتێك ناتەواویان تێدا نەهێشتۆتەوە، جا ئەم هەموو شتە چەندی تێچووە؟ هەر خودا خۆی دەیزانێ، کە سوڵتان مرادی داگیرکەری (داگیرکاری .ن.ك) بەغدا هاتۆتە ئەم گەرماوە خۆی بشوا دەبینێ ئاوە ساردەکەی بۆنی گوڵاوی لێدێ و ئاوە گەرمەکەی بۆنی بوخوور (کورد دەڵێ بۆنی بوغورد، وەك بۆنی بووغورد و داری عوود ن.ك) لە ژوورێکدا پێنج خولامی چاوپەشی کاکۆڵ درێژ بۆ ئاتریی و لە ژوورێکی دیکەدا پێنج کیژی ناسکۆڵەی هێشتا نەپشکوتوو نامادەی خزمەتن، سوڵتان ئەوەندە شاد دەبێ دەڵێ: (ئەرێ چ دەبوو ئەستەمۆڵی منیش گەرماوێکی ئاوای تێدا بووایە!) ئێمەش کە لەگەڵ مەلیك ئەحمەد پاشادا هاتینە ئەم گەرماوە، پاشا گوتی (وێنەی ئەم گەرماوە لە هیچ کوێیێکی دنیادا نییە!) کە پاشا لە گەرماو هاتەدەر، لەسەر دەستووری خانی پایەبەرز، سفرە ریز کرا، دەوریی زیوی پڕ لە خواردنی خۆش و بۆغۆش دانەران، زۆربەی خواردنەکان بریتی بوون لە کووکی پلاو، زەعفەران پلاو، پلاوپلاو[٥٧]، بریان پلاو، دەور پلاو، شلە پلاو[٥٨]، دەرمان پلاو[٥٩]، بادام پلاو، کشمیش پلاو، کفتەپلاو، فستق پلاو، قاورمە پلاو، ماستیا چووبەرە، قرتی چووبەرە، لاکشە چووبەرە و گەلێك چووبەرەی دی، خۆ پلاوی گۆشتی کەو و هەنار پلاو[٦٠] و کەبابی هەمەجۆر، هەر باسی ناکرێ[٦١].

خولامەکانی خان کە بە سەد تەرزە رازابوونەوە پەشتەمالێ سوورمەداریان بەستبوو و یەکی یەك سینی بەدەستەوە دەیانهێنایە بەردەمی ئەحمەد پاشا، چۆکیان دادەدا و پێشکێشیان دەکرد، ئەو خاولی و کەوچکی نقێمدار و کاسە و قاپی چینییەی لێرە ریز کرا بوون، من ناتوانم باسیان بکەم، لە کورەکانی خانیش، زیادین و نوورەددین و شەرەفەدین لەملاولای پاشا لەسەر ئەژنۆ دانیشتبوون، پاش ناخواردن مەسینە و لەگەنی زێڕ هات و بە سابوونی بۆغۆش دەست شۆرا، دوابەدوای ئەوە سفرەیەکی دیکە راخرا، کەوچکی سەدەف و دارگوێز و ئاسن و سیلان و یاقیق داندرا، پەنجا خزمەتکاری نێسك سووك، پەنجا کاسە بەدەستەوە هاتنە ژوورەوە، پەنجا جۆر خۆشاویان هێنا بە قەندی شام و نەباتی حەما گیرابوونەوە، لە پاش خواردنەوەی نەوەش مەسینە و لەگەنی دیکە هات کە فەخفووری نقێمدار بوون، جا لە فنجانی چینیی قاوەی یەمەنی و سەحلەب و فرنی و چای بادیان و پالووە و شی هات و خورایەوە[٦٢]، هەموو رۆژێك بەیانیان چەند جۆرە شیرینی و مرەبا و دۆشاوی رێواس و کەبادی سوێرکراو و شەفاقیر و خەیارچەمبەر و نەم جۆرە شتانە

دەهات، بۆ نیوەڕۆش ئەو بەزمە ڕێکدەخرایەوە کە باسمان کرد و شەوانەش هەروا.

ئەو دە ڕۆژ و شەوەی پاشا میوانی خان بوو بەم جۆرە خزمەت کرا، سێ هەزار و شیست ئاغا و سەگوان و ساربجە و تا دەگاتە مەیتەرەکانیش خواردنیان لە لایەن خانی پایەبەرزەوە بۆ دەهات و تەنانەت یەک بارگیریش ژەمێکی بێ تووڕەکە و ئالیک نەبووە، قاوەی ئەم عالەمەش هەر لەسەر خان بووە.[٦٣]

گۆڕی پڕ لە ڕووناکیی یەزدان بێت جەنابی ئەولیا چەلەبی، لاپەڕەکانی مێژوویەکی بۆ تۆمار کردووین، ئەو پیاوە مەزنە نەبوایە هەرگیز نەدەچووینەوە سەری و وەکو هەزارەها لاپەڕەی پڕشنگداریی مێژووی دێرینمان لە تارکیدا دەمانەوە، ئەوە جگە لەوەی ئەو شایەتییە گرنگەش بۆ پێشکەوتنی شارستانێتی کورد و هەڵکەوتوویی میرێکی کورد دەدات و بیەوێت، یان نەیەوێت هەموو دوژمنانی کورد شەرمەزار دەکات کە گەلی کورد نە کوردی شاخاوی و نە جەردە و ڕێگر نەبوون و بەری خۆر بە بێژنگ ناگیرێت و ڕاستییەکان زوو، یان درەنگ، پەردەیان لەسەر لادەدرێت کە کورد بە ژێردەستیی و بێکەسییش لە سەردەمی مەزنەکانیدا، نەک سەردەمی سەرکردە گرگن و کورتەبالآکاندا نەگەر لە دوژمنەکانی لەپێشتر نەبووبێت لە دواتریش نەبووە، ئەوە شاهیدحاڵێکی تورک (سوڵتانی عوسمانیی بە بینینی خانۆی بتلیس، دەحەپەسێت) سوڵتان مورادیش کە لە گەرماوەکەی خانۆی کوردان خۆی دەشوات، دەڵێ: (ئەرێ چ دەبوو ئەستەمووڵی منیش گەرماوێکی ناوای تێدا بووایە!)[٦٤] ئەوە نیشانەی ئەوە نییە میرنشینێکی کورد لە ئەستەمووڵی پێتەختی عوسمانیی پێشکەوتوتر بووە؟ خۆ ئەوانە بەڵگەی هەڵبەستراو نین و لە دەمی مێژوونووسێکی تورکەوە دەیگێڕینەوە ئامادە بووە و بە چاو و گوێی خۆی شتەکانی بینیوە و بیستووە .

لێرەدا ڕاوێژچوونی گەریدەی فەرەنسایی (مسیۆ بارنتاوارنێ)ش دەخەمە بەرچاو کە ئەویش بێلایەن و بەوێژدانەوە باری سەرنجی خۆی تۆمار کردووەو ڕووناکبیرو خەڵوێرێکی مێژووی کورد، بەهەشتیی حەسەن فەهمی بەگی جاف بۆمانی تۆمار کردووە بەناونیشانی شازادەی بتلیس (سالی١٦٣٥ــ ١٦٦٠شاران گەردێکی بەناوبانگی فەرەنساوی (مسیۆبارانتاوارنێ)لەسەردەمانی شاصەفی، شا عەببباسی دووەم وشا سلێماندا، ٣سێ جارو هەرجارێك بەرێگەیەکدا لەپاریسەوە چۆتە نەصفەهان وهەموو قەڵەمڕەوی عوسمانی، عەرەبستان، نەرمەنستان، کوردستان، ترکستانی ئێستا، ڕوسیە و زۆری لە وڵاتی هیندستانیش دیوە . ناوبراو لەدەرباری سەفەویدا زۆر قەدرگیراو بووە تا دەرەجەیەکی وا، شا ئەوەندە خۆشی ویستووە خەڵاتی کردووە و فەرمانی بۆدەرکردووە کە هەر شتوومەکێ نیبات و نەیهێنێ لە ڕەسمی گوومرك بەخشراوبێت، بەتایبەتیش هیوای هەرئەوەبووە شتۆمەکی ڕۆژهەڵات بەرێ بۆ ئەورپاوهی ئەورپایش بهێنێ بۆ ڕۆژهەڵات . جا لەم هاتووچۆیەیدا جارێکیان ڕێی ئەکەوێتە بتلیس و ئەچێتە فەرمانڕەوا(حاکم)ی ئەو شارە و هەروەکو خواردوە سەرگوزشتەی خۆیان بۆدەگێڕێتەوە ((لە (کاراکان)ەوە ڕێکەوتین ڕووەو بتلیس، کە شارێکە لەژێر حوکمی شازادەیەکدایە لەهەموو دەسەڵات دارەکانی ئەو ناوە بە دەسەڵات نرە، چونکە هێشتا سەری

بچوکی (بچووکایەتی) نەبەرانبەر شاهی نێران و نە بۆ پادشای عوسمانی بەهیچ بەهیچ جۆرێك دانەنەواندووە و بەسەربەستیەکی تەواو نەژیا، بەپێچەوانەی سەردارەکانی تر کەهەموو مل شۆڕی شاهی نێران و پادشای عوسمانین، بەڵام بەناچاری و لەترساندا (خونگی)بۆ دەکەن (خونگی: مەرایی ن . ك .) چونکە شازادە نارەزووبکات دەتوانێت رێی لەشکر لەحەڵەبەوە بۆ تەبرێز زۆر بە ئاسانی بەیەکجاری ببەستێ چونکە لەدنیا هیچ دەربەندێك لە سەختیدا هاوتای ناکات کە لەژێر حوکمی ئەم شازادەیەدایە و ئەتوانم بڵێم ئەگەر دە کەسی تیابێت نەتوانێ بەرهەڵستی هەزار کەس بوەستن و نەیەڵن تێپەڕکەن. لە حەلەبەوە بۆ بتلیس ڕۆژە ڕێگەیەکەو پێویستە ئینسان بە ئاو کەڕ و کێوێکی سەخت و لاپێ و هەڵدێرگەدا تێپەڕ بکات ئینجا بگاتە بتلیس... ئەم کەژە دوورو دێژە کەوتۆتە نێوان دوو چەم و ئاوەوە و ڕێگای هاتوچۆیش ڕێگەیەکی باریکە بە دەست کرد لە ئاو کەژەکەدا هەڵکەنراوە ... شاری بتلیس کەوتۆتە نێوان دوو کێوەوە کە بەینیان تفەنگ هاوێژێکە، قەلای ئاوشا لەسەر لوتکەی کێوێکی بەرزە لە نێوان ئەم دوو کێوەدا و لە شێوەی کەللە شەکرێکدا (قوچەك ن.ك) هەڵکەوتووە. ڕێگەی ئەم قەلایە زۆر توش و سەختە، بۆ سەرکەوتن ئەسپی زۆر پشوو درێژ و بەهێزی پێویستە، بێجگە لە شازادە و میرئاخورەکەی ئابێت کەسێکی تر بچێتە سەرەوە ... شازادە دەتوانێ بیست تا بیست و پێنج هەزار سوار و ژمارەیەکی زۆر پیادە بەکاتێ ئامادە بکات بۆ شەڕ.

لەگەڕانەوەی سەفەرێکدا لەگەڵ کاروان هاتم بتلیس (بینینی فەرمانڕەوایەك لەخاکی نێران و عوسمانی دا هەروا سوك و ئاسان نی یە) دەستم خاڵی نەبوو، دوو تۆپ ئەتڵەسی میل میل یەکێکیان میلەکانی ئاڵتون و یەکێکیان زیو بوو لەگەڵ چەند دەستە سرێکی ئاوریشم و دوو کلاو بە دیاری بۆ برد، زۆری پێ خۆش بوو ئەویش دوو مەڕی قەڵەو و هەندێ ئاسکە نان و چەند شوشەێ شەرابی نایەبی لەگەڵ چەند هێشوویەك تریی تازە کە دەست کەوتنی لەو وەرزەدا ئاسان نەبوو ... هەندێ کەل و پەلیشم بە چەند پیاو ماقوڵێ فرۆشت کە ئارەزوی فرۆشتنیانم نەبوو بەڵام ئەوەندە بە گران کە تۆڵەی دیاری ئاغاکەیانم لێ کردەوە. لە خزمەتی شازادەدا خەریکی قاوە خواردنەوەبووم ڕاسپێردراوێکی پاشای حەلەب عەرزی شازادەی کرد کە تیمارکەر (جراح)یکی فەرەنساوی لە شەڕی (کاندی) بەدیل گیراوە ڕایکردووە و خۆی هاوشێوتۆتە پەنای شازادە، تکا دەکات بینێرنەوە. شازادە بە تورەییەوە وتی ئەگەر کوشتنی ڕاسپێردراو ناشرین نەبووایە ئەموت پارچە پارچەت بکەن. لە وەڵامی پاشای حەلەبیشدا نووسی بەرانبەر ئەم بێ ئەدەبییەی کردوتە لای پاشای عوسمانی شکاتت لێ بکەم ئەگەر ملی نەکردی بە تەنافا شەرتە ئەم تۆڵەیە خۆم بیسێنم. بەڕاستی گەشت و گوزاری وڵاتی کوردستان زۆر خۆش و دڵگیرە هەرچەندە ڕێگاکان زۆر توش وسەخت و هەڵدێرگەن بەڵام چەشم ئەندازێکی زۆر خۆشی هەیە، داری بەڕو و گوێز و زۆر داری گەورەی تر و مێوی دێم یان پێوە نالاوە، پیاو حەز دەکات سەیریان بکات و دەشتایی زۆریشی هەیە گەنم و جۆی لێ دەڕوێنن (حەسەن بەگ لە پەڕاوێزدا دەڵێت: ڕەنگە ئەم گەشتانە ڕێککەوتی دەورەی کوڕ یا کوڕەزای حوکمداری بتلیس شەرەفخانی

بتلیس دانەری شەرەفنامەی کردبێت) (حەسەن فەهمی بەگی جاف، نوسین و وەرگێڕاوەکان، نامادەکردنی تومێد ناشنا ١٩٩٩)

دەبا ئەم دوو نموونەیە و دەیەها نموونەی دیکە بکەینە هاندەرێك بۆ گەڕان و پشکنین بە دووی زیندووکردنەوەی رابردووی نەتەوەکەماندا بەهەمور لایەنە رووناك وتاریکەکانییەوە، بەهەمور رووداوە تاڵ و شیرینەکانەوە، بەناشکراو شاردراوەکانییەوە، شتێکیان لێدەزانین یا هەر سەرەداویکمان بەدەستەوەیە یا بەدەستەوە نییە .! ماندا کە کەمتەرخەمیی خۆمان و بێ مروەتی بێگانە لە گۆشەکانی لەبیرچوونەوەی خزاندوون، ئەگەر هەر بە تەواوی لەناوی نەبەردین و بپرسین، کورد لە بەرەبەیانی مێژووی مرۆڤەوە لە ناوچە جیاجیاکانی خۆرهەڵاتی نێزیك و نیوەندا ژیاوەو هەتا شوێنی خۆی لەو سەرزەمینەدا کردۆتەوە کە بە کوردستان ناسراوە، ملیۆنەها صاڵی خایاندووە، ئەی کوا ڕۆڵ و جێگەدەستیان بە رووداوەکانی ناوچەکەوە بۆ دیار نییە، تۆ بڵێیت وەك ئەصحابولکەهف لە هەر سەردەمێکداو حەوت صەد صاڵ لە ئەشکەوتێکدا نووستبن؟ کورد لەوەتەی مرۆڤ لە ئاسمانەوە پێدەنێتە سەرزەوی، یا لەسەر زەوی پەیدا بووەو بڵاو بۆتەوە ڕاستەو ڕاست لە کوردستان ژیاوە، ئەوە ملیۆنەها صاڵی لە سەدەکانی مرۆڤی سەرەتایی و چەرخی بەردینو ئاگر و کشتوکاڵ و نیشتەجێبوونو کۆبوونەوەو دامەزراندنی گرووپو کۆمەڵو تیرەو هۆزو گەلی تێپەڕاندووە، بۆیە نەتەوەی کورد مێژووی کەلەپوورو شارستانێتی خۆی بە بەشێك لە مێژووی شارستانێتی مرۆڤ دەزانێت و کولتووری مرۆڤایەتیش وەك نەتەوەیەکی هاوبەشو کاریگەر لە مێژوودا بە مێژووی خۆی دەزانێت، بەڵام مەخابن مێژووی تۆمارکراومان لەو ڕووەوە زۆر زۆر هەژارەو لە جێگەی نەبووەو کە نەتەوەکان بەڵگەو دۆکۆمێنتە نووسراوەکانی خۆیان هەڵدەدەنەوە، کورد شتێکی نەوتۆی بە دەستەوە نییە و دەکەوێتە دەرەوەی سنووری مێژوو و پەراوێزی ئەو گەل و نەتەوانەوە کە بەدەستو بازووی خۆیان مێژوویان دروستکردووە ولاپەڕەکانیشیان نەخشاندووە، نێمە مەگەر بەوە دڵ خۆشکەین وەك پوور مریەمی گوندی سیرەمێرك یادی بەخێر دەیوت کە دەستت بگاتە هەنارو هەنجیر، چ لە نێو ڕەزی بێت یا دەری ڕەزی، یەکسانە! ئەوەش زۆر ناشکرایە بە دریژایی مێژوو هەتا ئەمڕۆشی لەگەڵدا بێت لە تۆمارکردنی مێژوودا چەند کەمتەرخەمو بێباك بووین، با دوور نەڕۆین، سەرکردەکانی شۆڕشی باکوور، باشوور، خۆرهەڵات لەو خەرمانە زانیاریو نهێنیانەی لەبەردەستیاندا بووە هیچیان تۆمار کردووە؟

چەند کاریەدەستو ڕووناکبیری سەردەمی شێخ مەحمودی مەلیکی کوردستان جگە لە پیرەمێرد، ڕەفیق حیلمی، جەمیل صائیب، ئەحمەد خواجا، ئەحمەد تەقی، ئیسماعیل شاوەیس، شێخ لەتیفی کوڕی شێخ، حسێن نازم، بۆرەکەیی، حەمە بۆر. یا ئەوانەی لە نیزیکەوە ئاگاداری ڕووداوەکانی کۆماری کوردستان بوون جگە لە ڕەحیمی قازی، بەکرعەبدولکەریم حوێزی، هەژار، هێمن وهەروەها د. ئەورەحمانی قاسملو . سەرانی شۆڕشی ئەیلوول ١٩٦١و شۆڕشی نوێیش جگە لە مەسعوود بارزانی، نەوشیروان مستەفا، موحەمەد

رەسوول هاوار، محەمەدی حاجی مەحمود، سەید کاکە، حەسۆ میرخان ژاژۆکی، ئیبراهیم جەلال، ئەحمەد دلزار، ڕەشید حەمە ناسکە (باوکی تارا)، بیرەوەرییە چاپ نەکراوەکانی نووری شاوەیس، (دکتۆر مەحمود عوسمان و سامی عەبدلڕەحمان)، ئەیووب بارزانی، ئەحمەد بانیخێلانی، بیرەوەرییەکانی لیوا فوئاد عارف، شتێکیان بۆ نەوەکانیان تۆمار کرد؟ گەلانی پێشکەوتووی وەک چینو ژاپۆن هیچ نەماوەتەوە لە میژووو کەلەپووری نەتەوەیی تۆمار نەکرابێت، ئەوەتە میژووی(بەرچایی بەیانی) نەتەوەکانیان چاپو بڵاوەکەنەوە. هەر تفێک هەڵدەین ڕووی خۆمان دەگرێتەوەو دەبێت هەر گلەیی لە خۆمان بکەین، کێ ڕێگر بوو، ئەمین زەکی بەگ و ڕەفیق حیلمی و ئەحمەد خواجا و ئەحمەد تەقی کە هەریەکەو دڵسۆزانە چمکێکو پتری میژووی گەلەکەیان نووسییەوەو بڵاویان کردەوە؟ هەر بۆ نموونە چیرۆکی پاڵەوانێکی میللی وەک خولە پیزە "مەحمودی کوڕی پیرۆز" لە ڕووی ستەم و زۆرداری هێزەکانی پۆلیسی ڕژێمی بەغدای سەردەمی نووری سەعیددا دەست دەداتە چەک و لەگەڵ چەند چەکدارێکدا لە هەردوو هەرێمی سیوەیلو شارباژێڕ زۆر سەرکەوتوو شەڕی پارتیزانی دژی هێزەکانی ڕژێمی شای عێراقی دەکەنو دەستی قورس و کاریگەریان لە عێراقو جارجار ئێرانیش دەسرەواند، بە جۆرێک هەموو هێزەکانی پۆلیسی عێراق بەدەست چەند چەکدارێکی کوردەوە کە ژمارەیان دە چەکدار کەمتر بوو، لە شارەکانی عیراقەوە دەهێنرانە سلێمانێ و لەوێوە بۆ ناوچەکانی شەڕەکانوبەتایبەتیش بۆ چیای(تاریەر) ڕەوانە دەکرانو دەستەپاچەو دۆش داماو بەزیانێکی زۆرەوە دەگەڕانەوە دوواوە. یەکێک لەو پۆلیسە عارەبانە، حسێن ئیبراهیمی باوکی صەددام بوو، کە هاویەشی ئەو شەڕانەو شەڕەکانی بارزانی کرد بوو، یەکێک لە کوڕەکانیشی بە نێوی (بارزان)ەوە ناو دەنێت، حسێن ئیبراهیم پۆلیسی هێزی گەڕۆک (ألقوه السیاره) بوو، سەردەمی شۆڕشەکانی بارزان ڕەوانە دەکرێت بۆ دەڤەری بادینان، ئەویش لە شاری سلێمانی ولە گەڕەکی کانیسکان، کۆڵانی دووەمی مزگەوتی قامیشان (نێستا شوێنی وەستانی پاصەکانی کانی کوردەیە)، هۆزە و هەیوانێک بۆ خێزانەکەی بە کرێدەگرێت لە مالّی پیاوێک بەناوی شێخ صالح، وەک بێتەوە یادم نەویش نەو کاتە پۆلیس بووە . شەوێکی بەهاری صالّی ١٩٨٠ چووین بۆ مالّی خەزوورم، خوالێخۆشبوو حاجی مەلا عومەری دەباغچی کە دراوسێی مزگەوتەکە بوون و شێخ صالّحیش بەمالّ منداڵەوە هاتبوونە دیدەنی مالّی خەزوورم، لەدانیشتنەکەداو قسەیەک لێرەو باسێک لەوێ نەم بەسەرهاتەی گێڕایەوە و وتی ((لە رادیۆ و تەلەفزیۆنەوە زۆر گوێم لە ناوی صەددام دەبوو، زۆر گەورەیە لە بەغدا، هەموو جارێک بە خێزانەکەم دەوت نەرێ نافرەت وەک بێتەوە یادت نێمە زوو، زوو کرێچیەکی عارەبان هەبوو، پۆلیس بوو لەو خوارانەوە هاتبوو کورێکی جزداشە لەبەری سەرخڕی بزێوو زیانبەخشی هەبوو ناوی صەددام نەبوو ؟ دەڵێن نێستا زۆر گەورەیە لە بەغدا. خێزانەکەم دەیوت پیاوەکە خوا سەری لێتێکداویت، پۆلیسێکی قوڕ بە سەرکەوتبووە نەو شاخانە خواەزانێت لە چ بنبەرێکدا کوژراوە و منداڵەش خوا دەزانێت ماوە یا مردووە، ئەوەکەی هی نەوەبوو

بیّته گەورەی بەغدا ؟ لێگەڕێ دووای کلاوی بابردوومەکەوە، خوا بکات وانەبێت قورنان بە هەقت دەمانکوژێت، چیمان پێنەکردن لەسەر دەرو دراوسێ. ئافرەت دڵم خەبەری داوە ئەوە هەر ئەو سەر خڕەیە، ئاوی صەددام نەبوو ؟ بەڕی وەڵڵا صەددام و ئوم صەددامم لەبیر ماوە، سازندەیەك بوو مەپرسە. شێخ بەردەوامبوو لە چیرۆکەکەیدا و وتی چووم بۆ حوکمەتی سلیمانی وتم من ئەو پاشایەی عیراق دەناسم و پەنجا صاڵ لەمەوبەر کرێچی من بوون و دەمەوێ ببینم. ((صەددام ژمارە تەلەفوونی تایبەتی بڵاوکردبۆوە هەر کەسێك داواکارییەکی هەیە راستەوخۆ پەیوەندی پێوە بکات)) بەکورتی ڕۆژێکیان بۆ دیاریکردم و هاتن بە دوومدا بۆ ماڵەوە یەکسەر بۆ بەغدا و لە ئوتێلێك دایانناندم و وتیان بحەسێوە هەتا سبەی کاتژمێر نۆی سەر لە بەیانی دێینەوە بە دوتدا. لە کاتی دیاریکراودا هاتنەوە بە دوومدا و بردمیانە کۆشکێکی گەورە هەر لە هیقایەتدا بیستبووم دووای نیو سەعاتێك پشکنینێکی ووردیان کردم و لە هۆڵێکی گەورە چاوەڕوانم دەکرد ئەو کابرایە هات لە تەلەفزیۆندا دەمبینی، وتی تۆ لە سلیمانییەوە هاتوویت، فەرموو کارێکت هەیە بۆت بکەم ؟ وتم وەڵڵاهی من کاتی خۆی، زوو، زوو، کرێچییەکم هەبوو، عارەب، پۆلیس بوو، کورێکی هەبوو شەش حەوت صاڵان ناوی صەددام بوو، لە تەلەفزیۆندا دەیبینم بۆ تە پادشای عێراق زۆرم حەزدەکرد بێمە خزمەتی، وتی هەر ئەوەندە ؟ وتم بەڵێ.زۆری پرسیار کرد هەتا لە کۆتایدا وتی ئەوە بە بیرم هاتەوە من منداڵ بووم هەموو ڕۆژێك دەرتدەکردین و دەتوت بگوێزنەوە کوردەکەتان دراوسێکانی هەراسان کردووە سەری منداڵ دەشکێنێت، بەردەلاستیك دەگرێتە پەنجەردی مالآن، بگوێزنەوە شڕوشیتاڵتان فرێدەدەمە کۆڵان، کرێم ناوێت دڵی دراوسێکانم مەبەستە. ئێ ئێستە مام سەید داواکاریت چیە؟ وتم خوا بەو سەرەوە ئاگادارە هیچ داواکارییەکم نیە، دەڵێن بوییتە پاشای عێراق حەزمەدەکرد بێمە خزمەتت. وتی پاشای عیراق نیم زۆر لەسەرو پاشاوەم! خواحافیز، خواحافیز. لە دڵی خۆمدا وتم بەخوا چاك تووش بووم، سا بەوەی کەسی لە ڕەنگ نیە نابینێتەوە. بردیانمە دەرەوە لە شوێنێك دایاننام ئاوو چایان هێنا، شەیتان دەیوت نەگبەت ژاری تێدایە دەرماغخواردت دەکەن. جگەرەکێشێك ڕابورد زەرفێکیان پێدام و وتیان بابڕوێن! دەی خوا بەردی تۆی لێبواریّ خۆم تووشی چ ڕۆژێکی ڕەشکرد.. لەو نامەیەدا نووسراوە بیکوژن بە منداڵی زۆر ئازاری پاشای بەغدای داوە! بە گوێی دایکی منداڵانم نەکرد، نەمە نەو ڕۆژەیە لێی دەترسام. بردیانمە دەرەوە، سواری ماشێنێك بووین بۆ هەمان ئوتێل. وتیان بەیانی کاتژمێر هەشت ئامادەبە دەتبەینەوە بۆ سلێمانی. باوەڕم نەدەکرد، زەرفەکەم بە ترس و دەستی لەرزۆکەوە کردەوە، پڕبوو لە بیست و پێنج دیناری ئەسپ صەددام، دەهەزار دینار، باوەڕیکەم باوەڕنەکەم، کە گەیشتمەوە ماڵەوە ئەوجا باوەڕمکرد نامکوژن.

ماوەیەکی کورت لە گوندی بێسوری - ناوچەی شارباژێڕ بووم، پیرە پیاوێکی بە دەموو دوو، بەسەرهاتەکانی خولە پیزەی دەگێڕایەوەو هەر بە مەحموود ناوی دەبردو وەك فلیمێکی سینەما ڕووداوەکانی بە هەموو ووردەکاریەکانیەوە دەهێنایە بەرچاوو دیدەی بیسەران، شێوەی و ڕوخساری مەحموود، جلو

بەرگو تفەنگو دەمانچەو فیشەکدانەکەی، شێوەی ناخاوتنی، پەیوەندی لەگەڵ هەڤاڵەکانیدا و بەتایبەتیش تایەری برای (تالە پیزە). بەجۆرێك هۆگری ئەو پیرە پیاوە هونەرمەندە بووم کە بەزمانی چیرۆکنووسێکی بەتووانا و دەرهێنەرێکی بە ئەزموون بەرجەستەی چیرۆکەکانی دەکرد، هەفتەیەك لەسەر یەك، هەموو شەوێك دووای نانی شێوان هەتا شەو درەنگانێك بە تامو چێژەوە، چاو لە دەمی خاڵۆی هونەرمەندو بیرو هۆش لای ڕووداوەکان دەماینەوە، بەڵام دەستی شکاوم شتێکم لێ تۆمار نەکردن، کەچی بێگانەیەکی وەك شوکری عەزراوی بۆ مەبەستێکی ناشکرا ڕووداوەکانی لە گۆشەنیگای خۆیەوە، یا ڕاپۆرتە فەرمییەکانەوە لە دوو تونێی کتێبێکدا بەناونیشانی (کتێبە ڕەشەکە ــ الکتاب الاسود) دا تۆمارکردو چاپیکرد . مانگی ناوەدان بێت .

لەم ساڵانەی دووایدا هونەرمەندی ناسراوی کورد، ئەکتەری شانۆ و سینەما مستەفا عەلی (لە بەرهەمە کۆنەکانیدا کە کۆن ناین سەرکەوتوو بوو) هەوڵیدا خولە پیزە بکاتە فلیمێکی سینەما، بەڵام بەداخەوە لە دەقو داڕشتن، جلو بەرگ، سیناریۆ و دەرهێناندا لە ناستی هونەریدا نەبوو، هۆیەکی سەرەکی سەرنەکەوتنەکەش، نەبوونی سەرچاوەی ڕەسەن و بەهێزوو پێزە .

جاوەرە تۆ تەماشا! منێکی لەهیچەوە دیارنیم، هەڵەوکەمتەرخەمییەکی وەها گەورەم کردبێت، ئەگەر نەڵێم (گوناهێك) ی گەورە، ناخۆ دەبێت سەرکردەو رابەرەکانمان و ئەوانەش لەنزیکەوە ئاگاداری ڕووداوو بەسەرهاتەکان بوون وهەن بەڵام قەڵەمیان نەخستە سەر کاغەز، چەند کۆڵ گوناهی کەمتەرخەمی بکەوێتە سەرشانیان .

لە نێو گەلانی دراوسێو پێدەچێت لە نێو هەموو گەلانیشدا کورد لە پلەی یەکەمدا بێت لە دووا کەوتنو خەمساردی و بایەخ نەدان بە مێژووی و پاراستنی ئەوەی تۆمار کراوەو دۆکۆمێنت و شوێنەوارە دێرینەکان و کۆتەڵ و نەخشو نیگاری سەردیوارو دەرگاو پەنجەرەو گۆزەو دیزەو دەستنووسی دیوانی هۆنەر و زاناکان و کتێبی سەر ڕەفەو تاقی مزگەوتەکان. ئێستەش ئەو هەستەمان لا دروس نەبووە، بۆ نموونە بایەخ بە بەڵگەنامەیەکی ناسایی کڕینو فرۆشتن نادەین، صەد صاڵیك لە مەوبەر لە نێوان فرۆشیارو کڕیاردا مۆرکراوەو لە قوژبنێکدا دەیدۆزینەوەو سوکو ناسان دەیدڕێنینو دەڵێین ئەوە باسی تەنو قڕانو گەزی شا عەباس دەکات بە کەلکی چی دێت؟ نازانین زۆر لایەنی سەردەمی خۆی ڕوون دەکاتەوە وەك دراوو و نرخی دراوەکان بەرامبەر زێڕ، نرخی دانەوێڵە، زەوی، خانوو، جۆگەو کانی، پێوانەکانی ئەو سەردەمە، باڵ، گەز، گوریس، ولك، مەن، هۆقە، باتمان، بازاڕو بازرگانی کوردەوارە بە سیستمی بازرگانی و ئابووری کام وڵاتی دراوسێوە بەستراوە، شێوەنووسینی سەردەمەکە، ووشەو زاراوەکان، ناستی خوێندەواری میرزاکان، شێوەی خەتو خۆشنووسی باو لەو دەمەدا، ڕوقعە، فارسی، دیوانی، شکستە، موعەللەق، نوسخ، کامیان بەکارهاتووە. کورد دەڵێت خوا دەلیلی داماوە، میر شەرەفخانی بتلیسو شەرەفنامە ١٥٤٣ــ ١٦٠٤ز،

ئەحمەدی خانیو مەمو زین ١٦٥٠ ـ ١٧٠٧ز. فەقێ تەیران ١٣٠٧ـ ١٣٧٥ز. مەلا پەرێشان ١٣٩٨ـ ١٤٤٦، ئەوانەی سەردەمی نوێیش هەر بۆ غوونە حاجی قادری کۆیی ١٨٢٥ـ ١٨٩٧ز. ئەمین زەکی ١٨٨٠ـ ١٩٤٨ز، پیرەمێرد ١٨٦٧ ـ ١٩٥٠ز. نالی و سالم و حەمدی و ئەحمەد موختار جاف، بێکەس، فایق تۆفیق (فایەقی تاپۆ)، ئەحۆل، ئەبوونایە سەرچاوەکانی مێژووی کورد تاریکتر دەبوو، ئەو مەزنانە هەریەکەو کەمو زۆر بە بەرهەمەکانیان کەلو کونو دەلاقەی مێژوویان بۆ پڕ کردووینەوەو بارودۆخی سەردەمەکەو ژیانی دژواری کورد بە دەست ستەمو زۆرداری داگیرکارانەوە بە چاوی کامێرا تۆمار دەکەن. مێی شاعیرانی عارەب ئەحمەد شەوقی کە بەڕەگەز کورد هۆنراوەی بە بالآی داگیرکارانی ولاتی عارەبدا وتووە، زۆربەی هەرە زۆری شاعیرانی عارەبی عێراقیش، ئینگلیزو تورك هەرکامیان بەغدای داگیر دەکرد هۆنراوەی (حەمدو سەناو شوکرانە)یان بە بالآدا دەوتن، لێرەدا جێگەی ئەو باسە نییە، لە شوێنی خۆیدا غوونەی لێدەخەمە بەرچاو. ئەو دیاردەیە لای هۆنەرانی عارەب باو بوو کە نیشانەی هەلپەرستیو بەپیرەوە چوونی دوژمنە، بەلآم بۆ هۆنەرانی کورد شانازییە لەو سەرشۆرییە دوور بوونو ئەوەندەی من بزانم دەگمەن یەکێکیان لە سەنگەری دوژمندا بوو بێت یا بە بالآی داگیرکارێکیدا وتبێت، ئەگەرچی (چەم بێ چەقەڵ نابێت).

ئیتر بۆ دەبێ کورد شانازیی بە ئێستا و رابردووی خۆیەوە نەکات، شانازییکردن بە مێژوویەکەوە نا، نیوەی راست و نیوەی هەڵبەستراوە، وەك عارەبەکان کە خۆیان زۆر بە مەزن دێتە بەرچاو، خاوەنی مێژووی جەنگ و ململانێن و زانست و هونەر و وێژە و هۆنراوە و پێشکەوتنە زانستییەکان هەر نەوانن و هەموو مرۆڤایەتیی قەرزاریانە، یان تورك کە هەموو مێژووەکەیان جەنگ و کوشتار و داگیرکردنی ولاتان و چەوساندنەوەی گەلان بووە ونەوکولتوورە بە جۆرێك لە وێژدانیاندا رەگ و ریشەی داکوتاوە، نەمرۆش وا دەزانن هەر سەردەمەکانی جەنگیزخانە و هەموو گەلانی ناوچەکە دەبێت سەرکز و دەستبەستراو ملکەچی ئەوان بن، ئەمەش زەقترین نیشانەی مێشك وشکی و دواکەوتنیانە بە جۆرێك کە تێر تێر بە قسەی ئەو کابرا قۆشمەچییە پێبکەنین کە وتوویەتی " تورك هەر بە لەش مرۆڤن، نەگینا مێشکیان مێشکی ئێستەرە "، ئەوە من لێرەوە وەك شانازیی بە سەردەمی زێرینی خانۆ، میری بتلیسەوە و بۆ ناگادارکردن و بەرچاو روونکردنەوەی خوێنەری عارەب و بەرزنرخاندنی بەرهەمە ناوازەکەی نەولیا چەلەبی، گەڕیدە و مێژوونووسی بەویژدانی تورك، دەرفەت هەبێت خودا یاربێت لە دەقە کوردییەکەوە، لە کوردییە پوخت و پاراوەکەی نووسەر و رامیار و کوردناس و کوردیزان، سەعید ناکام بگۆڕمە سەر زمانی عارەبی.

سیمای هەرە بەرچاوی شۆڕش و راپەڕین و قەوارەی میرنشینەکانیش، چینی سەردەوەی کۆمەڵ سەرکردایەتی و رابەرییان دەکردن و بەرژەوەندیی تەسکی خۆیان و بنەماڵەکانیان کردبووە هیوا و ئامانج و بۆ بەهێزکردنی دەسەلآت و فراوانکردنی سنووری کانیان و داگیرکردنی زەوییەکانی بندەستی میرنشینە

کوردەکانی دراوسێیان چەند توانای دەستدرێژییان هەبوو درێغییان نەدەکرد، وەك چۆن بەردەوام لە نێوان میرنشینی بابان و ئەردەڵان، بابان و سۆراندا دەقەوما و هەر لایەکیشیان پەلی بە پەلی عوسمانییەکان، یان فارس بەگشتیی و سەفەوییەکان بوو بە تایبەتی، جگە لە میرنشینی ئەردەڵان کە بەدرێژایی دوو سەدو پەنجا صاڵ تەمەنی خۆی، ١٦١٢-١٨٦٧ تونوتۆڵ و پابەندی نێران بوو، چارەنووسی خۆیشیشی هەر بە شاکانی نێرانەوە بەستبوو.

میرەکانی کورد جارجارەش هەلیان بۆ هەڵدەکەوت و کە پەیوەندییەکانی نێوان فارس و عوسمانیی ئاڵۆز دەبوو، سەربەخۆ فەرمانڕەوایی میرنشینەکانیان دەکرد و چاوەڕوانی دەست و ملکەچی فەرمانی شای نێران، سوڵتانی عوسمانیی نەدەبوون، وەك شێخ رەزای تاڵەبانیی دەڵێ:

بەبیرم دێ سلێمانی کە دارولمولکی بابان بوو

نە مەحکومی عەجەم نە سوفرەکێشی ئالی عوسمان بوو

صاڵی ١٥٥٤ز بە فەرمانی سوڵتان سلێمانی عوسمانی، هەرێمی شارەزوور (ویلایەتی شارەزوور) پێکهێنرا لە ناوچەکانی سەر بە (سلێمانی، کەرکووك و هەولێر)، بنکەی بەڕێوەبردنیشی شاری کەرکووك بوو، بەڵام لە جێگەی والی، موتەسەڕیف بەڕێوەی دەبرد، میرنشینەکانی باکوور و باشووری کوردستان لەوێوە بەرووردوا هاتنە دامەزراندن و گەشەکردن و فراوانی و هەردەکەیان بەپێی هێز و توانای جەنگیی و ململانێ دەست بەسەر ناوچەیەکی فراوان، یان بەرتەسکا گرتبوو، بەهێزترینیشیان بابان و سۆران بوون، جگە لە ئەردەڵان.میرەکانی کورد بۆ بەرژەوەندیی تایبەت و رەزامەندیی شا، یان سوڵتان، جگە لە ململانێ و جەنگی نێوخۆیان کە هەمیشە بە زیانی کورد و قازانجی دوژمن دەشکایەوە، بۆ جێگیرکردنی دەستەڵات و جۆرە سەربەخۆییەك و هەڵمژینی شنەبایەکی سەربەخۆیی بەشداریی جەنگەکانی دەرەوەشیان دەکرد و بە قوربانییدان و خوێنی کورد رۆڵی بەرچاویان تێدا دەبینین وەك جەنگە چارەنووسسازەکەی چاڵدێران ١٥١٤/٨/٢٣ز. نێوان عوسمانیی و فارس و جەنگی قرم ١٨٧٧ز نێوان عوسمانیی و رووسەکان لە دەورووبەری دەریای رەش و سەرووی خۆرهەڵاتی تورکیا.

(بەپێی قانوون فەرماندەی سی و حەوت سنجاق لە ویلایەتی وان هەیە، بەڵام ئەو سنجاقانەی دانان و لابردنیان بەدەست حکومەتی عوسمانییە بیست سنجاقن، وەك ئەرجیش، عادلجەواز، مووش، بارگر، گەرگەر، کسانیی، هێزان، سعرت، ئاغاکێش، شرووبی ـ شیروانی، کوردەکانی قەتوور، قەڵای بایەزید، بەردەع، ئەرەجك، کورد ـ لادابیك، چۆپانلوو، شۆرگر، دانەگێر، زریقیی. پاشای ئەم سنجاقانە لە وان دادەنیشن، هەرچی خاسە و باجی ئەوانە هەیە هەمووی دێتە وان، حەوتسەد گوندی هەیە کە بە زەعامەت و تیمارەوە بەستراوە و دەیەکیان لێدەستێنرێ، ئەو حکومەتانەش لابردنیان بۆ نییە (سوڵتانی عوسمانیی دەستەڵاتی بەسەریاندا نییە و سەربەخۆن ن.ك) نیمچە حکومەتی هەکارییە کە کەوتۆتە لای قیبلەی وان و

خان له جوولەمێرگ دادەنیشێ و خاوەنی چل و حەوت هەزار سەرباز، هەموویان ردێن تاشراو، چوارشانە، زرتەبۆز و ناشیرین و نازان، وەکو هۆڵەندییەکان تەنیا لەسەر چەناگەیان نەختێ ریش دێڵنەوە، سمێڵ قیتن و وەکو قازاقەکانی ئاخمێخ کاکۆڵێکی تەنک بە ناوچاوانیانەوەیە، کەللەی سەریان بەقەدەر مەنجەڵێکە، ئەوەندە نیشانچین کێچ دەنگێون، یەکی قەڵخانێکی کوردییان بە پشتەوە و گۆپاڵێک بەدەستەوە، جلکیان شاڵ و شەپکە، زۆربەیان گوێیان بە چەقۆ کون دەکەن و پەرێکی شاهێن، هەڵۆ، یا کەڵەشێری تێرا دەکەن، کاڵەی پووچەکلی پێنسەدی، هەزاری، سەدی و کەپکەپلی لە پێ دەکەن هەر تاکەی دوو هۆقە قورسە، رێدەکەوێ لە شەڕدا قەڵخانیان پێ نابێ، کاڵەکەیان لەپێ دادەکەندن و بە دەستێ دەیگرن و بە دەستەکەی دی خەنجەر یا شێر دەوەشێنن، (یەکێکیان . ن.ك) لە دە کەس پشت ناکەنەوە (پشت ناکاتەوە .ن.ك) لە شاری وان وابڵاوبۆتەوە کە یەکێك زۆر تووڕە دەبێ و پەلاماری خەنیمەکەی خۆی بدا، دەڵێن (وەك چەلۆی هەکاری کاڵەی بەدەستەوە گرت و هات!) هەکاری دە هەزار تفەنگچی لەم بابەتەی هۆیە و لە کاتی شەڕدا دەیگەینێتە چل، پەنجا هەزار، بەڵام ئەم دە هەزارەیان مەعاشخۆرن، بۆم دەرنەکەوت مەزەبیان چییە[٦٥].

ئەم گێڕانەوەیەی ئەولیا چەلەبی ئەوە دەردەخات ئەو جۆرە رووبەڕووبوونەوەیەی دوژمن تایبەتە بە کورد.

سەرکردەکانی کورد

دۆست و دوژمنیان دروست جیانەکردۆتەوە،

سڵەمینەوەش لە(دوژمنی گاور)

هەمیشە

لە بەرژەوەندیی (دراوسێ داگیرکارەکان) بووە

پەراوێزەکانی بەشی پێنجەم

١ـ عەبدولڕەقیب یوسف، بانگەوازێك بۆ **ڕووناکبیرانی** کورد، سلێمانی ١٩٨٥ ل٣٧.

٢ـ بڕوانە مەحمود ئەحمەد موحەمەد، مێژووی بڵباس، ل١٤١.

٣ـ هەر ئەو سەرچاوەیە ل٢٥٠.

٤ـ فەرهاد پیرباڵ، دکتۆر. کورد لە دیدی بێگانەکانەوە، هەولێر، ٢٠٠٦، ل١٤٩.

٥ـ هەمان سەرچاوە، ل١٥١.

٦ـ ڕۆژی نوێ، بڕوانە ژمارە پێنج، صاڵی ١٩٦٠، سلێمانی.

٧ـ وەرگێڕانی بەشێکی دەقی نامە عارەبییەکەی سوڵتان سەلیمە، ١١/١٥١٥ز.

٨ـ جمال نبز، الأمير الكردي مير محمد الرواندزي، ترجمة فخري سلاحشوور من الألمانية الى العربية، ستوکهوڵم، ١٩٩٤/ ٢٦٠٦ کوردی.

٩ـ مەلا جەمیل ڕۆژبەیانی، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە/٧٤ی صاڵی ١٩٩٤.

١٠ـ بڕوانە لمحات من تأريخ الإنتفاضات الكردية.

١١ـ درك كينان، کورتەیەکی مێژووی کورد، ئیبراهیم نوشی لە فارسییەوە کردوویە بە کوردی، چ ا، ١٣٧٢، ك.ھ (ھ.ف).

١٢ـ عبدالرحمن قاسملو، الدكتور. كردستان والأكراد، ص٤٨.

١٣ـ هەمان سەرچاوە ل٢٦.

١٤ـ پێدەچێت دکتۆر خالفین ئەو ناوەی دروست تۆمار نەکردبێت.

١٥ـ ڕۆژنامە وەك بەناوەکەیدا دەردەکەوێت ڕۆژانە چاپ و بڵاوبکرێتەوە، ئەگەرنا دەبێتە هەفتەنامە (هەفتانە، مانگنامە (مانگانە)، وەرزنامە (وەرزیی)، بەوپێیەی ئەو چوارە ڕۆژنامە نەبوون).

١٦ـ فەرهاد پیرباڵ، دکتۆر. سەرچاوەی پێشوو، ل١٠١.

١٧ـ مينورسكي، الأكراد. ترجمة الدكتور كمال مظهر من الروسية الى العربية، ص٢٧.

١٨ـ ن. أ. خالفين، الصراع على كردستان. ترجمة أحمد عثمان أبوبكر، بغداد ١٩٦٩ ص١١٧.

١٩ـ کەمال مەزهەر، دکتۆر. تێگەیشتنی ڕاستی. بغداد، ١٩٧٨، ل٥١، ٦١.

٢٠ـ جەلادەت بەدرخان ١٩٥١/٧/١٥ لە نەخۆشخانەیەکی فەرەنسییەکان لە شام مرد.

٢١ـ كمال مظهر أحمد، الدكتور. كردستان في سنوات الحرب العالمية الأولى. ترجمة محمد الملا عبدالكريم، ط٢، بغداد، ١٩٨٤، ص٦٥.

٢٢ـ ئیسماعیل شاوەیس دەڵێ: یەکەمین ڕێکخراو لە مێژووی کورددا خالید بەگی جوبری دایەزراند بە نێوی جمعیت إستقلال کرد، بەڵام هەندێك سەرچاوە دەڵێن میقداد مەدحەت بەدرخان دایەزراندووە.

٢٣ـ لازاريف، المسألة الكردية، گۆڕینی لە ڕووسییەوە دکتۆر کاوس قەفتان. بەغدا، ١٩٨٩، ل٦٦.

٢٤ـ نونێل، مێجەر، یاداشتەکانی مەیجەر نونێل لە کوردستان، وەرگێڕانی بۆ کوردی حسێن أحمد جاف/ حسێن عثمان نێرگسەجاڕی، بەغداد، ١٩٨٤، ل١٤٩.

٢٥ـ کەمال مەزهەر، دکتۆر. سەرچاوەی پێشوو ل١١٥ـ١١٧، پەراوێزی ژمارە/ ١١٦.

٢٦ـ بەگداش و بەکتاش گرووپێکی نەتنی (ناینزا) بوون لە سەردەمی سەرەتای دروستبوونی دەولەتی عوسمانییدا پەیدابووە و خزمەتی زۆری بە سولتانەکان کرد بە رابەری حاجی موحەمەدی بەکتاش.

٢٧ـ ناخۆ نازناوەکە (یەزدان شێر)، یان (یەزدان شیر)ە کە شێر و شیر (شمشیر)، هەردووکیان نازناوی ئیمام عەلین.

٢٨ـ مینۆرسکی، راپەرینی کوردەکان، وەرگێڕانی دکتۆر کاوس قەفتان. بەغداد، ١٩٨٧، ل١٣.

٢٩ـ قاسملو، کردستان والأکراد. ترجمة ثابت منصور. بیروت، ١٩٦٨، ص٤٨.

٣٠ـ أمین زکی، خلاصة تأریخ الکرد وکردستان. ترجمة محمد علي عوني. القاهرة، ١٩٤٥، ل٢٤٨.

٣١ـ مینۆرسکی، سەرچاوەی پێشوو، ل.... .

٣٢ـ جوتکەوانەکان و نیشانەکانی پرسیار من دامناون (ن.ك).

٣٣ـ کۆشکی ئاکای، تورکی عوسمانیی پیتی ق بەکاردەهێنا لە جێگەی پیتی ك، وەك فارسەکان کە پیتی ق لە جێگەی غ بەکاردەهێنن.

٣٤ـ المسعودي، مروج الذهب. بیروت ١٩٦٦، ص٢٤٩.

٣٥ـ کەلکم لە بیرەوەرییەکانی شاوەیس، نۆنێل و شۆڕشی نەتەوەی کورد، صالح قەفتان، وەرگرتووە.

٣٦ـ صالح قەفتان، میژووی نەتەوەی کورد. بەغدا، ١٩٥٩، ل٥٥.

٣٧ـ نیسماعیل حەقی شاوەیس، ژیان و بەرهەمەکانی، کۆکردنەوە و ئامادەکردنی نومێد ئاشنا. هەولێر، ٢٠٠٣، ل٥٥، ٥٦.

٣٨ـ هەمان سەرچاوە، ل٥٦.

٣٩ـ هەمان سەرچاوە و هەمان لاپەرە.

٤٠ـ هەمان سەرچاوە و هەمان لاپەرە.

٤١ـ هەمان سەرچاوە، ل١١، ١٢.

٤٢ـ باراش ئەو گەنمەیە کە دەبرێت بۆ ئاش و دوای هارین دەبێت بە نارد، پیاوێك بە گوێدرێژێکەوە بە کۆڵانەکانی سلێمانی "سەرەتای سەدەی بیست" دەگەڕا و چەند کیسەیەك "گلەسەر"یش لە جەوالەکەیدا بوو بۆ فرۆشتن کە گلێکی سپیبە و نافرەتان قژیان پێدەشت! کابرا هاواری دەکرد بۆ هەردوو ئیشەکە: کێ باراشی هەبێت، های گلەسەر، ئەم بانگەوازە بووە بە پەندێکی نێو کوردەواری بۆ دوو شت لە یەکترەوە دوورین.

٤٣ـ ئەمین زەکی، تأریخ سلێمانی و ولاتی، بغداد، ١٩٣٩، ل١٦.

٤٤ـ رەفیق حیلمی، یادداشت.

٤٥ـ ئەمین زەکی، سەرچاوەی پێشوو، هەمان لاپەرە.

٤٦ـ صالح قەفتان، میژووی نەتەوەی کورد. بەغدا، ١٩٥٩، ل٣٢.

٤٧ـ عەلی سید ۆ گۆرانی. من عمان الی عمادیة. عمان، ١٩٣٩، ص٩٧.

٤٨ـ بُهتان = بۆتان.

٤٩ـ الملا أحمد الزفتکي، العقد الجوهري في شرح دیوان الشیخ الجزري، ج٢، قامشلي، ١٩٥٩، ص٢٤، کذلك جمال نبز، المستضعفون الکرد وإخوانهم المسلمون. منشورات کوردنامة، لندن، ١٩٩٧، ص١٠٦،

حاشية ٥٢.

٥٠ـ بڕوانە هەمان سەرچاوە (نەبەز) ل٣٢، ٣٣.

٥١ـ ئەو دەربڕینە لە ناوچەکانی هەولێر بەکاردێت، وشەی عەیبە لە زمانی کوردییدا (خەوش)ە، وەك وەلی دێوانە بە (شەم) دەڵێ:

من بووم موشتەری خاڵ بێ خەوشەکەت

من بووم بەسەرگەرد گەردی کەوشەکەت

٥٢ـ ئەوە چوارەمین کابینەی وەزارەت بوو لە مێژووی کورددا دوای کابینەکەی حکومەتی مەلیك مەحمود، کۆماری کوردستان.

٥٣ـ ماوەیەك دوای ڕاپەڕینی یەکەم، هێزی پێشمەرگە ـ جەماوەر، خانەقین چۆڵ دەکەن و شارەکە دەکەوێتەوە بندەستی ڕژێمی بەغدا.

٥٤ـ کوردێکی باکوور هاوینی ٢٠٠٩ کۆڕپەکەی ناودەنێت کوردستان و لە فەرمانگەی ناونووسینی لەدایکبوانیش تۆماری دەکات و لە کەناڵی ڕۆژ تیڤی وتی: ئەوە منداڵێکی کورد بەنێوی کوردستان تۆمار کراو کۆماری تورکیاش نەڕووخا!.

٥٥ـ عەبدوڵڕەقیب یوسف، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٣.

٥٦ـ مەبەستی لە هۆنەری مەزنی نێزان و خۆرهەڵات حافیزی شیرازیە.

٥٧ـ ئەوە سوڵتان مورادی چوارەمە.

٥٨ـ پلاوکەباب، کەباب بە پلاوی برنجەوە.

٥٩ـ پلاوی برنج و شلە.

٦٠ـ پلاوی برنج بە داوودەرمان (پلاوکاری ـ کاری پلاو).

٦١ـ پلاوی برنج بە خۆشاوی هەناری ترش.

٦٢ـ جێگەی داخە کورد وادەزانێت خاوەن (خوان) نییە، وەك تورك و فارس و عارەب.

٦٣ـ سەحلەب پاودەرێکە دەبێتە هۆی بەستنی ناو، شیر، شەکر، ڕەنگ، تام لە شێوەی دۆندرمەدا.

٦٤ـ گوڵبژێرێکی سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی، گۆڕینی لە تورکیەوە بۆ کوردی، سەعید ناکام، بەغدا ١٩٧٩، ل١١٨ـ١٣١.

٦٥ـ سەرچاوەی پێشوو، ل٢٠٨ ـ٢٠٩.

بەرگی دوەم

بەشی شەشەم

چەندین قەڵەمی نەناسراو

ڕستەیەک نەستێرەی پڕشنگدار

شێخ مارفی نودێ، مەوڵانا خالیدی نەقشبەندی

مامەیارە، ئەحمەدی خانی، دوانزەسوارەی مەریوان،

ئیسماعیل شاوەیس

بەرگوڵێک لە میژووی گەنی ئەرمەن

ناڵۆزکردنی پەیوەندیی نێوان کورد و ئەرمەن

بۆ بەسەرکردنەوەیەکی مەزنەکانی کورد لە بواره جیاجیاکانی وەك زانستەکانی ئاین و تەریقەت، مێژوو، وێژە، رامیاری، بەپێویستمزانی هەندێکیان بە کورتی و ئەوەندەی زانیاریم لەبەردەستدایە، بەسەریکەمەوە، کە بەشێکن لە دەستەی یەکەم و پێشەنگەکانی کاروانی رووناکبیریی کورد، بۆ نموونە شەرەفەدینخانی بتلیسی ١٥٤٣ ـ ١٦٠٤، ئەحمەدی خانی ١٦٤١ـ ١٦٩٩، موحەمەد ئەمین زەکی ١٨٨٠ـ ١٩٤٨، مەستوورەی کوردستانی ١٨٠٥ـ ١٨٤٨، بێسارانی ١٦٤١ـ ١٧٠٢، مەولەوی ١٨٠٦ـ ١٨٨٢، نالی ١٨٠٠ـ ١٨٥٦، سالم ١٨٠٥ـ ١٨٦٩، حاجی قادری کۆیی ١٨٢٥ـ ١٨٩٧، مەحوی ١٨٣٠ـ ١٩٠٤، پیرەمێرد ١٨٦٧ـ ١٩٥٠، قانیع ١٨٩٨ـ ١٩٦٥، شێخ رەزای تالەبانی ١٨٣٧ـ ١٩٠٩، بێکەس، گۆران، هەردی، دیلان، کامەران موکری، ئەخۆل.... هتد.

بەڵام ئەوانە لەسەر ناستی کوردستان بەشێوەیەکی زۆر فراوان ناسراون و هەر لە منداڵی کوردەوە بیگرە تا شەقام و گۆڕەپان و خوێندنگا و تیپی هونەر و مۆسیقا و وەرزش و دوکان و بازاڕەوە زۆریان بە نێوەوە ناونراوە، بەڵام زۆر شۆڕەسواری دیکەشمان هەن ئەستێرەیان ناوا بووە و ناویان نییە و هەندێکیان لە بواری خۆیدا کەچیان لە مەزنەکان کەمتر نییە و زۆربەشمان نایانناسین و نەوەی نوێش بە گشتی ناویشیانی نەبیستووە. هەر بۆ نموونە سێ زانای هەر مەزنی ئاینی ئیسلام لەسەر ناستی هەموو جیهانی مسوڵمانان کوردن و خۆمان شتێکیان لەبارەوە نازانین، دۆست و دراوسێ ئەوانمان بەبیر دێتنەوە. ئیمام غەزالی ١٠٥٨ـ ١١١١ز. بەمجۆرە نرخاندوونی و دەڵێت: رووناکبیریی ئیسلام لەسەرشانی چوار زانای مەزن دامەزراوە، سێ لەوانە کوردن، شارەزووری، نامێدی، دەینووری.

سێ هۆنەری هەرەمەزنی خۆرهەڵات، نیزامی گەنجەیی (گەنجەوی) هۆنراوەکانی بە زمانی فارسی هۆنیوەتەوە، فزوولی بەغدایی بە تورکی و ئەحمەد شەوقی بە عەرەبی و یەکێکیان تەنها دێرە هۆنراوەیەکی بە زمانە کوردییەکەی خۆی نەنووسیوە. نیزامی گەنجەیی نەك فارس، هەموو گەلانی ئێران شانازی پێوە دەکەن، تورکیش زۆر خۆیان بە فزوولی هەڵدەکێشن، ئەحمەد شەوقیش ئەوەندەی بەسە، عەرەب نازناوی میری شاعیرانی عەرەبی پێداوە، ئێمەی کوردیش زۆربەمان هەر ناشزانین کوردو کوردی ڕەسەنن.

دەسترەنگینترین هونەرمەندی هونەری خۆشنووسی بەپێتی عەرەبی و بە هەرسێ زمانی عەرەبی، فارسی، تورکی، لەسەرتاخواری خۆرهەڵاتدا، خۆشنووسی هەڵکەوتووی کورد نامەدی (دیاربەکری)یەو نازناوەکەی سەلیمنەری ناسنامەکەیەتی کە کورد کوڕی کوردە. بۆ نموونەی بەهرە و توانای نامەدی ئەوەندە بەسە، لەسەر تەنها یەك دەنك برنج سورەتی فاتیحەی بە جوانترین شێوە نووسیوە!

جوانترین شێوەکانی نەخشو نیگارو خەتی کووفی بەرهەمی هونەرمەندانی کوردی سەردەمی دەولەتی دۆستکی هەتا ئەمڕۆش بەسەر شووڕای شارەکەی نامەد (دیاربەکر)دە ماونەتەوە[1]. نەك هەر ئەوانە، چەندین ئەستێرەی گەشی ئاسمانی کوردەواری هەوری ڕەشی کەمتەرخەمی شاردوونیەتەوەو بوونەتە ئەستێرە

نـوسـیـوەکان (که ناوا نابن). لێرەدا رووی گلەییم لە نەوەی نوێیـە نـەگینا قەڵـەمی دڵـسۆز و خەمخۆریـشمان هەمیە بە هەزار کوێرەوەری و شەوخونی توانیویانە ناوێك زیندوویکەنەوە، پارچـە هۆنراوەیـەك سـاغبکەنەوە، مێژووی ژیانی هەڵکەوتوویەك راستبکەنەوە، هەر بۆ نموونە مەلا عەبدولکەریمی بیارە، ئـەمین زەکـی بـەگ، موحەمەد عەلی عـەونی، دکتـۆر مـارف خەزنـەدار، هـێمن و هـەژاری موکریـانی، فـەرهاد پیربـاڵـیش لـەم دوایـیانەدا کاری چاك و بەرچاوی لەو بوارەدا کردووە و مەلا مەحموودی بایەزیدمان پێ دەناسێنێ.

مەلا مەحموود ۱۷۹۷ـ ۱۸٦۷ خزمەتێکی مەزنی پەخشان، چیرۆك، مێژوو، زمانەوانی کوردی کـردووە و بەرهەمیشی زۆرن. کوردناسی رووس ئەلێکسەندەر ژابا ۱۸۰۳ـ ۱۸۹٤، چڵوچوار بەرهەمی وێژەیی زیندوو کردەوە کە سێ لەسەر چواری پەخشانی کوردی سەدەی نۆزدە پێکدەهێنن و زۆربەیان بـە هاوکـاری بایەزیـد بووە.

بەرهەمەکانی بایەزیدی:

۱ـ تاریخ جدید کردستان، نزیکەی هەزار لاپەڕەیە، ۱۸۵۷ نووسـیوێتی بـۆ تـەواوکردنی شـەرەفنامە لـەو شـوێنەوە شـەرەفخان کۆتـایی پـێ هێنـاوە، ئەلکـسەندەر ژابـا صـاڵی ۱۸٦۵ وەریگێڕاوەتـە سـەر زمـانی فەرەنسی.

۲ـ صەفحەی صبیان (لاپەڕەی نەوجەوانان) یەکەمین کتێبی ئـەلفبای کوردیـە بـە لاتینـی بـە پێنووسـی کوردیێك.(د.قاسملۆ دەڵێت یەکەمین کتێبی رێزمانی کوردی لەصـالی ۱۷۸۷ دەرچووە) .

۳ـ رسالة نحلان في زمن كردان، ۱۸٦٦ ئەرزرۆم، زمانی کوردی لـە رووی رێزمانـەوە بەسـەر نـاو، کـردار، پیت، دابەش دەکات.

٤ـ چیرۆکەکانی (درّ المجالس) گەوهەری کۆڕەکان، مەلا موسای هەکاری بەفارسی نووسیویەتی وەك شیرین و فەرهاد، یوسف و زلێخا، زوحاك، رۆستەم، نەوشیروان، دارەوان....بایەزید کردوونی بە کـوردی و ژابـا بـە فەرەنسایی.

۵ـ چوارده چیرۆکی فۆلکلۆریی فارس، مەلا مەحموودی بایەزیدی کردوونی بە کوردی و ژابا لە کوردییەوە کردوونی بە فەرەنسی.

٦ـ چل چیرۆکی فۆلکلۆری وەك سیامەندو شەمسێ، بایەزیدی هەندێکیانی لە تورکییـەوە وەرگێـڕاوە وەك لەیلو مەجنوون لە نووسینی فزوولی. ئەمە یەکەمین کۆمەڵە چیرۆکە بە زمانی کوردی لە کتێبێکدا، زانای رووس، ژابا ئەم بەرهەمەشی گۆڕیوەتە سەر زمانی فەرەنسایی و لە دوو کۆمەڵەدا بە کـوردی و فەرەنسایی صـاڵی ۱۸٦۰ لە پەتروسبورگ چاپ و بڵاویکردووەتەوە. خۆرهەڵاتناسی رووس چیخاییف دەڵێت لە نێو ئەو بەڵگەنامانەدا کە چـەندین رەفـەی کتێبخانەکـەی ژابـای پرکردبـوو، چـیرۆکی سـیامـەندو شەمـسی بەرچـاو دەکەوت[۲].

لێرەدا زنجیرەیەك ناوی نەو (ناودارانە) زۆر بە کورتی دەخەمە بەرچاوی نەوەی نوێ:

١ـ بابە تاهیری هەمەدانی (عوریان) ٩٣٥ـ ١٠١٠ز. هۆنراوەکانی بە دیالێکتی لوڕ نووسیوە و تێگەیشتنیان ئاسان نییە. لە بیروباوەڕدا دژی فەلسەفەی خەیامە، وەك عەتتار و جەلالەدینی ڕۆمی و حافیزی شیرازی بە (وەلی) و پیاوچاك دەژمێردرێت و کۆڵەکەیەکی پتەوی بنەماکانی ئایینی ئەهلی هەقە و دیوانەکەی خۆی و دیوانەکەی بیبی فاتیمە (فاتیمە لەیلا)ی خوشکی لەناو ئەهلی هەقدا پیرۆزییەکی تایبەتییان هەیە.

٢ـ ئیبن ئەلئەثیر ١١٦٠ ـ ١٢٣٣ز، لە جزیرو بۆتان لە دایك بووە.

٣ـ ئیبن ئەلموستەوفی ١١٦٩ ـ ١٢٣٩ز.، لە قەڵادێزینەکەی هەولێر هاتۆتە دونیاوە، صالێ ١٢٣٩ز مێژووی هەولێر (تأریخ أربیل)ی لە چل بەرگدا نووسیوە.

٤ـ ئیبن ئەلحاجیب ١١٦٤ـ ؟، نووسەری کتێبی ڕێزمانی عەرەبی (کافیە وشافیە)یە.

٥ـ ئەبولفەلا (أبو الفلا) مێژوونووس و جوگرافیاناس ١٢٧٣ـ ؟

ئەبو وەفای ئەیوبی ١٢٧٣ـ ١٣٣١ز، بەناوبانگترین بەرهەمەکانی کورتەیەك لە مێژووی مرۆڤ (المختصر من تأریخ البشر) چوار بەرگە، ١٨٢٩ لە ئەستەمبوڵ و ١٨٣١ لە لایبزیك ـ ئەڵەمانیا وەرگێڕان و چاپکراوە. صالێ ١٧٢٢ زانکۆی ئۆکسفۆرد گۆڕیویەتییە سەر زمانی ئینگلیزی و چاپیکردووە، چاپە فەرەنسییەکەشی لە ١٨٣٧دا بوو، بەڵام کتێبی (تقویم البلدان) هەڵسەنگاندن یان نرخاندنی وڵاتان) ٧٢١ك. تەواویکردووە و بەزمانە بێگانەکان چاپ کراوە[٣].

٦ـ ئیبن خەلەکان ١٢١١ لە هەولێر لە دایکبووە، دوو کتێبی بەناوبانگی (وفیات الأعیان) مردنی پیاوماقوولان و (مشاهیر و معارف) ناوداران و ناسراوان(ناسراوان زانستەکان).

٧ـ فەقێ تەیران (میر موحەمەد) ١٣٠٧ـ ١٣٧٥ لە مکسی هاتووەتە دنیاوە و لە فنك خوێندوویەتی، نووسەری چیرۆکی شێخی سەنعان و چیرۆکی ئەسپەڕەش. گۆڕەکەی لە (وارەزوو) یان ناوچەی هیزانە[٤].

٨ـ مەلای جزیری (شێخ ئەحمەدی نیشانی) ١٤٠٧ ـ ١٤٨١ دیوانێکی هەیە، هۆنراوەکانی صۆفیگەرین و زۆر سەخت دارێژراون.

٩ـ عەلی حەریری ١٤٢٦ ـ ١٤٩٥ز.

١٠ـ عێل بەگی شارەزووری ١٤٩٨ـ ١٥٤٨ز. لە سەردەمی صەفەویەکاندا ژیاوە، لە تایەفەی یارسان ـ ئەهلی هەقە و صۆفییەکی ناسراوی ئەو سەردەمەیە، دیارترین هۆنراوەکانی هۆنراوەیەکە کە کۆمەڵێك پێشبینی بۆ داهاتوو کردووە کە جێگەی سەرسوڕمانن!

من به قەولی کۆران دەڵێم　　قسه له ژێر هەوران دەکەم
ئیتاعەتی دەوران دەکەم　　هەروابووە و هەروا دەبێ

خاسان وەبێ وەتەن دەبێ　　شاهان وەبێ کفن دەبێ
زەمان وەکامی ژن دەبێ　　هەروا بووە و هەروا دەبێ
فەرهەنگستان زنجیر دەبێ　　ڕۆم و عەجەم یەخسیر دەبێ
ئەوسا فەزا تەسخیر دەبێ　　هەروابووە و هەروا دەبێ
تەیری وەک ڕەعد و بەرق دەبێ　　گوێچکەی لە دوکەڵ غەرق دەبێ
دەشت و دەری پێ لەق دەبێ　　هەروابووە و هەروا دەبێ[٥]

١١ـ عەلی تەرماخی صالّی ١٥٩١ دەستووری زمانی کوردی نووسیوە.

١٢ـ ئیسماعیلی بایەزیدی ١٦٥٤ـ ١٧٠٩ز. فەرهەنگێکی کوردی ـ عەرەبی ـ فارسی بە هۆنراوە داناوە بە نێوی گوڵزار.

١٣ـ شێخ حەسەنی گڵەزەردە ـ قەرەداخ ١٦٧٢ـ ١٧٦٢ز. ئەستێرەناس، حسابی بورجەکان لە شێوەی چەند تاقێکدا لەسەر دیواری مزگەوتەکەی گڵەزەردەی باشووری خۆرهەڵاتی سلێمانی،دروست کردبوو.

١٤ـ عەبدولڕەحمان ئەختەری ١٨٨٤ـ ؟، هۆنراوەی بەسەر پەیامبەرو کوردستاندا وتووە.

١٥ـ خانای قوبادی ١٧٠٠ـ ١٧٥٠ز. سڵاوات نامەیەکی بەدیالێکتی گۆران ـ هەورامی نووسیوە، لە هۆنراوەکانیدا بەراوردی کوردو فارس دەکات.

١٦ـ مەلا نەبی سەدەی شازدە لە گوندی باریێ بچووك لە بناری چیای سورێن و لە گردی تەرازە حسابی کەشەکانی صالّی بە دانانی کۆمەلێك بەرد لە شێوەی کەللە شەکردا (هەرەمی) ڕێکدەخست[٦].

١٧ـ نەحمەدبەگی کۆماسی ١٧٩٥ـ ١٨٧٦ز، بە هۆنراوەی (گڵکۆی تازەی لەیل) ناسراوە، شین و لاواندنەوەیە بۆ مردنی هاوسەرەکەی.

لە دوورەوە هاتووم بناسە دەنگم　　تۆزی کەژو کێو نیشتووە لە ڕەنگم

١٨ـ مەلا فەتاحی جەباری ١٨٠٦ـ ١٨٧٦ز. بەهەر سێ زمانی کوردی، عەرەبی، فارسی هۆنراوەی هۆنیوەتەوە.

١٩ـ سەی یاقوو (سەید یاقووب) ١٨٠٨ـ ؟ . بیست هەزار دێڕ شیعری بە چەند زمانێك داناوە.

٢٠ـ مەلا وەلەدخان ١٨٧٦ـ ١٨٨٥ز. چیرۆکی لەیل و مەجنونی بە کوردی نووسیوەتەوە، بەکەڵکوەرگرتن لە هەمان چیرۆك کە پێشتر نیزامی گەنجەیی بە فارسی، فزوولی بەغایی بە تورکی و نەحمەد شەوقی بە عەرەبی بە هۆنراوە هۆنیبوویانەوە.

٢١ـ قەرە فاتم (فاتمەڕەش) ئافرەتێکی چەکدار و شەڕزانی کوردە، لە جەنگەکەی نێوان ڕووسیا و عوسمانی ١٨٧٧ـ ١٨٧٨ز دا لە ئەرزڕۆم و قارس سەرکردەیی ٥٠٠ جەنگاوەری کوردی کردووە.

٢٢ـ مەلا پەریشان ١٣٩٨/ ١٣٩٩ـ ؟ . کۆنترین شاعیرە، شیعری بە شێوەی هەورامی نووسیوە، زۆر شانازی بەکوردبوونی خۆیەوە کردووە و نازناوی مەلا پەریشانی کورد هەڵدەبژێرێت.

٢٣- گەنج عەلی خان: حەسەن فەهمی بەگی جاف دەڵێت "یەکێك لە بەگزادەکانی تایفەی فەیزوڵا

بەگیی کەناوی گەنج عەلی خانە لە سالّی ١٩٤٣ دا تصادفا رێ ی کەوتە مالّی ئێمە لە هەڵەبجە، مـودەتێ (١٥) رۆژ لە مالّی ئێمە مایەوە. پاش ئەوەی کە گەڕایـەوە بـۆ ولاّتـی خۆیـان موکریـان ئـەم غەزەلـەی بـۆ ناردبووم ئەم گەنج عـەلی خانە کوڕی حاجی سەلیم خانی موکریانە. مالّیان لە دێ ی ((جـان بـولاق))ە.وەك لە کۆتایی نامەکەدا دەردەکەوێت حەسـەن بەگ گەنج عـەلی خانی راسپاردووە کە نووسخەیەك لـە کتێبێکـی مێژوویی (بە داخەوە ناوی کتێبەکە نەنووسراوە) لە ئێران بۆ پەیدا بکـات و بـۆی بنێرێتـەوە بـۆ هەڵەبجـە . ئەمیش هەرچەندە گەڕاوە لە ئێران دەستی نەکەوتووە. ئەمـە دڵسۆزی و پەرۆشی حەسـەن بەگ نیشان دەدات بۆ گەڕان بەدوای مێژووی کورددا کە خولیایەکی هەمیشـەیی و پیرۆزی ئەو بووە.

(ئەی ئەسیمی سوبحەدەم)

ئەی ئەسیمی سوبحەدەم، ئەی شارەزای دەشت و دەرە
وەی بە قوربانی شنەت بم، هەستە، زوو بەو، وا وەرە
زۆر دەمێکە ئارەزووم وایە بنێرم قاسیدێك
بۆ حوزری خۆشەویستم، بۆ سەرم تاجی سەرە
کاغەزێکت بۆ ئەنوسم زۆر بە شەوق و ئاب و تاب
ئەیدەمە دەستت بەلاّم توخوا زەریفی هەڵگرە
ئاوی بەفری شاخی کوێستان دێنە خوارێ شیو بە شیو
زۆنگ و کانیی هەڵقوڵیون، ئاو لە ئاو شیرین تـرە
مەرکەز و پێتەختی دەشتی شارەزور لەم دەورەدا
پێت بڵێم شاری هەڵە بجەی پێدەڵێن و دڵگرە
نیشتیمانی میر و پاشای عێل و جافانە قەدیم
خەیمەگاهی گەورەیی کوردانە، جێی نەسکەندەرە
دەچنە بەر دەرکی حەسەن بەگ میر و گەورە گەورەکان
دەرکی دەروازەی وەکو پێش دەرکی قەیسەرە
دەستەی بەگزادە سەفیان بەستووە بڕنەو بە دەست
دەستەی نۆکەر هەموو دەستیان لەسەر گۆی خە نجەرە

(بڕوانە حەسـەن فەهمی بەگی جاف، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل. غ، ق، ك، ل)

زۆری دیکەش هەن کەمتریان لەوانەی سەرەوە لەبارەوە دەزانین وەك شاپرتەوی هەکاری ١٨١٠.

مـەلا عـەبدولکەریمی مودەڕیس (بیارە) لە کتێبـە بە نرخەکەیدا (علماؤنا في خدمة العلم) ژمارەیـەکی زۆر لە زانا کوردەکانی دۆزیوەتـەوەو زینـدووی کردوونەتـەوە، بـۆ نمونـە شـێخ عـەبـدولقادری گـەیلانی، وەیـسی قەرەنی، مـەلای ماوەران، زەهاوی، عـەبدورەحمانی کەواکیبی وەك زانای کـورد پێـشکەش دەکـات خزمـەتی رووناکبیری بێگانەیان کردووە.

چەند ئەستێرەیەکی پرشنگداری ئاسمانی کوردەواری

میر شەرەفخان

میر شەرەفخانی بتلیسی ١٥٤٣- ١٦٠٤ز.هەرچەند بە نازناوەکەیدا لە شاری بتلیس هاتۆتە دنیاوە بەڵام ڕاستییەکەی لە گوندی(گەمەرووی) سەر بە شاری قوم ـ ئێران لەدایکبووە، نەك لە کوردستانی باکوور . شەرەفخان کوڕی میر شەمسەدین خانی بتلیسە و هێشتا مێرد منداڵبوو، باوکی لە دەست زۆر و ستەمی سوڵتان سلێمانی عوسمانی خۆی و خێزانەکەی دەرباز دەکات و ڕوو لە ئێران دەکەن و پەنا دەبەنە بەر شا تەهماسپی یەکەم، ئەوەش بەو هۆیەوە بوو ناحەزانی بنەماڵەکە زمانیان لێدەگێڕن و سوڵتان سەلیمی عوسمانی گومان لە دڵسۆزییان پەیدا دەکات و فەرماندەدات میر شەمسەدین دەستگیر بکەن. خۆشبەختانە بەردەست ناکەوێت و ڕزگار دەبن، شای ئێرانیش بەهۆی پلەوپایەی زانست و کۆمەڵایەتی بنەماڵەکەوە ڕێزیان لێدەنێت و کارو فرمانی تایبەتییان لە دەرباردا پێدەسپێرێت. شەرەفخانیش لە بارەگا و کۆشکەکانی شا تەهماسپیدا پەروەردەو فێرە خوێندن دەکرێت و دواتر چەند پۆستێکی گرتە دەست گرنگترینیان پۆستی میری میران بوو، بەرپرسی ڕێکخستنی هەموو کارویاری میر و میرنشینەکانی کورد بوو لەگەڵ دەرباری شای ئێراندا. ئێزێکی و پلەوپایەی باوك و کوڕ لای شا، کاربەدەستانی دەربار و کۆشکەکان و لە هەموانیش زۆرتر قزڵباشەکان ئێرەییان پێدەبەن و دەکەونە پیلانگێڕان جێگەیان پێلێڕ بکەن و بکەونە قۆرتێکەوە. پلانەکەش سەریگرت و شا، میر شەرەفخان دوورەخاتەوە بۆ دەڤەری نەخچەوان و هەرلەوێ دەمێنێتەوە تا ساڵی ١٥٧٥ز، شا ئیسماعیلی صەفەوی ناشتی دەکاتەوە و دەیهێنێتەوە ئەسفەهان و پایەو نازناوی میری میرانی هۆزەکانی کوردی سەربە ئێرانی دەداتێ، بەڵام شەرەفخان دڵی بەکارو فەرمانی دەربارەوە نەمابوو، دەست لەکاردەکێشێتەوە و کار کەنار خۆتەرخان دەکات بۆ پرۆژەیەکی زانستی گەورە و ئەرکێکی نەتەوەیی پیرۆز، نووسینەوەی مێژووی میر و میرنشینەکانی کورد بە نێوی شەرەفنامە و بەو زانیارییە وردانەی لەبەردەستییدابوون و نەو هەموو ڕووداوانەی لە نێزیکەوە ناگاداریان بوو، ١٥٩٢/١٥٩١دەست بە نووسین دەکات و دوای هەوڵێکی مەردانە ١٥٩٧/٨/٤ز پرۆژەکەی تەواو دەکات و دواین وشەی شەرەفنامە دەنووسێت. میر شەرەفخان لەو جەنگەی مانگی١٥٨٧/٢لە نێوان عوسمانی وصەفەویدا ڕوویدا، بە خۆی و ٤٠٠ چەکدارەوە لایەنگری عوسمانییەکان دەکات و پشتدەکاتە صەفەوییەکان، سوڵتان مورادی سێیەمیش ١٥٨٩ لە پاداشتی کارەکەیدا بە پۆستی میرایەتی (بتلیس ـ بەدلیس) خەڵاتیدەکات کە نەو دەمە لە تەمەنی ٥٢ ساڵیدا بوو .

شەرەفنامە بە زمانی فارسی نووسراوە، بەڵام چ زمانێکی وێژەیی بەرز و پڕ هونەر. هەژاری موکریانی فارسی زان و شارەزای هۆنراوەو وێژەی فارس دەڵێت: (ئەگەر نووسینی نووسەرەکانی فارس لەو سەردەمەدا

لەگەڵ نووسینی شەرەفنامەکەی بتلیسی بەراورد بکەین، شەرەفخان سەرتۆپی هەر هەموو نووسەرانە بە زمانی فارسی لەو کاتەدا). گەر سەرنج بدەین هەژاری موکریانی شەرەفخانی گەیاندۆتە ئاستی هەرە بڵندی توانای لێهاتوویی کەڵە نووسەرەکانی فارس و بێگانەشەوە کە بەرهەمەکانیان بە زمانی فارسی نووسیوە، بۆ نموونە وەك هۆنەری بەرزی کورد نیزامی گەنجەیی کە هەموو گەلانی ئێران شانازی پێوە دەکەن.

میر شەرەفخان بە نووسینی ئەو شاکارە مەزنە مێژووی میرو میرنشینەکانی کوردی بەزیندوویی بۆ نەوەکانی جێهێشت و سنووری کوردستانیشی دیاریکردووە و زمانی کوردیش دابەشدەکات بەسەر چوار دیالێکتدا: کرمانجی (کورمانجی)، لوڕی، کەڵهوڕی، گۆرانی (هەورامی) و بە شایستەییش بوو بە باوکی مێژوونووسانی کورد.

بایەخ و گرنگی شەرەفنامە لەوەدا دەردەکەوێت سێ جار بە زمانی فارسی چاپکراوەتەوە. جاری یەك٠م لە لایەن ڤلادیمیر ولیانۆڤ زرتۆڤ ١٨٦٠ پەتروسبورك ـ رووسیا. دووەم جار فەرەجوڵڵا زەکی کوردی ١٩٣٠ قاهیرە ـ میصر. سێهەم جاریش ١٣٤٣ك . هـ (هـ.ش) لەلایەن موحەمەد عەباس لە تاران ـ ئێران. دووجاریش بە عەرەبی چاپو بڵاوکراوەتەوە.

١٩٥٣ مەلا جەمیل رۆژبەیانی کردوویە بە عەرەبی و لە بەغدا چاپی کردووە.

١٩٥٨ موحەمەد عەلی عەونی کردوویە بە عەرەبی و لە قاهیرە چاپ و بڵاوکراوەتەوە.

دووجاریش وەرگێڕدراوەتە سەرزمانی کوردی و چاپو بڵاوکراونەتەوە:

مەلا موحمودی بایەزیدی لە نێوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا.

هەژار موکریانیش کە وەریگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی دوو جاران چاپ و بڵاویکردۆتەوە:

١٩٧٣ چاپخانەی نەجەف ـ عێراق.

١٩٨١ لە تاران ـ ئێران.

شەرەفخان رێچکەشکێن و رابەرە بۆ مێژوونووسانی دوای خۆی وەك عەبدولقادر رۆستەم بابانی، مەستوورەی کوردستانی، نەمین زەکی، شێخ موحەمەدی مەردۆخ، پیرەمێرد، نەجمەدین مەلا، عارەب شامۆ، جەلیلی جەلیل، قەناتی کوردۆ، جێمس ریچ، دکتۆر کەمال مەزهەر، نەوشیروان مستەفا ئەمین، عەبدولڕەقیب یوسف، .... هتد، لەبەر رۆشنایی چرا گەشەکەی شەرەفنامەدا لاپەڕە فەرامۆشکراوەکانی مێژووی کورد هەڵدەدەنەوەو لەتاریکیی و لەنێوچوون و بیرچوونەوەی چەندین سەدەش قۆڵیان بۆ هەڵماڵی.

شێخ مارفی نودێ

شێخ مارف ١١٧٥ـ ١٢٥٤ کۆچی، لە بنەماڵەی شێخانی سلێمانی و نەوەی سەیدەکانی بەرزنجە و شێخ عیسێ و موسێ یە. سەرەتای لاوێتی لە مزگەوتەکەی قەڵاچوالان کە نەوکاتە پێتەختی فەرمانڕەوایی میرنشینی بابان بوو بە خوێندن و فێربوونی زانستە ئاینییەکان بەسەربردووە، کە ئیبراهیم پاشای بابانیش

ـ مەزراندنی شاری سلێمانی تەواو دەکات و بنکەی دەسەلاتی بابان لە قەلاچووالانەوە دەگوازێتەوە شاری سۆ- شێخ مارفیش دێتە سلێمانی و دەبێتە مامۆستاو پێشنوێژی مزگەوتی گەورە. شێخ مارف پەیرەوی ئەیینزای سوننە و ڕێبازی ئیمام شافیعی دەکردو لە ڕێبازە سۆفیەگەریەکانیشدا موریدی شێخ عەبدولقادری گەیلانی بوو لە نێو نەو ڕێبازە سۆفیگەرییانەی کە لە کوردستان و دەرەوەیدا باو بوون وەک قادری، سەدیقی، تەیفووری و نەقشبەندی. ئاینزای سوننە و ڕێبازی قادری بە فەرمی لە دەوڵەتی عوسمانیدا پەیڕەو دەکران، بەو هۆیەوە هەستو سۆزی شێخ مارف لەلایەنی هەواداری رامیارییەوە ڕوو لە سوڵتانەکان و ئایەنگری عوسمانیەکان بوو دژ بە شاکانی ئێران، پشتگیری والیەکانی بەغدای دەکرد نەک میرنشینەکانی کورد. شێخ مارف زانایەکی ئاینیی پڕ بوو، بەرهەمی زۆرن و زۆریان لە نێوچوون، یەکەمین ڕێکخەری کتێبخانەی کوردییە، کتێبخانەکەی مزگەوتی گەورە کە پاشاکانی بابان بایەخیان پێدەدا و دەوڵەمەندیان دەکرد.

شێخ مارف فەرهەنگۆکێکی عەرەبی ـ کوردی بەشێوەی هۆنراوە ڕێکخستووە ١٤٧٥ وشەی لە خۆگرتووە بە نێوی کتێبی (نەحمەدی)، بۆ ئەوەی بە بتوانێت بەئاسانی نەحمەدی کۆڕی فێرە زمانی عەرەبی بکات کە دواتر بە کاك ئەحمەدی شێخ ناوی دەرکردووە.سەردەمی میرمندالێم ناوەڕاستی سالانی پەنجاکانی سەدەی ڕابردوو دەبوو شەوانە بەشێکی بۆ باوکم بخوێنمەوە، کە نەویش تەواو دەبوو کتێبی ئاقییەی کوردی (عەقیدە ـ عەقیدەنامەی کوردی) بۆ دەهێنام، هەزار دروودی خوا لە گیانی پاك و پەپوولەئاسای، مرۆڤێکی یەکجار سادە بوو، زۆر بە مرۆڤی سەردەمەکەی نەدەچوو، دڵو دەروونی پاك وەك دڵو دەروونی ساواکان، چاوی لە سامان و مالی دونیاش نەبوو، پارووبەك نان و دوو چای خەست و شیرین و سەرینێك شانی لەسەر دابدایە سوپاسی یەزدانی دەکرد. باوکم شێخ کەریمی شێخ ئەحمەدی شێخ ئەمینی سەید قاسم دەگەڕێتەوە سەر سەیدەکانی پیرخدری شاهۆ، ئەوە نازانم سەید قاسم کەی وڵاتی ئەردەڵانی جێهێشتووە و هاتووەتە دیوی بابان و بەرووداوا مەڕداری و بازرگانی کردووە و شێخ ئەمینی کۆڕی سەرەتای دوکاندارەکانی سلێمانی بوون و بە شێخ ئەمینی وەتراخچی ناسراوە، وەتراخچی فرۆشیاری پێویستییەکانی ناو مالە وەك فەرش و بەڕە و جاجم و بەرماڵ و.... هتد. شێخ ئەحمەدی کوڕیشی (شێخ ئەحمەدە رەش) سەردەمی تورك مامۆستای قوتابخانە بووە، صالی ١٩٧٦مامۆستای وانەبێژ بووم لە خوێندنگەکەی گوندی سیتەك ـ شارباژێڕ، دوای یەکترناسین دوو پیرە پیاو وتیان ئێمە هەردووکمان لای باپیرت دەماغوێنـد، لێرە مامۆستای مەکتەب بوو، بەزمانی تورکی پێی دەخوێندین، پیاوێکی بالا بەرزی بە شان و شەوکەت، کەواو صەلتە و چاکەتی لەبەردەکرد، مشکی و جامانەی پێکەوە لەسەر دەبەست، دوو چاوی تیژی کاریگەری هەبوو (کاریان لە عەقڵو شعور دەکرد) هەندێکیش تووڕە و بەزەبر وداروەشێن بوو.

شێخ ئەحمەدی باپیرم دیوانی هۆنراوەی هەبوو، لە شوێنی دیکەدا بەسەرم کردووەتەوە.دیاری بابانی پۆرزام

دەڵێت مامۆستا هەردی زۆربەی هۆنراوەکانی باپیرمانی لەبەربوو، زۆر جار دەیوت (وەرە بزانم دەزانیت نەم شیعرە هی کێیە ؟)لەگەڵ شێخ مەحمود مەلیکی کوردستانیش نێوانی خۆش نەبووە، هەرچەند ئاشتیکردووەتەوە و وتوویەتی ئەحمەد نێمە هەق بن ئامۆزاین، لە نێوان مزگەوتی کاك ئەحمەد و گەڕەکی مەلکەندیدا بۆ خۆت و مندالەکان بە کامی دڵی خۆت زەوی بپێوە و بیکەرە خانوویەرە، خوا پەکناخات. لە راستیشدا هەروابووە وەك بەتەمەنەکان دەیانگێڕایەوە بە گوریس زەویەکی بەرفراوانی پێواوە و ئاوەدانی کردۆتەوە کە هەتا نەمرۆش سنووری دەرەوەی هەروەك خۆیەتی لە گەڕەکی شێخان ـ کارێزی ئەحمەد زەنگنە.

فەرهەنگۆکەی شێخ مارف بەم شێوەیە دەستپێدەکات:

الحمد لله علی ما وهب	**هدانا الی لسان العرب**
بنام خدا حی لایموت	**پەروەردگاری ملك و ملکوت**

ئینجا دەڵێت:

(رأس)سەرە، (عَین) چاوە	(بَدَن) قالب، (اسم)ناوە
(أنف)لوتە، (حاجب) برۆ	(فَخذ) رانە، (رکبه) ئەژنۆ[7]

باوکم لە من خوێندەوارتر بوو، مەبەستی ئەوەبوو لە پاڵ پەرتووکەکانی خوێندنی سەرەتایدا سەرچاوەی دیکەش بخوێنمەوە و هانیدەدام و گۆڤارەکانی گەلاوێژ، هیوا، شەفەق و پەیامی بۆ دەهێنام، جگە لە باوکایەتییەکی پڕ لە میهر و خۆشەویستیی و قوربانیدان قەرزاریاری ئەوەشم فێری خۆشەویستیی کتێب و خوێندنەوە و پاراستنیی کتێبی کردم و هەر لەو دەمەوە خولیای خوێندنەوە و کۆکردنەوەی کتێب و رۆژنامەی ژین و پاك راگرتنیان بووم و بوونە بەشێکی گرنگی ژیانم هەتا ئەمرۆ.

شێخ مارف نۆدێ رابەری رێبازی صۆفیگەریی قادریی (شێخ عەبدولقادری گەیلانیی) بوو لە کوردستانی باشوور و لە ململانێیەکی توندوتیژدا بوو لەگەڵ رێبازی صۆفیگەری نەقشبەندی ـ نەقشی (شاهی نەقشبەند) بەڕابەرایەتی مەولانا خالیدی نەقشبەندی شارەزووری.

شێخ مارف و موریدەکانی هەواداری دەوڵەتی عوسمانی و سوڵتان و والییەکانی بەغدا بوون، بەڵام مەولانا خالید بەپێچەوانەی شێخ مارف و زۆربەی هەرە زۆری زانایان و پیاوانی ئاینەوە لە کوردستانی نەو سەردەمەدا هەموو تواناکانی خۆی لە نێوان ئایندارای و پشتگیری میرنیشینی بابان و میرەکانیدا دابەشکردبوو، رووی لە کورد و پشتیکردبووە تورك و سوڵتان و والییەکان و بەناشکرا و نهێنی دژایەتیدەکردن، ئەمەش سەرباری جیاوازی نێوان دوو رێبازەکە، بووە هۆی کێشە و ململانێی نێوانیان و بەتایبەتیش لە نێوان هەردوو رابەرەکەدا خەستبووەوە و والییەکانی بەغدا و سوڵتانەکانیش ناگری دووبەرەکییەکەیان خۆشەکرد.

شێخ مارف زۆر شانازی بەرەچەڵەك و باپیرانی خۆیەوە دەکرد کە دەچنەوە سەر بنەماڵەی پێغەمبەر

محممد (د.خ) تانەو تەشەریشی لە مەولانا خالید دەدا، ناچێتەوە سەر ئەو بنەماڵە هەرە پیرۆز و خوێنە پاکەو رابەرایەتیی ڕێبازێکی ئاینیی (تەریقەت و ئیرشاد) نە کاری ئەوەو نە شیاوی ئەو کارەشە. دەڵێن شێخ مارف (کۆستە)بووە،بۆیە مەولانا لە وەڵامدا وتوویەتی:

فەزیلەی ئەصل و فەصڵ کەس ناکاتە صاحیب فەزڵ
کە تۆ کۆستەی بە تۆ چی، مامە، ریشی باوو باپیرت

دوای بڵاوبوونەوەی ئەو ڕەخنە قورس و کاریگەرە دەڵێن چەکدارێکی نەناسراو لەبەردەرگای خانەقاکەی خۆیدا لە سلێمانی تەقە لە مەولانا خالید دەکات.. دۆستانی هەردوولا و چاکان دەکەونە نێوانەوە و دوای ناشتبوونەوە شێخ مارف گلەیی لە مەولانا دەکات لەو هۆنراوەیەدا مەبەستی ئەوە و بە کۆستە ناوبردووە (لەراستیشدا شێخ مارف کۆستە بوو) مەولانا لە وەڵامدا دەڵێت یا شێخ ئەوە کەوایەکە (بەرگێکە) و بڕیومە، بۆ هەر کەسێك دەگونجێت و پڕبەڕێتی پیرۆزی بێت!

مەولانا خالیدی نەقشبەندی[8]

مەولانا خالید ۱۱۹۳ـ ۱۲٤۲ك. لە تیرەی جافی میکائیلییە، لە گوندی بەڵخەی قەرەداخ هاتۆتە دنیاوە و هاوڕێنی سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەوڕەحمان پاشای بابانە، ڕێبازی صۆفیگەریی نەقشبەندیی نوێکردەوە و موریدێکی زۆری پەیداکرد کە تا ئەو کاتە هیچ شێخێکی تەریقەت ژمارەیەکی وەها زۆر موریدی لە نێو مەلا و زاناکانی ئایندا لە دەور کۆنەبووبوونەوە. مەولانا باوەڕنامە (نیجازە)ی لە شێخ قەسیمی مەردۆخی وەرگرت لە سنە و دەگەڕێتەوە بۆ سلێمانی وئەوڕەحمان پاشای بابانیش دەیکاتە مامۆستاو پێشنوێژی مزگەوتەکەی خۆی لە جێگەی سەید عەبدولکەریمی بەرزنجەیی.

مەولانا ۱۲۲۰کوچ دەچێت بۆ حەج و ۱۲۲۵ چۆتە هیندستان و تەریقەت لە شێخ عەبدوڵڵای دەهلەوی وەردەگرێت و دەگەڕێتەوە سلێمانی. سەردەمی ناو و ناوبانگی مەولانا هەمان سەردەمی کێشەی نێوان ئەوڕەحمان پاشای بابان و سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشا لە لایەك و ئەوڕەحمان پاشا و والی عوسمانیی بوو لە بەغدا لە لایەکی دیکەوە. شێخ مارفی نۆدێ لە نوێکردنەوەی ڕێبازی نەقشبەندیدا لەسەر دەستی مەولانا خالیدو ئەو هەموو موریدەی دەوریانداوە ناڕەحەت بوو، بە تونڈی بەربەرەکانێ و بەرەنگاریی دەکرد[9]، میرەکانی بابان و والی بەغدا و زانا عەرەبەکانی عێراقیش پشتگیریی شێخ مارفیان دەکرد، بەڵام دەنگی زۆڵاڵی مەولانا کپ نەدەکرا، بەناچاریی نێوانی لەگەڵدا خۆش دەکەنەوە و دڵی دەدەنەوە،سەردەمی مەحموود پاشای بابان خانەقایەکی بۆ دروست دەکات لە دامێنی شاری سلێمانی، نێستەش هەر ناودانە و صاڵی ۱۹۷۰ بارزانی مستەفا فراوان و نۆژەنیکردەوە.

مەولانا خالید وەك زانایەکی ئاینیی مەزن،ڕابەریی ڕێبازێکی صۆفیگەریی جەماوەریی فراوان بوو، نیشتمان پەروەرێکی بەباوەڕو هەڵوێستیش بوو، چاوی لە دواڕۆژ و چارەنووسی بابان بوو، لەوە دڵنیابوو

بەردی بناغەی هێزو مانەوەی بابان وەك قەوارەیەكی رامیاریی كورد بەستراوە بە برایەتیی و هاوكاریی و دوورکەوتنەوە لەبەرژەوەندیی تەسكی میرەكان، بۆ نەو ئامانجەش بە هەوڵو ماندووبوونێكی بەردەوام مەحمود پاشا، عوسمان پاشا و عەبدوڵڵا پاشا لە بەردەمیدا بەچۆكدا دێن و لەسەر دەستی نەودا سوێندی گەورە دەخۆن بە قورئانی پیرۆز و بە تەلاق و خەنجەری دەبان، دۆست و دڵسۆز و لە ناست یەكتردا دڵپاك و پشتیوانی یەكتر بن، هیچكامیان ژێربەژێر هاوكاریی بێگانە نەكات دژی ئەوانیدیكە، هەر نامەیەك لە والی بەغدا و فەرمانڕەوای كرماشانەوە بۆیان دێت نەیشارنەوە و هەمووانی لێناگادار بكەن... بەڵام نە مەولانا و نە میرەكانیش لە ناخی دڵدا باوەڕیان بەو ڕێككەوتنە نەبوو!! دوابەدوای خەستبوونەوەی كێشەكان و ململانێی نێوان مەولانا و شێخ مارف، مەولانا ناچار دەبێت سلێمانی و مەڵكی بابان جێدەهێڵێت و ١٨٢٠ سەری خۆی هەڵدەگرێت بۆ بەغدا و ئیتر لەوكاتەوە هۆنراوەی بۆ میرەكانی بابان بەدەمدا نەهات و پاشماوەی ژیانیشی سەرگەردان و بێنارام لە نێوان سلێمانی، بەغدا، قەرەداغ، هەمەدان، شام و هیندستان تێپەڕاند هەتا ١٨٢٧/٦/٧ لە تەمەنی ٥١ صاڵیدا بە نەخۆشیی رشانەوە (تاعون) بە ناكامیی و هەناسە ساردیی لە دیمەشق سەردەنێتەوە و لە چیای قاسیون بەخاك سپێردرا. لەم سەردانەی دواییمدا بۆ كوردستان صاڵی ٢٠١٠ لە هەیوانە گەورەكەی خانەقای مەولانا خالید لە سلێمانی (دیوارکوتێك)م لە شێوەی كارتۆنێكی سپی گەورەدا بەرچاو كەوت، وتارخوێنەری خانەقاكە، یاسین دەرویش غەفور ئامادەی كردبوو، ژیاننامەی مەولانای چرووپڕ لە چەند دێڕێكدا بە خەتێكی جوان نووسیبوودوە،لێرەدا وەك خۆی دەینووسمەوە:

مەولانا خالید ناوی خالید نەحمەد حسێن، نازناوی ضیاءالدین و بە (ذوالجناحین) ناسراوە (ظاهر و باطن) (مەبەستی لە زانستە ئاشكراو نهێنیەكانە. ن. ك). لە تیرەی میكائیلی هۆزی جافە و بەرەگەز دەچێتەوە سەر عوسمانی كوڕی عەففان. دایكی فاتیمەیە و لە ساداتی پیرخدری شاهۆیە. "صاڵی لە دایكبوونی، ئەمین زەكی بەگ بە ١٨٣٧/١٨٣٦، سەججادی بە ١٨٣٠، كاكەی فەلاح بە ١٨٣٢/١٨٣١ مەزندەیانكردووە و لە تشرینی دووەمی ١٩٠٦ دا كۆچی دوایی كردووە".

مەولانا دوو برای هەبوو حەمەخان و مەحمود صاحیب كە خەلیفەیەكی بەهرەمەند بوو، مەولانا ١٢١٣ك.لە مزگەوتی نەورەحمان پاشا لە سلێمانی بووە بە مودەڕیس، ١٢٢٠ك. چووە بۆ حەج، پێیانوتووە فەقێی تۆ لە هیندستانە، (مەبەست لە سەركەوتنە ن. ك) دوای صاڵێك ڕێگا ١٢٢٢ك. دەگات و لەسەر دەستی شا عەبدوڵڵای دەهلەوی دامەزرێنەری ڕێبازی نەقشبەندی تەریقەتی وەرگرت و صاڵێك ماوەتەوە. لە گەڕانەودا شێخ موحەمەدی قەسیمی لە سنە باوەڕنامەی مەلایەتی پێداوە وهەر ئەویش یەكەمین موریدی مەولانایە. لە سنەوە دەگەڕێتەوە سلێمانی و ئەجا بەغدا ولەوێ خانەقای خالیدییەی بۆ دروست دەكەن، ١٢٢٨ك. مەحمود پاشای بابان دەیهێنێتەوە سلێمانی و خانەقای مەولانای بۆ دروست كرد، لە هەولێر و شام و ئەستەمبوولیش تەكیە و خانەقای هەیە، بەرهەمی زۆری بە كوردی و عەرەبی و فارسی

نووسیوه، له ژیانی هاوسەریدا لـه نـافرەتێکی خزمـی خـۆی، عەبـدوڕەحمان شـەهابەدینی بـووە، هاوسـەری دووەمی عەرەبی بەغدا و سێهەمیش فەلەسـتینییە.

چیرۆکی مامەیارە (نووسینی م.ج)[10]

هەڵکەوتی جوگرافیایی گردی مامەیارە:[11] لە رۆژهەڵاتی سلێمانییەوە نزیك شار، گردێکی قوتی روت و لماوی هەیە، تەنیاو نەختێك لە گردەکانی تر، وەك پاڵەوانێکی بەهێزو فیـز، لـوتی بـە چەشـنێك بـۆ ئاسـمان بەرزکردۆتەوە هەروەکو بیەوێت بـەو نزمـی خۆیـەوە (نزمیـەی خۆیـەوە ن.ك) شـان لـە شـانی کـوڕە کـاژاوو پیرەمەگروون بدات. ئەم گردە بـەفیزە (لوتبـەرزە)[12] ئەگـەر گلەییـەکی لـە بـەختی خـۆی بووبێـت بـەهۆی ناوەکەیەوەیە، هەتا نزیکەی سی‌وحەوت صاڵ لەمەوپێش پێیدەوترا گردی گۆڵان. بـەڵام لـەو صـاڵانەدا خـوا بەئاواتی خۆی گەیاندو بەناوێك شاد بوو، هەرچۆنێك پێوەی بنازێت بۆی رەوایە، گردی مامەیارە.

پیر مامەیارە کە ئێستا لە پلەی سەری گردەکەوە سەیری کردەوەکانمان دەکـات بـەلای زۆرێـك لـە لاوانـی ئەمڕۆوە بۆتە کەسێکی دێرین، رەنگە هەندێکیان هەر نەیناسن، چونکە ژیانی (مێژووی ژیانی) مامەیارە و مەزنەکانی گەلەکەمان ونبووە.[13] خۆشـبەختانە مـن بـە چـاوپێکەوتنی شـاد بـووم، پیـاوێکی باریکەلـەی کەڵەگەت، دووچاوی تیژ و رووبەکی چرچ، ریش چەرمگ و بەرسێلکراو، دیەنێکی سەیری هەبوو، رووخۆش و رەند بوو، لە جلوبەرگدا ئەنتیەکەخانەیەکی گیاندار بوو (زیندوو بوو)، رۆژانـی هـەینی و چـراخان زرێ و کلاوزەڕی (کلاوزرێی) ئەپۆشی، جوتێك قەرەبینای زلی بە پشتیدا شۆڕ ئەکردەوە، دوو دەمانچەی ئەکرد بـە بەریا (دوو دەمانچەی راست و چـەپ ئەبەسـت) شـمشێرێك بـە پـشتییەوە، رمێکـی درێـژ بـە دەسـتییەوە و لەپێش موتەصەرِیف و کاربەدەستان و خەڵکەکەوە ئەڕۆیشت.

مامەیارە خۆشەویستی منداڵان بوو، ئەویش منداڵانی خۆشدەویست، شەوانی چراخان مامەیارە ئەهاتایە و دەمانچەیەکی ئەتەقاندایە زەماوەند دەسـتی پێنەدەکرد، بۆیە منداڵان چاوە چـاوی هـاتنی بـوون، هەرکـە پریـشکی ئـاگر لـە لوولـەی دەمانـچەی ئـەوەوە دەتروسـکایەوە، ئاگربـازی دەسـتی پێدەکرد. لـەبیرم دێـت هەرکاتێك نێمەی منداڵ پێیدەگەیـشتین بـە چـنگ شـەکری (شـیرینی) بەسـەردا دابەشـدەکردین، هەمیـشە هەردوو گیرفانی پڕبوون لە شیرینی. چاك دێتەوە یادم دەستیشی ئەهێنا بەسـەرماندا و دەیـوت: "منداڵینـە هیوام بەئێوەیە". ئێمەی منداڵ تەنیا دیوی دەرەوەی مامەیارەمان دەناسی و بەهۆی شـارئاین[14] و بـەرگی ئەنتیکە و دەمانچەکانی و چەرەی خۆش، خۆشمان دەویست، بەڵام کە گەورەبووین و دیوی ناوەوەی ئەم پیـرە جوامێرە تێگەیشتین، خۆشەویستتر و گەورەتر بوو لامان، پیر مامەیارە ناوی یار ئەحمەد کـوڕی خـدر بـەگی هۆزمـەر ئاغـای گونـدی وەننەرێنـە (وەندەرێنـە)ی شـاریاژێرە، هۆزمـەر ئاغـای بـاپیرەی یەکێکـە لـە دوازدە سوارەی مەریوان.

ئەوەندە لای ئەوڕەحمان پاشای بابان خۆشەویست و بەڕێز بوو، ئەو شمشێرەی فـەتح عـەلی شـا، لـە تـاران

پێشکەشی کردبوو، دەیداتێ. وەك بۆمان روون بۆتەوە یارنەحمەد ١٨٠٤ لە گوندی وەندرێنە لە دایکبووە، دواتر لەسەر رێوشوێنی باووباپیرانی دەبێتە نۆکەری (پیاوی) پاشای بەبە.

١٨٤٠ دەبێتە نەفسەری تۆپچی (تۆپخانە)ی بابان و هەتا شەڕەکەی کۆیە لەو پۆستەدا بووە.

چیرۆکی جوامێریی مامەیارە

ساڵی ١٨٤٧ نێوانی نەحمەد پاشای بابان و دەوڵەتی عوسمانیی تێکدەچێت، تورك بە سەرکردایەتی سەرلەشکر نەجیب پاشا هێرش دەکاتە سەر میری بابان، لەشکری تورك و لەشکری بابان لە خۆرئاوای کۆیە بەرامبەر یەکتر دەوەستن، کات بەهارو مانگی گوڵانە (نیسانی)، نەحمەد پاشا بارەگای لە گردی ریزەو دامەزراندووە، لەشکری کورد نەوەندە وریان بەرز بوو، دڵنیابوون لە شکاندنی لەشکری دوژمن، بەڵام داخی بەجەرگم بەختی رەشی کورد لێرەشدا نەیکرد، نێوارەی رۆژی پێنجشەممەی کۆتایی مانگ، سەرباز چاوەڕوانی مووچەی مانگانە بوون، یەکێك لە وەزیرەکان (یارمەتیدەرانی میری بابان)[١٥] بە پاشا دەڵێت: "تووڵە هەتا برسیی بێت چاکتر راو دەکات"، پاشای بابان دەیسەملێنێت و نەو رۆژە مووچەی مانگانەی سەربازەکانی لەشکر نادەن، لەشکر پێیدەگاتەوە، قوڕەکە خەست دەبێتەوە:

١ـ دواخستنی مووچەی مانگانەی سەربازان.

٢ـ سووکایەتییکردن بە چەکدارەکان و چووانیان بە تووڵەو تانجی.

٣ـ کەموزۆر کاریگەری پڕوپاگەندەی تورك بەنێو لەشکری کورددا، گوایە رووبەڕووبوونەوەی لەشکری خەلیفەی مسوڵمانان پێچەوانەی ئاینی ئیسلامە، زەمینەخۆش دەکەن لەشکری بابان بێدەنگ بڵاوەی لێ بکەن و هەرکەس بچێتەوە مالی خۆی و ئاگردانی (تەقاندنی) گوللەتفەنگێك دەکەن بە پەرلەی نهێنی لە نێو خۆیاندا، بریندار ئاغای بینباشی پێدەزانێت، بەپەلە دەچێتە لای پاشا، هاوکات لەشکر تەقەی تفەنگێك دەبیستن کە پەرلەی نهێنی بڵاوەکردن بوو، تۆپڵی نەو شەوە رەشەبایەکی توند بووە و تفەنگێکی هەڵواسراو بە کۆڵەکەی خێوەتێکەوە دەکەوێتە خوارەوە و دەتەقێت، لەشکر وادەزانن پەرلە نهێنییەکەیە، بڵاوەی لێدەکەن. نەحمەد پاشای بەخت رەش کە نەمە دەبینێت لەشکر پشتیان چۆڵ کرد بە چەند چەکدارێکەوە سەری خۆی هەڵدەگرێت و بەمجۆرە دوا فەرمانڕەوای میرنشینی بابان لە وڵاتی مادو ئاری دوور دەکەوێتەوە.لەشکری تورك ناگادار نەبوون، لەشکری بابان بڵاوەی کردووە، سبەینێ دێنە پێشەوە، بەڵام بەرەنگاریەك نابینن و بێخەم پێشڕەوی دەکەن هەتا لە پرێکدا گوللە تۆپ بەسەریاندا دەبارێت، سەرلەشکری تورك تێدەگات نەوە چەند سەرباز و نەفسەرێکی تۆپخانەی کوردە و ماونەتەوە نەگینا لەشکری دوژمن و میری بابان کشاونەتەوە و بەرەی جەنگیان چۆڵکردووە، فەرمان دەدات گەمارۆیان بدەن و دەستگیریان بکەن. یارنەحمەدبەگی نەفسەری تۆپخانەی بابان کەوتە دەست دوژمن. سەرلەشکری تورك

نەجیب پاشا، ئەفسەری تۆپخانە بانگدەکاتە لای خۆی و دەپرسێت :

نەجیب پاشا: لەشکری پاشاکەتان بڵاوەی کرد بۆچی تۆ بە تەنیا بەرەنگاریت دەکرد؟

مامەیارە: من ئەفسەری بەرپرسی تۆپخانەم، فەرمانی جەنگم پێدراو ئەرکی خۆم جێبەجێ دەکرد.

نەجیب پاشا: فەرماندارت سەری خۆی هەڵگرت، ئەی تۆش بۆ دەستت لەشەڕ هەڵنەگرت؟

مامەیارە: پێشتر وتم فەرمانی تۆپبارانم وەرگرتبوو بەڵام فەرمانی راگرتنی تۆپبارانم وەرنەگرتووە.

نەجیب پاشای سەرلەشکری تورک، مامەیارەی دەچێت بە دڵدا و دەڵێت:

بۆ ئەم جوامێرییەت دەمەوێ خەڵاتت بکەم، چیت دەوێ بیڵێ.

مامەیارە: خوا پاشای خۆم بۆ بهێڵێت هیچم ناوێت.

نەجیب پاشا: پاشای خۆت ڕۆیشت، وڵاتتان کەوتە ژێردەستی دەوڵەتی عوسمانی، دڵخوازیت چییە؟

مامەیارە: دوای ئەوە ژیانم ناوێت تا مانی دنیام بوێت!

نەجیب پاشا بە چاوی پەسەندی و ڕێزلێنانەوە تەماشایدەکات و دەڵێت: باشە.

هەرئەو ڕۆژەش نەجیب پاشا دەزانێت مامەیارە گوندی کانی دڕکەی سەگانی بە بەرات بەدەستەوەیە، فەرمانی بەراتەکەی بۆ نوێدەکاتەوە کە نێستا بە دەست نەحمەد ئاغای گوسالّەی خزمیوەیە. ئەو کەسەی نێستا لەو گۆڕە تەنیاو تاریکەی گردی گوڵاندا ئەحەسێتەوە و گردەکە بەناوی شەوەوە ناونراوە گردی مامەیارە، مامەیارەی کوردپەروەر، سی و حەوت سالّە بە ئازارەوە چاوەڕوانی جەژنی سەربەخۆیی کورد دەکات.[١٦]

بزاڤی چاکسازیی ئایین دژی کەنیسەی ڕۆما
بە ڕابەریی مارتن لۆسەری ئەڵەمانی
١٤٨٣ــ ١٥٤٦
بنەماو سەرەتای بزاڤی ناسیۆنالیزمە لە ئەورووپا،
ئایدیای نەتەوەخوازیی
جێگە بە ئایدیای ئاین لەقەدەکات و
شەش دەوڵەتی نەتەوەیی دادەمەزرێن،
لە کوردستانیش ئەحمەدی خانیی
دوای سەدەو نیوێك ئەو بانگە دەدات
بە گوێی کوردا.

ئەحمەدی خانی ـ ئەحمەد کوڕی ئەلیاس

خانی ١٦٥٠ـ ١٦٥١ لەناوچەی بایەزیدی کوردستان(ی باکور) لە دایکبووە ١٧٠٦ـ ١٧٠٧ هەر لە بایەزید مردووە،[١٧] کوردێکی بە ئەمەك و نیشتمانپەروەرێکی خەمخۆر و دڵسۆز و هۆنەرێکی بە توانا و نووسەری شاکارەکەی مەم و زین کە چیرۆکێکی ئەوینداری تراژیدیایە و شان لە شانی ڕۆمیۆ جولیوت دەدات، ماندوونەناسێکی کورد، پیر رامیار و نووسەرو لێکۆڵەرەوە و یەکەمین کوردۆلۆژی کورد، پرۆفیسۆر دکتۆر جەمال نەبەز شاکارەکەی ئەحمەدی خانی دەگۆڕێتە سەر زمانی ئەڵمانی و ساڵی ١٩٦٩ یەکێتی خوێندکارانی کورد لە ئەورووپا (نۆکسە) چاپ و بڵاویدەکاتەوە و دووجاریش لەلایەن هەڤاڵە نەمساویەکانی گەلی کورد و ئەکادیمیای زانست و هونەری کوردەوە لە ١٩٩٤ دا چاپکراوەتەوە.

خانی مەزن ١٦٩٤ـ ١٦٩٥ لە تەمەنی ٤٤ ساڵیدا لە نووسینی شاکارەکەی دەبێتەوە،[١٨] خانی بە ناسۆر و دڵبرینداریی گەلەیی و گازندە لە کورد دەکات بۆ بەو جۆرە میژوو و کەلەپووری خۆیان لە بیرکردووە و خزمەتی بێگانە دەکەن و سەرمایەی زانست و بەهرەکانیان بە فیڕۆ دەدەن، خانی مەزن لەو سەردەمەدا هەست بە ڕاستییە تاڵەکان دەکات و کوردستان بە زیندانێکی گەورە دادەنێت بۆ کورد و دەڵێت ئێمە کە ناکۆك و ناحەزی یەکترین بووینەتە لەمپەر لە نێوان دوژمنەکانی کورددا، تورك و فارس و پاراستنی بەرژەوەندییەکانی ئەو دوژمنانەدا، خۆئەگەر وانەبوایە و کورد هاوکار و هاودەنگو یەکدڵ و یەکدەست بوونایە ئەوان خزمەتکاریی نێمەیان دەکرد.

سەردەمی نووسینی مەم و زین سەردەمی میرنشینی بۆتانە و بە زمانی کوردی، دیالێکتی باکوور نووسیوێتی و هەر هەموو پاڵەوان و کارەکتەرەکانی داستانەکەش کوردن "ئەز کوردم، ئەز چیاییم"، داستانی مەم و زین پانۆرامای ژیانی کوردە لە ڕووی فەلسەفی، ڕامیاری، کۆمەڵایەتییەوە، ناوێنەیەکی باڵای ژیانی کوردەواری و شێوازی بیرکردنەوەی زۆربەی کوردی باکووڕە لەو سەردەمەدا،[١٩] خانی بەو داستانە مەزنەی مەم و زین و بەرهەمی دووەمیشی (لوغەتی نەوبەهاری) بەرلە ئەورووپا بیری لە ناسیۆنالیزمی لە میشکدا خەملیوە و بڵاوکردۆتەوە کە ئەورووپا دوای شۆڕشی پیشەسازی و سەرنگوون بوونی ڕژێمی فیوداڵ و پەیدابوونی چینی بورژوا و دامەزراندنی پەرلەمان لە ژێر سایەی قەرالەکاندا ئینجا تێزی ناسیۆنالیزم لای ئەوان دوای شۆڕشی بورژوای ئینگلیز ١٦٤٠ـ ١٦٦٠ و شۆڕشی فەرەنسا و ڕووخاندنی زیندانە سامناکەکانی قەڵای باستیل ١٧٨٩ ئینجا لە ئەورووپا بڵاوبووەوە و هەموو ئەورووپا و ئەمەریکا و سەرەتای سەدەی بیستەمیش و دیارتر بڵێین لە ١٩٠٨وە بە ناسیا و ئەفریقاشدا بڵاوبووەوە و ڕژێمە گەندەڵە حەوت سەد ساڵییەکەی دەوڵەتی عوسمانی هەڵتەکاندو ململانێی دوو ڕێبازەکەی ناینی عیسایییشی بەدوادا هات لە نێوان کەنیسەی کاسۆلیك و ئینگلیکیدا و سەرهەڵدانی ڕێبازی سێهەم و دامەزراندنی کەنیسەی پرۆتستانت کە ڕەنگدانەوەیەکی ئەنجامی ناکۆکیی و ململانێ ناشکرا و نهێنییەکانی

نێوان ئاینی عیسایی و ئیسلام بوو.

خانی هۆنراوەکانی بە دیالێکتی کرمانجی باکوور و شێوەزمانی ناوچەی هەکاری هۆنیوەتەوە و وشەی عەرەبیشی زۆر تێدان.[٢٠]

خانی بە ئاواتی رزگاری کورد بووە لە چنگی بێگانە و زۆریش پەرۆشی یەکگرتنی هێزەکانی کورد بوو کە گرنگترین فاکتەرەکانی سەرکەوتن و سەربەخۆیی هەموو گەلێکە (ئەگەر نێمە لە ناوخۆماندا "نیتیفاق" مان هەبوایە دین و دەوڵەتمان تەکمیل دەکرد، عیلم و مەعریفەتمان تەحصیل دەکرد و لە باتی ئەوەی ولاتی ئێمە ببێتە بەرزەخ "لەمپەر" لە نێوان لەشکرەکانی رۆم و عەجەمدا و لە گۆمی خوێندا نقوم بێت، هەموو ئەوانە نۆکەرییان بۆ ئێمە دەکرد)[٢١]، بەڵام سەرانی کورد ئاوڕی لێنادەنەوە و بایەخێك بە نامۆژگارییەکانی نادەن، بۆیە بە ناسۆرەوە دەڵێ:

(مەزنی مە، کە ژێر و چاکەناسە　　بۆم تێنەگەیندرا چ باسە)[٢٢]

هەروەها دەڵێت:

گەردێ هەبووا مە ئیتیحادەك　　وێکرا بکرا مە ئین قیادەك

تورك و عەرەب و عەجەم تەمامی　　هەمیان ژمەرا دکر غولامی

گەڕۆك و خۆرهەڵاتناسەکان بایەخی زۆریان بە هۆنراوەکانی خانی داوە، (چاپمان) دەستنووسەکانی دۆزیوەتەوە، ئافرەتێکی کوردی ڕووسیا، مارگرێت، نامەی دکتۆراکەی لەسەر خانییە، یەکەمینجاریش خۆرهەڵاتناسی ئەڵمانی لیرخ شاکارەکەی مەم و زین لە ٢٥٥ ڕووپەڕدا چاپ و بڵاوەکاتەوە و وەرگێڕدراوەتە سەر ئەم زمانانە:

١٩٥٨ بۆ زمانی عەرەبی

١٩٦٢ بۆ زمانی ڕووسی

١٩٦٦ بۆ زمانی فارسی

١٩٦٨ بۆ زمانی تورکی

١٩٦٩ بۆ زمانی ئەڵمانی

١٩٦٩ بۆ زمانی ئینگلیزی

١٩٧٦ بۆ زمانی ئازەری

١٩٨٠ بۆ زمانی سویدی

٢٠٠٧ بۆ زمانی فەرەنسەیی

فەرهاد پیرباڵ دەڵێت چیرۆکی مەم و زین (Legende kurde) ئەلێکساندەر شابا، ساڵی ١٨٥٦ بە ئەلفبای لاتینی نووسییەوە و لە دیالێکتی کرمانجی باکووردا وەریگێڕایە سەر زمانی فەرەنسایی.

محەممەد ئەمین زەکی بەگ

شۆڕەسواری رووناکبیران و میژوونووسانی کورد موحەممەد ئەمین زەکی ١٨٨٠ ـ ١٩٤٨ لە شاری سلێمانی چاوی هەڵهێناوە و هەر لەوێش دوا مانڵئاوایی کرد. ئەمین زەکی ئەفسەرێکی ئازا و بە ئەزموون و پلەبەرزی لەشکری شەشەمی عوسمانی بوو، نیشتمانپەروەرێکی میانڕەو و سەرپاست و دڵسۆزی نەتەوەکەی بوو، دوور لە هەست و سۆزی دەروون ریالیزمانە بیری دەکردەوەو هەر بەو چاوەیش دەیپروانییە بارودۆخی کورد و وەك پزیشکێکی شارەزای جەستە زامدارەکەی کورد، دەستی لەسەر زامەکان دادەنا و دەرمانی بۆ دەدۆزییەوە کە تەنها جارێکیش بەکاری نەهێنا![٢٣] زەکی لەگەڵ ئەفسەرانی هاوڕێی، تۆفیق وەهبی و ڕەمزی فەتاح ڕاپۆرتێك بۆ سەرکردایەتی سوپای تورك دەنووسن، ئەم جەنگەی دژی بەریتانیا دەکرێت بناغەکەی فشەڵە، ئێمە لە کوێ و ئەوان لە کوێ، ئەمە جەنگی نێوان نەزانین و زانین و زانستە، جەنگی نێوان تاریکی و ڕووناکییە، ئەمین زەکی و تۆفیق وەهبی دوو کوردی نێو لەشکری عوسمانی بوون لە جەنگی شوعەیبەدا بەهەرجۆرێك بوو دەنگی خۆیان بە شێخ مەحمود دەگەیەنن کە شەڕی بۆ سوڵتانی عوسمانی دەکرد دژی ئینگلیز (کوڕی کورد مەکەن بە قوربانی کچی خەڵکی) هەر بەو پێیەش شێخ لە شەڕەکە دەکشێتەوە.

ئەمین زەکی بە قوونڵی ڕووچۆتە میژووی گەلەکەی (بەڕاستی تاریخ ناوێنەیەکی عیبرەتە و ئینسان و ئەقوام ئەبێ دائیمەن ئیستیفادەی لێ بکەن و لە سەبەبی سەرنەکەوتنی بەعضی نیش و قیام باش وردبنەوە و تووشی عەینی نەتیجە و فەلاکەت نەبن، لەسەرەوە وتمان کە سەبەبی هەرە ئەساسی سەرنەگرتنی حەرەکاتی کوردی پێنەگەیشتنێتی، دوێنی وابوو ئیمڕۆش هەروایە، بۆ پێکەوەنانی ئیدارەیەکی سەربەخۆ (با خصوص لەم دەورەدا) لە پێش هەموودا دوو شت زۆر پێویستە: عیلم و ثەروەت . هەر قەومێك کە لەم دوو خەزێنەیە مەحروم بێ، سەربەخۆیی چنگ ناکەوێ. هەر هەوڵێکی کە بۆی ئەدا بە با نەچێ و ضەرەری مالی و ڕۆحی ئەبێ. شایەد سیاسەتی عمومیە موساعەدەی بکا و بە مەقصەدیش بگا، لە غایەکەی خێر نابینی و ناحەسیتەوە و بە نەوعێکی تر ئەسیر ئەبێ، بۆ ئیثباتی ڕاستیەتی ئەم قاعیدەیە مثال زۆرە).

دوانزە سوارەی مەریوان[٢٤]

بە پێنووسیی پیرەمێرد

منڵ بووم هەرچەند بەیتی دوانزەسوارەیان بۆ باس نەکردم، بەو منالییە خۆم بە پاڵەوانێك ئەزانی، کە داراغاش ئەی وت: "کوڕگەل فیدای هەڵمەتی شێرانەتان بم، ڕۆژێکە و ئەمڕۆ، ڕووی خاکەکەتان سپیکەن"، منیش بە خەیاڵ لنگم ئەدایێ، یەکجار کە ئەیانخوێندەوە:

جوامێرناغای ڕەنگینە *** پلنگی چنگ بە خوێنە

من ئەوەندەی تر شەیدای ئەبووم، ئینجا زۆر ناواتەخواز بووم بۆم هەڵکەوێت ئەم دوانزەسوارە بنووسمەوە،

بەڵام هیچ بەڵگەو بناغەیەکم دەست نەکەوت، منیش راست و ڕەوان باوکم چۆن لە باپیرمی بیستووە و منیش چۆن لە باوکم بیستووە، وا نووسیمەوە..

شار قەڵاچووالانە، ئەحمەد پاشای گەورە کە مەشهوورە بە "شاهی غازی ئەحمەدی لەشکرشکێن" حوکمڕانە، دەور دەوری شێر و قەڵغانە، سوارەی بەبە، بەراستی مەردی مەیدانە.

نێواران لە کەنار چەمی قەڵاچوالان دیوان دەگیرا، پیاوماقوڵ و نۆکەر و ناغالەر و چەکمە ڕەق کۆمەڵ کۆمەڵ لەو گوێ ناوەدا دادەنیشتن، تێ نەفکرن وا پیاوێکی بە شکۆ و سیما، ڕیشێکی سپی تەنك و ڕوخسارێکی ئەسمەر "گەنم ڕەنگ ن.ك" لۆزەندەرێکی کەڵەگەتی چوارشانە لە پشتیەوە، تازە خەتی داوە، چاوی وەك ئەستێرەی سیوەیل ئەدرەوشێتەوە، کە ئەگەنە داوێنی دیوان بەشەرمەوە ئەپرسن "پاشا لە کوێیە؟ سەلیم بەگی مامی لە کوێیە؟" کە ئەحمەد پاشای پیشان ئەدەن، لە دوورەوە کڕنووشێکی بەندەیی ئەکێشێت، پاشا ئەپرسێت ئەوە کێیە؟ شاهم من مەلا هەمزەی نەفغانیم ئەمەش بەندەزات ئەکرەمە، سەودای دلاوەری لەسەردایە، لە کابوولەوە ناوبانگی سەلیم بەگی بیستووە و بەڵێنی بە خۆیداوە ئەگەر بەگ بتوانێت شێرەکەی هەڵسوڕێنێت و دایەوشێنێت ئەبێتە نۆکەری. ئەحمەد پاشا سەرنج نەدات ئەم کوڕە ئەپەدێوێکە و شێرەکەشی نیوە مشاکێکە، ئەڵێت پەنا بەخوا، نابزانن سەلیم بەگی مامم لە کوێیە بڵێن میوانی هەیە. سەلیم بەگ دەستی مەلا هەمزە ماچ دەکات و دەست ئەکاتە ملی نەکرەم، شێرەکەیی زۆر جوان دێتە بەرچاو، دەستوور دەخوازێت تەماشای بکات، لەکالانی دەرنەکێشێ و بەمشان و بەور شانا هەڵێنەسووڕێنێت و هەڵێنەدا بە ناسمانا و ئەیگرێتەوە. ئەحمەد پاشا وەك گوڵ دەگەشێتەوە، نەکرەمیش دڵخۆشبوو ناغای خۆی دۆزیەوە، دەستی بەگی ماچ کرد، سەلیم بەگ ڕوویکردە پاشا: ئەمانە نێر میوانی منن بەڵکو ئەکرەم دەستە برامە، ئەیانبەمە لای خۆم.

کوێخای بەکرناواو کوێخای خورماڵ ـ گوڵەنبەر، دادیان لە زۆری بەراز کرد هیچی نەهێشتوون، پاشا هەموو صاڵێك بۆ ڕاوە بەراز تەشریفی هێناوەتە شارەزوور، ئەمصاڵ کە تەشریفی نەهاتووە بەراز ئەماخۆن، پاشا وتی کوا شێروەشێنەکان، هونەر نییە لە بەردەمی نێمەدا شێر هەڵسووڕێنن، بۆ پارێزگاری دێهاتەکان هونەرە، سەلیم بەگ تێگەیشت مەبەست لەوە، وتی توانج پیشەی پاشایان نییە و ترسان لە بەرازیش پیشەی نێمە نییە، ڕوو دەکاتە کوێخا، تۆ لە پێشەوە بڕۆ، سبەی نێوارە خوایاربێت لای تۆ میوانین. هەر بەو هەڵچوونەشەوە هەڵنەستێت ئەچێتەوە ماڵەوە و دووکەس ئەنێرن جوامێر ناغای ڕەنگێنە، ناغال ناغای سیوەیل، زەینەڵ بەگی مەسرەف، مەحمود بەگی باشچاوەش، دارا ناغای میرەدێ، فەرامورزی زەنگەنە، سوار ناغای بڵباس، مەمەند ناغای میراودەلی، شاپوورناغای بەختیاری، زوڵاڵ ناغای مەرگەیی، میران بەگی وەلەدبەگی، چەلەبی قەدیی هەمەوەند کۆنەکاتەوە بەیانی زوو بە فێنکی لێرەوە سواربن لە دۆڵی گوڵاڵەوە بەسەر ناوی سوبحان ناغادا لە بنەی سەیدصادقەوە ڕاو دانەبەستین، لەوێوە بەسەر تەپەکەل و

هوشیارا ئەیانڕەوینێن بۆ خوار بەکرناوا.

هەر ئەو بەیانییە مەیتەر ئەچێت ئەسپ بۆ پاشا زین بکات، ئەسپ دەست ئەکات بە چەپۆکان، مەیتەرەکە قینی هەڵئەسێت لەبەرخۆیەوە ئەڵێت شێرەشێری چیتە، وائەزانی بۆ مەیداناری زینت لێئەکەم، ئەم خەڵکانە راو ئەکەن. با، ئەم توانجە ئەدات بە گوێی ئەحمەد پاشادا، ڕوو ئەکاتە سوپا، راو نییە، مردن مردنە لنگەفرتێ چییە، تا ئەم سەرە سەر بێت پشت ناکاتە دوژمن، یا عەلی، سوارین مەریوانە، ڕۆژی مەیدانە! لەشکر ڕوونەکاتەوە باسکە درێژی قەیاسە ئەبینن، دەستەسواریك زرێ و کڵاوزرێ پۆش و دەستوقوچاغ و چوار ئاوێنەیان ئەدرەوشێنەوە. مامەند میراودەلی و سوارئاغای بڵباس لە پێشەوە لاوکی شەڕی قایغانی[٢٥] ئەڵێن و سەلیم بەگ شیری حەمایل کردووە و دەستی چەپی بە جڵەوەیەو دەستی ڕاستی قەبزە نوشتەیی لەسەر کەمەربەند و بە تەهەورێکەوە[٢٦] چاوی بڕیوەتە تاریدەر،[٢٧] ئەیەوێت بەزەبری چاو ئەو کێوە هەڵبکەنێت و بدات بەسەر دوژمنا. جوامێر ئاغای ڕەنگێنە کە دەڵێن پلنگی چنگ بە خوێنە، قلیانی تێکردووە. پاشا کە ئەمە ئەبینێت ئەڵێت شەرتە مەیتەر خەڵات بکەم، ئەگەر من ڕامبکردایە، ئەمانە وا ڕوویان کردۆتە لەشکری دوژمن گەڕانەوە، چیم بکردایە؟ بەهێمنی ئەگەڕێتە دواوەو بانگنەکات تەپڵی شادی لێدەن. ئەم عەزمو ڕەزمە (ڕوزمەی ن.ك) لەم دەستەسوارەدا دەبینم (دەیبینم ن.ك) فەتح و سەرکەوتنە، ئەقارەچی دەستئەکەن بە گرمو هوڕی تەپڵ. ئاوازی تەپڵی شادی بەو فێنکی بەیانییە ئەیدا لە شاخی کەتوو، دەنگی ئەدایەوە،[٢٨] سەلیم بەگ دەنگی تەپڵی ئەحمەد پاشا ئەناسێتەوە، نقامی فەتحە،[٢٩] بە خۆیی و یازدە سواری هاوڕێیەوە ئەگەڕێتەوە و لەسەر ڕێدا ئەوەستن، کە ئەحمەد پاشای بڕازای ئەبینێت سەری سوڕئەمێنێت، لە خۆشییانا هیچ قینێکی لە دڵا نامێنێت و هەموو گەردن کەچی بۆ پاشا ئەکەن و پاشا ئەڵێت وەك پێشکەوتن یاخوا هەمیشە پێشکەوتووین، دەبڕۆن ئێوە پێشدارن[٣٠]، خێوەت و بارەگامان ئەهێناوە، هەموو سەڵتە سوارین ئەبێ بۆ ئێوارە بگەینە مەریوان، شەو قەڵای مێردانە، بڕۆن لە پەنای یەزدانابن. دەمی ئێوارە نزیك ئۆردووی ئێران لە نەدیوێك خۆحەشار ئەدەن، نزیك بانگی شێوان بەرایی سوپای پاشا دەرئەکەوێت. پاشا دوای کەمێك حەسانەوە ئەفەرموێت بە سەلیم بڵێن ئەمشەو میوانی ئەوین، نان و نالیکی ئۆردوو پەیداکات. بە چاوان بەڵام ئێستا لە خاکی ئێرانین، ڕاهوڕەسمی (ڕێوڕەسمی) ئێرانیش شەو سەعات سێ نان ئەخۆن، ئێمەش ئەوکاتە هەموو فەرموودەیەك بەجێئەهێنین. سەلیم بەگ بانگ ئەکات ئەکرەم، ئەکرەم دیارنییە کە دەگەڕێتەوە لێی دەپرسێت لە کوێ بویت؟ چوویم دەوران دەوری ئوردووی ئێران گەڕام، بێباك لە ناهەنگ و بەزمدان. سەلیم بەگ دەڵێت برادەر من و تۆ یەکەم هاوڵێمانە، چی بکەین؟ پاشا لە قەیاسە فەرمووی شەو قەڵای مێردییە، وا بە چاك ئەزانم دوژمن شپرزەی نان و نالیکن شتێکیان لێ بکەین، نێوە شەو ئەکەونە ناگاداری، ئێمە دوانزە و ئەوان دوانزە هەزار بکەوینە ڕوونەاکی لێمان ناترسن، پەنابەخوا با تێیانهەڵکەین پەسەندە، دوانزە تەپڵ بە قەڵپۆزی زیندا دائەبەستن و سوار ئەبن،

کانی و ئاوێکیان دێتە ڕێ، نوێژ ئەکەن و ئەپاڕێنەوە و سوار ئەبنەوە. ئەکرەم لە سەلیم بەگ ئەپرسێت: قوربان پیشەی تۆ لە شەڕدا چۆنە؟ شێر لە کوێ ئەوەشێنیت؟ من تا نێستە شێرم لە سەری دوژمن داوە، بۆ ئەپرسیت؟ ئەمەوێ کردار و کوشتارمان دیار بێت، کەواتە من لەسەر شانی چەپ ئەدەم.

دوانزە سوارە دابەش ئەبن بەسەر دوانزە قۆڵاو لە دوانزە لاوە گرمەی تەپڵ و ئەعرەتەی مەردان و بانگی نامان نامان تێکەڵ ئەبێت.[٣١] پێشتر جوامێر ئاغا بە سەلیم ئاغا ئەڵێت ئەبێت لە شوێنێکەوە بڕۆین هەتا دەگەینە قەڵای مەریوان و ئەچینە بندەستیان هەست ئەکەن، قەڵاکە سەختە، بەری لای نێمەش گۆلی زرێبار گرتوویەتی و ڕێگەی نێمەی بەستووە، پشت بە خوا ئەوان بشکێن ڕێی ڕاکردنی ئەوانیشی تەنگ کردووە، سەیری زات و نازایەتی مەردان بکەن بە دوانزە کەسەوە چاویان لە شکاندنی دوژمن بووە. سەلیم بەگیش ئەڵێت بۆ نێمە یەك ڕێ پەنا هەیە، ئەویش گوڵانە، گوڵان ڕێگەیەکە وەکو کۆڵانی زێراب، هەتا ئەگەیتە بەر قەڵا ناتبینن[٣٢]. کە گەیشتنە داوێنی زرێبار لە (یەنگیجە) وە بەسەر (سێو)دا لەو تونکە تونکەی بەر گوڵانا بۆسە بخۆین[٣٣] پشت گوڵان شاخێکە باوەڕ مەکە نەوان نەیانگرتبێت و لەو کێوە لەشکریان دامەزراندبێت، زۆر ستەمە بتوانین تێپەڕین، ئەبێت کە پاشاش گەیشتە بەرەوە، هەمووەان بێدەنگ مزڵ بخۆین هەتا شەو بەسەردا دێ،[٣٤] ئەوسا بەندە و ئەکرەم و چوار سوار دوو سەعات پێش شەبەیخوون دەوری زرێبار بدەینەوە،[٣٥] یەکێکمان لە (دۆڵاش) و (تەی)ەوە، دووەم لە (بەیزە)وە، سێیەم لە (مووسەك) و چوارەم لە (داسێران) وە، ئامادەبن هەتا من و ئەکرەم دەگەینە پشتی کێوەکە و پشتیان لێنەگرین، ئەوسا کە دەنگی تەپڵی نێمەتان بیست و ئەعرەتەی ئەکرەمتان هاتە گوێ، خۆت لە پێشەوە بەتاو بەڕێی گوڵاندا لە ناوجەرگەی دوژمنەوە هەر شەشتان هەڵمەت بەرن و بدەن بەسەریاندا، لەشکری سەرکێوەکە ئەم هەرایە ببیەن نایەنە خوارەوەو بڕ ئەبن.

سەلیم بەگ ئەم ڕاو دەستوورەی زۆر لا پەسەند بوو هێجگار (یەکجار ڕاستژە .ن.ك) کە سەلیم بەگی بە مەرد دانابوو، بۆ خەتەری هەڵبژاردبوو، پێی خۆشبوو. (سەلیم بەگ ئەم ڕاو دەستوورەی زۆر لاپەسەند بوو، هێجگار کە جوامێر ئاغا بەمەرد دایناوە و بۆ خەتەریی هەڵبژاردووە، پێی خۆشبوو ن.ك).

ئەکرەم و جوامێر ئاغا گەیشتنە شوێنی نەبەرد، جوامێر دەنگی زۆر خۆشبوو، موناجاتێکی بە دەنگی بەرز خوێندەوە،[٣٦] ئەکرەم جۆشبەندو ڕاستبووەوە سەرناوزەنگی و کە ئەعرەتەیەکی کێشا، بەجارێ داروبەرد و شاخ و کێو دەنگیدایەوە، خوربە کەوتە دڵی ئوردووەوە، ئێمە وەك ئێران نالێین (زهرە شکاف شدند)، بەڵام زۆر داچڵەکین و پەشۆکان و هاتن بەیەکدا و ئەو شوێنەی ئەکرەم و جوامێر ئاغای گەیشتبوونێ لە سەلیم بەگەوە تیرهاوێژێ دوور بوو، سەلیم بەگ کە دەنگی ئەکرەمی هاتە گوێ، هێنایە هیوا و هەڵمەت و ئەویش ئەعرەتەیەکی لێدا،[٣٧] هەردوو سەدا (صەدا) بەرامبەر بەیەك دەنگیان دایەوە و مژدەی سەرکەوتنیان گەیاندە گوێی ئەحمەد پاشا، ئینجا سەلیم بەگ دای لە تەپڵ و کردی بە گەردش، هەرچەند ئاوزەنگی بە

ئەسپەڕەشی سێ تەنگەدا نەهێنا، کۆڕەی ئەسپ و تەقەی نالێ پۆلای، بەردی ئەو شاخە ئاگری لێ ئەبووەوە، پاشا کە ئەمەی بیست و بینی دەستبەجێ بانگیکردە ئەقارەخانە و کەڕەنا بێنە گرمە و خۆشی سواربوو،[٣٨] بروسکەی چەخماخەی نالێ ولاخی سوارانی لە ناوجەرگەی سوپای دوژمندا بینی، رووبکردە ئاسمان و پارایەوە، خوایە، شەڕی لابەلایە و ئەوان بە سەرما هاتوون، دەستگیری داماوان تۆی. پاشا خەریکبوو بە شوێنیانا بچێ، نایب و پیاوماقوولەکان نەیانهێشت، لەسەر گردێك گوێیگرت، هەر لە کانی ساناوە بە دەوری ئۆردووی ئێرانا گرمەی تەپڵی ئەقارەخانەی خۆیی و ئەعرەتەی دوانزە سوارە دێ، لاوکی شەڕی قایغانی دیسان هاتە گوێ، سەرینایە سوجدەوە، فەندەکێشێك سەری هەڵنەبڕی، کە سەری بەرزکردەوە بانگیکرد، باش چاوەش و داراناغا، دەنگی لەشکر بدەن رێی راکردنی ئۆردووی ئێران بگرن. شکان و خراپ شکان، بەشپرزەیی نازانن رووبکەنە کوێ، باش چاوەش (سوپا سالار)ی ئەو دەورە خالید بەگی میرەدێ بوو، قەدارەی باش چاوەش لەگەڵ شمشێری سەلیم بەگا هاوشانی ئەکردو مەشهور بوو،[٣٩] جارێك لای وارماوە یەکانەیەك بەلەسە دەبێ، خالید بەگ هەڵنەکوتێتە سەری قەرارەیەك ئەدا لە گازەرەی پشتی لەژێر زگیەوە دێتەدەرێ. ئەو قەدارەیەی هەڵکێشا، کەوتە بەرلەشکر و بانگیکرد، کوڕینە، شەوێکەو ئەمشەو، لەو رۆژەوە خوا ئەم خاکەی ئافەریدە کردووە هەتا ئەمرۆ شەڕێکی وای تیانەکراوە، سەلاحەددین بە ئۆردوو سوپاوە ئینجا سەرکەوتنێکی وای بۆ رێکەوتووە، ئێمە دوانزەسوارمان ئەم (ئەو) ئۆردووەی پێچایەوە هەرچەند تا ئەم قەندەکێشە، بەشی ئێمەی تێنەخستووە بەلام وا ئۆرەی چاك کەوتە بەر ئێمە، فیدای دەستو شمشێرو شان و باهووی دلێرتان بم، بەخوا ئەزانم زۆر کفتی رێگەن و یەك سەلەف و سەردەرەو لە قەلاچوالانەوە گەیشتوونەتە ئێرە و ماندوو و برسین، بەلام غیرەت ئەمانە لە بیر ئەباتەوە. شەپوورچی! دەی فیدای کەڕەناکەت، پێشکەوە، پێشکەوە، کوڕگەل وا رۆییم دوامکەون. ئەمەی وت و ئاوزەنگی پیا هێنا، غولغولەی تەپڵ و گوڕەی کەڕەنا تێکەڵ بە (سەردەرکە و مالّ بسیارە) بوو بوو، بەراستی، سوارەی بەبە ئەو شەوە کارێکیان بە دوژمن کرد ئێستاش بەداستان ئەیگێڕنەوە.[٤٠]

سەلیم بەگ و پێنج سوارەکە، یەکسەر لە بەینی گولان و کێوەکەوە رژابوونە ناو سوپای خێرانەوە، وایئەزانی کە تێیهەلکردن وەرە بەرنەدەن و ئەشکێن، بەلام وانەبوو، بارەگاو قەرارگایان بە ئاسانی بەجێنەهێشت، ئەیانزانی رابکەن خراپتریان بەسەردێت، راستی لێبوردووانە شەڕێکی نازانەیان کرد، بەلام سەلیم بەگ لەوانە نەبوو بگەڕێتەوە، ئاغای زەنگنە نوکتەچی و بێخەم بوو کردیە گاڵتە و وتی:

هەرایە کوڕگەل، تاریکەشەوە
مە نجەڵی پلاو وا لە پێشەوە
سەلیم بەگیش بە پێکەنینەوە وتی:
هەرایە کوڕگەل پاڵەوانییە

ڕێ پاکەوەکەن نەوجەوانییە
واهەڵمەتیان برد یاران بەدەستە
شاخ و کێو لە ژێر پێیانا پەستە

لەگەڵ ئەوەشدا دوژمن سەغڵەتی کردبوون و ڕێی لێبەستبوون، چاریان نەما، کەوتنە رایەڵە، بە شمشێر پاکڕێیان ئەدا. سەلیم لەپێشدا بێلێکدانەوە دوژمنی بە سووک دەزانی، بێپەروا هەڵیکوتایە ناویان، لە سێ جێگەوە بریندار بوو، سەرشانی چەپی و لاڕانی بریندەکانیان کەمبوو، بەڵام قۆڵی ڕاستی گۆپاڵێکی توخمەتەنی بەرکەوتبوو تا دەهات سارد ئەبووەوە، ساخواو ڕاستان سووکە سواڕێ وەک شاهێن کە بکەوێتە ناو قازو قوڵنگەوە، لەبەرامبەرییەوە دەرکەوت، بە دوو لادا سوار و پیادە تەپڕنینی لە خۆیی و دوژمنا سوور بووە، چریکەیەکی شەهێنی کرد.

بریندارى و ماندوویەتی و خەفەتباری سەلیم بەگ نەما (نەمان)، تووڕەز ئەمە جوامێر ئاغای ڕەنگێنە بوو لەگەڵ ئەکرەما لەو سەرەوە دەستنەکەن بە دڕدانی و تێنەفکرێ ئەکرەم هەر هەوڵی ئەوەیەتی لە جێدا بکوژێ و کوشتاری دیار بێت. خۆ ئەم شەڕەش شەڕی شڵەژان و لەشکرشکاندنە، وەستان کەڵک ناگرێ، بانگ ئەکا: ئەکرەم بەس بکوژە، سەلیم بەگ لە تەهلوکەدایە، ئەکرەم گوێی ناداتێ، ناچار خۆی تێپی لەشکر ئەدڕێ و ئەگاتە سەلیم بەگ، بەڵام خۆشی زۆر بریندار بوو، ئەگێڕنەوە کە دوژمن شکا، جوامێر ئاغا هات کەمێك بحەسێتەوە، قەندەیەکی بۆ تێنەکەن بە سواری بێکێشێت، ئەفەس لە قەندەکە نەدا، دووکەڵ لە برینییەوە یەتەدەرێ.

لەشکری دوژمن بە جارێ وڕە بەرنەدەن و ڕوو ئەکەنە قوتەکەی سەرکێوەکەو خەیمە و خەوگا و بارەکا و نانی پوخت و تەمیز جێنەهێڵن.

جوامێر ئاغا بەسەلیم بەگ ئەڵێ، سەلیم من تۆم خستە ئەم دەریای لەشکرەوە، زۆر پەشیمانم بەڵام لە کەسێڕم ڕانەبینی هەتا بە خۆشما، توخوا ڕاستم پێبڵێ بریندەکانت چۆنن؟ ئەترسم زۆر بریندارین، ئاخ، ئەو جوانی و ئازایەتییە غروور ئەهێنێ، خۆ ئەئەبوایە هێندە بێپەروایی و دوژمن بە سووکی بینی، سوێندم بە خوا مەردیی و دلاوەرییەکم لەم (لەو) ئۆردووەدا بینی خەنیمی هەر دوانزە سوارەکە بوون، بەڵام ئەو شەبەیخوونەیان بە بیردا نەهاتبوو،[٤١] کەس نەبیستووە شەبەیخوون سەرلەئێوارە، ڕاستییەکەشی ئێمە لێبوردووبووین، سوێندەکەی لەسەر میری سوور خواردمان ئێمەی شێت کرد بۆ سەر ئۆردووی ئێران، خەیاڵەکەمان عەینی مویالەغەی ئێرانیان بوو، توخوا لێکیبدەنەوە، دوانزە سواڕە دوانزە هەزار کەس، ئەمە شیعری شانامە نەبێ چییە؟ پیاو کە نزیك مەرگ بووەوە دڵی پاك ئەبێ، لە خوا ئەپاڕێمەوە سەلیم نەکرژێ، جوامێڕی لەبەر گەڕێ، سەلیم سێ تەنگەیەکی تر نابێتەوە، بەڵام جوامێر زۆرە، توخوا سەلیم چی بە برازاکەت بڵێم؟ ئەگەر نەکەوتایەتە سەر سەودای ڕەوو بەرێکوپێکی بهاتایەتە مەیدان ئێمە بۆ تووشی نەم

تەهلوکەیە ئەهاتین و شێتانە خۆمان ئەخستە ناو دەمی ئەهەنگەوە؟ ئەڵێن جەسارەت لە شێتەوە پەیا ئەبێ، ئەمڕۆ ئەگەر پاشا بە سیاسەت ئیدارەی لەگەڵ ڕۆم و عەجەما بکردایە، بۆ هەر ڕۆژە لە لایەکیانەوە لەشکرمان ئەهاتە سەر؟ هێشتا بریندی شەڕی وەزیری بەغدامان ساڕێژ نەبووە، وائەجارەش لەشم بووە بە بێژینگ، خوا بکا سەلیم، سەلیم بێ! سەلیم بەگ ئەڵێ جوامێر، کاك جوامێر هێزی ئەژنۆ و هاناوی جەرگم (هەناوو جەرگم) ئەوە تۆ نیت ئەوە بڵێیت، بواری ئەوەم نییە زۆر بدوێم، بەڵام تا ئەمرم بەندەگی ئەحمەدی برازام ئەکەم کە نێمەی هێنایە سەر ئەو قینەی بە دوانزە سوار، ڕوومانکردە دوانزە هەزار، ئەمە داستانێکە ناوی کوردستان زیندوو دەکاتەوە، ڕاستت ئەوێ ئەمەمان بۆ ناموووس و پارێزگاری خاکەکەمان کردووە، ئەگەر بەرین لە دڵی میللەتا ئەژین، ئەم خاکە کە سروشتمان لەوەو دایکی نێمەیە و نیشتمانمانە فیدارکارییەکی بۆ نەکەین کەلکی چیمان پێوەیە؟ بۆنی پلاوی سەدری یەتە لوت، تۆ بڵێی نەیانڕشتبێ، چونکە بەڵێنمان بە پاشا داوە لەسەر نان و خوانی نێران میوانمان بێ، ڕاستت ئەوێ من لەسەر ئەم بریندارە و ماندووییە ئەو نان و چێشتەم لەدەست بچێ، دەستم هیچ ناگرێ، دڵنیام پاشا ساغە، باشچاوەشی خستۆتە شوێن شکستە.[٤٢] تۆخوا بامنیش سەرێ لە ناشپەسخانە بەم دڵم ئۆقرە ناگرێ. جوامێر ئاغا پێکەنی و وتی ناهەقیان نییە ئەڵێن چلێسە، بابە هەستە بڕۆ بەلای خۆت و ئەوسنیتەوە، من ئەچم بەپێوشوێنی پاشاوە... وەك تۆ دڵت بۆ سەدری ناسرەوێ، منیش جەرگم بۆ سەدری کوردستان ئارام ناگرێ.[٤٣] سەلیم بەگ بینی نان و خوان لە جێی خۆی ماوە، بەڵام لەراستی خۆی تەریق بووەوە وتی یاران پاشا میوانە و دیار نییە، لەشکر تێکچراوە، جوامێر بە برینداری کەوتۆتە پێوشوێنی لەشکر، منیش لە شوێن ئەوس بەکاسەو کەوچکەوە ئەگەڕێم، گەڕایەوە و هەر لە خۆیەوە لە تەپڵ ئەدا. زۆرینەبرد ئەکرەم پەیدا بوو، ئاغام تەنگانەی چاك ئەم دووەیە، هەرچەند دوژمن شکاوە و باشچاوەش شوێن شکستەی دوژمن کەوتووە، هێشتا زۆربەی لەشکر لە داسێران و ئەستێران ماوەتەوە، بێت و بجوڵێن سوارەی نێمە ئەکەونە ناوەڕاستی دوو لەشکرەوە، بزانن نێمە کەمین هەموو ڕەنجمان بێهوودە ئەڕوات. من شارەزانیم، تیپی خۆشمان لەیەکتر دابڕاوین، سێ چوار سوارەمان بدزێیایەتەوە بە گوڕ و هەرای تەپڵ بەرلە دەستەی دوایی لەشکری نێران بگرین کە دوابەدوای شکستەی خۆیان ئەگەڕێنەوە بجەینە ڕەتی ڕێی موسەك، ئەم ترسەمان نەئەما، بەڵام من و تۆ چیبکەین. سەلیم بەگ ئەڵێت ڕاست ئەکەی، هەردووکمان لە تەپڵ ئەدەین و ڕوونەکەینە پێش شکستەی دوایی دوژمن.

ئەکرەم هەرچەندە ئەمەی بە شێتی ئەزانی، بەڵام سەرپێچی نەکرد، هێشتا دوورنەکەوتبوونەوە، تیپێك سوارەی هەڵبژاردەی قوجاغ بێدەنگ لە دوایانەوە ئەهاتن، کە نزیك بوونەوە، سەلیم بەگ گەڕایەوە و تێی خوڕین.[٤٤] کە وردبووەوە ڕاوەستا هەتا ئەحمەد پاشا گەیشتە بەرەوە، بانگیکرد: مامە تۆی؟ ماوی؟ سەلیم بەگ بە بینینی پاشا چاوی ڕوون بووەوە وتی: بەڵێ قوربان، ساغم، جارێ شوێنم بکەوە.[٤٥] پاشا نەپرسی

بۆ کوێ، که گەیشتن خوا بۆی ڕێکخستن، پاش لەشکری نێرانیان لەیەک پچڕاند هەتا پشت مووسەک و پتر دوایان نەکەوتن و گەڕانەوە، پاشا، زوڵاڵ ئاغا ئەنێرێ بە دوای باشچاوەشا، ئیتر دوایان نەکەوێت و بگەڕێتەوە و فەرمووی تەپڵی بازگەشت لێبەن بە هاتنە ناو بارەگای بەجێماوی نێران.[٤٦] پاشا لە باتی ڕووخۆش و شادمان بێ، دڵتەنگ و مات و مەلوول دانیشتووە، هەر سواریک دەرنەکەوێت دڵی ڕانەچەنێ و هەواڵی جوامێر ئاغا نەپرسی. ڕوویکردە سەلیم بەگ و وتی مامە تۆ جوامێر ئاغات چۆن بینی، ئەترسم خوانەکردە جوامێرمان لە دەست بچێ، بە خوا سوێند ئەخۆم جوامێر بە هەموو لەشکرو کەسوکارم ناگۆڕمەوە، سەلیم بەگ بە گاڵتەوە ئەڵێت: سابەخوا پاشا شوکر برینەکانی لەوانەیە کە نەژی، تۆ ئەتەوێ نەکوژرێن و بە مەرگی خۆمان بمرین، بە خوا نێمە ئەمانەوێ لەم نەبەردەدا بمرین تا لە دڵی میللەت و تاریخا بژین.

داستانەکەی دوانزە سوارەی مەریوان وەک لە کتێبێکی نەوشیروان مستەفا، میرایەتی بابان لە نێوان بەرداشی ڕۆم و عەجەم دا، کە وەک خۆی دەڵێت لاپەڕەیەک و چەند دێڕێکی کەمە و (کەچە دوانزە سوارەکەی لای خوم) ناچاربووم شێوە مۆنتاژێکم لەهەردووکیاندا کردو دڵنیام ناوەڕۆک و ڕۆحی داستانەکە نەشێواوە. بەڵام لەسەر دەقەکەی پیرەمێرد و دەقەکەی پاشکۆی دووەمی کتێبەکەی نەوشیروان مستەفا،چەند سەرنج و بۆچوون و ڕوونکردنەوەیەک بچەمە بەرچاوی خوێنەری هێژا:

دەقی چیرۆکەکە وەک پیرەمێردی هۆنەر و نووسەر و فەیلەسوف و ڕۆژنامەوان و چاپەوان لە باوکی بیستووە و باوکیشی لە باوکی خۆی بیستووە، چەند کەلێنێکم تێدا بینی:

١ـ سەلیم بەگ و یازدە پیاوی هەرەبەرچاوی بابان دەچن بۆ ڕاوە بەراز لە شارەزوور و بە کوێخا دەڵێت (کوێخای بەکراوا، یا خورمال!؟) سبەی نێوارە لای تۆ میوانین، کەچی هەر لە خۆوە و سووک و باریک بێهۆ ڕاوە بەراز هەڵدەوەشێتەوە و گەیشتوونەتە کەناری گۆمی زرێبار کە مەولەوی لە بارەیەوە بە شێخی سیراجددین دەڵێت:

جۆی زرێباری فرمێسکم بەخوێ　　مەریوانی کرد بە لێتە و بە قوڕ

ڕاوەستە تاکو هەناسەم لێبدا　　سەهۆڵ بیبەستێ جا بڕۆ پێبدا[٤٧]

نەخێر نەخشەی پەلاماردان و گرتنی قەڵای مەریوان دەکێشن! ئەگەر بڵێین سەلیم بەگ لە ڕقی توانجەکەی ئەحمەد پاشا (کوا شێر وەشێنەکان) ئەوە دەکات کە پێی بسەلمێنێت نەک لە بەراز لە ئۆردووی نێرانیش ناترسێت و بە دوازدە سوارەوە پەلاماری دوازدە هەزار سەربازی نێرانیی دەدات، نەک هیچی بۆ ناسەلمێنرێت بەڵکو تاقیان ناگەڕێتەوە و تیادەچن، بەتایبەتیش وەک ئەحمەد پاشا وتی بار و بارگە و خێوەت و خواردنیان نەهێناوە، ئەوە جگە لەوەی چەک و خۆنامادەکردن بۆ جەنگ لە چەک و نامادەکارییەکانی ڕاو جیاوازە، ئەی چۆن هاتنە سەر ئەوەی جڵەوی ئەسپەکانیان ڕووە و مەریوان وەرچەرخێنن بۆ پەلاماردانی لەشکری

نێران لە قەڵای مەریوان کە هەر هەمووبان جگە لە ئەکرەم هەموو شتێکیان لەبارەی هێز و تواناو ژمارەی سەرباز و قایمکاری و تەنانەت کاتی ناخواردنیشیان دەزانی و بە هەموو لێکدانەوەیەک نزیەراسیۆنێکی وەها ئەگەر خۆکوژی نەبێت ئەگەری سەرکەوتنی لە هەزاردا یەک کەمترە!

٢ـ ئەکرەم لەگەڵ باوکیدا لە ئەفغانستانەوە هاتوون ناوبانگی سەلیم بەگی بابانی بیستووە، ئەو لاوە زۆر بە خۆی دەنازێت، بەڵام نەناسراوە بە دوای مەردێکی مەیداندا وێڵە لە خۆی بە تواناتر بێت شایانی ئەوە بێت بیکاتە سەرکردە و لە خزمەتیدا بجەنگێت، ئەکرەم لە کوردستانی بابان بە ناوات دەگات و ئەو قارەمانە دەدۆزێتەوەو سەلیم بەگیش ئەو پەسەند دەکات و دەیکاتە دەستەبرا، کەچی لە هێرشەکەدا ئەکرەم دوور لە سەلیم بەگ و لە تەک جوامێرناغادایە!

٣ـ دوای پەلاماردانی دوژمن و شپرزەکردنی هێزەکانی و راکردن و بەجێهێشتنی بارەگاو بارگە و بارخانە سەلیم بەگ دەچێتە بارەگای چۆڵ و سەرنان و خوانیان و سوپاصالڕی بابان دوای پاشماوەی لەشکرە بەزیوەکە کەوتووە، ئەکرەم بە سەلیم بەگ دەڵێت: ئاغام تەنگانەی چاک ئەم دەمەیە، هەرچەند لەشکرشکاوە و باشچاوەش سەرشکستەنیشتووە،[٤٨] لەوە تێناگەم ئەو تەنگانەی راستەقینەیە چییە؟ ئەگەر هێزێکی دوژمنیش هێشتا ماوە مەترسی لێناکرێت.

٤ـ دوای دڵنیابوونی پاشا، لە سوپاسی یەزداندا فەندەکێشێکی چاک سەر لە سۆزدە بەرزناکاتەوە،[٤٩] کەچی جوامێر بۆڵە بۆڵیەتی و بە سەلیم دەڵێت چیی بە برازاکەت بڵێم،[٥٠] ئەگەر ئەو (نەبوایە ن.ك) نێمە بۆ (تووشی ن.ك) ئەم تەهلوکەیە ئەهاتین! برا تەهلوکەی چی، نێوە بە راونانیش لە کۆڵیان نابنەوە.[٥١]

٤ـ سەلیم بەگ برازای ئەحمەد پاشایە و وەک کەسی دووەمی میرنشینەکەیە و وەک جوامێر ناغاش دەڵێت "سەلیم یەکێکە و نابێتەوە بەڵام جوامێر زۆرن"، کەچی دەبینین ئەو پلانی هێرشەکە بۆ سەلیم دادەنێت و ئەرکیشی بۆ دیاریدەکات!

٥ـ سەلیم بەگ بە ئەحمەد پاشا دەڵێت "بەڵێ، ساغم قوربان، جارێ شوێنم کەوە" بە هیچ داب و نەریتێك پاشایان ناگەنە ئەو ناستەی کەسێکی هەرچەند نێزیکیش بێت پێی بڵێت "تۆ جارێ شوێنم کەوە".

٦ـ باوەڕناکەم لەو سەردەمەی بابانداً، نێوەڕاستی سەدەی هەژدە دەستەواژەی ژیان لە دڵی میللەتدا، یا لە مێژوودا کەوتبێتە سەر زمانی کوردان.

بەسەرهاتی (کەچە) چیرۆکی دوازدە سوارەکەی لای خۆشم ئەوەیە، صالی ١٩٦٤ خالید زامداری خۆشنووس و وێنەکێش چیرۆکی دوازدە سوارەی مەریوان نوسینی پیرەمێرد،بووکی ژێر دەواری رەش، قەڵای دمدم لە نوسینی مستەفا صالح کەریم و چەند هەڵبەستێکی مەولەوی و گۆران و کامەران و عەلی باپیر ئاغا و جەمال شارباژێری و کۆمەڵێك پەند و قسەی نەستەق و وتەی مەزنەکانی وەک شکسپیر و غاندی و کۆنفۆشیۆسی لە پەراوێکی بەرگ ئەستووردا نووسیووەوە و لەسەر بەرگی یەکەمیش هێلکاری پۆرترێتێکی

مەولەوی و مۆم و پەروانەکەی نەخشاندبوو، لەگەڵ چوار دیمەنی کوردستان لە بەهار و هاوین و پایز و زستاندا، لەسەر قەدی دار وێنەی کێشا بوون، پێشکەشی کردم، ١٩٩٤ کە هاتمە دەرەوە سپاردم بە مالّەوە و تکام لێکردن بیانپارێزن، ئەوانیش کە ١٩٩٥ رووبانکردە ئەڵەمانیا، وێنەکانیان هێنابوو، بەڵام پەڕاوەکە و هەندێك دەستنووسی تایبەتی نەوێرابوون بیهێنن نەبا تورك گێچەڵیان پێ بکەن، خۆم بەسەردان چوومەوە، خزمەکانم صاڵی ١٩٩٥ و بە دواوە هەندێکیان سوتاندبوو، هەندێکیشی جوان ئەپێچنەوەو لە چاڵێکی قوواڵی حەوشەکەی خۆماندا شاردبوویانەوە، کە چاڵەکەم هەڵدایەوە جگە لە وێنەکەی مەولەوی کە بۆیەی زەیت کێشرابوو، نووسراوەکان پەریشان بوون، ئەوەی کەڵکی پێوە مابوو دوای وشککردنەوەی پەڕە پەڕە لە بەرگی نایلۆن دامدەنان، لەگەڕانەوەدا نەوانە و دوو بەرگی وەرگێڕدراوی قورئان بە کوردی و مێژووی ئەردەڵان و بیرەوەرییەکانی ئیسماعیل شاوەیس و شەش حەوت پەرتووکێکم لەنێو جانتاکەمدا دامەزراند.جەندرمەی تورك جانتاکانیان دەپشکنی، شەوبوو ئەو شتانەیان لەسەر زەوی بڵاوکردەوە، یەکێکیان هەر چاوی بە بنی جانتاکەی من کەوت، دەهری بوو، ئەو بە تورکی و من بە ئەڵەمانی، من هەرئەوەندە تێگەیشتم زوو زوو دەیوت "یاساغ" ئەویش دیارە وشەی قورئان، مویارەك، خواجا، لە من تێدەگەیشت. بە وێنەکەی شاوەیسی دەوت یابانچی، فەرماسیون[٥٢]... بە کورتی ئەوەی نەدەشیا، کردی، ئەوانی لە نایلۆن گیرابوون نەدەدران هەتا هێزی تێدا بوو لوولیکردن و تووڕیدان، پەرتووکەکانی شڕوپڕ کرد، دەستی بۆ دوو بەرگە قورئانەکە نەبرد بوو، ئافرەتێکی نەناسیاو لوولە نایلۆنەکە بە بێدەنگ لەو تاریکییەدا هەڵدەگرێتەوە و دەنگ ناکات هەتا فڕۆکەخانە، ڕووسووری دونیاو قیامەت بێت، بە زەردەخەنەیەکەوە بەرەو ڕووم هات، تووڕەکەیەکی خامی دایە دەستم و وتی برا! دوژمن دوژمنە و دۆست دۆستە، ئەوەم لێدزینەوە و بەڕێگاوە لەگەڵ منداڵەکاندا هەر خەریکبووین چرچ و لۆچەکانمان صاف دەکردەوە. مالّی ئاوەدان بێت، منیش لە مالّەوە کە تەماشا دەکەم پەڕەکان خۆی لە خۆیدا نەبوون رقو کینەی جەندرمە و دڵسۆزی ئەو خوشکەش پڕ، لەناوەوە هەڵوەریبوون... ماوەی دوو هەفتەیەك خەریکیان بووم، چونکە دەقاودەق پیردەمێرد چۆن و بە چ ڕێنووسێك نووسیبووی زامداری هونەرمەندیش وەك خۆی نووسیبوویەوە، بۆ من گرنگییەکەی لەوەدا بوو، سەرباری ئەوەی دیاری هاوڕێیەکی منداڵیم بوو، چیرۆکەکە لە پاشکۆی میرایەتی بابان لە نێوان ڕۆم و عەجەم دا، لەبەردەستدایە، بەڵام دەقاودەق نەگوێزراوەتەوە، بۆ نموونە ئەبینێ، لە دڵا، ئەیان ردوێنن، ئەهێنێتە دەرەوە، بەسەریانا، یەتەدەردەوە، لەگەڵ نەکرەما، سەلیم بەگا، ناگری لێ نەبوودە، بینی، نەبینی، نەئەبوایە، غرور ئەهێنێ، لە خۆم رانەدەبینی. هەندێك جاریش وشەکان وەك خۆیان گوێزراونەتەوە، وەك: ئەهێنا، بەسەرمانا هاتوون، بەشوێنیانا، دوژمنا (لە دەقەکەی پیرەمێردا بە "دوشمنا" نووسراوە. من لە گواستنەوەی چیرۆکەکەدا بەشێوەی زارزمانە کۆنەکەی سلێمانی و پیرەمێردا گواستومەتەوە و وشەلێکدراو ـ ناوێتەکانیش وەك داراغا هەر بەشێوەی جوامێرناغا، داراغا، بەکراوا ـ م

به داراناغا و بەکرناوا نووسیونەوە).

لەلایەنی رێنووسیشەوە بەگشتی لایەنی پێکەنووسینی جوت وشە گونجاوەکانم رەچاو کردووە، وەك خوا بۆی رێکخستن، بۆی، لێرەدا پێشگرە، وەك بۆم نەهات ـ بۆمنەهات، بۆی نەلوا ـ بۆینەلوا، بۆتان هات ـ بۆتانهات، بۆمان نەکرا ـ بۆماننەکرا. بەوپێیەش هەر بۆ نموونە: نەیان رشتبێ، بێ لێکدانەوە، تێ نەفکرێ، لێ بەستن (نووسیومە) نەیانڕشتبێ، بێلێکدانەوە، تێنەفکرێ، لێبەستن، نەگەرچی وشە و پێشگرەکەی جیا بەجیا واتایان هەبێت یا نەبێت، وەك ناوێتەوشەی رێك کەوتن ـ رێککەوتن کە واتای بەڕێکەوتن و جوولان دەگەیەنێت، بۆ واتای پێکهاتن، ناشتبوونەوە رێك کەوتن ـ رێککەوتن دروستە. دەمێنێتەوە نەوەی یەك دوو جاریش لەو شوێنانەی بەپێویستم زانیوە یا بۆم ساغنەبوتەوە کورتە بازێکم داوە.

ئیسماعیل شاوەیس

ئەفسەرێکی سوپای عوسمانی

پێشمەرگەیەکی شێخ مەحموودی نەمر

رووناکبیرێکی پێشکەوتنخواز و ئازا

قۆناغێکی گرنگی مێژووی کورد تۆمار دەکات

ناوڕێك لە ئەفسەرێکی لەشکری عوسمانی و پێشمەرگەیەکی لەشکری شێخ مەحموودی مەلیك، نیشتمانپەروەرێکی راستگۆ لەگەڵ خودی خۆی و دۆست و دوژمندا، بەهەشتیی نیسماعیل حەققی شاوەیس ١٨٩٤ ـ ١٩٧٦/٥/١٢ وەك شارەزا و بەشدار و ئاگادارێك لە نێزیکی نێزیکەوە زۆر بە وردی وسەلیقەی روناکبیرێك بەشێك لە مێژووی شۆڕشەکانی مەلیکی کوردستان و فراوانتریش شۆڕش و راپەڕینەکانی باکووری کوردستان و رووداوەکانی بەچاوی کامێرا ناسا، بۆ نەوەکانی تۆمار کردووە، لەم کتێبەدا و لە شوێنی خۆیدا وەك سەرچاوە پەنام بۆ بردووە، لێرەدا دەمەوێت کورتەی کورتکراوەیەك لە بیرەوەرییەکانی لەمەڕ باکووری کوردستان کە لە ناوەڕۆکی کتێبەکەدا جێگەیان نەبۆتەوە بە بەبیری خوێنەری هێژا بهێنمەوە.

کۆمەڵێك شێخان و سەران و روناکبیرانی کورد کۆمەڵەی بەرزی و پێشکەوتن (تەعالی و تەرەقیی) بە سەرۆکایەتی شێخ سەعید دادەمەزرێنن. دروشمی کۆمەڵە قەڵەمێك (دوو قەڵەم ن.ك) بەلای راست و چەپەوە، خاکەناز و پاچێك لەسەریانەوە، قۆزاخدیەك پەمور (لۆکە) و گوڵە گەنمێك و خەنجەرێك لەناوەڕاستدا، خۆرێش بەناو قەدی هەموویانەوە.[٥٣]

قۆچگیری وەك هۆز لە چەند تیرەیەك پێکهاتووە بەناوبانگترینیان تیرەکانی نیبۆیان، سارۆیان، زازا، پالوو، کەوتەلی، ئیبۆیان لە هەموویان بەرچاوترن، خاکەکەیان دەکەوێتە خۆرئاوای باکووری کوردستانەوە، هەر لە سیواس هەتا ئەرزنجان دەگرێتەوە و شارەکانیشی زارا، عیمرانییە، قەرەجەوێرانەن، دانیشتوانی

ناوچەکە بەرەگەز کورد و بە ناینزا عەلەوین و بەقزلباش دەناسرێن،[٥٤](١٥٠) گوند دەبن، کارو پیشەیان کشتوکاڵ و ئاژەڵداریيە، چەند گوندێکی تورکی عەلەویشیان لەناوداية هاوژین و هاوچارەنووسن. راپۆرتەکانی تورك ژمارەی دانیشتوانی قۆچگیری بە (٦٠،٠٠٠) هەزار تۆمار کردووە و رووبەری ناوچەکەشی بە ٢٥٠كم × ١٥٠ كم خەملاندووە (٣٧,٥٠٠كم٢) سەردارەکانی قۆچگیری مستۆ پاشازادە (حەیدەر بەگ) و عەلی شان بەگی برایی و حاجی برایم قایقامی شاری رەفاهییە، کوڕانی گوڵ ئاغا عیزەت و موحەمەد، عەلی شیر، هەر هەموشیان بەشداری شۆڕش بوون و چەك و تەقەمەنییان نامادە دەکرد. ڕۆژی ١٩٢٠/١٠/٢٥ قۆچگیری و ناوچەی خۆرئاوای دەرسیم تەلگرافێك دەکەن بۆ مستەفا کەمال پاشا ـ ئەنقەرە بە مۆر و ئیمزای سەرۆکی قۆچگیری موحەمەد تەقی، لە سادات عەلی شیری، لە سەردارانی مونزیر، مەحموود، سەید خان، مستەفا، سەرۆکی ئەرسەلان "ئەسلان" مەحموود: پەیامی سیڤەر و سوڵتان و کۆنگرەی ئەرزرۆم و کۆنگرەی سێواس مافەکانی کورد و سەربەخۆیی کوردستانیان سەلماندووە، پێویستە ئێوەش بێنە پێشەوە بۆ جێبەجێکردن و دامەزراندنی حکومەتی کوردستان.

تەلگرافەکە وەڵامی نەبوو، مستەفا کەمال دەیویست هەتا بەهار کات بەسەربەرێت و دەستێکی قورس بوەشێنێت، لای کوردیشەوە عارەب گیر و مەلاتییەش پەیوەندی بە شۆڕشەوە دەکەن، سەرکردایەتی شۆڕش بڕیاریدا سەرەتای ١٩٢١ شۆڕش بۆ ناچارکردنی دوژمن بکەن چیتر خۆی لە مافەکانی کورد نەخەپێنێت. کورد نەمجارەش شۆڕشێکی چەکداریی ڕاگەیاند، ٢١/٣/٦ عیمرانییە، ٢١/٣/٨ سێواس، ٣/٩ کەماخ بەسەرلەشکر و ئەفسەر و سەرباز و بەکرێگیراوانەوە کەوتنە دەست شۆڕش و خرانە بەردەم دادگای شۆڕش (دیوانی حەربی کورد). مستەفا کەمال و حکومەتەکەی ئەنقەرە پەرێشان بوون بە دەست چەندین دوژمنی ناوخۆ و دەرەوە. حکومەتەکەی سوڵتان لە ئەستەمووڵ، ئۆپۆزسیۆن و نوێخوازان، یۆنان، کورد، ئەرمەن، لەشکری بەریتانیا، فەرەنسا، جگە لە ناحەزانی خودی خۆشی کە خۆیکردبووە کەڵەگاو بەچکە دیکتاتۆر بەسەرلەبانداً، یاسای قەرەقوش (عورفی) بەسەر هەموو ناوچەکانی ئەنەدۆڵدا دەسەپێنێت، لە شار و گوندەکانی کوردستانیش هێرشێکی دڕندانەی ڕەشەکوژی دەست پێکرد، بەڵام ئەژنۆی شۆڕشگێڕانی کورد نەلەرزی، بەدەم هاواری یا عەلی یا هەق هێرشیان دەبرد، ڕێگای هاتوچۆی نێوان شارەکان دەبەستن، هێڵەکانی تەلەفۆن دەپسێنن، والی سێواس بۆ ساردکردنەوەی هەڵمەتەکانی شۆڕش و دووبەردکی خستنە نێو ڕیزەکانەوە ٣/١٢ بروسکەیەك بۆ سەرانی خۆرئاوای دەرسیم دەنێرێت هەڵوێستی خۆیان بەرامبەر یاخیبووەکان ڕوون بکەنەوە و ئەرمەنییە کافرەکانیش کە دانّەتان داون بە پەلبەستراوی بدەنەوە دەست لەشکر. ١٩٢١/٣/١٤ ئەم وەڵامەی بۆ ڕەوانە دەکرێت بۆ والی سێواس. بە دڵێکی پاکەوە بۆچوونی خۆمان دەردەبڕین، شەڕو خوێنڕشتن لە بەرژەوەندی نە کورد و نە تورکە، لەسەر بڕیاری مستەفا کەمال و دوو کۆنگرە هاوبەشەکەی تورك و کورد و بڕیاری حکومەتی ئەنقەرە پێویستە کوردستان لە ڕووی ئیداری،

نابووری، مەعاریف (بەڕێوەبردنی نابووری و پیشەسازی و کشتوکاڵ و خوێندن و پەروەردە) سەربەخۆ بێت، سیاسەتی کۆنی سوڵتانی عوسمانی (سوڵتانەکانی عوسمانی ن.ك) بۆ کورد زیندوو مەکەنەوە، کورد و تورك هێرشێکی دڕندانەی ڕەشەکوژی دەست پێکرد، بەڵام ئەژنۆی شۆڕشگێڕانی کورد نەلەرزی، بەدەم هاواری (یا عەلی یا هەق) هێرشیان دەبرد، ڕێگای هاتوچۆی نێوان شارەکان دەبەستن، هێڵەکانی تەلەفون دەپسێنن، والی سێواس بۆ ساردکردنەوەی هەڵمەتەکانی شۆڕش و دووبەرەکی خستنە نێو ریزەکانەوە ١٩٢١/٣/١٢ بروسکەیەك بۆ سەرانی ڕاپەرینی خۆرناوای دەنێرێت کە هەڵوێستی خۆیان بەرامبەر یاخیبووەکان ڕوون بکەنەوە و ئەرمەنییە کافرەکانیش کە دالدەتان داون بە پەلبەستراوی بدەنە دەست لەشکر.

سەرانی خۆرناوای دەرسیم دوو ڕۆژ دواتر بەمجۆرە وەڵامی بروسکەکە دەدەنەوە:

سەرکردایەتی خۆراوای دەرسیم

١٤ی مارتی ١٩٢١

بۆ والی سێواس

بە دڵێکی پاکەوە بیروباوەڕی خۆمانتان بەم جۆرەی خوارەوە پێشکەش ئەکەین

١ـ جەنگ و خوێنڕشتن بەرژەوەندی نە تورك و نە کوردی تیا نییە.

٢ـ لەسەر بڕیاری مستەفا کەمال پاشا و کۆنگرەکانی ئەرزڕۆم و سێواس پێویستە زوو بەزوو جوگرافیای کوردستان جیا بکرێتەوە.

٣ـ بەپێی بڕیاری مستەفا کەمال و دوو کۆنگرە هاوبەشەکەی تورك و کورد و بڕیاری حکومەتی ئەنقەرە پێویستە کوردستان لە ڕووی (ئیداری و ئابووری و موعاریفدا (مەعاریف ن.ك) سەربەخۆیی و لەگەڵ تورکیادا چوونیەك سەیر بکرێ.

٤ـ نابێ سیاسەتی کۆنی خیلافەتی عوسمانی بۆ کوردستان زیندوو بکرێتەوە، پێویستە دان بنرێ بە مافی کورددا و کورد وەکو تورك چوونیەك تەماشا بکرێ و لە کاروباری دەوڵەتدا بەشدار بێ.

٥ـ بەرامبەر بە داخوازییەکانی کوردانی قۆچگیری، هێز بەکارهێنان ئەنجامی خراپ ئەبەخشێ و نەك هەر کوردانی قۆچگیری هەموومان لە ژێر باری باجی گرانا ژیانمان تاڵ بووە و تێکڕا ئێمەی کورد بێ قوتابخانە و بێ خەستەخانە و دکتۆرین و شەڕی جیهانگیری مااڵی وێران کردووین، لەبەرئەوە کوردستان پێویستی بە ئاوەدانکردنەوەیە.

٦ـ پێویستە هەموو بەندەکان بەریدەن وە نابێ لەشکری تورك وەك دوژمن سەیری کورد بکا، ئێمە بە ناڕەوا خوێن ناڕێژین.

٧ـ ئەو ئەرمەنییانەی لای ئێمە هەموو منااڵ و نافرەت و پیرن و بێ چەکن و پەنایان بۆ ئێمە هێناوە و بێ گوناهن، لەبەرئەوە ئێمە نایاندەین بە دوەستەوە.

ئیمزا

سەرۆکایەتی رۆژئاوای دەرسیم

وێنەیەکی بۆ: مستەفا کەمال پاشا

ئەنجومەنی میللی [٥٥]

رەشید پاشای والی سێواس ئاگاداری ئەنقەرە دەکات لە ناوەرۆکی بروسکە وەلامەکە و دەڵێت شۆڕشگێڕان بۆ رزگاری کوردستان خەبات دەکەن، ئەنقەرەش لەوەڵامدا پێداگری لەسەر ئەوە دەکات پێویستە ڕێگە نەدرێت ئەرمەنییەکان بەشداری شۆڕش بکەن و شۆڕشەکە فراوان بێت... والیەکانی سێواس، ئەلعەزیز، ئەرزنجان دەستدەکەن بە کۆکردنەوەی لەشکرو هەمانکات چەند دەستەیەك بەڕێدەکەن بۆ ناوچەکانی رۆژهەڵات و رۆژئاوای بۆ پڕوپاگەندە کردن و لە خشتەبردنی جەماوەر و دوورخستنەوەیان لە شۆڕش و ڕاپەڕین و زۆر ساویلکانە دەیانوت (تورکیش عەلەوین، عەلەویش نەبن ئیسلامن، بەتایبەتی مستەفا کەمال پاشا خۆی ئەڵێ "من شیعەم و کوردم خۆش ئەوێ، ئەگەر دوژمن بێتە ئەنقەرە، خۆم و لەشکری حکومەتی تورکیا دێینە و لە چیا بەفرینە جوانەکانی دا کورد و تورك پێکەوە ئەژین و ئەمرین و لە پاش دەرکردنی ئینگلیز و فەرەنسا و ئەمەریکا (حوکمی زاتی) بە کورد ئەدەم، لەبەرئەوە ئەم خوێن رشتنەی ئەمڕۆ بۆ هەردوولا زیانبەخشتە").

بەڵام کاربەدەستانی تورك وەك پیشەی دێرینیان پەنا دەبەنە بەر فرتوفێڵ و چاوبەست و نامەردانە لە پشتەوە خەنجەری ژەهراوی وەشاندن... کاتێك ئەو گفتوگۆو بەڵێنانە بە کورد دەدەن هەمانکات ژێربەژێر سەرگەرمی ئامادەکاری و سازدانی لەشکر و پلانی هێرشێکی فراوان بوون نەك هەر شۆڕشی قۆچگیری خامۆش بکەن بەڵکو تەڕو وشك لەناوچەکەدا پێکەوە بسوتێنن و دەستێکی وەها بوەشێنن کورد چاوترسێن بکەن و زاڵم پاشا و عیزەت بەگ بەهێزێکەوە پەلاماری ناوچەی سنجاق سەر بە دیورێك دەدەن.

هێزەکەی تورك بەرگری بۆ نەکرا، خۆیان دا بە دەستەوە، لەگەڵ پەرەسەندنی هێرشەکان و سەرکەوتنی شۆڕشدا ئۆپۆزسیۆنی تورکیش پتر هاودەنگی کوردیان دەکرد و لە پەرلەمانیشدا چالاك بوون، وەزیری ناوخۆی حکومەتی ئەنقەرە فەرمان بە والی سێواس دەدات بە پەلە گیراوەکان ئازاد بکات نەبا مەترسیی روو لە ئەنقەرە بکات. کەمالییەکان شپرزە بوون، ناچار بایاندایەوە سەر فرتووفێڵ و ساردکردنەوەی گوڕوتینی شۆڕش، لێبوردنی گشتی بڵاوکردەوە و هەڵمەتێکی پڕوپاگەندەی بەرفراوان بە سەرپەرشتی رەشید پاشای والی سیواس گوایە مستەفا کەمال بڕیاری خودموختاری بڵاودەکاتەوە، پێویست بە شەڕ و خوێنڕشتن ناکات! سیخوڕ و بەکرێگیراوانیش دەهۆڵ و زورنایان بەو ئاوازە لێدەدا و چەند بەناو پەرلەمانتارێکی رووناکبیریی کوردیش لە هۆڵی پەرلەماندا کاوێژیان دەکردەوە و سوێند بە شەرەف و سەری مستەفا کەمال هەموو شتێك بڕیاردراوە و کاری کورد و سەربەخۆیی کوردستان "تەمام". تورك لەم هەوڵەیاندا زۆر

سەرکەوتوو بوون، بەتایبەتیش کە لە یاسای بنەڕەتی حکومەتەکەی نەنقەرەدا کە تورك بە (تشکیلات أساسی) ناویدەبرد و لە ١٩٢٠/٤/٢٣ بلاوکرایەوە دان بەوەدا دەنێت تورکیا لە دوو نەتەوەی تورك و کورد پێکدێت، هەریەکەیان لە سنووری خۆیدا سەربەخۆیە و پارێزگاری کۆماری تورکیا دەکەن، تەنها هێزی سوپا و سیاسەتی دەرەوە بە تەنها لە دەست حکومەتی ناوەندایە... ئەمانە هەمووی کاردانەوەی خراپیان لەسەر کوردی سادە و ساویلکەو خۆشباوەڕ بەهێزبوو، بەشێکی زۆر لە بەشدارانی شۆڕش بۆچوونێکیان لا دروست بوو، بۆ کوردێکی نەخوێندەوار و خۆشباوەڕ کە هەستی نەتەوەیی و ولاتپارێزیشی سەرەتایی و نەگەیشتبووە ئاستی پێویست، بۆچوونێکی لادروستبوو، ئێمە کە هەموو مافێکمان هەبێت و خاوەن ولات و سەربەخۆ بین و لەگەڵ تورکدا هاوبەش وهاوشان بین لە تورکیادا، ئیتر بۆ بەم چیا رەقوتەقانەوە برسی و تینو شەڕ بکەین. رابەرانی شۆڕشیش هەست بەو ساردبوونەوەو دوودڵییە دەکەن، بۆ راستکردنەوەی باری دەروونی و گەرمکردنەوەی هەستی چەکداران و چارەسەرکردنی کەموکورتییەکان ١٩٢١/٣/٤ سەرکردایەتی گشتی لەشکری شۆڕش رووبەڕووی صادق بەگ دەکاتەوە و دەستەی ریش سپییەکانیش بانگەوازێکی هەست بزوێن بلاودەکەنەوە بۆ گەلی کوردی مسوڵمان (... بەرامبەر بەزۆرداری ملکەچکردن کفرە، بێدەنگبوون شوورەییە، جوامێران هەڵسن راپەڕن، تا ئەمڕۆ عوسمانی و صەفەوی ئێمە دەخەڵەتێنن بەناوی ئایینزاوە "سوننە و شیعە" دەمانکەن بە گڕ یەکتردا، تۆوی کوشتن و وێرانی کوردستان دەچێنن کە داوای مافی خۆشمان دەکەین بە دز و ڕێگر و جەردەمان ناو دەبەن. تەماشاکەن چۆن خوێنی کورد و مالی کوردیان حەڵاڵکردووە، گوندەکانمان دەسوتێنن، مرۆڤەکان رادەگوێزن. ئەمڕۆ رۆژی رزگارییە "یا ژیان یا مردن"، چارەنووسمان بەدەست خۆمانە، ئەبێ نەلەرزین و لە مردن نەترسین، ئاواتی ئەحمەدی خانی بهێنینە دی، ئالای خۆمان هەڵکەین).[٥٦]

ئاوەڕۆکی بلاوکراوەکە هەمووی راستە و چەندو چۆنی ناوێت، بەڵام ئاماژەیەکی بۆ کێشە هەنووکەییەکەی جوولانەوەکە نەکردووە کە پڕوپاگەندەی دوژمن و چەواشەکردنی کوردە، کە بواری کاریگەرییەکی ئەوتۆیان بۆ نەهێشتبووەوە باری شۆڕش و ریزەکانی راستبکاتەوە، هەڵمەتی چڕوپڕی دوژمن و بەیتو بالۆرەی زۆرنا ژەنەکانی زالبوون، بەتایبەتیش کە ١٩٢١/٣/١٥ کەمالییەکان شاندێك بە سەرۆکایەتی شەفیق بەگ دەنێرن بۆ سیواس و لە (بوغازی وێران) میوانی حەیدەر بەگ بوون بە سەرۆکەکانی کورد دەڵێت: (بە فرمانی مستەفا کەمال هاتووم زۆر سلاوتان لێدەکات). ئەم نامەیەشی بۆ نێوە و حەیدەر بەگ ناردووە (بۆ حوکمی خۆیی کوردستان بڕیاردراوە، شەڕ بوەستێنن، زمانی کوردی ڕەسمی ئەبێ و ئابووری جیا ئەکرێتەوە، پیت و سامان و مەعدەنی کوردستان بۆ خۆی خەرج ئەکرێ و بەڕێوەبەرانی کوردستان هەموو کورد ئەبن)، حەیدەر بەگ بەو بەڵێنانە باوەڕ دەکات و شەڕی قۆچگیری دەوەستێنن، بەڵام دکتۆر نوری کە لە زیندان ئازاد دەکرێت دەبرێتە بەردەم ڕەشید پاشای والی سیواس (ئاغابەگ، دکتۆر

تۆ خوێندەواریێکی زۆر بەرزی، دیپلۆمتان هەیە، زمانی فەرەنسی چاك ئەزانیت و لە جیهانی رامیاریدا ئاگاداری، لەم کاتەدا کە یۆنان هەڵمەتیان بردۆتە سەر تورکیا و حکومەتی میللیمان کە (حکومەتی تورك و کوردە و هیچ جیاوازییەکمان نییە) خۆشی و ناخۆشییمان یەکە، ئایا رەوایە لەم کاتەدا ئەم کوردانە شەڕ لەگەڵ حکومەت بکەن و داوای جیابوونەوە و دامەزراندنی حکومەتی کوردستان بکەن و بە پلانی ئەوروپا شەڕمان لەگەڵدا بکەن بۆ بەرژەوەندی یۆنان و ئەرمەن و ئێمەش بکەنە نۆکەر و مزگەوتەکانمان بکەن بە کەنیسە. یا کوردیش وەك عەرەب بە قسەی لۆرانس فریوی خواردووە؟ شەڕ بەرێتەوە هەموو شت بە دڵی کوردە. دکتۆر تۆ خزمەت و دڵسۆزیت بۆ تورکیا زۆرە و پاداشتیشت دراوەتەوە، ئەمڕۆش هەموو شتێك بۆ تۆ ئامادەیە تەنیا مەهێڵە کوردەکان شەڕ بکەن. دکتۆر تۆ بڕوانە ئەمە نەخشەکەی (لوید جۆرج)ە (وەزیری دەرەوەی بەریتانیا. ن.ك) تورکیا وەك پەڵەیەکی تاریك و رەش دەبینێت لەسەر نەخشەی جیهان و ئەڵێ گەرەکە ئەم پەڵە رەشە بە چەقۆ بکرێنرێت و سپی بکرێتەوە. بەریتانیا لە تەك ئەمەریکا و فەرەنسا و ئیتالیا (لە تەك فەرەنسا و ئیستالیا و رووسیا. ن.ك)دا دەیانەوێت تورکیا دابەش بکەن لە ئەدرنە هەتا قەفقاسیا و ناوەڕاستی دەریای رەش ئەرمەنستانێکی گەورە دروست بکەن و ئەستەمووڵ و دەردەنیل و ئەزمیریش بدەن بە یۆنان و کورد و تورك بکەنە نۆکەری خۆیان و مزگەوتەکانمان بکەن بە کەنیسە. نابێت کورد فریو بخوات وەك عەرەب بە قسەی لۆرانس فریوی خوارد، ئێمە باوەڕمان بە مافی کورد هەیە و دانان پێداناوە، دوای پاککردنەوەی نیشتمان لە دوژمنان بە فەرمانی ئەتاتورك خودموختاری ئەدرێ بە کورد، بیوك میللەت مەجلیسی (پەرلەمان ن.ك) دانی بەو مافانەدا ناوە، لەبەرئەوە پێویست ناکات کورد شەڕمان لەگەڵدا بکات و دنیامان لێ پڕ بکات، چونکە دوای کۆتایی جەنگ (مەبەستی یەکەمین جەنگی جیهانە ن.ك) هەموو شتێك بە دڵی کورد دەبێت.(٥٧)

بەڵام دکتۆر نوری پتر گومان لە سیاسەتی چەپەڵی تورك دەکات بەرامبەر کورد بە سەرۆکی شاندەکەی تورك شەفیق بەگ دەڵێت ئێوە دەست لە پەلامارەدانی کوردستان هەڵبگرن و رەشبگیر مەکەن، دان بە مافی کولتوری و ئابووری کورددا بنێن و ئەو خودموختارییەی باسیدەکەن بە رەسمی بڵاوی بکەنەوە و پەرلەمان پەسەندی بکات و لە رۆژنامەکاندا بڵاوبکرێتەوە ئەگینا باوەڕ بە بەڵێن ناکەین، کوشتار و تاڵانکردنەکانی سەردەمی عوسمانیمان هەر لەبەر چاوە. ئەم هەڵوێستەی دکتۆر رابەرانی شۆڕش وریا دەکاتەوە کە بڕیارەکەی حەیدەر بەگ بۆ وەستاندنی شەڕ هەڵەیە و خەریکبوو شاندەکەش دەستگیر بکەن... بەڵام شیرازە تێکچوو بوو، پشێوی نێو ریزەکان کۆنترۆڵ نەدەکرا، چەکدارەکان پۆل پۆل بەرەوخوار دەبوونەوە و ئەم شۆڕشەش رۆژی ١٩٢١/٦/٥ دوا هەناسە دەدات و خالید بەگی جویری کۆمیتەی سەربەخۆی کوردستان (استقلال کردستان) دادەمەزێنێت بە هاوکاری یوسف زیابەگ و بەسەرکردایەتی شێخ سەعید بڕیاری شۆڕشێکی نوێ دەدەن و رۆژی ٢٥/٣/٢١ دیاریدەکەن، بەڵام هێزێکی تورك دێتە گوندی پیران و وادەزانرا

بۆ دەستگیرکردنی شێخ هاتوون، ناچار پەلاماریاندەدەن و شۆڕش لە ١٩٢٥/٣/٧ دا هەڵدەگیرسێت و چەند ناوچەیەکی سعرت، ئال عەزیز و ئامەد رزگار دەکەن، بەڵام ناپاکی ناوخۆ و هاوکاری فەرەنسا و تورك دژی کورد، کە هێڵی شەمەندەفەری حەلەب دەخاتە ژێر دەستی لەشکری تورك، سەربازەکانی بگوێزێتەوە و پشت لە شۆڕشگێڕانی کورد بگرن... ئەم راپەڕینەش بە هەمان تراژیدیا دامرکایەوە و خالید بەگ و زیاء بەگ مانگی فێبرووەری ١٩٢٥ لە گەرمەی خەبات و بەرەنگاریکردنی تورکدا دەستگیرکران و گوللەبارانیان کردن.

شێخ سەعید و شێخ عەبدولقادری شەمزینی و موحەمەدی کوڕی و پۆلێك لە هەڤاڵەکانیشیان ٢٥/٦/٢٧ دەبڕێنە بەر پەتی سێدارەی دوژمن. شێخ سەعید دوایین وتەکانی ژیانی خۆی ڕاگەیاند (بە هۆی خەبات و تێکۆشان بۆ ڕزگاربوون لە چەوساندنەوەو ژێردەستی نێوە هاتوینەتە بەر سێدارە، ئەرکی سەرشانمان جێبەجێکرد، ئەرکی پیرۆزی هەموو کوردێکی دڵسۆزە بۆ بنبڕکردنی زۆرداری و بێدادی لەرادەبەدەری نێوە، درێژە بە خەبات و قوربانیدان بدات)[٥٨]. شێخ عەبدولقادریش هاواریکرد، پیاوکوژان ئێمە سەربەرزین لە پێناو سەربەخۆیی ولاتدا هاتووینەتە بەرسێدارە، بە لەسێدارەدانی ئێمە تەنها رق و کینەی کوردتان بۆ دەمێنێتەوە، بەدەستی خۆی پەتەکە دەکاتە ملی و دەڵێت لاپەڕەیەکی ڕەشی مێژووەکەتان دەنووسن، بۆی کورد، بۆی کوردستان. شێخانی نەهری شەمزینی نەوەی شێخ عەبدولقادری گەیلانین، لە مەزنەکانی نەو بنەماڵەیە شێخ تەهای دووەمی کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری مابوو (لەگەڵ هۆزەکەیدا پەنا بۆ شۆڕشی ئەیلوول دەبەن و لە نێوچەی سیدەکان نیشتەجێ دەبن، پیاوانە بە دەنگ شۆڕشەوە دەچن، دوای گەڕانەوەی بۆ ئێران دەرماغخوارد کرا)،[٥٩] دوای ئەوانیش (٢٥٠) شۆڕشگێڕی کورد لە سێدارەدران وەك شێخ سەعید، دکتۆر فوئاد، پارێزەر حاجی ئەختی، موحەمەد تۆفیق، ژەنەراڵ ئیسماعیل.

یاسای بنەڕەتی حکومەتی مستەفاکەمال (تەشکیلاتی ئەساسی) ١٩٢٠/٤/٢٣ دەرچوو، بڕگەیەکی گرنگی ئەوەیە تورکیا لە نەتەوەی تورك و نەتەوەی کورد پێکدێت، هەریەکەیان لە سنووری خۆیدا سەربەخۆیە و پارێزگاری تورکیا دەکەن، جگە لە هێزەکانی سوپا و پەیوەندییە دەرەکییەکان کورد لە هەموو بوارەکانی بەڕێوەبردن، خوێندن و پەروەردە، پیشەسازی، کشتوکاڵ و بازرگانیدا ئازاد و سەربەخۆن، بەڵام کە ١٩٢٣/١٠/١٠ کۆماری تورکیا دامەزرا، کەموزۆر ناوی کورد بە دەمدا نەهات، شەقێك لە پەیمانەکە هەڵدەدەن و دەکەونە دژایەتیکردن و قەڵاچۆی (گەلی کوردی براو هاوبەش و یەکسان لەگەڵ تورکدا!)، مستەفا کەمال کە دەستی لە دەسەڵات گیرکرد نەو هەموو خزمەتو پشتیوانییەی کوردی لە بیرکرد، ئەوەشی لە یاد نەمابوو ١٩٢٠/٤/٧ بە عەلی شان بەگی نوێنەری کورد دەڵێت بەریتانیاو فەرەنسا دەیانەوێت ولاتی تورك بدەن بە یۆنان، لە کوردستانیش دەوڵەتی فراوانی ئەرمەن دابمەزرێنن و هەردوولامان بجەنە ژێر دەستی خۆیان و یۆنان و ئەرمەن و عەرەبەوە. ئەوەشی لە بیر خۆی بردبوویەوە لەشکری تورك

بەپشتیوانیی هێزەکانی کورد، گەلی ئەرمەن سەرکوت دەکەن و هەر لە ئەردەهانەوە هەتا یەریڤان لە دەستەلاتی پارتی تاشناق و ئەرمەن رزگار دەکەن. بڕیارە ئاشکراکانی هەردوو کۆنگرەی ئەرزرۆم ۱۹۱۹/۷ و کۆنفرانسی سیواس ۱۹۱۹/۸ و (تشکیلات میللی) دەکات بە ژێر پێوە کە خۆی دایەزراندبوون. هەر بەوەشەوە نەوەستا، دەستەکات بە جێبەجێکردنی پلانێک بۆ چەواشەکردنی کۆنگرەی پاریس و گۆڕینی راستییەکان و ئاوەژووکردنەوەی داخوازی و ئامانجەکانی کورد و بڕیاری سەرکردەکانی و پووچەڵ کردنەوەی هەوڵ و کۆششی بەردەوام و سەرکەوتووی ژەنەراڵ شەریف پاشای خەندان. بالۆێزی پێشووی دەوڵەتی عوسمانی لە ستۆکهۆڵم - سوید کە چەندین زمانی گەلانی ئەوروپای دەزانی و لە کۆڕ و کۆمەڵە نێودەوڵەتییەکاندا ناسراوو بەڕێز بوو جگە لەوەی نوێنەری کوردی هەموو پارچەکانی کوردستانیشە لە کۆمەڵەی گەلان و کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس، مستەفا کەمال بروسکەیەکی ساختە بەناوی هەر حەفتاو دوو نوێنەرەکەی کوردەوە لە پەرلەمانی تورکیادا بۆ پاریس دەنێرێت و بە هەموو ئەوروپای راگەیاند کورد جیابوونەوەی ناوێت و حەزدەکەن پێکەوە لەگەڵ برا تورکەکانیاندا بژین! کۆمەڵەی بەرزیی کوردستانیش - جمعیت تعالی کردستان بروسکەیەکی بۆ هەموو بالۆێزەکانی ولاتان لە تورکیا نارد نەو بڕیارەی پەرلەمانتارانی کورد، ساختە و هەڵبەستراوە و لە پشت نوێنەرانی کوردەوە رەوانە کراوە و ئەوان ئاگادارنین و ئەوە بڕیاری کورد نییە سەربەخۆییان نەوێت، صالێ ۹۲۱ یش گورگەبۆری تورک شاندێکی کارتۆنی بەناوی کوردەوە دەنێرێت بۆ بەشداریکردنی کۆنگرەی مسوڵمانانی خۆرهەلات لە باکۆ، نەویش بڕیارەکانی "تشکیلات میللی"، کۆبوونەوەکانی ئەرزرۆم ۱۹۱۹/۷ و سێواس ۱۹۱۹/۸ لنگەوقووچ هەڵدەواسێت. بارودۆخە نێودەوڵەتییەکە، کە سەرەتا لە بەرژەوەندی کوردو ئەرمەن بوو وەک لە پەیمانی سیڤەر ئاشکرا چەسپیبوو، رۆژ بە رۆژ لە بەرژەوەندی تورکیا سەواو مامەڵەی پێدەکراو گۆڕانکاری بەسەردا دەهات. سەرکەوتووەکانی یەکەمین جەنگی جیهان ناکۆکبوون لەسەر دابەشکردنی دەستکەوتەکان، بەریتانیا و فەرەنسا هەردووکیان چاویان لە هەرێمی موصڵ "کوردستانی باشوور" و سامانی نەوتەکەی کەرکووک بوو، هەردووکیشیان دەترسان مستەفا کەمال بکەوێتە باوەشی سۆڤێتەوە و تورکیا بکاتە جێگەپێ بۆ دەستبەسەرداگرتنی تورکیا و بلاوکردنەوەی بیروباوەڕی کۆمۆنیزم و گەیشتن بە دەریای سپی ناوەڕاست و کەنداو، بۆیە کەوتنە سەرەتاتکێ و چاوداگرتن و پشی پشی بۆ مستەفا کەمال، لەلایەکی دیکەشەوە بەریتانیا دژی هەوڵەکانی شەریف پاشای نوێنەری کورد بوو، لەوە دەترسا پشتگیری فەرەنسا دەکات بۆ دەستبەسەراگرتنی هەرێمی موصڵ و خواردنی بەشە هەرە چەورەکەی میراتی عوسمانی کە پڕ لە نەوت و جۆرەها کانزا... ئەو هۆکارانە هەمووی لە بەرژەوەندی تورک بوون، پەیمانی سیڤەر کە مافەکانی کوردی بەرجەستە دەکرد زیندەبەچاڵکراو پەیمانی لۆزان جێگەی گرتەوە، کە مافەکانی هەردوو گەلی کورد و ئەرمەن پشتگوێ دەخات و ئاوات و ئامانجە دێرینەکانی تاساندن کە خەریکبوو پێی شاد دەبوون. تورکیا

لەبەرامبەر ئەوەدا سەرکەوتووەکانی جەنگ ئەدرنە، دەردەنیل، ئەستەمبوول، ئەزمیر و بۆرسە بدەنەوە بە کۆماری تورکیای مستەفا کەمال، ئەویش دەست لە هەرێمی موصڵ هەڵدەگرێت بلکێنرێت بە دەوڵەتی عێراقەوە لە ژێر چاودێری بەریتانیادا و سووریا و لوبنانیش بۆ فەرەنسا و سوڵتانی عوسمانی و کورد و ئەرمەنیش مایەپووچ و هەناسەسارد و ناو بێنە و دەست بشۆ، لەگەڵ نەو نامرۆیەی مرۆڤخۆرەکان بەرامبەر کورد کردیان و بەرژەوەندی تایبەت ژیان و مافی گەلانی کرد بە ژێرەوە، کورد هەر هیوابڕاو نەبوو، کۆڵێنەدا، سەید رەزا ی دەستیدایە چەك و پشت بە دڵسۆزانی گەلەکەیی و چیاکانی کوردستان ماوەی نێوانی ١٩٣١ ـ ١٩٣٣ سەنگەری کوردایەتی و بەرگری لە تورك دەگرێت... ئەویش بە نامانج نەگەیشت و لەگەڵ دە رۆڵەی شۆڕشگێڕدا چاو لە سەربەخۆیی کوردستان بە ناکامی گەردنیان بوو بە پەتی سێدارەی تورکەوە و بەو ئاواتەوە سەردەنێنەوە، ئەو هەموو کارەساتە دڵتەزێنانە، ئەو هەموو خوێن و قوربانیدانە نابێت ورەی نەوەکان بنەوێنێت و چۆکیان بلەرزێت وەك شاعیری مەزنی کورد شێرکۆ بێکەس کۆتایی شەستەکانی سەدەی رابردوو دەڵێت:

هەورازی قووچ چاوی زا تمان ئەترسێنێ
تولەڕێی باریکی دوژمن بەسەرماندا ئەفیشکێنێ

بەڵکو ببنە مەشخەڵێك و بەرچاومان روون بکەنەوە و شێوە خەباتی گونجاو بکەینە بەرنامەی کار بۆ گەیشتن بە نامانج و پەند و ئامۆژگاری لە رابوردوو وەربگرین و یەکەم هەنگاویش دەردی خۆخۆری و ناکۆکی بنەبڕ بکەین.

داستانی قەڵای دمدم

میری لەپێڕین یا عومەری جەلالی، پاڵەوانی داستانە پڕشکۆکەی پاراستنی قەڵای دمدی کوردە کە هێماو سونبولی دەستەڵات و فەرمانڕەوایی میرێکی کوردە لە ناوچەیەکی بەرتەسکی کوردستاندا لە هێرشی دڕندانەی هێزێکی لەشکرە گەورەکەی شاعەباسی صەفەوی، کە یەکێکە لە هەرە دەسەڵاتدارە دڵڕەقەکانی میژوو، شا عەباس وەچاخ کوێر نەبوو، سێ کوڕی هەبوو، بەڵام وەجاغکوێر دەکەوێت، چاوەکانی کوڕی یەکەم و دووەم هەڵدەکۆڵێت، کوڕی سێهەمیش سەردەبڕێت! ئەسکەندەر مونشی تورکمان، میژوونووسی تایبەتی شاعەباس، خۆی لە شەڕەکەدا بووە و رووداوەکان و کارەسات و مەرگەساتی جوامێری کوردە قەڵانشینەکانی بە چاوی خۆی دیتووە، کە وەك پلنگی زامدار هەتا هێزیان لەبەردا بوو شەڕی ژیان و مردنیان دەکرد.[٦٠] ئەسکەندەر رووداوەکانی لە کتێبەکەیدا (تاریخ عالەم ئارای عەباسی)دا نووسیوەتەوە[٦١] و نەو راستییەش ناشارێتەوە، کوردەکان چەند مەردانە و گیان لەسەر دەست رووبەڕووی لەشکرە دڕندە و پڕ چەکەکەی شا عەباس دەبوونەوە، کە هەمووبان قڕڵباش و لە دەروێش و موریدە سەرگەرم و تۆندڕەوەکانی شا عەباس و بنەماڵەی صەفەوی بوون و چەند جار کوردەکان بەرووداوا

دەیانگێڕانەوە و زیانی بەرچاو لە هەردوو لایەنی هێرشبەر و بەرگریکار دەکەوت، هەردوولاش بڕیاری خۆیان دابوو، قزڵباش، گرتنی قەڵا و کوردیش بەرگریکردن هەتا مردن لەسەربەرزی و سەربڵندی قەڵای سەربەخۆی کوردان.

ئەوانەی دواتر داستانەکەیان نووسیوەتەوە:

١ـ نۆسکارمان بەتایبەتی بۆ موزەفەرەدین شای قاجارەکانی نووسیوەتەوە و کۆڕی زانیاری کورد لە ژێر ناونیشانی تحفەی موزەفەرییەدا (التحفه المظفرية)دا چاپ و بڵاوی کردووەتەوە.

٢ـ مستەفا صالح کەریم دایڕشتۆتەوە بە نێوی شەهیدانی قەڵای دمدم، صالی ١٩٦٠ لە سلێمانی چاپیکردووە و ئەو سەردەمە هاندەرو هەست بزوێنێکی کاریگەر و بەتاموچێژ بوو بۆ خوێندەوار و رۆشنبیرانی کورد.

٣ـ قەناتی کوردو لە زمان عەلی سلو جەلالی چیرۆکەکەی نووسیوەتەوە و بە نێوی چیرۆك و گۆرانی پاڵەوانێتی کورد، صالی ١٩٦٢ لە مۆسکۆ بە چاپیگەیاندووە.

٤ـ عارەبی شەمۆ، ئەویش بە ناوی چیرۆکی دمدم، صالی ١٩٦٦ لە یەریڤان چاپیکردووە و دواتر شەکوور مستەفا گۆڕیویەتییە سەر کوردی و هێمن موکریانی پێشەکی بۆ نووسیوە و کۆڕی زانیاری کوردیش لە بەرگێکی قەشەنگدا چاپیکردووە.

٥ـ جابای رووسی لە فەقێ تەیرانەوە وەریگرتووە بە نێوی چیرۆکی نەبەردەکانی قەڵای دمدم دژی قزڵباش لە دەمی فەقێ تەیرانەوە، بڵاویکردۆتەوە.

٦ـ نۆردیخانی جەلیل، داستانی پاڵەوانێتی خانی لەپزێرین (دمدم) بە رووسی نووسیوە و صالی ١٩٦٧ لە مۆسکۆ بڵاویکردۆتەوە.

٧ـ جاسم جەلیل بە نێو گۆرانییەکانی چیا،[٦٢] صالی ١٩٧٠ لە یەریڤان بڵاویکردۆتەوە، شەکوور مستەفا کردوویەتی بە عارەبی و پرۆفیسۆر عیزەدین مستەفا رەسوول پێشەکی بۆ نووسیوە و پێیداچوونەتەوە و صالی ١٩٨٨ لە بیروت چاپکراوە و منیش لێرەدا کەڵکی زۆرم لێوەرگرتووە لە پاڵ سەرچاوە کوردی و عارەبییەکانی دیکەدا بۆ داڕشتنەوەی لە دەقێکی کوردی پوختەدا.

٨ـ عومەر شێخەڵای دەشتەکی (عمر شيخ الله الدشتكي) بەناوی داستان لە فۆلکلۆری کورددا (الملحمة في الفولكور الكردي) صالی ١٩٧٨ لە ئەربیل ـ هەولێر چاپیکردووە.

٩ـ دەقێکی دیکەش هەیە (عبدالحميد الحسيني) نووسیویەتییەوە کە لە زمان ئەحمەد کەریم ملخوار وەریگرتووە و صالی ١٩٨١ لە ئەڵمانیای خۆرئاوا چاپکراوە.

دەقی دیکەش نووسراون، بەڵام ناونیشانیان عومەری جەلالییە.

چیرۆکەکە

پوختەی چیرۆکەکە هەر لەوێوە کە یەکەمین جار دوژمنێکی کورد نووسیوێەتی تا دەگاتە نووسەرانی کورد و چیرۆکی دەماودەم و دەقە فۆلکلۆرییە گۆرانی ئامیزەکان، دەتوانین بەجۆرە کورت بکەینەوە:(٦٣)

لە قوژبنێکی ولاتی کوردانداٍ، لە نێو چیا سەرکەشەکان و لاپاڵ و چەمو نزارەکاندا، سەرداڕێکی کورد بە نێوی عومەر لە تیرەو هۆزی جەلالیاندا هەڵدەکەوێت و لە چیرۆکەکاندا بە عومەری جەلالی ناوبراوە، لەگەڵ هۆزەکەیدا ژیانێکی سادەو ساکار بەسەردەبەن و بە کشتوکاڵ و مەڕو مااڵت بەخێوکردن بەڕێوەدەچوون، ناوچەکەشیان دەکەوتە سنووری سەرزەمینەکانی ژێر فەرمانی سوڵتانی عوسمانییەوە. رۆژێك لە ناکاو چەند جەندرمەیەکی عوسمانی بە فەرمانێکی رەشەوە خۆیاندەکەن بە نێو گوندداٍ، فەرمانی سوڵتانە و داوای عومەر دەکات بە پەلە بگاتە ئەستەموڵ، دەمڕاست و ریشسپییەکانی هۆز کۆدەبنەوەو دەکەونە ڕاوێژ چۆن لەم بەاڵیە رزگار بن. دوا بڕیاریان بەوە دەگات بە عومەر بڵێن ئەگەر بچیتە ئەستەموڵ بە زیندوویی ناگەڕێیتەوە و دەتکوژن، خۆنەگەر سەرپێچیش بکەیت ئەوە پەلامارمان دەدەن و دەمانکەنە نیشان بۆ گوللە تۆپەکانیان، ئینجا دەمڕاستی یەکەم روو دەکاتە عومەر و دەڵێت: کوڕی خۆم، خاکی یەزدان فراوانە، لێرە نا، لەوێ، نێرە بۆ تۆ ژیانی تێدا نەماوە، باڵی جەور و ستەمیش تا دێت درێژتر دەبێت و گەیشتۆتە گەردەنمان، یەزدان پشتیوان بێت و سەرکەوتوو و سەربڵندت بکات. هەموویان ئەو ڕێگەچارەیە پەسەند دەکەن، عومەر مااڵوایی لە وردو درشتی هۆزەکەی دەکات و نیوەشەوێك دەکەوێتە پێش دایکو باوك و هاوسەر و منداڵەکانی و ڕێگای هاتوونەهات دەگرنەبەر، کە رۆژ هەڵدێت و بەرچاوی ڕوونەبێتەوە هەستەدەکات لە سنووری دەستەاڵتی عوسمانییەکان دەرچوون و کەوتوونەتە سنووری فەرمانڕەوایی شاهەنشاهی ئێرانەوە لە هەرێمی ئازەربایجانی ڕۆژئاوا و نیزیك بە دەریاچەی ورمێ. بارو بارگەیان لە بەرزاییەکدا خست کە دەیڕوانی بەسەر ئاوە شین و سازگارەکەی دەریاچەکەدا، ڕاستە سوڵتانی عوسمانی دەستی بەوێدا نەدەگەیشت، بەاڵم ئەوێش (موڵکی) شا عەباسی صەفەوی شای ئێرانە و ناگاداری خشەی مارو میڕووە، بەتایبەتیش کە خۆی دەگۆڕی و لە بەرگ و شێوەی دەرویش و چەرچی و بازرگاندا بە ولاتدا دەگەڕا تا بزانێت دانیشتوان چیان لە ژێر سەرو لە بن زماندایە، ئاخۆ دڵسۆزو گوێ لە مستن یا سەربزێوو بەرهەڵستکارن و دژی ئەو دەدوێن. جارێك لەو جارانە کاروانێکی بازرگانی ڕێکەوتخات و خۆی لە بەرگی بازرگانێکی دەوڵەمەنددا دەگۆڕێت. کاروان بە نیزیك هەواری عومەری جەلالیدا تێپەڕ دەبێت، شا، کە هەواری ناوەدانی جەلالیان دەبینێت گرژ دەبێت، چۆن کەسانێکی غەوارە و نەناس لەم دەڤەرە نیشتەجێبوون و ئەو ناگادار نییە، ئەمانە کێن و چ کارەن؟ تاوی ئەسپەکەی دەدات و بەتاکە سوارە دەچێتە بەردەم ڕەشماڵەکان و بانگ دەکات: کێ لە ماڵە جامێك ئاوم بداتێ، عومەر دێتە دەرەوە، جلەوی ئەسپەکەی لێدەگرێت و پێشوازییەکی گەرمی دەکات و دەیباتە ماڵەوە، کاسەیەك دۆی ساردی بۆ دێنێت، دوای

پشوویەك شا دەپرسێت: دەمێکە لێرەن؟ گەورەم صاڵێك پڕە، دووبارە شا دەپرسێت: چۆن لەم چۆڵەوانییەدا هەڵدەکەن؟ ژیان دوور لە ئاوەدانی سەختە، عومەر لە وەڵامدا دەڵێت: من کوردم لە دەست زۆرداری و بێ دادی تورك و چەوساندنەوە و دادۆشین رامکردووە و لەم دەڤەرە گیرساومەتەوە، کە سەرزەمین و مووڵکی شای نێرانە، خودا بیپارێزێت و سەرکەوتووی بکات، میوانەکە دەڵێت: کوڕی نازا، دڵنیام سەر بە هۆزی جەلالییانیت، گەر شاهەنشا بزانێت لێرەیت بەشی خۆت زەوی و زارت پێدەبەخشێت ئاوەدانی بکەیتەوە، ئەی تۆ لە بەرامبەردا چی دەکەیت؟ بەڵام چاوەڕوانی وەڵامی خانەخوێیەکەی ناکات و دەڵێت: پشکۆیەك ئاگرم دەدەیتێ قلیانەکەم داگیرسێنم؟ عومەر دەستوویرد بەهەردوو پەنجە گەورە و پەنجەی شایەتمان کەڵەپشکۆیەکی گەشاوەی لە ئاگردانەکە دەرهێناو دەیخاتە سەرلەپی دەستی و لەبەردەمی میوانەکەدا رادەوەستێت. لەگەڵ ئەوەشدا شاهەنشا لە دڵسۆزی و میواندۆستی خانەخوێکەی سەری سوڕدەمێنێت کەچی بە ئەنقەست، بەهێمنی و بەکاوەخۆ توتنی دەکردە قلیانەکەی و چاویشی لەم کوڕە کوردە نەدەتروکاندا، بێباکە لەوەی ئەوە چەند خوولەکێکە کەڵەپشکۆ دەستی دەبرژێنێت و بۆکڕوزی لێهەڵدەستێت. شا چاوەڕوانی ئەوەی دەکرد عومەر بەرگە نەگرێت، هاوار بکات یا پشکۆکە بهاوێتەوە ئاگردانەکە، بەڵام نەء، وەك رم لە بەردەمیدا چەقیبوو، چاوەڕوان بوو میوانەکە قلیانەکەی داگیرسێنێت!

عومەر خۆیدەگرت، بەڵام شا لەوە پتر خۆی رانەگرت، بەرزەپێ هەڵدەستێت و هاوار دەکات، دەستت خۆش پاڵەوان، شیری دایکت پێ حەڵاڵ بێت، ئەجا قلیانەکەی پێدەکات و کیسەیەك زێڕ لە جێگەی پشکۆ ئاگرەکە دەخاتە مستیەوە و دەڵێت: شایانتە، نۆشی گیانت بێت، شا هەرئەوەندەی وت و سواری ئەسپەکەی دەبێتەوە و تێیتەقاند، عومەریش هەر لێکیدەدایەوە، ئەم میوانە کێ بوو دڵی لە بەرد رەقتر بوو؟ صاڵان هاتن و رۆیشتن، رۆژێك نێردراوێکی دەوڵەت دێت بە عومەر رابگەیەنێت شاهەنشای مەزن داوایدەکات لە دەربار ئامادە بێت. عومەر نەیدەزانی شای نێران ئەوی بۆ چییە، بەڵام دەبوو بچێت، هەرکە گەیشتە دەربار و لەبەردەم شاهەنشادا راوەستا، شا، دەپرسێت: جوان تەماشا بکە، بزانم دەمناسیتەوە، پاڵەوانی جەلالیان، عومەر زوو ناسییەوە، لە وەڵامدا وتی: شاهەنشا تەمەن درێژ بێت، رۆژێك بە رێکەوت نێمەتان بەسەرکردەوە و گەورە و شەرەفمەندتان کردین.

شاهەنشا: لە نێستا بە دواوە کارمەندێکی لە دەربار.

قوربان من شایەنی ئەو پلەو پایەیە نیم، ئەگەر هەر دەبێت لە خزمەتتاندا بم، بفەرموون بە مەیتەری ئەسپەکانتان دابنرێم. شا: چۆن حەز دەکەیت با وابێت.

لەو رۆژەوە عومەر دەبێتە مەیتەری رەوە ئەسپە تایبەتیەکانی شاهەنشا.

عومەر دەمێکبوو دایك و باوك و منداڵەکانی نەدیبوو، دڵێکی هەر لای ئەوان بوو، وەهای بە بیردا هات رۆژێك رەوە ئەسپەکە بۆ دەورووپشتی دەریاچەکەی ورمێ بەرێت، بەیانییەکی زوو ئەسپێکی عارەبی رەسەن

تاو دەدات و رەوە ئەسپەکە بەرەو ورمێ پێش خۆی دەدات، بەڵام بۆ نەگبەتی باندێکی دزو رێگر پەلاماری دەدەن، ئەویش هەر ئەوەندە فریا دەکەوێت پارێزگاری لە گیانی خۆی بکات و خۆی لە نووکی رم و شمشێرەکانیان بپارێزێت، بەڵام هەر ئەوەندەی کەبینی یەکێك لە رێگرەکان ئەسپەکان دەفرێنێت، عومەر دەبێتە ئاگر و دەچێتە گیانیان، بەراست و چەپدا دەستی دەوەشاند، ئەوانەی بەرنەکەوتن رایانکرد، بریندارەکانیش بە ئازارەوە دەیاننااڵند، عومەر گاڵەی پێکردن، هەستی بە بریندەکەی شانی نەکردبوو، خۆیگەیاندە رەوە ئەسپەکە و داهاتەوە بۆ رێگرەکە، بەڵام دەستی هەڵنەهاتەوە، کابرای رێگر هەستیکرد زامدارە پەلاماریدا و لە شوێنێکی دیکەوە زامداری کردو بۆیدەرچوو، عومەریش رەوە ئەسپەکەی گێڕایەوە و خۆێن لە زامەکانی دەچڕا.

شا، هەواڵەکەی وەها پێگەیشت، عومەر سەربەخۆ ئەسپەکانی دوورخستۆتەوە و رێگر پەلاماریان داوە و ئەسپەکانیان بەتاڵان بردووە و عومەریش بە کزی و داماوی و سەرشۆڕی گەڕاوەتەوە. شا زۆر تووڕە دەبێت، بڕیاردەدات بیکوژێت. کە عومەریان هێنایە بەردەم شا، هەر هەمور کاربەدەستانی دەربار لە ترسا دەلەرزین، شا بە عومەر دەڵێت: خۆڕی ترسنۆك کوا ئەسپەکانم، هەر نێستە پارچە پارچەت دەکەم، شای مەزن پایەدار بێت، ئەسپەکان لە تەویلەکاندان ئالیك دەخۆن، تەنها منی نۆکەرتان زامدارم و زامەکانیشم قوولن و خوێنم زۆر لەبەر رۆیشتووە، شا، کە راستی رووداوەکەی بۆ دەرکەوت دڵگرانبوو، وتی: گیانی خۆت خستە قەبەڵی شا، بەڵام شا ناچێتە ژێر منەتی پاڵەوانان، لە ئەمڕۆوە دەبیتە خان و خانەدان لای من، بڵێ بزانم داخوازیت چییە، عومەر جەلالی، خانی لەپزێرین لە مااڵ و سامان لە شاهەنشای خۆتی وەردەگریت.

شای مەزن تەمەن درێژ بێت، مااڵ و سامان گەورەیی و سەربەرزی بە مرۆڤ نابەخشن، مرۆڤ دەبێت بۆ ژیانێکی نازاد و بەختیار بگەڕێت، داواکارم لەو هەوارەی لێی دەژیین شای مەزن هێندەی کەولی گایەك زەویم پێببەخشێت خانوبەرەی لێدروست بکەینو بە دڵنیایی و ئارامی بژین. شا، دایە قاقای پێکەنین و وتی برۆ ئەوەندەی کەولی گایەکم زەوی پێببەخشیت، بەڵام نەکەی لەوە پتر پێ درێژ بکەیت.

خانی لەپزێرین بە شادمانیی و دڵی پڕ لە هیوا دەگەڕێتەوە نێو چیا و دۆڵ و دارستان و جەنگەڵەکانی کەناری گۆمی ورمێ، دوور لە ژیانی کۆشك و تەلار و دەرباری شا، کە ساتێك هەستی بە ناسوودەیی نەدەکرد.

خانی لەپزێرین گایەك سەردەبڕێت، پێستەکەی شیتاڵ شیتاڵ دەکات و وەك گوریس درێژیدەکاتەوە و شوێنی قەاڵیەکی گەورەی پێوانە کرد! شا، کە ئەوەی بیستەوە زۆر پێکەنی و لە ژیری و زرنگی خان سەری سوڕما، ناردی بە دوایدا پرسیاری لێدەکات: خان، داواکاری دیکەی هەیە، پلەی خان، باڵاتر دەخوازیت؟ یەزدان پایەبەرز و تەمەن درێژتان بکات، خان یەکێکە لە بەندە و کۆیلەکانتان، چیکەی ناوێت جگە لە

٣٠٠ سێصەد لاوی کورد بۆ دروستکردنی خانووبەرە بۆ خێڵەکەم، شا مژێك لە قلیانەکەی دەدات و دەڵێت: ئەوا سێصەد بەندەی کوردم پێدایت، برۆ دەستبەکاربە خانی لەپزێرین.

سێصەد لاوی کورد، تازە سێڵیان بۆر کردبوو، نازاو بە هەڵمەت، کڵاوی خوری لەسەردا، خەنجەر بە بەرۆکەوە لە بەردەم خاندا پەیانیاندا یەکدڵو یەکدەست کار بکەن. خانیش دەڵێت: براینە ئالێرەدا قەڵاکەمان هەڵدەچنین، بەرلەوەی بیر لە مردن بکەینەوە، بیر لە ژیان دەکەینەوە، ئێرە دەبێتە ژینگەو گۆڕستانیشمان، لێرەدا دەژین و هەر لێرەشدا دەمرین، بەرهەمی رەنج و دەستوبازووی خۆمان دەخۆین، ئەوەی دەیکەین بۆ خۆمان و مانۆ منداڵ و نەوەکانمانە، ئەوە یاسای ژیانی ئێمەیە لەم شوێنەدا، با ناوی خودای لێبهێنین و دەستبەکار بین.

لاوەکان بە دڵ کاریان دەکرد، هەستیان بە ماندووبوون و کات نەدەکرد، زۆرانبازییان لەگەڵ گا بەردەکاندا دەگرت، بە هەوڵو ماندووبوونێکی زۆر خانووبەرەیان دروست کرد، قەڵاش بەرزبوویەوە، هێندە بەرز بوو تەنها ئاسمان لەو بڵند تر بوو، دامێنیشی شیوو دۆڵ و بێشەڵان بوو، ئێستا هەر ئەوە ماوە ناوێك لەم قەڵایە بنێین شایانی بێت، چەندو چوونیان زۆر کرد، باوکی خان، تاوێرە بەردێکی لە قەڵاوە گلۆر کردەوە، بازدان و هەڵبەزو دابەزی تاوێرەکە لە چیاو دۆڵەکاندا دەنگیدەدایەوە، هەر جارێك بەرز دەبووەوە و دەکەوتەوە بە چیاکەدا، دەنگێکی وەك (دم)ی لێ بەرزدەبوویەوە، چەندبارە بوونەوەی نەو دەنگی (دم)ە دەبوو بە دم دم دم.....

ژیان و بەرەوپێشچوونی ژیان بەستراوە بە خۆشەویستی و دڵپاکییەوە، لە هەرکوێ ژیان هەبێت خۆشەویستی و پێکەوەژیانیش هەیە، گوڵ و درەخت بە ئەوینی خۆرو ئاوو خاك دەپشکوێن و گوڵ و گەڵا دەکەن، چرۆکانیش لە عیشقی بەهارە خوشچە دەکەن و دەگەشێنەوە و گوڵی رەنگاو رەنگ دەگرن، مرۆڤ بێ خۆشەویستی دەشکێتەوە، ئاگردانەکانیش بێ پشکۆ سارد دەبنەوە و دەکوژێنەوە.

خانی لەپزێرین لەگەشتێکیدا رێگەی دەکەوێتە ناوچەی مەرگە، بەرێکەوت چاوی بە گوڵبەهار دەکەوێت، هەر لە یەکەمین نیگاوە شەیدای دەبێت، گوڵبەهار چی، رووی وەك مانگی تابان، ئەگریجەی وەك شەوی دەجوور، چاوەکانی وەك ترێ رەشکەی کوێستانەکان، گەش وەك خۆری نیوەڕۆی هاوینان، بالای بەرز و شلەك وەك بالای چناری گوێ رووبارەکان.

کوڕانی قەڵا، سوارچاك و پڕ چەك، پۆشتەو خاوێن لە قەڵا دابەزین بەردو مەرگە، بووك دەگوازنەوە بۆ سەرۆك... خانی مەرگە گرژ دەبێت و هەڵدەچێت، نەڕاندی: ئادەی کوڕگەل، نەهێڵن بووك بگاتە جێ، قەڵا بگرن و گوڵبەهارم بۆ بهێننەوە. چەکدارانی خانی مەرگە لەناکاو پەلاماری کەژاوەی بووك و کوڕانی قەڵا دەدەن، شپرزەیان کردن و دەستی کوشندەیان لێوەشاندن، بەڵام بوونی گوڵبەهار گوڕوتینێکی لەبەرنان، خۆیان کۆکردەوە، گوڵی دمدم نەکەوێتە دەست دوژمن، دوژمنیان شکاند، ئەوەی نەکوژرا رێگەیەکی

لەبەردەمدا نەما جگە لە راکردن یان مردن. کوڕی خانی مەرگە یەکێك بوو لە دیلەکان، ئەو هاتبوو زەماوەندی کوردانی قەڵا بکاتە شین، بۆیە خانی لەپزێرین لێی بەقینبوو، فەرمانیدا بیکوژن و سەرەکەی بنێرنەوە بۆ پیرەپیاوەکەی باوکی.

دەمدم هەر قەڵا نەبوو، وڵاتێك بوو پڕ لە ژیان، پەناو دااڵدەی ئەو کوردانە بوو لە دەست ستەم و بێدادی شای نێران یا سوڵتانی عوسمانی پەنایان بۆ دەهێنا.

خانی مەرگە بۆ تۆڵە دەگەڕا، بەڵام چۆن؟ بەرامبەر سەختی و سەربڵندی قەڵاو نازایەتی قەڵابیان کارێکی پێنەکرا، بۆیە خۆی دەگەیەنێتە لای شا عەباسی صەفەوی، ژاری ڕەشی بنددانی دەڕێژێت:

ناخۆ شاهەنشاهی مەزن ئاگاداڕە خانی کوردان ئەو قەڵایەی دژی نێوە بەرزکردووەتەوە؟ شا، باوەڕ دەکات، دەنێرێت بە دووی خانی کورددانداا دەموودەست لە دەربار ئامادە بێت، ئەگینا خراپی بەسەر دێت، ناخۆ بیری چووەتەوە نێمە چاکەمان لەگەڵدا کرد. دووبارە فەرمانی ڕەشە و ئەجاڕەیان لای شای نێرانەوە، ڕیش چەرموو، پیاوماقوواڵن کۆدەبنەوەو دەکەونە ڕاوێژ چۆن لەم بەڵایە ڕزگار بن، هەرچەند سوور دەیانزانی شا بەو وەڵامە قایل نابێت، بەڵام ڕێگەچارەیەکی دیکە نەبوو شەڕەفی کوردان و سەربەرزی قەڵا لەکەدار نەکات، ناچار بەجۆرە و لە زمان خانی لەپزێرینەوە وەڵامیان بۆ شای نێران نارد‌ەوە: شای مەزن پایەدار بێت، بەندە شیاوی ئەوە نییە بێمە دەربار بۆ خزمەتتان، هەمیشە پێزان و بەئەمەك و دووعاگۆتانم.

کە نێردراوەکە بە تەنها گەڕایەوە، شا بەرچاوی تاریکبوو، فەرمانیدا قەڵا وێران بکەن، داری بەسەر بەردیەوە نەهێڵن، لەشکرێکی قەبەی ئامادەکردو خانی مەرگەش دەبێتە کراس سووری بەرلەشکر. لەشکر کەوتەڕێ، وەك شارە میرووڵە بەرەو قەڵا دەجمان. بارو بارگەیان لەو نزیکانە خست. خانی کوردان وەها ڕۆژێکی لەبەرچاو بوو، شەپوورەی جەنگ لێدرا، کوڕانی کورد بۆ پاراستنی قەڵا و پووچەڵکردنەوەی نیازی گلاوی خانی مەرگە کە هەر شەڕو دوژمنایەتی نییە، سووکایەتی کردنیشە بە خانی لەپزێرین و ژاکاندنی گوڵبەهاری بووکی قەڵا بەزۆرەملێ. کەواتە سەر نەویناکەین، گەر دەمرین، بە سەربڵندی دەمرین بۆ ژیان. کەسێك لە قەڵابیان دەستەنەژنۆ دانەنیشت، هەریەکە و لەوەی لەبەردەستیدا بوو لە شمشێر و قەڵغان و ڕم و تیروکەوان و خەنجەر و تەور و تەنانەت بەردیش، خۆیان چەکدار کرد، عومەریش مااڵ بە مااڵ دەگەڕا و بەسەری دەکردنەوە، پێداویستی و کەموکوڕییەکانی جێبەجێ دەکرد، گۆشەو قولەکانی قەڵای دەپشکنی و چاوەڕوانیدەکرد، دوژمن چ نەخشەو پلانێکی داڕشتووە بۆ پەلامار، ئەو شەوە نەنووست، بەبێداری ڕۆژیکردەوە، هەواڵ گەیشت، دوژمن سبەینێ پەلامار دەدات. عومەر دەستپێشخەری کردو بەهێزێکەوە بە نهێنی لە قەڵا دابەزین، دوژمن لە خەودا بوو، تیرو ڕم و بەردیان بەسەردا دەباری ئادەی شێرەکوڕانی قەڵا، کاتی نەبەردییە، هۆ خانی مەرگە بزانم چ پیاوێکی، کە ڕۆژبوویەوە ئینجا دەرکەوت دوژمن چەند پەرێشان و شپرزەن، چ زیانێکی قورسیان بەرکەوتووە و کوژراوو بریندارییان چەند زۆرە. خانی مەرگەش هەرگیز لەو

باوەڕدا نەبوو بەجۆرە شەرمەزاری بەردەم شا بێت، قەڵایەکان بە سەرکەوتوویی کشانەوە نێو قەڵا، دوژمنیش کە هاتەوە سەر خۆی، گەمارۆیدان، گەمارۆیەك باڵدار بفڕێت باڵی دەشکێت، نامەدار بڕوات نامەی دەشکێت. خانی کوردان فەرمان دەدات دەرگای قەڵا بکەنەوە و بۆیان دابەزن. هێز بەرەو خوار بە گوڕو تین خۆیدا بە لەشکری دوژمندا، شەڕ بووە شەڕی دەستەویەخە، خوێن ناوچەی شەڕەکەی سوور کرد، کوژراوو بریندار لە ژماردن نەدەهات، دوژمن بە پەلەپرووزە هەڵدێن و لاشەی کوژراوەکانی و تالانییەکی زۆریان بەجێهێشت.

لەشکری قەڵایان بە سەرکەوتوویی و دەستکەوتێکی زۆرەوە گەڕانەوە و خۆیان ئامادەکرد بۆ گوژمێکی دیکە نەگەر دوژمن بگەڕێتەوە. شای ئێرانیش بۆ پشتیوانیی لەشکرەکەی و خانی مەرگە لەشکرێکی قەبەتر و هێزێکی تۆپخانە دەنێرێتە سەر قەڵا و رۆژانە بە ناگری تۆپەکان دەیکوتا،[٦٤] بەڵام کاری لە قەڵای سەخت و سەربڵندی کوردان نەدەکرد، وەی جەنگاوەران بەرز بوو، خواردەمەنی و نازووقەش هێشتا زۆر بوون، خۆفرۆش و بەکرێگراویشی تێدا نەبوو، سێوە لاسوورە چەند جوانە، بەڵام پەنا بە خوا کە کرم تێیدا و گەرای تێداخست، لە نێو قەڵاشدا ماریێکی رەشی کوشندە پەیدا بوو، پەپکەیخواردبوو، مەحمود مەرکانی ناپاك دڵی بەگوڵبەهارەوە بوو، بەجۆرێك شەیدای بووبوو بڕیار دەدات بەهەر نرخێك بێت دەبێت بۆ ئەو بێت. بۆ ئەوەی رۆژانە گوڵە ببینێت، دەبێتە مەیتەری عومەر، بەڵام بەرگەی فوویەکی عومەر ناگرێت، بۆیە پەنا دەباتە بەر ناپاکیی نیشتمان و خۆفرۆشی، هەرچۆنێك بوو نامەیەك دەنێرێت و خۆیدەگەیەنێتە بەردەم کۆشکی خانی عەجەم.

ـ فەرمو، وەرە پێشەوە، رێگەی بۆ بکەنەوە دانیشێت، قاوەی بۆ بێنن.

ـ گەوردم ژێر فەرمانی نێوەم، بفەرموون بچمە خزمەت شای مەزن و هەرچی نهێنییەکانی قەڵاکەیە بیخەمە بەردەستیان. ئەو ناپاکە کە دەیبەنە بەردەم شا، دەڵێت:

شا پایەدار و تەمەندرێژ بێت، لەسەر رووی زەوی قەڵایەك نییە وەك قەڵای دمدم، هەروەك بەردەکانی بەسەر یەکتردا توابێتەوە و بوویێتە پژاڵ، خواردن و نازووخەی دوو صاڵیشیان هەیە، خوا بتانپارێزێت، بڵێم چی، سەرداری قەڵاکە قارەمانێکی لەشکربەزێنە، بەڵام خاڵێکی لاوازی هەیە، کە بەندەی نۆکەرتان دەیزانێت و ناچار دەرگای قەڵاتان بۆ دەکاتەوە، خودا دەست بە باڵتانەوە بگرێت، ناویان لە دەرەوەی قەڵاوە بە جۆگەیەکدا لە کارێزێکەوە راکێشاوە، ئەو سەرچاوەی ناوەیان لێبگرین تینوێتی و بێ ئاوی کوێریان دەکات و لە برساندا دەمرن. شا فەرمانیدا بە پەلە بچنە سەرچاوەی کارێزەکە، هەڵیاندایەوە و پەردا خێکی زێڕیان بۆ شاهەنشا پڕ کرد، کە خواردییەوە لە مەحمودی ناپاك دەپرسێت:

چی پاڵپێوەنایت ناپاکی لەگەڵ ئەو پیاوە نازایەدا بکەیت، چۆنیش پاداشت بدەینەوە، شای مەزن پایەدار و تەمەن درێژ بێت، مەبەستم تەنها ئەوەیە نۆکەریتان بکەم، خۆنەگەر دەفەرموون خەڵاتیش بکرێم

گولّبەهارم پێببەخشن.

شا نێوچاوانی گرژ بوو، تیلە چاوێکی تێکرد و پڕ لە رق و سووکایەتی و وتی:

تۆ کە رێگای ناپاکیت هەڵبژاردووە و شەرەفی خۆت بۆ ئارەزووی ئافرەتێکی میّرددار دۆڕاندووە، نابیت بە پیاوێکی پیاوانە. ئادەی ئەسپێك ئامادە بکەن هەردوو لاقی ئەم خوێڕییەی لێببەستن هەتا دەتوێێت. ئەوە سزای ناپاکییە، مەحموود زۆر پارایەوە، کەوت بەسەر پێڵاوەکانی شادا، کەڵکی نەبوو، ئەسپەکە بە دوای خۆیدا کێشیدەکرد بەسەر بەردو دار و بەرزی و نشێودا هەتا هەڵا هەڵا بوو.

ئاوی جۆگەکەیان بڕی، ژمارەیەکی زۆر مەڕو ماڵات و حوشتریان سەربڕی و خوێنەکەیان کردە جۆگەکەی بەرەو قەڵا، قەڵانشینەکان هەندێکیان دەشڵەژێن و سامێك دایاندەگرێت، دەکەونە نوێژ و پارانەوە لە پەیامبەران و پیاوچاکان، بەڵام پارانەوە کەڵکی چییە؟ زۆربەشیان وەی بەرز بوو، شوورەییدەکرد بگەری، ئەستێرك و مەشکە ئاوەکان پڕن، بارانیش بەڕێوەیە، هەرئەوەندەش دەنگمان بگاتە (وان) و (سیپان)، خزمانی جەلالی و برایانی کوردی دیکە فریامان دەکەون، عومەر وەها وەی بەرز دەکردنەوە و ئاهێکی وەبەر شپرزەکاندا دەهێنایەوە، لەراستیشدا دوو نامەی بۆ وان و سپیان ناردبوو، بەڵام چوار لایەنی قەڵا تەنرابوو، ئاوەکان کەوتبوونە دەست دوژمن و مژدەیان بە شا گەیاند، عومەر داوای یارمەتی کردووە، قەڵا دەکەوێت. شا پێکەنی، داوای یارمەتی و کۆمەکی لە کوردانی بترا و هاوڕەگەزی کردووە، بەو خوێڕییەی کۆنە مەیتەری ولاّخەکانم بڵێن لە رووی شاهەنشادا دەوەستێتەوە، رۆژگاری ئەو تەواو، هەردوو نامەبەرەکەش سەربڕن و سەرەکانیانی بۆ بنێرنەوە با بزانێت سەرئەنجامی کارەکەی بەچیدەگات، دوای ئەم فەرمانە ئاگریارانی قەڵا دەستیپێکردەوە.

باوکی عومەر: کوڕینە ترسنۆکانە مەمرن، دوژمن بێتە نێو ماڵەکانتانەوە، با لێرەدا مەردانە لە برسان لە تینووان بمرین و کە هاتنە سەرمان سەگ و پشیلە لاشەیان خواردبین، کەس فریامان ناکەوێت، لە قەڵا دادەبەزین و دوژمن دووردەخەینەوە، ئافرەت و کچۆڵان و زارۆکان دەردەکەین، ئەوان بەچکەشێرەکان پەروەردە دەکەن، بەڵکو لە نێمە نازاترن، ئەوانە رزگار دەکەین، بزانین یەزدان دەروویەك بکاتەوە، کوڕینە دڵنیام ئەمە دواهەمین جەنگمانە، سەریکەوین یا ژێر بکەوین، با کات بەفیڕۆ نەدەین. عومەر بیریدەکردەوە، گولّبەهاریش پەستو نیگەران بوو، عومەر بە سۆزێکەوە دەچێت بەلایەوە: ژیکەڵانەکەم، بۆ ئەوە هاتوویتە ژیانەوە بەسەر لوتکەی چیاکانەوە بژیت نەك لەنێو کۆشك و تەلاردا، تۆ مامزی ئەم چیاو هەردانەی ولاّتی کوردانیت، دوو کوڕمان هەیە، هەولّبدە وەك بەچکە شێر پەروەردەیان بکەیت، هەموو خەمویەژارەکانت دەڕەوێننەوە، ئەوینی راستەقینە وەك شیری پاك وەهایە دڵنیام ژەهری تێناکەیت، کاتێك کارەکەش دەبێتە کاری شەرەف و سەربڵندی دەزانم چیدەکەیت، هەتا لە ژیاندا ماویت ئەم کاتە لەیاد مەکە، با منداڵەکانمان بزانن چیمان کردووە و لە بارودۆخی نالەبارمان ناگادارین. گولّبەهار بە بێدەنگی

دەگریا، دوو دڵۆپ فرمێسك بەسەر کوڵمە نالەکانیدا هاتنەخوار و وتی: برۆ شێرە پیاوەکەم، پڕ دڵت نەوین و خۆشەویستی بێت، گوڵبەهار بە قوربانت بێت، پیاوی قوربانی و خۆشەویستی نابەزێت، شێریش لە لانە هاتە دەر چ نێر بێت چ مێ، ناهێڵم دوو کوڕەکەمان هەتیوو بکەون، بە شیری مەردایەتی و بەرخۆدان پەروەردەیان دەکەم، سوێند بەو شمشێرەی دەستت هەر بۆ تۆ دەژیم و نەو پیاوەی دەیەوێت جێگەی تۆ بگرێتەوە هێشتا لە دایك نەبووە، بێخەمبە، خوێنی شێر، نێر یا مێ نابێتە ئاو، برۆ یەزدان پشت و پەناو هاوکارت بێت.

تاریکی بانگی رەشی بەسەر قەڵا و دەوروبەریدا کێشا، دەرکەکان خرانە سەرپشت، لێشاوی کوڕانی جەنگاوەر وەك لافاو نەودیو دەبوون، دیوارەکانی قەڵا لە هەندێك شوێنەوە رووخابوون، دوژمن چاوەڕوانی نەوەی نەدەکرد، شاڵاو نەبوو، لافاو بوو، هاژەی دەهات، دوژمن حەپەسان و کۆنترۆڵیان لەدەستدا، شەپۆلی هێرشی کوردان دیواری گەمارۆی دوژمنی رووخاند و کەلێنی خستە ریزەکانیانەوە، کوژراوو بریندارەکانیان دەبوون بە ژێر پێوە، بەڵام مرۆڤ پۆڵا نییە، گۆشت و خوێنە، خوێنی کوردانیش تا قوڵپی دەدا شەڕی ژیان و مردنیان دەکرد..

دوژمن کە هاتنە نێو قەڵاوە، چۆڵ، سوتاو، لە هەموو لاوە گڕی لێهەڵدەستاو بەرەو ئاسمان بەرز دەبووەوە، وەك گلەیی لە یەزدان بکات ئەم بێدادییەی بۆ بەسەر کورداندا هێنا. بەر لە تەقاندنەوەی قەڵا، ئافرەتێك لە ژێر زەمینەکانەوە هاتە دەرەوە، دەستی دوو منداڵی گرتبوو، رێیاندەکرد و دوا ئاوڕیان لە قەڵای سەربەرزی و بەرخۆدانی کوردان دایەوە و روو لە چیاو دۆڵەکان بەرەو ڕەشماڵی جەلالیان، لە جەنگاوەرانی قەڵا کەسێك دیل نەکرا، بانگەکانیش چیتر لەوێ هێلانەیان نەدەکرد و بولبولەکانیش لەوی نەیاندەخوێند تەنها دەنگی شوومی کوندەبەبوو دەبیسترا.

ژیان کۆتایی دێت بە خۆشی و ناخۆشییەکانیەوە، هەزاران قەڵای سەخت و نازایەتی وەك قەڵای دمدمی کوردانیش، بەڵام ئەوەی هەرگیز نامرێت هەستی خۆشەویستی مرۆڤ و ولاتە کە بە نێمە گەیشتن و بوونە چیرۆك و گۆرانی و بوونە مێژووی شانازی و سەربەرزییمان و وەك داستانی نەبەردی هەر دەیانڵێینەوە.

نەحمەدی خانیی مەزن ١٦٥٠ ـ ١٧٠٧ز. ژیاوە، چل ساڵ دوای داستانی پاڵەوانێتیی و قوربانیدانی قەڵای دمدم لە شاکارە بەنێوبانگەکەی مەم و زیندا کە چیرۆکی نەویندارییە وێژەی کورد دەباتە ناستی رۆمیۆ وجۆلێت، هەستی ولاتپارێزیی و کوردایەتیی زیندوو دەکاتەوە.[٦٥]

نووسینەوەیەکی دیکەی داستانی قەڵای دمدم[٦٦]

زاناو مێژوونووسی گەورەی کورد محەمەد ئەمین زەکی پشت ئەستوور بە گێڕانەوەکەی ئەسکەندەر مونشی نووسەری تایبەتیی شا عەباسیی صەفەوی کە خودی خۆی لە شەڕەکەدا بووە، داستانەکە بە جۆرێکی جیاواز دەگێڕێتەوە. دەمەوێت سەرنجی خوێنەر رابکێشمە سەر ئەوەی دوو مەزنی کورد،میر عەبدالڵخانی میری برادۆست و میرخانی لەپزێڕینی برادۆست، هەردووکیان نازناوی برادۆستییان پێوەیە، بەڵام عەبدالڵخان کە لەگەڵ ئەحمەد پاشای کۆنە صەدری ئەعزەم (سەرۆک وەزیرانی دەوڵەتی عوسمیی) و دواتر والی هەرێمی وان نێوانیان خۆشبوو، دە ڕۆژ میوانی عەبدالڵخان بوو بە خۆی و لەشکرو دەست و پێوەندەکانەوە کە یەکێکیان گەرپدەی بەنێویانگی تورک، ئەولیا چەلەبیی بوو، تێکەڵاویی و دۆستایەتیی خان و والی بە دۆستایەتییەکەی نێوان خەلیفەی عەببباسی هارون ئەلڕەشید و جەعفەری بەرمەکیی (کورد) دەچێت کە دەگاتە ڕادەیەک خەلیفە،جەعفەری بەرمەکیی بانگدەکاتە کۆشکی تایبەتیی و حەرەم سەرای خێزانی خۆی و لەگەڵ عەببباسەی خوشکیدا پێکەوە دادەنیشتن، دواتریش خەلیفە رقێک بەسەریدا زاڵ بوو فەرمانیدا چۆلەکە کوڕ لە بەرەی بەرمەکیدا نەهێڵرێت، جەعفەری بەرمەکیش دەکرێت بە چەند پارچەیەکەوە هەر پارچەیەکی بەسەر یەکێک لە پردەکانی بەغدادا هەڵدەواسرێت! لەوەش سەیرتر، نەو شمشێروەشێن(جەللاد)ەشی کوشت کە خۆی فەرمانیدا بوو جەعفەر پارچە پارچە بکات! دەیوت چاوم بەرایی نایەت کەسێک ببینم دۆست و هاوەدەمێکی نازیزی کوشتووم!!

عەبدالڵخانی میری بە توانا و هەڵکەوتووی بتلیس کە ئەولیا چەلەبی چی لە زانست و هونەر و لێهاتوویی و شکۆمەندیی و پێشکەوتنی شارستانیی نەو میرە کورده دەگێڕێتەوە جێگەی سەرسوڕمانی خۆی و ئەحمەد پاشای والی و سوڵتان مورادیش بوو، نێرەیی بە پێشکەوتنی نەو میرنشینە کورده دەبەن و بە فرمانی سوڵتان مورادی سێیەم لە ١٠٤٥ کۆچیدا پەلاماری دەدات.... پاڵەوانی قەڵاکەی دمدیش عومەری جەلالی نێوانی لەگەڵ شا ئیسماعیلدا خۆشبوو، جێگەی باوەڕ و متمانەی شا بوو، بەڵام قزڵباشەکان چاویان بە هاتنە پێشەوەی میرێکی کورد و سوننە مەزهەب هەڵنەدەهات، دەکەونە پیلانگێڕان و درۆو دەلەسە هەڵبەستن و چاڵ هەڵکەندن بۆ لەنێوبردنی گوایە عومەری جەلالی میری کوردان لە دروستکردنی قەڵای دمدم نیازی سەربەخۆیی لە مێشکدایە، هەرچەند میرخانی برادۆست ١٠١٧ک مۆڵەتی دروستکردنی قەڵاکەی لە شا عەببباسی صەفەوی وەرگرتبوو. ئەمین زەکی چیرۆکەکە بەشێوەیەکی جیاواز لە دەقەکانی دیکەی داستانی قەڵای دمدم دەگێڕێتەوە و لێرەدا بە هەندێک دەستکارییەوە دامڕشتووەتەوە،کە پوختەکەی بریتییە لە[٦٧]: پاڵەوانی قەڵای دمدم یەکێک لە سەرۆک خێڵەکانی برادۆست بووەو لەگەڵ شا محەمەد بەگی میری برادۆستدا هەڵناکات.[٦٨] بارەکا و دوورەکەوتەوە، ماوەیەک لەنێو میرەکانی کورددا بەسەردەبات و دواتر کەم یا زۆری خایاندبێت لە سایە وسێبەری عومەر بەگی میری سۆراندا دەگیرسێتەوە و لە شەڕێکی

نێوان میرنشینی سۆران و دوژمندا،بالێکیّ له ئانیشکەوە بەر شمشێری دوژمن دەکەوێت و دەپەڕێت،بەو هۆیەوە له نێو دۆستاندا به میری یەکدەست و دواتر به میر زێڕین و میری لەپزێڕین و له نێو دوژمنیشدا بە (ئەمیر خان قولاچ)[٦٩] واتا میرە گۆجە ناو پەیدا دەکات.

ئەو کاتەی شا عەببباسی صەفەوی (شا عەببباسی یەکەم) لەشکر دێنێتە سەر نەخچەوان و ئەریوان، میری یەکدەست یا میرە گۆجە پەیوەندی دەکات بە شا عەببباسی صەفەوییەوە و دەچێتە ریزی لەشکرەوە. زۆری پێنەچوو بەرچاوی شا دەکەوێت، پێشیدەخات، بە رێزەوە تەماشای دەکات و لەخۆی نێزیك دەخاتەوە، سەرۆکایەتیی هۆزی برادۆست و ناوچەی برادۆستی بەرەو رووەکاتەوە و هەرێمی شنۆ و ورمێشی دەخاتە سەر و ژێردەستەلاتییەوە و فەرماندەدات دەستوبالێکی لە زیو بۆ دروست بکەن و نازناوی (خان)یشی پێدەدات، ئیتر لەوکاتەوە هەر بە میرخانی زێڕین یان خانی لەپزێڕین ناودەبرا و بەهرەکانی خۆیی، بێ پشتیوانیی هیچ کەسێك له لێپرسراوانی دەرباری شا بەلکو ناحەزیی و دژایەتیکردنیشیاندا بەناشکرا و نهێنی و پلان و چاڵ بۆ هەلکەندن، بەهرەکانی خۆیی دەنواند وبەشایستەیی جێگەی خۆی کردەوە. ئەو میرە هەلکەوتووەی کورد بە ژیریی و زانست و وریایی و نازایەتیی و بوێریی و دەمکوتکردنی نەیارەکانی بە کردار و رەفتاری جوان کە بەردڵی شا دەکەوتن و تا دەهات پتر نێزیکی دەخستەوە و گوێی بە ناحەزو نەیارەکانی نەدەدا و پشتگیریی لێدەکرد، لە ماوەیەکی کورتدا دەبێتە دیارترین و مەزنترین میرەکانی دەوڵەتی صەفەوی بە فارس و کوردەوە و بە نازایەتیی، ژیریی، راپەڕاندنی کاروبار پتر دەکەوێتە بەردڵی شا عەببباس. میرو سەرانی قزڵباش[٧٠] ناوبانگ و باڵادەستیی میرێکی کوردیان بۆ قوتنادرێت و زۆر لەسەر دڵیان گرانبوو، بەڵام میری کوردان گوێ بە جیقوفیقی ناحەزان نادات، شا عەباسیش تا دەهات پتر رووبەدایە، میریش هیچ هەلێکی لەدەست نەدەدا، چەندین تیرە و هۆزی کوردەکانی بندەستی عوسمانییەکانی لە ژێر فەرمانڕەوایی خۆیدا کۆکردەوە، میرە بێهێزەکانی کوردیش بۆ خۆپاراستن لە هەردوو دەسەلاتی عوسمانیی و صەفەویی دەچنە ژێر سایەو سێبەری میرەوە، بەڵام ناحەزەکانی لەم هێزو دەستەلاتە فراوانە دەکەونە بەرمەترسیی لە دەستدانی پلەوپایە و بەرژەوەندییەکانیان، بۆیە هەموویان لەبەرەیەکدا کۆدەبنەوە و سەر دەنێن بەسەری یەکترەوە بۆ بێهێزکردن و لەناوبردنی میر. شا عەببباسی صەفەوی صاڵی ١٠٣٧ك. لە شەڕی (چغاڵزادە) لە تەوریزەوە دەگەڕێتەوە بۆ سەلماس (شەلماش)، میر دیدەنی شا دەکات و مۆڵەت وەردەگرێت بگەڕێتەوە مەڵبەندی باووباپیرانی و قەڵایەکی گەورەش لەسەر چیایەکی بەرز و سەرکەش لە نێزیك قەڵا رووخاوەکەی ورمێ و لە شوێن کۆنە قەڵایەکی دێرینەدا دروستبکات. پێشەنگی ناحەزانی میری برادۆست، فەرمانڕەوای تەوریز بوو، پیر بۆداق کە دوژمنێکی بەدەست و سەرسەخت بوو، ناحەزانی کورد و سوننەش لە دەرباری شا، کە میر بە هیچی نەدەزانین و دەمی چەور نەدەکردن پشتگیری پیربۆداق دەکەن، دروستکردنی قەڵا بە جۆرێك دەخەنە بەرچاوی شا عەببباس کە میری کوردان لە خۆی

گۆڕاوە و زیادەڕوویی دەکات و سەرەتای یاخیبوونیەتی... شا هەرچەند باوەڕینەدەکرد، بەڵام گومانێك پەیدا دەکات و بڕیاری دروستکردنی قەڵاکە هەڵدەوەشێنێتەوە. میر نیازی خراپی نەبوو، پارێزگاریی بەشێك لە سنووری خۆرئاوای ئێران بەو سپێردرابوو کە بە وڵاتی عوسمانییەوە دەنووسا، هەرکاتێك لەشکری عوسمانیی لەو قۆڵەوە پەلاماری ئێران بدات بەسەر شنۆ، لاجان، ورمێ و ناوچەکانی ژێر فەرمانی میردا پێشڕەوی دەکات، بڕیە میر پێویستی بە قەڵایەکی سەربازیی پتەوو هەبوو بۆ پاراستنی ناوچەکە و دواخستنی هێرشی دوژمن هەتا هێزی فریاکەوتنی بۆ دێت. میر پاکانەی زۆر بۆ شا دەکات لە نیازپاکی خۆی دڵنیای بکات، کەڵکی نەبوو، ئیتر ڕێگایەکی لەبەردەمدا نەما، بە ملکەچیی خۆی دا بەدەستەوە و وەك میرەکانی بەرلەخۆی پێو گەردن لە زنجیر و کۆت و پێوەند لە زیندانی (قەقەهەقە)دابێت هەتا دەمرێت یا شمشێری بەرەنگاری هەڵکێشێت و بەرگری لە میرایەتییەکەی بکات.

لەم ماوەیەدا میر ئەبدالڵ خانی برای شێخ حەیدەری میری موکریان لە ئێران یاخیدەبێت و پەنا بۆ میری برادۆست دەبات، لەولاشەوە چوارده هەزار لە جەلالییەکان لە دەوڵەتی عوسمانیی یاخیدەبن و پەنا بۆ ئێران دێنن. شای ئێران بڕیاریدا ئەو پیاوخراپانە لە خۆی دووربخاتەوە و لە کوردستان دایانمەزرێنن و هەر زیان و خراپەکارییەکیان لەدەستێ دەقەومێت بۆ کورد بێت، بۆ ناچارکردنی میریش، بڕیار دەدات هەر میرو لێپرسراوێك کارناسانییان بۆ نەکات و جێگەیان نەکاتەوە مۆڵکەکەی دەدرێتە ئەو پیاوخراپانە... میری برادۆست دەیزانی ئەم ماستە موویەکی تێدایە و هەر زوو لە فیکەی خۆی تێدەگات، ڕێگەنادات ئەو بەڵایە روو بکاتە کوردستان و میرنشینەکەی تووشی گەڕوگێچەڵ و شەڕی جەلالیی بێت.

جەلالی یا جەلالییەکان کۆمەڵێك موریدو و دەروێشی کابرایەکن بەنێوی جەلال، لەسەردەمی سوڵتان سەلیمی یاوزدا بانگەشەی پەیامبەری دەکرد گوایە موحەممەدی مەهدییە و دەرکەوتۆتەوە، گەلێك یاخیو پیاوخراپ پەیوەندی پێوە دەکەن، هێزی چەکدار پێکەوە دەنێن، قەرەحەسار داگیردەکەن و پێشڕەویدەکەن بەرەو ئەنقەرە... جەلال دەگیرێت و دەیکوژن، بەڵام موریدو و دەروێشەکانی لە ئەنەدۆڵ زۆر پەرەدەسێنن و ماوەی حەوت ساڵێك لەو هەرێمەدا کوشتوبڕ و تاڵان و دەستدرێژی دەکەن، دواتر دەچنە پاڵ فەرمانڕەوایی حەڵەب. دوای کوژرانی جەلال، قەلەندەر ئۆغلی موحەممەد پاشا سەرکردایەتی دەکردن، صەدری ئەعزەم مورادپاشا لە ١٠١٧ کۆچیدا لەشکریان دەکاتە سەر، لە هەردوو شەڕەکانی ئەلبیستان و بایبورە دەیانشکێنێت و دەیانکات بە خاکی ئێراندا و بەهۆی فەرمانڕەوای ئەریوانەوە، میرکۆنەخان، شا عەببباس دڵدەیان دەدات.

میری برادۆست فەرمانێکی بۆ دێت بە ٢٠٠ـ ٣٠٠ جەنگاوەرەوە پەیوەندی بە هێزەکەی حەسەن خان بکات کە سەرپەرشتی جەلالییەکانی دەکرد، ئەگەر خۆی ناتوانێت، با کوڕێك و نوێنەرێك بنێرێت، میری برادۆست بەراشکاوی وەڵامیان دەداتەوە کە بە جوانی نازانێ هاوبەشی لەشکرێك بکەین هەزارەها یاخیو خوێنڕێژی جەلالی تێدا بێت، چاکتر ئەوەیە هێزی ئێمە لە دوای ئەوانەوە بین، ئەوانیش ئەمە دەکەنە بیانوو،

بڕیاری شەڕ دەدەن و بەرەو قەڵاکەی دمدم دەجوولێن، لە یەکەمین پێکهەڵپڕژاندا چەند کوژراوو بریندارێکی جەلالی لێدەکەوێتەوە، سەرکردەی جەلالییەکان قەلەندەر ئۆغلی بۆ تۆڵەسەندنەوە پەلاماری قەڵاکە دەدات، شا عەببباس ئەوکاتە لە ئەردەوێڵ بوو، فەرماندەدات بە حاتەم بەگی وەزیر (أعتماد الدولە) دڵنەوایی میری برادۆست بکات و جەلالییەکان لە قەڵا دوورخاتەوە و رێگە نەدات شەڕ بقەومێت.

ئەمین زەکی بەگ ئۆبالّی شەڕ دەخاتە ئەستۆی قزڵباشەکان و دەڵێت شا دڵپاک بوو، میری کوردانیش شمشێری لە رووی نێراندا هەڵنەدەکێشا، بەڵام هەتا وەزیر فریا دەکەوێت حەسەن خان دەست دەکات بەدابەشکردنی زەوی و زارەکانی میر بەسەر جەلالییەکاندا، هاوکات سەردارێکی جەلالییەکان، موحەمەد بەگ ناوێك کە سەرکردایەتی ٣٠٠ سێ صەد سوارێکی دەکرد لە ترسی زەبرو زەنگی قەلەندەر ئۆغلی پەنا دەباتە بەر میری برادۆست.

وەزیر دێتە تەورێز، لە هێزەکەی پەریۆداق، میروەلەد غازی بەگی کوردی فەرمانڕەوای شەماش، هێزەکەی فەرمانڕەوای ئانزەل و صۆفای لەگەڵ دوو هەزار سوارێکی جەلالی لەشکرێك کۆدەکاتەوە و ٢٦ شەعبان ١٠١٧ کۆچی دەگاتە ورمێ و رۆژی دواتر باوەڕپێکراوێکی خۆی و مەلیك ناغا موحەمەدی تسووحی دۆستی میری برادۆست دەنێرێت بۆ قەڵای دمدم، بۆ رێککەوتن. لە ئەنجامدا وەزیری شا و میری کورد لە دامێنی قەڵای دمدم کۆدەبنەوە و بۆ هێورکردنەوەی بارودۆخەکە و چارەکردنی کێشەکە، میری برادۆست پارێزی خۆی پاکدەکاتەوە و بۆ پیشاندانی دڵسۆزی و ژێرفەرمانی خۆی و رەواندنەوەی گومانی ئەو پیلانەی ناحەزەکان بەردەوام لە دژیدا دەیگێڕن پێشنیار دەکات کوڕێکی بەدیارییەوە بنێرێتە خزمەت شای مەزن و خۆشی بەهارێ بە خزمەتیان بگات، بەڵام جەلالییەکان و قەلەندەر ئۆغلی سەرۆکیان و حەسەن خان ناحەزمانن، ناتوانم تێکەڵاوییان بکەم.

وەزیر بەسەرزارەکیی باوەڕ بە میردەکات، بۆ ئەوەی کەسیش وابیرنەکاتەوە میر یاخیبووە، سبەینێ بەدەست و پێوەندەوە بێنە خوارەوە و میوانی وەزیر بن و سەرانی جەلالیش بانگ ناکرێن. میریش لای خۆیەوە بەسەرزارەکی و لە رووداپێشنیارەکە پەسەند دەکات و کە دەگەڕێتەوە قەڵا لەگەڵ لێپرسراوان و دەمڕاستەکانی میرایەتییدا کۆدەبێتەوە و بە هەموویان بڕیار دەدەن نەچێتە ئەو میوانییە، چونکە وەزیر نیازی پاك نییە و هاتنەکەشی هەر بۆ ئەوە بوو بە فێڵ و تەڵەکەبازی میر بکەوێتە داوەوە و لەناوبەرێت یا پەلاماری قەڵا بدەن، بووچوونەکەشیان لە جێگەی خۆیدا بوو، وەزیر لە ئامادە نەبوونی میر ناپرسێتەوە، یەکسەر بە ٢٥ هەزار سەرباز و تۆپخانەوە پەلاماری قەڵا دەدات، کە هەر هەزار جەنگاوەری کوردی تێدابوو بەرگری بکەن. خاڵی لاوازی کورد لەم رووبەڕووبوونەوەیەدا ئەوەبوو هێزی نێو قەڵا لە چاو هێزی دوژمندا کەمبوون و لە هەموو رووبەکەوە دوو هێزی نابەرامبەر بوون، قەڵاکەش هێشتا تەواو نەبوبوو، هەموو پێداویستییەکانی بەرگری و خۆڕاگرتنی تێدا بێت، جگە لەوەی سەرجاوەی ئاوی قەڵاش کەوتە دەست دوژمن، بەڵام میر چیبکات، ئەوە دوژمنە و یەخەی گرتووین، بەو حاڵەشەوە شەش حەوت مانگێك

مەردانە بەرگریدەکات و چەندین هێرش و پلانی دوژمن تێکدەشکێنێت، بۆیە دوژمن پەنا دەباتە بەر هەڵکەندنی تونێلێك لەژێر زەوییەوە خۆی بگەیەنێتە تاکە سەرچاوەی ئاوی قەڵاکە، کانیاوی سەولەق کە دەکەوێتە دامێنی چیای ژێر قەڵاکەوە.

قزڵباشەکان دوای سێ مانگ نابڵوقە و بەزیانێکی گیانی زۆر دەستبەسەر کانیاوەکەدا دەگرن، بەڵام یەزدان یارمەتی قەڵانشینان دەدات و نێزێکەی مانگێك بەردەوام بارانێکی چاك دەبارێت و ئەستێرکی قەڵا پڕ دەکات کە بەشی سێ مانگ پێویستییەکانی گەمارۆدراوەکانی دەکرد، بۆیە دوژمن زۆر چاوەڕوان ناکەن، بەهۆی تۆپبارانی خەست و بنکەنکردنی قەڵاوە دێنە پێشەوە، بەڵام دەستیان نەدەگەیشتە نەو قەڵای سەربەرزی کوردە، وەزیریش بەو داخەوە شەوێك لە ناکاودا دەمرێت و سەرکردەی قزڵباشەکان موحەمەد بەگی شاملوو سەرکردایەتی هێرشەکە دەکات. میر هێزێکی نەوتۆی بە دەستەوە نەمابوو، هەر صەد جەنگاوەرێك دەبوون، دوای راوێژکردن بەهاوکارەکانی پەیامێك بۆ سەرکردەی دوژمن دەنێرێت کە نامادەیە خۆی بدات بەدەست ئەوەوە.

ئەسکەندەر مونشی دەڵێت دوایی بۆمان دەرکەوت میری برادۆست پلانێکی لە ژێر سەردا بوو، بێتە خوارەوە و لە کاتی دانیشتن و وتوێژدا پەلاماری سەرکردەکانی قزڵباش بدەن و بگەرێنەوە (نارین قەڵا)[٧١]. ئەگەر رێگەی گەڕانەوەشیان نەبوو شەڕی ژیان و مردن بکەن (ژیانی خۆیان بە گران بفرۆشن). ئەبدال خانی موکریانی و چەند هەڤاڵێکی لە نارین قەڵا دێنە خوارەوە و دەخرێنە ژێر چاودێری سەرداریکی قزڵباشەوە بە نێوی خەلیفە ئەلیاس، لەبەرامبەردا سەرداری صەفەوییەکانیش سەردەکەوێت بۆ قەڵا، بۆ لای میر. میرو کوڕە گەورەکەی و جەنگاوەرەکان بە تەواوی چەك و قەڵغان و زرێپۆشەوە لە قەڵا دێنە خوارەوە و لەگەڵ موحەمەد بەگدا رووەکەنە خێوەتی سەرلەشکر و سەرانی قزڵباشیش بانگدەکات بۆ کۆبوونەوە. حەسەن خانی دوژمنی خوێنخۆری میر، دڵی موحەمەد بەگ کرمێ دەکات و دەڵێت چۆن خۆت و براکانت لە نێو ئەم یاخییە پرچەکانەدا دادەنیشن، پێویستە لەیەکتربیان دابڕین و هەرچەند چەکدارێکیان لە خێوەتێکدا دابنێین و میرو کوڕەکەی و چەند چەکدارێکیش لای تۆ بن. سەرلەشکر بووچوونەکە پەسەند دەکات و دەیکاتە بڕیار، میری برادۆستیش بەرلەوەی بڕیارەکەی پێبگات هەست بە شتێك دەکات و ناچێتە ژێر نەو بڕیارە و لە یەکتر جیانابنەوە، لەو لاشەوە خەلیفە ئەلیاس دەیەوێت میر ئەبدال و هەڤاڵەکانی چەك بکات، ئەوانیش دێنە دەست و چەند کەسێکیان کوژراوو بریندار دەکەن و شەڕ گەرم دەبێت. میر دڵنیا بوو کەوتوونەتە داوەوە، پێکرا دوژمن دەدەنە بەر دەستڕێژ و ئەوانەی دەورو پشتیان دەکوژن و هاوکات خۆشیان دەکەونە بەر ئاگری تفەنگی دوژمن و لەو دۆزەخەدا دێنە دەرەوە و دەستەو یەخە و بەو ژمارە کەمەوە دوژمن شپرزە دەکەن و لە داستانێکی نەبەردیدا شێر و پڵنگەکانی کورد دواهەناسە دەدەن و گورك و رێوی دەکەونە لووڕە لووڕ.

دابڕینی کورد لە یەکتر، ژێردەستی و چەوساندنەوە بەرنامەکانی راگوێزان و تووواندنەوە کارەکتەری مرۆڤی کوردی شێواندووە .

گەلی باشکورد و کۆماری باشکورد بەرچاوترین نموونەی راگوێزانی کورد

نەمرۆ لای دۆست و دوژمن روون و ناشکرایە، کورد لە نەتەوە هەرە کۆن و دێرینەکانی سەرزەوییە و چوارەمین نەتەوەی خۆرهەلاتی ناوەندەو گەورەترین نەتەوەی جیهانیشە لەسەر رووبەرێکی فراوانی خاکی خۆیان دەژین کە هیچ لەمپەر (سنوور)ێکی سروشتییان لە نێواندا نییە و وەک نەتەوەش خاوەنی زمان، کولتوور و مێژووی هاوبەشن، کەرتوپەرت و ژێردەستەو چەوساوەن و لە سادەترین مافە نەتەوەییەکانیان بێبەشن و لە نێوان تورک و فارس و عەرەب و رووسدا بوون بەژێرەوە. ژمارەی کورد لە کوردستانی باکووری بندەستی تورکیا و کوردستانی خۆرهەلاتی بندەستی ئێران و کوردستانی باشووری بندەستی عێراق و بەشی خۆرئاوای بندەستی سووریا و بەپەرش‌و بلاویش لە کۆمارەکانی قەفقاسدا ٤٠ ـ ٤٥ ملیۆن کەمتر نین، رووبەری ولاتەکەشیان ٢٢٠ دووسەدو بیست هەزار میلی چوارگۆشە پتر، چەندین لێکۆلینەوەی زانستی و ستراتیژیش خەملاندوویانە زۆر نابات لەهەردوو ولاتی تورکیا و عێراق دا ژمارەی کورد نەوەندە هەڵدەکشێت دەبنە زۆرینە لەچاو سەرجەم دانیشتوانی نەو دوو ولاتەدا.

مێژووی کورد و رابردووە پرشنگدارەکەی نەنووسراوەتەوە و بزر بووە، نەوەی نووسراویشەتەوە، نەتەوە سەردەستو داگیرکەرەکان بەو جۆرە تۆماریانکردووە لە خزمەت بەرژەوەندی خۆیان و درێژەپێدانی چەوساندنەوە و چەواشەکردن و سەرکوێرکردنی کورددا بێت بۆ تواندنەوەیان لە بۆتەی تورک، فارس، عەرەبدا، دوای شێواندنی کارەکتەری کورد، سڕینەوەی دابونەریتی کۆمەلایەتی، لەبیربردنەوەی زمانی زگماک‌و بەکارنەهێنانی. ناشکرایە ئەم هەوڵانە کەموزۆر کاری خۆیانکردووە لە نەتەوەیەک بەشی هەرە زۆرو بەرچاوی نزیکەی سێ هەزار صالی مێژووی خۆی بە کەرتوپەرتی و ژێردەستی و خزمەتکردنی نەتەوە دراوسێکانی و تاینی ئیسلام بەسەریەریت و هەر لە سەردەمی خوری ٣٠٠٠ـ ١٥٠٠ پز، گۆتی ٢١٥٠ـ ٨٢٨پز، کالدی، مانئس، لۆلۆ، سویا ٩٠٠ـ ٧٣٦پ. ز، هەتا دەگاتە سەردەمی ماد ـ میدیا ٦٧٢ـ ٥٥٠ پز، کە تاکە دەستەڵات و قەوارەی نەتەوەیی کوردە و لەوە بەدواش فەرمانڕەوایی دەوڵەتی نەخەمەنی (کەیانی) ٥٥٩ـ ٣٣٠ پز.

دەوڵەتی نەرمەن ٥٥٩ـ ٢٢٣ پز، نەشکانی ٢٤٧پز ـ ٢٥٠ز، ساسانی ٣٠٠ـ ٦٣٧ز، (٢٥٠ـ ٦٣٧ز)، رۆمی بیزنتە ؟ ـ ٢٩-٥-١٤٥٣/١٤٥٤، دەوڵەتی نیسلام ٦٣٧ـ ٦٦١ز، دەوڵەتی نومەوی ٦٦١ـ ٧٥٠ز،

دەوڵەتی عەباسی ٧٥٠ـ ١٢٥٠ز، هێرشی مەغۆل ١٢١٧ـ ١٣٨٢ز، هێرشی سەلجوقەکان ١٠١٩ـ ١١٩٦ز، (فەرمانڕەوایی سەلجووق لە عێراق و سووریا ٧٥٣ز)، دەوڵەتی عوسمانی ١٢٩٩ـ ١٩٢١ز، دەوڵەتی صەفەوی ١٥٠١ـ ١٧٣٦ز، دەوڵەتی زەند ١٧٥٣ـ ١٧٩٤ز، قاجار ١٧٩٤ـ ١٩٢١ز، ئێرانی نوێ (دەوڵەتی پەهلەوی ـ ڕەزا شا ١٩٢٣ـ ١٩٧٩)، کۆماری تورکیا بەسەرۆکایەتی موستەفا کەمال ١٩٢٣، شانشینی عێراق ١٩٢١ـ ١٩٥٨ و دانانی فەیسەڵی یەکەم ١٨٨٣ـ ١٩٣٣ بە شای عێراق بە هاوکاری بەریتانیا، هەتا ئەو کاتە و دواتریش وڵاتی کوردان بەردەوام مەیدانی سەرەکی ملمانێ و پەلامارو پێکدادان و خوێنڕشتن و کاولکاری نەپساوەی نێوان ئەو هێزانە بووە و کوردیش دەبوون بە سوتەمەنی ئەو زۆرانبازییانە کە کەموزۆر بەرژەوەندی ئەوی تێدا نەبوو. ئەمە سەرەڕای ئەوەی چەندین جاریش دووچاری قەڵاچۆو پاکتاوی نەژادی و هەڵکەندن لە زێدی باوباپیران و دووخستنەوەش هاتوون.ئێبن خەلدوون ١٣٣٢ـ١٤٠٦ز.ئەوەی بۆ تۆمارکردووین کە دووای هێرشەکەی مەغۆل چەند هۆزێکی کورد پەرەوازەی وڵاتانی سووریا،میصر و جەزایر بوون .ئێبن بەتتوتەی مەغریبیش لە کتیبی(أخبارالملوك) دا خەلیفەی موسوڵمانان مەروان بە کورد داناوە، بەڵام ئەوەی زۆرتر سەرنج ڕادەکشێت ئەوەیە لە نێوان زمانی هەنگاری و دیالێکتی ناوچەی شەنگاڵ ـ باشووری کوردستان صەدەها ووشەی هاوبەش هەبن بەهەمان واتاو بگرە بە هەمان فونەتیکیشەوە .! (بروانە سەلام ناوخۆش، ستانداردبوونی زمانی کوردی،چ١،هەولێر ٢٠١٠

ڕاگوێزانی هۆزی هەمەوەند لەناوچەکانی چەمچەماڵ و کەرکووکەوە بۆ شارەکانی ئەدەنە، سێواس لە تورکیا و شارەکانی وڵاتی شام، یەمەن، میصر، لیبیا و جەزائیر نموونەی ئەو ڕاستییەن. زۆربەی هەرە زۆری ئەو ڕاگوێزراوانە هەر لەو وڵاتانە ماونەتەوە.(صەفەوییەکان بۆ پاراستنی سنوورەکانی خۆرهەڵاتیان لە مەترسیی هێرش و پەلامارداني ڕووسیای قەیسەری، بەردەوام پەنایان دەبردە بەر ڕاگواستنی کورد لەکوردستانەوە بۆ ناوچەی خۆراسان . سەردەمی نادرشای ئەفشاریش، کورد لەلەشکرکێشییەکاندا بۆسەر هندستان بەشداربوون و وەك سەعید ئەفیسی وتوویە،نزیکەی ٥,٠٠٠هەزار جەنگاوەریان نەگەڕانەوەو بە هندستان و پاکستان و ئەفغانستاندا بڵاوبوونەوە .) بروانە: عەبدلقادر ڕۆستەم بابانی، ڕەوشی کوردان (بە فارسی) کەریمی حیسامی کردوویە بە کوردی ل.٧ونوری کەریم وەریگێڕاوەتە سەرعەرەبی، وەریگرتووە لە (ألحرکه التأریخیه لاکراد خوراسان لمؤلفه کلیم الله التوحیدی) .

هەمەوەندەکان کە ناوارەی میصر دەکرێن، بەشێکیان نەیانتوانی ٣٠٠٠ سێ هەزار کیلۆمەتر ڕێگای گەڕانەوە بۆ کوردستان ببڕن، هەر لەوێدەمێننەوە، ئەوانە نەوەکانێ فەقێ قادری هەمەوەندی[٧٢] و مرۆڤگەلی دیکە بوون، میری شاعیرانی عەرەب ئەحمەد شەوقی، کەڵە نووسەرو زانای وەك عەببباس مەحمود ئەلعەقاد، تەها حسێن، شێخ موحەمەد عەبدەی زانا، هاوڕێ و هاوکاری جەمالەدینی ئەفغانی، موحەمەد عەلی پاشای والی میصر[٧٣]، سەرۆکی پێشوتری تورکیا، تۆرکۆت ئۆزال، یەکەمین سەرۆك کۆماری جەزائیر

ئەحمەد بن بیللا، سیاسەتەداری ناسراوی میصرو بالّی راستی جەمال عەبدولناصر، زەکەریا محیّدین، ئەکتەری ناسراوی سینەمای میصر مەحمود مەلیجی، سەرۆك وەزیرانی هەرە پێشووی ئوردون (وصفی التّل)[٧٤] و زۆری دیکەش وەك تاك، خێزان و بنەماڵە، بەڵام لە رووسیا (گەل)ێك لەنێوچەی سیبریا دەژین لە بنەڕەتدا لە کوردستانەوە ڕاگوێزراون و لەو کوردانە جیاوازن لە یەریڤان، ئەردەهان، قاقزمان سەربەناوچەی قارس دەژین یا ئەو کوردانەی دوای مۆرکردنی پەیمانی گوڵستان ١٥٢٤ کەوتنە رووسیاوە. (١٨٢٨ دوای هێرشی تورك، کورد لە وڵاتی فارسەوە هاتنە یەریڤان و ١٨٧٨ یش لە قارس و ئەردەهانەوە کۆچدەکەن بۆ رووسیا)،[٧٥] یان بەشێك لە کوردستان دوای سەرکەوتنی رووسیا لە شەڕێکدا بەسەر تورکیا، ئێراندا بەپێی پەیمانێك دەبوو بە بەشێك لە رووسیا، ئەوەی رووسیا دانی پێداناوە ژمارەی کورد لە رووسیا (بەپێی سەرژمێرەکەی صالّی ١٩١٠ تەنها سەدو بیست و پێنج هەزار بوو، بیستو پێنج هەزاریان بێزیدی بوون)[٧٦]، بەڵام ئەو (گەل)ی کوردەی لە سیبریا دەژی، بەر لە یەکەمین جەنگی نێوان رووسیا و تورك ١٦٧٦ ـ ١٦٨١ لەو ناوچەیە ژیاون، بەوپێیە ئەو جەنگانەی دواتریش لە نێوانیاندا رووباندا هەتا ١٨٧٨ی خایاندو پچڕپچڕ دوو سەد صالّ و بەسەریەکیشەوە تێکڕا چل صالّ درێژەیان کێشا، با بزانین ئەو گەلە، گەلی باش کورد لە سیبریا کێن؟

لە یەکێك لە ناوچەکانی سیبریادا، نزیکەی ٤٠٠٠کم بەلای باشووری ڕۆژهەلاّتی مۆسکۆی پایتەختی رووسیادا کۆمەلّێك کورد نزیکەی ٤٠٠ چوار سەد صالّێك لەمەوبەر لەو ناوچەیەدا گیرساونەتەوە و کردوویانەتە نیشتمانی خۆیان.

مێژوونووسی یۆنانی بەناوبانگ هێرۆدوتس باسیان دەکات و دەڵێت: ئەم گرووپە کوردن و لەگەڵ ئەو کوردانەی لە سەدەی بەردین و ناوەڕاستدا لە میسۆپۆتامیادا دەژیان یەك نەژادن.

ئەو هۆزگەلە کوردەی سیبریا، ئەمڕۆ ژمارەیان چەند ملیۆنێکەو دەکەونە نێوان ١٥٠ ملیۆن دانیشتوانی گەلانی جیاوازەوە کە زۆربەیان رووسن . ئەم بەشەی گەلی کورد لە سیبریا پارێزگاریی دابونەریتی باوویاپیرانیان کردووە و شانازی بەوەوە دەکەن کە کوردن و لەناوچەکەدا بە (گەلی باش کورد) ناسراون و بە خاکەکەشیان دەوترێت وڵاتی باش کوردستان، پایتەختەکەشیان شاری (ئووفا)یە و ڕۆژنامەیەکیش دەردەکەن هەر بەناوی ڕۆژنامەی باش کورد.

باش کوردەکان وەك گەلانی دیکەی بندەستی یەکێتی سۆڤییەت داوای مافی ئۆتۆنۆمیان کرد، بەڵام کۆسپ و تەگەرەی زۆریان لەبەردەمدا قوتکردنەوە، ناڕانسەکانی دەنگوباس ڕۆژی ٢٠١٠/٧/١٦ هەواڵێکیان بڵاوکردەوە کە سەرۆك کۆماری باش کوردستان مورتەزا ڕەحیمۆف دەست لەکارکێشانەوەی خۆی لە پۆستی سەرۆکایەتی ڕاگەیاندووە، ئەم هەواڵە ناشکرا نەوە دەردەخات باشکورد بوونەتە خاوەن کۆمارێکی سەربەخۆ.

سەرباری زنجیرەی بەردەوام و بەبەرنامەی ئەو کارەساتانەی بەسەر کورددا دەهێنران، بەتایبەتیش سەردەمەکانی حەوت سەد صالّی فەرمانڕەوایی عوسمانییەکان و سەدو پەنجا صالّیکی سەردەمی فەرمانڕەوایی، صەفەوییەکان کە ئەوانیش کوردیان لە ولاّتی باپیرانی بەتۆپزی هەلّدەکەندو بۆ خوراسان و ناوچەکانی قەفقاس و ناسیای ناوەڕاست رایاندەگوێزان.

دوای کۆژاندنەوەی ئاگری یەکەمین جەنگی گەورەش ١٩١٤ ـ ١٩١٨ کۆماری تورکیا بە سەرۆکایەتی مستەفا کەمال (گورگەبۆر) ١٩٢٣ دادەمەزرێت و بە پیادەکردنی بەرنامەیەکی تۆرانی ـ شۆڤێنی بۆ لەناوبردنی کورد و تووراندنەوەی لە نێو تورکدا هەوڵیدەدا و صڵی لە هیچ نەدەکردەوە.

رژێمی بەعسییەکانیش لە عێراق بۆ لەناوبردنی شۆڕشی رزگاریخوازی کورد هەر لە چەکی فەسفۆریی و بۆمبای ناپالّم و دواتریش بەکارهێنانی چەکی کۆمەلّکوژ بەشێوەیەکی فراوان لەناوچەکانی سورداش، شاریاژێڕ، قەرەداغ، بادینان، دوای نۆپەراسیۆنە بەدناوەکانی ئەنفالیش بەبەرچاوی هەموو جیهانەوە چەکی کیمیاوی لە شاری هەلّەبجە بەکارهێناو لە چەند خولەکێکدا پێنج هەزار مرۆڤی بێتاوان کە زۆربەیان نافرەت و منداڵ بوون، بوونە قوربانی.

ئەوە چەند وێستگەیەکی گرنگی مێژووی کوردن لە سەرەتای سەدەی یازدەوە هەتا دووا صالّەکانی سەدەی بیست.

ئەرمەن وەك كورد نەتەوەیەكی ئاری رەگەزە،
زمانەكەشیان لقێكی زمانی هندۆئێرانییە و زمانبرای زمانی كوردییە،
بەڵام ئەرمەن لە رووی رووناكبیریی و هۆشیاریی نەتەوەیی و
وڵاتپارێزیی و بەرنامەرێژكردنی خەباتی رزگاریی و
كۆبوونەوە و خۆڕێكخستن لە دوای پێشەوایەكەوە،
زۆر لە پێش كوردەوەیە،
١٧٩٤ رۆژنامە بە زمانی خۆیان چاپ و بڵاوەكەنەوە
كە هێشتا ئەمەریكا فێری چاپ وبڵاوكردنەوەی ڕڕۆژنامە نەبووبوو.
ئەرمەن وەك كورد وڵاتی داگیركراو چەند جارێك دابەشكرا،
خۆرهەڵاتی ئەرمەنستان وبەشێكی خۆرهەڵاتی كوردستانیش
١٨٢٩ كەوتنە بندەستی ڕووسیاوە، خۆرئاوای ئەرمەنستانیش،
سایكس ـ بیكۆ كردییە دیاری بۆ دیكتاتۆرەكەی گەلانی ڕووسیا، ستالین .

بەرکولێك لە مێژووی گەلی ئەرمەن

ئەرمەن نەتەوەیەکی دێرین و رەسەن و خاوەن شارستانێ وەك کوردە، هەروەك کوردیش دابەشکردنی نیشتمان و بلاوەپێکردن و راگواستن و چەوساندنەوەی نەتەوەیی و کۆمەلایەتیی و ئاینیی و قەلاچۆکردن و هەولی تواندنەوەو سرینەوەی ناویان دەدرا.

ولاتی ئەرمینیا کەوتۆتە خۆرئاوای ئاسیا و بەشی خۆرئاوای دەریای قەزوین و باکووری چیاکانی کوردستان و بەسەر تورکیا و ئێران و رووسیادا،دابەشبوون. ئەرمینیای گەورە بریتییە لە شارەکانی یەریڤان، قارس، نەکشیڤان، زولفە، وان.

دامەزراندنی یەکەمین قەوارەی نەتەوەیی گەلی ئەرمەن دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی شەشەمی پێش عیسا. هەر لە سەدەی چوارەمی عیسایشەوە (زایین) پەیڕەویی ئاینی عیسایی دەکەن. دوای ئەوەی سەرپەخۆییشیان لەدەستداو ولاتەکەیان داگیرکرا لە نێوان رۆمە بیزەنتە و ئێراندا دەستاو دەستیان دەکرد. ساڵی ٣٨٧ز. نیشتمانەکەیان لە نێوان بیزنتەو ساسانەکاندا کرایە دوو کەرتەوە و لە ژێر فەرمانڕەوایی ئەو دوو داگیرکارەدا مایەوە هەتا سەرەتای سەدەی هەژدەهەم ئەرمینیا یا ئەرمەنستان دەکەوێتە بندەستی لەشکری مسوڵمانان و دەبێت بە بەشێك لە دەوڵەتەکەی ئیسلام و جارێکی دیکەش دەکەوێتەوە ژێر چنگی رۆمە بیزنتەکان بەرلەوەی تورکە سەلجوقەکان لە ژێر دەستیانی دەربهێنن... ئیتر ئەرمەنستانیش وەك کوردستان دەبێتە گۆڕەپانی جەنگە خوێناوییەکانی نێوان تاتار و مەغۆل و عوسمانییەکان و ئێران. ئەجارەش هەروەك کورد، چۆن دەوڵەتی صەفەوی و دەوڵەتی عوسمانیی لە ١٥١٤ زایینداً بۆ یەکەمین جار کوردستانیان لە نێوان خۆیاندا دابەشکرد هەر بەو جۆرەش ئەرمەنستانیان لە نێوان خۆیاندا وەك برا دابەشکرد. بەشی خۆرهەلاّت بۆ صەفەویەکان و بەشی خۆرئاواش بۆ عوسمانییەکان کە ناوچە شاخاوییە سەختەکانی زنجیرە چیاکانی ئارارات دەگرێتەوە و نێستا ئەرمەنیی تێدا نەماوە. لە جەنگی دوو ساڵەی ئێران و رووسیاشدا ١٨٢٦ ـ ١٨٢٨ز. دوای پەیماننامەی "تورکمان چای" شەڕ کۆتایی دێت، چەند هەرێمێکی بەشی خۆرهەلاّتی ئەرمینیا کە لە ژێر دەستی ئێراندا بوو دەکەوێتە بندەستی رووسیا و بەشێکی کوردستانیشیان پێوە لوولدا و بەدانیشتوانەکەیەوە کەوتنە نێو سنوورو دەسەلاّتی رووسیای قەیسەرەوە.[٧٧] ئەو دەمە ژمارەی ئەرمەن کە لە ژێر چنگی دەوڵەتی عوسمانیدا مابوونەوە دەگەیشتە ملیۆنو نیوێك، بەلاّم لە ناوچەیەکی دیاریکراودا نەبوون پێکەوەو لە پاڵ یەکتردا نیشتەجێ بن وەك کورد، بەڵکو پەرشوبلاّو لە هەرێمی ئەرزرۆم، وان، بتلیس، خەرپوت، نامەد "دیاربەکر"، ترابزۆن، سێواس، ئەدەنە، حەلەب وەك ناردی نێو دڕکان و لە نێو زۆرینەیەکی کورد و تورکدا دەژیان. بەلاّم سەردەمی بالاّدەستییان کە خاوەن قەوارەی نەتەوەیی سەربەخۆ بوون، ساڵی ٨٣پز. تیغرای یەکەم لە شا مەزنەکانیان بوو توانیی هەولێر داگیر بکات، بەلاّم نەیتوانی پارێزگاریی سەرکەوتنەکەی بکات و بێنێتەوە، کورد دەریانپەڕاند. پەنجا ساڵ دواتریش شا فەرهادی چوارەم ٣٣پز. نازەربایجان (ولاتی میدیای گچکە) داگیر

دەکات، ئەویش نەیتوانی کۆنترۆڵی بکات هەر بەناو لە ژێر فەرمانڕەوایی ئەرمەندا بوو، صەد صاڵێکیش دواتر، شا تیغرای پێنجەم بە هاوکاری نیرۆن، ئیمپراتۆری رۆما هەرێمی سۆران کە ئەو کاتە بە "ئەدیابین" ناودەبرا داگیر دەکات، کوردیش بە هاوکاری هاوڕەگەزە ئەشکانییەکانیان بەرەو دووا دەیانگێڕێتەوە، بەوەشەوە راناوەستن بە هێرشێکی بەریلاو ولاتەکەشیان داگیر دەکەن و ئەجارە ئەرمەن دەکەوێتە بندەستی کورد، سەردەمی نوێش سەرکردە سەربازییەکانی ئەڵەمانیا پلانی دروستکردنی لەمپەرێکی بەهێزیان کێشا بوو لە هێرش و پەلاماری رووسیا پارێزگارییان بکات. بۆ بەدیهێنانی ئەو ئامانجەش دەیانویست ئەرمەن لە ئەرمەنستانی خۆرئاواوە راگوێزن کە سەرچاوەی مەترسی و تابووری پێنجەمن لەناو تورکیادا و تورك لەو هەرێمە نیشتەجێ بکەن، بەتایبەتیش دەیانویست کورد بکەنە مقاش و دەستیان بە تاوانەکە سوور بکەن و بکەونە بەر هێرشی تووڕەیی و شەپۆلی ناڕەزایی رووسیا و ئەوروپا کە گەلێکی دڕندە و خوێنڕێژن.... جا ئەو زەلێزانە چ زیانێك دەکەن، ئەوان وەك داشی دامە یاری بە خوێن و فرمێسك و چارەنووسی گەلان دەکەن، هەر ئەو رووسیای قەیسەرە دانی بۆ بەشە خۆرئاواییەکەی ئەرمەنستان تێڕ دەکرد، لە جیاتی ئەوەی ئەرمەن ئەو هەموو هەستی سۆز و دۆستایەتییەی بەرامبەریان هەبوو هەر بەو هۆشەیەوە قەلاچۆ دەکرا، فرمێسکی بێوەژن و منداڵە بێ باوکەکانیان بسڕنەوە و پارێزگاریان بکەن، بەپێی پەیمانە رەشەکەی سایکس ــ بیکۆ ١٩١٥ ئەو بەشی خۆرئاوایەی ولاتی ئەرمینیای وەك حەڵوا گەزۆ قوتدا و ئەوەندەی دیکە هەناسەسارد و هیوابڕاوی کردن. لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا سوڵتانی عوسمانی و دوای ئەویش سەرکردەکانی کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتن بە بەکرێگیراوی رووسیایان دەژماردن و سێ جار و لە سێ هێرشی بەریلاوی دڕندانەدا بێبەزەییانە قەلاچۆیانکردن.

قەلاچۆکردنی یەکەم لە هەرێمی سامسۆن بەرێوەبرا و دە هەزار قوربانی لێکەوتەوە.

دووەمین قەلاچۆکردن مانگی١٨٩٥/٩، ئەرمینیای خۆرئاوای گرتەوە، بەتایبەت شارەکانی نامەد (دیاربەکر) و مەرعەش و ٥,٥٠٠ پێنج هەزار و پێنج سەد مرۆڤیان بە دوو رۆژ تارومار کرد، جگە لە ئەستەمووڵ و شوێنی دیکە.

قەلاچۆ کردنی سێهەم مانگی نەپریل ١٩٠٩ دەستی پێکرد و تەنها لە شاری ئەدەنە ٣٠,٠٠٠ سی هەزار ئەرمەنی کوژرا.

قەلاچۆکردنی چوارەمیش لەوانەی پێشتر دڕندانە و خوێناوی تر بوو، هەر لە بەهاری ١٩١٥وە هەتا سەرەتای ١٩١٦ی خایاند و ٦٥,٠٠٠ شەصت و پێنج هەزار مرۆڤیان بەپیاوو نافرەت و منداڵەوە لە ئەرزرۆم، مەرعەش، بتلیس و مووش کرد بە نووکی قەمەوە و زۆریشیان وەك کارە کۆربە سەربڕین، جگە لە تۆپبارانی خەست و بەردەوامی گوندەکان. زیانی گیانیی ئەرمەن بەسەریەکەوە گەیشتە یەك ملیۆن مرۆڤ!! ١٨٢,٠٠٠ هەزاریش خۆیان گەیاندە رووسیا، ٤,٢٠٠ هەزار لە رێگەی دەریاوە گەیشتنە میسر، ٢٥٠,٠٠٠ هەزاریش هیچ رێگەیەکی خۆرزگارکردنیان لەبەردەمدا نەمابوو جگە لە شایەتمان هێنان و بوون

بە مسوڵمان و بۆ بژێوی ژیان، لە برسان نەمرن بوون بە خزمەتکارو کارەکەری مالآن، تەنها لە مالّەکانی شاری نامەدا ٥٠٠٠ هەزار "خزمەتچی" مەمرەو مەژی هەموو کارێکیان دەکرد.[٧٨] جا وەرە خوێنەری هێژا لە کەللەپوتی و شێوەی بیرکردنەوەی تورك وردبەرەوە، ئەرمەنە ناپاك و ولآت فرۆش و گاور (کافر)و بەکرێگیراوی رووسیای دوژمن لەوان گاورتر هەرنەوەندەی بەسەرزارەکی شایەتمانێك بهێنێت دەبێتە هاولآتییەکی باش و لە هەموو تاوانە نیشتمانییەکانی ئەستۆی پاکدەبێتەوە!!

لەو بوارەدا سەرانی کۆمەلّەی "یەکێتی" کە هەلگری دروشمی نازادی، برایەتی، یەکسانی، داد بوون هەزار بەردیان دابوو بەپشتی سولّتان حەمیددا، کوردواتەنی "کوچك لە ئاگر گەرمتر"، دیارە ئەوەی بە ئەرمەن کرا، زۆر بە دلّی تەلعەت پاشای وەزیری ناوخۆی "یەکێتی" نەبوو و هێشتا ماویەتی. نامەیەکی سەرزەنشت بۆ والی حەلەب دەنێرێت تیایدا نووسیویەتی:

(پێشتر پێتان راگەیەندرا بەپێی فەرمانەکانی کۆمەلّ بڕیاری کۆتایی تۆوبڕکردنی ئەرمەنەکانی نیشتەجێی تورکیا دراوە... بەهیچ جۆرێك گوێ مەدەنە ویژدان، تەمەن، پیاوو ئافرەت).[٧٩] سەرکردەکانی یەکێتی سەرومالّی ئەرمەنیان بۆ کورد حەلالکردبوو، یەکەمجار سەر، ئەمجا مالّ و سامان. دیارە هەندێك سەرۆك هۆزی کورد شتێك ویژدان و "جوامێرییان" تێدا مابوو هەر مالّو سامانیان دەویست، نەیاندەکوشتن، بڕیە تەلعەت پاشا نیگەرانە و دەلّێت: (فەرمانمان پێداون تۆوی ئەرمەن نەهێلّن، بەلآم زۆرتر هەلّپەی تالّانکردن و مشەخۆرین وەك لە کوشتن و قەلآچۆکردن).[٨٠] تورك دەهری بوو بوون، پیاوکوژ و خوێنرێژە پیشەکارەکان و سەربازە دلّڕەق و بێ ویژدانەکانیان کۆدەکردەوە وەك عەزیز یاموکی دەلّێت نەك هەر ئەوە بەلکو (زیندانیەکان لە هەموو لایەکی ولآتەوە نازاد دەکران و پۆشاکی کوردییان لەبەر دەکردن و دەیاننارد بۆ راوە ئەرمەن).

وەنەبێ سەرکردەکانی دیکەی "یەکێتی" لە تەلعەت باشتر بووبن، نەء، کارەکە لە سنووری دەسەلآتی ئەودابوو، بەجۆرێکیش سووربوو لەسەر پیادەکردنی بڕیار و بەرنامەی ریشەکێشکردنی ئەرمەن زۆر بە وردی، بەراشکاوی دەیوت بەتەواوی نەیانهێلّن، بەرژەوەندی بالآی نەتەوەیی تێدایە، با رای گشتی جیهانییش بووروژێنین و دەنگی پرۆتستۆ بەرز بکەنەوە. بۆ ئەم ئامانجە گلآوەش پلانێکیان دارشت زۆر گلآوتر لەوەی پێشوتر، کابینەی وەزارەت رۆژی ١٩١٥/٦/١١ بلآقۆکێکی رەش وەك قەتران دەردەکات (لەبەرئەوەی ئەرمەنەکان چەك و تەقەمەنی و پێداویستیەکانی وێرانکردنی ولآتیان بەدەستەوەیە بۆ بەرپاکردنی شۆڕش و کوشتنی مسوڵمانان و یارمەتیدانی ئەو دوژمنەی بەرامبەری دەجەنگین بڕیارماندا هەموویان کۆبکرێنەوەو بۆ ویلایەتی مووصڵ "کوردستانی باشوور" و دێرزور- سووریا راگوێزین و لەو شوێنانە نیشتەجێ بکرێن هەتا کۆتایی جەنگ، سەرو سامان و نابڕووشیان دەپارێزین) ئەم بڕیارە هەتا ئەمڕۆ و هەتا هەتایە پەلّەیەکی رەشو چەسپاوە بە تەوێلی بێشەرمی هەموو ئەوانەی مۆریانکرد و ئەوانەی ئەنجامیاندا.

وەك برپاردرابوو مەرگەساتێکی نوێ بۆ پاشماوەی ئەرمەنە چارە رەشەکان سازدرا، کەرەنای ترس و تۆقاندن وەك دەنگی شوومی بایەقوش و کوندەبوو بەرزبووەوە و زەنگی مەرگ لێدرا و کۆرەوی دواساتەکانی ژیان دەستی پێکرد، هەزارەها پیاوو ئافرەت و پیرو پەککەوتە و زارۆکان لە باروۆدخێکی زۆر ناڵەبار و سەختدا بەپێی پەتی و سەری قوتی، برسی و تینوو، رەنگی مردوویان گرتبوو، وەك ئاژەڵ پێشدران و بوونە نێچیرێکی دەستوپێ شکاوی دەم گەلەگورگ، جەردەو رێگر و سەربازەکان بە بەرچاوی یەکترییەوە کەوتنە گیانیان، روتکردنەوە و باخەڵپرین، کوشتن و گاڵەکردن بە ئافرەت و کەچۆلان... ئەمبەر و ئەوبەری رێگای مەرگ رێچکەی لاشەی سارەوە بووی ئاشکرا پێوەدیاربوو... سەرچاوەکانی تورك بێشەرمانە دەڵێن ئەوانەی سەریان تێداچوو هەر ٢٠٠ـ ٣٠٠ هەزارێك دەبوون، سەرچاوەکانی ئەوروپاش بە ٥٠٠ـ ٦٠٠ هەزار مەزەندەیانکردن. ئەم کارەساتە کەم وێنەیە ئەوروپای بە تۆندی هەژان و ئابرووی تورك و ئەڵمانیشی لە قورو چڵپاوو فرمێسك و خوێنی قوربانییەکان وەردا.

کریکۆر، پێشەوای ئەرمەنەکان لە ئەنجومەنی نوێنەرانی تورکیادا بە تۆندی رەخنەی لە وەزیری ناوخۆ گرت و وتی رۆژێك ئەم حسابەت لەگەڵدا دەکەم، وەزیر بە گاڵتەپێکردنەوە دەڵێت کەی؟ لە کوێ؟ کریکۆر وتی لە پەرلەمان لەسەر ئەم سەکۆیە، کریکۆریش بووە قوربانی داکۆکیکردن لە گەلەکەی! ئەوە دواڕۆژی تەمەنی بوو، بۆ سبەی ئێتر بڕای بڕ ونبوو، کەس نەیزانی چۆن سەریان کرد بە گۆمدا.[٨١]

سەرکردەکانی تورك بەراستی وەچەی بەنەمەکی ماکیاڤیللی بوون، لە بێڕەوشتییدا هونەرمەند بوون، بۆ چەواشەکردنی رای گشتی جیهان و گومان خستنە سەر کارەساتەکان قەڵەمێکی بازاڕییان کڕی و نووسەرێکی فەرەنسی قەڵەم فرۆش و وەك خۆیان بێرەوشتییان دۆزییەوە ئەوەندەیان زێڕ بۆ هەڵڕشت،(پیلۆت) نامیلکەیەکی پڕ لە درۆو بەڵگەی هەڵبەستراوی بڵاوکردەوە ئۆیالێی کارەساتەکە دەخاتە گەردنی کورد جانەوەر و درندە کێویەکان کە ئەو کوشتارەیان کردووە و سەرکردایەتی تورك بێتاوانن![٨٢] بەڵام (پیلۆت)و سەرکردەکانی تورکیش هەر رووڕەشی و نەفرەتی گەلان و مێژوویان بۆ مایەوە، چونکە بە شایەتی ئەرمەن خۆیان و چەندین بێگانەی خاوەن وێژدانیش، کورد بە هەڵگرانی هەردوو ئایینی نیسلام و عیساوە زۆر یارمەتی ئەرمەنیان داوە، شاردوویانەتەوە بەردەست دوژمن نەکەون، گەرمیان کردنەوە و تێریان کردن، ئەوەی هەیانبوو پێکەوە دەیانخوارد، تەنانەت شەڕە تفەنگیشیان لەسەرکردن و خوێنی خۆیان کردە کاسە. برایم پاشای میللی کە زۆر گوێی بە فرمانەکانی سوڵتان نەدەدا کە خوێنڕشتنی ناڕەوای تێدا بێت دە هەزار ئەرمەنی لە کوشتن رزگار کرد، یەکێکی وەك مەحمود زادەی بەیتوڵڵابەگی لە شاری مکس سەنگەری لە سەرباز و جەندرمەی تورك گرت بۆ رزگارکردنی ئەرمەن، ٣٠٠ سێصەد لیرەی زێڕیشی وەك باربوو پێدان باخەڵیان گەرم کاتەوە.[٨٣]

مێجەرنۆئێل لە یادداشتەکانیدا نووسیوێتی (کورد بۆ چەواشەکردنی تورك، ناوی کوردییان لە ئەرمەنە لێقەوماوەکان دەناو جلوبەرگی کوردییان پێدابوون و هەموو پێداویستییەکانیان بۆ دابین کردبوون) و هەر بۆ

تاقیکردنەوە لە یەکێکیان دەپرسێت (کوردەکان باشبوون لەگەڵت؟ لەوەڵامدا دەڵێت: جا بۆ باشنابن، منیش کوردم)[٨٤]، بەوەی چاکە نەو بەڵگە سەلمێنەرانە زۆرن، زۆربەی میژوونووسانی رۆژئاوا کە هەندێکیان راستییەکانیان بە چاوی خۆیان بینیوە دەڵێن سەرەڕای خوێنی رژاویش کوردو تورك دەتوانن پێکەوە بژین، چونکە ئەوەی رووبدا بە هاندان و فرۆفێڵی ئیسلام و گاوورو سوڵتان حەمیدی (کوڕی کابرای ئەرمەن) و سەرکردەکانی یەکێتی رووبداو هەندێك سەرۆك هۆزی کوردیش لە رووی نەزانین و تێنەگەیشتنەوە تێوەگلان. کوردیش فریشتە نییە، مرۆڤە، مرۆڤیش هەڵە دەکات و نەزان و نەخوێندەواریش هەڵەی گەورەتر دەکەن، هەرچەند لە رۆژگاری ئیمڕۆدا تاوانی زۆر گەورە، خوێندەوار نا، خاوەن دکتۆراکان دەیکەن، پێدەچێت دکتۆر ئەیەنی زەواهیری نەرمۆڵەکەیان بێت!

کورد دەڵێت "با قسەیەکیش بۆ دز بکەین" بەو مانایەی رووداوەکە لەهەردوو لایەنەوە تەماشا بکەین، ئەرمەن بە هۆی پەیوەندی و سۆزی ئاینەوە لە میژبوو چاوی هیوایان لە رووسیا بوو، سەرەتای هەڵگیرسانی یەکەمین جەنگ هەڵێکی چاکیان بۆ رەخسا، هێزەکانی رووسیا لە قەفقاسیا و ئێرانەوە بەرەو تورکیا پێشڕەوییاندەکرد و یارمەتی ئەرمەنەکانیان دەدا و هانیانەدان بۆ راپەڕین و بەرگریکردن دژی تورك و پشتیوانیکردنی لەشکری رووسیا. ئەرمەن لە ماوەیەکی کورتدا خۆیان کۆدەکەنەوە، چەندین گرووپی چەکدار رێکدەخەن و پەلاماری گوندەکانیان دەدا، دەستیان لە کوشتن و دەستدرێژی نەدەپاراست، پردو هێڵەکانی شەمەندەفەریان تێکدەدا، هێڵەکانی تەلەگرافیان دەپچڕاند. رۆژی ١٩١٥/٤/٢٠ بە ٢٥٠٠ دوو هەزار و پێنجسەد چەکدارەوە هێرش دەکەنە سەر شاری وان، ئامەد، مەرعەش، سێواس، قەرەحەسار و درندانە خوێنی مسوڵمانەکانیان دەڕشت بە کوردو تورکەوە.

لەو هێرشەدا دەستێکی وەها قورسیان لە دراوسێکانیان وەشاند، تۆڵەی بەرودوایان لێکردنەوە و بەجۆرێك سەر بەرز دەکەنەوە یا چاکتر بڵێم شوولێ لێهەڵدەکێشن بەشێکی کوردستانی باکووریان بە نیشتمانی ئەرمەن دادەنا و بانگەشەی وڵاتی ئەرمینیای نوێ و فراوانیان دەکرد. میجەر نۆئێل لەوبارەیەوە لە یادداشتەکانیدا نووسیوێتی (ناوچەی بازارچیك، ئەرمەنەکان داوای دەکەن و بە خەیاڵی خۆیان بە ئەرمینیای تازەی دانەنێن، رووبەرەکەی ١٥٠٠ هەزارو پێنج سەد میل چوارگۆشەیەو ١٠٠ سەد گوندە و ٢٥ـ ٣٠ هەزار کەسێکن. ئەرمەن بەر لە جەنگ ٢٥ بیستو پێنج کەسێك دەبوون (تەنها ٢٥ بیست و پێنج ئەرمەنی . ن.ك) ئیتر بۆ دەرمان بگەڕێ ئەرمەنی تێدا نییە، کەی رەوای حەق و ویژدانە،گریان تۆزێك خاوەن ویژدانین، ئەم هەموو خەڵکە بخرێتە ژێر رەحمەتی دەستەڵاتی ئەرمەنییەوە، با نەو دەوڵەتە خاوێن و نیازپاکیش بێت).[٨٥]

نۆئێل هەروەها دەڵێت چاوچنۆکی و ترسنۆکیی رەوشت زەقی (زەقترین رەوشتی .ن.ك) ئەرمەنیەکانی ئەم ناوچەیەیە[٨٦] "ناوچەی بازارچیك" لەشکری رووس و ئەرمەنەکان سالی ١٩١٩، شەش هەزار کوردیان کوشت.[٨٧]

جا با بزانین تەلعەت پاشا کە یەکێکە لە "پاڵەوانەکانی" قەلاچۆکردنی ئەرمەن لە یادداشتەکانیدا دەڵێت چی: ئەرمەن و یۆنان ویستیان هەست و سۆز و بەزەیی ولاتانی خۆرئاواو ئەمەریکا بەلای خۆیاندا راکێشن. مـن نکـوولی لـەوە ناکـەم کـە رووبـدا، بـەڵام بـەو جـۆرە نییـە، زۆری پێـوەنراوە. ئـەنجامی رقوکینـەی پەنگخواردووی دڵودەروونی هەردوولا، پێشێلکردنی یاسا رووبـدا، لێپرسراویش هـەن دەستەلاتی خۆیـان خراپ بەکارهێناوە. سزایان دەدەین. رای گشتیی تـورك وروواڕا. پـشێوی و نائـارامیی و بێـسەر و بـەرەبی بلاوبووەوە، نەتەوە بوو بە دوو کەرتەوە لەکاتێکدا ئێمـە پێویـستمان بـە یەکگرتنـە. لـەکاتی جەنگدا ئـەو کارانە لە هەموو ولاتێك روو دەدات، بەڵام بۆ نەگبەتی، جیهان جگە لەوەی لێرە رووبدا، هیچیان نـەبینی و هیچیان نەبیست، ئۆبالەکەشی دەکەوێتە ئەستۆی ئەوان (مەبەستی ئەرمـەن .ن.ك) هاوکـاریی رووسـیایان دەکرد، کڵێساکانیان کردبوو بە جبەخانەی چەك و تەقەمـەنی، رووسـیان لەنێواندابوو، دژی کـورد و تـورك هانیـدەدان. گریـان نیـو ملیـۆن تێداچـوون و ٦٠٠ شـەش صـەد هـەزاریش کـوژران یـان لـە برسـاندا یـا لـە ماندووبـەتیی و شـەکەتیدا لەناوچـون، ئـەی دەزانـن ئـەوان چـەندیان لـەکوردو تـورك کوشـت و سـەردەمی هێرشەکەی رووسـیا و تاوانـەکانی ئەنجامیانـدان مووچـرکە بەلەشـی مرۆڤـدا دێنێـت کەنیزیکـەی ملیونێـك قوربـانیی لێکەوتـەوە،[٨٨] جـا ئەگـەر تـورك لـە قەلاچـۆکردنی ئەرمـەن بەرپرسـیارە، ئـەی ئـەوان بـۆ لـە قەلاچۆکردنی کورد و تورك بەرپرسیارنین. ئاخۆ کوردو تورك لە دیدی مرۆڤایەتیـدا لـە مـێژو مـەگـەز بـێ نرختن؟[٨٩]

کـوردو ئەرمـەن بەرژەوەندییـەکیان لـە دوژمنایـەتیی و کوشـتنی یـەکتردا نـەبوو، هەرچـەندە لـە ژێـر پاڵەپەستۆی کۆمەڵێك فاکتەرو هۆکاری جۆراوجۆر و لەسـەردەمی جیاوازدا کە شاراوە نـین، هـەردوولا تـاوان وکاری ناڕەوایان دژ بەیەکتر کرد لە دەست قەوما، بەڵام هەرگیز لەسـەر ئاستی نەتەوەیی نەبوون، بـەڵکو لـە سنووری دەستەو تاقمی گەورە یان بچووك دەرنەچوون، وەك هێزەکانی سوارەی حەمیدییەی کـورد ـ سـوڵتان حەمیدلەلایـەك و گرووپـە چـەکدارەکانی ئەرمـەن ـ رووسـیا لەلایـەکی دیکـەوە، بۆیـە دڵـسۆزانی هـەردوو نەتەوەی کوردو ئەرمـەن دەتوانن پێکەوە بژین و هاوکاری یەکتر بکەن، دژی دوژمنی هاوبەش. لە راستیشدا گەشەکردنی پەیوەندی دۆستایەتی و هاوکاری نێـوان کـوردو ئەرمـەن ئـەو راسـتییەی بـە دۆسـت و دوژمـن سەلماند.

کوردو ئەرمـەن بەردەوام کەوتبوونە بەردەم شمشێری رقوکینەی عوسمانیی و دواتـریش کـەمالیزم، بـە جیـا جیاش بەپێی هەڵوێستی رامیاریی و سەربازیی خۆیان دەکەوتنە بازنەی دۆستایەتیی یان دژایـەتیی یـەکێك یـان پـتری لایـەن و دەسـەلاتدارانی ناوچـەکەوە وەك بـەریتانیا، رووسـیا، فەرەنسا، ئەڵـەمانیا. ئەرمـەن ئەتەوەیەکی رەسەن و خاوەن نیشتمانی دێرین و شارستانێتین وەکو کورد، بەڵام ئەوان وەکو کورد تاکو ئەنها و بێ دۆست و پـشتیوان نـین، ئـەوە لەلایـەك لەلایـەکی دیکەشـەوە ئەرمـەن لـە رووی شارسـتانێتی نـوێ و پێشکەوتنی زانستی و وێژەیی و هونەریی و رووناکبیریی و ئاستی خوێندەواریی و رۆژنامەگـەریی و چاپو

بلاوکردنەوە و هۆشیاریی رامیاریی و بەرنامەڕێژیی هەستیی نەتەوەیی و ئامانجە دوورو نزیکەکانیاندا و بە دەستهێنانی هاوکاریی و پشتیوانیی نەوروپادا زۆر لە پێش کوردەوە بووە، هەربەو هۆیەشەوە بەر لە کورد بە ئامانج گەیشتن و بە شایستەیی باوەشێکی چاك مافەرەواکانی خۆیان نا بە سنگەوە کە کورد هێشتا هەر خەباتی بۆ دەکات و قوربانی لە پێناودا دەدات و جۆرەها شێوەکانی خەبات و بەپێی بارودۆخی هەر پارچەیەکی کوردستان، خەباتی پەرلەمانی و یاسایی و دیالۆگ لە باشووری کوردستان، خەباتی چەکداریی و شەڕی پارتیزانی لە باکوور و خۆرهەلات، خەباتی کولتووری و خۆسازدان و هوشیارکردنەوە و خۆناسین و ناشناکردنی نەوەی نوێ لە مێژووی کوردو شۆڕش و راپەڕینەکان و قوربانییەکانی لە پێناوی سەربەخۆیی و ژیانێکی شیاودا و دیاریکردنی شێوازەکانی قۆناغی داهاتوو و دەستنیشانکردنی دۆست و دوژمن لە کوردستانی خۆرئاوا.

ئەرمەن صالّی ١٨٨٧ کۆمەلّەیەکی مارکسیی دادەمەزرێنن بە ناوی هنجاك "زەنگ"، ١٨٩٠ش پارتی داشناق دادەمەزرێنن "یەکێتی" دەمێکیش بوو خاوەنی رۆژنامە و گۆڤار و چاپەمەنی خۆیان بوون، لەو بوارەدا دەیەمین گەلی ئەم سەرزەمینەن کە خاوەن رۆژنامەی تایبەتی خۆیانن و لەو لایەنەوە پێش ولاتێکی وەك ئەمەریکا دەکەون و لە صالّی ١٧٩٤دا یەکەمین رۆژنامەیان بە زمانی ئەرمەنی چاپ کرد. هەر لە صالّی ١٩٢٠یشدا دەستیان لە مافە نەتەوەییەکانیان گیرکردو کۆماری ئەرمینیا لە چوارچێوەی یەکێتی سۆڤیەتدا دامەزرا و ئەریڤان پایتەختی بوو، لە کاتێکدا کوردی رووسیا بلاّبووبوونەوە بە کۆمارەکانی ئەرمینیا، کۆماری گورجستان (جۆرجیا)، کۆماری ئازەربایجان، کۆماری تورکمانستان. کورد لە ئەرمینیا ژمارەیان کەمترەو بەپەرش‌و بلاّویش دەژین وەك لە کۆمارەکانی دیکە کە ژمارەیان زۆرترە مەلّبەندەکانیشیان پەیوەستن. لە جۆرجیا بە کۆمەلّ لە بتلیس دەژین کە پێتەختە. لە تورکمانستان لە شاری عیشق ئابادو دەوروپشتیدا دەژین، لە ئازەربایجانی رۆژهەلاّتیش "ئازەربایجانی رووسیا" لە سێ مەلّبەندی سەرەکییدا دەژین: کەلبەجەر (کەولّەژێر) و لاچین (شین)و قویاتلی، بەلاّم ئەمانە بە پێچەوانەی کوردەکانی نیشتەجێی ئەریڤانەوە لە هەموو مافێك بێبەشن. ملیۆنێك پتر کوردیش لە هەرێمێکی سیبریای رووسیادا دەژین بەنێوی باش کورد، لە شوێنێکی ئەم کتێبەدا بەسەرم کردوونەتەوە.

سەردەمی رووسیای تزار (قەیسەری) لە صالّی ١٩١١دا لە ئازەربایجان پارتێکی رامیاری راستڕەوی کارتۆنیی دەرەبەگ ئامێز دامەزرا، هەموو بەرنامەو پرۆگرامیشی ئەوەبوو بە چاووڕاوو فێڵ و تەلّەکەبازی، موسلّمانانی رووسیا چەواشە بکات و لە ژێر ئالاّی قەیسەر "کایزەر نیکۆلا"دا کۆیانبکاتەوە دژی سوڵتانی عوسمانی، کە شۆڕشی مەزنی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ش بەرپابوو ئەم کارتۆنییە بەکرێگیراوانە بە تۆندی دژی شۆڕش وەستان و کارێکی دیکەشیان ئەوەبوو کوردی موسلّمانیان لە مەلّبەندەکانیان دەرپەڕاند، بەلاّم سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر بە رابەرایەتی لینین و دامەزراندنی گەورەترین رژێمی سۆسیالیستی لە مێژوودا کە لە سایەیدا چەندین کۆماری سەربەخۆ دامەزران و سەرتاپێی رژێمی کۆن و کلك و

بەکرێگراوەکانیشی فرێدایە سەرەنوێکڵی مێژووەوە.

هەر لەسەردەمی لینینی مەزندا، سەرکردایەتی سۆڤێت، گەلاوێژی ١٩٢٣ بڕیارێکی گرنگ دەردەکات بۆ دانیشتوانی هەرێمی ناگۆڕناکەرەباخ و ناوچە کوردنشینەکان[٩٠] بە (دامەزراندنی کۆماری ئۆتۆنۆمی کوردستانو دیاریکردنی سنوورەکانی نێوانیان لەگەڵ سنوورەکانی کۆماری ناگۆڕناکەرەباخی ئۆتۆنۆمیدا) بەپێی ئەو بڕیارە مرۆڤ دۆستانەیەی لینین شاری لاچین بوو بە پێتەختی قەوارە ئۆتۆنۆمییەکەی کورد کە ژمارەی دانیشتوانی ٣٨٠٠٠ هەزار مرۆڤ بوو، بەڵام نەجارەش (بەختی سیاسیی کورد) کە لەم نووسینەدا چەند لاپەڕەیەکم بۆ تەرخان کردووە... نەیهێناو بە مردنی لینین ١٩٢٤/١/٢١ گۆڕانکارییەکی چۆنیەتی نێگەتیڤ بەسەر هەرهەموو کۆمارەکانی سۆڤێتدا هات و ستالینی دیکتاتۆر و ملهوڕ لە ١٩٢٩دا نامانج و ئاوات و ئەو دەستکەوتە مەزنەی کوردی سۆڤێتی زیندەبەچاڵ کردو قەوارەکەی هەڵوەشاندەوە، کورد دەڵێت: "دوای مردن رەحمەت باشە"، بەڵام گەلانی سۆڤێت هەر لە سەردەمی نێکێتا خرۆشۆڤەوە ستالین ریسوادەکەن و سەردەمی گۆرباتشۆڤی هەڵکەوتووش کە وەک هەر لە ناسمانەوە دابەزیبێت یا وەک "خێری زیندە"ی کولتووری مسوڵمانان بە فریای هەر هەموو مرۆڤایەتی کەوت نەک هەر بە تەنها گەلانی یەکێتی سۆڤیەت و لە مێردەزمەی رژێمی لەرێگەلادەری تێزەکانی ماركسی ـ لینینی رزگاریکردن. جێگەی داخە گۆرباتشۆڤی مەزن و رزگارکار و بەجەرگ و دەستپێشخەر مافی خۆی پێنەدراو لەبیرکراو نێستە لە ولاتی ئەمەریکا سەرقاڵی بەرێوەبردنی دەسگایەکی چاپەو بڵاوکردنەوەیە، بەڵای منەوە ئەو پیاوە دەهێنێت هەموو مرۆڤێکی مرۆڤ دۆست، ناشتیخواز، مافپەرست و پێشکەوتنخواز لە دڵی خۆیدا لە گۆشت و خوێن پەیکەرێکی رێزلێنانی بۆ بخەملێنێت.

هەر لەنێو دراوسێکانی کوردی سۆڤیەتدا کۆمەڵێك بە نێوگی موساوات "یەکسانخواز" هەڵتۆقین وەک قارچکی بەهارە، ئەوانە بەردەوام و بە توندی و شۆڤینیستانە دژایەتی کوردیان دەکردو گاڵتەیان بە زمان و کولتوور و دابونەریتی کوردەواری دەکرد، نوکتەی ساردو سڕو سووکیان لەسەر کورد دادەتاشی، بەڕادەیەک تەنگیان بە کورد هەڵچنی و زۆریان بۆ هێنان بڕێك لە کورد بوودەڵەو ترسنۆکەکانی چەند گوندێك ئەوەندە سەرکوتکران سوێندیان خوارد نیتر زمانی کوردی بەکارنەهێنن، ئەندام و لایەنگرانی "کۆمەڵەی داشناق"ی ئەرمەنی تەنها لەوەدا لەگەڵ کۆمەڵەی موساوات "یەکسانی"ی سۆڤێتییدا یەکیاندەگرتەوە کوردیان بە رەگەزێکی سەربەخۆ نەدەزانی و هەریەکەیان بانگەشەی ئەوەی دەکرد، کورد لە خوێن و رەگەزی نێمەن، نەگینا ئەرمەن دۆستایەتی و هاریکاری خۆیان مەردانە بە کورد سەلماند.

ئەوە هەر کۆماری ئەرمینیا بوو ئەلفوبێی تایبەتییان بۆ کورد رێکخست و کتێبی قوتابخانەکانی کوردیان بە زمانی کوردی و بەو ئەلفو بێیە چاپکرد. پێنج قوتابخانەی سەرەتایان کردەوە و وانەبێژی کوردیان بۆ ئامادەکرد، صاڵی ١٩٣١یش فێرگەی باڵای پەروەردەی کوردیان دامەزراند لە کاتێکدا هەتا صاڵی ١٩٢١ عەرەبی شامۆ، تاکە خوێندەواری کورد بوو لە ئەرمینیا. هەر بەدەستپێشخەری جوامێرانەی

ئەرمەن صالّی ١٩٣٤ لە نێو کوردی سۆڤیەتدا نەخوێندەوارێك نەما، فێرەخوێندن نەبێت، نووسەر و شاعیر و هونەرمەندی بەتواناشیان تێدا هەڵکەوت و ئەوانەش کە خوێندنی بەرزیان تەواو کرد مامۆستا و پزیشك و ئەندازیار، جۆرەها کەڵێنی کۆمەڵی کوردەواریان لە بواری پسپۆڕی خۆیاندا پڕکردەوە و سەرەتای قۆناغێکی نوێ دەستپێکرد و بە بازێکی درێژ کوردی سۆڤێت پێدەنێتە سەردەمی پێشکەوتن و ژیانێکی نوێوە و بە سەربەستی بە زمانی زگماك دەدووان و دەیاننووسی و رۆژنامەیەکیشیان دەردەکرد بە نێوی (ڕێیا تازە)و لە ئێستگەی رادیۆی ئەریڤان ـ یەریڤان هەوە گۆرانی و مۆسیقاو لاوك و حەیرانی کوردی پەخشدەکران. ئەهرۆ دەڵێت: ئەگەر یەکێتی سۆڤێت دانەمەزرایە، دەبوو دایەزرێنین ئەگینا گورگەکان نێسك و پروسکیان دەهارین.

لەم کورتە بەسەرکردنەوەیەی گەلی ئەرمەن و پەیوەندی تاڵ و شیرینیان لەگەڵ گەلی کورددا، دەمێنێتەوە ئەوەی بڵێین کورد ئەگەر دۆستێکی راستەقینەی هەبێت ئەوە ئەرمەنە، هەرچەند ناهەقی زۆریان لێکرا، کوردیش بەوان دەوێرا و ناهەقی لێکردن. ترسنۆکیش نین وەك مێجەر نۆئێل دەیگێڕێتەوە بەڵکو جەربەزە و سەرسەختن بەرامبەر دوژمنەکانیان و نەیانهێشت سەرکردەکانی تورك سزای تاوانەکانیان بەسەرەوە بچێت و یەك بە دوای یەکتردا وەك زەردەزێرە چزەیان لێهەستاندن و گیانی نەحلەتییانیان بە دۆزەخ سپارد. ئاخۆ کورد تۆڵەی خوێنی خۆی لە چەند تاوانباری گەورەی وەك زەعیم صدیق و مولازیم موحسین سەندەوە؟!

ئەو دوو صالّەی نێوان ١٨٩٤ ـ ١٨٩٦ سواردی حەمیدییە بێ بەزەییانە ئەرمەنەکانیان دەچەوساندەوە، سەرۆك هۆزێکی کورد دەڵێت: "تورك رقیان لە ئەرمەنە، ئێمە رقمان لێیان نییە، تەنها پوول و مالاّتمان دەوێت، هەرچی تورکە رۆحیشیان دەردەهێنن".

ئەرمەنەکانیش خۆیان کۆدەکەنەوە و لە ١٨٩٠ دا حیزبی تاشناق دادەمەزرێنن لە شاری تفلیس و صالّی ١٨٩٧ تۆڵەی خۆیان لە هۆزی مەزریك دەکەنەوە و قەڵاچۆیان دەکەن.[٩١]

ئەرمەن هەرگیز دەستیان لە خوێنی خۆیان هەڵنەگرتووە و بەردەوامیش هەر وان، چەندیان توانیوە تۆڵەیان کردۆتەوە، شوێن پێی سەرکردەکانی یەکێتییان هەڵگرت، هەریەکەیان لە ولاّتێك تیرۆر کردن، بەڵام بەرامبەر بە کورد ئەوپەڕی لێبوردن و دڵپاکییان پیشانداوە و دەڵێن ئەوەی رووبداوە لەلایەن چەند سەرۆك هۆزێکی نەفامەوە بووە، ئەگینا کورد لە رۆژانی ڕەشدا بە هەزارەها خێزانیان لە مردن رزگارکردین و نێمەیان دەپاراست... هەردوو نەتەوەی برا قوربانیی دەستی تورکە خوێنمژەکان بووین، من لەوباوەڕەدام کورد ئەگەر دوو دۆستی راستەقینەی هەبێت، یەکەمیان ئەرمەنە.

پێویستە ئەو راستییەش نەشارینەوە کە سەرۆك هۆزەکانی نێو سواردی حەمیدییە هەموویان پاشەڵ پیس و دەستدەخۆرو گوێ لەمشت نەبوون، گەلێك جار فەرمانەکانی سوڵتانیشیان پشتگوێ دەخست، برایم پاشای میللی سەرۆکی هێزێکی سوارەبوو، زۆریش لای سوڵتان لە پێش بوو، نازناوی پاشاشی پێدابوو، شەڕی یۆنانەکانی بۆ نەکرد، دوای ئەوەش سەرپێچی لە پەلاماردانی شۆڕشگێڕەکانی یەمەندا

بەسەرۆکایەتی ئیمام یەحیا، کرد. ئیتر لەو کاتەوە سوڵتان فەرمانیدا تەنها لە کاتی مەشقکردن و جەنگدا چەکیان بەدەستەوە بێت.[٩٢]

کورد بەو هۆیەوە زۆربەیان مسوڵمان و سوننەن بەپێی بەرژەوەندی سەرۆک هۆزەکان لەگەڵ عوسمانی ـ تورک دا تا رادەیەک خۆیان دەگونجاند بەپێچەوانەی ئەرمەنەوە کە هەمیشە کاریەدەستان بە چاوی دوژمن و گاور و بەکرێگیراوی بەریتانیا و رووسیا تەماشایاندەکردن. ئەو بەرژەوەندییەی ژمارەیەک لەسەرۆک هۆزەکانی کورد کە هەریەکەیان سەرکردایەتی هێزێکی لەشکرە بەدناوەکەی سواری حەمیدییەی دەکرد دەستی بالآیان هەبوو لە کوشتوبڕو تالآنکردنی ئەرمەندا، ئەوە راستییەکە و ناشاردرێتەوە، بەڵام سەرۆک هۆزی نێو هەمان هێزیش هەبوون دەستیان بەو تاوانە سوورنەکرد، جگە لە نیشتمانپەروەرانی وەک: (بەدرخان بەگ لە مەرگەوەڕ، موتیعوڵڵا لەمۆکس، حسێن پاشا لە ئەدیل جیواز، حاجی خان قایقامی نوردوز، ئیبراهیم پاشا لە شارۆیران لە کوشتوبڕەکەی ئەرمەندا ١٨٩٥ ـ ١٨٩٨ ئەک بەشدارنەبوون بەڵکو نامێزی برایەتی و دالدەدان و پارێزگاریش بۆ ئەو هۆزانەی ئەرمەن دەکەنەوە کە پەنایان بۆ کورد هێنا).[٩٣] لایەنێکی دیکەی پەیوەندییە نێگەتیڤەکانی نێوان کوردو ئەرمەن لە سەردەمی دەسەلآتی ئەفسەرانی یەکێتی و پێشکەوتندا ١٩٠٨ ـ ١٩١٨ کوردیان هاندەدا بگۆڕێزنەوە ناوچەکانی ئەرمەن و دەستبگرن بەسەر گوندەکانیاندا (موحەمەد صدقی ئاغا و سەید تەها هۆزەکانی خۆیان پاڵدەنا گوندە چۆڵکراوەکانی ئەرمەن پڕبکەنەوە، هەزار خێزانی جەلالی بنەوبارگەیان لە گوندەکانی ئەرمەنە هەڵاتووەکانی کەنار گۆمی وان دادەمەزرێنن).[٩٤] خانی ماکۆ سەرۆک هۆزی عەرووسانلی ناوچەی ئالان ـ باشووری کوردستان، هۆزەکەی دەگوێزێتەوە ناوچەی ئارژاک (ئەرشاک) و قەرەکۆنیس لە هەرێمی وان بۆ سەر ماڵ و حاڵی ئەرمەن. سمکۆی شوکاک بە درێژایی صالآنی ١٩١٤ ـ ١٩١٨ کوشتار و چەوساندنەوەی ئەرمەن و نەستوورییەکانی بەڕێوەدەبرد و هەزار خێزانی کوردی هۆزی گەرالی لە سەلماسەوە دێنە ئەرمەنستان. پێشەوای ئافرەتانی کوردی باشوور، شێرەژنی هەڵکەوتوو حەپسەخانی نەقیب صالی ١٩٢٠ بەدەربەدەری دەچێتە مالی سمکۆی شوکاک، لە گێڕانەوەی ئەو ماوەی دەربەدەرییەدا دەڵێت: (لە نەهری ژنو منداڵی ناسوورییەکانم دی، بەو سەرمایە بە زۆر ئیشیان پێ ئەکردن بەزەییم پیادا هاتنەوە، بە سمکۆم وت قوربان نێوە شەڕ لەگەڵ پیاودا ئەکەن، ئەو ژن و منداڵانە ئەسڕن، گوناهیان چییە؟ وە ناش بێت دیل وا معاملە بکرێت، سمکۆ ئاغا فەرمووی خانم تۆ نازانی ئەوان چیان بە نێمە کردووە. چەند دیهاتیان وێران کردووین و سوتاندوویانە و منداڵ و پیرو ژنی سکپڕیان کوشتووە و سەربڕیوە... باش نییە من منداڵەکانیانم پاراستووە و فێری نیشیان دەکەم)[٩٥].

عوسمان بەگی کۆنە یاوەری جەودەت پاشای نوێنەری والی وان، هۆزەکەی خۆی لە شاری قونیەوە دەباتە ناوچەی وان و لە شاری سەرای، هەزاران ئەرمەنی و نەستووری لە خۆیندا گەوزاند[٩٦].

لایەنێکی دیکەی ئەو سەردەمەی نێوان کوردو ئەرمەن کێشەیەکی رەوایە و هەردوولا مافی خۆیانە

داکۆکی لە خاکی خۆیان بکەن، شەریف پاشای خەندان لە نامەیەکدا رۆژنامەی Lematin رۆژی ۳/۸ و نامەیەکیش رۆژنامەی Temps رۆژی ۳/۱۰ بڵاویانکردنەوە نووسیوێتی دوای جەنگ وڵاتی کوردان بە تەواوی بۆتە نێچیر، رێکخراوەکانی ئەرمەن و هەندێك لە هاوپەیمانان مرخیان لێخۆشکردووە.[۹۷] پێدەچێت هەر بۆ پووچەڵکردنەوەی ئەو پلانە شەریف پاشا داوا لە هاوپەیمانان دەکات (کوردستان بکرێت بە دوو هەرێمی بەڕێوەبردنی سەربەخۆوە، هەریەکەیان لە ژێر چاودێری یەکێك لە دەوڵەتانی هاوپەیماندا بێت)[۹۸].

سواری حەمیدیە ماوەی نێوان ساڵانی ۱۸۷۷ـ ۱۹۱٤ لە هەرێمی ئەنەدۆڵ، سامسۆن، مووش، وان و ئەرزرۆم دەستدرێژی و کوشتوبڕێکی زۆریان لە ئەرمەن کردو ۱۰۰,۰۰۰ سەد هەزارێکیان تووشی کوشتن و دەربەدەری بوون و کوردەکان لەسەر ماڵ و موڵکیانداەنیشن، جۆرەها باجو سەرانەی ناسایی و ناناسایان لەسەر دانان... ئەرمەن دەیکردو ئەو کوردانە دەیانخوارد، بەم کارە ناڕەوایەش هەموو ئەوروپایان لە کورد وروژاند و هەتا کۆدەتاکەی کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتن ساڵی ۱۹۰۸ بەسەر سوڵتاندا و هەڵوەشاندنەوەی هێزەکە و نەجا لە ژێر ناوی هێزی "چریك" دا بەکاریان دەهێنن، کە ئەوانیش رووخان بوونە هاوکاری کەمالییەکان و بەشێکی کارای هێزەکانی ئەنقەرە و سەرکەوتنی کەمال بەسەر بەریتانیا، فەرەنسا، یۆنان، ئەرمەن و سوڵتانیشدا هەر ئەو چریکە کوردانە بوون و رۆڵی بەرچاویشیان بینی لە رزگارکردنی تورکیا لە داگیرکاران و کەمالێ بەسەرشانی ئەواندا سەرکەوتو دەستەڵاتی گرتە دەست وکۆماری تورکیای دامەزراند.

ئەو کاتە مستەفا کەمال خودی خۆی و هاوکارەکانیشی نکولیان لەو راستیە نەدەکرد، کە ئەنجومەنی فراوانی نەتەوەییشیان دامەزراند یەك لەسەر سێی ئەندامەکانی کورد بوون، ئەوەش لە پاداشتی ئەو خزمەتە گەورانەی پێشکەش بە مستەفا کەمال و تورکیایان دەکرد.

ئەنجومەنی فراوانی نەتەوەیی (بیوك میللی مجلسی) بڕیارێکی گرنگی لە بەرژەوەندی گەلی کورد دەرکرد:

ـ ناوچەیەکی نۆتۆنۆمی بۆ کورد دیاریبکرێت زۆر فراوانتر لەو ناوچەیەی لە پەیمانی سیڤەردا دیاریکراوە ـ بۆ جێبەجێکردنی ئەم پەیمانەش ۱۹۲۰/۸/۱۰ لیژنەیەك لە شێخولئیسلام ئیبراهیم حەیدەری هەولێریی، ئەمین عالی بەدرخان و شێخ عەبدولقادری کوڕی شێخ عوبێدوڵڵای نەهریی پێکهات و لەسەر دوو خاڵی گرنگ رێککەوتن:

۱ـ تورکیا دان بە سەربەخۆیی کوردستاندا دەنێت لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا.

۲ـ گەڵاڵەکردنی رێوشوێنی پێویست بۆ جێبەجێکردن و بڵاوکردنەوەی بڕیاری سەربەخۆیی کوردستان.

کورد دەستی بێخەم دەنێتە ژێر سەری و وادەزانێت مافەکانی بەراستی لە بەندەکانی ئەنجومەنی گەورەی میللەت (بیوك میللی مەجلیسی) دا چەسپاوە و پیادەکردنی مسۆگەرە. کورد خۆشباوەڕە، حوسەین عەونی لە وتارێکدا لە بەردەم شورای نیشتمانی تورکیادا دەڵێت: تەنها تورك و کورد بۆیان هەیە لەم سەکۆیەوە وتاربدەن. ڕاگەیاندن و پڕوپاگەندەی کەمالییەکانیش جەختی لەسەر ئەوە دەکرد دوای رزگارکردنی "وڵات"

برا کوردەکانمان گەر جیابوونەوە بە چاکتر بزانن لە ژیانی هاوبەش لەگەڵ تورکدا، ئێمە لارمان نییە! سەیر لەوەدایە فەرید پاشای سەرۆك وەزیران رێککەوتنەکەی پەسەند نەکرد، بەڵام دەستبەسەرداگرتنی ولآت و شەرەفی سەربازی تورکی لە ژێر پۆستاڵی هاوپەیمانە داگیرکارەکانیدا مۆرکرد. راستە "حیز بە خاڵی خۆی فێرە". ئەمە لە تورکیا، لەملاشەوە نوزدەمیر لە رەواندز دەیوت: تێناگەم شێخ مەحمود بۆ داوای نیمچە سەربەخۆیی دەکات (شێخ داوای لە تورك کردبوو، نیوەی ئەو سەربەخۆییەی ئێوە بماندەنێ بۆ کوردە چاکترە لەو سەربەخۆییە تەواوەی بەریتانیا ئامادەیە بماندا تی). ئەجا سەرۆك وەزیران دەفەرموێت: شێخ مەحمود دژی ئینگلیز هاوکاری ئێمەی کردووە، یەزدان لەو دنیا پاداشتی چاکەکەی دەداتەوە! "خوانەیەرێت" مستەفا کەمال توانی ئەوە بە کورد بسەلمێنێت سەرکەوتنی کورد و دامەزراندنی دەوڵەتی کوردستان بەستراوە بە سەرکەوتنی کەمالیزمو تورکەوە، ئەوەشی چاك دەزانی کە سەرەتای یاخیبوونەکەی، جگە لە کوردستان (باکوور) نە ناوچەیەك هەبوو بیکاتە بنکەی راپەرین نە ئەو هێزو توانایەشی هەبوو شەڕی کورد بکات و دەست بەسەر ناوچەکەیاندا بگرێت و بەزۆرەملی کۆنترۆڵی بکات... یاخیبوون و راپەرینەکەشی دەپووکایەوە و ئەویش وەك ئەنوەر و هاوڕێکانی لە دووڕە ولآتی سەریان تێدا دەچوو، رێڕەوی مێژووی ناوچەکەش بەناراستەیەکی دیکەدا دەڕۆیشت و دواڕۆژی کوردیش تاریك و ڕەش نەدەبوو.

راستەو نکولی لەوە ناکرێت مستەفا کەمال ئەفسەرێکی ژیرو وردبین و دوورېین و بەجەرگ و بەکاربوو، دەیتوانی هەر زووش کار لەدەورووپشتەکەی بکات، بەڵام بەهرەیەکی دیکەشی هەبوو کە حەزدەکەم بە بەختی سیاسی ناوبنێم چونکە ئەگەر هەموو کات لە پشتییەوە نەبووبێت، بەزۆری هاوڕێی بوو.

١ـ ناحەزە دەسەڵاتدارەکانی کە هەمیشە لەگەڵیان ناکۆك بوو وەك ئەفسەرە تونڕەوەکانی سەرکردایەتیی یەکێتی وپێشکەوتن،گۆڕەپانەکەیان بۆ چۆڵکرد و سەریشیان نەگیرایە دواوە وهەر هەموویان لە نێوچوون.

٢ـ وەك ئەهرێمەن بە گوێی سوڵتانیدا چرپاندبێت لە نێوهەموو ئەو ئەفسەرانەی بەردەستیدا،ئەو دیاریدەکات و ناردی بۆ ئەنەدۆڵ وئەویش یەکەمین هەنگاوی سەرکەوتنی لەوێوە هاویشت.

٣ـ بەو هۆیەوە گوێی لە کەس نەدەگرت و بیرووڕای خۆی بەسەر هاوڕێکانیدا دەسەپاند، سەرکردەکانی لەشکر پلانی کۆدەتایەکیان رێکخست کە گومان لەسەرکەوتنی نەدەکرا، بەر لە شەڕەکەی سەکاریا جێبەجێی بکەن، کەچی پێوەنەبوو.

٤ـ لە چاوی هەموو تورکێکدا بوو بە فریشتەی ناسمان و رزگارکاری ولآت لە دوژمنان... یۆنانەکان تەنها ٢٠ میلیان مابوو بگەنە ئەستەمبوول.

٥ـ بەرپابوونو سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ لە رووسیا، هەرچۆن کە لە شەڕی یەکەمی جیهانی کشانە دووا‌وە و لەشکری شەشەمی عوسمانییان لە کارەساتێکی سەربازی گەورە رزگار کرد، لینینیش کە هاتە سەر کار بۆ بەرەنگاریکردن و دژایەتی هاوپەیمانان و گەیشتن بە دەریای سپی ناوەڕاست باوەشی بۆ مستەفا کەمال دەکاتەوە. هاوپەیمانیش لە ترسی نەوەی یەکێتی سۆڤێت تورکیا نەگرێتە

بـوەش و جێگە پێ لە رۆژهەلاتی ناوەندا بدۆزێتەوە، کەوتنە پشی پشی بۆ مستەفا کەمالو جێبەجێکردنی داواکارییەکانی و ژێرپێخستنی مافەرەواکانی هـەردوو نەتـەوەی گـەورەی کـوردو نەرمـەن. ئـەم هەڵوێسـتە نامرۆڤانەیەی هاوپەیمانان باری کەوتووی کەمال و تورکی تەواو راستکردەوەو پـەیمانی سـێفەر بـە زینـدوویی نرایە گۆڕ و پەیمانی (لۆزان)یش گـورزێکی نەوەنـدە قورسـی لـە کـورددا، لـە مـەودایـەکی نێزیکـدا دەسـتی بەسـەربەخۆیی نەگات.

٦ـ حکومەتەکەی سولتانیش لە نەستەمبوڵ کە تا چەند صالێك لەمەوبـەر لایـەکی ناسـیا و نەفـەریقاو نەوروپای رۆژهەلاتی لە ژێر چنگدا بوو نێستە کزو لاواز و بێهێز کەوتووە و لـە گەڵیانەلادایـە و چـاوەڕوانی مەرگ و هەرەسی یەکجارەکی دەکرد.

کەمالیزم، یەکـەمین هـەنگاوی لـە کوردسـتانەوە و بـە پـشتیوانیی کـوردی بـاکوور هاویـشت، بـەڵام بـە کاریگەری کورد نەکەوت، تەختو تـاراجی سـولتان وەرگـەڕا، نەمـەش هـەر بـۆ نمونـە، تـەواو پێـچەوانەی دەرکەوتن و سـەرکەوتنی صـەددام حسێنە کە بە کاریگەری کوردی باشوور و شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ هاتـە سـەر کار و هەر بە کاریگەری کورد و کێـشە بەردەوامەکەشـی نـەك هـەر خـۆی بـەڵکو بنەمالـەو حیـزب و رژێمەکەی و ولاتی عێراقیشی قڵپکردەوە.

ئاڵۆزکردنی پەیوەندییەکانی نێوان کوردو ئەرمەن

کوردو ئەرمـەن دوو نەتەوەی رەسـەن و خاوەن میژووی دێرین و جێگیری خۆرهـەڵاتن، ئـەرمینیا دەکەوێتـە خۆرئاوای دەریاچەی قەزوین و باکووری چیاکانی کوردستانی نێوان رووسیا، ئێران، تورکیـا و پێدەشـتەکانی دامێنی ئارارات.

هەردوو نەتەوەکەش دوای بلاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام و داگیرکردنی ناسـیای بـچووك و ناسـیای ناوەنـد، بوون بە کۆڵۆنیی دەوڵەتی خەلیفەکان و بەتایبەتیش سولتانەکانی عوسمانیی کە ئەوانیش خۆیان بە جێگـری پەیامبەر دەناساند، کورد و ئەرمەن حەوت سـەد صالێك پێکـەوە و بـە دراوسـێتیی لـەژێر جـەورو سـتەمی تورکدا دەیـان نالاند،بـە خۆیـان و خاکیانـەوە بـوون بـە بەشـێك لـە مـوڵکی تایبـەتیی سـولتانەکان. ئـەو سەردەمانە هەردوو نەتەوەکە لە پاڵ نەتـەوەی عەرەبدا، سـێ نەتـەوەی گـەورەی رەسـەنی گێتـی بـوون کـە سەروماڵ و خاکیان داگیرکرابوو، ئەمرۆ تەنهاکورد ئەو بەشە رەشـەی بـۆ ماوەتـەوە. نەتـەوەی ئەرمـەنیش وەك کـورد نـازاو جـەنگاوەر و سـەرگەرم و کەللـەڕەقن، بـەڵام لـە رووی هۆشـیاریی نەتـەوەیی، رامیاریی،یەکڕیزیی،خوێندەواریی،رووناکبیریی و شارستانێتییەوە زۆر لە پـێش کـوردەوەن. کاتێـك ئەرمـەن رۆژنامەیان بە زمانی خۆیان چاپ دەکرد، چەندین گـەلانی پێـشکەوتووی نـەمرۆ هێـشتا خـاوەن رۆژنامـەی خۆیـان نـەبوون، لـە بـواری خـەبات و جۆرەهـا چـالاکیی رووناکبیریی، کۆمەڵایـەتیی، رامیـاریی و پەیوەندییەکانی دەرەوەدا هەر لە پێش کوردەوە بوون بەتایبەتیش کە دەردی نـاکۆکیی و خۆخۆرییـشیان لـە

نێودا نەبوو، هەمیشە یەکدڵ و یەکدەست و یەکپارێز تێدەکۆشان، هەربەو هۆیەشەوە خەباتی چەکداریی ئەرمەن کە لەگەڵ ئەو هەموو قەوارەو میرنشین و زنجیرە نەپساوانەی شۆڕشەکانی کوردا بەراورد ناکرێن درەختی هیوایان چرۆی کرد و بەریگرت،درەختی هیوای کوردیش زڕو بێ بەرهەم بوو. ئەوەندەی من بزانم یەکەمین راپەڕینی ئەرمەن دژی عوسمانییەکان ١٨١٦ لە ناوچەی وان و ١٨٦٢ راپەڕینی جوتیارانی زەیتوون و دواجاریش ماوەی نێوان ١٨٧٨- ١٨٨٤ سەریان هەڵدایەوە لە چاو راپەڕین و شۆڕشەکانی کورددا لە ١٨٣٤ - ١٩٧٥و١٩٧٦- ١٩٩١ شتێکی نەوتۆ نانوێنێت، بەڵام دەکاتە دەستمایەیەکی کەمو قازانجێکی زۆر بۆ ئەرمەن و دەستمایەیەکی زۆرو مایەپووچی بۆ کورد!

کرۆکی کێشەی نێوان کورد و ئەرمەن لە چەند خاڵێکەوە سەرچاوەیان گرت، هەردووڵاش لەبەردەم میژوودا بەرپرسیاری ئەو خوێنەن بە ناڕەوا لە نێوانیاندا رژا. سوڵتانەکانی عوسمانیی بەرووەووا بەپێی پلانە نەگریسەکانیان دەماری ناینداریی و خواپەرستیی کوردیان دەگرت، هەستو سۆزی گەرم و بەتینی ئایین و ناینزایان جۆشدەدا بەرامبەر هەموو گەلانی ناموسڵمان و بە سۆزی دەرونێشیی و حاڵ لێهاتنەوە رەوانەی بەرەکانی جەنگی پیرۆز (غەزا و جیهاد)ی کافرانیان دەکردن لە پێناو ئایینی بەرزی ئیسلام و رەزامەندیی یەزدان و پەیامبەر و مااڵێك لە بەهەشت وئەو دنیا و رەزامەندیی و ئافەرینی سوڵتانیش لەم دنیا! بۆ نەگبەتیی کورد یەکێك لەو گەلە "کافرانە" ئەرمەن بوو کە دراوسێی کورد و لەویش چەوساوەو مافخووراو تڕە گوایە دوژمنی ناوخۆن و لەسەر خاك و نیشتمانی موسڵمانان "دەلەوەڕێن" و دەیانەوێت لەشکری بێگانە بهێننە ژووروەوە،خاکی ئیسلام داگیر بکەن و شوێنە پیرۆزەکان و جێنزرگەی پیاوچاکان و مزگەوتەکان بڕوخێنن و کلێسای لەسەر دروست بکەن و بانگی نەڵاهو نەکبەر بگۆڕن بۆ زەنگی کلێسا، نافرەتەکانمان نەتك بکەن. سەردەمی کەمالیزمیش کە تورکیا لە نێوان سوڵتان لە نەستەمبوڵ و مستەفا کەمال لە نەنقەرە بوو بوو بە دوو بەشەوە و چەند هەرێمێکی تورکیا وەك نەستەمبوڵی پێتەخت و بۆسفۆر و دەردەنیل و کلیکیا و ئەزمیر کەوتبوونە ژێر چەکمەی لەشکرەکانی بەریتانیا، فەرەنسا یۆنانەوە، گوێی کوردیان بەوە کەڕکردبوو کەئەرمەن بە پشتیوانیی رووسیا و بەریتانیا دەوڵەتی ئەرمینیای مەزن لەسەر خاکی کوردستان دادەمەزرێنن و دەیانەوێت کورد بکەنە نۆکەر و خزمەتکار،بەڵام خەیاڵیان خاوە نێمە دەوڵەتی تورکیای نوێ دادەمەزرێنێ، تورکیای هاوبەش و یەکسان لە نێوان هەردوو گەلی برا و موسوڵمانی تورك و کوردا دادەمەزرێنێ وەك دەوڵەتە فیدراڵەکەی پرووسیای بەرلە یەکەمین جەنگی جیهان کە لە هەردوو وڵاتی نەمساو هەنگاریا پێکهاتبوو. جا وەرە کوردی خۆشباوەڕ و سەرگەرمی ئاین، دەهریی مەبە و هەر بە قەڵەمباز رامەکە فریاکەویت بەشداریی ئەو جەنگە پیرۆزەت لەدەست دەرنەچێت! بۆ رووناکبیران و هۆشیارانیش دروشمە بریقەدارەکانی کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتن "الإتحاد والترقی" کە دوای جوڵانەوە پێشکەوتنخوازەکەی مەشروتەی ١٩٠٨ بەرزیکردنەوە: نازادیی، دادی کۆمەڵایەتیی، یەکسانیی و

برایەتیی، ئەوەندە هیوابەخش بوون هەر مەپرسە! کورد ئەجارەش دەستی چوو بە تێزابدا.[٩٩] بەشێکیان لە پێناو سوڵتاندا و بەشێکیان لە پێناو مستەفا کەمالدا ئەوەندە سەرگەرم و بە باوەڕەوە دەجەنگان و قوربانییاندەدا، سەرکردەکانی تورك نەتوانن نکوولیی لێبکەن. وەزیری جەنگی تورکیا لەبەردەم گلکۆی سەریازی نادیار "قارەمانی نادیار"[١٠٠] دا دەڵێت: (پێدەچێت ئەم سەربازە کورد بێت)، دەوەرە کوردی باکووری کوردستان کە هێشتا سادەترین مافەکانت نەوەکانی ئەو وەزیرە پێشێلی دەکات، دین مەبە.[١٠١] ئەرمەنیش لای خۆیانەوە بە پلان و هاندانی هێزە دەرەکییەکان و چەك و کۆمەکیی دارایی،کرابوون بە مقاشی دەستی رووسیا و بەریتانیا و هەریەکەیان بۆ بەرژەوەندی خۆی ئەوەندەی فریابکەوتایە دژی بەرامبەرەکەیی و دژی تورك و کوردیش بەکاریان دەهێنان لە ژێر پەردەی بەدیهێنانی ناواتە دێرینەکانی ئەرمەندا کە لە ١٩١٣ وە داوای سەربەخۆیی و جیابوونەوە دەکەن لە تورك و لە ١٩١٩ ەشەوە بەڵێنی دامەزراندنی دەوڵەتی ئەرمینیای مەزنیان پێدرابوو لەو سەرزەمینەدا کە خاکی کوردە و سنوورەکەی لە ئەسکەندەروونەی کەناری دەریای سپی ناوەندەوە بۆ باکۆ درێژ دەبێتەوە، ئەرمەنیش لەو پێناوەدا ملیان لە چەقۆ دەسوو. سوڵتان عەبدولحەمید بەپێی یەکێك لە پلانە ستراتیژییەکانی لە ئۆکتۆبەری ١٨٨٠ لەشکرێکی گەورە لە هۆزەکانی کورد پێکدەهێنێت بە نێوی سوارەی حەمیدیی، حسێن پاشای کورد سەرلەشکرێکی گەورەی ئەو هێزە بوو لە ناوچەکانی ئارارات، دەستی بەسەر ناوچەکانی بایەزید، ماك، رەواسییە، هەتا ورمێ رادەگەشت.

ئامانجەکانی دامەزراندنی هێزەکانی حەمیدیی:

١ـ راونان و تۆقاندن و سەرکوتکردنی ئەرمەن.

٢ـ کۆکردنەوەی هۆزەکانی کورد لە رێکخراوێکی سەربازیی نیمچە نیزامیدا کەبەردەوام لە ژێر چاودێری کردنی بەرپرسانی تورکدا بن و نەپەرژێنە سەر بیرکردنەوە لە چارەنووسی گەلەکەیان و خۆسازدان بۆ راپەڕین.

٣ـ ناکۆکیی و دووبەرەکیی نانەوە لە نێوان سەرۆك هۆزەکاندا و دابڕینیان لە یەکتر بەهۆی پەلەقاژەی فراوانکردنی سنووری دەستەڵات و بەشێکی زۆرتر لە ماڵ و سامان و دارایی ئەرمەنەکان.

ئەنجامی ئەو پلانە نەگریسە ١٨٩٤ــ ١٨٩٥ کورد و ئەرمەن لە هەرێمەکانی سامسۆن و هەکاریی،دڕندانە پێکهەڵپژان. کە هێزەکانی رووسیاش ١٩١٤ دێنە نێو سنوورەکانی تورکیا، ئەرمەن ئەو هەلە دەقۆزنەوە و بە هاندان و پشتیوانیی رووسیا دەکەونە گیانی کوردو تۆڵەسەندنەوە، ماوەی نێوان ١٩١٤ـ ١٩١٨ لە خۆرهەڵاتی تورکیا حەفتا هەزار کورد بە دەستی ئەرمەن کوژران، گەورە بەرپرسانی کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتن بۆ کەڵك وەرگرتن لە کوردو ئەرمەنیش ماوەیەك لەگەڵ سەرکردەکانی پارتی توندڕەوی ئەرمەن (تاشناق)دا،دژی کورد رێکدەکەون بۆ کپکردنی دەنگ و چالاکیی کۆمەڵە و

ڕێکخراوە ڕامیاریی و کولتووریـیـەکانی کـوردو گرووپـی تایبـەتیی چـەکداریان دامەزرانـد بـۆ تیرۆرکـردن و تۆقانـدنی ڕووناکبیرانی کـورد، گۆڤارەکـەی کۆمەڵـەی کوردسـتان "ڕۆژی کـورد" ١٩١٣ قەدەغـە کـرا، خوێندکارە کوردەکانی زانکۆی ئەستەمبوولّ لـە شـوێنیدا "هـەتاوی کـورد" پەخـشدەکەن، ئـەویش ١٩١٣ داخراو بەشێك لە ڕووناکبیرانیی کورد لە ژێر کاریگەریی نێگەتیڤی ئەو پاڵپەستۆ دوو .لایەنییەدا پەیوەندی بە پارتی رزگاری دەکەن و بۆ درێژەدان بە خەبات دەچنە نێو ریزەکانی ئەو پارتەوە کە دوژمنی سەرسـەختی پارتی یەکێتی بوو، باوەڕیـان بـە سـەربەخۆیی کـوردیش هـەبوو لـە چوارچـێوەی تورکیـا و لـە ژێـر سـایەی سـوڵتاندا... ڕووناکبیرە دڵسـۆزەکانی کـورد لـە نێـو ریزەکـانی ئـەو پارتـەدا بـە ناشـکرا و لـە کۆمەڵـە و ڕێکخراوەکانی خۆشیاندا بە نهێنی خەباتیان دەکرد.

تورك بە بەرنامەیەکی داڕێژراوو زۆر فراوان ١٩١٥ـ ١٩٢٣ بە جۆرێـك کەوتنـە جینۆسـایدی ئەرمـەن لـە هەموو ئەوروپاشدا دەنگی دایەوە. وەنەبێت کوردیش دەستی لـە ئەرمـەن پاراسـتبێت، هێزەکـانی سـوارەی حەمیدیی گاڵەیان پێکردن بەتایبـەتیش تاڵانکردن و هەڵکەندنیان لە شوێنەکانیان. سـەرۆك هـۆزێکی کـورد دەڵێت: ئێمە هەر سامان و ماڵاتی ئەرمـەنەکان حەڵاڵ دەکەین، سەریان ئازادە، بەڵام تورك سەرو سـامانیان حەڵاڵکردوون. درەنگانێك سەرکردە ژیرەکانی هەردوولا هۆشیاربوونەوە و لە فرتـوفێڵی دوژمنـان تێگەیـشتن کەناگری شەڕێکیان پێخۆشدەکەن بەرژەوەندی هیچ لایەکیانی تێدا نییە، بەڵکو لەبری دوژمنـان وپاراسـتنی بەرژەوەندییەکانیان خوێنی یەکتر دەڕێژن، بەڵام کەی ؟ زۆر دوای ئەوەی کوردو ئەرمەن خۆیەخۆ و تـورکیش لە هەردوو لایان، نیو ملیۆن کورد و ملیۆن و نیوێـك ئەرمـەن تێداچـوون.سـەرۆك هـۆزی کـوردیش هـەبوو سەرو سامانی ٣٠,٠٠٠ هەزار ئەرمەن دەپارێزن و لە گوندەکانی کوردستان شاردیاننەوە و کێشەی زۆریشی لەگەڵ لەشکری تورك بۆ دروست کردن، بەڵام چەند جارێك هێزەکـانی تورکیـان بـە شـەڕە تفـەنگ دەگێڕایـە دواوە و تەنها ئەرمەنێکیان بە دەستەوە نەدان کە شەشێرە بە خوێن ئاودراوەکانیان بۆ گەردنیان تیژ کرابـوو، کەچی نوێنەری کەمالییەکان عیصمەت ئین ئینۆ لە گفتوگۆکـانی کـۆنگرەی لـۆزان ١٩٢٣ لەسـەر کێـشەی کورد ڕوودەکاتە هاوپەیمانە سەرکەوتووەکانی جەنگ و دەڵێت(گەلی تورك کەموزۆر هیچ تاوانێکی کۆشتاری ئەرمەنەکانی لە ئەستۆدا نییە، تاوانبار کوردە موسڵمانە کەم چیکڵدانەکانن)، ئەم چـەند وشـەیە بـەجۆرێك داڕێژرابوون جادوو (سیحر) ئاسا، وەها کار لە هاوپەیمانەکان دەکات بەردێك بخەنە سەر کێشەی کـورد هـەتا (٦٨) صاڵ سەریان هەڵنەدایەوە!!

پەراوێزەکانی بەشی شەشەم

١ـ عەبدلرەقیب یوسف، بانگەوازێك بۆ رووناکبیرانی کورد، سلێمانی، ١٩٨٥، ل٨٥.
٢ـ فەرهاد پیربال، دکتۆر، کورد لە دیدی بێگانەکانەوە، هەولێر، ٢٠٠٦، ل/٢١٥ـ ٢١٧.
٣ـ ئەمین زەکی، سەرجەم بەرهەمەکانی موحەمەد ئەمین زەکی بەگ، ئامادەکردنی سدیق صالح، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل/١٢٠ـ ١٢١.
٤ـ عەبدلرەقیب یوسف، سەرچاوەی پێشوو، ل/٥١.
٥ـ حسین مدنی، کوردو ستراتیژی دەولەتان، ستۆکهۆلم، ٢٠٠١، ل/٣٦٠ـ ٣٦٢.
٦ـ عەبدلرەقیب یوسف، سەرچاوەی پێشوو، ل/٥٢.
٧ـ بروانە لوغەت نامەی ئەحمەدی، راستکردنەوە و وێنەدارکردنی عەبدولرەحیمی مەحموودی، انتشارات کردستان، ١٣٧٩هـ.ق.
٨ـ سەلام ناوخۆش دەڵێت دیوانەکەی مەولانا خالید ١٨٨٤ چاپکراوە.
٩ـ دەڵێن چەکدارێکی نەناسراو تەقەی لە مەولانا کردووە لەبەردەم خانەقاکەی خۆیدا
١٠ـ ئەفسەری شەهید مەحموود جەودەت سەرەتای دامەزراندنی یەکەمین کابینەی نووری سەعید لە سێدارە درا.
١١ـ لە زنجیرەی دارشتنی چیرۆکەکە لامداوە.
١٢ـ جوتکەوانەکان و نێوانەکانیان من دامناون. ن.ك.
١٣ـ کەسێکی دێرین: لەبیرچووەوە. مەبەستی لە صالانی ١٩٣٠.
١٤ـ شارئاین: تاج لەسەرشانی شا، چوونە سەر تەختی شاهانە (شا، پاشا).
١٥ـ لە میرنشینی بابانداو پلەی پاشا، فەرماندار (حاکم) هەبوو، بەڵام هیچ میرێکی بابان پلەی وەزیری نەبووە وەك لە میرنشینی نەردەڵاندا هەبووە.
١٦ـ چیرۆکەکەم لە نەوشیروان مستەفا، میرایەتی بابان لە نێوان بەرداشی رۆم و عەجەمدا ١٩٨٨ وەرگرتووە، بە هەندێك دەستکاری لە دارشتن و رێنووسدا و پەراوێزم بۆ داناوە.
١٧ـ لە هەندێك سەرچاوەدا ١٦٤١ـ ١٦٩٩ نووسراوە.
١٨ـ جمال نبز، الدکتور، المستضعفون الکرد واخوانهم المسلمون، لندن، ١٩٩٧، ص١٠٦، حاشیة ٥٣.
١٩ـ بۆچوونی دکتۆر فەرهاد پیربالە.
٢٠ـ دەڵێن نێزیکەی شەش هەزار وشە.
٢١ـ نەوشیروان مستەفا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠.
٢٢ـ حسین مدنی، کوردستان لە ستراتیژی دەولەتاندا. ب٢، ستۆکهۆلم، ٢٠٠١، ل٣٦٧.
٢٣ـ پەرلەمانتارێکی بوێر و هۆشیارو دووجاریش پۆستی وەزارەتی لە دەولەتی عێراقدا وەرگرت، هەمیشەش نەوەی بەلاوە گرنگبوو لە چ پۆستێکدا زۆرترین خزمەتی کورد بکات.
٢٤ـ سەردەمی داستانەکە بەبۆچوونی ستڤن هیمسلی لۆنگریك لەسەردەمی میری بابان سلێمان بەبەدا بووە کە هەتا ١٦٩٨ز فەرمانڕەوا بووە، بەڵام پیرەمێردی خۆمان دەیباتەوە بۆ سەردەمی نەحمەد پاشای کوڕی خالید پاشا کە هەتا ١٧٧٨ میری بابان بوو.
٢٥ـ قەنعان ـ کەنعان ناوێکە لە نێو ئینگلیزدا باوە و ناوی کوڕە نەك کچ.
٢٦ـ تەهەوور (تَهَوّر) وشەیەکی عەرەبییە واتە هەڵشەیی.

٢٧ـ تاریدەر، چیا سەختەکەی تاریەرە لە نێوچەی سیوەیل ـ سلێمانی.
٢٨ـ کەتوو، ئەویش وەك تاریەر لە چیا سەختەکانی هەرێمی سلێمانییە و مەیدانی زۆربەی شەڕەکانی نێوان خولە پیزە و هێزەکانی عێراق بوون.
٢٩ـ نقام (مەقام) ئەو شێوە مەقامەی لە کاتی پێشڕەویدا بۆ گرتنی شوێنێکی دوژمن دەنگخۆشەکان دەیانچڕی بۆ هاندان و بەرزکردنەوەی وڕەی جەنگاوەرەکانی کورد، فەتح ـ رزگارکردنی یا دەستبەسەراگرتنی ناوچەیەکی یا شارێکی ژێردەستەلاّتی دوژمنە و یەکەمین جار لە (فتح مکە) گرتن ـ رزگارکردنی شاری مەککەوە وەك زاراوەیەکی سەربازی کەوتە زمانی عەرەبەوە کە موسڵمانەکان شاری مەککە لە قوڕەیش رزگار دەکەن.
٣٠ـ پێشدار، پێشڕەو، هێزی دەستوەشێن.
٣١ـ لە دەقەکەدا نووسراوە (نەعرە) و (نەعرەتە) یەکەمین عەرەبی و دووەمیان کوردییە و جیاوازییشیان زۆرە لە ماناندا.
٣٢ـ ڕێ پەنا، پەنا ڕێ، راستترە وەك پەنا بەرد، کوێرەڕێ.
٣٣ـ داوێن ـ دامێن، لای خواروو، بۆسەنجوێن، کەمین، تەپکە دانان بۆ دوژمن.
٣٤ـ لە شێوەی نووسینی دەقەکەدا نووسراوە (هەتا شەو بەسەرایەت).
٣٥ـ شەبەیخوون پەلامارادانی دوژمنە لە شەودا بە هێرشێکی کتوپڕو لەناکاو.
٣٦ـ پاڕانەوە و داواکردنی یارمەتی لە پەیامبەر لە شێوەی هۆنراوەدا و بەدەنگو ناواز بخوێنرێت، نەوە (موناجات)ە.
٣٧ـ پێشتریش چەند جارێك (نەعرە) نووسراوە لە جێگەی نەعرەتە.
٣٨ـ نەقارەخانە: تەپڵ کوتەکانی لەشکر، کەڕەنا نامێرێکی مووزیکە لە شاخی کەڵەکێوی چێدەکرێت و دەنگی زلە و لەکاتی دەستپێکردنی هێرشدا فووی پێدا دەکرێت.
٣٩ـ قەدارە: رمێکی درێژ و قورسە.
٤٠ـ هێرشبەران بە دوژمن دەڵێن (بۆ ڕووخاندنی وڕە و ترساندن) خۆت ڕزگار بکە و کەلوپەل جێبهێڵە.
٤١ـ خەنیم: دوژمن، رکەبەر، ناحەز، میملّ.
شەبەیخون: هێرشی لەناکاوی نیوەشەو بۆ سەر دوژمن.
٤٢ـ شکستە: شکاو، لەشکری بەزیوی ڕاکردوو لە گۆڕەپانی جەنگ.
٤٣ـ وشەی سەدر لێرەدا یەکەجار مەبەستی لە برنجی سەدرییە کە برنجێکی بەتام و بۆنخۆشە و سەدری دووەم مانای سەرۆك، سەرۆکەوەزیر (ئەمەیان "صَدر"ە) بە (ص) دەنوسرێت وەك صەدری ئەعزەم.
٤٤ـ تێی خوڕین (تیخوڕین): دەنگیدان، ئەوە کێیە؟ کێی زەلام؟
٤٥ـ سەلیم بەگ برازای ئەحمەد پاشایە، نەك مام.
٤٦ـ بازگەشت: کۆتایی شەڕو گەڕانەوەی لەشکر بۆ بارەگا.
٤٧ـ مەبەستی لە گۆمی (زرێبار) نێزیك مەریوان کە لە زستانی سەختدا دەیبەستێت و مرۆڤ و گیانداران هاتوچۆی بەسەردا دەکەن.
٤٨ـ هێزی دوژمن ڕاوەنێت.
٤٩ ـ قەندەکیش، قەند شەکرە، بەڵام قەندە نامێرێکی سادەیە بۆ جگەرەکێشان، ماوەی سوتاندن و هەڵمژینی توتنی نێو قەندەکە چەند خولەکێك دەخایەنێت و لە کوردەواریدا بەوەها ماوەیەکی کورت دەڵێن قەندەکێشێك یا جگەرەکێشێك.

٥٠ـ مەبەستی نەحمەد پاشایە کە مامی سەلیم بەگە.
٥١ـ تەهلوکە وشەیەکی عەرەبییە، کورد کردوویە بە تەهلوکە واتاکەشی کارێک یا بەرهەڵستێکی مەترسیدار و زیانبەخشە وەک لە قورئاندا هاتووە: ﴿وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ﴾ (البقرة: ١٩٥) خۆتان مەهاونە کارێک مردنی بەدواوە بێت.
٥٢ـ یاساغ: قەدەغە، یابانچی: بێگانە، فەرماسیۆن: ماسۆنی.
٥٣ـ ئیسماعیل حەقی شاوەیس، ژیان و بەرهەمەکانی، کۆکردنەوە و نامادەکردنی نومێد ناشنا هەولێر ٢٠٠٣.
٥٤ـ بڕوتنەوەی قۆچگیری دوو قۆناغە، یەکەمیان ١٩٢٠/١/٣ ـ ١٩٢٠/٩/٢٦ و قۆناغی دووەم ١٩٢١/٢/٢٤ـ ١٩٢١/٦/٣ و بە بڵاوکردنەوەی لێبوردنی گشتی ١٩٢١/٦/٥ بڕوتنەوەکەش دامرکایەوە. بڕوانە سەرچاوەی پێشوو.
٥٥ـ ئیسماعیل شاوەیس، هەمان سەرچاوە، ٥٤، ٥٥.
٥٦ـ ئیسماعیل شاوەیس، هەمان سەرچاوە.
٥٧ـ ئیسماعیل شاوەیس، هەمان سەرچاوە.
٥٨ـ بڕوانە: لمحات من تأريخ الإنتفاضات والثورات الكردية، إعداد أبو شوقي، ط١، بيروت، ١٩٧٨.
٥٩ـ بڕوانە: مەسعود بارزانی، البارزاني والحركة التحررية الكردية.
٦٠ـ مونشی (مُنشيء) وشەیەکی عەرەبییە لە چاوگی (إنشاء) (دارشتن ـ دروستکردن) وەرگیراوە و (مونشي ـ مُنشيء) ناوی بکەرە و واتای دارێژەر، نووسەر دەگرێتەوە.
٦١ـ حسین حوزنی موکریانی وەریگێڕاوەتە سەر کوردی.
٦٢ـ ئەوە دکتۆرا نامەکەیەتی و صالّی ١٩٦٧ پێشکەشی کردووە.
٦٣ـ گۆڕینی دەقە عەرەبییەکە و کەڵکوەرگرتن لەو سەرچاوانەی لەبەردەستدا بوون بەتایبەتی ل٢٧ـ ٨٥ ئەو دەقەی جاسم جەلیل نامادەی کردووە (قارەمانێتی کورد لە داستانی قەڵای دمدمدا) و شەکوور موستەفا کردوویەتی بە عەرەبی سەرلەنوێ چیرۆکەکەم دارشتەوە.
٦٤ـ یەکەمین داهێنانی تۆپهاوێژ لە مێژوودا ١٨٦٢/١١/٤ بوو.
٦٥ـ رووداوەکانی داستانەکە دەگەڕێتەوە بۆ صالّی ١٦٠٦ عیسایی.
٦٦ـ ئەمین زەکی لە نووسینەوەی داستانی قەڵای دمدمدا ناوی پاڵەوانی داستانەکە ناهێنێت!
٦٧ـ بڕوانە سەرجەمی بەرهەمی (بەرهەمەکانی) ئەمین زەکی، نامادەکردنی: سدیق صالح، ب١، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل٩٣ـ ١٠٤.
٦٨ـ عەبدالّخانی میری برادۆست و میری لەپزێرین (زێرپێندەست) هەردووکیان نازناوی برادۆستیان هەیە.
٦٩ـ سیاحەتنامەکەی ئەولیا چەلەبی وەرگێڕانی بۆ کوردی سەعید ناکام، بەغدا ١٩٧٩، ل١٣.
٧٠ـ قزڵباش وشەیەکی تورکی عوسمانیە لە چەند سەرچاوەیەکدا بە کورد دادەنرێن.
٧١ـ نارین قەڵا بەشێک بوو لە قەڵا مەزنەکە.
٧٢ـ فەقی قادری هەمەوەندی لە شاری (درنە)ی لیبیا کۆچیی دوایی کردو هەرلەوێش نێژراوە.
٧٣ـ موحەمەد عەلی پاشای میسر بەدەستی خۆی لە دەفتەری بەرباخەڵەکەیدا (دفتر مذكرات) لە یەکەم لاپەڕەدا نووسیوێتی بەشانازییەوە دەڵێم کوردم. بڕوانە درەخشان جەلال حەفید، ژیانی حەپسەخانی نەقیب، چ٢، سلێمانی ٢٠٠٨.
٧٤ـ محسن دزەيي، أحداث عاصرتها، ج٢، أربيل، ٢٠٠٢، ص١٢٩.

٧٥ـ مارف خەزنەدار، دکتۆر، تێبینی و وردبوونەوە، نووسینی مینۆرسکی، ل١٧٣.
٧٦ـ هەمان سەرچاوە، ل٣٣.
٧٧ـ ئەرمەنەکان چەند دەڤەرێکی کوردستانی باکوور بە خاکی خۆیان دەزانن و لە نەخشەکانیاندا لە سنووری ئەرمینیای گەورەدا دایاننناوە.
٧٨ـ کمال مظهر احمد، الدکتور، کردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ط٢، بغداد، ١٩٨٤، ص٢٥٠ـ ٢٥٦.
٧٩ـ هەمان سەرچاوە، ل٢٧٨ـ ٢٧٩.
٨٠ـ هەمان سەرچاوە، ل٢٨٢.
٨١ـ أستار جيان، تأريخ الأمة الأرمنية، الموصل، ١٩٥١، ص٣٣٥.
٨٢ـ تکایە چاوێك بخشێنە بە یادداشتەکانی میجەر نۆئێل، ل٩١.
٨٣ـ بڕوانە هەمان سەرچاوە، ل٩٢.
٨٤ـ بڕوانە هەمان سەرچاوە، ل٨٧.
٨٥ـ بڕوانە هەمان سەرچاوە، ل٢٧.
٨٦ـ ئەرمەن نەك ترسنۆك نییە بەڵکو جەربەزە و گیان لەسەر دەستن و لەپێناو مافەکانیاندا گیانی خۆیان لا هەرزانە.
٨٧ـ یادداشتەکانی نۆئێل، ل٢٧.
٨٨ـ سەرچاوە بێڵایەنەکان، مەزەندەیان کردووە بە چل هەزار قوربانی.
٨٩ـ هێنری مورگنتو، مذکرات سفير أمريكا في أستانه، ترجمة فؤاد صروف، قاهرة، ١٩٢٣.
٩٠ـ هەرێمی (ناگۆڕنا کەرەباخ)یش کوردی لێدەژیا و لەگەڵ کوردەکانی نازەر هاوسێبوون.
٩١ـ مەزرێك هۆزێکی کوردن.
٩٢ـ کمال مظهر، سەرچاوەی پێشوو، ل٩٣.
٩٣ـ مینۆرسکی، تێبینی و وردبوونەوە، بڕوانە هەمان سەرچاوە، ل١٥٣.
٩٤ـ فەرهاد پیربالّ، دکتۆر، هەمان سەرچاوە، ل١٤٤.
٩٥ـ دڕەخشان جەلال حەفید، ژیان و تێکۆشانی حەپسەخانی نەقیب، چ٢، سلێمانی ٢٠٠٨، ل١٣٥.
٩٦ـ فەرهاد پیربالّ، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٥.
٩٧ـ هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٧.
٩٨ـ هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٩.
٩٩ـ پەندە کوردیەکە دەڵێت: دەستی چوو بە زاخدا.
١٠٠ـ سەربازی نادیار وقارەمانی نادیار- قارەمانی نەناسراو بە گونجاو دەبینم بەرامبەر سەربازی ون ـ ونبوو.
١٠١ـ دین لە زار زمانی کورمانجی ژوورووەدا واتا شێت.
١٠٢ـ سەرکەوتنی عیصمەت لە جەنگەکەی نێو نۆنۆ، بوویە نازناو بۆی و بە عیصمەت نێو نۆنۆ ناوی دەرکرد.
١٠٣ـ رەفیق حیلمی، یادداشت، ب١، بەغدا، ١٩٥٦، ل١٩٤.
١٠٤ـ هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٩٤ـ ١٩٧.

بەرگی دووەم
بەشی حەوتەم

شۆڕشەکانی شێخ مەحموودی مەلیکی کوردستان ١٩١٤ـ ١٩٣١

راستە ئەڵێن کوردایەتی نابێتە بیرووباوەڕ
لای زۆربەی زۆری جەماوەر
خەڵکی بۆ شەڕ هەر لە بۆسە و ئارادایە
بۆ بێگانەی دژۆ بەدکار دەسکەلایە

(کامیل ژیر)

کورد لە شۆڕشەکەی شێخ مەحموودی نەمردا :

* **یەکەمین هێزی چەکداربوو تا ئەو سەردەمە**
* **ملمانێیەکی درێژ لەگەڵ بەریتانیادا بکات.**
* **یەکەمین نەتەوەبوو بە ئیرادەی خۆی**
* **دەوڵەتێکی سەربەخۆی دامەزراند.**
* **یەکەمین گەل بوو سەرکردەکەی مل بۆ دوو هێزی زەبەلاحی**
* **وەک عوسمانی و بەریتانیا دانەنەوێنێت.**
* **شێخ مەحمود یەکەمین سەرکردەبوو**

دوای زیندانیکردن دەست بکاتەوە بە شۆڕش.

(لە کتێبی حکومەتی کوردستان لەناو مەتەڵی سیاسەتی بەریتانیادا)

بنەماڵەی شێخانی سلێمانی(شێخانی بەرزنجە)

بڵاوبوونەوەی (یەکێتی و پێشکەوتن) بە کوردستاندا و شڵەقاندنی

بارودۆخی رامیاریی

گەڕانەوەی شێخ مەحمود لە مەریوانەوە لە نیوان هەڕەشەو دڵنەواییکردنی تورکدا.

حوکمدارێتی شێخ

ڕووبەڕووبوونەوەکەی دەربەندو دیلکردنی شێخ و

هەڵوێستی موشیری حەمەی سلێمان

حکومەتی مەلیك مەحمود

پەیمانەکانی سیڤەر، لۆزان، سایکس ـ بیکۆ

شێخ لەبەرامبەر ئینگلیز، عێراق، ئوزدەمیر، تورك، سەرۆك هۆزەکان، سمکۆی شوکاك و سەیید تەهای نەهری

سەرژمێرییەکانی موصڵ و کەرکووك

کێشەی ویلایەتی موصڵ و چارەنووسی باشووری کوردستان

تەونی جاڵجاڵۆکە و فایلی کورد و ئەرمەن کەوتنە ژێرموە

بارودۆخی ئابووریی و کۆمەڵایەتیی کوردستان

را پەڕینەکەی بەردەرکی سەرای سلێمانی ٦ ئەیلوول ١٩٣٠ (شەڕی بەردەرگای سەرا)

دامرکاندنەوەی شۆڕش.... لە چیاوە بۆ پەرلەمان، لە دەنگی تفەنگەوە بۆ دەنگی پەرلەمانتارانی کورد لە بەغدا

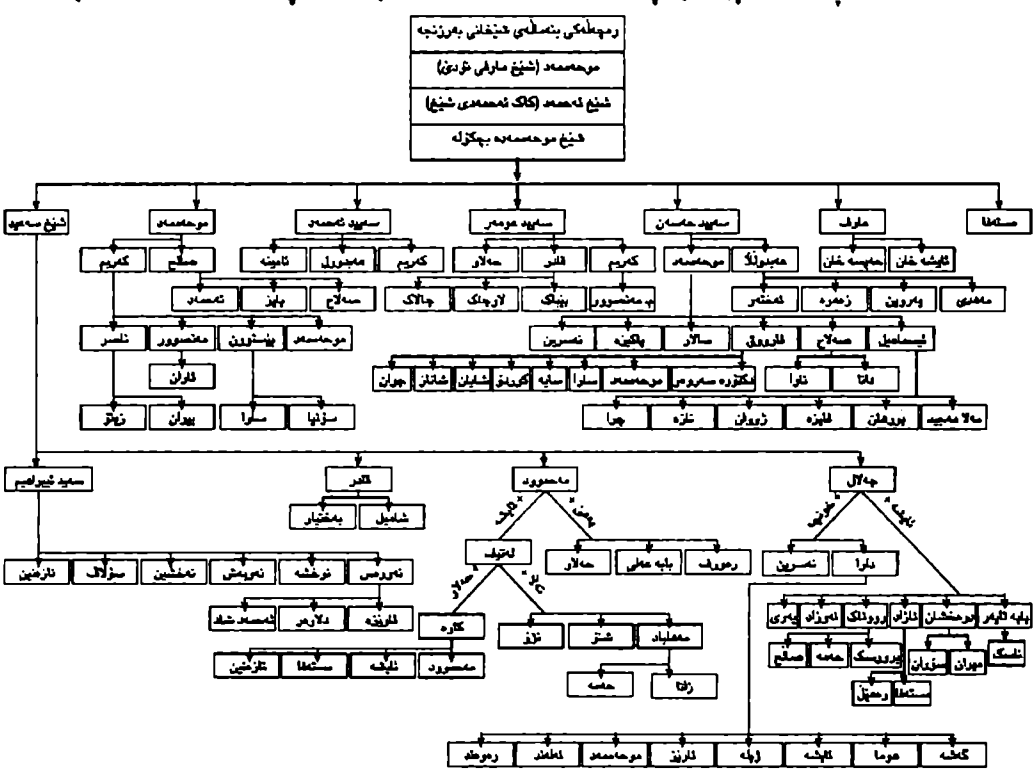

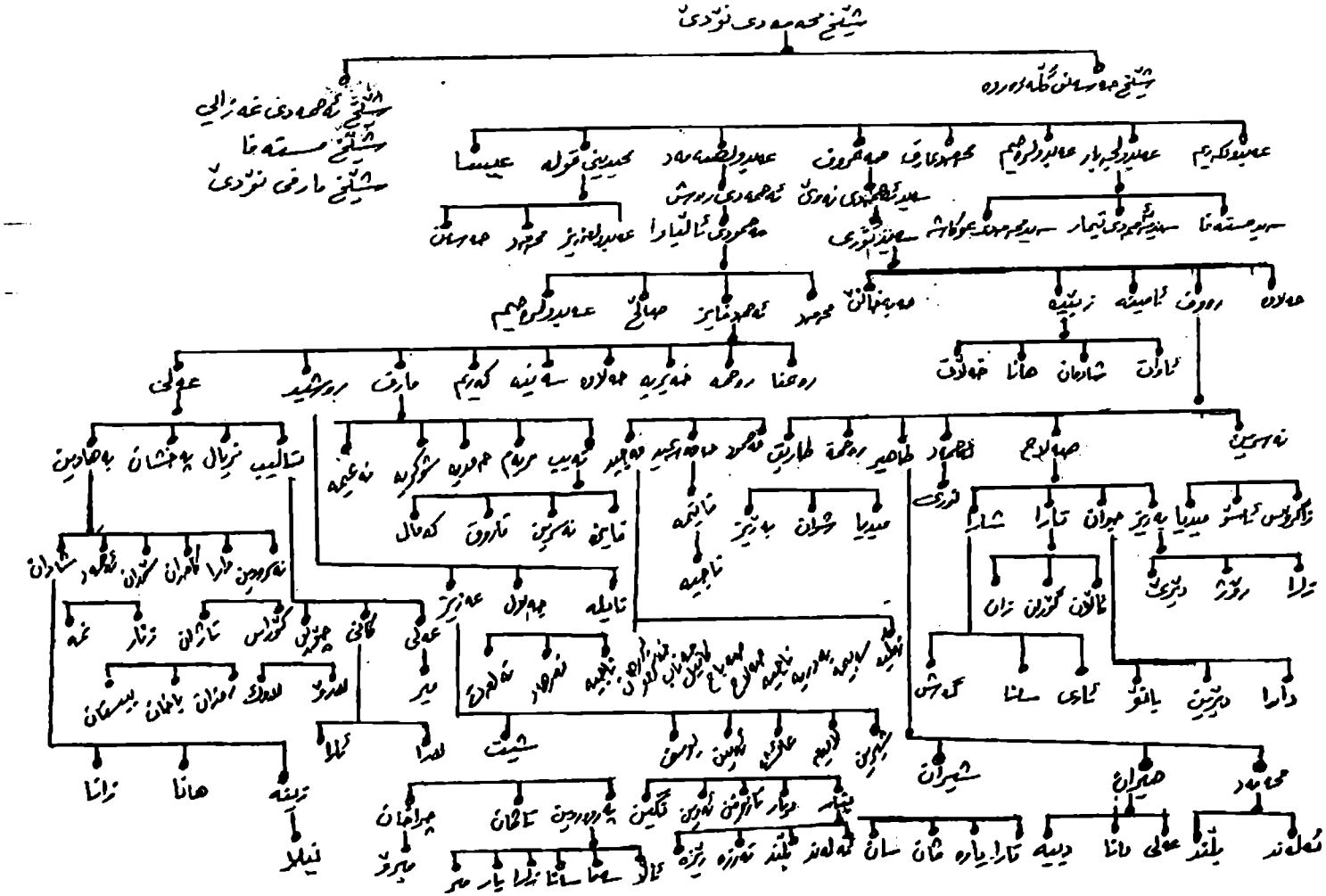

بنەماڵەی شێخانی سلێمانی

شێخ مەحمودی حەفید صاڵی ١٨٨٠/ ١٨٨١ز. لە گەڕەکی شێخانی شاری سلێمانی هاتۆتە دنیاوە و ١٩/١٠/١٩٥٦ز. لە شاری بەغدا کۆچی دوایی کردووە. کوڕی شێخ سەعیدی کوڕی شێخ محەمەدی کوڕی کاك ئەحمەدی شێخ ١٢٠٨ــ ١٣٠٥ك./ ١٧٩٠ــ ١٨٨٧ز.کوڕی شێخ مارفی نۆدێیە ١١٧٥ــ ١٢٥٤ك/ ١٧٥٣ــ ١٨٣٨ز. لە بنەماڵەی رەسەن و بەنێوبانگی سەیدەکانی بەرزنجەن، بنەچەیان دەچێتەوە سەر بابەعەلیی هەمەدانیی (؟ ـ ١٣٥٩ز)، زاوای بابەتاهیری هەمەدانیی عوریان ٩٣٥ــ ١٠١٠ز. کە صاڵی ١٣٥٩ز. لە بەرزنجە گیرساونەتەوە و ناوەدانیان کردووەتەوە،هەر لەوێشدا جێگیردەبن و بەهۆی خۆتەرخانکردنەوە بۆ خواپەرستیی و دوورکەوتنەوە لە خۆشییەکانی ژیان ناوو ناوبانگ پەیدا.دەکەن و پلەوپایەی ئاینیی‌و کۆمەڵایەتییان هەڵدەکشێت و دەبنە یەکەمین ئەڵقەی بنەماڵەی نەوەکانی بابەعەلیی هەمەدانیی و شێخ عیساو شێخ موسا (شێخ عیسێ و شێخ موسێ).

شێخ مارفی نۆدێ یا نۆدێیی بە لەخۆبوردن و دوای هەوڵو کۆشش و شەوڕۆژنی بنچینەکانی تەریقەت لە شێخ عەلی دۆڵپەموویی مامی باوکییەوە وەردەگرێت کە کوڕی شێخ سمایلی قازانقایی (وڵیانی)یەو دەبێتە رابەری ڕێبازی سۆفیگەریی قادریی لە کوردستاندا لە پاڵ ڕێبازی سۆفیگەریی نەقشیی (نەقشبەندیی) بە رابەرایەتی خالیدی کوڕی ئەحمەدی کوڕی حسەینی میکائیلی ١١٩٣ــ ١٢٤٢ك./١٧٨٥ــ١٨٢٧ز. کە بە مەوڵانا خالیدی نەقشبەندیی ناوبانگی بڵاوبووەوە و لە زانا ئاینییە هەرە مەزنەکانی کورد و باپیرە گەورەی بنەماڵەی ناسراوی مەحوییە.[١]

شێخ مارف پیاوێکی سوور و سپی چاو پانی موو ڕەشی ریش پڕی ڕوو جوانی تێکسمڕاوی ناوشان پانی باڵا ڕێك بوُو، هەرچەند بەڵای کورتیدا دەهاتە بەرچاو.)[٢] صاڵی ١٧٨٥ز. لە تەمەنی ٣٣ صاڵیدا لەگەڵ ئیبراهیم پاشای دامەزرێنەری شاری سلێمانیدا لە قەڵاچوالانەوە دێتە شاری نوێ و وەك مامۆستای وانەبێژو پێشنوێژ و سەرپەشتیکاری کتێبخانەکەی مزگەوتی گەورەی سلێمانی (مزگەوتی کاك ئەحمەدی شێخ) دادەمەزرێت.[٣] شێخ مارف زانایەکی ئاینیی هەڵکەوتوو و بە بەرهەم بوو وەك مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس ڕوونیکردووەتەوە ٣٤ کتێبی لە جۆرەها زانستەکانی ئیسلامدا بە زمانی عەرەبی و فارسی نووسیوە و مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس لیستی بۆ گرتوون کە بەرهەمە پارێزراوەکانی شێخ مارفن و دەڵێت: "یازدە کتێبیشی لەناوچوون".[٤]

دکتۆر جەمال نەبەزیش دەڵێت: "شێخ مارفی نۆدی پتر لە ٤٦ کتێبی داناوە"[٥].

شێخ مارف بەم جۆرە خۆی دەناسێنێت: بەڵەدایکبوون نۆدێیم، بەنیشتەنیی سلێمانییەیم، بە بنەماڵە بەرزنجەیم، بە مەزهەب شافیعیم، بەباوەڕ ئەشعەریم، بە ڕەچەڵەك حسەینیم،[٦] بە ئاینزا سوننە و بە صۆفێتیش قادریم. (نودهيٌ مولدا، سليماني موطنا، برزنجي نسبة، شافعي مذهبا، أشعري عقيدة، حسيني

نسبا، سني مشربا وقادري طريقة).[٧]

هەردوو ڕێبازی سۆفیگەریی کورد، نەقشبی و قادریی، دوو ڕێبازی صۆفیگەرین تەنها لە نێو کوردەواریدا بڵاوبوونەتەوە و هاوبیر و هەوادار کۆدەکەنەوە و ئەوانەی سەر بە ڕێبازی نەقشبەندیی بوون بە صۆفی و ئەوانەی ڕێبازیی قادرییان هەڵبژارد بە دەرویش دەناسران.

شێخ عەبدولقادری گەیلانیی ١٠٧٨ـ ١١٦٩ نازناوی گەیلانیی لە شاری گەیلان لە نێوچەی ڕەشت و گەیلان ـ باشووری کوردستان بەرکەوتووە، دامەزرێنەری ڕێبازەکەیە، هۆزی تاڵەبانی لە کەرکووک و هۆزی بریفکانیش لە نامیدی دەچنەوە سەر قادرییەکان.

ڕێبازی نەقشبەندیش بەهادین ناوێك ١٣١٧ـ ١٣٨٩ز. لە بوخارا دایەزراند، شێخانی شەمزین، نەهریی، بارزان و هەورامان لە بنەماڵە ناسراوەکانی نەقشین.

گەرۆك و مێژوونووسی عەرەب، مەقدیسی ١٨٨٠ز. هاتۆتە کوردستان و چل صۆفی بینیوە بەرمانیان لەبەردابووە (لە کۆڵدا بووە ـ ن.ك) و (بەڕوو)یان خواردووە. (دەشێت پێویست نەبێت)

شێخ سەعیدی حەفید شانازیی بەوەوە دەکرد نەوەی پەیامبەرە و نەقشییەکان ناچنەوە سەر بنەماڵەی پەیامبەر بەڵکو شێخی بەرمانن.[٨]

لە گەرمەی ململانێی قادریی و نەقشیدا لە سلێمانی، مەحوی لە نرخی ئەو شانازیکردنە بە باووباپیرانەوە دادەبەزێنێت و لە هۆنراوەیەکدا کە مەبەستی لە شێخ سەعیدە (دەڵێن کۆستە بووە) دەڵێت:

فەزیلەی ئەصل و فەصل ئینسانی پێنابێتە صاحیب فەزل
کە تۆ کۆستەی بەتۆ چی مامە ریشی باووباپیرت

دوای بڵاوبوونەوەی ئەو دوو بەیتە هۆنراوەیە لەبەردەم خانەقاکەی خۆیدا، مەحوی بەر گوللە دەدرێت، دوای ئاشتبوونەوە، مەحوی بە شێخ سەعید دەڵێت من مەبەستم کەسێکی دیاریکراو نەبووە، کەوایەکم بڕیوە بۆ هەر کەسێك دەگونجێت پیرۆزی بێت.

پلەو پایەی ئاینیی و کۆمەڵایەتیی شێخانی سلێمانی نەك هەر لە دەورو پشتی سلێمانی و کوردەواریدا بەهێز بوو، گەیشتبووە ناوچەکانی ناوەڕاست و باشووری عێراق و تورکیا و ئێران و دەستەڵاتدارانی ئەو وڵاتانەش ڕێزیان لێدەگرتن، هەر بۆ نموونە کاتێك حەبیبوڵڵا خانی سەروکی باوەجانیی جاف لە ئێران زیندانی دەکرێت کە دۆست و دڵسۆز و خۆشەویستی حەمە پاشای جاف بوو، کاك ئەحمەدی شێخ نامەیەك بۆ فەرهاد میرزا دەنێرێت حەبیبوڵڵا خان ئازاد بکات، فەرهاد میرزا ئەوەندە بە تەنگ دڵی کاك ئەحمەدەوە بوو لە نامەیەکدا بۆ تەمیر نیزامی گەروس دەنووسێت، حەمەبەگی جاف هەزار تمەن و قەتارێك ئێستری پێشکەشکرد حەبیبوڵڵا ئازاد بکەم، نەمکرد بەڵام بەنامەیەکی کاك ئەحمەدی شێخ (قدّس الله سرّه العزیز) ئازادمکرد.[٩]

شێخ مارف دڵی بە لای عوسمانییەکان و خەلیفەی موسڵمانانداە دەچوو لە نەستەمبوول، لە نامەیەکدا کە بە عەرەبی بۆ والی بەغدای نووسیوە و دادوبێداد لە جەورو ستەمی دەوڵەتی ئێران دەکات کە خوێندنگەکەی ناوەدان و لە هەموو لایەکەوە خوێندکاران رووبان تێدەکرد، بەڵام لە سەردەمی دەستەڵاتی ئێراندا لە کوردستان لە کۆی ٧٠ حەفتا خوێندکار تەنها دە خوێندکار ماونەتەوە (لەوەتەی شای عەجەم دەستی بەسەر ناوچەکەدا گرتووە کارووبار دین و دنیا تێکچووە، گوندەکان نوێژی بە کۆمەڵ و رۆژانی هەینی تێدا ناکرێت، گوندە ناوەدانەکان هەموو وێرانن، خوێندنگاکان داخراون، خوێندکارانیش تاکوتەرا ماونەتەوە، خوێندنگاکەی ئێمە حەفتا خوێندکار پتر تێیدا دەیاغوێند، ئێستا دە خوێندکار کەمترن.)[١٠]

شێخ مارف فەرهەنگێکی عەرەبی ـ کوردیش دادەنێت بۆ ئەوەی کاك ئەحمەدی کوڕی فێرە عەرەبی بکات و فەرهەنگۆکەش ناودەنێت "الأحمدية في ترجمة العربية بالكوردية" واتە فەرهەنگی ئەحمەدی بۆ گۆڕینی وشەکانی زمانی عەرەبی بە کوردی، کە لە نێو کوردەواریدا بە کتێبی (ئەحمەدی) ناو دەردەکات و شێخ مارفلە پێشەکییەکەیدا دەڵێت: سەرەتا بەجۆرە دەست پێدەکات:

بنام خدا حی لا یموت	پروردگاری ملك و ملکوت
الحمد لله علی ماوهب	هدانا الی لسان العرب
(رأس) سەرە (عین) چاوە	(بدن) قالب (أسم) ناوە
(أنف) لوتە (حاجب) برۆ	(فخد) رانە (رکبه) ئەژنۆ

چامە (قەسیدە)ی بوردییەش هەر دانانی شێخ مارفە.

ناوبانگی پایەبەرزیی شێخ مارف زوو دەگاتە بارەگای سوڵتانی عوسمانی لە ئەستانە (ئەستەمبوول) و چاوی رێزو بەخشینیان لە خۆی و ئەوەکانی بووە و ئەوانیش پلەوپایەی ئاینی و کۆمەڵایەتی خۆیان خستۆتە خزمەت سوڵتانەکان و ئاینی ئیسلامەوە و لە ململانێی نێوان عوسمانی و صەفەویدا، لایەنی عوسمانی و پشتی سوڵتانیان گرتووە.

لەسەردەمی شێخ سەعیدەوە ململانێی دەستەڵاتی ئاینیی،کۆمەڵایەتیی،خاوەندارێتی زەوی و زارو بەراو لە نێوان بنەماڵەی شێخان و هۆزەکانی جاف و هەمەوەندا هەبووە، بەڵام خۆشبەختانە هەرگیز نەگەیشتە رادەی پێکهەڵپڕژان و شەڕو خوێنڕشتن. لەبارودۆخێکی ناوهادا شێخ مەحمود پشت بە دەسەڵاتی ئاینیی و کۆمەڵایەتیی بنەماڵەکەی و هەڵکەوتوویی خۆی دەبەستێت، دەبێتە کەسایەتییەکی بەرچاوو دەسترۆیشتووی دەڤەری سلێمانی و ناوبانگێکی فراوان پەیدا دەکات، زۆربەی هەرە زۆری چین و توێژەکانی نەو رۆژگارەی کۆمەڵگای کوردەواریی ناوچەکانی سلێمانی و کەرکووك بە ئاغا و دەرەبەگ و جوتیار و کرێکار و کاسبکار و رووناکبیرانەوە (منەوەر) جگە لە هۆزی جاف سەردەمانی فەرمانڕەوایی مەحمود پاشای جاف و بەشێکی هەمەوەند، زیتر جگە لەوان هەمووان هاوبیرو هاوکار و چەکدار و پێشمەرگەی شێخ بوون،بەسەرومالّ و هەموو توانایانەوە دوای کەوتبوون و هەرچییان هەبوو دەیانکردە قوربانی شێخ...

هەرچـەند ململانێـی شـێخان لەگـەڵ هۆزەکـانی جـاف، هەمەوەنـد، پـشدەر و ئاغاکـانی سـیوەیل نەدەشاردرایەوە،جگە لەوەش شێخ لە رۆژگارێکدا هاتە گۆڕەپانەکەوە،نەخۆشی و پەتای تـاعون و رشـانەوە، گرانیی، پشێوی و ناڕامیی و شپرزەیی باری ئاسایش بالآدەست بوون....

کونسوڵی فەرەنسا لە بەغدا، مسیۆ بۆنینۆن دەربارەی بارودۆخی عێراق بـە گـشتی، لەسـەردەمی (سـری پاشا)دا، لە ١٨٩١/١/٢٣دا نووسیویەتی: دزی و کوشتن بە رۆژی رووناك دەکرێت، تەنها لە ماوەی هەشت مانگدا ٢٠٠ کەس کوژراون و تاوانکارەکانیش گەر دەستگیر بکرێن، بەو بیانووەی شایەتییان لەسەر نییـە، ئازاد دەکرێن، هەر لە والیەوە بیگرە تا بچووکترین فەرمانبەر هەر هەموویان دزن، بەڕەڵایـەکی تەواوە.

شێخ مەحمود هەر لە سەرەتای منداڵی و هەرزەکارییەوە، بزێوو سەرچڵ بوو، نیشانەکانی هەڵکـەوتوویی و سـەرکردایەتیی پێـوە دیـار بـوو، لـەش سـووك و گـورج و چـالاك و ئـازاو چـاونەترس بـوو، بـەو هێـزەی پێکەوەینابوو بەرەنگاریی دوان لە هۆزە هەرە گـەورە و بەدەسـەڵات و ئازاکـانی دەوروپـشتی خـۆی دەکـرد، هۆزی جاف و هۆزی هەمەوەند. جیابەجیاش دووجار ناخۆشییان لە نێواندا پەیدا بوو.

شێخ مەحمود دووجار هاوسەرگیریی کردووە، یەکەمین جار لەگەڵ بەهیـەخانی بێـوەژنی شـێخ مـستەفای نەقیب کە مامیەتی و دووەمیشیان ئایشەخانی بێوەژنی شێخ ئەحمەدی برای بوو، کە لە هەراکەی موصـڵدا شەهید کرا. شێخ جەلالی حەفید کوڕە گەورەی شێخ ئەحمەد و دەبێتە برازای شێخ مەحمود و زۆرکوڕیـشی. بابەعەلی کوڕە گەورەی شێخ مەحمودە لە بەهیەخان و شێخ لەتیفیش کوڕە گەورەیەتی (تاقە کـوڕێتی) لـە ئایشەخان و دایکبرای شێخ جەلال، شێخ بابەعەلی و شێخ لەتیفیش باوکیان.

کۆتـایی سـەدەی نـۆزدە، نەتـەوەکانی بندەسـتیی عوسمانییـەکان ئـەنجامی بلاوبوونـەوەی بیروبـاوەڕە پێشکەوتنخوازەکانی شۆڕشی فەرەنسا ١٧٨٩ـ ١٨٠٠ و ئەو گۆڕانکارییە مەزنانـەی شۆڕشـی پیـشەسازیی ئەورووپا بەدووی خۆیاندا هێنایان جگە لەو بزوتنەوە پێـشکەوتنخوازەی ١٩٠٦ـ ١٩٠٨ لـە هـەردوو ولاتـی عوسمانیی و نێرانـدا سـەریانهەڵدا و لـە نێـران بـە بزوتنـەوەی (مەشـروتە) و لـە تورکیـاش بـە بزوتنـەوەی چاکسازیی دەناسران، ئەو نەتەوانەی هۆشیار کردەوە بە خۆیاندا بێن و کۆمەڵە و رێکخراوی رووناکبیریی و رامیاریی و کۆمەڵایەتیی دابەزرێنن بۆ داواکردن و دابینکردنی مافەکانیان و یەکسانبوونیان لەگەڵ تورکـدا لەبەردەم یاسادا. بەهێزترینی ئەو کۆمەڵانە، کۆمەڵـەی "تورکیـای لاو" بـوو، کـە ١٨٨٩ لـە نەسـتەمبوڵ دامەزرا لە ژێر سایە و پشتیوانیی جولەکە و کۆمەڵە ماسۆنییەکاندا و بە رابـەریی چـەند ئەفسـەرێکی لاوو خوێنگـەرمی سـوپای عوسمـانیی و چـەند لاوێکـی رووناکبیر و نوێخـواز لـە ژێـر دروشمـی بریقـەدار و هەڵخەڵەتێنەری ئازادیی، داد، یەکسانی، کە راستەو راست لە ماسۆنیزم و دروشمەکانی شۆڕشی فەرەنساوە وەرگیرابـوو. یەکـەمین شـانەی نهێنیـی کۆمەڵەکـە (دوو کـورد دایانمەزرانـد، عەبـدوڵڵا جـەودەت خـەڵکی عەرەبگیر و ئیسحاق سکۆڤی دیاربەکریی. عەبدوڵڵا جەودەت "ڕۆژنامەی" "ئیجتیهاد ـ إجتهـاد"یـشی لـە

قاهیره دەردەکرد)[11]. کۆمەڵەی تورکیای لاو، یەکەمین کۆنگرەی لە ١٩٠٢دا لە پاریس دەبەستێت و ناوی کۆمەڵەکە دەبێت بە کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتن و "برایەتی"یش دەخەنە سەر دروشمی سەرەکیی و دەبێت بە نازادیی، داد، یەکسانیی، برایەتیی.[12] لەوێشدا (یەکێك لە ئەندامانی کۆنگرە ئەوڕەحمان بەدرخان بوو)[13] (کە تێکۆشەرێکی کوردە. ن.ك) رابەرە چالاکەکانی (یەکێتیی) ئەفسەران، ئەنوەر، جەمال، تەلعەت و نیازی بوون. زیاد گالووب کە ئەویش هەر کوردە، تێزی ئەتەوەپەرستیی تورك گەلاڵە دەکات و لە لاشەی ساردو سڕی عوسمانییەوە دەیگوێزێتەوە بۆ گیانی گەرموگوڕ و هەڵچووی رێکخراوی یەکێتی و پێشکەوتن ولە قاڵبێکی فەلسەفیدا دایدەڕێژێت.

سەرانی یەکێتیی لە کۆنگرەدا بڕیاریاندا جموجووڵ و چالاکییەکانیان بگوێزنەوە دەرەوەی تورکیا، بۆ هەرێمی مەکەدۆنیا، کە هەرچەندە لە سنووری وڵاتانی بندەستی عوسمانیدایە، بەڵام دوورەدەستی چاودێریی سیخوڕەکانی سوڵتانە و سەرەڕای ئەوەش گرووپی جوولەکە و کۆمەڵە ماسۆنیەکان لەو هەرێمە لە ژێر چاودێریی ئیتالیا دابوون و بە هاوڵاتی ئیتالیا دەژمێردران،هێزەکانی سوڵتان مافی مانڕ پشکنین، دەستگیرکردن و دادگایی کردنیانی نەبوو، ئەمەش زەمینەیەکی لەباری بۆ "یەکێتیی" سازاند، ریزەکانیان پتەو بکەن،پەلوپۆ بهاوێژن،رۆڵی بەرچاو بگێڕن، "مەشروتە"[14] و بزوتنەوەی نوێخوازی(ریفریندۆم) بەنێو چینەکانی کۆمەڵدا بڵاوبێتەوە و تێکەڵ بە ژیانی دانیشتوان ببێت کە لە تورکیادا ئەفسەرانی سوپا و رووناکبیران رابەرییاندەکرد،دواتریش کە لە وڵاتی نێران رووبدا،رابەرانی شیعە و جەماوەرەکەیان پێشەنگیی دەکرد.[15] بزوتنەوەکە لە تورکیا تا دەهات گوڕو تینی پەیدا دەکرد و توندوتیژتر دەبوو لە نێوان یاساخوازان و لایەنگرانی ژیانی دیموکراتیی و پەرلەمانیدا دژی کۆنەپارێزان و دەستەڵاتی تاکڕەویی سوڵتاندا،سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدە،وەزیری جەنگ دەنێرن ئاگاداری بکات کراوە بە مورادی برازای دەدەن کە براگەورەی عەبدولحەمیدە، وەزیری جەنگ دەنێرن ئاگاداری بکات کراوە بە سوڵتان. ئەو داماوە لە شیرین خەودابوو، هەڵیدەستێنن،هەر تۆقی،زۆر دەترساو دەپارایەوە نەیکوژن، تووەز وایدەزانی سوڵتان عەزیزی مامی ئەم وەزیرەی ناردووە بیکوژێت! ئەو نەگبەتە تەنها شەش رۆژ فەرمانڕەوابوو، بە دەستی خۆی خۆیی کوشت!! مەدحەت پاشای یاساخوازو رامیارێکی زۆرزان و چالاکبوو، بەنهێنی پەیوەندی بە عەبدولحەمیدەوە دەکات، ئەویش خۆی وەها پیشاندەدات لەوان یاساخوازترێکە و هەرئەوەندە بکرێت بە سوڵتان هەموو یاساکانی نازادیی و ژیانی پەرلەمانیی و نازادیی رۆژنامەگەریی پیادە دەکات ورژێمی بەرێوەبردنی وڵات نوێ دەکاتەوە. بەو جۆرە رێکدەکەون و حەمیدی دووەم ١٨٤٢ـ ١٩١٨ لە رۆژی ١٨٧٦/٨/٣٠دا دەبێتە سوڵتانی دەوڵتی عوسمانیی بەناوی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم و هەتا ١٩٠٩ فەرمانڕەوایی دەکات و مەدحەت پاشاش رۆژی ١٨٧٦/١٠/٩ کابینەیەکی نوێی وەزارەت بەسەرۆکایەتی خۆی پێکدەهێنێت،رۆژی ١٨٧٦/١١/١٩ یاسای نوێی وڵات پەسەند دەکات و بڕیاری

پێڕەوکردنی دەدات. ئەم ژیانی پەرلەمانیی و نازادیی بیروڕا و رۆژنامەگەریی و مافی مرۆڤە لە ولاتی عوسمانیدا لە بەرژەوەندی کایزەری رووسیا نەبوو، چونکە دەولەتی عوسمانی پتر دەخستە باوەشی بەریتانیا و فەرەنساوە، بۆیە مانگی مایسی ١٨٧٧ لەپەلامارێکی کتوپڕدا شاری ئەدرنە داگیر دەکەن، بەریتانیاش کەشتی گەلێکی جەنگیی دەنێرێتە دەریای دەردەنیل، بەلام پێکدادان نەقەوما. دزرائیلی سەرۆك وەزیرانی بەریتانیا زۆری نەمابوو شەڕەکە بکاتە شەڕی بەریتانیا و رووسیا و تورکیاش تێوەبگلێنێت و بە یەکجارەکی تەختو تاراجی تێکبدات، بەلام سولتان زوو فریای خۆی دەکەوێت،پەیمانی سان ستیڤانۆ مۆر دەکات لەگەلیاندا و چەند هەرێمێکی قەفقاسیایان پێدەدات،کوردوتەنی حیزو سەلامەت.

مەدحەت پاشا زۆر بە هەلەدا چوو بوو کە باوەڕی بە حەمید کرد و وایدەزانی پیاوێکی بوودەلە و دەستەمۆیە و دەیکاتە داردەست و بەسەر شانیدا سەردەکەوێت بۆ بەدیهێنانی ئامانجە دیموکراتییەکانی، بەلام نەء، سولتان حەمید لە زۆرزانیدا هیچ رامیارێکی رۆژگاری خۆی شانیان لە شانی نەدەدا. هەر ئەوەندەی خۆیی دامەزراند و پێویستی بە مەدحەت نەما و ئامانجە راستەقینەکانی بۆ دەرکەوت کە رۆژ بە رۆژ دەستەلاتەکانی کەمدەکردنەوە و زۆر ناخایانێت هەر ناوی سولتانی بۆ دەمێنێتەوە کە جار جارە فەرمانێك مۆربکات، بۆیە١٨٧٨/٢/١٣ یاسای بەڕێوەبردنی ولاتی لە کارخست، مەدحەت پاشا دەستگیردەکرێت و فەرمانی لە سێدارەدانی بەسەردا سەپاند. بالۆێزەکانی ولاتانی دەرەوە لە ئەستەمبوول بۆ رزگارکردنی گیانی مەدحەت پاشا،داواکارییەك بە دەستی بالۆێزی ئێران کە لە هەموویان بە تەمەنترىوو پێشکەش بە سولتان دەکەن بیبەخشێت، چونکە بەلگەی تەواو لەبەردەستدا نییە بۆ تاوانبارکردنی. سولتان کە داواکارییەکە دەخوێنێتەوە دەلێت سەرم لەوە سوڕماوە لە ئێران مرۆڤ رەشەکوژ دەکرێن و بێ دادگاییکردن هەلدەواسرێن کەچی بالۆێزی ئێران ئەم داواکاریی لێبوردنە پێشکەشدەکات! بالۆێزی ئێرانیش لە وەلامدا دەلێت قوربان ئەو دادگاییکردنەی مەدحەت پاشا لە کۆشکی یلدز وێنەی نییە، ئەگەر خاوەن شکۆتان رووداوێکی هاوچەشنی ئەوە لە ئێران بخاتە روو سوپاسیان دەکەم. سولتان فەرمانی لێبوردنی بۆ مەدحەت پاشا دەرکرد بەلام دووریان خستەوە بۆ ولاتی حیجاز و دواتر کەللەسەری ئەو پیاوە مەزنەیان لە سندوقێکی بچکۆلەدا بە دیاری ناردەوە بۆکۆشکی یلدز! حەمیدی دووەم زۆر ژیر و کارزان بوو، بەلام لە ژیانی خۆی زۆر دەترسا، باوەڕی بە کەس نەدەکرد،گومانی لە هەموو کەسێك و لە هەموو شتێك هەبوو، لە سێبەری خۆیشی دەسلەمییەوە.یادی بە خێر پەروەردەکاری کورد مامۆستامحەمەدحەویژ لەو رووەوە چیرۆکێکی سەیری بۆ دەگێرایەنەوە:

خوێندکارێکی تورك لە ئەوروپاوە دەگەڕێتەوە، سیخوڕەکانی سەر سنوور دەیپشکنن دەبینن کتێب و دەفتەرەکانی پڕن لە هێمای H٢O، سەریان سوڕدەمێنێ، دەبێ ئەمە چیبێ؟ بێگومن شتێکی زۆرگرنگ ونهێنییە، بەپەلە سولتان ئاگادارەدەکەن. ئافەرین بۆ ئەقڵی تورك کە نازانن ئەوە دووهایدرۆجین و یەك

نۆکسجینە کە ناو پێکدەهێنن، سوڵتان کە تەماشای H_2O دەکات دەڵێت دۆزیەوە،زۆر ئاسانە:H_2Oمانای حەمیدی دووەم O مانای بۆمبا! ئەم خوێندکارە ناپاکە فەرمانی کوشتنی منی پێدراوە بە هۆی بۆمبێکی دەستییەوە(نارنجۆك)! قوربەسەر ئەو خوێندکارە نەگبەتە و گەلانی تورك و عەرەب و کورد و بالکان کە وەها پیاوێك سوڵتان و خەلیفەیانە.

زۆرانبازیی و ململانێی نێوان نوێخوازان و کۆنەپەرستان دوای مەدحەت پاشا خامۆش نەبوو، "یەکێتی" لەوپەڕی چالاکیدا بوو، ئەندام و لایەنگرەکانی خوێنگەرم و توندڕەو بوون، ڕوو لە ئەوروپا و پشت لە ئاین و ئیسلامەتیی بوون، ئامانجیان دەستبەسەراگرتنی دەسەڵات و بەڕێوەبردنی وڵات بوو بەپێی بەرنامەی خۆیان، سوڵتانیش بۆ بەرەنگاریکردنیان فەرمانی دامەزراندنی "کۆمەڵەی موحەممەدی" دەدات و ئەوانیش دەکەونە چالاکی نواندن... ١٩٠٨/٤/١٣ هەر لەبەرەبەیانیەوە لە ئەستەمبوول بوو بە تەقە و هەرا و دەهۆڵ کوتان، کۆمەڵ کۆمەڵ سەربازەکانی سوڵتان بە نێو پێتەختدا بڵاوبوونەوە، دەروێشەکان پێشیانکەوتبوون هاواریان دەکرد (بژی شەریعەت بژێ تورکیای لاو). بە دوای ئەفسەرە لاوەکاندا دەگەڕان، ٣٠٠ ئەفسەریان کوشت، پەلاماری یانەی یەکێتی و بارەگای ڕۆژنامەی تەنین (الطنین)[١٦] و یانەی سەربازان و یانەی ئافرەتان و ئەنجومەنی نوێنەران دەدەن و چەندین نوێنەری ئەنجوومەن لەتاوگیانی خۆیان لە پەنجەرەکانەوە خۆیان فڕێدەدایە خوارەوەو دەستو قاچیان دەشکان، هاوڕێکانیشیان لە ژوورەوە چاوەڕێی مردنیان دەکرد، وەزیری داد کوژرا، ئەجا بە فەرمانی سوڵتان لە تەلاری ئەنجومەن دەکشێنەوە و ڕوو دەکەنە شەقامەکان، پەلاماری ئەو پیاوانی شەپقەبەسەر دەدەن، قژی ئەو ئافرەتانەیان دەقرتاند ڕووڕۆشیان ئەپڕشیوە و خۆیان ئەپێچاوەتەوە،سزای تونـدی مەیخۆرەکانیـشیان دەدا.[١٧] ئـیتر لێـرەوە ڕووداوەکـان تیـژ تێدەپـەڕین، ١٩٠٨/٧/٢٣ چەند ئەفسەرێك لە سەربازگەی سالۆنیك ـ یۆنان،سوڵتان وریا دەکەنەوە کە پێویستە یاسای بەڕێوەبردنی وڵات بخاتەوە گەڕ، سوڵتان گلۆڵەی کەوتبووە لێژیی، هەر لەو مانگەدا سەرلەنوێ یاسای بەڕێوەبردنی وڵات دەخاتەوەگەڕ.سەر لەشکرمەحمود شەوکەت بروسکەیەك بۆ ئەستەمبوول دەنێرێت کە بۆ چەسپاندنی یاسا و پاراستنی ئاسایش دەگەڕێتەوە بۆ پایتەخت، سوڵتانیش ئەم هەنگاوەی زۆر بە دڵبوو،بە شانازییەوە دەیوت لەشکرە نازاکەمم بانگکردۆتەوە، سەری گێرەشێوان پان دەکەنەوە.

لەشکرەکەی مەحمود شەوکەت ١٩٠٩/٤/٢٣ لە ماوەیەکی ڕێکۆردا بە هەفتەیەك خۆیان گەیاندە بەرایی پایتەخت، ئەفسەران و لایەنگرانی "یەکێتی" لە کون هاتنە دەرەوە و سەریان بەرز کردەوە، دڕندانە کەوتنە تۆڵەسەندنەوە، لە هەردوو بەری پردی گەلەتەسەرای سێدارەیان دامەزراند و لەسەر سنگی قوربانیەکانیان دەنووسی ناپاك و دوژمنی نازادی، لە پیاوانی ئاینیش ٣٠ ڕابەریان ناچارکرد ئانی ژەهراوی بخۆن! ئەم شـلاوی ڕقو قینـە ئەنیشتەوە، سـوڵتانیش دەرەقـەت نـەدەهات، شـیرازە تێکـچوو،کار لـە کـار ترازا،کۆنترۆڵ نەدەکرا،سوڵتانیش هەرچی (سەگوگورگ) هەبوو بەریدابوونە گیانی ناحەز و نـەیارەکانی و لـە

قوڕبنێکی کۆشکی "یلدز" خۆی ماتکردبوو، پیاوە خەساوەکانی کۆشك ڕێگەیان بە هیچ کەسێك نەدەدا نێزیکی بکەوێت، تەنانەت وەزیرەکانیش لەودیو بەربەستێکەوە لەگەڵیدا دەدوان و چاویان پێنەدەکەوت![18]

سوڵتان جگە لەو ترس و گومانە نەستوورە،تووشی گرێکوێرەیەکی دەروونیش هاتبوو کە لە باوکی خۆی نییە و بەرهەمی جوتبوونی پیاوێکی نەرمەنیی چێشتکاری کۆشك و یەکێك لەکەنیزەکەکانی باوکێتی، هەرکە منداڵەکەش لە دایك دەبێت کابرای نەرمەنی خۆی دەشارێتەوە، سوڵتانیش هەتا هەفتەیەك منداڵەکەی بە کوڕی خۆی نەدەژمارد، نەە نەو گرێکوێرەیە بوو مێشکی حەمیدی دەکرۆشت و هانیدا قەڵاچۆی نەرمەن بکات و دروشمی "ئەی موسڵمانانی جیهان یەکگرن" دژی گاورەکان لەهەرکوێ هەن بەرز بکاتەوە.

نەفسەرەکانی "یەکێتی" ١٩٠٩/٤/٢٦ سوڵتان حەمیدی دوەم لێدەخەن، بەڵام بە ڕێزەوە لەگەڵ ٣سێ لە هاوسەرەکانی و چوار کەنیزەك و کۆمەڵێك دەستوپێوەندا ڕەوانەی سالۆنیك - یۆنان دەکرێن و هەتا ساڵی١٩١٣ بە دەستبەسەریی مایەوە و نیو ملیۆن لیرەی ئاڵتوون و بڕی ملیۆنێك پاوەنی ئیستەرلینیی خشڵی زێڕو دوو ملیۆن پاوەنیشی لە بانکەکانی نەورووپادا دانابوو.ئەمە جگە لەو پارانەی بە قەرز دابووی بە کایزەری ئەڵەمان ولیەم و ٢١٣ کەنیزەکیش لە کۆشکدا مابوونەوە بۆ "یەکێتی"، سەربازەکانیش لە بەرەکانی جەنگدا ئەوەندەی بەدەستی دوژمن دەکوژران ئەوەندەشیان برسێتیی و سەرما و بێ بەرگیی دەیکوشتن.

سەرکردایەتی "یەکێتی" دوای ئەم کۆدەتا سەربازییە بە بەرژەوەندییان نەدەزانی دەستبەرداری ڕژێمی سەڵتەنەت بن و کۆتایی پێ بهێنن، بۆیە محەمەدڕەشادی برای حەمید دەهێنن و بەناوی سوڵتان محەمەدی پێنجەمەوە دەیکەن بە سوڵتان بەڵام دەستەڵاتی ڕاستەقینە لەچنگی خۆیاندابوو،کابینەیەکی وەزارەت بەسەرۆکایەتی مەحموود شەوکەت دادەمەزرێنن، بەڵام پێشهاتێکی کتوپڕیان بەڕوودا تەقییەوە، ئیتالیا ١٩١١/٩/٢٧ ناگادارییەکی پێدان لە ماوەی ٢٤ کاتژمێردا و بێ نەوەی چاوەڕێی وەڵام بکات تەرابلوسی ڕۆژئاوا(لیبیا) دەگرێت. زۆربەی نەفسەرەکان ناچاربوون بە دزییەوە بپەڕێنەوە بۆ لیبیا و هێزی بەرگریکردن ڕێکبخەن، دوان لەو نەفسەرانە ئەنوەپاشا و مستەفا کەمال بوون کە دواتر نەنوەر دەبێتە وەزیری جەنگ، دەڵێم جەنگ و نالێم بەرگریی، چونکە تورك بە دڕێژایی مێژوویان هەر پەلاماریانداوە،لەکۆتاییدا مستەفا کەمالیش بۆو بە یەکەمین سەرکۆماری تورکیای نوێ.

وڵاتانی بالکان دەمێك بوو بۆ هەلێك دەگەڕان، کێشەی نێوان عوسمانیی و ئیتالیا ئەو هەلە زێڕینە بوو کەچاوەڕوانییان دەکرد، هەر هەموو ناکۆکییەکانیان خستە لاوە،ناشت بوونەوە،لەشکرەکانی بولگاریا، یۆنان، صربیا و چیای ڕەش سوپایەکی هاوکار پێکدەهێنن، تورکیاش نەیدەتوانی لە دوو بەرەدا بجەنگێت، بۆیە (ناچار بوو ڕۆژی ١٩١٢/١٠/١٨ لە وڵاتی سویسرا لەگەڵ ئیتالیادا بکەوێتە گفتوگۆ و (لە نەنجامدا .

ن.ك) پەیمان دەدەن دەست لە لیبیا هەڵبگرن بۆ ئیتالیا بۆ نەوەی دەستیان والآ بێت و بپەرژێنە سەر بالکانەکان).[19] ئەوانیش تەنها رۆژێك دوای پەیمانەکە و لە ١٩١٢/١٠/١٩دا بانگەوازی جەنگیان دژی دەوڵەوتی عوسمانیی راگەیاند و رۆژی ١٩١٢/١٢/٢٣ هێرش دەکەن و لە شەڕەکەی تراقیا (شەڕی کولەبەرغاز) دا بەجۆرێك لەشکری عوسمانیی شڕو وڕ دەکەن بە درێژایی مێژووی خۆیان شکستو شەرمەزاریی وەها نابڕووبەریان بەسەر نەهاتبوو، دوژمن تەنها ٢٠ کیلۆمەتری مابوو بگاتە نێو نەستەمبوول، [20] گەرێتو گشت هەوڵ و دەنگوباسەکانی تاوانەکانی شەڕی بالکان بسەلمێنین، دێینە سەر ئەو باوەڕەی تورك بە درێژایی ٥٠٠ ساڵ چی بە بالکان کردووە، ئەوان لە ماوەی تەنها پێنج مانگدا کردیان و زۆرتریش!! بەشێکی تاوان و پێشێلکارییەکانیان بەر کوردیش کەوتن.

شلەقانی بارودۆخی رامیاریی

"یەکێتییەکان" بارودۆخی ولآتی عوسمانیی خراپ دەشێوێنن و سێ شکستی گەورەیان بەسەر دەوڵەتەکەداهێنا:

١ـ دەستهەڵگرتن لە چەند هەرێمێکی قەفقاسیا بۆ رووسیا.

٢ـ دەستهەڵگرتن لە تەرابلوسی خۆرئاوا (لیبیا) بۆ ئیتالیا.

٣ـ ژێرکەوتنێکی سەربازیی زۆر قورس و گران لە بەرامبەر گەلانی بالکاندا، بۆیە جاوید پاشای سەرۆك وەزیران لە ١٩١٢/٧/٢٢ دا دەست لەکارکێشانەوەی خۆی راگەیاند و کۆمەڵەی نازادیی و پێکهاتن کە ڕێکخراوێکی رامیاریی نوێ بوو، ١٩١١/١١/٨ کۆمەڵێك میر و خانەدان و کۆنە لێپرسراو و خانەنشینەکان دایانەزراندوو و رابەرییان دەکرد،داوای پیادەکردنی رژێمێکی فەرمانڕەوایی فرە دەستەلآتی وەك فیدرالیزم دەکەن کە هەر هەرێمێك دەستەلآتێکی نۆتۆنۆمیی هەبێت بۆ بەڕێوەبردنی خۆی،بە پێچەوانەی (یەکێتی)شەوە لایەنگیریی سولتانیان دەکرد،

دوای کابینەکەی جاوید پاشاش، کابینەیەك بە سەرۆکایەتی نازم پاشا پێکدەهێنن هەتا مانگی سیپتەمەری١٩١٢ مایەوە، بەلآم "یەکێتییەکان" نازم پاشا تیرۆر دەکەن و کابینەیەکی نوێ بە سەرۆکایەتی مەحمود شەوکەتی سەر بە خۆیان پێکدەهێنن، کۆمەڵەی نازادیی و پێکهاتنیش لە تۆڵەی خوێنی نازم پاشادا ١٩١٣/٦/١٢ مەحمود شەوکەوت تیرۆر دەکەن.

"یەکێتی" خوێنی سەرۆك وەزیرانەکەیان دەکەن بە "کراسەکەی عوسمان" و ئەفسەرە توندڕەوەکان جڵەوی فەرمانڕەوایی ولآت دەگرنە دەست، ئەنوەر دەبێت بە وەزیری جەنگ و تەلعەت بە وەزیری ناوخۆ و جەمال بە وەزیری هێزەکانی دەریا. سولتان دەرەقەت نەدەهات، کۆنترۆڵی لە دەستدا نەمابوو، هەرچی سەگو گورگ هەبوو بەریدابوونە گیانی ناحەز و نەیارەکانی، بۆخۆیشی لە قوژبنێکی کۆشکی یلدزدا خۆی ماتکردبوو،

پیاوه خەساوەکانی کۆشك رێگەیان بە هیچ کەسێك نەدەدا نزیکی بکەونەوە، تەنانەت وەزیرەکانیش لەودیو بەربەستێکەوە لەگەڵیدا دەدووان و چاویان پێنەدەکەوت! چوار نەفسەرەکەش ئەنوەر، جەمال، تەلعەت و نیازی بە تۆپزیی و بێ هیچ پاساوێکی دروست تورك و گەلانی ژێردەستەیان گلاندە دۆزەخی جەنگێکی بێ ئامانەوە تەپڕو وشکی پێکەوە دەسوتاند و جگە لە فراوانخوازیی و پاوانکردنی دەستەڵات و تێرکردنی حەزو ئارەزووە دوژمنکارانە و شەڕەنگێزیی و ناودەرکردن و مەزنایەتی خۆیان هیچ بەرژەوەندییەکی تورکیای تێدا نەبوو. رووناکبیرێکی ئەو سەردەمە زۆر جوانی بۆ دەچێت کە دەڵێت: وڵاتی عوسمانی کەوتۆتە بندەستی کۆمەڵەی یەکێتیی و پێشکەوتن، کۆمەڵەش لە ژێر دەستی سەرکردایەتی ناوەندایە، ناوەندیش بە دەست چوار ئەفسەرەکەوەیە، چوارەکەش بەدەست ئەنوەر پاشاوەیە بە ئارەزووی خۆی و بە تونديی دەیانبزوێنێت. پاڵنەری راستەقینەی ئەفسەرە راستڕەوەکانی یەکێتی، هەستی نەتەوە پەرستیی کوێرانە و بەرتەسك بوو لە هزری تۆرانیزمدا خۆیدەنواند بە کاریگەریی پەیوەندیی راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆیانەوە بە وڵاتانی ئەوروپای رۆژئاواوە کە لەسەر بناغەی دەوڵەتی زهێنز و کۆلۆنیالیزم و دابەشکردنی وڵاتان و خێروبێر و بازاڕەکانی ساغکردنەوەی بەرهەمی کارگەکان دامەزرا، بیرۆکەی تۆرانیزم رەگوڕیشە دادەکوتێت،گەشە دەکات، وەك بەرنامەیەکی رامیاریی بەربلاو پیادە دەکرێت. هەتا سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمید ١٨٧٦ــ ١٩٠٩ هەڵگرانی ئەو هزرە ژمارەیان کەمبوو، لە مانگی گەلاوێژی ١٩١١دا کۆمەڵەی نیشتمانیی تورك (ترك وەجاغی) دادەمەزرێنن و سەربەرزیی و شانازییەکانی رابوردووی باپیرانیان، جەنگیزخان، ئەوغوز، هۆلاکۆ و تەیموری لەنگ زیندوو دەکەنەوە، هەوڵدەدەن تورکەکانی دانیشتووی رووسیا،ئاسیای نێوەند،قەفقاس کە ژمارەیان ٤٠ ملیۆنە لە سنووردێکدا کۆبکەنەوە و وڵاتی تۆرانی مەزن دابمەزرێنن، ئەوانە مێشکی خوێندکار و لاوانیان بەم سروودە ناودەدا:

جەنگیز خانك بایراغی ئانلی شانلی صانلاندی

مانای ئالاکانی جەنگیزخان بە شنەبای سەرکەوتن و نەمریی دەشەکێنەوە. سەرکردایەتی "یەکێتی" دەستەکەیان دەکەوێتە روو، ناوەڕۆکی راستەقینەی تاکتیك و ستراتیژیان ئاشکرا دەبێت کە ڕێکخراوێکی سەربازین و بەرنامەیان کوشت و بڕو تۆقاندن و پاوانکردنی دەستەڵات و خوانەناسییو دروشمی "بەرلەوەی موسڵمان بین تورکین"ە.بەردەوامیش جەختیان لەسەر ئەوە دەکرد کاری نەکردە (ناموکین، موستەحیل) لە فەرهەنگی ئێمەدا نییە، نازادی هەر بۆ گەلی تورکە، گەلانی دیکەش هەر بە ژێرچەپۆکی و دواکەوتوویی مانەوە وەك سوتەمەنیی بۆ ئاگری جەنگ. خانوویان نەدەشیا لە خانووی تورك بڵندتر بێت، ئەسپ سواریی و چەکی تایبەتیی هەڵگرتنیش یاساغ بوو (قەدەغە بوو)،[٢٢] تەنانەت لە دادگاکانی تورکدا گاور (دیان، جوو، ئەرمەن) شاهێدییان لێوەرنەدەگیرا.نووسەری ناسراوی تورك، حسەین جاهید رابەرێکی ئەو هزرە تۆرانییە بوو،لە رۆژنامەکەیدا "تەنین" نووسیوێتی: نەتەوەی تورك لە وڵاتی عوسمانیاندا سەردار و

بالآدەست بوون و هـەر بـەو جـۆرەش دەبـن، تـورك هەنـدێك خەسـڵەتی جوێكـەرەوە و تایبـەت (أمتیـازات خاصە)[٢٣] یان هەیە نیشانەی بەرزیی و بڵندییانە و بە هێزی بازوو دەسـتو شـمشێر ولاتانیـان داگیركـردووە، بۆیە ناشێت و هیچ رێگەیەك نییە، دان بە یەكسانیی و چونیەكیی تورك و نەتـەوەكانی دیكـەدا بنـێین و لـە ئەنجامیشدا یاسای تورك دەبێتە یاسای تورکیا. كە یەكەمین جـەنگی گێتـی ١٩١٤ هەڵگیرسـا، تـورك وەك هەنگوینیان لە كلۆرە داردا دۆزیبێتەوە لە پـاڵ ئەڵـەمانیادا خۆیـان خزانـدە جەنگەكـەوە دژی هاوپـەیمانان، هەرچەند ئەڵەمانیا نە پێویستی بە تورك بوو، نـە حەزیـشی دەكـرد بەشـێك لـە مەزنایـەتیی سـەركەوتن و دەستكەوتەكانیان بەركەوێت، ئەوە گەورەترین كارەسات و مالوێرانی بوو تۆرانیزم بەسـەر خۆیـان و گـەلانی ناوچەكەیاندا هێنا. مستەفا كەمال یەكێك بوو لەوانەی بە توندیی دژی هاوبەشیكردنی دەوڵەتی عوسمانیی بوو لەو جەنگەدا، بە ناشكراش گاڵتەی بەبیروبۆچوونە سـەربازییەكانی چـوار ئەفسـەرەكە دەهـات، چـەندین جار ئاگاداری كردنەوە، چوونە نێو ئەو شـەڕە مـالوێرانیی بەدواوەیـە، بـەردەوامیش بـە نێزیكـەكانی خـۆی دەوت: ئەنوەر چی دەكات، دەیانەوێت ولات كاول بكەن، ئەڵەمان سـەرناكەوێت!

تورك بە گشتی و گەلانی ژێر چەپۆكیان و سـەرباز و چـینە چەوسـاوەو رەشـو روتەكـەش بەتایبـەتیی لـەم كەین و بەینە تێنەدەگەیشتن، خوا پارووپەك نانی بدایە سوپاسیاندەكرد و بەدەم نزا و پارانـەوەوە رووبـان لـە ئاسمان دەكرد: یەزدانی مەزن "دین و دەوڵەت" پایەدار بن و سوڵتان تەمەن درێژ و سـەركەتوو بێت.

یەكەمین جەنگی گێتی وەك ئاشكرایە ئەنجامی تێرۆركردنی جێنشینی شای ئەمسا و هاوسـەرەكەی رۆژی ١٩١٤/٦/٢٨ لە سارایێڤۆ ـ یۆگسلاڤیا بەدەستی لاوێكی تونـدرەوی صـرب بـە نێـوی گـابریلۆ هەڵگیرسـا. ئەوكات ئەمسـا و مەجەرستان (هەنگاریا) یەك دەوڵەت بـوون بـەنێوی دەوڵـەتی پرووسـیا،لەگەڵ صربـستان ناكۆكییان هەبوو، تێرۆركردنی دۆق و هاوسـەرەكەی كـە بـۆ سـەردان چـووبوونە صربـستان، كاردانەوەیـەكی تونـدو كتوپڕی بە ئەمسا نواند، راستەوخۆ پـەلاماری صـربیا بـدات و شـەڕەكە تەشـەنەی كـرد و یەكـەمین جـەنگی جیهـانیی هەڵگیرسـاند و مـاوەی نێـوان ١٩١٤ ـ ١٩١٨ ی خایانـد،٧٥ملیـۆن سـەرباز و ئەفسـەر بەشداربیـان تێدا كرد، ١٠ ملیۆنیان كوژران و ٢٠ ملیۆن بریندار و ١٠ملیۆنیش لە برساندا مردن، ٦،٠٠٠ پاپۆڕی بازرگانیش بە بارەوە نوقمی بن دەریاكان بوون،٢٠ هەزار كارگەش لەگەڵ زەویدا تەخت كران،نیـوەی لاوانی فەرەنسا لەو شـەڕە بێ ئامانەدا سەریان تێدا چوو، رووسـیاش هەرچـەندە كۆتـایی ١٩١٧لەجەنگەكـە كشانەوە كەچی هێشتا ٢,٣٠٠,٠٠٠ ملیۆن قوربانیـیان دا. بەپێی سەرژمێری كۆمەڵەی نەتەوەكان "عصبة الأمم" ١٣ ملیۆن جەنگاوەر و١٨ ملیۆن سڤیل بەهۆی شەڕەوە كوژران یا مردن، سەرچاوەی دیكەش هەیـە قوربانییانی شەڕەكە بە ٣٤ ملیۆن سەرژمێری دەكات.

دوو لایەنی شەڕەكە ئەڵەمانیا و ئەمسا بەرامبەر هاوپەیمانەكان بەریتانیا، فەرەنسا، رووسیای قەیسـەریی و ئیتالیا، هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانیش بێلایەن بوون.

سولتانی عوسمانی حەمەدی پێنجەم و کابینەی وەزارەت و گەلانی ژێر دەستیان،هەرهەموویان دژی ئەو شەڕە بوون و دەیانویست دوورەپەرێز بن، بەڵام ئەفسەرە خوێنگەرمەکان و بەتایبەتیش ئەنوەر، تەلعەت و نیازیی کە بە دوای ناوو ناوبانگ و دەستەڵات و داگیرکردنی وڵاتان و مەزنایەتیی میژوویی‌و نەمرییدا دەگەڕان، بڕیاری خۆیان دابوو وڵاتانی عوسمانیی و گەلانی ژێر دەستیان راپێچ بکەن و لە پاڵ ئەڵەمانیای هەرە بەهێزدا بەشێکی دەستکەوتە چەورەکانی کۆتایی شەڕیان بەرکەوێت کە هیچ گومانێك لە سەرکەوتنی ئەڵەمانیادا نییە!

بەرلە هەڵگیرساندنی ئاگری شەڕ، تورك داوای کەشتیی جەنگییان لە کارگەیەکی بەریتانیا کردبوو، بەڵام کە شەڕ هەڵگیرسا، بە پێویستیان نەدەزانیی بیانداتێ... ئەڵەمانیا نامادەیی پیشان دا دوو کەشتیی جەنگییان بۆ بنێرێت کە ئەو کاتە بە دەریای سپی ناوەندا لە چالاکیدا بوون و هێزی دەریایی بەریتانیا بە دووياندا دەگەڕا... بەپێی ڕێکەوتنێکی نهێنی نێوان ئەنوەر پاشای وەزیری جەنگی تورکیا و ئەڵەمانیا، هەردوو کەشتییەکە خۆیان دەکەن بە گەرووی دەردەنیل دا، جەمال پاشا وەزیری هێزی دەریایی تورك لە بیرەوەرییەکانیدا نووسیویەتی[٢٤] "بەهاوڕێکانی وتووە دوو "تەڕڕاد"ە کە ئێستا بەفەرمانی من لەمدیو گەرووی دەردەنیل و لە ژێر چاودێری ئێمەدان، چونکە نەمدەتوانی دوو "تەڕڕاد"[٢٥]ی دۆست لە بەردەم مەترسییەکی راستەقینەدا جێبهێڵم، ئەمەش کێشەیەکی رامیارییە و پێویستە ئەم ئێوارەیە خۆمان ساغ بکەینەوە و (بڵاوی بکەینەوە) دوو (تەڕڕاد)ەکەمان کڕیون و کاپتن سۆشۆن و تیمەکەشی تەڕبووشیان لەسەر کردووە کە نیشانەی ئەوەیە بە فەرمیی ئەفسەری تورکن و ئەمجا گەڕاونەتەوە دەریای سپی و لەوێوە بۆ دەریای ڕەش و بەندەرێکی ڕووسیایان بۆمبارمان کردووە و چەندین پاپۆڕیان نوقم کردوون. ١٩١٤/١٠/٢٩ هێزەکە دەگەڕێتەوە و ئەمجا کەشتیگەلی تورکیا بەندەری نۆدیسا تۆپباران دەکات.

ئەنجومەنی وەزیران بە سەرۆکایەتی سەعید حەلیم پاشا کۆدەبێتەوە بۆ هەڵسەنگاندنی بارودۆخەکە و بڕیاردان لەسەر هەڵوێستی تورك لەو شەڕەی بەرۆکی گرتوون وتەڕو وشك پێکەوە دەسوتێنێت.

زۆربەی هەرە زۆری وەزیرەکان دژی شەڕبوون، بەڵام ئەنوەر دەیویست شکستەکانی تورك لە بەرامبەر بالکانەکاندا بکاتە سەرکەوتن و ئابڕووی تکاریان بکڕنەوە.. جەمال و هاوڕێکانی لە کۆبوونەوەکەدا ئەبوون، بەڵکو جەمال کتوپڕ خۆی دەکات بە هۆڵی کۆبوونەوەکەدا و هەرکە وەزیری بەرگریش لە ڕووبەڕووەستێت، جەمال دەستوبرد بەر دەمانچەی دەدات و هەرلەوێدا دەیکوژێت. هۆڵەکە دەشڵەقێت و زۆربەی وەزیرەکان ڕایانکرد.

دوا بە دوای ئەم کۆدەتا سەربازییە خێرایە کە تەنها چەند خولەکێکی خایاند، ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش دامەزراو کابینەیەکی نوێیان هەڵبژارد، ئەنوەر بوو بە وەزیری بەرگریی، جەمال وەزیری هێزی دەریایی، تەلعەت وەزیری ناوخۆ.

کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتن لە پاڵ جەنگ و کەرەسەکانیدا پەنا بۆ چەکی ئاینیش دەبەن کە چەکێکی سووک و خۆشدەستەو پارە و پوولی ئەوتۆی ناوێت: گەلانی موسوڵمان برای یەکترین و بەپێی شەرع پێویستە ژێردەست و ملکەچی تورکیا بن کە بنکەی خەلافەت و جێگرەکانی پەیامبەرە. پیاوانی ئاینیش جەختی تەواویان لەسەر ئەو قەوانە دەکردەوە، چونکە باوەڕیان بە نەتەوەکان و سنووری سیاسیی نێوانیان نییە و هەر هەمووی بە ولاتی موسڵمانان دەزانن و ئاین وەک شێخ مەهدی ئەڵمالیسی دەخوێندنەوە کە: ئاین دوو رووی هەیە، ناشکراکەیان شایەتمان،نوێژ،رۆژو،زەکات و حەج..... رووە شاراوەکەشی رزگارکردنی ولاتی موسڵمانانە لە گاورەکان.

خاڵسی باوەڕی وەهابوو، فەرمانڕەوایەکی زۆردارو خوێنڕێژی موسوڵمان چاکترە لە فەرمانڕەوایەکی دادپرسی بێوەی کە گاور بێت (دیان، جوو)، ئەم بۆچوونەش پێچەوانەی فەتواکەی (أبن طاووس)ە کە دەڵێت: گاورێکی دادپرس لە موسوڵمانێکی ستەمکار چاکترە[٢٦].

بانگەشە و درۆو دەڵەسەی تورک گەیشتە رادەیەک بەو خەڵکە ساویلکەو دەستەپاچەیان دەوت قەیسەری ئەڵەمانیا موسوڵمان بووە و ناوی خۆی کردوو بە محەمەد ولیّم و و بەمزووانە حەج دەکات ودەبێتە حاجی محەمەد ولیّم، بۆیە شەڕی ئینگلیزەکانیش دەکات، چونکە گەرەکیانە ئاینی ئیسلام لەناوبەرن. ئەوانەی باوەڕیان بەم چاوبەستە دەکرد کەمنەبوون هەروەک چۆن میسرییەکان ساڵی ١٧٩٨ز. باوەڕیان بە ناپۆلیۆن کرد گوایە موسوڵمان بووە.مەبەستی سەرەکیی ئەڵەمانەکان ئەوەبوو گەلانی موسوڵمان بکەنە دوژمنی بەریتانیا و هاوپەیمانەکان و شەڕەکە ببێتە شەڕی ئاین، ئەگینالەرووی سەربازییەوە پێویستیان بە لەشکری تورک نەبوو.

١٩١٤/١١/١٥بەریتانیا و رووسیا بانگەوازی شەڕ دەکەن بە سەر تورکیادا، تورکیاش بانگەوازی شەڕی پیرۆز و گیانبازیی راگەیاند لە رێگەی یەزداندا(جیهاد و غەزا).سوڵتان عەبدولحەمید لە یادەوەرییەکانیدا نوسیویەتی: (براکەم هەڵیکرد، نەدەبوو بانگەوازی شەڕی پیرۆزی دژی گاور بکردایە، بەڵکو هەر بە تەنها هەڕەشەی پێبکردایە، ئێستەش کە کردوویەتی پەنا بەخوا ـ لا حول ولا قوه الا بالله)[٢٧]

عەبدولحەمید دەیزانی ئەوە شەڕی ولاتانی پیشەسازیی و پێشکەوتووی زانست و تەکنۆلۆژیا و دابینکردنی پێداویستییەکانی شەڕن لە هەموو رووبەکەوە، تورک دەگمەن کارگەیەکیان هەبێت، خواردن و نازووقەی سەربازەکانیشیان بە زۆرەملێ لە دانیشتوان دەستێنن.

بڵاوبوونەوەی یەکێتیی و پێشکەوتن لەکوردستان

کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتن لە هەمرو شارەکانی (عێراق) و کوردستان لقیان کردبۆوە، ئەوانەی لە شاری سلێمانی چوونە ئەو رێکخراوەوە بریتی بوون لە ئاغا و دەرەبەگ و بازرگانەکان و هەندێك ئەفسەری عوسمانیی کە نێوانیان لەگەڵ بنەماڵەی شێخاندا خۆش نەبوو،لە پەنای یەکێتیدا بەربەرەکانییان دەکردن و هانی تورکیان دەدا لە پلەوپایەی شێخان کەمبکەنەوە و لە هەلێکدا دەستێکیان لێبوەشێنن. زۆری نەخایاند پیلانێك رێکدەخەن، شێخ سەعید خۆی و هەردوو کوڕەکەی،شێخ ئەحمەد و شێخ مەحمود و دەستوپێوەندە نێزیکەکانی کە دەچوون بۆ دیدەنی سوڵتان، لە شاری مووصڵ گلدرانەوە تا هەلێك دێتە پێش لەناویان ببەن، ئەوەبوو بەزمێکیان سازکرد گوایە بەها ئەفەندی (کوردێکی خەڵکی کفرییە و فەرمانبەر بوو لە موسڵ) لە بازاڕ دەستدرێژی کردۆتە سەر نافرەتێك و دووەم رۆژی جەژنی قوربانی سالّی ۱۹۰۸، هەر وەك ئاگر لە پووش بەربێت، کتوپڕ و خێرا ئەو کارەساتە دڵتەزێنە قەوما، کە بە هەراکەی موصڵ ئاو دەبرێت.(جەندرمەی کورد و فەرماندەکەیان مەحمود خدر هەمەوەندی و چەکدارانی هێستر سواری کورد، بەرگریی لە شێخان دەکەن، زۆرێك لە هەردوولا کوژران، والی موصڵ زەکی پاشا سەر بە یەکێتی بوو (ئەو رقەی لە شێخان بوو کەکۆنەپارێز و دۆستی سوڵتانن) جەندرمەی کورد کشانەوە سەرای حکومەت، هەرچەند موصڵاوییەکان داوایان کرد تۆڵەیان لێبکەنەوە،زەکی پاشا رێگەی نەدان،بەڵکو بەناوی پارێزگاریکردنەوە ناردی بە دوای شێخ سەعیددا، بەڵام کە گەیشت، دەرگای سەرایان لێنەکردەوە و خۆی و یاوەرەکانی کەوتنە بەر شاڵاوی موسڵاوییەکان و هەرلەوێدا شێخ سەعید شەهید دەکەن و شێخ ئەحمەدی کوڕە گەورەشی لە مانّەوە شەهید دەکەن،بەوەش دڵیان ئاو ناخواتەوە، پەلاماری ئەو خانە دەدەن کە دەستو پێوەندەکانی شێخی تێدان، دەرگا دەشکێنن و هەموویان بێتاوان شەهید دەکەن، شێخ مەحمودی کوڕەبچکۆلە، هەندێك دەڵێن لە مالّی مەحمود خدر هەمەوەند بووە و ئەوان رێگەیان نەداوە بێتە دەرەوە، هەندێکیش دەڵێن ئەویان لە تەکدا نەبووە).[۲۸] بەڵام شێخ لەتیف لە یادداشتەکانیدا کەبۆ شێخ کاوەی کوڕی دەگێڕێتەوە دەڵێت: (شێخ مەحمودی باپیرت و شێخ قادری مامت خۆیان لە نێو لاشەی کوژراوەکاندا شاردەوە.. و دواتر بە هۆی هەندێك پیاوماقوولّی موسڵەوە مەفرەزەیەکی دەولّەت بە سەرکردایەتی مولازیمی یەکەم نوری سەعید رەوانەی هەولێریان کردن).[۲۹]

کوژرانی شێخان لە گشت لایەکی ولاّتی عوسمانیان دەنگیدایەوە و خودی سوڵتانیش دڵگران بوو، چونکە شێخ سەعید خۆشەویستی بوو، یەکەمین جار کە بانگی دەکات بۆ نەستەمبوول، شێخ مەحمودی لەتەکدا بوو، شیفرەی تایبەتیان پێدەدات هەر کارێکیان هەبوو، بەو شیفرە نهێنییە تەلگرافی بۆ بکەن... بۆیە کاربەدەستانی تورك لە سلێمانی سڵیان لێدەکرد و هەمان کات لە هەلیش دەگەڕان داوێکی بۆ بنێنەوە.

شێخ مەحمود نەیدەتوانی بە تەنها بەرەنگاری هیچ کام لەو لەشکرانەی بەریتانیا، رووس، عوسمانیی

بکات، ئەوەی هەستی کوردیشی دەخرۆشاند و هانیدەدان بۆ رووبەڕووبوونەوە، تەنها هەستی ئایینیی و پاراستنی ئیسلام لە دوژمنە گاورەکان و بەرزیی و پایە بلندیی و تەمەندرێژیی سوڵتان بوو، کە دەکاتە هاوکاری تورک دژی هاوپەیمانە گاورەکان کە دەیانەوێت خاکی پیرۆزی موسڵمانان گلاو بکەن، بۆیە شێخ دەبوو لە نێو سێ داگیرکاری زۆردارەدا پاڵ بەوەیانەوە بدات کە لەگەڵ رۆشنبیریی کۆمەڵی کوردەواری و (خواپەرستییدا) دەگونجێت.گەر نەمرۆ خۆمان بخەینە جێگەی شێخ مەحمود و بە سەنگ و تەرازووی نەو کاتە بیر بکەینەوە، ئاخۆ بڕیارمان چی دەبێت؟ ئەوەشمان بیرنەچێت زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی نێوان دوو رووبارەکە (عێراق) و لە پێشیانەوە زانایانی ئاینیی، ئینگلیز و رووسیان بە دوژمنی ئیسلام و گلاو دەزانی و پیاوانی ئاینیی ئامادە نەبوون گفتوگۆی ئاساییان لەگەڵدا بکەن، شێخ مەهدی نەقالیسی بەرچاوترین نموونەیە.

بەر لە جەنگی یەکەم، شێخ مەحمود لە مەریوان دادەنیشت، بەهۆی هەراکەی موصڵەوە دڵی لە تورک ڕەنجا بوو، جەماوەری کوردیش داوای تۆڵەی خوێنی شەهیدەکانیان دەکرد... شێخ لە مەریوانەوە چاودێریی رووداوەکانی دەکرد، ڕێڕەوی جەنگەکە، چ ئاڕاستەیەک دەگرێت، نەویش بەو پێیە و ئەوەندەی لەگەڵ بارودۆخی کوردەواریدا بگونجێت، بڕیارێک بدات و خۆی بە لایەکدا ساغ بکاتەوە.

پێدەچێت شێخ لە ناخی خۆیدا، بەریتانیای بە چاکتر زانیوە بۆ کورد و هیوایەکی بە وان هەبووە کە هێشتا پێیان نەناوەتە کوردستانەوە و دەستیان نەچۆتە خوێنی کورد و ژێر چەپۆکیشیان نەبوون... بەڵام دەیزانی بە دەنگ بانگەوازەکەی سوڵتانیشەوە نەچێت دوور نەبوو خزمونێزیکەکانیشی دوای نەدەکەوتن.ئاشکرایە لەو ڕۆژگارەدا بیری نەتەوەخوازیی و سەربەخۆیی بە پلانی "کافران" دادەنرا بۆ کەرت و پەرتکردنی وڵاتی عوسمانیی و بێهێزکردنی موسوڵمانان.

مەحمود خانی کانی سانان و مەحمود خانی دزڵی و سەرانی دیکەی کوردی ئێران و پیاوانی ئاینیی بۆ پشتگیری کردنی شێخ لە قەڵای مەریوان کۆدەبنەوە، دوو نامە بۆ بالۆێزی[٣٠] تورکیا و رووسیا و بەریتانیا و فەرەنسا دەنێرن بۆ تاوتوێکردنی چارەنووسی کورد. هەرکە رووسیاش خۆرهەڵاتی کوردستانی داگیرکرد، شێخ گەڕایەوە سلێمانی و هەستی ئاینیی کوردی ئێران و کوردی ژێردەستەی عوسمانیی هانیدەدەن دەست لە دژایەتی تورک هەڵگرێت و دژی ڕووسەکان بجەنگێت. کونسوڵی ئینگلیز لە کرماشان بە والی سنەدا نامەیەک و هەندێک دیاری بۆ دزڵی دەنێرێت (حکومەتی ئێران بەرژەوەندی تۆی دەوێ و وای نیازە فەرمانڕەوایی بە تۆ بسپێرێت، تکایە بۆ وەرگرتنی فەرمانەکە وەرە بۆ سنە)[٣١].سەیرە، والی سنەبەدەستی خۆی نامەی ئینگلیز بۆ مەحمود خانی دزڵی دەهێنێت کەبێتە جێگەکەی، تومەز خەریکی پێلانگێڕانە، ئەوەبوو دواتر دزلی و کانی سانانی بە دوای یەکتردا هێنایە سنە و دووریانخستنەوە بۆ لای شێخ لە هیندستان.

دوای هەراکەی موسڵ و شەهیدکردنی باوك و برایەکی شێخ مەحموود، تورك بە دوای ئەویشدا دەگەڕان، شێخیش، سلێمانی جێدەهێڵێت و لە مەریوان دادەنیشێت، دەیتوانی بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ تۆڵەی شەهیدەکان لە تورك بکاتەوە، بەڵام دەیویست تۆڵە لە تاوانبارەکان بکاتەوە، نەك لەشکری تورك، لە ئەنجامیشدا لەپێناو بەرژەوەندی کورددا دەست لەو مافەی خۆی هەڵدەگرێت کاتێك هێزەکانی ڕووسیا پێشڕەویان دەکرد و نێوچەکانی بانە، سەقز، بۆکان، میاندووا هەتا چیای تاریەڕ دەڤەری پێنجوین داگیردەکەن بەرەو سلێمانی، شێخ لە مەریوانەوە دێتەوە ئەمدیو، پەلاماریان دەدات و لە بانە و مەریوان دەستێکی قورسی لێوەشاندن. هێزەکانی ڕووسیا لە ڕێگەی کرماشانەوە گەیشتنە سنووری خانەقین و دەیانەوێت کەڵك لەو "ساردییە"ی نێوان شێخ و تورك وەربگرن. ژەنەراڵ براتۆڤ و مارشاڵ بۆدینی بەهۆی عەبدوڵڵا خانی گولانیی دانیشتووی سابلاخ ئەم نامەیە بۆ شێخ دەنێرن.

لە مارشاڵ براتۆڤەوە بۆ سەرۆکی هێزی کوردان شێخ مەحمودی حەفید

شەڕکردنتان لەگەڵماندا و یارمەتیدانتان بۆ تورك کە دوژمنی هەردوولامانە بە زیانی خۆتان کۆتایی دێت.. ئێمە چاومان نەبڕیوەتە وڵاتی نێوە، ئامانجمان دەرکردنی تورکە ستەمکارەکانە لە هەموو زەوی ڕۆژهەڵاتدا... یارمەتی نەدانتان بۆ تورك کردەوەیەکی چاکە بۆ وەدەستهێنانی ئازادی و سەربەخۆیشتان، ئێمەش ئامادەین یارمەتیتان بدەین هەروەك چەند صاڵێك لەمەوبەر هەستی خۆمان بەرامبەر ڕووداوی دڵتەزێنی سووس دەربڕی و ئێستاش لەلایەن سەرکردایەتی لەشکرەوە شمشێرێکتان بە دیاری بۆ دەنێرم بە وەرگرتنی هیوامان بە دۆستایەتیتان پتەوتر دەبێت.[٣٢] مارشاڵ براتۆڤ چاوەڕوانی وەڵامی شێخ ناکات نامەیەکی دیکەشی بۆ دەنێرێت و گوایە نامەی سێهەمیشی بەدوادا هاتووە.[٣٣] هاوکات کە هێزەکانی ڕووسیا گەیشتبوونە سنووری خانەقین هێزەکانی بەریتانیاش شارەکانی خانەقین، کفری، دووز دەگرن و شێخ نامەیەك بۆ ویلسن دەنێرێت کە بایەخی زۆری پێدەدەن و ناواتیان بوو ببینە دەمراستی کورد.

ئەگەرەکانی بەردەم شێخ مەحموود

١ـ ئەگەر بچێتە پاڵ یەکێك لە هاوپەیمانان دژی تورك، کەس دواناکەوێت، جگە لەوەی هاوپەیمانانیش لەناو خۆیاندا ناکۆکن و هەموو کات بەرژەوەندییەکانیان جوت ناوەستنەوە، دواتریش کە پێکدێن پێستی کورد کەوڵ دەکەن و دەیکەن بە دەهۆڵ.

٢ـ پاڵپشت بە تورکەوە، باوەڕیان پێناکات و زامی هەراکەی موصڵ هێشتا سارێژ نەبووە.

٣ـ سەرکەوتنە خێراو بەردەوامەکانی ئەڵەمانیا بەتایبەتیش دوای داگیرکردنی فەرەنسا، بەشێکی گێتی هێنابووە سەر باوەڕێك سەرکەوتنی ئەڵەمانیا وەك خۆری نیوەڕۆ دیارە و گومانی تێدا نییە هاوپەیمانان تێکدەشکێن.

بەریتانیا، دەولەتی عوسمانی، رووسیاش هەریەکەیان بەپێی بەرژەوەندییەکانی خۆی، شێخ مەحمودیان هەلدەسەنگاند، نەك هەر عوسمانییەکان بەلکو بەریتانیا و رووسیاش لە دوو شت دلنیابوون:

١ـ شێخ موسوڵمانێکی پاك و بێگەردە و توند دەستی بە ئایینەوە گرتووە.

٢ـ کوردێکی دڵسۆز و شۆڕشگێڕێکی سەرسەختە و ناواتی دامەزراندنی دەستەڵاتی کوردە.

جا کۆمەڵەی یەکێتی و کەمالییەکانیش، باوەڕیان نە بە ئیسلام هەبوو نە بە مافی کورد، بەریتانیاش موسڵمانێتییەکەی شێخی بە دڵسۆزی نواندن بۆ تورك و خۆبەستنەوە بەوانەوە لێکدەدایەوە.

رووسەکانیش وایان دەخوێندەوە، تورك بە ناڕەوا باوك و برا و خزمەکانی شێخیان کوشت و فرمانی خنکاندیان بەسەر خۆشییدا سەپاند، کەچی هەر چاوی لە تورکەو بیری دەچێتەوە گرتیان و فەرمانی خنکاندنیان بۆدەرکرد، شەڕی شوعەیبەی بۆ کردن دژی بەریتانیا و شەڕی پێنجوێن و خانەقینیشی بۆ کردن دژی ئێمە و زیانیشی پێگەیاندین، بەڵام لە هەردوو جارەکەدا چەندین سەرداری کورد، لە دڵسۆز و نزیکەکانی خۆی بە تۆمەتی کەمتەرخەمیی یا تاڵانکردن بە دەستی تورك تیربارانکران.

رووسەکان باکوور وئینگلیز باشووری ئێران داگیردەکەن

١٩١٦/١/١٧ هێزەکانی رووس، شارەکانی ترابزۆن کە زۆربەیان ئەمەرنن و شاری شووش و بتلیس داگیر دەکەن کە هەر سێکیان دەکەونە خۆرئاوای گۆمی وان و لەوێوە چوونە نێو ئێرانەوە و لەوێشەوە خۆیانکرد بە کوردستانی خواردوودا (باکووری عێراق) رووە و رەواندوز و لە ناوەڕاستیشەوە رووە و باقوبە.ژەنەراڵ باراتۆڤ گەیشتە سنوورەکانی خانەقین و ژەنەراڵ جنرازۆف، رایات و لەوێوە بەرەو رەواندز و لە ١٩١٦/٥/١٣دا دەیگرن، هەرچەند مانگێکی نەبرد، تورك پێیان چۆڵ دەکەن و لەو ناوە دووریان دەخەنەوە.١٩١٧/٤ رووسەکان دووبارە پەلاماری خانەقین دەدەن و هێزە قەوقازە درندەکان دەیگرن و تورك پێیان چۆڵ دەکەن و لە کوشتوبڕ و تاڵانکاریی و دەستدرێژیدا خراپتریان بە دانیشتوان دەکرد و هەتا ١٩١٧/٨ دەمێننەوە، بەڵام بەو هۆیەوە سەرکردایەتی تورك دەستی بە هەموو بەرەکانی جەنگدا نەدەگەیشت، نازووقەو تەقەمەنییان پێنەدەگەیشت، ناچار دەبن دەست بە خۆراکەوە بگرن، خۆراکی سەربازێکی لەشکری شەش، کرایە ١١٠گرام کە دەکاتە نیو صەموون و نالیکی ولاخیش بوو بەنیوکیلوگرام.... لە بارودۆخێکی وەها نالەباردا هەزاران سەربازی عوسمانیی هەر لە برسان دەمردن.

لەشکری نینگلیز کۆتایی ٩١٧ ناوچەکە داگیردەکات و گەلێك ناوچەی دیکەشی کەوتە دەست و هەتا ناگرێبەستی مودروس Modrus ٩١٨/١١ ولاتی نێوان دوو رووبارەکە (عێراق)، سەرەتا بە رەهایی و دواتریش بەشێوەی کاریەڕێوەبردنی کاتی (انتداب) کەوتە بندەستیان، هەرچەندە وەك خۆشیان دانیان پێدانا (عێراق) لە رووی ستراتیژی سەربازیی و بازرگانییەوە ئەو بایەخ و گرنگییەی نەبوو ئەو هەموو قوربانییەی

بۆ بەدەن، تەنها زیانی گیانیی لەشکری بەریتانیا لە عێراقدا بەسەریەکەوە صەد هەزار کوژراوو بریندار بوو، پەرلەمانتارێك لە پەرلەماندا هەڵدەستێت و بە راشکاوی دەڵێت خۆزیا هێزەکانمان هەر نەچوو نایەتە عێراقەوە. صاڵی ١٩١٧ش بەریتانیا بە سەرکردایەتی ژەنەرال مۆد بەغدا دەگرێت، سەربازەکان زۆر بە دڵسارد‌ییەوە دەڵێن: پیف لەم بەغدایە، ئەمەیە شاری چیرۆکەکانی هەزارو یەك شەوە؟ ئەمە شارە یا ڤێرانەیە؟ ناهەقیشیان نەبوو، ئەو شارە شەقامێکی تێدا نەبوو، نەخوازەڵا ئوتێل و چێشتخانە و شوێنی کات بەسەربردن... لە راستیشدا بەریتانیا لە داگیرکردنی (عێراق)دا هەڵەیەکی گەورەیکرد، چونکە نێران بێلایەن بوو لە شەڕەکەدا، ڕووسیاش هاوپەیمانبوو، تورکیش نەیدەتوانی لە عێراقەوە بگاتە نێران و لەوێوە پەلاماری ڕووسیا بدات، چونکە هاوپەیمانان زوتر نێرانیان گرتبوو.

ڕووسەکان لە سەدەی نۆزدەهەمدا چوار شەڕی قورسیان دژی عوسمانی و دوو شەڕیان دژی نێران کرد، لە هەموشیاندا کورد هاوکاری عوسمانی یان نێران بووە و شەڕی دژ بە ڕووسیا کردووە، شەڕەکەی ١٨٧٧ی ڕووس و عوسمانی لە قەفقاسیا، دە هەزار سەربازی کورد و عەرەب و تورك کوژران یا لە سەرما و برسێتیدا ڕەق بوونەوە و مردن.

گەڕانەوەی شێخ لە مەریوانەوە

هێزەکانی بەریتانیا و ڕووسیا سنوورەکانی ڕۆژهەڵاتی تورکیایان گرتبوو جگە لە بەشێکی زۆری ناوەڕاست و خواروی (عێراق) خانەقین و پێنجوێنی کوردستانی باکووریشیان بەدەستەوە بوو، لەم بارودۆخەدا عوسمانییەکان بیر لە شێخ دەکەنەوە و بە ناچاری بایاندایەوە بەلای کورددا.

کە ڕەشید پاشا دەبێتە والی بەغدا لە جێگەی زەکی پاشا، دێتە کەرکووك و دەنێرێت بە دوای شێخدا و لە مەریوانەوە دەیهێنێتەوە و دڵنەوایەکی زۆری دەکات و ناشتی دەکاتەوە، هەروەك عەبدلونعیم غولامی دەڵێت، تاوانبارەکانی هەراکەی موصڵ دەگرێت و هەندێکیان بە خنکاندن و هەندێکیان بە سزای قورس دەگەیەنێ و چاوپۆشی لەوەش دەکات دادگایەکی تورك پاشەملە سێ صاڵ زیندانی بۆ شێخ بڕیاردابوو بە تۆمەتی کوشتنی باوکی بەها نەفەندی لە کفری.

والی بەغدا ئەم دڵنەوایە گەرمەی شێخی لەبەر دوو هۆ دەکرد:

١ـ هەراکەی موصڵ و ئەو ناهەقیەی لە کورد کرا بە شەهیدکردنی باوك و برا و خزمەکانی شێخ، هێشتا ڕقوقینی جەماوەر نەنیشتبۆوە و یەك دەنگ داوای تۆڵەیان دەکرد و سوارەی عەشایەر، بەتایبەتی هەمەوەند خۆیان ئامادە دەکرد پەلاماری موصڵ بدەن.

٢ـ هێزەکانی کورد بەڕابەریی شێخ دەتوانن ڕێگە لە هێرشو پەلاماری ڕووس بگرن و ڕێگەی هاتنە پێشەوەیان ببەستن و لە ناوەوەش هاوپەیمانێکی دڵسۆزی تورك بن دژی ئینگلیز و پلانەکانی، ئەوە هەر لەشکری شێخ بوو لە شەڕەکانی پێنجوێن، خانەقیندا ڕووسەکانی دەشکاند و بەروو دووا ڕاویدەنان.

کوردو شەڕەکەی شوعەییە

بەریتانیا و رووسیا ١٩١٤/١١/١٥ بانگەوازی شەڕ دەکەن لە دژی تورکیای عوسمانی و رۆژی دواتر ١١/١٦ هێرێکی بەریتانیا بەندەری فاو دەگرن و پێشڕەوی دەکەن بەرەو خاڵێ ستراتیژی شوعەییە لە باکووری رۆژئاوای بەسرە و لە ١٩١٥/١١/١٢ دەستی بەسەردا دەگرن و دادەمەزرێن . تورك دەیویست بە هەر نرخێك بێت نەو هێزە بگێڕنە دواوە... بانگی شەڕی پیرۆز و دەرکردنی کافرەکان درا. (سەید عەبدولڕەزاق ئەلحلو یەکەمین زانای شیعە بوو بە دەنگ بانگەوازەکەوە چوو، لە مانگی کانوونی دووەمی ١٩١٦ دا کەوتە رێگا بەرەو شوعەییە و لە شاری سەماوەوە نامەیەك بۆ جاوید پاشای والی بەغدا دەنووسێت: بیکە بە خاتری پەیامبەر و بنەماڵەکەی و فاتیمەی زەهرا بەپەلە فریامان بکەون، بەسرە لە مەترسییدایە و نیمەش زۆر پەرێشانین....

دوا بە دوای نەو، کاروانی موجاهیدین پەیتا پەیتا دەگەیشتن و کاروانی کوردیش بە رابەری کاك ئەحمەدی شێخ (مەبەستی شێخ مەحموودە) گەیشتنە جێ و کە هێزەکەی شێخ هادی سەرۆکی سەماوەش گەیشت پیاوەکانی هاواریان دەکرد (ثلثي الجنة لهادينا وثلث لكاك أحمد وأصحابه) دوو لە سێی بەهەشت بۆ شێخ هادی نیمە و سێیەکیشی بۆ کاك ئەحمەدی شێخ و هاوڕێکانی).[٣٤]

بەڵام زاناش هەبوو وەك شێخ حەسەن ئەلصەدر ئەیوت بەریتانیا بەو هەموو پێشکەوتنی چەکە نوێیانەوە هەرچی لە رووبدا بوەستێت وەك خۆڕێدانە نێو ئاگر وەهایە.(شێخ مەحموود بە هەزار سواری کورد و بە چەکی خۆیانەوە)[٣٥] و بەجلوبەرگی کوردی و کالەو پێتاوو نان و ئاوی خۆیان و تۆپشووی نانی نۆردووی خۆمالێ و خورمای عەرەبەوە.[٣٦]

شوکری مەحموود نەدیم دەڵێت: ٢٠٠٠ هەزار کورد و تورکمان و ١٢٠٠٠ هەزار عەرەب گەیشتنە شاری ناصریە[٣٧]، هەرچەندە بەپێی نەو دۆکۆمێنتانەی د. کەمال مەزهەر بینیونی هێزەکەی کورد بە ٣٠٠٠ سێ هەزار چەکدار دەخەملێنن، بەڵام عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی دەڵێت: ١٥٠٠ کورد بەشداری شەڕەکە بوون،هێزەکەی شێخ لە هۆزەکانی جاف، هەمەوەند، داودە و زەنگنە پێکهاتبوو، جا ژمارەیان هەرچەند بوویێت، عەرەبی (عێراق) نەو هاوکارییەی کوردیان بەرز نرخاند بەتایبەت سەردارانی کورد، وەك: (سمایل بەگی داودە، نامیقی عەلی ناغا نامۆزای و سەید ئەحمەدی خانەقا)[٣٨] لە رێگەی دووڕەوە هاتبوون و لە دوای شێخەوە نامادەی خۆبەختکردن بوون، لەشکرەکەشیان کۆك و پۆشتە دەهاتە بەرچاوان. کڵاو و مشکی و جامانەی هەڵپێچراوو ریش و دارو خەنجەری دەبان و قەزوێنی و بەپشتێن و جۆرەها تفەنگی وەك سێ تیر و پێنج تیر و داداش و ماوزەڕ و یابلی و فڕۆکەشکێن و برنەوو بەشانەوە و بە سواری ماینی رەسەن و ئەسپی کەحیلەوە. (بەرلە تفەنگی یازدە تیری ئینگلیزی لە کوردستاندا نەم تفەنگانە بەکاردەهێنران: وەرەندەڵ، حسکە، وەزر، حەمەتەقی، مەعدەن، لاکەل، ژێرساف، چەتە، سێ تیر، رووسی، قرینبەش

نموانەیە حسکەی لای خۆمان بێت کە تفەنگێکی کورتە و لە کوردەواری خۆماندا فیشەکیان بە تەرەقەی وەرەندەل بۆ پڕ کردووەتەوە)،[٣٩] هەندێك لەو تفەنگانە جۆری مارتینی، سنیدیو فینچستر، (قەپاغلی) بوون ناوی خۆمالێیان لێنرابوو، شێخ عوبیدوللای نەهری لە نامەیەکدا بۆ قائمقامی شاتاخ داوای هەندێك لەو تفەنگانە دەکات بەتایبەتی مارتینی.[٤٠]

هۆسە بەنێوبانگەکەی هۆزی شامییەی عەرەب بەڵگەیەکی بەهێزە، چونکە شێخ هادی مقەوتەر (مُقَوْطَرْ) دیارترین سەرداری شامییەکانە و سامان و دەسەڵاتیشی بێ سنوور بوو، بۆ دڵفرانی و بەخشندەییش بەتایبەتی لە پێناو شەڕەکەی شوعەیبەدا حاتەمی تەی پێنەدەگەیشت، نەمەش لەبەر چاوو دڵی نەندامانی هۆزەکەی و دۆستەکانیدا، نەوەندەی دیکە بەرز و خۆشەویستی کردبوو، جا نەگەر هەر لە چاوی هۆزەکەی نەویشەوە نەو پیاوە مەزنەی عەرەب و شێخی کوردان بەراورد بکەین، نەوا شێخ زۆر لە سەرە.

بەرەبەیانی رۆژی ٩١٥/٤/١٢ تاریك و روون هێزەکانی عەرەب و کورد لە سێ قۆڵەوە پەلاماری دوژمن دەدەن، هەرچەند دکتۆر عەلی نەلوەردی دەڵێت: شەڕەکە رۆژی ٩١٥/٤/٦ دەستی پێکرد و هەتا ٤/١٤ دەخایەنێت . شەڕەکە زۆرتر لە تۆپ بارانی ئینگلیزو هەوڵدانی هێرشبەران بۆ هاتنە پێشەوە تێپەڕی نەدەکرد لە رۆژی یەکەمدا، بەڵام دووەم رۆژ شەڕێکی قورس قەوما، هەرچەندە چەند کاتژمێرێکی خایاند، عەرەب و کورد و تورکمانەکان بە جۆرێك شکان هەر فریای راکردن کەوتن و سەرکردەی گشتی هێزەکانی تورکیش (سولەیمان عەسکەری خۆی دەکوژێت)[٤١] و نۆبالێ نەو شکستەش دەخەنە ملی کورد بە گشتی و عەرەب بەتایبەتی و لەو رۆژەوە عەرەب بە ناپاك (عرب خیانت) ناو دەبەن. (تۆفیق وەهبی لەبارەی شەڕەکەی شوعەیبەو کشانەوەی شێخ مەحمود و هێزەکەی بۆ شاری ناسریە دەڵێت: لە ناسریە تاوتوێ و پێشبینی جەنگەکەمان وەها دەکرد کە رەوتی روداوەکە روو لە سەرکەوتنی ئینگلیزەکانە، بۆیە بڕیارماندا نامەیەکیان بۆ بنوسین و منیش بینوسم.) م.ر. هاوار. شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خواروی کوردستان. ب١، لەندەن ١٩٩٠ ل. ٣٤٦

هەوت سەرداری کوردی بەشداربووی شەڕەکەشیان بە تۆمەتی کەمتەرخەمی گوللەبارانکرد، رەفیق حیلمیش دەڵێت رەشید پاشای خەڵکی سلێمانی و کۆنە پارێزگاری مونتەفیك و نامیقی عەلی ئاغا و چەندین کوردیان کوشت.

نەمین زەکی بەگ کە نەفسەرێکی سوپای تورك بوو لە شەڕەکەدا، راپۆرتێك بۆ سەرکردایەتی لەشکری شەشەمی تورك دەنووسێت لە برگەیەکیدا دەڵێت: (شوعەیبە شەڕی نێوان زانست و نەزانینە، رێو شوێنی کۆن (ی لەشکری تورك ن.ك، بەرامبەر) لێهاتوویی و ئەزموونی چەند صالەی نەفسەران فرای، میلس، دیلامین دا).[٤٢]هەروەها دەڵێت (سلێمان عەسکەری مێشکی بەوە ئاخنرابوو ئینگلیزەکان فرێبداتە ناو رووبارەکەوە و بیری هەر بەلای هێرشبردنەوە بوو نەك بەرگری و سەرکردایەتیش بە گوێیانەدکرد).[٤٣]

حەمە عەلی بڕای مەحمود پاشای جاف و کەریم بەگی فەتاح بەگ لە شەڕەکەدا بوون، مستەفای کوڕی کەریم بەگ لە دەمی باوکیەوە دەیگێڕێتەوە: کورد زیانێکی زۆریان بەرکەوت، تۆفیق وەهبی بەگ کە ئەفسەرێکی سوپای تورك بوو لە شەڕەکەدا، ئامۆژگاری شێخ مەحمود و حەمەعەلی دەکات، بە خۆڕایی کورد لە پێناو تورکدا بە کوشت مەدەن، ئەوانیش بە گوێی دەکەن و وەك عەرەبەکان دەکشێنەوە دواوە و دەگەڕێنەوە کوردستان. دیارە یەکەجار کشاونەتەوە شاری ناصریە، بۆیە تۆفیق وەهبی بەگ وتوویەتی (لە ناصریە تاوتوێ وپێشبینی جەنگەکەمان وەها دەکرد کە ڕەوتی ڕووداوەکان ڕوو لە سەرکەوتنی بەریتانیایە، بریارماندا نامیەك ئینگلیزەکان بنووسین و منیش بینووسم .) بروانە موحەمەد ڕەسوول هاوار، شیخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خواروو کوردستان . ب١،لەندەن ١٩٩٠

دەربارەی زیانی گیانی و قوربانییەکانی عوسمانی (تورك) و عەرەب و کورد لەو شەڕەدا شوکری مەحمود نەدیم دەڵێت زیانەکان دەگەیشتنە ٦٠٠٠ هەزار کوژراو و بریندار، [٤٤] لەوە ناچێت تورك زۆر گوێیان بە خوێنی ئەو خەڵکە دابێت و ژمارەی کوژراوو بریندارەکانیان تۆمار کردبێت، بەڵام (ئینگلیزەکان بەپێی ڕاپۆرتی خۆیان، ژمارەی کوژراوو بریندارەکانی خۆیان بە ١٢٥٧ سەرباز و زیانی دوژمنیشیان بە دوو ئەوەندە داناوە)[٤٥].

پێدەچێت ئەو دەمە ئینگلیز کوردیان لە نێزیکەوە ناسیبێت، بۆیە لە بەڵگە نامەیەکیاندا بەناونیشانی (دوژمنە چاوەڕوان نەکراوەکانی ولاتی میسۆپۆتامیا)[٤٦]دا دەربارەی سوارچاکی کورد لەو شەڕەدا نووسیویەتی: (ئەوان شەڕکاری گورج و گۆڵ و دوژمنێکی ترسناکن). هاموستا عەلائەددین سەججادی لە ڕشتەی مروارى بەرگی ١ ـ ٨ لاپەڕە ٢١٨ دا ڕووداوێکی نوکتە ئامێزمان لەمەڕ شەڕەکە بۆ دەگێڕێتەوە پڕ لەپەندو ئامۆژگاری: (لەشەری شوعەیبە ١٩١٤ ـ ١٩١٨ خەڵکێکی زۆریان نارد بوو بۆشەڕ، لەمانە گەلێکیان کوردبوون، لەشوعەیبە شکابوون و گەڕابوونەوە بەغدا، یەکێ لەکوردەکان ماینەکەی کوژرابوو بەپێ ئەڕۆشت و لەبەرخۆیەوە هەرنەیوت " دەك خوابتگرێ سوڵتان ڕەشاد! تۆ کە بەغات هەیە نیتر بەسرەت بۆچیە واشەڕی لەسەرنەکەی و ئەم عالەمە بەکوشت نەدەی .؟ ")

هەرچەندە تورك شەڕەکەیان بەناوی شەڕ لە پێناو یەزدانداا (جیهاد) دەکرد، چەند ڕۆژێك بەر لەشەڕەکە لە ڕێگەی (عثمان مظهر)ەوە چل هەزار لیرەیەکی ئالتونیان بڵاوکردەوە، بەڵام چەکدارانی هۆزەکانی عەرەب هەرنەوەندەی فڕۆکەیان بە ئاسمانەوە بینی، خۆیان خزاندە نێو دارخورماکان و کە تورکیش شکان، خێرا لە دواوە پەلاماریان دان و لە کوشتن و ڕوتکردنەوەیان دەستیان نەدەپاراست، دەیانوت بەپێی سوورەتی (الرّوم) تورك لە نێو چەوانیان نووسراوە ژێر بکەون! نەجۆرە هەڵوێستە لە چەندین شەڕدا نەوەندە تورك بێزار دەکات مۆری عەرەبی ناپاك (عَرَب خیانت) بنێن بە تەوێڵیانەوە و جەمال پاشا بڵێت تورك دە لە صەدیان ترسنۆکن بەڵام عەرەب دە لە صەدیان ئازان.[٤٧] ئەحمەد ئەوراق سەرکردەی پایەبڵندی سوپاش دەڵێت (دوای زالبوون

بەسەر ئینگلیزدا لە شوعەیبە، نۆرەی عێراقییە خۆفرۆشەکان دێت .)[٤٨] ئەم کابرایە رۆژێك ئەم لێدووانەی داوە کەلە هەموو جەنگەکانی عوسمانیدا عەرەب و کورد قوربانی پێرانداوە وەك لە تورك!

شەڕی شوعەیبە چەند ناوەرۆکێکی گرنگی لەخۆگرتبوو، هەر بۆ نموونە:

١ـ ئەوە یەکەمین رووبەڕووبوونەوەی سەربازیی نێوان بەریتانیا و کورد بوو، سێبەری خۆیشی لەسەر پەیوەندی داهاتوویان دانا لەگەڵ ئینگلیز و تورکیشدا و تاڕادەیەك لە دەستی یەکتریش شارەزا بوون... ئینگلیز هەستیکرد پێویستیان بە کورد هەیە شەڕی تورکیان بۆ بکەن، تورکیش کوردیان بە بەشێك لە خۆیان دەژمارد! ئینگلیز گەر (عێراق)یشی داگیر نەکردبایە گرنگ نەبوو بەتایبەتی هێشتا نەوتە نەحلەتییەکە نەدۆزرابووە و چاوی هیچ داگیرکارێکی سوور نەکردبوو.... بەڵام لە دەستدانی (عێراق) خراپ بەسەر تورکدا دەشکایەوە و متمانەی موسڵمانانی ناوچەکەی بە توانا و دەسەڵاتی سوڵتانی موسڵمانان لەق دەکرد، بۆیە پێویستە بەهەر نرخێك بێت دوژمن بگێڕنە دوواوە و هیچ نەبێت لە کەنداوی فارس / عەرەب دا مۆڵیاندەن.

٢ـ شێخ گومانی لە سەرکەوتنی ئەڵمان و تورك پەیدا کردو ئەنجامی شەڕەکەی لە بەرژەوەندی بەریتانیا و هاوپەیمانەکانیدا دەبینی نەك وڵاتی عوسمانی نەخۆش و دەردەدار کە هەر پەلێکی بەدەست داگیرکارێکەوەیە، بۆسفۆر و گەرووی دەردەنیل و کلیکیا بەدەست فەرەنساوە بوو، (عێراق) بە عەرەبستان و کوردستانیەوە بەدەست ئینگلیزەوەیە، ئەزمیر و ناوچەیەکی فراوانی دەوروپشتیشی بەدەست یۆنانەوەیە.

٣ـ شێخ مەحمود ناگاداری ئەوەش بوو کە صائی ١٩٠٩ سوڵتان حەمید لەسەر تەخت هێنرایە خوارەوەو سوڵتان رەشاد (موحەمەدی پێنجەم) لە جێگەی دانرا، موسڵمانان چۆن بە کوڵ دەگریان و خەمباری و ماتەمینی خۆیان دەردەبڕی.[٤٩]

هەستە ئاییە هەڵچووەکە لە چەند شتێکدا خۆیدەنواند: ١ـ سوڵتانی عوسمانی و خەلیفەی موسڵمانان سەرکەوتوو و تەمەندرێژ بێت. ٢ـ پاراستنی خاکی پیرۆزی موسڵمانان لە کافران و گاڵاوی نەکەن. ٣ـ دوورکەوتنەوە لە ناوەرۆکی ئایینەکەو پەیڕەوکردنی کۆمەڵێك باوەڕی پڕوپووچ، بۆ نموونە، کە پەتای رشانەوە بڵاوبووەوە، کۆڵکە مەلاکان رێگەی خۆپاراستن و چارەسەرکردن لەو خەڵکە بەستەزمانە دەگرن و دەڵێن ئەوە لە خواوە هاتووە، سوپاسی بکەن، دەنا لێتان دەڕەنجێت! ئەگینا هەر نەوهەستی ئاینییە هەڵچووە و سوڵتان پەرستییە کە دژی هێز و توانای سەربازیی ئینگلیز بووەوە،ئینگلیز سەرکەوت، هەر نەو هەستی سوڵتان پەرستییەش کە دژی تورکە شۆڤێنییەکان (کۆمەڵەی یەکێتی و کەمالییەکان) بووەوە شۆڤێنییەکان سەرکەوتن، هەروەها بەرامبەر بە گەلانی بالکانیش هەر بالکانەکان سەرکەوتن ولایەنگرانی سوڵتان و سەڵتەنەت ژێرکەوتن.

٤ـ دوورکەوتنەوە لە راستە رێگەی ئاینی پیرۆز، هەستێکی چەواشەی هێنابووە گۆڕێ، عوسمانییەکان

بەرامبەر پێشکەوتنی زانستی و تەکنەلۆژی ئەورووپا دەستەپاچە بوەستێ و دەستەلاتیان هەر بەسەر گەلانی نەخوێندەوار و دواکەوتەو بێهێزدەوە هەبێت، کوردیش لە هەر سێ بوارەکەدا یەکەم بوو!!

ئەگەر هێز لە ئارادا نەبوایە رژێمی سەلتەنەت بە ئاسانی نەدەرووخا، لە کاتی دەنگدانی ئەنجومەنی نیشتمانیی تورکدا، بوو بە هەراو بێنە و بەردە لە هۆلەکەدا، سەرۆکی ئەنجومەن بە ناچاری سووک و ئاسان رایگەیاند: بە زۆرینەی دەنگ سەلتەنەت هەلگیرا!!

ئەو تووندوتیژییەی ئەوان بەرامبەر ئاین و هەستی ئایینی بەکاریان دەهێناو رێگەی چاوسوورکردنەوە و تۆقاندنیان دەگرتە بەر، شێخ پەیرەوی نەدەکرد، بەراستی روو لە خوا بوو، دڵی نەدەهات ئازاری دەوروپشتەکەی بدات و ئەو هێزەشی نەبوو وەکو فەیسەڵی کوڕی حوسەین بە هەردوو چەکی دیپلۆماسی و سەربازیی کێشەکە لە بەرژەوەندی خۆی بەلادا بخات. شێخ دڵی نەدەهات لە گوڵ کاڵتر بە مستەفا پاشا بڵێت کە تورک بە خوێنی تینوو بوون و لە شێخیان دەویست رادەستی ئەوانی بکات.

کەواتە دەبوو شێخ چ تووڵە رێگەیەک بگرێت بیگەیەنێتە ئامانج؟ هەروەک بەهەشتیی شێخ لەتیفی کوڕی لە وەڵامی نامەیەکی شاعیری گەورەی کورد مامۆستا نەحمەد هەردی دا بەپێنج خشتەکییەکی کوردی - فارسی کەکۆتایی هەموویان بەجۆرەیە کە دەڵێت[٤٠]:

(حاڵ کە وایە ئەی برادەر چیست فەرمانی شوما)

بەڕاستی شێخ مەحموودکەوتبووە گێژاوێکی قوڵەوە: عوسمانیەکان ئاسیا و بەشێکی نەورووپا و چەند وڵاتێکی ئەفریقایان بەدەستەوەیە، سوڵتانی تورک جێگری پەیامبەر و سێبەری یەزدانە، زۆرێکی زەبەلاحی وەک ئەڵمانیای لە پشتە، نیوەی کوردستان و عێراقیشی بەدەستەوەیە، ئینگلیز و رووسیاش هەریەکەیان بەشێکی کوردستان و عێراق و بەشێکی ئێرانیان بەدەستەوەیە، ئەڵمانیاش هێزی سەربازی لە ناوچەکەدا نییە، بەڵام بە کرێگیراوو سیخوڕەکانی زۆر چالاکن.

هێزەکانی ئینگلیز زۆری نەمابوو شاری بەسرە داگیر بکەن، چەند زانایەکی ئایینیی شیعە لە نەجەفەوە بروسکەیەک بە مۆری هەموویان دەنێرن بۆ شێخ خەزعەلی میری ئەهواز ئەمە دەقەکەیەتی: (بەناوی شەریعەتی موحەمەدەوە پێویستە لەسەرتان لەگەڵ موسڵمانانداو راپەڕن و بە گیان و سامان پارێزگاری بەسرە بکەن نەکەوێتە دەست (کافران). ئەمە بڕیارێکی شەرعییە و هەموو موسڵمانانی ئێران و عوسمانی (موسڵمانانی سنووری دەوڵەتی ئێران و دەوڵەتی عوسمانی. ن.ک) دەگرێتەوە بێ جیاوازی، جەنگی پیرۆز بەرپا بکەن بە گیان و سامان، یەزدان هێزی سەرکەوتنتان پێدەبەخشێت، ئەم بڕیارە بە هەموو هۆزەکان رابگەیەنن و بە پەلە ئاگادارمان بکەنەوە لە هەنگاوەکانتان)، بەڵام شێخ خەزعەل بایەخی پێنەدان و لەوەڵامدا دەڵێت بەوپێیەی لە ژێر چاودێری ئێراندام پێویستە بێلایەن بم. شێخ موبارەک میری کوێتیش لە کۆبوونەوەیەکدا بە ئامادەبوونی نوێنەرانی عەرەبو بەریتانیا دەڵێت: من مسوڵمانێکی عوسمانیم، پەرۆشی

ناین و دەوڵەتەکەم، قینم لەو کەسەیە زیانیان لێدەدات، بەڵام لەگەڵ ئینگلیزیش لەسەر کارێك پێکهاتووم کەلکی خۆم و میللەتەکەشی تێدایە، نامەوێت کەسیش تانە و تەشەریان لێبدات هەرچەند خۆشمناوێن و ناینمان جیاوازە.[٥١] ئەو دوو سەرکردە عەرەبە و شەریفی مەککە و کورەکانی و هیتریش بەرچاویان روونبوو، خۆیان بەلای بەریتانیادا ساغ کردبووەوە، ئەو دەمە میسر و هیندستانیش لە ژێر دەستی بەریتانیادا بوون . سەریازە هیندەکان خۆیان لە پێناو ئینگلیزدا بەختەکرد، بەڵام سەبارەت بە داگیرکردنی عێراق باوەڕیان وەهابوو ئەوە خاکێکی پیرۆزە و نابێت پۆستالێ سەربازە ئینگلیزەکان گلاوی بکەن، بۆیە سەرپێچی فەرمانەکانیان دەکرد و جار جارەش دەچوونە نێو (دوژمنەوە).

دوا بە دوای شەڕەکەی شوعەیبە سەرەتای مانگی نیسانی ١٩١٤ و سەرکەوتنی ئینگلیز، ئیتر پێشڕەویدەکەن بەرەو ژوور و لە ١٩١٥دا بەسرە، ناسریە و کوتیش دەگرن و لە ١٩١٧دا دەتوانن بەغدادو لە ١٩١٨دا بەشێکی ویلایەتی موصڵیش داگیر بکەن و هەر لە ١٩١٥وە ولاتی میسۆپۆتامیا (عێراق) بە گشتی لە تورکەوە کەوتە دەست بەریتانیا کە دوو داگیرکاری زۆر جیاواز بوون لە یەکتر و دانیشتوان بە گشتی لە هەموو رووبەکەوە بووژانەوە، ئیشو کار گەشایەوە و بازاڕەکان جوڵان و پارە بلاوبووەوە، ئینگلیزەکان هەموو شتێکیان دەکڕی و پارەی چاکیشیان دەدا، بەپێچەوانەی تورکەوە کە پارەیان بە هیچ نەدەدا و زەوتیان دەکرد.

مانەوەی ئینگلیزەکان لە ولاتەکەدا گۆڕانکاری بەرچاوی بەسەر ژیانی هاوڵاتیاندا هێنا و لەولاشەوە دوای مۆرکردنی ناگریەستی مۆدروس ٩١٨/١١ تورك خۆیان دایە دەست هاوپەیانە سەرکەوتووەکانەوە کە هێزەکانیان گەیشتبوونە پایتەخت و بارودۆخێکی رامیاری نوی هاتە کایەوە، یەکێتییەکان و بەتایبەت ئەفسەرەکانیان کون نەبوو خۆیانی تێدا بشارنەوە، جلو بەرگی سەربازیان لێ تەوق بوو فڕێیان دەدا، موستەفا پاشای یامولکی کوردی خەلکی سلێمانیش سەرۆکی دادگای یاساکانی عورفیی (یاساکانی قەرەقوش) لە ١٩٢٠/٥/٢٠دا فەرمانی لە سێدارەدانی بۆ مستەفا کەمال دەرکرد.

گەلانی چەوساوەی بندەستی تورکیش بەتایبەت ئەرمەن و جولەکە سەر بەرز دەکەنەوە و دەدەنە پاڵ هاوپەیمانان، ئەفسەرانی عەرەب و کوردی نێو سوپا دۆڕاوەکەی عوسمانییش کەوتنە شانازیکردن و خۆهەڵکێشان بە خالید و صەڵاحەدینەوە، وەك چۆن پێشتر ئەفسەرە تورکەکان شانازییان بە جەنگیزخانەوە دەکرد، لەو ئەفسەرە کوردانە ئەمین زەکی، تۆفیق وەهبی و رەمزی فەتاح لە نێوان تورك و ئینگلیز و کورددا نیشتمانپەروەری کورد و هەواداری ئینگلیز بوون.

پەیمانی مۆدروس ١٩١٨/١١/٣٠ لەسەر پشتی کەشتییەکی بەریتانیا لە دەریای ئیجە لە نێوان هاوپەیمانان و تورکدا مۆرکرا، ئینگلیز رێگەی بە نوێنەری فەرەنسا نەدا تەنانەت لە مەراسیمی مۆرکردنی پەیماننامەکەشدا ئامادەبێت!!

بەندی حەوتەمی مۆدروس رێگە بە هێزەکانی بەریتانیا دەدات هەر ناوچەیەکی ستراتیژی لە ولاتی عوسمانیدا داگیر بکات و بەپێی بەندی شازدەش هەموو هێزەکانی عوسمانی لە ولاتی نێوان دوو رووبارەکەدا دەبێت خۆیەدەستەوە بدەن.

دوا بەدوای مۆرکردنی پەیمانی مۆدروس بە تورک، جاوید پاشای سەرۆک وەزیرانی سەربە "یەکێتی" دەست لە پۆستەکەی دەکێشێتەوە و تۆفیق پاشای سەر بە سولتان کابینەیەکی نوێی وەزیران دادەمەزرێنێت هەتا بەهاری ۱۹۱۹ کە فەرید پاشای زاوا (زاوای سولتان) پۆستی سەرۆکایەتی وەزارەت وەردەگرێت.

داگیرکردنی بەغدا گورزێکی گران بوو بەر عوسمانییەکان کەوت، متمانەی موسڵمانانی بە سولتان و لەشکرەکانی لەقکردبوو، بۆ سەندنەوەی ئەو خاکە پیرۆزە لە ژەنەراڵ مۆد کە صەد هەزار کوژراوو بریندار دابوو بۆ رزگارکردنی لە چنگی عوسمانییەکان (لەشکرێك لە ۳۸۰۰۰ هەزار سەرباز ئامادە دەکەن کە بەشێکی کوردبوو بە نێوی هێزەکانی هەورە بروسکە (ئیلدرم) لە ژێر چاودێری شەستوپێنج ئەفسەری ئەڵەمانیاو سەرکردایەتی فیلد مارشاڵ فالکینهاین کە پێشتر وەزیری جەنگی ئەڵەمانیا بوو، دوای سەرنەکەوتنی مارشاڵ فۆن مولتکە لە جەنگی مارن دا، وەك سەرۆك ئەرکانی لەشکرەکانی ئەڵەمانیا دەچێتە جێگەی ئەو، بەڵام ئەمیش لە شەڕەکانی ڤیردان دا لە ۱۹۱٦دا دژی فەرەنسا ٦۰۰,۰۰۰ شەش صەد هەزار قوربانیدابوو، بەو هۆیەوە لە سەرکردایەتی دوورەخرێتەوە، لە تورکیاش مستەفا کەمال لە کۆبوونەوە تایبەتەکاندا رەخنەی توندوتیژ و بەسفت و سوێی لێدەگرت).[٤٢]

ئینگلیز وەك لە رێککەوتنەکەی مۆدروس دا گۆڵێکی لە فەرەنسا کرد، دواتر لە کۆنگرەی "یالتا"شدا لەگەڵ فەرەنسادا دوویەدوو بێ ئاگاداری ستالین رێکدەکەون و ژمارەیەکی زۆر لە سەرکردە نازیەکان رزگار دەکەن و گۆڵێك لە یەکێتی سۆڤێتیش دەکەن، ستالین زۆر نیگەران بوو، رەخنەی توندی لێگرتن و وەك کاردانەوەیەك بەرامبەر هەڵوێستی نادۆستانەی هاویەیانەکانی لەبری ئەوەی بەپێی رێککەوتنی نێوانیان هێزەکانی بنێرێتە باشووری ئەڵەمانیای داگیرکراو، دەیانباتە بەرلینی پایتەخت و لە ئەنجامدا هەموو ئەڵەمانیا و بەرلینیش دەکرێن بە دوو کەرتەوە و کەرتی رۆژهەڵات راستەوخۆ کەوتە بندەستی سۆڤێتەوە و حکومەتێکی کارتۆنییان تێدا دامەزراند.

پەیمانی سایکس بیکۆ و ویلایەتی موصڵ(باشووری کوردستان)

بەپێی پەیمانی سایکس بیکۆ کە ١٩١٥ لە نێوان نوێنەری بەریتانیا مارك سایکس جێگری وەزیری جەنگ و نوێنەری فەرەنسادا جۆرج بیکۆ وەزیری دەرەوەدا گرێدرابوو، بەریتانیا دەستبەرداری ویلایەتی موصڵ دەبێت بۆ فەرەنسا، چونکە نەیدەویست لە دەستکەوتەکانی جەنگدا ئەو ناوچانەی دەکەونە ژێر دەستیان بکەونە لا تەنیشت و دراوسێی ئەو ناوچانەی دەبنە بەشە دەستکەوتی رووسیا، بەڵام دواتر هەستیانکرد هەڵەیەکی گەورەیانکردووە و دەبێت بە هەر نرخێك بێت راستیبکەنەوە، بارودۆخە نێودەوڵەتییەکەش بۆ وەها کارێك لەباربوو، رووسیا بە هۆی بەربابوونی شۆڕشی ئۆکتۆبەرەوە هێزەکانیان لە بەرەکانی جەنگ کێشایەوە نێو سنوورەکانی خۆیان، فەرەنساش لە رووی هێزی سەربازیی وشکانی و دەریایی و دەستکردنەوەی دیپلۆماسییدا لەگەڵ بەریتانیا بەراورد نەدەکران، بەڵام داگیرکردنی ویلایەتەکەش لەلایەن بەریتانیاوە پێچەوانەی پەیمانی سایکس بیکۆ بوو، ئەوەش گرێیەك نەبوو ئینگلیز بۆینەکرێتەوە. لوید جۆرج دەڵێت: (کلێمنصۆ لە لەندەن پرسیاری لێکردم ئاخۆ داوای چی لە فەرەنسا دەکەم؟[٥٣] یەکسەر وتم ویلایەتی موصڵ، ئەویش بێ چەندو چوون پەسەندی کرد).[٥٤] بەم هۆیەوە بوو بەریتانیا هەرچەند لە ئەنجامی جەنگی یەکەم تەواو دڵنیاش بوو کەلە بەرژەوەندی هاوپەیمانەکانە کەچی زۆر بە پەلە و تەنگەتاو بوو، چەند هەفتەیەك بەر لە کۆتایی جەنگو راگەیاندنی پەیمانی مودروس و خۆبەدەستەوەدانی دەوڵەتی عوسمانی لە ١٩١٨/١١/٣٠دا، تەنها بۆ ئەوەی بەر لە راگەیاندنی کۆتایی جەنگ چەند هەنگاوێك لە موصڵ بچنە پێشەوە دوو هەزار سەربازیان بە کوشتدا و لە باشوور و باشووری خۆرهەڵاتی باشووری کوردستانەوە (ویلایەتی موصڵ) چەند فرۆکەوتن پێشڕەوییانکرد و (١٩١٨/٤/٢٨ شاری کفری، ٤/٢٩ توزخورماتوو، ٥/٧ کەرکووك داگیر دەکەن هەرچەند سێ هەفتە دواتر تورك دەگەڕێنەوە و دەریاندەکەن، بەڵام ئەوانیش زۆر خۆیان نەگرت و دوای ماوەیەکی کورت چۆڵیانکرد).[٥٥]

دکتۆر لازاریف دەڵێت لەگەڵ سەرکەوتنی شۆڕشی ١٩٠٨دا (بەهارێکی کورت) لە ژیانی کورددا دەستیپێکرد، بۆ یەکەمین جار لە مێژووی کورددا شەریف پاشا و شێخ عەبدولقادری شەمزینی (شەریف پاشای خەندان و عەبدولقادری کوڕی شێخ عوبێدوڵڵای شەمزینی . ن.ك) و ژمارەیەك سەرداری ناسراوی کورد کۆمەڵەی (تەعالی و تەرەقی کوردستان) دادەمەزرێنن و نۆرگانی (کورد تەعاون و تەرەقی غەزەتەسی) بڵاودەکەنەوە.[٥٦]

کورد کە لە ئینگلیزو تورك هیوابڕاوبوون، رووەکەنە رووسەکان و دڵێکیان بەوان خۆشبوو کە گوایە قەڵای ئاشتی و پشتیوانی گەلانی چەوساوەن، کۆمەڵەی نیشتمانیی کوردستان پەیوەندییان لە تەکدا دەبەستن و بەڵێنی سەربەخۆییان پێدەدەن و کوردیش لە بەرامبەردا کارئاسانییان بۆ دەکەن لە هەرێمەکانی نازەربایجان و بتلیسەوە پێشڕەوی بکەن بەرەو قوڵایی کوردستانی باکوور و دەستبەسەر ناوچەیەکی فراواندا

بگرن. هەر بەو هۆیەشەوە کورد توانی لە رێگەی رێکخراوە رامیارییەکانییەوە، وەک کۆمەڵەی بەرزی کوردستان (جمعیت تعالی کوردستان) ورێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان (تشکیلات اجتماعیە) و کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان (جمعیت استقلال کوردستان) شەریف پاشا بکاتە دەمراست و بە ناسانی دەنگی کورد بگەیەنێتە کۆنگرەی ناشتی لە پاریس و جەخت لەسەر ئەوە بکەن کورد نایەوێت چیتر لەژێردەستی تورکدا بژین. شێخ مەحمودیش لە سلێمانییەوە داواکارییەکانی کورد بە نوێنەرانی خۆیدا دەنێرێت بۆ شەریف پاشا، بیانخاتە بەردەم هاوپەیمانان، شەریف پاشاش خودی خۆی لە نێو هەر هەموو رووناکبیرانی کورددا هەر ئەو داوای دەوڵەتێکی سەربەخۆی دەکرد بۆ کورد، ئەوانیدیکە داوای مافی کولتووری، نۆتۆنۆمی، فیدرالی لە چوارچێوەی تورکیادا دەکرد، شەریف پاشا بە زمانی ئەوروپاییەکان و بیرکردنەوەی خۆیان لەگەڵیاندا دەدوا، بە زمانی دۆکۆمێنت سنوورەکانی ولاتی کوردستان دەخاتە بەرچاویان کە جوگرافیاناسی فەرەنسایی رێکلۆس لە سەدەی نۆزدەدا دیاریکردبوو، حوزەیرانی ١٩١٩ش سرپرسی کۆکس لە مەرسیلیا لەگەڵیدا کۆدەبێتەوە بەو مەبەستەی بەریتانیا بزانێت داواکارییەکانی کورد چین و بەر لە کۆبوونەوەکان راستەوخۆ ئاگادار بێت، بەعۆزە شەریف پاشا مەردانە و دڵسۆزانە مافەکانی کورد لە برگەکانی ٦٢، ٦٣، ٦٤ی پەیمانی سیڤەردا جێگیر دەکات و بە فەرید پاشای سەرۆک وەزیرانی تورکیاشی مۆر دەکەن.[٥٧] بەڵام لە بەختی تورک و نەگبەتی کورددا لە سەردەمی راسپۆتینداو لە بەهاری ١٩١٧دا لە شاری پیترۆسبۆرگی رووسیا شۆڕشێک هەڵدەگیرسێت.

لە پەیمانی نێوان بەریتانیا و فەرەنسادا کە ١٩١٥ لە نێوان نوێنەری بەریتانیا مارک سایکس جێگری وەزیری جەنگ و نوێنەری فەرەنسادا جۆرج بیکۆ وەزیری دەرەوەدا مۆرکرا و هەر بە ناوی خۆشیانەوە بە (سایکس بیکۆ) ناسراوە. سایکس لە بیرەوەرییەکانیدا دەڵێت لەگەڵ جۆرج بیکودا میراتییەکەی دەوڵەتی عوسمانییان لەبەردەستدابوو، وەک قاڵبێک کێک بە چەقۆی بڕیارەکان میراتییەکەمان دابەش دەکرد. (کورد دەبێت بڵێت لەو قاڵبە کێکە گەورەو چەور و نەرمە تەنهاو تەنها هەر من بەشە هەتیوانەیەکیشم بەرنەکەوت! ن.ک.)

جەماوەری برسی و ستەمدیدەی ژێر چەپۆکی ناسنینی قەیسەر رادەپەڕن و دەڕژێنە سەر شەقامەکانی شار و داوای نان دەکەن، سەربازەکانی قەیسەر فەرمانی تەقەکردن پشتگوێی دەخەن ـ قەیسەر ـ بە پەلە لە بەرەکانی جەنگەوە دەگەڕێتەوە و لە رێگادا دەستگیر دەکرێت و لەبەردەم دەستەلاتی کاتیی ولاتدا وازدەهێنێت لە دەسەلات بۆ میخائیلی برای، ئەویش بۆ سبەینێ وازی هێناو ئەچووە ژێر ئەو بارە قورسە، هەرچەندە حکومەتە کاتییەکە لاواز و بێ سەرو بەرەش بوو، رابەرەکەی پیاوێک بوو بەناوی کرنسکی، بەڵام پیاوی فەرمانڕەوایی نەبوو، هەرئەوەندە بوو وتاربێژێکی بە توانا بوو.... ئەڵەمانیا و رووسیا لە جەنگدا بوون دژ بە یەکتر.... ئۆلیانۆف ناوێکیان لە بەرلینەوە بە شەمەندەفەرێکی داخراو گەیاندە کەنارەکانی

دەریای بەڵتیق بۆ دژایەتیکردنی قەیسەر و نەیاندەزانی نەمە ئەو کەسەیە سەرکردایەتی گەورەترین شۆڕش دەکات لە مێژوودا و لە ماوەیەکی کورتدا دەوڵەتێکی زلهێز دادەمەزرێنێت بەنێوی یەکێتی سۆڤیەت و ڕێڕەوی مێژووی ڕووسیا و ناوچەکە و بگرە هەموو جیهانیش دەگۆڕێت، نۆلیانۆف ئەو پێشەوا مەزنە بوو دواتر بە فلادیمێر لینین دەناسرێت.

کرنسکی هەر وتار دەخوێنێتەوە و جەماوەر دەهێنێتە جۆش و خرۆش، لینینیش بە هێمنی و لەسەرخۆ کاریدەکرد و دوورییش دەپروانی، نۆڤەمبەری ٩١٧ شۆڕشێکی بەسەر ڕاپەڕینەکەدا کرد،[٤٨] دەستەڵاتە کاتییەکەی هەڵوەشاند و بەڕێوەبەرایەتییەکی نوێی دامەزراند و یەکەم هەنگاویش لە جەنگی جیهانی یەکەم کشایەوە بۆ ڕزگارکردنی گیانی ئەو سەربازانەی لە پێناوی هیچدا دەکوژرێن و هێزەکانی گێڕایەوە ناو سنوور و بەم هەنگاوەش لەشکری شەشەمی تورکی لە قەفقاسیادا لە تێکشکانێکی گەورەی مسۆگەر ڕزگارکرد، چونکە لەشکری تورك ماندوو، نەخۆش، برسی و بێ ئازووقە بوون جگە لە گەندەڵی سەرکردەکانیش.

لینین وەک چاکەدانەوەی نەڵەمان، ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی نەنەدۆڵ چۆڵ دەکات و نەردەهان و باتۆم و قارسیش دەداتەوە بە تورك، نەنوەر پاشاش لەوێوە بەرەو باکۆ دەکشێت و هێزی نەڵەمانیاش دەگاتە قەفقاسیا و ئینگلیزیش ١٩١٨ شاری باکۆ داگیر دەکەن، ئەم ڕووداوانە لەبەرژەوەندی تورك بوون، هەموو ئەو ناوچانەی لە شەڕەکانی ١٨٧٧ و ١٩١٤دا لە دەستیاندابوو، وەریانگرتنەوە، بەڵام سەرئەنجام هەر هەموو وڵاتانی عەرەب و ویلایەتی موسڵ (کوردستانی خواروو) شیان لە دەست چوو.لەم گۆڕانکارییە گەورانەداو دابەشکردنی سەرزەمینەکانی بندەستی دەوڵەتە گەندەڵ و دارزیو و ملهوڕەکەی عوسمانیدا،زەرەرمەندی هەرەگەورە و مایەپووچ گەلی کورد بوو.

شێخ مەحموود لە نێوان هەڕەشە و دڵنەواییکردنی تورکدا

ڕێککەوتنەکەی بەغدا لەنێوان

بەریتانیا ـ فەیسەڵ ـ شێخ مەحموودا

ڕووسیا و شێخ و نامەونامەکاریی

یەکەمین کابینەی وەزیرانی حکومەتی مەلیك مەحموود

بەرلەوەی یەکەمین جەنگی گێتی لە ١٩١٨/١٠/٣١دا ڕابگێرێت، بەریتانیا بۆ دابینکردنی پچڕینی ویلایەتی موصڵ و لکاندنی بە عێراقەوە و چنینەوەی دەستکەوتەکانی جەنگ بەتایبەتیش دەستبەسەرداگرتنی بیرە نەوتەکانی کەرکوك کە بەشێکی گرنگی ویلایەتی موصڵەو تورك هێشتادەستی لێهەڵنەگرتووە، پێویست بوو بەریتانیا بۆ سەنگین کردنی تای تەرازووی خۆی چەند شارێك لە کوردستانی باشوور بگرێت و کارتی بەهێزی بەدەستەوە بێت بەرامبەر پلانەکانی تورك کە سیخوڕو چلکاوخۆرەکانیان

کلکیان له کەرکووك و سلێمانی تۆزی دەکرد.[٥٩] ئەوەبوو رۆژی ١٩١٨/٤/٧ کەرکووك و هەولێر دەگرن، تورکیش دەیانویست دۆستایەتی شێخ مەحمود نەدۆڕێنن و له ژێر باڵی خۆیاندا بیهێڵنەوە، نەبا ئینگلیز هەڵیفریوێنن و روو بکاته ئەوان، هەرئەوەندەشیان بۆ کرا بەرله کشانەوەیان لە سلێمانی سەرپشکی بکەن بەناوی ئەوانەوە وەك نەقیبی سادات ناوچەکە بەڕێوەبەرێت، بەڵام شێخ له دڵدا باوەڕی به کۆمەڵەی یەکێتی نەبوو، هەرگیز خۆێنی بەناهەق رژاوی شێخ سەعیدی باوکی و شێخ ئەحمەدی برای و خزمەکانی بیرنەدەچووەوە که له هەراکەی موصڵدا "یەکێتییەکان" شەهیدیان کردن.

شێخ مەحمود ئەو دەمە کەوتبووە قەیرانێکی رامیاریی قورسەوە له نێوان دوو دوژمنی دەرەکیی بەهێز لەلایەك و ناحەزانی ناوخۆش لەلایەکی دیکەوەکە بەسەر دوو دوژمنە دەرەکییەکەدا دابەشبوو بوون.

شێخ دەیزانی نابێت هەموو هێلکەکان بخاته سەبەتەکەیەوە، بەوپێیە بەناوی تورکەوە فەرمانڕەوایی دەکرد و لەژێرپشەوە بەنهێنی نامەیەك بۆ ویلسن دەنوسێت داوا لە بەریتانیا دەکات دەوڵەتێك بۆ کورد دابەزرێنێت به سەرۆکایەتی خودی شێخ و له ژێر چاودێری ئەواندا، بەڵام هێزەکانی تورك کتوپڕ دەگەرێنەوە کەرکووك و داگیری دەکەنەوە و دەستەکەی شێخ مەحمودیش دەکەوێتە روو، نامەکەش کە بە هۆی (عیزەتی تۆپچی "عیزەتی فاتە" و ئەحمەد فایق "ئەحمەدی تاپۆ")[٦٠] وە ڕەوانە کرابوو بەهۆی چلکاوخۆر و جلخوارەکانەوە دەکەوێتە دەست تورك و هەر بە هاوکاری ئەوانەش بە فێڵ شێخ دەستگیر دەکەن و ڕەوانەی کەرکووك دەکرێت و لەوێشەوە دەدرێت بە دادگای سەربازی لە موصڵ و رۆژی ١٩١٨/٨/٣٠ فەرمانی لە سێدارەدانی بەسەردا دەسەپێنن.

کاربەدەستانی تورك بەهۆی سیخوڕو بەکرێگیراوو جلخوارەکانەوە کەم و زۆر ئاگاداری چالاکییەکانی شێخ بوون و رۆژانە زانیارییان بۆ دەچوو، بەو جۆرە چەندین خاڵیان لەسەر تۆمار کردبوو وەك:

١ـ پەیوەندیکردن بە (سەرداری بۆکان و سەیفەدین خان و قازی فەتاح و محەمەد خانی بانە، ئەم سەرۆکانە لە میرەکانی کورد و تورکمانی کوردستانی رۆژهەڵات و ئازەربایجان و سەرووی ئێرانن کە دەیانویست کوردستان و ئازەربایجان لە ئێران جیا بکەنەوە. (بەڵام) ئێران سوپایەکی گەورەی بردە سەر ناوچەکە و درندانە لە هەردوو گەلی کوردو تورکی دا...).[٦١]

٢ـ لەو کاتەوەی کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتن لە تورکیا هاتبوونە سەرکار، رووسیا رۆژ بە رۆژ پتر مەترسیی لە تورکیا پەیدا دەکرد، بۆیە دەیانویست بەهۆی کورد و ئەرمەنەوە لە هەرێمەکانی باشووری خۆرهەڵاتی تورکیا (باکووری کوردستان) بنەوبارگە دابەزرێنن و جێگە پێیەکیان هەبێت له هەلێکی لەباردا پەلامار بدەن و دەستی بەسەردا بگرن. هەر بۆ ئەو مەبەستەش (ژەنەرال براتۆڤ نامەیەك بۆ شێخ دەنێرێت بەڵێنی هەموو یارمەتی و پێداویستییەکی جەنگ و پاڵپشتیکردنی رامیاریی پێدەدات، دوای رزگاربوونیش له زۆرداری و ستەمی تورك دان به حکومەتی کوردستاندا دەنێن به مەرجێك گوێ نەدەنە جۆری سیستمی

حکومەتەکە).[٦٢]

٣ـ پەیوەندیکردنی شێخ بە لێژنەی دیاریکردنی سنووری نێوان ئێران و تورکیا، شێخ لەو رووەوە دەڵێت: (خۆم چوومە سنوور، یادداشتێکم پێشکەش لێژنەکە کرد، کە هاتنە سلێمانیش میوانی عەبدورەحمان بەگی بانێ بوون، یادداشتێکی دیم بە لێژنەکە دا، کە لە فەرەنسی و ئینگلیز پێکهێنرابوو، وتیان دیاری کردنی سنوور و پارچەکردنی کوردستان شتێکی براوەیە و بەدەست نێمە نییە. کوردستانی باشوور خۆرهەڵات دەکەونە ژێر دەسەڵاتی رووسیای قەیسەری و عێراقی عەرەبیش دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی ئینگلیز، لەبەرئەوە چی داخوازیتان هەیە داوا لە رووسیا بکەن، عەبدوڵڵا ئاغای حاجی حەمە سەعیدی باوەڕپێکراوی خۆمم نارد بۆ خانەقین و داخوازییەکانی گەیاندە رووس. دوای چوار مانگ (لەوەڵامدا ن.ك) وتیان پێویستە نەخشەکەتان بگۆڕن و یادداشت پێشکەش بە ئینگلیز بکەن، ئێمەش لە کاتی خۆیدا یارمەتیتان دەدەین).[٦٣]

٤ـ شێخ و کۆمەڵێك سەرانی کورد (لە کۆبوونەوە فراوانەکەی قەڵای مەریواندا ١٩١٤ بڕیاریاندا شۆڕش دژی تورك بەرپا بکەن و بۆ دیاریکردنی چارەنووسی کورد، دوو نامەی ناڕەزایی (دژی تورك ن.ك) پێشکەش بە دەوڵەتان (هاوپەیمانان ن.ك) دەکەن).[٦٤]

٥ـ کە ئەم زانیارییانە لە بارەی چالاکییەکانی شێخەوە دەچێتە بەردەم والی مووصڵ، مووەکانی سەری راست دەبنەوە و کەللەیی دەبێت (داوا لە شێخ مارفی نەقیب دەکات[٦٥] (لە موصڵ ئامادە بێت ن.ك) دوای هەڕەشە و گوڕەشەیەکی زۆر، پێی دەڵێت ئەگەر لە پرسەدا نەبونایە شێخ مەحموودم دەگرت و دەمکرد بە دار دا. بۆ دواجار پێتان رادەگەیەنم هەموو جۆلانەوەیەکی رامیاری یان پەیوەندیکردن بە لایەکەوە مانای لەناوبردنی خۆتانە، کەس ناتوانێت لەم کارەدا بەرهەڵستیم بکات) [٦٦]. (بەم هۆیەوە شێخ ناچار دەبێت ن.ك) ماوەیەك لە مزگەوتەکەی دوکان لەناو فەقێکاندا خۆی بشارێتەوە و دوای صاڵێك دەگەڕێتەوە (دوای گەڕانەوەش پەیوەندی دەکات بە ن.ك) ئەفسەری تورك (مەبەستی لە ئەفسەرێکی کوردە لەناو سوپای تورکدا ن.ك) لە چەمچەماڵ، جەمال بابان، بابەکر ئاغای سەرۆکی هۆزی پشدەر، ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ، ئەحمەد بەگی صاحبقران نەدیبی ناسراو (مەبەستی شاعیری ناسراو حەمدی ساحێبقرانە ن.ك)، ئیسماعیل حەقی شاوەیس، فایەق تۆفیق "تاپۆ"[٦٧] (دوای راوێژ و لەسەر پێشنیاری ئەو دڵسۆزانە بڕیاری کۆبوونەوە فراوانەکەی قەڵای مەریوان هەڵدەپەسێرن ن.ك) یاخیبوونەکەیان دواخست و (لەم کاتەدا جارێ هەر ن.ك) یاداشتی نهێنی پێشکەش بە کۆمەڵەی دەوڵەتان (کۆمەڵەی نەتەوەکان ن.ك) بکەن کە لەو کاتەدا سنووری کوردستانیان لە نێوان ئێران و تورکیادا دادەنا و دەچەسپاند).[٦٨]

تورك لە خۆیەنی شێخ دەترسان و لەوەش دڵنیا نەبوون ئاخۆ بەرژەوەندییان لەوەدایە شێخ لەنێو بەرن یا زیندوو بێت؟ عەلی ئیحسان پاشا فەرماندەیەکی نازا و لێهاتووی لەشکری شەشەمی تورك بوو، رۆڵی

بەرچاوی دژی رووسەکان گێڕابوو لە رووبەڕووبوونەوەکانی سەر خاکی نێراندا و بەو هێزەوە بەرزکرابووەوە و لە جێگەی خەلیل پاشای مامی ئەنوەر پاشای پیاوی هەرە باڵادەستی "یەکێتی" و وەزیری جەنگدا سەرکردایەتی لەشکری شەشەمی تورکیای پێدەسپێرن. عەلی ئیحسان لەوباوەڕەدا بوو پێویستیان بە شێخ مەحمود دەبێت پارێزگاری هەرێمی سلێمانییان بۆ بکات و دژی هێزەکانی بەریتانیا بەکاری بهێنن و کەڵکی لێوەربگرن، بەو نیازە شێخ لە زیندان و پەتی سێدارە رزگار دەکات. مامۆستا رەفیق حیلمی لەو بارەیەوە دەڵێت: (لە موسڵەوە هێنایەوە و دوای دڵنەواییکردن و خەڵات و بەرات پێدان، پلەی سەرلەشکری (سڤیل)ی پێدەدات و پێنج هەزار لیرەی ئالتوونیشی بۆ دەژمێرن و لە چەك و نازووقە و پێویستیش هەرچی لە توانادا هەیە بیدەنێ و بەم جۆرە شێخ لە مانگی ۱۹۱۸/۱۱ دا دەگەڕێتەوە سلێمانی و دەستبەکار دەبێت).[٦٩] بەڵام شێخ دڵی بەوە خۆش نەکرد، لەگەڵ سەردارانی کورد و رووناکبیراندا کۆدەبێتەوە و بڕیار دەدەن کورد بداتە پاڵ هاوپەیمانەکان و کوردستان لە تورك پاك بکەنەوە و سەربەخۆیی دەستەبەر بکەن!

(شێخ مەحمود کە گەڕایەوە سلێمانی (مەبەستی لە ئازادکردنێتی لە زیندانی تورکە عوسمانییەکان لە موصڵ و تشرینی دووەم /۱۹۱۸ دەگاتەوە سلێمانی ن.ك) لە کۆبوونەوەکەی مالّی شێخ عومەری مامیدا بڕیاری راپەڕین دەدەن دژی تورك، بەهاوکاری بەریتانیا و هاوپەیمانەکانی و شاندێك دەنێرنە کفری بۆ گەیاندنی داخوازییەکان بە ویلسن لە بەغدا. وەفدەکەش بە سەرۆکایەتی ئەحمەد فایەق تۆفیق تاپۆ و (ئەندامەتی) عێزەتی تۆپچی و تایەرە فەندی بوو لەسەر بڕیاری بەغدا (مەبەستی لە نوێنەری باڵای خاوەن شکۆی بەریتانیای مەزن و میر فەیسەڵە کە هێشتا نەبووبوو بە شای عێراق ن.ك) لەسەر ئەم بەندانە رێك دەکەون).[٧٠]

بەندەکانی رێککەوتنی شێخ مەحمود و لێپرسراوانی بەریتانیا لە بەغدا:

١ـ هاوپەیمانەکان دوای دەرکردنی تورك دان بە سەربەخۆیی کوردستاندا دەنێن بە مەرجێك حکومەتی کوردستانی خواروو (مەبەستی ئەو حکومەتەیە کە گوایە دادەمەزرێت ن.ك) راوێژکارە رامیارییەکانی و نابووری زان و عەسکەرییەکان بۆ چەند صالّێك دەبێت ئینگلیز بن، کۆنگرەی ناشتی جیهانیش دەبێت یارمەتی وتەئیدی هاوپەیمانەکان بکات.(هاوپەیمانەکان هەر خۆیان ئەندامانی کۆنگرەی ناشتی بوون .ن.ك).

٢ـ ئینگلیز (بەریتانیا) بۆی نییە دەست بخاتە ناو ئیشو کاری ناوخۆی ولاّتەوە (مەبەستی کوردستانی خواروو ن.ك) ئەگەر رەزامەندی دەسەلاّتداریتی نیشتمانی لەسەر نەبێت (مەبەستی سەرۆکایەتی حکومەتەکەیە کە بۆ کورد دادەمەزرێنرێت ن.ك).

٣ـ کوردەکان سنووری سروشتی خۆیان وەردەگرن کە ئینگلیز (بەریتانیا) چاودێری لێ دەکات و هەر ئەویش یارمەتییان دەدات بچنە کۆمەڵەی گەلانەوە بۆ ئەوەی مافیان بپارێزرێت.

٤ـ بەهۆی تەشەنەکردنی گرانیی و برسێتیی لە کوردستاندا دەوڵەتی ئینگلیز (بەریتانیا) دەبێ یارمەتی

نابووریی کورد بدات.

٥ـ دەبێت ئینگلیز (بەریتانیا) چەکو زەخیرەی جەنگ بە سوپای کورد بدەن.

٦ـ نابێت هێزی سوپایی بۆ کوردستان بنێرێت ئەگەر رەزامەندی هەردوولای لەسەر نەبێت (ئەم بەندە دووبارەکردنەوەی هەمان ناوەرۆکی بەندی دووەمە. ن.ك).

٧ـ هەوڵدان بۆ یەکگرتنی کوردستانی ئێران و کوردستانی عێراق لە کاتی باسکردنی مەسەلەی مافی چارەنووسی گەلاندا لە کۆنگرەی ناشتی جیهانی و کۆمەڵەی گەلان لە لایەن هاوپەیمانەکانەوە.[٧١] (نە بەریتانیاو نە هاوپەیمانەکانیشی بەوهۆیەوە ئێران لە جەنگدا بێلایەن بوو نەیانەتوانی دەستکاری سنوورەکەی بکەن و بەشێکی بچڕن و لەو رووەوە بڕیاری ناشکرا و نەگۆڕیان دابوو ن.ك).

شێخ لەتیفی بەهەشتیی دەڵێت لەسەر نۆ خاڵ رێککەوتن، بەڵام هەر حەوت خاڵ یا حەوت بەندی نووسیوە، کە ئەویش لە راستییدا هەر بە پێنج بەند دەژمێردرێت.

رێککەوتنەکەش ئەگەر بوونی هەبێت لە رووی داڕشتن و لایەنی یاساییەوە زۆر لاوازە، باوەڕناکەم لێپرسراوانی بەریتانیا لە عێراق و لەهەر شوێنێکی دیکەش کە زۆر بایەخ بە رازاندنەوە و دیباجەی قەبە و عەنعەنە و تەنتەنە دەدەن، هەرگیز ناشێت لە رێککەوتنێکی وەها گرنگدا بنووسن ئینگلیز، لەکاتێکدا هەمیشە دەنووسن حکومەتی خاوەن شکۆی مەزنی بەریتانیا. جگە لەوەش تەنها بە ناردنی سێ نوێنەری کورد یا راستتر بڵێین نوێنەری شێخ بۆ کفری و بە ماوەیەکی زۆر کورت نەو دەستکەوتە گەورانە دێنەدی کە ئەگەر شێخ بە هەموو ویست و ئارەزووی خۆی و کوردیش داوای مافی بکردایە هەر ئەوەندەی داوا دەکرد. پرسیارێکی دیکەش ئەوەیە ئاخۆ "رێککەوتنەکە" نووسراو بووە و هەردوولا مۆریانکردووە؟ یان هەر زارەکی بووە؟ مامۆستا عەبدلرەقیب یوسف شوێنەوارناسی ماندوونەناس، ئەنجامی گەڕان و پشکنینەکانی بۆ رزگارکردنی ئەوەی لە کەلەپووری کورد هێشتا لەنێو نەچوون، دەیەها کارەسات دەگێڕێتەوە بەشی هەرەزۆری کەلەپوورو بەتایبەت بەڵگەنامە میژووییە نووسراوەکان کە مشك خواردوونی یا سوتێنراون یا فڕێدراونەتە تەنەکەی خۆڵەوە.... بەڕاستی کارەساتن و ژان بە دڵی خەڵکانی کورد دەگەیەنێت. ئەمەش هەر نەگبەتی کوردە یەکێکی وەك بەهەشتیی شێخ لەتیف کوڕی شێخ مەحمود بەهەر هۆیەکەوە بوویێت نەتوانێت دۆکۆمێنتەکانی مەلیك مەحمودی باوکی و شۆڕشەکانی بپارێزێت، نەوەتا گومان لەو رێککەوتننامەیە دەکەین، چونکە ویلسن ناتوانێت گفتی وا بدات، گریمان توانیشی دەتوانێت هەر بە ناوی بەریتانیاوە بەڵێنی وەها گرنگ بدات، نەك بەناوی هاوپەیمانانەوە کە زۆر وریا بوون بەرامبەر عەرەب و کورد خۆیان نەخەنە ژێر گوشاری پەیمان و بەڵێنی سەربەخۆیی پێدانەوە و لەناوخۆشیاندا نەوەندە کۆك نەبوون. شێخیش خۆی نەدەخستە ژێر باری هیچ داگیرکارێك و هەمیشە هەوڵیدەدا کەڵك لە ناکۆکی نێوان دوژمنەکان و پێشهاتە رامیارییەکان وەربگرێت و خۆی بە تەنها لایەنێکەوە نەبەستێتەوە.

دکتۆر عەزیز شەمدینی لە دکتۆرانامەکەیدا بەنێوی کوردستان و بزاڤی نەتەوەیی کورد، دەڵێت نوێنەری بالای ئینگلیز لە عێراق و شای عێراق (فەیصەڵی یەکەم) لە بڕیارێکی فەرمیدا بە مۆری هەردووکیان رایانگەیاند (حکومەتی خاوەن شکۆ و حکومەتی عێراق مافی کوردەکان دەسەلێنن کە لە چوارچێوەی عێراقدا نیشتەجێن، حکومەتی کورد لەو چوارچێوەیەدا دابەزرێنن و هیوادارین لایەنە جیاوازەکانی کورد لەسەر شێوەی نەو حکومەتە و سنوورەکەی لە نێو خۆیاندا رێکبکەون و بۆ وتوێژکردنیش لەبارەی پەیوەندی نابوورییان بە حکومەتی خاوەن شکۆ و حکومەتی عێراقەوە نوێنەری خۆیان بنێرن)[٧٢](بۆ بەغدا ن.ك).

شێخ ئەم هەنگاوە گرنگە دەنێت، بەڵام بەرچاویشی ڕوون نەبوو، ناگاداری کەنوبەین و نامانجە ناشکراو نهێنییەکانی دوژمنان نەبوو بەتایبەت دەرەکییەکان، چونکە هیچ پەیوەندییەکی دیبلۆماسی یا دۆستایەتی و هاوکاری فەرمی و نووسراوەی نەبوو چوارچێوەی پەیوەندییە ناچارییەکانی دیاری بکات، ئەو سەرکردە مەزنە بە ناچاری سەری بە کۆشی دوژمناندا دەکرد بۆ بەدەستهێنانی پەیانێك، بەڵێنێك، بەڵام پەیوەندی لەو جۆرەیان لەگەڵدا نەبەست، بە زانیاری بەکەڵك و ڕاپۆرتی دەزگا هەواڵگرییە فراوانەکانیان بەرچاوی ڕوون بێتەوە و بارودۆخی عێراق و دراوسێکان و دەوڵەتانی پەیوەندیدار بەکێشەی گەلەکەیەوە ناگادار بێت وەك ئینگلیز بۆ میری حیجازی دەکرد. نوێنەرێك، نامەبەرێك، یا تەتەرێکی شێخ هەتا دەگەیشتە شوێن مەبەست و دەگەڕایەوە بە پێ، یا بە سواری ووڵاخ، زۆر جار بارودۆخەکە دەگۆڕا و کارەکە کۆن دەبوو، گرنگییەکەی نەدەما، بەدرێژایی صاڵانی شۆڕشەکانی شێخ، سەرکردایەتی کورد کەڵکی لە بەکارهێنانی تەلەگراف، بێتەل، وەرنەگرت لەگەڵ تورکیا، بەریتانیا، ڕووسیا، ئێرانداو، بیکاتە نامڕازی پەیوەندی بەردەوامو نەپساوە لە نێوانیاندا و بۆی نەڕەخسا هەر نەبێت بەهۆی لایەکیانەوە گەرماوگەرم ناگاداری ڕووداوو پێشهاتەکان بێت، بەڵام نەوان ناگاداری هەموو نهێنی و هەست و نەستی شێخ بوون، بەهۆی مسوڵمانێکی خوانەناسی وەك ڕاپۆرت نووسەکەی لەمەڕ دکتۆر کەمال مەزهەر یا وەك شێخ لەتیف لە یادداشتەکانیدا دان بەو ڕاستییەدا دەنێت و دەڵێت لەناو خۆشماندا هەبوو نەو هەواڵ و دەنگوباسانە بگەیەنێت.دەی برا، شێخ بە تەنها باڵ چیبکردایە، با ڕاستتر بڵێم قوڕی بەردەرگای کام لەو مرۆڤخۆرانەی (نەك مرۆڤ دۆست) بکردایە بەسەریدا؟ کێ مابوو سەر نەکات بە کۆشیدا، تورك، ڕووسیا، ئینگلیز، نەمەریکا (ویلسن)، عەرەب..... مااڵ نەما چ دۆست چ دوژمن سەری پێدانەکات، بەڵکو مافەکانی کوردی دەستکەوێت. چارەنووسی نەو شەیدای کورد و مافی کوردە وەهابوو لەو شوێنەی خاکە، ناو نییە، لەو شوێنەش ناو هەیە بەردەڵان بێت! وەك شێخ لەتیف دەیگێڕێتەوە بۆ شێخ کاوەی شەهید و جوانەمەرگ، سەفوەت بەگی نوێنەری ڕووسیا نامەیەك و سەرلەشکری ڕووسیا، ژەنەراڵ براتۆڤ سێ نامە بۆ شێخ دەنێرن.[٧٣] نامەکەی صەفوەت بەگ لە ١٩١٨ دا بووە، شێخ نەو سەردەمە ڕوو لە تورك بووە و هیوایەکی پێیان هەبووە و بە چاکی نەزانیوە پەیوەندی بە ڕووسیای دوژمنی تورکەوە بکات، وەڵامنامەیەکی ووشك و

رەق و گردە بڕی بۆ دەنووسێتەوە کە هیچ هیوایەکیان بە هێزەکانی ئەو نەبێت. نامەکانی ژەنەرال براتۆڤیش پشتگوێ دەخات و هەر وەڵامیشیان ناداتەوە نە بە چاک، نە بە خراپ، هەرچەند من بەشبەحاڵی زەینی کوێر و قەڵەمی کۆڵم باوەڕناکەم هیچ لێپرسراوێکی دەوڵەتێکی وەک ڕووسیا دوای دوو نامەی بێ وەڵام بۆ سەرۆکی هێزی کوردان، سێهەمین نامە بنێرێت، با کاریشیان پێی بێت، جیاوازی هێز و توانایان نێوان ئاسمان و ڕێسمانە، کە بارودۆخە نێودەوڵەتیەکەش سەرلەبەر دەگۆڕێت و پەیمانی سێڤەر زیندەبەچاڵ دەکرێت بۆ بەرژەوەندی تورکیای مستەفا کەمال و بۆ خاتری چاوی گورگەبۆر دەستی کورد لە باشوور و باکووریش دەکەن نەک بە زاخدا، بەڵکو بەتێزابدا، شێخ ناچار دەبێت ١٩٢٣[٧٤] و چوار ساڵ دوای نامەکانی ڕووسیا، نامەی پڕ لە ڕێزو شیرینیان بۆ بنێرێت و دەستەودامێنیان دەبێت کورد هیوای بە نێوەیە، پەیمانی دۆستایەتی و هاوکاری ببەستێن و کۆمەکی سەربازییمان بکەن، جێگەی سەرنجە نامەکانی ڕووسیاش جەختیان لەسەر پەیوەندی دوو قۆڵی و هاوکاری و دۆستایەتی دەکرد.

هەڵکەوتی جێژۆڵۆتی کوردستان بەردەوام کورد و وڵاتەکەی کردۆتە جێگەی بایەخ پێدان و چاوتێبڕینی بێگانە، بەتایبەتیش ڕووسیای تزار، عوسمانی، فارس، ئینگلیز، سەرەڕای ئەرکانی هێزەکانی ڕووسیا لە ناوچەکانی قەفقاس ژەنەرال بیلیافسك، نەقیب ئەڤریانۆڤ ڕادەسپێرێت کورتە مێژوویەکی گەلی کوردی بۆ بنوسێت، ئەڤریانۆڤ لەو ڕووەوە وتوویەتی: مایەی شادیيە ئەگەر کەڵك لەو تاقیکردنەوەیە وەربگرین کە ماوەی سەد ساڵێکە لەگەڵ کورددا هەمانە و بەخۆڕایی لە دەست نەچێت و بۆ چالاکییە جەنگییەکانی داهاتووڕمان لە ئاسیادا کەڵکی لێ ببینین[٧٥]. هەر لەو سەروبەندەشدا ئەفسەرێکی لەشکری عوسمانی بەنێوی صەفوەت بەگ ڕادەکات و پەیوەندی بە لەشکری کایزەری ڕووسیا (ڕووسیای قەیسەری)یەوە دەکات و دەبێت بە فەرماندەی هێزێکی لەشکر و نامەیەك بۆ شێخ مەحمود دەنێرێت کە **یەکەمین نامەی لێپرسراوێکی ڕووسیایە بۆ شێخ مەحمود نێردرابێت، نامەکەش بە مەجزەمیە:**

لە فەرماندە سەفوەت بەگ نوێنەری سوپای قەیسەری ڕووسیاوە

بۆ شێخ مەحمود

دوای ڕێز و سڵاو "ئەحمەد سووریێنی"مان بە قورئانێکەوە ناردە لاتان بۆ ئەوەی دڵنیا بن لە قسەکانی... لای جەنابتان ئاشکرایە حوکمی عوسمانی بەرەو نەمان و ڕواندنەوە دەڕوات، سوپا و دەزگای دەوڵەتیان بەردەوەستان دەچێت، تەنیا "ئەگەر ن.ك" سوپای کورد نەبێت ئەوان ناتوانن بەرەنگاری سوپای قەیسەر بکەن. بڕام ڕووسەکان خاوەنی سوپایەکی مەزن و چەکی کوشندەن، دڵنیا بن کۆتایی جەنگ بەم زووانە لە بەرژەوەندی ئێمە دەبێت و بەسەرکەوتنی ئێمە کۆتایی دێت، لەبەرئەوە حەز بە برایەتیتان دەکەم، تکایە قسەمان وەرگرن و دەوڵەتی قەیسەریش ئامادەیە بە هەموو جۆرێك یارمەتیتان بدات... ئێمە پێویستمان بە یارمەتی ئێوەیە بۆ ئەوەی بە یارمەتی "هاوکاری ن.ك" هەردوولا تورك لە وڵاتەکەتاندا دەربکەین. من

نامەوێت نێوە دوژمنێکی بەهێز و توانای وەکو دەوڵەتی قەیسەرتان هەبێت. تکایە وەڵامم بدەرەوە.
سەفوەت بەگ ـ سەقز . ئەیلول ١٩١٥.[٧٦]

ئەمڕۆ کە بەڵگەی مێژوویی و دۆکۆمێنتەکانی شێخ مەحموود نەك لەبەردەستدا نین بەڵکو زۆر بەداخەوە ئەوانە و زۆر گەنجینەی سامانی نەتەوەییمان بوون بە خۆراکی مشك و مێروو، گڕی ئاگر، لە رووی نەزانی و گوێ پێنەدان و سووك تەماشا کردنیان وەك خاشاك و شتی بێقەڕ فڕێدراونەتە بەر دەرگا و تەنەکەی خۆڵ و بەشێکیان کەوتوونەتە دەست فرۆشیارە دەستگیرۆکانی گوڵەبەڕۆژە و دەنکە کوولەکە و پاقلە و شێلمی کوڵاو، مەگەر هەر مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف بەر لە هەموان هەستی بەو کارەساتە کردبێت و هەناسەی ساردی هەڵکێشا بێت. جا بۆیە نازانین هەلومەرج و تێڕوانینی شێخ لە بارودۆخەکە چۆن و چ هەڵوێستێکیان لێی دەویست، دەبێت بڵێین ئەوە هەڵێکی لەباربوو بۆ کورد، رووسیا داوای هاوکاری لێ بکات، بەڵام شێخ وەڵامێکی وشك و گردەبڕیان بۆ دەنێرێتەوە، هیوایەکیان بە هاوکاری کورد نەبێت، دواتریش بایەخ بە نامەکانی براتۆڤ نادات بۆ هەمان مەبەست بۆ شێخی ناردوون.

وەڵامی نامەکەی سەفوەت بەگ

(لە شێخ مەحمودەوە

بۆ سەفوەت بەگی نوێنەری سوپای قەیسەریی

دوای سڵاو، برام سەفوەت بەگ من نیشتمانم لە دڕندەیەتی سوپای قەیسەر دەپارێزم.[٧٧] هیواشم پێی نییە و پێویستیشم بە دیاری ئەو نییە، سوپای قەیسەری خۆنەڕێژ هەموو کوردی لەناوبرد، تۆ چاکم دەناسیت، من لەو دوژمنە ناترسم کە بیناسم... هەموو هیوام ئەوەیە کوردو کوردستان لەوانە رزگار بێت، ئەوەی دەستی یارمەتیمان بۆ درێژ بکات دۆستمانە، وەڵامی دوژمنیشمان لە لوولەی تفەنگەکانمانەوە دەدەینەوە. دڵسۆزت شێخ مەحموود.)[٧٨] لێرەدا نەك پێدەچێت بەڵکو من لەوپەڕەدام شێخ بەدەستی ئەنقەست وەڵامنامەیەکی وەها وشك و رەق و دوژمنکارانەی نووسیوە بەو نیازەی بەشێوەیەکیش رەوانەی بکات کە بکەوێتە دەست بەرپرسانی تورك!

هەرچەند دەکەم باوەڕ ناکەم شێخ ئەوەندە سادە و ساکار و بێ ئەزموون بووبێت هەڵێکی وەها لەدەست بدات، خۆئەگەر حەز بە هاوکاریش نەکات رووداوەکانی ژیان و شۆڕش لە نێو چەند دەوڵەتێکی بەهێز و دوژمندا ئەوەندەیان فێرکردووە وەڵامێکی دیبلۆماتێکی لاستیکی بداتەوە و بەشی ئەوەی تێدا بهێڵێتەوە بەپێی یاسایەکی رامیاری هیچ لایەنێك نە هەمیشە دۆست و نە هەمیشە دوژمنن، رۆژێك پێویستی بە رووسیا دەبێت، رووی ئەوەی هەبێت پەیوەندییان پێوە بکات. بەڵام نەء.

شێخ مانۆرێکی ژیرانەی کردووە لەگەڵ تورکدا، بەبۆچوونی کۆڵەواری خۆم پێدەچێت شێخ ئەو نامەیەی بە نامەیەکی ساختە زانیوە کەلەلایەن صەفوەت بەگی فەرماندەی هێزێکی رووسیاوە نەهاتووە، بەڵکو تورك

بەناوی ئەوەوە بۆیان ناردووە، یا راستە نامەی فەرماندەیەکی رووسیایە کە لە بنەوە هەر پیاوی تورکە! تۆ تەماشا، شێخ نووسیوێتی ئەوەی دەستی یارمەتیمان بۆ درێژ بکات دۆستمانە، پێدەچێت ئەوەی دەستی یارمەتی بۆ درێژکردووین "تورك" دۆستمانە و وەڵامی دوژمنانیش "رووسیا" لە لوولەی تفەنگەکانمانەوە دەدەینەوە.

رووسەکان ئاگاداری راپەڕینەکەی شێخ مەحموود و بزوتنەوەی رزگاریخوازی کوردبوون، زانیاری چاکیان لەسەر رووداوەکانی کوردستان هەبوو، وەك هەراکەی مووصڵ و خنکاندنی سەردارانی کورد لە شوعەیبە.

لازاریف دەڵێت: هەرچەندە چەند سەرۆکێکی کورد، وەك سەرانی جاف و هەمەوەند لە تورکەوە نزیکن و چەك و جبەخانە و پارەی زۆریان لێوەردەگرن، کەچی کورد هەر ناحەزی تورکن، سەرۆکی هۆزێك کە ژمارەیان دوو هەزار دەبێت دەڵێت: هۆزەکەم دەخوازن ببنە رەعیەتی (خێودار)ی رووسیا، چونکە دادپەروەری لەوێ زۆرترە، ئەمە نەك هەر ئێمە لەناوچەی ئەنەدۆڵ بەڵکو گەلێك لە هۆزەکانی کوردی (عێراق)یش ئەوە ناشارنەوە حەز دەکەن پەیوەندی لەگەڵ رووسیادا ببەستن.

شێخ لەتیفی کوڕی شێخ مەحمودیش دەڵێت: فەرماندەی سەربازی رووس، ژەنەراڵ براتۆڤ سێ نامەی بەهۆی عەبدوڵڵا خانی گوڵانیی دانیشتووی سابڵاخەوە بۆ شێخ ناردبوو، نامەی دووەمیان بەجۆرەیە:

لە مارشاڵ براتۆڤەوە بۆ سەرۆکی هێزی کوردان بەڕێز شێخ مەحمود

ئێمە کە دەستمان بەشەڕ کرد دژی تورك، بەهیوابووین کورد لایەنی ئێمە بگرن و یارمەتیمان بدەن، بەڵام بەداخەوە زوڵم و زۆرداری تورکتان بیرچۆتەوە دژ بە گەل و وڵاتەکەتان و شەڕ بۆ ئەوان دەکەن دژی ئێمە، (خۆ دەمێك نییە ن.ك) حەوت سەرۆك هۆزیان گەللەباران کرد. ئێمە چاوەڕوانمان دەکرد تۆڵەیان بکەنەوە و وڵاتەکەتان لە چنگیان رزگار بکەن. ئێمە داگیرکار نین، هاتووین رزگارتان بکەین و وڵاتی خۆتان بۆ خۆتان و (تەنها ن.ك) دەمانەوێت دۆستایەتییمان لەگەڵدا ببەستن..

گەر بەم شێوەیە بڕۆن بەڕێوە، ڕەنجتان بە با دەچێت و نامانجتان نایەتە دی، دووریش نییە ژێر کەوتوو یا سەرکەوتووەکان تۆڵەتان لێبکەنەوە!

شێخ هیچ بایەخێك بە رووسەکان نادات، بەڵکو کە سەرکەوتنەکانی ئینگلیز دەبینێت لە خواروو (عێراق) و بەرەو ژوورییش هەڵدەکشێن بۆ کوردستان، دەکەوێتە خۆی و بەرلەوەی بگەنە کەرکووك بە نهێنی نامەیان بۆ دەنێرێت و نەوەیان بۆ ڕوون دەکاتەوە کورد نەتەوەیەکی زۆر لێکراو و بێکەسە و ناواتەخوازن ئینگلیز سەرکەوتووین و لە ژێر کەڵبەی تورك رزگاریان بکەن و لەژێر سایەی ئێوەدا بجەوێنەوە و ئێمەش نەهێڵێن تورك جارێکی دیکە بگەڕێنەوە وڵاتمان و ئێوەش بڕیاری دامەزراندنی حکومەتی کوردستان بدەن.

نوێنەری باڵای بەریتانیای مەزن لە بەغدا، وێلسن پێشوازی لەم هەنگاوەی شێخ دەکات، پێویستیان بە کورد بوو، حکومەتی عێراق هێشتا دانەمەزرابوو، کێشەی موصڵ لە نێوان زهێزەکاندا بەلایەکدا

نەکەوتبوو، ترس و بینی جەورو ستەمی تورك لە دڵی خەڵکدا مابوو، وێڵسن لە خوای دەویست ببێتە دەمراستی کورد و هانیان بدات تورك لە ویلایەتی موصڵ وەدەرنێن.

دەگەڕێمەوە سەر ئەنجامی هەنگاوەکانی شێخ بەرەو ویلسن ـ فەیسەڵ و گەڕانەوەی شاندەکەی کورد و بڵاوبوونەوەی هەواڵ و دەنگویاسی خۆش و مژدەی ڕێککەوتنی کورد و بەغدا لەسەر بنچینەی دامەزراندنی حکومەتێکی سەربەخۆ لە باشووری کوردستان (کوردستانی جنوویی) بە سەرۆکایەتی شێخ مەحمود (مەلیك مەحمود) لە هەموو لایەك دەکەوێتە سەر زاران، هێزەکەی تورك لە سلێمانی دەکەونە ترس و لەرز و دڵەڕاوکە و ووڕەیان دەنیشێتە سەر زەوی، سەربازە کوردەکانی نێو هێزەکەش مەردانە هەڵدەگەڕێنەوە و پاڵ دەدەن بە هێزەکانی شێخەوە و ئەوەی مایەوە لە هێزەکەی تورك بە فەرماندە و ئەفسەر و سەربازەوە دوای چەککردن دەنێردرێنەوە نێو کەسوکاریان (فەرماندە و ئەفسەرانی تورك لە سلێمانی تەسلیم بوون و شێخ مەحمود هەتا دۆڵی سورداش ڕەوانەی کردن) وەك شێخ لەتیف لە یادداشتەکانیدا نوسیوێتی و چارەنووسی ئەو هێزە تورکە چەککراو و شاربەدەر کراوەشمان بۆ ڕوونەدەکاتەوە و دەڵێت:

(بەڵام عەشایەری جاف زۆربەیان کوشتن و تورك لە کەرکووك و هەولێر و موصڵ چوونە دەرەوە)،[٧٩] ئەم ڕووداوە یا سەرکەوتنە هەرچەند لە ڕواڵەتدا ڕووداوێکی ئاساییە لە شەڕدا، بەڵام گرنگییەکی میژوویی تایبەتی هەیە و خاڵی وەرچەرخانێکی سەرنجڕاکێش و پرشنگدارە لە میژووی کورددا کە لەو ڕۆژەدا و شێخ بە پلانێکی تۆکمە کۆتایی بە چوار سەد صاڵ فەرمانڕەوایی تورك هێنا لە باشوور و پەردەی بەسەر سەردەمانێکی ڕەش و بێزراویاندا دادایەوە ئەگەر بۆ ماوەیەکیش بێت. ئەو ڕووداوە چیرۆکێکم بە بیر دەهێنێتەوە هەر لە سەردەمی فەرمانڕەوایی تورك بووە لە باشوور، لێپرسراوێکی گەندەڵ و مشەخۆری تورك (جا کامیان گەندەڵ و مشەخۆر نەبوون) چەند جەندرمەیەکی چەکمە ڕەق دەنێرێتە سەر شارە دێیەکی ناوچەی سلێمانی و داوای پارەو پوولێکی زۆر دەکات هەر ئەو ڕۆژە کۆی بکەنەوە و بە جەندرمەکاندا بینێرن ئەگینا دوابکەوێت خراپیان بەسەر دەهێنێت. دانیشتوانی گوندەکە ئەو پارە زۆرەیان بۆ هەڵناسورێت، لە کوێی پەیدا بکەن. دێنە سەر ئەو بڕیارەی سەرپێچی بکەن و چی دەبێت با ببێت. ڕیش چەرموویەکی ژیر و بە ئەزموونی گوند دەڵێت نا کورەکانم نا، کاری وا نەکەن من تەگبیرتان بۆ دەکەم. مەڕێك بۆ جەندرمەکان دەکوژێتەوە، نان و خوانێکی تێرو پڕیان بۆ ئامادە دەکات و داواکارییەکەشیان جێبەجێ دەکەن و بڕێك پارەش دەکەن بە گیرفانی سەرگەورەکەیاندا و بەڕێزێکی زۆرەوە بەڕێیان دەکەن. هەرئەوەندەی ئەوان لە ئاوایی دەردەچن چەند کوڕێکی هەڵبژاردە و کردە و دەستوشێن دەنێرێت دوور دوور لە ئاوایی گوند بۆسەیەکیان بۆ بنێنەوە، هەر هەموویان بکوژن جگە لە تاقە یەکێکیان، پارە و چەك و ولاخەکانیشیان بهێنن و لێگەڕێن ڕزگاربووەکەش بەپیادەیی بگەڕێتەوە! جەندرمە نیوە گیانەکە بەلێپرسراوەکە دەڵێت قوربان بەڕاستی دانیشتوانی گوندەکە ئەوپەڕی ڕێزیان بۆتان هەبوو دوعای خێریان بۆ

دەکردیت و دەیانوت سەرمان لەرێی بەگدایە، ئەوەندەشیان رێز لە ئێمە گرت شەرمەزاریانکردین و پارەکەشیان بە تەواوی پێدایین بەڵام... لێپرسراوەکە دەڵێت ئێ کوڕی صەگ بەڵام چی؟ جەندرمەکە دەڵێت قوربان لە رێگە تووشی جەردە و پیاوخراپ هاتین کەمینیان بۆ دانابووین کەوتینە بەردەستیان، منیش بە هەزار دەردەسەری رزگارم بوو، هەر خوا نەیکوشتم، رۆژم تەواو نەبووبوو. جا خوێنەری هێژا لەو دوو رووداوەدا پلانەکەی شێخی نەمرو ریش چەرموی گوندەکە لە یەك سەرچاوەی ژیریەوە هەڵنەقوڵاون؟!

بایەخو گرنگییەکی دیکەی ئەو رووداوە مێژوویەی دەرپەڕاندنی هێزەکانی تورك لە باشوور ئەوەیە بەر لە گرتنی کەرکووك ١٩١٨/٤/٧ لەلایەن هێزێکی سەربازیی بەریتانیاوە، شێخ مەحمود دەستێکی لە تورك شۆردبوو نە هەردووك دەست و بە ناگاداری و هاودەنگی ژمارەیەکی بەرچاو سەردار و سەرۆك هۆز و خانەدان و رووناکبیران و نەفسەران کە بەشێوەیەکی نهێنی پەیوەندی بە ویلسنەوە دەکات، ویلسن هەڵوێستێکی ناشکرا نانوێنێت و بەرلەوەی بڕیارێك بدات چاوەڕوان دەکات ئاخۆ پەیوەندی نێوان شێخ و تورك بە کوێ دەگات. هەر ئەو رووداوەش بوو دڵنیای کرد شێخ دەستی لە تورك شۆردووە و لە وڵات ئەودیوی کردوون ئینجا ئاسوودە دەبێ و مێجەر نۆئێل دەنێرێت بۆ گفتوگۆ و بیرورا گۆڕینەوە لەگەڵیدا. ئەوکاتەش مێجەرنۆئێل دەگاتە کەرکووك، بەڵام نێزیکتر نابێتەوە هەتا شێخ دەستەیەك سوار دەنێرێت بە دوایدا و مژدەی دەداتێ تورك لەو دەڤەرە نەماون و ملیانشکاند.[٨٠] نۆئێل لەتەك سوارەکانی شێخدا سەرەتا دێتە سلێمانی و لەوێشەوە بۆ دیدەنی شێخ دەچێتە داریکەلی و دواتر پێکەوە دەگەڕێنەوە سلێمانی و دەستەگرن بەسەر چەك و جبەخانە و سایلۆکانی ئازووقە و خۆراکدا و لە کۆبوونەوەیەکی جەماوەری فراواندا بە ئامادەبوونی سەرداران و زانایانی ئاین و خانەدانەکان، نۆئێل وتارێك بە زمانی فارسی دەخوێنێتەوە و وەك نوێنەری ویلسن[٨١] بڕیاری دیاری کردنی شێخ مەحمود بە حوکمداری (فەرماندە، فەرماندار، فەرمانڕەوای) سلێمانی و دانانی مێجەر نۆئێل بە راوێژکاری تایبەتی شێخ بۆ کاروباری ڕامیاریی رادەگەیەنێت.

ئەم رۆژی سەرکەوتنەی کورد لە سەرچاوەکاندا جیاوازن و بە ١٩١٨/١٠/٣٠ و ١٩١٨/١١/١١ دیاری کراوە. شاعیر و رۆژنامەنووسی "کورد" شوکری فەزڵی[٨٢] بۆ ئەمڕۆژە بووە، یا رۆژی دامەزراندنی دووەم حکومەتی کوردستانی باشوور، دڵسۆزانە و بە ناسکیی ڕوو لە خودی شێخ مەحمود دەڵێت:

ئیش کە ئەمڕۆ ڕوو لە هەورازە سەرەوژێری نەکەی
فیکری ووردیشی ئەوێ هەر بە دووعا و نوێژی نەکەی[٨٣]

ئەحمەد خواجەش کە یەکێك بوو لە نێزیکەکانی شێخ و ئاگاداری رووداوەکان بوو لە کتێبە مێژوویە یادەوەر نامە ئاساکەیدا (چیم دی) لە بارەی ڕێککەوتنەکەی شێخ و کورد لەگەڵ ویلسن و بەریتانیادا دەڵێت: ویلسن نوێنەری بالای خاوەن شکۆی بەریتانیای مەزن لە عێراق نامەیەکی بە زمانی فارسی بۆ شێخ

نووسیبوو [٨٤] (له حکومەتی صاحب الجلالەوە (خاوەن شکۆ) فەرمانم پێدراوە ئاگادارتان بکەم لەم رۆژانەدا وتوێژ لە سەربەستی و ئیستقلالی کوردستان تەواو دەبێت، کوردستان سەربەخۆ و ئێوەش بە حوکمدار ناسراون). لێرەدا پێویستە دان بەوەدا بنێین ئەو نامەیەی نوێنەری بالآ و راگەیاندنەکەی میجەر نۆئێل سەرکەوتنێکی گەلێك مەزن بوو بۆ بزوتنەوەکەی شێخ و دوارۆژی کورد و مژدەی زۆر شتی دەدا، بەڵام ئەو پرسیارەش دێتە گۆڕێ، "سەربەستی و ئیستیقلالی کوردستان" وەك ناو زۆر بریقەدار و هیوابەخشە، ئەی لە ناوەرۆکدا چی دەگەیەنێت؟ سنووری ئەو کوردستانە کوێ دەگرێتەوە، هەر سلێمانی یا کەرکووك و کفری و کەلاریش، ئەگەر نەڵێین هەولێر و دهۆکیش؟ ئەگەر ناوەرۆکەکە نەمەیە دەبێت شێخ بە "شا" بناسرێت نەك "حوکمدار".

ئەگەر مەبەست هەر هەرێمی سلێمانیشە، ئەی هەرێمەکانی کەرکووك و هەولێر و دهۆك چارەنووسیان چییە؟ کوردستانی باشووریش دەکرێت بە دوو بەشەوە و جگە لە سلێمانی بەشە زۆرەکەی دەلکێنرێت بەعێراقەوە؟! راستییەکەی کورد واتەنی "ئەم ماستە مورەیەکی تێدایە".

یەکەمین کابینەی وەزیرانی حکومەتی مەلیك مەحمود

دوای راگەیاندنەکەی میجەر نۆئێل و ناساندنی شێخ مەحمود بە فەرمانڕەوای کوردستان، شێخ وەك یەکەمین دەستەڵاتی رامیاری کورد لەو کاتەدا، کابینەیەکی بەڕێوەبەرایەتی بەجۆرەی خوارەوە دامەزراند:

(سەید عومەری مامی شێخ	موتەسەڕیف (پارێزگار ن.ك).
حاجی سەید حەسەن (حەسەنی) مامی شێخ	حاکمی شەرع
شێخ قادری برای شێخ	سەرلەشکر
سەید عەلی بسم الله	ئەفسەری پۆلیس

مانگانەی شێخ پانزە هەزار روپێ بوو).[٨٥]

دوابەدوای دامەزراندنی حکومەتەکەی شێخ، چل سەرداری کوردی خۆرهەڵات و باشوور بە هەولێریشەوە نامەیەك مۆر دەکەن و دەینێرن بۆ کۆنگرەی ناشتی لە پاریس، داوای دامەزراندنی حکومەتێکی سەربەخۆ دەکەن. رەفیق حیلمی لەوباوەڕدایە شێخ مەحمود لە کاروباری بەڕێوەبردنی وڵات و حکومەتدا کەم ئەزموون و لە مەیدانی رامیاریشدا بێکەس و پشتوپەنا بوو.[٨٦] گرێبان نەم بۆچوونەی بەهەشتیی رەفیق حیلمی کە دڵنیام لە رووی دڵسۆزییەوە دەربڕیوە راستەو لە جێی خۆیدایەتی، ئەرێ لەو میر و سەردار و "شۆڕشگێڕانە"ی سەردەمی شێخ مەحمود، وەك شەریف حوسەینی مەککە، شێخ ئەحمەدی میری کوەیت، شێخ خەزعەل میری ئەهواز (حوێز)، فەیسەڵ کوڕی شەریف حوسەین و براکانیشی عەبدوڵڵا و عەلی و زەید، شێخانی عەرەبی عێراق بەتایبەتیش شێخ عەبدولڕەحمان گەیلانی یەکەم سەرۆك وەزیرانی عێراق و

شێخ تالیب نەقیب بەدەستەلاترین وەزیری کابینەکەی گەیلانی.... هتد کامیان لە بەڕێوەبردنی ولاتدا لە مەلیك مەحموود شارەزاتر و لە بواری رامیاریدا بە ئەزموونتر بوون، بەڵام بێکەس و بێ پشتیوان بوو، ئەوەیان زۆر راستە .لۆرانس دەڵێت شەیدای خۆشەویستی عارەبم و خەڵکێکی پێبگەیێنێت. ئەمە ئەو هەلە زێڕینەیە بۆی دەگەڕێم ناواتەکانم بێتە دی و کارێکی مەزنیان بۆ بکەم بەتایبەتیش بۆ عارەبی عێراق کە سەربەخۆییان دەستکەوێت.[٨٧]

رۆژی ١٩١٩/١٢/١٢ فەیصەڵ کوڕی شەریف حوسەین لەگەڵ لۆرانس دا چاوپێکەوتنیان هەبوو لەگەڵ جۆرجی پێنجەم شای بەریتانیای مەزن. لۆرانس وەك وەرگێڕ هاتبوو، بەڵام سەرتاپا بەرگی عارەبیی پۆشیبوو، بۆیە یەکێك لە بەردەستەکانی شا سەرزەنشتی دەکات و دەڵێت کۆلۆنێل لۆرانس (نایا دروستە بەرخێوێکی[٨٨] شای مەزن کە ئەفسەریشە بە بەرگ و پۆشاکی بێگانەوە بێتە خزمەت شای بەریتانیای مەزن؟)[٨٩] لۆرانس زۆر بە هێمنی و لەسەرخۆ دەڵێت: (ئەگەر مرۆڤێك لە خزمەت دوو گەورە دابێت و ناچاریش بێت یەکێکیان زوبر بکات، چاکتر ئەوەیە بەهێزو دەستەلاتدارەکەیان زوبر بکات.... من وەك وەرگێڕ لەگەڵ میردا هاتووم کە ئەم بەرگە دەپۆشێت)[٩٠] چاوپێکەوتنەکە بێ کێشەو چورتم کۆتایی هات و شا ملوانکەی فکتوریا پێشکەش بە میر فەیسەڵ دەکات وەك رێزلێنان و پێزانینی ئەو قوربانییانەی پێکەوە لە گۆڕەپانەکانی جەنگدا داویانە و بە میر دەڵێت دەست لە هاوکاری و کۆمەکی باوکتان و هەموو عارەب بەرنادەین، دڵنیابن بەریتانیا هەموو کاتێك پشتیوانتانە.[٩١]

مسز بیل رازگری بیرۆی نوێنەری باڵای بەریتانیا بوو لە عێراق، نافرەتێکی کارامە و لێهاتوو بوو، رۆڵی گرنگی هەبوو لە رووداوەکانی عێراقدا، سەردەمی یەکەمین جەنگی گێتی و دواتریش، بەتایبەتیش دامەزراندنی حکومەتی عێراق و ئامادەکردنی فەیصەڵ بۆ تاجوتەختی شای عێراق. مسز بیل لە یەکێك لە نامەکانیدا کە بۆ باوکی دەناردن لە لەندەن نووسیوێتی ئامادەکردنی فەیصەڵ بۆ شای عێراق زۆر ماندووی کردم، هەرگیز جارێکی دی هاوبەشی ئەو جۆرە کارانە ناکەم. جا شێخ مەحموودێکی بێکەس، دۆست و دڵسۆز و پشتیوانێکی چالاك و باڵادەستی وەك لۆرنس و مسز بیلی لە کوێ بوو؟!

مێجەرنۆنێل راوێژکاری رامیاری حوکمداریەکەی شێخ مەحموود، ئەفسەرێکی هێمن و لەسەرخۆ بوو، دڵە ناسکەکەی شێخی چاك رادەگرت، بێ پرس و ئاگاداری ئەو کارێکی سەربەخۆی نەدەکرد، ئەفسەرێك بوو دوور لە لوت بەرزی و تڕوتۆپی ئینگلیزەکان و شارەزای داب‌و نەریتی کوردەواری و خووڕەوشتی کوردانیشی بەدڵدا چوو بوو، دۆستی کورد بوو بە دوو چاوی ژیری و دڵسۆزی لە دواڕۆژی کوردی دەڕوانی، لەوباوەڕەدا بوو مافەکانی کورد هەر بە شەڕە تفەنگ دەستەبەر ناکرێن، پێویستە رابەرەکەی کورد لە شۆڕشگێڕ و (پیاوی چیا) وە (چیایی راستڕە ن.ك) بکاتە پیاوی فەرمانڕەوایی و بەڕێوەبردنی ولات، ئەمەش کاری بەردەوام و پشوو درێژی و خۆڕاگرتن و هاوپەیمانییەکی راستەقینەی بێ ئەمبەر و ئەوبەری

گەرەکە، مێجەرنۆئێل خوازیاری ئەوەبوو بۆ کورد ئەرکێك بخاتە سەرشانی وەك ئەوەی لۆرانس بۆ شەریف حوسەین و کوڕەکانی ئەنجامیدا و تاجی شاهانەی سێ ولاتی تازە دامەزراوی سوریا و عێراق و ئوردونی کردە سەریان، عەبدوللا لە سوریا و فەیسەڵ لە عێراق و زەید لە ئوردون.

بەرنامەی ئینگلیز وەها بوو نەدەچوونە ژێر باری پەیمان و بەڵێنی راشکاو، بەڕێوەبەرایەتی هەرێمێکیان بەرەو رووی کورد کردبۆوە، بەڵام وەك رووداوەکان دەریدەخەن مافی سەربەخۆییان نەدابوونێ هەرچەند لەبەرنامەشیاندا بوو (لە شارەکانی دیکەی کوردستان لەم جۆرە بەڕێوەبەراتییە (حوکمداریێتی ن.ك) دابمەزرێنن و لەگەڵ کوردستانی نوێ لێکیان بدەن و هەرچی پێویستە بیکەن).[٩٢] ئاخۆ مەبەستی ئینگلیز لە (شارەکانی دیکە) چییە؟ هەولێر و کەرکووك و مووصڵ و دهۆك، یا پێنجوێن و هەڵەبجە و رانیە و کفری و کەلار و رەواندز و چوارتا؟ئۆئێل بەوپەڕی توانایەوە کاری بۆ ئەو بەرنامەیە دەکرد لە مێشکی خۆیدا دابڕشتبوو، هەتا رەواندزیش چوو بۆ بەستنەوەی ئەو هەرێمەش بە دەستەڵاتی شێخەوە، دواتریش بە گەشتێکی نهێنی دەچێتە کوردستانی باکوور بۆ رێکخستنی راپەڕین دژی کەمالییەکان.

گەر رۆژگار بە دڵی مێجەر نۆئێل تێپەڕیایە گومانم نییە بناغەی کوردستانی گەورەی دادەمەزراند. کارەکانی نۆئێل ناشکرا و دیار بوون روو لە کوێ دەکەن، هانەهانەی شێخی دەدا داواکارییەك بە دانیشتوانی ناوچەکە مۆر بکات بۆ شەریف پاشای خەندان لە پاریس لەگەڵ نامەیەکی تایبەتی (شێخ خۆیدا ن.ك) هەردوو نامەکەش حیلمی بە دەستی خۆی نووسیبوونی و بە رەشید کابان و سەید ئەحمەد بەرزنجییدا (بەرزنجەیی) رەوانەی پاریس دەکرێن.[٩٣]

نارنۆڵد ویلسن بەرلەوەی پۆستی یەکەمین نوێنەری بالای بەریتانیا لە عێراق وەربگرێت ئەفسەرێکی دەزگای رامیاری بەریتانیا بوو لە حەلەب (رۆژی ١٩١٩/٦/١٣ پێشنیارێکی پێشکەش بە ولاتەکەی کردبوو کوردستانێکی سەربەخۆ لە تورکیا (کوردستانی باکوور) دابمەزرێنن لە ژێر چاودێری بەریتانیادا لەو ناوچانەی دەوروبەری وان، بتلیس، دیاربەکر، معمورة العزیز)[٩٤] راستتر ئەوەیە بڵێین لەناوچەکانی وان، بتلیس، دیاربەکر (نامەد)، مەعمورەت ئەلعەزیز (جزیرە - جزیرەی ئیبن عومەر) ئەگینا ئەو ناوچانە ناگرێتەوە کە کوردستانن بەڵکو دەوروپشتی ئەو ناوچانە دەگرێتەوە!

پەیوەندییەکانی نێوان شێخ و رووسیا

دوای ئەوەی شێخ لە بەریتانیا و تورکە کەمالییەکان هیوابڕاو دەبێت روو دەکاتە رووسەکان و لە ١٩٢٣/٦/٢٠دا نامەیەك بۆ بالێوزی سۆڤیەت لە ئازەربایجانی سۆڤیەتیی دەنێرێت.

بەڕێز کونسوڵی رووسیای سەرکەوتوو لە ئازەربایجان

بەڕێزەوە سڵاومان پێشکەش دەکەین

گەلانی سەرزەمین صالی ١٩١٧ دەنگی راستی و رزگاربوونی گەل و نەتەوە ژێردەستەکانی لە چنگی

داگیرکاره تاوانبارەکان بەرگوێ کەوت و بەپیرییەوە چوون... ئەوەی پەیوەندی بە مافی کوردەوە هەیە لە زۆربەی رۆژنامەکاندا بینراوە، چۆن بەریتانیا تینووی خوێنی گەلانە و چۆن بە تۆپی قورس و بۆمبای سوتێنەر صالحی ۱۹۱۹ دەستی کوشندەیان لە کورد وەشاند بێ گوێدانە نافرەت و منداڵ و پیر ... گەلی کوردی چەوساوە شەرەفمەندە بۆ ئەم مەبەستانە روتان تێ بکات:

گەلی کورد لە خواروی کوردستان ناواتەخوازی برایەتی و دۆستایەتی و هاوکاری حکومەتی رووسیان و بەسەر و سامان قوربانی لەو پێناوەدا دەدەن و وەك مەرجێکی دۆستایەتیش لە نێوە دەخوازێت.بە فەرمی دان بە مافە نەتەوەییەکانیدا بنێن بۆ ناشکراکردنی پەیوەندی نێوانمان بۆ گشت جیهان، بۆ بەهێزکردنی توانا و دەستەڵاتی سەربازیشمان و بێهێزکردنی دوژمن، پێویستمان بە (تۆپ و رەشاش و فرۆکە و چەکی دیکە و پێداویستییەکان هەیە، عەقید (سەرهەنگ) رەشید ئەفەندی و عارف ئەفەندی سکرتێرم بە دەمی لە رووبکردنەوەی پێویست ئاگادارتان دەکەن. ئەجا دەڵێت بەو هۆیەوە کە هەتا نێستا لەگەڵ حکومەتی سۆڤێتی کە بە پشتوپەنای کوردی دادەنێین پەیوەندی دیپلۆماسیمان لەنێواندا نییە، ناتوانین لە هەموو شتێك ئاگادارتان بکەین، بەڵام دەتوانم بڵێم زۆر پێویستمان بە یارمەتی و دامەزراندنی پەیوەندی بە پەلەیە لەگەڵتاندا.ئەگەر پەیوەندی نێوانمان بەهێز بێت و رەگ داکوتێت، ئەو هاوکارییەی خەوی پێوە دەبینم هاتە دی، کورد ئازاد دەبێت و هەوڵ و کۆششی هەردووڵامان لە میژوودا بە پیتی زێڕین دەنووسرێنەوە.[۹۵]

هەرچەندە نە رووسیای قەیسەریی و نە رووسیای سۆڤێتی لە بەرنامەیاندا نەبووە بەو جۆرە خەستە هاوکاریی کورد بکەن و هاوپەیمانان و دراوسێکانی کورد لە خۆیان بوروژێنن، بەڵام کورد واتەنی سیروان لێتێیش نەدەم هەر دەمبەیت. شێخ پەنای بۆ ئەهریمەنیش دەبرد ئاوڕێك لە کورد بداتەوە.. هەموو ئاواتی سەربەخۆیی کورد بوو، بۆ ئەوە ژیاو هەر بۆ ئەوەش مرد.

ئەم جۆرە هەنگاوانەی شێخ، بەریتانیا دەخاتە ترس و دڵەڕاوکێ، باری شێواوی ناوەڕاست و خواروی (عێراق)یش بەرەو سەقامگیربوون دەچوو، بۆیە بڕیاری لێدانی شێخ دەدەن و رۆژی ۱۹۲۳/٥/٤ شاری سلێمانییان بۆردومانکرد، شێخ پێشتر هێزەکانی کێشابووەوە و دوای بۆردومانەکە گەڕانەوە[۹۶]... هێزەکانی ئینگلیزیش ۲۳/۷/۹ دیسان هاتنەوە شار و شێخ بە بەشێك لە هێزەکەیەوە چوونە دیوی کوردستانی رۆژهەڵات.لەبارەی بەکارهێنانی هێزی ناسمانیی بەریتانیاوە بۆ لێدانی شار و گوندەکانی کوردستان، دکتۆر کەمال مەزهەر دەڵێت: ئەنجومەنی کڕێکارانی بەریتانیا یادداشتێك پێشکەش سەرۆك وەزیران دەکات، تێیدا هاتووە: ئەو ملیۆن پاوەندەی بۆ بۆردومانکردنی (پیاوی چیای عێراق) خەرجکرا، بۆ مەبەستێك خەرجکراوە لەگەڵ سیاسەتی پارتی کرێکارانداً بگونجێت.

شێخ مەحمود تەنها نامانجێکی هەبوو، رزگارکردنی کوردستان، لەو پێناوەشدا بە هەموو لایەکدا هەڵپەی دەکرد، باوەڕی بە تورك نەبوو، بەڵام سۆزی ئاینیی کوردەکە دەستی بەستبوو، پشت لە تورك و

سولتان و خەلیفەی موسڵمانان نەکات. تۆ بڵێی ئەوەندەی سەرۆکی بەشی سەربازیی رووسیا لە قەفقاسیا شارەزای هەست و نەستی گەلەکەی خۆی نەبوویێت کە نووسیوێتی زۆربەی کورد هیچ هەستێکی خۆشەویستیی و برایەتیی بەرامبەر حکومەتی تورك نییە کە هیچ چاکەیەکیان لێنەدیون و هەر چاوەڕوانی خراپەیان لێدەکەن.[٩٧] ئەو ڕێگەیەش دەگرێتەبەر و ١٩٢٣ هەوڵدەدات لەگەڵ بەدرخانەکاندا هێزو توانایان یەکبخەن لە پێناو دامەزراندنی دەوڵەتی یەکگرتووی کوردستان و روو لە رووسیاش دەکات (کە بەدرخانەکان پەیوەندییان لەگەڵدا دامەزراندبوون .ن.ك) بۆ یارمەتیدان و هاوکاریی.[٩٨]

رووسیای قەیسەریی - تزاریی و بە دوای ئەویشدا دامەزراندنی یەکێتی کۆمارەکانی سۆڤێت بەسەرکردایەتی لینینی مەزن بایەخێکی بەرچاویان بە نامە و داواکارییەکانی شێخ مەحمود و ئامانجەکانی کوردەکانی باشوور دەدا، چونکە سەربەخۆیی کورد لە تاکتیك و ستراتیژدا زیانێکی بە بەرژەوەندییەکانیان نەدەگەیاند لە ناوچەکە و سەر سنوورە فراوانەکانیادا لەگەڵ تورکیا و ئێران، بەڵکو ئەو جێگەپێیەی هەر لە دەمێکەوە عەودالّی بوون لەناوچەی خۆرهەڵاتی ناوەندا نەگەر لە پارچەیەکی کوردستانی نازادا بێت کە ولاتی نەتەوەیەکی بێهێزو پشت و پەناو دواکەوتووشە لەچاو تورك و عەرەب و ئەرمەن و کلد و ئاشووردا، ئەوە زۆر لە بارتر دەبوو بۆ سۆڤێت، بەڵام مەخابن ئەو جارەش ئەوەی من بە بەختی سیاسیی ناوی دەبەم پشت لە کورد دەکات، ١٩٢٤/١/٢٠ لینینی مەزن دەمرێت و جۆزێف ستالین جێگەی دەگرێتەوە. ستالین رووس نەبوو، خەڵکی گرۆزنی و قەفقاسییایە کە پیرە پیاوو پیرەژنەکانی هێشتا زمانی رووسییان نەدەزانی و هەر بە زمانی ناوچەکانی خۆیان دەدووان. ستالین و ئەدۆلف هیتلەر و صەددام حسێن هەر بۆ نموونە لە ریزەکانی دووەوەی پارتەکانیانەوە هاتنە پێشەوە و دەست بەسەر دەسەڵاتدا دەگرن و نەیارەکانیان لەنێو دەبەن، بەڵام ئەو سیانە پێکەوە بەراورد ناکرێن، سەددام لەچاو ئەواندا بە حەوت ئاو شۆردرابووەوە، هەستێکی گونجاوی بەرامبەر کورد و جۆرێك لە مافەکانی هەبوو بە مەرجێك سەر بە بەرەی دوژمن نەبێت، دوژمنی خودی خۆی! بەڵام دیکتاتۆرە ملهوڕەکەی سۆڤێت ستالین،کوردی بە نەتەوە نەدەژمارد و هیچ مافێکی پێ ڕەوا نەدەبینی، بە بۆچوون و تێزە سەقەتەکانی خۆی ئەوەندەی مەرج و مەرجکاریی بۆ نەتەوە بچووکەکان دانابوو، پارتە کۆمۆنیستەکانی ولاتانیش بەتایبەتی پارتی کۆمۆنیستی عێراق و سووریا و تورکیاوئێران کە زۆرێك لەسەرکردەکانیان کوردبوون وەك خالید بەگداش "بەکتاش"، بەهادین نووری، عەزیز محەمەد، کەریم ئەحمەد، ئەحمەد حەللاق، جەمال حەیدەری،عەزیز حاجیش کوردی شەبەکە.ئەمانە جگە لە بەهادین نووری سەردەمانێك چاویان لەو هەموو خەبات و تێکۆشانەی کورد و زنجیرەی شۆڕش و ڕاپەڕینەکان و قوربانییە بەردەوامەکانی لەپێناو سەربەخۆییدا دەنووقاند و بە پلانی ئیمپریالیزم و کۆمپانیا مۆنۆپۆڵەکانی نەوت تەماشایان دەکرد و بە هەموو تواناوە هەوڵیان دەدا کورد چەواشە بکەن گوایە ناسنی سارد دەکوتێت، سەربەخۆیی کوردستان و مافی چارەنووس گەمەی ولاتانی خۆرئاوایە و کورد مقاشە!

خەباتگێڕانی کورد پێویستە هەتا زووە هۆشیار ببنەوە و دەست بخەنە دەستی خەباتکاران و نازادیخوازان و ناشتیخوازانی گەلانی داگیرکاریی کوردستانەوە، تورك، فارس، عارەب و خەباتی خۆی بە خەباتی چینایەتیی نەوانەوە جۆش بدات لە پێناو سەرکەوتنی بەرەی گەلان و قەڵای ناشتیخوازانی گێتی "مۆسکۆ" و سەرکەوتنی سۆسیالیزم و دەسەڵاتی رەوای چینی پرۆلیتاریا. بەهادین نوری تەمەندرێژیێت کە نێستا لە دوا سالەکانی تەمەنیدایە و تەندروستیشی سازنیە شەوی ۱۹/۱۸-۲ -۲۰۱۳ لە چاوپێکەوتنێکدا لەگەڵ کەنالی سپێدە وتی: یەکێك لەو کارانەی لێی پەشیمانم هەڵوێستی حیزب (حشع ن.ك) بوو بەرامبەر کورد دوای نسکۆی شۆڕشی ئەیلول ۱۹۶۱ و دەبوایە نەوکاتە من حیزب جێبهێڵم. لینین زۆر بەراشکاوی بەرپەرچی نەو بەناو کۆمۆنیستانە دەداتەوە و لە بارەی خەباتی نەتەوایەتیەوە دەڵێت: "ناسیۆنالیزمی بۆرژوازیی هەمور نەتەوەیەکی زۆرلێکراو نێوەڕۆکێکی دیموکراتیی گشتیی هەیە کە دژی زوڵم و زۆر و چەوساندنەوەیە و ئێمە بە تەواوی پشتیوانیی لەو نێوەڕۆکە دیموکراتیە دەکەین" هەروەها دەڵێت: "هەندێك جار کۆمۆنیستەکان لە دژایەتی کردنی بۆرژوازیی ناسیۆنالیزمی نەتەوەکەی خۆیدا مەترسیی شۆڤێنیزمی نەتەوەیی سەردەست پشتگوێ دەخات بەو کارەش لە ریزەکانی نەتەوەکەیان جیا دەبنەوە و رێگە بۆ بەهێزبوونی بۆرژوازی قەومی لە بزوتنەوەی رزگاریی نەتەوایەتیدا خۆش دەکات". لینین کۆمۆنسیتەکان لەو مەترسیە ئاگادار دەکات: " لەبریی نەوە کە لایەنی ناسیۆنالیزمی بۆرژوازی نەتەوەی زۆرلێکراو بگرن، لایەنی ناسیۆنالیزمی نەتەوەی فەرمانڕەوا و تەنانەت کۆنەپەرستترین و رەشترین شێوەی نەو ناسیۆنالیزمە دەگرن." جگە لەمانەش بە ریفۆرمخوازان و لادەرەکان دەڵێت: " مافی چارەی خۆنوسین جیابوونەوەی رامیاریی نەتەوە و دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی سەربەخۆیە و نەو مافە کە بەشێکە لە بەرنامەی مارکسیزم لەلایەنی میژوویی و نابوورییەوە تەنها یەك مانای هەیە نەویش سەربەخۆیی رامیاریی و دامەزارندنی دەوڵەتی سەربەخۆیە." بڕوانە کیتێبی حق الامم في تقرير مصيرها، المؤلفات ج ۲۰ ص ۴۰۳ الطبعة الجيكية. گەلانی چەساوە و بەتایبەتیش گەلی کورد نازانن پرۆلیتاریا بەری بەکوێوەیە و نەمرۆشی لەگەڵدا بێت نەو چینە کە زۆربەی کورد بۆ قەشمەری دەیانوت پروپاتاڵ، هەر نەبێت هێشتا لە نێو کۆمەڵگەی کورد، عەرەب، گەلانی نێران، تورکدا سەریهەڵنەداوە و سەریش هەڵنادات. هەردوور نەڕۆین کوردی هەرێمی کوردستان بە "دەفتەر" و لەوان ساماندارتر بە "بلۆك" و لەوانیش زەنگینتر بە "لادیوار" دەدوێن لە ژماردنی دۆلاردا. بەرنامەی کۆمۆنیستەکان وەهابوو هەرکەسێك وەك نەوان بیر نەکاتەوە و قۆڵ بۆ نەو خەیاڵ پڵاوە هەڵنەماڵێت دواکەوتوو، کۆنەپارێز، بەکرێگیراو،نەڵقە لەگوێ و کورتکراوەی هەموشی کە زۆرتر بەسەرزاریانەوە بوو، لە عێراق (رەجعی) و لە نێران (مورتەجیع)بەکاردەهات و نیشتمان پەروەرانی پێ تاوانبارەکرا. هەژار موکریانی شتێکی سەیر لەوبارەیەوە دەگێڕێتەوە و دەڵێت کورد لەو سەردەمانەدا بۆ نەوەی بە رووناکبیر و پێشکەوتنخواز بناسرێت دەبوو نەو دروشمە بێناوەرۆك و مانایانە وەك

توتی بڵێتەوە و بانگەشەیان بۆ بکات،ئەیارەکان بە مورتەجیع تاوانبار بکات. رۆژێك لە کۆبوونەوەی شانەکەیدا پرسیاری لێدەکرێت ئەرێ کاك هەژار مورتەجیع چییە تۆ ئەوەندەی بەکار دەهێنیت؟ لەوەڵامدا دەڵێت: ئەوی راستیی بێت نازانم، پرسیار لە سەرووی خۆم دەکەم! لە کۆبوونەوەی خۆیدا بە بەرپرسەکەی دەڵێت پرسیاری مورتەجیعیان لێکردم، ئەمزانی چییە، داخۆ پێم ناڵێیت؟ کابرا دەڵێت ساوەڵلا هەژار منیش نازانم! بەرەکەتدا، شێرە بەفرینەکە تووایەوە، سەرکردەی مێژوویی مەزن گۆرباتشۆف هەست بەو چەواشەکاریی و پێشێلکردنەی مافی مرۆڤ و گەلان دەکات و بۆرانە بڕیارێك دەدات کەم وێنەیە لە مێژوودا، سەرلەبەر بارودۆخی رامیاریی، سەربازیی، ستراتیژیی دوو جەمسەرەکە، جەنگی سارد، نەتەوە ژێر دەستەکانی نێوان بەرژەوەندییەکانی نەو دوو جەمسەرە هەرە بەهێزە، بلۆکی خۆرهەڵات بەرابەریی کرملین ـ مۆسکۆ و بلۆکی خۆرئاوا بە رابەرایەتیی واشنتۆن ـ ئەمەریکا بوو بوون بەژێرەوە و کورد بەرچاوترین و داماوترینی هەموویان بوو، لەو گۆڕانکارییە مێژوویییەدا ناهێکی پێدا هاتەوە و ناوی هاتەوە نێو ناوان و هەرێمی دژە فڕین و پاراستنی کورد لە جینۆساید و بەرێوەبەرایەتیی هەرێم و دواتر حکومەت و پەرلەمانی هەرێمی کوردستانی باشووری لێڕەخسا. لەگەڵ هەموو قومێك ڤۆدگای گۆرباتشۆف دا درووەو رێزلێنان و پێزانینی بۆ دەچێت.

دەگەڕێمەوە سەر کرۆکی باسەکە، ماوەی شازدە ساڵ شۆڕشی شێخ مەحمود، رووداوەکانی ناوخۆ، شێوەی بەرێوەبردن، کۆبوونەوە و بڕیارە نهێنییەکان، پەیوەندییەکانی شێخ بە تورك، بەریتانیا، رووسیا، حکومەتی عێراق، مۆسکۆ، ئێران و نەو هەموو نامە و نامەکارییەی لەنێواندا بووە ئەوەندەی لێ ئەپارێزراوە ببێتە هەوێن و کەرەسەی لێکۆڵینەوەیەکی زانستیی لە ژیانی تایبەتیی شێخ چجای شۆڕشەکە. هۆیەکانیش ناشکران وەك:

١ـ ژێردەستەیی و قەدەغەکردنی هەر نووسراوێك بۆنی شۆڕشی کوردایەتی لێ بێت نەك لە بازاڕ و کتێبخانەکاندا لە مالاّن و کتێبخانەی تایبەتیشدا. چەندین کەس لەسەر بلاقۆکێك، نامیلکەیەك، کتێبێك، وێنەیەك گوللەباران کران. ئەوە هۆیەك بوو بەتایبەتی لە سەرەتای شۆڕشی ئەیلوول ١٩٦١وە بەردەوامبوو هەتا راپەڕینە مەزنەکەی بەهاری ١٩٩١ کە هێرشی فراوان دەکرایە سەر شارەکان و زۆرتریش شاری سلێمانی و لەناکاودا گەڕان و هاتوچۆ قەدەغە دەکراو سوپای عێراق مالّ بە مالّی زۆر بە وردی دەپشکنی. بەشێك بەلگەنامەو کەلەپوری نەتەوەیی،خاوەنیان لە ترسی گیانی خۆی دەیسوتاندن و تەنانەت وێنەی یادگاریی و نامەی تایبەتیش لەو جۆرە رۆژە رەشانەدا گەرماو،یان تەنووری نانکردنیان پێگەرم دەکرد!

٢ـ سووك تێڕوانین و نەزانینی نرخی مێژوویی و زانستیی دۆکۆمێنت و کتێب و دەستنووسەکان کە جێگە دەگرن و کەلکیشیان نییە، تەنانەت وەك مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف دەڵێت مامۆستایەکی هێژای وەك غەفوری مەلا عەلی مەلکەندیش کەوتۆتە نەو هەڵە گەورەیەوە.

۳ـ خۆپەرستیی و بەرچاو تەنگیی خاوەن دۆکۆمێنتەکان کە بە مولکی تایبەتی خۆیانی دەزانن و شاردوویانەتەوە و ناهێڵن روناکیی بیێنێت و نووسەر و تۆژەرەوەکان کەڵکی لێوەربگرن.

٤ـ هێرشی سوپا و تۆپباران و بۆردومانی فڕۆکە و سوتاندنی گوندەکان و ئاوارەبوونی دانیشتووان کە زۆرجار بەسەری قوتی و بەپێی پەتی دەریاز دەبوون.دوور نەڕۆین شێخ نەحمەدی شێخ نەمینی باپیرم ۱۸۷۹ ـ ۱۹۵۲ کەسایەتییەکی ناسراوی شاری سلێمانی و روناکبیر (منەوەر) و هۆنەر بوو بە نازناوی شیعریی (فەوزی)،هاوڕێی و هاودەمی هەردوو هۆنەری ناسراوی کورد،بێخود و زێوەر بوو، زۆربەی کاتیشیان پێکەوە بەسەربردووە، بەڵام نێوانی لەگەڵ شێخ مەحموددا خۆشنەبووە هەرچەند بە ناڕەزووی دڵی خۆی زەویەکی فراوانی بە گوریس بۆ دەپێون و دەیکاتە خانوویەکی زۆر گەورە بۆ خۆیی و چوار کوڕ و شەش کچەکانی تێیدا دەژیان، رووبەرەکەی رووبەری یەکیکە لە هەرە فراوانترین خانووەکانی سلێمانی لە کۆن و نوێدا و نێستە هەروەك خۆی ماوە لەگەڕەکی شێخان ـ کارێزی نەحمەد زەنگەنە و بەش بەشی نەکراوە ـ بەڵام لە هەڵوێستی ڕەخنەگرتن لە شێخ سارد نەبووەوە و روو لە شێخ لە هۆنراوەیەکدا وتوویەتی:

مشتی بوخلی هێندە تونده　　هەرزنیش بێت ئەیگرێ
کارکە وا بڕوات عەزیزم　　دیارە هەر سەرناگرێت

ئەم نیوە دێڕەم لە یاد ماوە لە هاوڕێیەکی مامەکانم بیستووە،خوالێخۆشبوو عوسمان دەرویش کارمەندی بانکی رافیدەین.ئەوەشم لە ناسۆس هەردی،ڕێبین هەردی و ئاری بابانی پوورزام بیستووە کە مامۆستا هەردی زۆرێك لەو هەڵبەستانەی لەبەربووە. چەند جارێك دەستەو دامێنی مامەکانم بووم بەرهەمەکانی لەنێو نەچن و تەنها مولکی ئێمە نین مولکی نەتەوەیەکن، با شەن و کەوێکیان بکەین و بلاویان بکەینەوە و روناکبیرانی کورد پتر ساغیان بکەنەوە و کات و شوێن و بۆنەی وتنی هۆنراوەکان بدۆزنەوە ئەگەر نەنووسرابن. مەخابن تۆز لە دەریا هەڵناسێت. بەنیازم روو لە هەموو ئەو خزمە خەمساردانە بکەم ئەمە خوایە خەڵۆز و کراوەبن . نووسەری بەبرشت و ناسراوی کورد، سەعید ناکام لە لاپەرە ۵۲ی بیرەوەرییەکانیدا بەجۆرە باسی نەو شاعیرە گومناوە دەکات (...لە چوارتا، شەوانە دەستەیەك لە خوێندەوارو نەدەب دۆستەکان دەهاتنەلام بە خوێندنەوەی شیعرو گیرانەوەی قسەی خۆش رامانەبوارد، لەوانەی دەهاتن شیخ نەحمەدی شیخ غەنی نووسەری قایمقام که شاعیربوو بەنازناوی(فەوزی)،شیعری ناسك و جوانی دەنووسی،مەلاکاکە حەمەی ئیمام،برایم ئەدهەم،میرزامەنگوری نووسەری شارەوانی چوارتا، بەریوەبەری قوتابخانەی چوارتاش .) زۆرێك کورد هەن ئەو سوێیە چووە بەدڵیاندا، کاشییەك، جامێك، چرایەکی دیوارکوت، سەماوەرێك، وێنەی دەگمەن و یادگاری ئازیزان، تا دەگاتە دەستنووس و کتێب و دۆکۆمێنتی بە نرخی بزر نەکردبێت یا بە دەستی خۆی لەنێوی نەبردبێت. سەیدا عەبدولڕەقیب یوسف دەڵێت: (کۆمەڵێك بەڵگەنامەی گرنگ و نامەی شێخ مەحمود بۆ شێخ فەرەجی بانی بنۆك، شێخ

مەحمودی کوڕی، کە مشک تێیدا بوون سوتاندوونی)[٩٩] هەروەها دەڵێت شێخ فەرەج لە پێنجوێن، بانە و سەقز شەڕی ڕووسی کردووە و هێندێك لەو شتانەی لە "بناوە سوتە" لە ڕووسەکانیان گرتبوون هێشتا لە کن ئەو بنەماڵەیە ماون و بەرچاومان کەوتن. شێخ مەحمود بەشێك لە شتە نهێنییەکانی لەلا دانەنان وەکو "مەکینەی سکە" بۆ گۆڕین و لێدانی لیرەی تورکی و پارەی ئێرانی "مەبەستی تەنە". سەلیم خانی ئەفغانی زۆر بە نهێنی لە مالّی شێخ فەرەجدا ئەو کارەی دەکرد.[١٠٠] (ئینگلیز دوای دیلکردنی شێخ مەحمود ١٩١٩ دێتە سلێمانی هەموو ئەو کتێبانەی لە مالّە شێخەکاندا بوون، کوردە نۆکەرێکی ئینگلیز و ئەفسەری لیڤی "ڕەشەی بەکر ئەفەندی" لە حەوشەی مزگەوتی گەورەدا ئاگری تێبەردان، تەنیا "٤٠٠" کتێب بەردەست نەکەوتبوون).[١٠١] جا خوێنەری هێژا ئەوانە بەپێوانەی مێژوو دوێنی بوون و تا ڕادەیەك هۆشیار بوون، ئاخۆ سەردەمانی پێشتر چ کارەساتێك بەسەر کەلەپووری کورددا هاتووە و دڵسۆزان ئەوەندەی بتوانن کتێبخانە و ئەرشیفەکانی ولاّتانی دراوسێ و ئەورووپا بپشکنن و تیشك بخەنە سەر لایەنە تاریك و نەزانراوەکانی مێژوومان و ڕووناکی بکەنەوە یا موعجیزەیەك ڕوو بدات و حەزرەتی عیسا کەلەپووڕە مردووەکانی کورد زیندوو بکاتەوە.

سەیدا عەبدولڕەقیب یوسف لەو بوارەدا جێگە دەستی دیارە و چەندین کەلێنی پڕکردۆتەوە و بەردەوامیشە، بەلاّم ئاخۆ تەنها دڵسۆزێك و ماندوونەناسێك لەو بوارەدا فریای نەتەوەیەك دەکەوێت.

تەرازووی هێزی سەربازیی نێوان بەریتانیا و دەوڵەتی عوسمانی ١٩١٥ـ١٩١٧

هەردوو ولاّتی ئێران و(عێراق) دەکەوتنە سنووری لەشکری شەشەمی تورك بە فەرماندەیی نوورەدین پاشا،دەسەلاّتەکانیشی فراوانتر و ئەرکەکانیش قورستربوولە چاو لەشکرەکانی دیکەدا، ئەدەپەڕژانە سەر دابینکردنی هەموو پێداویستییە سەربازییەکان،سەرجەم لەشکرەکانیش پێویستیان بە نوێکردنەوە و بەکارهێنانی پلانە سەربازییە نوێیەکان هەبوو، بۆ ئەم مەبەستە پەنا دەبەنە بەر ئەڵمانیای هاوپەیمان و لە ١٩١٥/٩/٢٣دا (فێلدمارشاڵ فۆن دوغولتز) دانرا بە فەرماندەی گشتیی لەشکری شەشەمی عوسمانیی و ٣٠ ئەفسەری ئەڵمانیش هاوکارییان دەکرد. مارشاڵ تەمەنی ٧٢ ساڵ بوو، یەکێك بوو لە هەرە سەرلەشکرە مەزنەکانی ئەورووپا، لە ناوچەکەدا بە قلیچ پاشا دەناسرا، بەو هۆیەشەوە کە "شڤوول" بوو، خەڵکی بەغدا گەلێك شتیان لێدەگێرایەوە.

نوورەدین پاشا پلانەکانی مارشاڵی نەدەسەلماند و دەیوت لەشکرێکی موسوڵمان کە لە ڕێگەی یەزداندا شەڕ دەکات، ناشێت لەژێر سەرکردایەتی دیان (ناموسڵمان)دا بێت.[١٠٢] بەلاّم نوورەدین خۆیشی هیچی بۆ نەدەکرا، چەند جارێك پەلاماری سەربازگەکەی شاری کوت دەدات و هەموو جارێك بە زیانێکی زۆرەوە دەکشێتەوە، بۆیە دەروازەی باڵا دووریان خستەوە بۆ بەردی قەفقاسیا و خەلیل پاشا لە جێگەکەی دادەنێن

کە لەگەڵ مارشاڵ دەگونجاو پشتگیریی پلانەکانیشی دەکرد. مارشاڵ لە بری پەلاماردانی سەربازگەکە، نابڵووقەی دەدات و دوای پێنج مانگ سەرکەوتنێکی گەورەی بەسەر ئینگلیزدا تۆمار کرد. پەنجا رۆژەکانی کۆتایی گەمارۆدانەکە بۆ ئینگلیزەکان زۆر دژوار بوو، برسێتیی و نەخۆشیی سکچوون و زەردوویی بڕشتی لێپێبوون، جگە لەو ٣سێ سەگەی نەفسەران تۆنزند و ملیس،سەگ و پشیلە لەو دەڤەرەدا نەمان،سەربازی برسیی هەموویان خواردن! تۆنزند ناچار بوو نەسپ و ئیسترەکان سەربڕێت، بەاڵم سەربازە هیندییەکان و بەتایبەت هندۆسەکان هیچ جۆرە گۆشتێکیان نەدەخوارد، سەربازە مسوڵمانەکانیش وتیان حەرامە، هەرچەندە بەپێی شەرع بێزراوە (مکروه) نەك حەرام و هەربەپێی شەرعیش مرۆڤ لەکاتی ناچارییدا دەشێت هەر گۆشتێك یان هەر شتێك بخوات.

ئەم گۆشت نەخواردنە، سەرکردایەتی سەربازگەکەی تووشی کێشەیەکی گەورە کرد، بەپەلە فەتوای شەرعی باندی مەزن و پێشنوێژی هەینیی مزگەوتی دەڵی بەهۆی نامێری بێتەلەوە دەگات، بەاڵم هیندەکان باوەڕیان پێنەکرد، چونکە بە نامێری بێتەل هاتووە و مۆری پێوە نییە! تۆنزند فەرمان دەدات: هەر سەربازێك گۆشت بخوات پلەیەك بەرز دەکرێتەوە،ئەوەی نایخوات پلەیەك نزم دەکرێتەوە،ئەوەش کەڵکی نەبوو، هێشتا زۆرێك لەسەربازە موسوڵمانەکان هەر نەیاندەخوارد و رۆژانە سەرجەم ١٥ سەرباز لە برساندا دەمردن... ئیتر چارەسەرێك بەدەستەوەنەما جگە لە دابەشکردنی حەبی ئەفیوون بۆ خۆڕاگرتن دژی نازاری برسێتی، بەاڵم هەاڵتنی سەربازان دەستی پێکرد بۆ نێو لەشکری دوژمن، سەرکردایەتی سەربازگەکەش بۆ ڕێگەگرتن لەو دیاردە ترسناکە بڕیاریدا بۆ چاوترساندن سێ سەربازیان گوللەبارانکرد.[١٠٣]

پلانی گەمارۆدانەکەی (غۆڵتز)ی ئەڵمانی سەرکەوتنێکی گەورەی بەسەر هێزەکانی بەریتانیادا تۆمارکرد لە عێراق. ئەو سەربازگە سەرەکییەی بەریتانیا لە کوت ـ عێراق،ڕۆژی ١٩١٦/٤/١٩ ئاڵای سپی بەرزکردەوە. دکتۆر عەلی ئەلوەردی دەڵێت سەرجەم١٣،٠٠٠سیازدە هەزار ئەفسەر و سەرباز، ٨٧٠٢ هەزار ئینگلیز و ١٠,٤٤٠ هیندستانی خۆیان دا بەدەست لەشکری شەشەمی تورکەوە.ئەوەی چاوەڕوان نەدەکرا ئەوەبوو مارشاڵ غۆڵتز، پاڵەوانی راستەقینەی سەرکەوتنەکە نەنجامی پلانەکەیی نەبینی، دە ڕۆژ پێشتر لە ١٩١٦/٤/٩دا بە نەخۆشیی گرانەتا(تیفۆئید) گیانی لەدەستدا، بەاڵم ناوونابانگ و ئاڵای بڵندی هەردەم شەکاوەی بەریتانیای مەزنی لە قورولیتە وەردا کە لەندەن هەوڵی دەدا بەهەر جۆرێك بێت نەو ڕۆژە ڕەشەیان بەسەردا نەیەت، وەزیری بەرگریی بەریتانیا بڕیاریدا هەتا ملیۆنێك جونەیهی نیستەرلینی بەرتیل بدەن بە خەلیل پاشای سەرلەشکر نابڵووقەکە هەلگرێت و ئینگلیز بێ نابڕووچوون بکشێنەوە، بەاڵم خەلیل پاشای مامی ئەنوەر پاشای وەزیری بەرگری نەیکرد، دواتر ئامادە بوون دوو ملیۆن پێشکەش بکەن، بەاڵم ئەنوەر هەر نەیکرد. دوا هەوڵی سەرکردایەتی بەریتانیا لە لەندەن هاتە سەر ئەو بڕیارەی دوو هەفتە بەرلە نابڕووچوونە سەربازییەکەی کوت ڕۆژی ١٩١٦/٤/٥ ئەفسەری هەواڵگریی بەنێویانگ لۆرنس رادەسپێرن

پەیوەندی بە سەرۆك هۆزەکانی عێراقەوە بکات بەناوی شۆڕشی عەرەبەوە دژی تورك راپەڕێنێك بەرپا بکەن وەك چۆن لە حیجاز میر حسەین کوڕی عەلی شەریفی مەککەی هاندا بوو شۆڕش دژی تورك لە ولاتی شام و سەرکەوتووش بوو.

سەختترین شکست و ژێرکەوتنی هێزەکانی تورکیاش لەو هەفتەیەی نێوان ڕۆژانی ١٨ــ ١٩١٧/١٠/٢٦دا بوو کاتێك فەیلەقێکی سوپای تورك بەسەرکردایەتی ئیسماعیل حەقی بەگ لەبەردەم لەشکری ئینگلیزدا خۆیناگرێت و ناڵای سپی بەرزکردەوە. ئەمە لە کاتێکدا ڕووبدا دانوستاندنەکانی نێوان هاوپەیمانەکان و تورکیا لە دورگەی مودروس خەریکبوو کۆتایی دەهات، گەر بهاتایە و فەیلەقەکەی تورك تەنها یەك ڕۆژی دیکە خۆی ڕابگرتایە زۆر شت لە ناکامەکانی یەکەمین جەنگی جیهان بەجۆرێکی دیکە دەکەوتنەوە.هێزەکانی بەریتانیا گەیشتنە گەیارە کە تەنها چل میل لە شاری موصڵەوە دوورە و پێویست بوو لەوە پتر نەچنە پێشەوە، بەڵام کاپتن لچمەن گوێ بەهات و هاواری تورك نادات و ناچاریان دەکات بەپەلە موصڵ چۆڵ بکەن و بەهیچ جۆرێکیش مافیان بەسەر نەو هەرێمەوە نەماوە. کاپتن لچمەن شارەکەی داگیرکرد و هەر خۆیشی دیاریکرا بە فەرمانڕەوای هەرێمەکە.

کۆمەڵناس و توێژەری ناسراوی عەرەب دکتۆر عەلی وەردی دەڵێت ساڵی ١٩١٩ ساڵی شۆڕش و ڕاپەڕین بوو لە ناوچە کوردنشینەکاندا "مەبەستی باشووری کوردستانە" کە گرنگترینیان شۆڕشی حەفید بوو (مەبەستی شێخ مەحمودی حەفیدە. حەفید و سەید نازناوی نەوەکانی بنەماڵەی پەیامبەرە لای کوردان وەك حەسەنیی، حسێنی، شەریف، سەید، مەولا، لای عەرەب بۆ ئەو مەبەستە بەکاردێت. ن.ك.) کە خۆی بە حوکمداری کوردستان ناساند و ناڵای تایبەتیی هەڵکرد "مەبەستی نالا تەخت سەوزەکەیە، هەیف و ئەستێرەیەکی سوورییش لە ناوەندیدا بوون. ن.ك." پوولی پۆستەشی چاپەکرد، بەڵام ئینگلیز سەردەکەون و ڕۆژی ١٩١٦/٦/١٨ دیلی دەکەن و دەینێرنە هیندستان. عەبدولرەقیب یوسف دەڵێت شێخ مەحمود دەسگای دراولێدانیشی هەبووبۆ کۆپیکردنی لیرەی تورکی و تەنی نێرانی.

کە شۆڕش لە ناوچەکانی فوراتی نێوەڕاست هەڵگیرسا تەنها لە نێو کوردەکانی دیالەدا دەنگی دایەوە، ناوچەکانی دیکە هێز و توانایان نەمابوو.... هۆزی (دلۆ دەڵۆ) کە لە نزیك خانەقین نیشتەجێن بە سەرکردایەتی کەریم خەسرەو بەگ ڕادەپەڕن و دوای بەرپابوونی شۆڕش لە شارەبانیش ١٩٢٠/٨/١٤ شاری خانەقین دەگرن و شۆڕشگێڕانی کورد دەست دەگرن بەسەر دامودەزگاکانی میریدا و ناڵای بەریتانیا دەهێننە خوارەوە و ناڵای عوسمانیی هەڵدەکەن و خورشید بەگی سەرۆکی پێشووی کۆمەڵەی موجاهیدینی سەردەمی دەسەڵاتی تورك بە فەرماندار دادەنێن و کرین و فرۆشتن دەگەڕێتەوە سەربەکارهێنانی لیرەی تورکی.. هێمنی و ئاسایش بڵاوبووەوە، شەو مالان دەرگایان دانەدەخست، هەرکەس لیرەیەکی بدزرایە، صەد ڕووپیەی وەردەگرتەوە، هەرکەسیش دەرگای مالی خۆی داخستایە صەد لیرە سزایان لێ دەستاند)!!(ناوها،

ئەوە سەردەمی مەهدی بووە، بەڵام خەڵکەکە نەیاندەزانی!! ن.ك).

هەروەها دکتۆر عەلی ئەلوەردی دەڵێت جەنگاوەرانی سەنجاب و کەڵهور بوونە هۆی گەڕانەوەی ئینگلیز بۆ خانەقین، ئەجا برایم خانی دلۆ (دەلۆ)[١٠٤] لەناوچەی کفری رادەپەڕێت و لە شۆڕشی تەلعفەریشدا یەزیدییەکان (مەبەستی ئێزدییەکانە) لایەنگر و پشتیوانیی هێزەکەی ئینگلیز دەکەن. شێخ رەزای تاڵەبانی نوکتەیەکی خۆش دەگێڕێتەوە، کۆمەڵێك سواری دەلۆیی دەبنە میوانی، دەڵێن یا شێخ، تالیك بۆ ئەسپەکانمان، خواردنی چاك و نوێنی گەرمیش بۆ خۆمان. شێخ لە وەڵامدا دەڵێت کارکارێکی (کارەکەر) (دەلۆیی)م لایە، هەریەکەتان لۆیەکی بدەن بە خۆتاندا!

شێخ مەحمودکە بە حوکمدار ناسرا، پێدەنێتە قۆناغێکی رامیاریی نوێوە زۆر جیاواز لە قۆناغی ڕاپەڕین و شۆڕشی شاخ، بەڵام هەلومەرجی دەرەکیی بۆ نەڕەخسابوو، هۆکارە ناوەکییەکانیش کەم نەبوون، وەك:

١ـ دەورو پشتەکەی شێخ وەك خۆیان نەشارەزا بوون، ڕێگەیان بە خوێندەوار و ڕووناکبیر (منەوەر) و ئەفسەرەکانیش نەدەدا بێنە پێشەوە و هەمیشە ئەوەیان بەبیر شێخ دەهێنایەوە کە ئەمانە ئەندامەکانی لقی سلێمانی کۆمەڵەی یەکێتین کە بوونە هۆکاری هەراکەی موصڵ.

٢ـ هەندێك لە خزمانی شێخ یا سەردار و سەرۆك هۆزەکان حەزیان بە سەرۆکایەتی دەکرد و نەدەچوونە ژێر سایەی شێخەوە، وەك بابەکری سەلیم ئاغای پشدەر، مەحمود پاشای جاف، چەند قلێك لە هەمەوەند، سەردارانی ناوچەی کفری. لەوانیش زۆر بەرەوخوارتر هەبوو حەزیدەکرد کۆێخای گوندێك بێت نەك فەرماندەیەکی لەشکر یا لێپرسراوێکی حکومەتەکەی شێخ مەحمود.

هۆکارە دەرەکییەکانیش وەك:

سیخوڕ و چلکاوخۆرەکانی تورك کە نیشتمان پەروەرانی کورد بۆ سووکایەتی بە جلخوار ناویانەبردن بە کوردستان و عێراقدا بلاویبوونەوە و لە چالاکیدابوون بۆ دوویەرەکی نانەوە، ساردکردنەوەی کورد لە بیری کوردایەتی وسەربەخۆیی،دڵکرمێ کردنیان لە شێخ گوایە بووە بە پیاوی کافران! ئەوە جگە لە هەڵکەوتە جێڕێڵەتیکە نەحلەتیەکە، کە هەر چوار لا دوژمن و ناحەزن.

بەڵام مێژەرنۆئیل دۆستی شێخ بوو، بە پلانی خۆی و ناگاداریی ویلسن هەوڵی زۆریدا لە باشوور و باکووری کوردستاندا کورد لە ژێر ئالای شێخ مەحمود یا هەر سەردارێکی کورددا کۆبکاتەوە، هەر بۆ ئەو مەبەستەش بە نهێنی دەچێتە باکووری کوردستان و پەیوەندی بە بەدرخانەکان و سەرۆك هۆز و دەسترۆیشتووەکانی کورد و ڕووناکبیر و نیشتمان پەروەران و ئەفسەرە کوردەکانی نیشتەجێی ئەستەمووڵەوە دەکات بە هەوڵی هەموان داواکارییەکانی کورد بەرنە پێشەوە، بەڵام ئاش لە خەیاڵێك و ئاشەوان لە خەیاڵێك. شێخیش لای خۆیەوە وایدەزانی گرەوی لە نینگلیز و تورکیش بردۆتەوە و هەموو دەستەڵاتێکی لە دەستدایە و هەرواش دەمێنێتەوە. میجەر نۆئیلیش کە ڕاوێژکاری رامیاریی شێخ بوو، ئاگادار بوو، ئەو

بێسەرو بەرییەشی بە دڵ نەبوو، بەڵام ئەوەندەی بۆیکرا نەیدەهێشت پارسەنگی پەیوەندییەکانی نێوان شێخ و نوێنەری باڵا لە بەغدا تێکچێت. بە بۆنەی ئەو بێسەر و بەرییەوە بوو حەمدی بەگی صاحیبقران رەخنە لە دەورووپشتەکەی شێخ مەحمود دەگرێت و پوخت و رەوان دەڵێت:

جائیزە بۆ میللەت وکوردایەتی بێ رەشبەلەك بێ ئەزابێ باجی رەحمە نایەڵێ رێك هەڵپەرین[١٠٥]

میژوونووسی گەورەی کورد مامۆستا رەفیق حیلمی وەهای بۆ چووە کە بەریتانییەکان و بەتایبەتیش میجەرنۆئێل دژی عوسمانیی و تورك بوون نەك لە یەکەمین جەنگی جیهاندا، بەڵکو لە کاتی ئاشتیشدا و لە بەرنامەیاندا بووە کوردستانی گەورە دابەزرێنن. بەڵام من دەڵێم ئەوان دەیانویست کوردی باکوور و باشوور پێکەوە لە دژی تورك راپەڕن پشت بە ئەفسەر و خوێندەوارەکان و دامەزراندنی حکومەتی کوردستان بۆ بەرژەوەندی خۆیان، ئەوەش بە کەڵکی شێخ نەدەهات، چونکە نە سەرانی باکوور دەهاتنە ژێر باڵی شێخ، نە شێخیش دەچووە ژێر فەرمانی ئەوان.

میجەر نۆئێل بەکارێکی تایبەتی و نهێنی رۆژی ١٩١٩/٧/٣٠ دەگاتە نەستەمووڵ و چاوی بە سەرکردەکانی کورد دەکەوێت (مەبەستی سەرکردەکانی باکوورە وەك شێخ عەبدولقادری شەمزینی، جەلادەت بەدرخان، عەلی بەگ بەدرخان، کامەران عالی بەدرخان، ئەکرەم بەگی جەمیل پاشای دیاربەکر، عەبدولڕەحیم ئەفەندی . ن.ك) و لەسەر پێشنیازی ئەوان کۆمەڵێك ڕێکەوتن پێکەوە بەناوچەکەدا بگەڕێن (مەبەست پێکهێنانی شاندێکە بە یاوەری نۆئێل بە ناوچەکانی باکووری کوردستاندا بگەڕێن کە بریتی بوون لە. ن.ك) دوو کوڕی نەمین عالی بەدرخان، سەید موعین زاوای شێخ عەبدولقادری شەمزینی و سەید ئیبراهیم ناوێك کە پیاوقوڵێکی ە.[١٠٦]

وەك بە ناوەکاندا دەردەکەوێت، شاندەکە لە ناستی سەرانی کورددا نەبوو، نۆئێل لەو ڕووەوە دەڵێت: (دڵگران نەبووم کە شێخ عەبدولقادر لەگەڵ منداا نەهات، چونکە هەرچەندە پیاوێکی ڕووخۆش بوو، بەڵام کەللەڕەق و ڕەشبین و ناسۆ تاریك بوو... زۆر ناڕەزووم دەکرد نەمین عالی بەدرخان لەگەڵماندا بهاتایە، چونکە جگە لەوەی سادە و ڕووخۆش بوو پیاوێکی گران و سەنگینیشە، بەراستی پیاوێکی وەها بە سام و هەیبەت داڕێژراوی بیروهۆش،سەرمە خاوێن،هەموو مەرج و پێداویستییەکی سەرکردایەتیی تیا نەدەرەوشایەوە.)

کارەکەی میجەر نوئێل بۆ هەر مەبەستێك بووبێت، ڕێکخستنی مالّی کورد و یەکخستنی تواناکانیان و هاندانیان بوو بەیەك دەنگ داوای مافەکانیان بکەن یا هەر بۆ ناڕاوەنانەوە و کێشە و سەرئێشە دروستکردن بوو بۆ تورك و بەکارهێنانی کارتی کورد بۆ گوشار خستنە سەریان لە دانوستاندنەکانی بەلاداخستنی کێشەی موصڵدا... کارەکە بە ڕواڵەت بۆ سەرژمێرکردنی کورد و ئەرمەنەکانی باکووری کوردستان و دیاریکردنی ئەو ناوچانەی زۆرینەی دانیشتوانەکەیان کورد، ئەرمەن یا تورکن و ئامانجێکی ڕامیاریی لە

پشت کارەکەوە نییە، بەڵام دەستەڵاتدارانی تورک ئاگاداری هاتوچۆو جوواڵانەوەکانی بوون و بەچاوی گومانەوە سەرنجیاندەدا.نۆئێل لەو رووەوە نووسیویەتی ۱۹۱۹/۷/۲۳ بە فڕۆکە گەڕامەوە بۆ حەڵەب و لە دیمەشقەوە بۆ بەغدا و ۸/۱۹ دیسانەوە گەڕامەوە حەڵەب.

مێجەرنۆئێل وەک ئەفسەرێکی پایە بڵندی ئینگلیز، بەڵام بەپێچەوانەی زۆربەی ئەو ئەفسەرانەوە راستگۆ و بێلایەن و بەوێژدانەوە هەرچیەکی بەچاوی خۆی بینیوە یا بە گوێی خۆی بیستوویەتی بۆ پیشاندانی بارودۆخی دێمۆگرافی باکووری کوردستان، پەیوەندی کورد و تورک، کورد و ئەرمەن، هەستونەستی سادە و ساکاری کوردە گوندنشینەکان بەرامبەر بە تورک بە گشتی و کاربەدەستە زۆرداڕە ستەمکارە دڵڕەقەکانیان بەتایبەتی لە یادداشتەکانیدا تۆمار دەکات کە هەر هەمووی بەڵگەی زیندوو حاشا هەڵنەگرن و ناوێنەیەکی بااڵ ئەی چەوساوەیی و کوێرەوەری و دەردەدڵی دانیشتوانە بە کورد و ئەرمەنەوە بەدەست جەوروستەمی تورکەوە، بەڵام جێگەی داخە ئەرمەن کە دەبینن دەوڵەتی عوسمانی لەسەرەمەرگدایە و لەولاشەوە هێزەکانی رووسیا صاڵی ۱۹۱۹ دێنە پێشەوە، سەربەرز دەکەنەوە و دەکەونە جموجووڵ و بە چەک و تەقەمەنی رووسیا لە هەرێمەکانی قەفقاسیا و لەناو تورکیاشەوە لە هەرێمەکانی باکووری کوردستانەوە دەست بە پەلامارادانی کوردی برا و دراوسێیان دەکەن و شەش هەزار کوردێکیان کوشت و تۆاڵەی تاوانەکانی سواڕەی حەمیدییە لە دانیشتوان دەکەنەوە و ئەوە لەبیر خۆیان دەبەنەوە کورد چەندین خێزانی ئەرمەنییان لە ماڵی خۆیاندا دەشاردەوە و میهرەبانی زۆریان لەگەڵدا نواندن و لە شمشێری بێبەزەیی تورک رزگاریان کردن.... بەهەرحاڵ پلانەکەی مێجەر نۆئێل سەرینەگرت، چونکە:

۱ــ لێپرسراوانی دەوڵەتی تورک لە هاتنەکەی ئاگاداربوون و زۆرینەمابوو کەماڵییەکان هەمووبان دەستگیربکەن.

۲ـ هەندێک سەرۆک هۆزی کورد نەدەهاتنە ژێر ئاڵای شێخ مەحمودەوە، شێخیش ئەم یاخیبوونەی نەوانی بە فیتوپلانی ئینگلیز دادەنا و هەوڵیدەدا لە ڕێگەی دەم چەورکردنەوە کاریان تێبکات و هەرنەبێت دژایەتی نەکەن و بێلایەن بن. مامۆستا ڕەفیق حیلمی لەوبارەیەوە دەڵێت: (دەنگ وا باڵاوبوو نەو ۳۰۰,۰۰۰ سێ سەد هەزار ڕووپیەی لە خەزێنەی حوکمەتدا بوو (مەبەستی لە خەزێنەی ئینگلیز بوو لە سلێمانی دوای کشانەوەی ئەفسەر و سەربازەکانیان لە شار بەڕەو کەرکووک. ن.ک) بە تەکبیری شێخ و پاشا (مەبەستی شێخ مەحمود و موستەفا پاشای یاموڵکییە. ن.ک) بەسەر هەندێ لە گەورەکانی عەشایر دابەش کراوە کە لەو ڕۆژانەدا هاتبوونە سلێمانی)[۱۰۷]. (مەبەستی لە بابەکری سەلیم ئاغا و کەریم بەگی هەمەوەندو سەردارانی ناوچەی رانیەیە. ن.ک.)

۳ـ بنەماڵەی بەدرخانەکان و بنەماڵەی شێخانی شەمدینان ناکۆک بوون،[۱۰۸] سەرانی بەدرخانییەکان ئەو ناحەزیی و ڕێکنەکەوتنەی شێخانی شەمدینانیان بە پلانی کەماڵییەکان دادەنا.

٤ـ سەرانی کورد لە باکوور و باشووری کوردستان بەرژەوەندیی تایبەتیی خۆیان لە پێش بەرژەوەندی گەل و نەتەوەوە دانابوو.

٥ـ ئەو دووبەرەکیی و دەستخستنە خۆیی یەکترەی بەپلانی چەپەڵ و رەشی عوسمانیی و کەمالییەکان لە نێوان کوردو ئەرمەندا خۆش دەکرا، لای هاوپەیمانان و رۆژنامەکانی ئەوروپا وەها خراپ بەسەر کورددا شکایەوە، کورد ئەرمەن دەچەوسێنێتەوە و ئەگەر ئەمرۆ وەها بکەن سبەی رۆژ دەوڵەتیان هەبێت هەر بەجارێك رەگوڕیشەیان دەردەهێنن. چاویان لەوەش دەنووقاند ئەرمەن بە پشتیوانی رووسیا صاڵی ١٩٠٩ چۆن بەوپەڕی خۆێن ساردی هەزاران کوردی بێتاوانیان قەڵاچۆ و رەشەکوژ کرد.

پلانەکەی مێجەر نۆئێل پلانێکی فراوان و گرنگ بوو، کورد لە باشوور و باکووری کوردستان یەکدەست لە تورك راپەڕن، لە باشوور بیانگێڕنەوە باکوور و لەوێش جگە لە کورد، دەکەونە بەر هەڕەشەو مەترسی هێرشی یۆنان، ئەرمەن، پاشماوەی هێزە هاوکارەکانی سوڵتان، لەشکرەکانی بەریتانیا و فەڕەنساش. جا کەمالییەکان لەو بارودۆخە نوێیەدا کە بنکە و بارەگای سەرکردایەتی و حکومەتەکەشیان لە باکووری کوردستان و لەنێو کورددا دامەزراندبوو، هەموو هێرش و پەلامارەکانیشیان دژی دوژمنەکانیان هەر لە کوردستانەوە رێکدەخران و بەرێدەکران، دەکەوتنە بەر ئاگری ئەو هەموو دوژمنە و وەك پۆڕی خوراویان لێدەهات، بەڵام زۆر جێگەی داخە سەرانی کورد ئەو هەلە زێڕینەیان لە دەستدا.

تورك و ئینگلیز هەردوولایان، رێزیان لە شێخ دەگرت، بەڵام ئینگلیز شارەزای داب‌و نەریتی نەتەوە موسڵمانەکان نەبوون، لەسەر هەندێك شتی ئاسایی دڵی خەڵکیان ئازار دەدا و دەیانکردنە ناحەز و بە کافر و گلاو سەیریان بکەن، هەر بۆ نموونە کە کەسێك خۆی لە سەگی ئەفسەرێکی ئینگلیز دەپاراست، تووڕە دەبوون و بە کابرایان دەوت، سەگەکەم لە تۆ پاکترە، من زوو زوو دەیشۆم! بەڵام لە پاڵ رێزگرتنەکەدا پارەو پوولیشیان بڵاودەکردەوە بۆ دەم چەورکردن و کڕینی سەرۆك هۆزەکان و هەڵگێڕانەوەیان لە شێخ بۆ ئەوەی شێخ نەگاتە ئاستێك منەتیان لێنەزانێت و پێ لەسەر داخوازییەکانی کورد دابگرێت، یا نەیاندەویست ئەوەندە بەهێز بێت، بێتە نێو گەمە سیاسییەکەوە، بەڵکو هەر لە بازنەی بەرژەوەندییەکانی ئەواندا هەڵسوڕێت... شەریف حوسەین و مستەفا کەمال لە گەمە نێودەوڵەتییەکەدا نەبوون، بەڵام هەریەکەیان دروست لە بارودۆخەکە تێدەگەیشتن، پلانەکانیان بە سەرکەوتن دەشکێنەوە و وەك یاریزانێکی سەرەکی جێگەی خۆیان لەسەر مێزە سەوزە نەحلەتییەکە دەگرن. مستەفا کەمال بە هەموو ئامانجەکانی گەیشت، بەڵام شەریف حوسەینی مەککە لەو دواییانەدا وەك شێخ مەحمود بیری دەکردەوە، کورسیەکەیان لێسەندەوە و دایان بە کوڕەکانی و دووریشیان خستەوە بۆ دوورگەی قوبروس و بە دەردێکیان برد هەزار نەحلەت لەو رۆژە بکات تێیدا لە دایك بووە. شەریفی مەککە لە کاتێکدا سێ لە کوڕەکانی شای هەریەك لەعێراق و سوریا و ئەردەن بوون، لەسەر کرێی ئەو خانووەی تێیدا دەژیا،خۆی و هاوسەرەکەی(شا و شاژن) دەبرێنە

بەردەم دادگا! جارێکیش خەنجەرەکەی بەرۆکی لای دوکاندارێك دادەنێت بە بارمتەی کیلۆیەك قاوە... خوێنەران بەلایانەوە سەیر نەبێت، چونکە کاریەدەستانی ئینگلیز لە قویروس، ئەو پارەیەی بە پۆستدا بۆ شەریف دەهات لای کوڕەکانییەوە، بە دەستی ئەنقەست چەند مانگێك گلیاندەدایەوە و لە کاتی خۆیدا نەیاندەدایە!

نێوانی شێخ و ئینگلیز ساردیی تێدەکەوێت و متمانەیان بە یەکتر نامێنێت، چونکە:

١ـ شێخ کاری بنەڕەتیی و پەیمان و رێککەوتنی راستەقینەی دەویست لە هەردوو هەرێمی سلێمانی و کەرکوك دەستی والآ بێت، نەوانیش پەیمان و بەڵێنی سەربەخۆییان بە کورد، عەرەب، نەرمەن دەدا، بەڵام بەشێوەیەکی تەمومژاوی و لاستیکیی کە دواڕۆژ دەستیان نەبەستێت.

٢ـ هەوای سیاسەتی نێودەوڵەتی هەر ڕۆژە و لە لایەکەوە هەڵیدەکرد و پشتی پێنابەستڕێت. سەرکردە و پێشەوا پێویستە چەند ململانێ لەگەڵ دوژمندا دەکات لەگەڵ دۆست و هاوپەیمانەکانیشی پشتێنی لێ نەکاتەوە.

٣ـ لەو دوو بۆچوونە جیاوازەی سەرەوەدا نوێنەری بالآ لە بەغدا دڵنیابوو کە شێخ مەحمود ئەو هەوێرە قوڕینەیە نییە هەڵیشێلن و پاشای کوردستانی بە دڵی خۆیان لێدروست بکەن، بە کەڵکی خۆیان و کوردیش بێت وەك فەیسەڵی کوڕی حسەین. ئەوەش کارێکی ئاسان نییە، مسز بیل، سکرتێری بەڕێوەبەرایەتی بەریتانیا لە (عێراق) ئەو ڕاستییە دەردەخات کە پێگەیاندن و ئامادەکردنی فەیسەڵ بۆ پاشایەتیی و تەخت و تاج کارێکی سەخت و دژوار بوو، دەڵێت هەرگیز جارێکی دیکە بەشداریی کارێکی وەها ناکەم.

٤ـ هەرچی کاری گرنگ هەبوو لە حوکمدارێتییەکەی شێخدا بە دەست ئینگلیزەوە بوون و پیاوی خۆیان بەڕێوەیان دەبرد، لەبەر زۆری سەربازی هند، سیك، گورگە، عەرەب و ئەفغان،ئەرمەنی،جوولەکە و فەلە، سەرباز و کاربەدەستی کورد هەر دیار نەبوون.

٥ـ *بەریتانیا* بەرنامەی ڕامیاریی خۆی بەرامبەر شێخ دەگۆڕێت، ئۆێنەری بالآ میستەرویلسن، مێجەرسۆن وەك ڕاوێژکاری شێخ دەخاتە جێگەی مێجەر نۆئێل .ئەحمەدتەقی دەڵێت:(نۆئێڵ کە دڵنیابوو ناتوانێت ئینگلیزو شێخ بگەێنێتە لێکتێگەیشتن،داوای دەست لەکارکێشانەوە دەکات (لەپۆستەکەی) و گەڕانەوە بۆ بەغدا،ویلسن نوێنەری بالآش ناواتە خواز بوو میچجەر سۆن بخاتە شوێنەکەی ـ بڕوانە خەباتی گەلی کورد لەبیرەوەرییەکانی ئەحمەد تەقیدا.لاپەڕ٢٣ ـ٢٤ ستۆکهۆڵم ١٩٨٨) ئەو دوو ئەفسەرە بەرامبەر کورد لە چەندین لایەنەوە جیاواز بوون، سۆن ٣٠ صاڵێك لەمەوبەر لە ژێر پەردەی بازرگانێکی شیرازیدا بەنێوی غولام حوسەینی شیرازی لە هەڵەبجە ژیاوە و هاتۆتە سلێمانیش و بەپیادەیی بە دەربەندی بازیاندا تێپەڕیوە بێئەوەی کەسێك هەست بەوە بکات ئەم بازرگانە ئەفسەرێکی بەشی هەواڵگریی لەشکری بەریتانیایە.

مێجەر سۆن هەر لەو رۆژەوەی گەیشتە سلێمانی لە ١٩١٩/٢دا دەستی بە پیلانگێڕان کرد، ناحەزی شێخ و دەورو پشتەکەی بوو، هەروەك چۆن دوژمنێکی سەرسەختی ئەو کوردپەروەرانەش بوو کە لەگەڵ سیاسەتی ئینگلیز هاوبیر نەبوون و دوژمنێکی دڵڕەقی تورکیش بوو.

مێجەر سۆن سنووری راوێژکاری شێخ دەبەزێنێت و فەرمانڕەوای باڵادەستی هەرێمەکە هەر خۆی بوو.

حیلمی دەڵێت: کابرایەکی رۆح زل و لوت بەرز بوو، ئەمین زەکیش دەڵێت: (ئەم فاضلە (پیاوخاس.ن.ك) وەك کورد کوردی دەزانێت، بگرە لە گەلێك زانای کوردیش شارەزاترە تێیدا).[١٠٩]

دیارە ئەمین زەکی بەگ هەروا ماشەڕایی ئەو بڕیارەی نەداوە، سۆن یەکەمین کەسە کە چەند ئایەتێکی قورئانی پیرۆزی گۆڕیوەتە سەر زمانی کوردی، کوردییەکی پاراوو بێ گرێوگۆڵ و صالّی ١٩٢٠ لە بڵاوکراوەی پێشکەوتن دا بڵاویکردۆتەوە کە مستەفا پاشای یامولکی دەریدەکرد، لە راستیشدا سۆن هەر خۆی سەرپەرشتیی و ئاڕاستەی (پێشکەوتن)ی دەکرد و نووسینی تێدا بڵاو دەکردەوە. بەجۆرێکیش نووسەرانی کوردی هاندەدا بە کوردیی پەتی بنووسن، هەر یەکێکیان لاپەڕەیەك بە کوردیی پەتی بنووسێت ٢٠- ٣٠ روپێ پاداشتی وەردەگرت، ئەم هاندان و دڵسۆزییەش بوو بە هۆکارێکی گرنگ بۆ سەرەتاکانی نووسین و داڕشتن و دەربڕینی زمانی هاوچەرخی کوردو جگە لەوەش (مێجەرسۆن گەلێك رێگاوبانی هاتوچۆی کردەوە و هێمنی و ئاسایشی بە هەموو لایەکدا بڵاوکردەوە و ئازووخەیەکی زۆریان بەسەر زۆریەی خەڵکی بێ دەرەتانی شاری سلێمانی بەخشییەوە.[١١٠] بەڵام رەوشتی زۆر نزم بوو، بەهەر لایەکدا بڕۆیشتایە سێ ئافرەتی رەوشت نزمی لەتەك خۆیدا دەبرد، تیاترۆخانەیەکیشی کردەوە، بەرامبەر ئاودارانی کوردیش تۆندوتیژبوو، ئەحمەد بەگی جاف لە گوندی ریشێن دەکوژێت، سەرانەشیان لە حامید بەگی جاف و داود بەگ سەند بە تۆمەتی ئەوەی یارمەتی شۆڕشی شێخ مەحمودیان داوە).[١١١] مێجەرسۆن لە کوردستان (بەجۆرێك کاری دەکرد لە کەرکووك و هەولێر و موصڵ و کفری و خانەقین،کورد (مەبەستی شێخ مەحموودە) ئیشی نەڕوات، بە کوردی ئێرانی دەوت مانەوەتان لەگەڵ ئێران چاکترە. ویلسنیش دەیوت شێخ مەحموود موچەخۆرێکی ئێمەیە نابێت لە فەرمانمان دەرچێت).[١١٢]

مێجەرسۆن وەك لێپرسراوێکی بەریتانیا مانگی کانوونی دووەمی ١٩١٩ هاتە سلێمانی و وەك راوێژکاری شێخ دەست بەکار بوو، ئەرکی سەرەکی و گرنگیشی ئەوەبوو ئەو هەوڵانە پووچەڵ بکاتەوە شێخ و چل سەرداری کورد لە باشوورو خۆرهەڵات بە گەرمی خەریکی بوون بۆ ئامادەکردن و پێشکەش کردنی داواکارییەك بە کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس بۆ بڕیاردان لەسەر دامەزراندنی قەوارەیەکی رامیاریی سەربەخۆ بۆ کورد بە رابەری شێخ مەحموود، بەڵام ئینگلیز هاتبوونە سەر ئەو باوەڕەی ئەوەی کورد بۆیان دەکات ئەوە ناهێنێت بەرژەوەندییەکانی خۆیان لە رۆژهەڵاتی ناوەندا بخەنە مەترسییەوە و ناوچەکەش ئاژاوە و ناسارامی تێدا بڵاو ببێتەوە، ئەوەبوو دەستیانکرد بە پیادەکردنی بەرنامەی بێهێزکردنی شێخ و هەڵگێڕانەوەی سەرانی

کورد، بۆ ئەو مەبەستەش کاپتن بیل و کاپتن پارکەر دەنێرنە لای سەرۆك هۆزەکانی رانیە و پشدەر بۆ هاندانیان دژی شێخ و دۆست و هاوکارەکانی لەو ناوچەیەدا و بڵاوکردنەوەی پارە و پۆلێکی فرە و بەڵێنی زەوی و زار پێدان و پلەو پایەی کۆمەڵایەتی و پۆستی بەرێوەبردن و مووچەی چەور، بەڵام غەفور خانی یەندزە لە پارێزدابوو، مەردانە دێتە گۆ، بە سەرۆك هۆزەکانی مەنگور، مامەش، بڵباس، ئاکۆ پشدەر دەڵێت: (وتم باوەڕ بە نینگلیز ناکرێت و هاکا ئاشکرا بوون، مەردی خوابن با مەردایەتی خۆمان پیشان بدەین، با نەڵێن ئەو کوردانە پەیمان و شەرەفیان نییە و کەر و دڕندەن و تەنها بۆ پارەوپوول و بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان تێدەکۆشن. وەرن رووبەڕوویان بوەستین و پشتی شێخ بەرنەدەین بۆ ئەم کافرانە).[١١٣] بەو وتارە ئامۆژگاری ئامێزو ویارکردنەوەیەی غەفوور خاندا ئاشکرا دیارە ئەو سەرۆك هۆزانەی کورد، هەموویان یان هەندێکیان دڵیان لە شێخ گۆڕیوە و سەنگەریان گۆڕاوەتەوە پاڵ نینگلیز. پێویستە ئەوەش نەشارینەوە با نەوەی نوێ ئەو راستییە بزانن کە ئەو سەردارانەی کورد بەوهۆزیەوە هەڵوێستیان گۆڕی لە سیاسەتی شێخ و بەرنامەکانی و دەورو پشت و دەستوپێوەندەکەی رازینەبوون، بەڵام ئەوەشیان نەکرد وەك سەکۆی شوکاك رووبەڕوو بە راشکاوی گرێی دڵ بۆ شێخ بکەنەوە... یا هەر بەرژەوەندی تەسکی تایبەتی و پارە و پوول و دەستەڵاتی ناوچەگەری پاڵێ پێوە دەنان حەز بە کەوتنی شێخ مەحمود بکەن؟ ئەمە پرسیارێکی گرنگە، بەڵام وەڵامەکەی زۆر گرنگترە!

هۆکارەکان هەرچی بوو بن، هەرچەند شاردراوەش نێن، بەڵام سەریان لە شێخ شێواندو رێگەیان لەبەردەمدا نەهێشتەوە جگە لە پەنابردنە بەر تورك و ئەو کارەساتانەش کە بە دووی خۆیدا هێنانی و سزا و تاڵاوو نۆبالّە مێژوویەکەشی هەر بەتەنها شێخ دەینۆشێت.

ئەم رووداوە روون و ئاشکرا دەیسەلمێنێت لە بواری پلانگێڕاندا دژی دوژمن و نەیاران نینگلیز لە تورك چالاك و کارامەتر بوون و تواناییان بەشێك لە هۆزەکانی جاف، هەمەوەند، پشدەر وەك وەسمان پاشای جاف، مەحمود نەفەندی هەمەوەند، بابەکری سەلیم ئاغای پشدەر تەفرە بدەن و هەتا کۆتایی ژیانیان بە دڵسۆزی لەگەڵیاندا مانەوە و کەموزۆریش بەربەرەکانی شێخیان دەکرد، هەرچەند خۆشبەختانە نەیاندەگەیاندە ئەوەی رۆژێك لە رۆژان لوولەی تفەنگ بکەنە یەکتر و هەرئەوەندەشیان پاساو هەبوو بە شێخ بڵێن: راست و دروست ئێمە باوەڕ بە تورك ناکەین.

شێخیش وەك کاردانەوەیەك، بەنهێنی لەگەڵ شێخ قادری برایدا رێکدەکەون، گوایە شێخ قادر لە شێخ جیابووەتەوە و هێزێکی تایبەت دادەمەزرێنێت لەهەرهەموو ئەوانەی سیاسەتی شێخیان بەدڵ نییە و دڵیانی رەنجاندووە بەتایبەتیش ئەفسەران و خوێندەواران.[١١٤]

پلانەکە سەردەگرێت، شێخ قادر بە هاوکاری میجەر دانلیس و پارەو پولی نینگلیز دەستەکەن بە دامەزراندنی هێزێکی سوارە و پیادە لە ژێر فەرماندەیی شێخ قادردا. کەلکی ئەم کارە بۆ شێخ مەحمود

لەوەدا بوو هەردوو گرووپەکەی هەوادارانی ئینگلیز و تورکیشی دەمکوت دەکرد، هەوادارانی ئینگلیز وایاندەزانی ئەمانیش بوونەتە هێزێك لە کوردستاندا و لە شێخ جیابوونەتەوە، هەوادارانی تورکیش کە بەزۆری دەوروپشتەکەی شێخ بوون دڵیان خۆش بوو لەوانە رزگار بوون و هەر خۆیان نزیك شێخ مەحموودن و دەوروپشتیان تەنیوە.

دوورکەوتنەوەی سەرکردە بالآدەستەکانی کۆمەڵی یەکێتی و پێشکەوتن مژدەیەکی خۆشبوو بۆ مستەفا کەمال، لەوەش خۆشتر سوڵتان برپاریدا بینێرێتە ئەنەدۆڵ (رۆژهەڵاتی تورکیا) بۆ رێکخستنەوەی لەشکرە دۆراوو هەڵوەشاوەکەیان لەو دەڤەرە فراوانە. ئەمە هەلی زێڕین بوو، بۆ مستەفا کەمال، چاکترین و لەبارترین هەرێمی تورکیای کەوتە بندەست کە بۆ راپەڕین بگونجێت دژی سوڵتان و هێنانەدی ئامانج و پلانە نهێنییەکانی کە هێشتا ئاشکرای نەکردبوون... بەڵام تورك گورزێکی دیکەشی بەردەکەوێت، کاتێك سیاسەتەداری ناسراوی یۆنان (وەنیزەلۆس) لەوەدا سەرکەوت وبڵسنی سەرۆکی ئەمەریکا و لوید جۆرج سەرۆك وەزیرانی بەریتانیا و کلێمەنصۆی وەزیری دەرەوەی فەرەنسا قایل بکات دەستی ئاوەڵا بکەن شاری ئەزمیر داگیر بکەن. مستەفا کەمال ١٨٨١ـ ١٩٣٨/٩/١٠ رۆژی ١٩١٩/٥/١٥ دەگاتە ناوچەی ئەنادۆڵ، یۆنانیش لەهەمان رۆژدا ئەزمیر لە چنگی تورك رزگار دەکەن.

مستەفا کەمال پەیوەندی بە گشت ئەفسەرانی لەشکر و چینە رووناکبیرەکانەوە دەکات و هانیانەدات لەشکرو جەماوەر رێکبخەنەوە و لەپێناو تورکیادا نەك لە پێناو سوڵتاندا! پلانەکەشی بەسادەیی خستە بەردەستیان:

هەنگاوی یەکەم ساردکردنەوە و راگرتنی هێرشی لەشکری یۆنان.

هەنگاوی دووەم پەلامارداردان و دەرکردنیان لەناوچەکە و رزگارکردنی شارە جوانەکەی ئەزمیر.

نە سوڵتان و نە هاوپەیمانەکان ئاگادارنەبوون مستەفا کەمال چی لەژێر سەریدایە، بەڵام گومانیان لێدەکرد، بۆیە سوڵتان ناچار دەکەن فەرمانی بۆ دەربکات بە پەلە بگەڕێتەوە ئەستەمبوول، بەڵام مستەفا کەمال ناچێتە ژێر ئەو فەرمانە، بەپێی خۆی بچێتە بەردەم دوژمنەکانی... لە سوڵتان و هاوپەیمانەکانیش یاخیی بوو! لەناوچەی ئەرزرۆم و سیواس چەندین کۆبوونەوەی جەماوەری فراوان دەبەستێت بۆ جۆشدانی جەماوەر و هەڵگیرانەوەیان لەو سوڵتانەی بووە بە داردەست و گوێ لە مشتی داگیرکارانی ولات... مانگی حوزەیرانی ١٩١٦ جەماوەرەکەی سەربەکەمال لە سیواس لەنێو خۆیاندا کۆمیتەیەکی سەرکردایەتییان هەڵبژاردو کورد زۆر بە گەرمیی و بە گیان و دڵ کاری بۆ دەکرد و سەرێخست کە لە میژوودا بە کۆنگرەی سیواس تۆمارکراوە. (سوڵتان فەرمان بە والی ئەرزرۆم دەدات سواریکی زۆر لەو کوردانە کۆبکاتەوە کە جێگەی متمانەن، بیانێرێتە سەر مستەفا کەمال لە سیواس، دوای سەرکەوتنیش پولێکیان پێوە بنێت و هێزێك لە تورك دروست بکات، چونکە ئەوانە سبەی وەرەقی لێ هەڵنەگێڕنەوە و داوای مافی نەتەوەیی

خۆیان دەکەن).[١١٥] کورد بەرژەوەندییەکانیان لە پەلاماردان و دژایەتیکردنی مستەفا کەمالدا نەدەبینی، گوێ بە فەرمانەکەی والی نادەن، والیش لای خۆیەوە پەلاماردانی مستەفا کەمال بە چاك نازانێت و زۆر لە کوردەکان ناکات، مستەفا کەمالیش لەو داوە رزگار دەبێت کە نازانرێت ئەنجامەکەی چ کاریگەرییەکی لەسەر دواڕۆژو چارەنووسی تورکیا دەبوو، بەڵام ئەوە دەزانرێت سوڵتان کەوتبووە رۆژگارێکەوە والی ئەرزرۆم بایەخ بە فەرمانی هۆمایۆنی نەدات.

جگە لەوە سوڵتانیش لای خۆیەوە وەك هەنگاوێك لە دژی کۆمیتەی نوێنەرایەتییەکەی کەمالیەکان و درێژەپێدانی دەسەڵات و فەرمانڕەوایی خۆیدا لە ١٩٢٠/١/٢٠ کۆمیتەیەکی کارتۆنی بەناوی "پەیاننامەی میللی"یەوە قوتکردەوە و چەند بڕیارێکی بڵاوکردەوە کە باس لە عەرەب و کەمایەتییە نەتەوەییەکان دەکات و کەموزۆر ناوی کوردی تێدا نییە.

بەندە گرنگەکانی پەیماننامەکە بریتییە لە:

بەندی یەکەم: دەوڵەتی عوسمانی دەست لەو ناوچانە هەڵدەگرێت کە زۆرینەی دانیشتوانەکەی سەرپشك دەکرێن لە هەڵبژاردنی ئەو سیستمی بەڕێوەبەرایەتییەی دەیانەوێت.

بەندی سێهەم: کەمایەتییە نەتەوەییەکان بەپێی رێوشوێنێکی دیاریکراو بەڕێوە دەبرێن، بەمەرجێك کەمایەتییە موسڵمانەکانیش لە وڵاتی بێگانەدا بەهەمان شێوە بەڕێوە ببرێن.

بەندی پێنجەم: دان بە بوونی ئەرمەندا دەنێین لە تورکیادا، تەنها لە ناوچەکانی قارس، باتۆم و ئەردەهان و لە دواڕۆژیشدا راپرسی دەکرێت ئاخۆ دەیانەوێت لەگەڵ تورکدا بمێننەوە یا جیا دەبنەوە.

لەو بڕیارانەدا کە تەنانەت هەر بە ناوهێنیش ناوی کوردی تێدا نەهاتووە، ئاشکرا دەردەکەوێت کوردیان لە تورك جیانەکردۆتەوە و هەر بە یەك نەتەوەیان داناون. کە یاسای بنەڕەتیش دەرچوو لە بەندی ٨٨دا نووسراوە:

"دانیشتوانی تورکیا، رەگەز و ئاینیان هەرچی بێت هەر تورکن"، تۆرانییەکانیش بە ئاشکرا دەیانوت: (نامۆکانی) سەر نیشتمان دوو رێگەیان لەبەردە: ببنە تورك یا بمرن! ئەو گەل و نەتەوە (نامۆ)یانەش کە ئامادە نەبوون لەنێو تورکدا بتوێنەوە، رێگەیەکیان لەبەردەمدا نەما جگە لە راپەڕین و شۆڕش.

وڵاتی عوسمانی تووشی رۆژێکی رەش هاتبوو، سوڵتان وایدەزانی تەنها بە هێمای پەنجەیەك هەرچی موسڵمانی سەر گۆی زەویە کە ژمارەیان ١٦ ملیۆن دەبێت رادەپەڕن و داگیرکاران لە وڵاتی موسڵمانان وەدەردەنێن، بەڵام بە هەڵەدا چووبوو، نیوەی لەشکرەکانی هەڵگەڕانەوە، پاشماوەکەشی بەتایبەت نەفسەران خۆیان شاردبووەوە، نەکەونە بەردەستی دوژمن و ناحەزان. ئینگلیزەکانیش مەستی سەرکەوتنەکانیان بوون و تەنگیان بە تورکەکان هەڵچنیبوو، سووکایەتییان پێدەکردن و دەستدرێژییان بۆ سەر شەرەف و

ناموسیشیان دەکرد.

سەرەك وەزیران (صەدری ئەعزەم) عەلی رەزا پاشا دژی دەستدرێژییەکانی ئینگلیز و چاوشۆڕی سولتان دەستی لە پۆستەکەی کێشایەوە. رۆژی ١٩٢٠/٤/٣ سولتان وەحیدئەلدین پۆستەکەی دایە فەرید پاشا کە سیاسەتمەدارێکی نەرم و دەستەمۆ بوو، دڵی سولتان و هاوپەیمانان رادەگرێت و دژی نیشتمان پەروەران و کەمالیەکان دەجوولایەوە.

رۆژی ١٩٢٠/٤/١١ (پشت بە فەتوای شێخ الاسلام دری عبدالله زاده ئەفەندی)[١١٦] لەشکر کۆکرایەوە بۆ پەلامارادانی مستەفا کەمال کە دژی خەلیفەی موسڵمانان و جێگری پەیامبەر نالای یاخیبوونی بەرز کردۆتەوە، هاوکات دادگایەکی قەرەقوشی (عورفی) بە سەرۆکایەتی ژەنەرال مستەفا پاشا یامولکی دامەزرا و لە پاشملە بڕیاری سزای مردن بۆ مستەفا کەمال و یاریدەدەرەکانی، فوئاد پاشا لیوا، قەرە واصیف بەگی میر نالا، مستەفا پاشای فەریق، دکتۆر عەدنان و حسێن فەوزی وەزیری پێشووی هێزی دەریایی دەردەکات.[١١٧]

داگیرکردنی ئەستەمووڵ

یەکەمین جەنگی جیهان بەپێی پەیمانی مودروس لە ١٩١٨/١١/١١ دا رادەگیرێت و بڕیاری ناگرینەست راگەیەندرا.هاوپەیمانە سەرکەوتووەکان مەرجەکانی خۆیان بەسەر تورکیاو ئەڵەمانیای دۆڕاودا سەپاند و لەشکرەکانیان هاتنە نێو ئەستەمووڵی پایتەختەوە، وەزارەتەکەی کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتنیش بە سەرۆکایەتی جاوید پاشا لە ٩١٨/١١/٣٠ لە کارکەوت و کابینەیەکی سەر بە سولتان بە سەرۆکایەتی تۆفیق پاشا هەتا بەهاری ٩١٩ مایەوە و دوای ئەویش کابینەکەی فەرید پاشای زاوا دامەزرا، سەرکردە بااڵدەستەکانیش وەك ئەنوەر، جەمال، تەلعەت، نیازی خۆیان گەیاندە دەرەوەی وڵات و سەرکردەی لەشکری بەریتانیا، ژەنەرال ولسن دێتە ناو پایتەخت و ١٩٢٠/٣/١٦ دەیخاتە ژێر فەرمانی سەربازییەوە و دەستی بەسەر هەموو کاروبارەکانی ناوچەکانی ژێر دەسەاڵتی سولتاندا گرت و یەك هەڵوێست سولتانیان هاندەدا لەشکر بنێرێتە سەر مستەفا کەمال و بواری نەدات یاخیبوونەکە پەرە بسێنێت و بەهێزتر بێت، لەو کەسانەش گومانیان لێ دەکرا سەر بە کەمالییەکانن یا دژی هاوپەیمانان و سولتانن ٦٦ لێپرسراوی بااڵدەستیان دەستگیر کرد لە سڤیل و هێزی سەربازی و هەندێکیان ردوانەی دورگەی مالتە کردن و کۆمیتەی نوێنەران هەڵوەشا و ئەوانەی بەردەستیش نەکەوتن خۆیان گەیاندە مستەفا کەمال لە ئەنقەرە.

شێخ باوەڕی بە ئینگلیز نەمابوو، مێجەرسۆن و کاپتن بیلی یارمەتیدەری بە ناشکرا دژایەتییان دەکرد، تەنانەت لە کۆڕو کۆمەڵدا دەیانوت: (شێخ مەحمود کێیە؟ ویلسنیش دەیوت شێخ مووچەخۆرێکی ئێمەیە نابێت لە فەرمانمان دەربچێت)،[١١٨] ئەنجامی سووکایەتی پێکردن و زیندان و ناوارەیی و فرمانی خنکاندن و هتد، شێخ بە تورك دەڵێت (ئەو هەموو جەورو حەقارەتەی ئینگلیز بە منیان کردووە) و بە هەموو لایەکدا

هەڵپەی دەکرد ناحەزەکانیان کۆبکاتەوە و بنزمانی سەرۆك هۆزەکان بزانێت، چونکە زۆر لەو کوردانەی بە دروشمە بریقەدارەکانیان خەڵەتابوون کە رزگارکاری گەلان و پشتیوانی مافەکانی مرۆڤن، کە هیوابڕاو بوون بایاندایەوە بەلای تورکدا و نێوانی شێخ و ئینگلیزیش تەواو تێکچوو، کار گەیشتە هەڕەشە و گوڕەشە ئەگەر شار چۆڵنەکات بۆمبارانی دەکەن. شێخ بۆ پاراستنی سەرومالّی دانیشتوان، شار چۆڵ دەکات و دەکشێتەوە داریکەلی، بەڵام هاوکار و دڵسۆزی وەك مەحمود خانی دزڵی و کەریمی فەتاح بەگی هەمەوەند و هەباسی مەحمود ئاغای پشدەری هەبوون سەرومالّیان لە پێناودا بەخت دەکرد. بەتەنها هێمایەکی شێخ، مەحمود خانی دزڵی بە ٣٠٠ سوارەوە بەناوی زیارەتی کاك ئەحمەدی شێخەوە رووبکردە سلێمانی.. ئینگلیز هاواری لێ بەرز بووەوە، دەبێت شێخ ڕێگەی لێبگرێت! شێخ دەڵێت نەبۆتە باو، ڕێگە لە میوانەکانی کاك ئەحمەد بگیرێت. شەوی ٢٠ لەسەر ١٩١٩/٥/٢١ لە سووکە شەڕێکدا لە دەوروپشتی شار، هەرئەوەندە چەند سەربازێك کوژران، ئینگلیزەکان دەشکێن و سەربازە کوردەکان پاڵیاندا بە هێزەکەی کوردەوە و دزڵی بە سەرکەوتوویی هاتە نێو شارەوە و هەرچی سەرباز و ئەفسەری تێدا بوو وەك دیل کرانە (دەبۆ)کەوە (نێستا بازاڕی دەبۆکەیە لە ناوەڕاستی سلێمانیدا ن.ك) کە یەکێکیان مێجەر دانلیس بوو، بەڵام مێجەرسۆن وەك پێشبینی ڕووداوەکەی کردبێت کاپتن گرینهاوس دەکاتە جێگرو ١٩١٩/٥/٢١ خۆی دەگەیەنێتەوە کەرکووك).[١١٩] ئەو هێزەی لە کەرکووکیشەوە بۆ فریاکەوتنیان دەهات کەوتەبەر پەلاماری هێزەکەی شێخ و بە زیانێکی زۆرەوە گەڕانەوە دواوە و دەستکەوتی چاکیشیان لە دوا جێما بۆ شۆڕشگێڕانی کورد. جێگری نوێنەری باڵای تاجی بەریتانیا لە عێراق، ویلسن بە فڕۆکە دێتە سەر ئاسمانی سلێمانی و بەچاوی خۆی دیلەکان دەبینێت لە سەربانی (دەبۆ)کە (شێخ بە ئەنقەست لەسەربان رایگرتبوون)، بڵاوکراوە بۆ شێخ بەردەداتەوە کە لە بەغدا ئامادە بێت بۆ گفتوگۆ! لەوێشەوە دەفڕێت بۆ سەر هەڵەبجە، نامەیەك بۆ فەرماندارەکەی (فەرمانداری شار. ن.ك) لیس، بەردەداتەوە کە ناتوانم بنیشمەوە و لە هەڵەبجە مەمێنە و خۆی (خۆت . ن.ك) دەرباز بکە، بەڵام (لیس) دەستگیرکرا و دواتر بە هۆی خائنی وەسمان پاشای جافەوە ئازاد دەکرێت و دەگەڕێتەوە کەرکووك.[١٢٠] هەرئەم ماوەیەش وەك مامۆستا ڕەفیق حیلمی دەڵێت (حەوت فڕۆکە لە هەورامان بەردرانەوە)[١٢١] و هەر ڕۆژەش لەلایەکەوە ئەفسەرێکیان دەکوژرا. بارودۆخەکە زۆر گرژە، بە هەموو مەزندەیەك دەبوو کێشەکان تەنها بەشەڕ یەکلایی بکرێنەوە.

مەحمود خانی دزڵی مەردانە و بە پەلە بەدەنگ داواکاری شێخەوە دەچێت و دەگاتە سەر هێزەکەی ئینگلیز کە لە دەوروپشتی سلێمانی و (پەلاماری هێزەکەی ئینگلیز دەدات بەبیانووی زیارەتەوە. لەو کاتەدا خۆپیشاندانێك دژی ئینگلیز لە سلێمانی بە رابەری عیزەت نەجیب بەرەو سەرای سلێمانی هاواریان دەکرد فێڵبازەکان دەمانەوێ ئالای کورد هەڵ بکەین، ژیانمان دەوێت، سەربەخۆییمان دەوێت، بە شێخیش دەڵێن شێخ مەحمود لەگەڵ تاجی بەریتانیادایت یان لەگەڵ ئێمە؟ شێخ لە وەڵامدا دەڵێت بە خوا هەتا

دواهەناسەی ژیانم لەگەڵ نێوەدام و دەچێتە ناوپانـەوە و دەنگی داگرتنـی بەیـداخی ئینگلیـز و هـەڵکردنی ئـاڵای کـورد بـەرز بـووە. شـێخ رروو دەکاتـە جـەماوەر: تـاجم ناوێـت.. رەزابـوونی گـەل رەزای منـە، هـەر سەربەخۆیـەك ئینگلیز بیدات توانەوەمانە).[١٢٢] هێزەکەی ئینگلیز کە هـەوائی خۆپـشاندانەکەی پێـدەگات (لە قەراخ شارەوە ویستی بێتە ناو شار بۆ دامرکاندنەوەی راپەرینەکە، بەڵام مەحموود خـان کۆتـایی بـە دوا سەربازیان هێنابوو جگە لەوانەی هەڵاتن یا دەستگیر کران).[١٢٣]

رووبەڕووبوونەوەکەی دەربەندی بازیان

سەرکردایەتی هێزەکانی بەریتانیا لە عێراق بـۆ نابڕووکڕینـەوەی خۆیـان و تۆڵەسـەندنەوەی ئـەو شکـستە سەربازیـە گەورەیە هێزێك لە کەرکووکەوە بەسـەرکردایەتی فرایزەر بەرەو سلێمانی دەنێرن. هێزەکە بە ١٠٨ سەربازهەڵگر و هەشت تانکەوە رۆژی ١٩١٩/٥/٢٥ هەر نەوەندە گەیـشتە تاسـڵووجە، هێزێکـی کـورد بـە سەرکردایەتی شێخ قادری برای شێخ بە حەفتا تفەنگەوە لە پارێزدابوون، لە پێکدادانێکی قورسدا کـە هـەتا نیوەڕۆی خایاند کوردەکانی ناو دوژمن هاتنە پاڵ براکانیان، زیانی دوژمن فـرە زۆر بـوو، ئـەوەی دەربـازیش بوو بەرلـەوەی بگاتـە چەمـچەماڵ کەوتنـە بۆسـەی هێزێکـی دیکـەوە. کـاپتن لـود بـۆ فریاکـەوتن گەیـشتە گۆڕەپانی شەڕەکە، ئەویش هەشت کوژراوو بیست بریندار پـتری زیـان بەرکـەوت و بـەتاریکیی شـەو خۆیـان گەیاندەوە چەمچەماڵ. ئینگلیز لەم دەسـتوەشاندنە لەناکاوەی کوردو سەرهەڵدانی خۆپیشاندانی جەماوەر لە شار زۆر دەترسان شۆڕش و راپەڕین هەموو لایەك بگرێتەوە و کوردی خۆرهەڵاتیش لـە رێگـەی خانەقینـەوە پەلاماریان بدەن و لەولاشەوە سەرکردەی هێزێکی تورك گەیشتبووە بەرایی رەواندز، بۆیـە بـە پەلـە پلانێـك دادەنێن، هێزێك بەسـەرکردایەتی بریدجس دەگاتە ناوچەی شەڕەکە، هێزێکی قەبەش بە پشتیوانیی فڕۆکـەی جەنگیی و بە سەرکردایەتی فرایزەر دەنێرن بۆ چەمچەماڵ.

بۆ رێگەگرتن لە یارمەتی هاوکارەکانی شێخیش لە دیوی نێران تیپێك سەرباز بـە سـەرکردایەتی ژەنـەڕاڵ مۆد بەرەو خانەقین، لونگرێك بە هێزی لیڤییـەوە بـەردو تاسـڵووجە، بـەڵام تووشـی سـەرشـۆڕییـەکی قورسـتر هاتن، بریدجس بە هەزار دەردی سـەری گیانی خۆی رزگار دەکات و لەگەڵ هێزەکەی (مان)دا لە چەمچەماڵ یەکدەگرنەوە. زیانی دوژمن هەشت کوژراوو ١٢ بریندار و ١٤ بێسـەر و شوێن بوو. ئەجارەش دوژمـن خـۆی کۆدەکاتەوە و تیپی هەژدە دەگاتە قەرەهەنجیر و هێزەکانی شێخ قادر و مـەحموود خـانی دزڵـی مـاوەی سـێ رۆژ گیانبازیـان لەگەڵدا کردن و فڕۆکە جەنگییـەکانیش بۆمبـارانی بارەگـای شـێخ مـەحمودیان دەکـرد لـە هەردوو گوندی (بنە) و برایم ئاوا.[١٢٤]

ئینگلیز دەسـتی لـە (عێراق) گیرکردبـوو، دامەزراندنی دەوڵـەتی عێراقیـشی گەڵاڵـە کردبـوو، دەسـتی خستبووە نێو کاروباری عەشایەرەوە، کۆمەڵێکی چاك نەفسـەر و خوێنـدەوار و کـارگێڕی بـەڕێوەبردنیان لـە

خۆیان کۆکردبوویەوە. رێگری گەورە لە (عێراق)دا هەر شێخ بوو، نە بۆیان دەستەمۆ دەکراو نە دەیانتوانی لە نێوی بەرن، بەرژەوەندی ئینگلیزیش ئەوەی دەخواست هەموو بەشەکانی (عێراق) هێمن و ئارام بێت بۆ ئەوەی بتوانن وِیلایەتی موصڵ لە تورکیا دابڕن و بیلکێنن بەو عێراقەوە کە خەریکە دایدەمەزرێنن، بەڵام راپەڕینەکەی شێخ کارەکانی ئەوانی تێکدەدا.

ئینگلیز هەموو تواناکانی خستبووە گەڕ لە پێناو ئەوەدا باشووری کوردستان خامۆش و باکوور پشێوبی بێت، کە گوایە هیچ کێشەیەکیان نییە و دەیانەوێت هەرێمەکە بلکێت بە عێراقەوە. تورکیش زۆر بە گەرمی هەوڵیدەدا باکوور خامۆش بێت کە گوایە شادمانن لەگەڵ تورك بژین، باشووریش پشێوی و راپەڕین بێت کە گوایە ناخوازن لەتەك عەرەبدا بژین و دەخوازن بگەڕێنەوە باوەشی دایکی نیشتمان. ئینگلیز بڕیار دەدەن مەکۆی کوردایەتی دڕ بەوان لە کوردستانی خواروو تێکبدەن و هەرچۆنێك بێت شێخ مەحمود بهێننە سەر چۆك! ئەمە بەشی یەکەمی پلانەکەیان بوو دژی شێخ و هیوا و ناواتەکانی کورد، بەشی دووەمیشی هاوکاریی و پشتیوانیی سەرانی کوردبوو لە کوردستانی باکوور، بەدرخانەکان و شێخانی نەهریی. شێخ مەحمود دەکەوێتە خۆی (فەرمانیدا بەشێخ قادری برای بە ٥٠٠ سوارەوە رێگای کەرکووك ـ چەمچەماڵ ببەستێت و رێگە نەدەن هێزە گەمارۆدراوەکەی چەمچەماڵ کۆمەکییان لە کەرکووکەوە پێ بگات. شێخ قادر لە (بنە)ی سەرووی چەمچەماڵ و ٢٤ میل دوور لە کەرکووك دەستێکی چاك لەو کاروانە چەك و ئازوقەیە دەوەشێنێت بۆ چەمچەماڵ رەوانە کرابوو، دەستی بەسەردادەگرێت. لەوڵاشەوە میجەر جەنەراڵ تیودۆر فرایزەر لە موسڵەوە بەسەرکردایەتی تیپی ١٨ هاتە دەرووبەری خانەقین رێگە لە هاوکاری (دانیشتوانی ن.ك) خانەقین، کفری، کوردی سنووری ئێران بگرێت کە یاخیبوون و داوای حکومەتی کوردی دەکەن لەگەڵ شێخ مەحمود خانی دزڵی سێ ڕۆژ گەمارۆی فرایزەر دەدات و زیانی زۆریان پێدەگەیەنێت).[١٢٥]

ئینگلیز دەبوو بەرپەرچی دەست وەشاندنەکانی شێخ بدەنەوە، لە کەرکووکەوە هێزێکی گەورە بەرێدەکەن بەتانك و زرێپۆش و فرۆکەی جەنگییەوە و (هەرئەوەندەی گەیشتنە تاسڵووجە، کتومزرەقی پەلاماری هێزەکانی شێخ دەدەن، بەڵام خراپ دەشکێن و شێخ دێتە بازیان)[١٢٦] و لە زارکی دەربەند سەنگەر لێدەدەن.شێخ ئابڕووی بەریتانیای مەزنی برد، بەو هەموو چەك و تۆپخانە و فرۆکەیەوە لە بەرامبەر هێزێکی بچووکی کورددا دۆش دادەمێنێت و بەزیانێکی زۆرەوە دەکشێتەوە، نەمەش بۆ ئینگلیز سەرئەنجامێکی گەلێك ترسناکی لێدەکەوێتەوە و ئیتر لە کەرکووك و هەڵەبجەش پەلامارددەرێن و دۆستەکانیش سەنگەر دەگۆڕنەوە لای شێخ، بەتایبەت کە (وتە وتێك هەبوو، ئینگلیز بەنیازن دەست لە کوردستان هەڵبگرن)[١٢٧] دوای ئەم شکستە سەربازییە قورسەی ئینگلیز بە دەستی پێشمەرگەکانی شێخ، هێزێکی ئەوەندە زۆریان هێنایە دەربەند بتوانن ئابڕووی خۆیان بکڕنەوە.

شێخیش بۆ دڵنیاکردنی تورك و سەلماندنی هێز و توانای پێشمەرگەکانی بەهەردوولایان لەوپەڕی ئامادەبیدا بوو، دڵنیاش بوو لە سەرکەوتن و بەزاندنی دوژمن.

ئەو هێزانەی دواتر و بەرووردووا بۆ شەڕی چارەنووسسازی دەربەندی بازیان کۆکرانەوە (١٩١٩/٥/٢٣ کۆڵۆنێل بریدجس بەهێزێکی گەورەی گەرۆك و لقێك لە بەتالیۆنی مەهرانا هیندەکان کە فەرمانی گرتنی سلێمانیان پێدرابوو، بەزیانێکی زۆرەوە و بە شەرزەیی دەکشێنەوە و دوو (تانك)یش بەجێدەهێڵن جگە لە چەك و ئازووقەیەکی زۆر و چەندین کوڕاوو بریندار.

لۆنگریك کە یارمەتیدەری فەرمانداری سیاسی کەرکوك بوو، ئەویش بە هێزێکی (لیڤی)یەوە کە زۆریان کوردبوون و بەپارە چەکیان هەڵگرتبوو، ١٩١٩/٥/٢٥ لە هەموو لایەکەوە گەمارۆدران و کوردەکانی نێو هێزە لیڤییەکە پەیوەندی دەکەن بە شێخ مەحمودەوە.

تۆمسن و کۆڵۆنێل (مان)یش هەریەکەیان بەهێزێکەوە گەیشتنە چەمچەماڵ، ژەنەراڵ ساندەرس بە سەرکردایەتی هێزێك لە پردێوە دێت کۆنترۆڵی ڕێگاکانی نێوان کەرکوك و چەمچەماڵ بکات. هێزی لیڤی بەشێوەیەکی بنچینەیی لەو ناشوورییانە پێکهێنرابوو لە جەور و ستەم و چەوساندنەوەی تورك ڕزگاربووبوون و لێپرسراوانی ئینگلیز ڕایاندەگوێزن بۆ ناوچەکانی بادینان و دواتریش لە کەرکووك نیشتەجێیان دەکەن و لە دوو بواردا بەکاریان دەهێنن، بەرهەمهێنانی نەوت و بەگژداچوونی شێخ مەحمود. هاوکات ئینگلیز هۆزەکانی عوبید و جبوریش لە حەویجە و دەوروبەری کەرکووك نیشتەجێ دەکەن. هەژاری موکریانیش دەڵێت: صاڵی ١٩٣١ ئینگلیز بە نیازبوو ناسوورییەکان لە بارزان نیشتەجێ بکات و شەڕی مسوڵمان و گاور لەو ناوەدا هەڵگیرسێنێت و بەناوی پاراستنی ناسوورییەکانەوە بەهانەی بەدەستەوە بێت بارزانییەکان قەڵاچۆ بکات و تۆویان لەو ناوەدا نەهێڵێت، بەڵام ناسووری شەڕیان نەکرد و بارزانیش دەستی لە خاکی خۆی بەرنەدا.[١٢٨]

زیانەکانی ئینگلیز لەم ماوە کورتەدا بریتییبوون لە کوژرانی ٨ سەرباز و ئەفسەرێکی کەتیبەی ٢٣ بەنێوی پۆڵ. بریندارەکانیشیان ١٢ سەرباز و دوو ئەفسەر، کاپتن جیسۆم و ئەفسەر ریکسن، جگە لە ١٤ سەربازی بێسەرو شوێن.

ئۆبالی ئەو خوێنەی لەهەردوولاش ڕژا دەکەوێتە ملی ئینگلیز کە لە بەڵێن و پەیمانەکانیان ژووان بوونەوە و شەڕیان بە کورد دەفرۆشت.

ئەوەتا مامۆستا ئیسماعیل شاوەیس مارتی ١٩١٩ وەك نوێنەری شێخ دەچێتە کەرکووك بۆ گفتوگۆ لەگەڵ ژەنەراڵ فرایزەر و مێجەرسۆن دا، لەوبارەیەوە دەڵێت:(بەڵام ئەوان کوردیان بە جەردە و دز و ڕێگر تەماشا دەکرد و دەڵێن یەك ملیۆن ڕووپیە و چەك و تەقەمەنییتان بردووە، هەموو دیلەکان ئازاد بکەن و بێ چەندو چوون خۆتان بە دەستەوە بدەن و دەستەڵاتی ئینگلیز بگەڕێتەوە سلێمانی ئەوجا ئامادەین گفتوگۆ

لەسەر مافی کورد و ئازادی کوردستان بکەین!

شاوەیس: ئێوە جەنگتان دژی ئێمە بەرپاکردووە کە پێشێلکردنی پەیمانی نێوانمانە، ئازادی کوردستان بپارێزن، ئێوە بەرپرسیاری زیانی گیانی و مالێن و بەرامبەر بەو خوێنەی رژاوە حکومەتی کوردستان و مەلیك مەحمود بەرپرس نین.

فرایزەر: سوپای ئێمە بەهێزە، ئەگەر پێویستیمان بوو لە بەغدا، بەسرە و هیندستانەوە هێز دەهێنم و سلێمانی دەگرین.

شاوەیس: بەخوێنێکی زۆر دەتوانن بیگرن، بەڵام هەرچی بکەن دڵ و دەروونی کوردتان بۆ داگیر ناکرێت.

فرایزەر: ئەی دیلەکانتان بۆ کوشتن؟

شاوەیس: دیلمان نەکوشتووە و زیندوون و وەك پێویست مامەڵەیان لەتەکدا دەکەین، پارە و چەك و تەقەمەنیش دەسکەوتی شەڕن و بەخوێن گرتوومانن.[١٢٩]

دیارە مامۆستا شاوەیسی کوردپەروەر و مرۆڤ دۆست و هەمیشە خاوەنی هەڵوێستی جوامێرانە، گومانی لەوەدا نەهێشتووەتەوە کە دوژمن هەر بەپێچ و پەنا لەگەڵ کورددا جوڵاونەتەوە و لەبیانوو گەڕاون، ئەگینا بەپێی بەڵگەنامەکانی ئینگلیز خۆیان، (وێلسن بە فرۆکە بە ئاسمانی سلێمانیدا گەڕابوو)،[١٣٠] بەچاوی خۆی دیلەکانی بینیبوو کە شێخ بە ئەنقەست دەیانباتە سەربانی دەبۆکەی سلێمانی بۆ دڵنیاکردنی ئینگلیز کە کورد دیل ناکوژن.[١٣١]

هەرچەند فرۆکەکانی ئەو رۆژگارە لە چاو فرۆکەکانی ئەمڕۆدا بە گالیسکەش ناچن، بەڵام لای عەرەب و کورد شتێکی سەر سوڕهێنەر بووە و هەرچەندیان کردووە لەو نهێنییە تێنەگەیشتوون تەنێکی زەبەلاح لە تەختە و ئاسن دروستکراوە، وەك باڵندە بە ئاسماندا دەسووڕێتەوە و ئاگر فڕێدەدات... پیاوێکی ژیر و خاوەن ئەزموونی خەڵکی بەغدا، مەتەڵەکە هەڵدەهێنێت و نهێنییەکە ئاشکرا دەکات و دەڵێت: ئەوە جادووە جادوو، ئەگینا ئەم چەکوشەش لە دار و ئاسن دروستکراوە، ئەی بۆ نافڕێت؟!

(رۆژنامەی) تێگەیشتنی راستیش دەنووسێت: (جاران موددەتی سەفەر لە قاهیرەوە بۆ بەغدا لە بەینی دوو سێ هەفتەدا بوو)،[١٣٢] بەڵام کۆلارەیەکی ئینگلیز توانی ئەو رێگە دوور و درێژە بە (٢١ سەعات و ٣٥ دەقیقە تەی بکات).[١٣٣]

پێویستە ئەو راستییەش بخەینە بەرچاو کە:

فرۆکە بۆ یەکەمین جار بە ئاسمانی عێراقەوە رۆژی ١٩١٩/٧/٥ لە بەغدا بینرا. دەستگیرکردنی فرۆکەوانیش (یەکەمین دەستگیرکردنی فرۆکەوانان .ن . ك)لە عێراق رۆژی ١٩١٩/١٢/١٣ رووبدا و دوو فرۆکانی بەریتانیایی پێکەوە لە سەلمان پاك (سلێمان بەگ) دەستگیرکران.

یەکەمین پەلاماردانی عێراقیش لە ئاسمانەوە، فرۆکە جەنگییەکانی بەریتانیا رۆژی ١٩١٦/١١/٢٠

بۆردومانی بەغدایانکرد.

هەموو لەشکرەکان بەرامبەر یەکتر لەوپەڕی ئامادەباشییدا بوون، ئەوان تەنها بە سەرکەوتن باری کەوتوویان ڕاستەبێتەوە، شێخیش هێزوتوانای کورد بە دۆست و دوژمن بسەلمێنێت کە دەتوانن دوژمن لە وڵات وەدەرنێن.

گرنگی سەربازیی دەربەند لەوەدایە، هەر لە دێرەوە و ئەمڕۆشی لەگەڵ بێت، (هیچ داگیرکارێك هەتا لە دەربەندی بازیان نەپەڕێتەوە، دەستی بە سلێمانی ناگات) [١٣٤]، هەر لەبەرئەوەش بوو (هەردوو لەشکرەکەی ئینگلیز و کورد لە ئەمدیوو ئەودیوی ئەو دەربەندەدا دامەزران کە بەرزاییەکەی ١٠٠٠ پێیە و چوار هەزار پێش لە ڕووی دەریاوە بەرزە). [١٣٥]

دەربەند بەربەستێکی سروشتیی سەختە،هەر دوژمنێك قۆچی لێبدات قۆچی دەشکێت.

پلانی هێرشەکەی دوژمن لە دوو قۆڵەوە بوو، لە چەمچەماڵەوە بەرەو دەربەند (هێزێکی تێکەڵە بوو، لە، سیك، گورگە (لە هندستانەوە هێنرابوون ن.ك) و کاجنیس کە ئەوانیش لە مەغزلەکانی بۆرما بوون و بەشمشێر وەشاندن ناوبانگیان دەرکردبوو، بەپشتیوانی تۆپی دوورهاوێژ دێنە پێشەوە و تێکەڵ بەهێزەکانی کورد دەبن و دەبێتە شەری دەستەویەخە. گورگە بە کێرد و قەمە درێژ و تیژەکانیان و کۆکریس و کاجنیسیش بەشمێرە پان و قورسەکانیانەوە، کوردیش بە خەنجەری سووکەڵە و جەوهەرداری (دابان و قەزوێن)ەوە پێکداهەڵدەپژێن و کارەساتەکەی کەربەلا لە کوردستان دووبارە دەبێتەوە. شێخ لەدوو لاوە بریندار دەبێت، ٤٨ شەهیدیش کە دوانیان حاجی سەید حەسەنی مامی شێخ و تایەرە فەندی بەڕێوەبەری پۆلیس بوون لەو ناوەدا کەوتن، جگە لە ژمارەیەکی زۆر بریندار و ١٢٠ پێشمەرگەش بەدیلی کەوتنە دەست دوژمن). [١٣٦]

هەرچەند شێخ هێزێکی چاکی دانابوو بەرگری هاتنە پێشەوەی دوژمن بکەن، گریان نەیانتوانی هێرشەکە بگێڕنەوە، خۆ دەیانتوانی بکشێنەوە و خۆیان لەو کارەساتە رزگار بکەن.

کەواتە هۆی کاریگەری کارەساتەکە ئەو هێزەی دوژمن بوو کە لە قۆڵی دووەمەوە بەنهێنی لەبەردەمی دەربەندەکەوە بە دیوی چەمچەماڵدا بە بەرزاییەکاندا هەڵدەگەڕێن و دەچنە سەرەوە و پشت لە هێزەکانی شێخ دەگرن و پەلامارێکی کتوپڕو خێرایان دەدەن.

هێرشەکەی ئینگلیز لەسەر پلانێکی داڕێژراو و کاری زۆری بۆ کرابوو، ڕەچاوی هەردوو لایەنی کتوپڕی و خێرایی تێدا کرابوو، لە ڕووی هەواڵگریشەوە پارە و پوولیان بڵاوکردبووەوە و بەکرێگیراوو ناپاکیان دۆزیبووەوە ئەمە سەرەڕای ئەوەش کە ئەفسەری وەك میجەر سۆنیان لەگەڵدا بوو، کە ٣٠ ساڵ لەوەوبەر بە سیخوڕی هاتبووە ناوچەکە و شارەزای ئەمدیوو ئەودیوی دەربەندیش بوو، بڕیە ژەنەراڵ فرایزەر توانی لە ماوەیەکی کورتدا ئەو شەڕەی لە ١٩١٩/٥/١٩ تاوەکو ١٩١٩/٥/٢١ بەردەوامبوو بە سەرکەوتنی خۆیان و

بەشێوەیەکی دراماتیکی کۆتایی پێ بهێنێت و پشتی هێزەکانی کورد بشکێنێت و شێخیش بە بریندار دەستگیر بکات.

هێزەکانی شێخ وەها شپرزە دەبن کەسێك ناپەرژێت بگەڕێتەوە سەر شێخ و دەربازی بکات، تەنانەت حەمەی نێرگەلەش وادەزانێت شێخ شەهید کراوە، هەرنەوەندە فریا دەکەوێت تاو بداتە نەسپەکەی شێخ و خۆی رزگار بکات!

موشیری حەمەی سلێمان دەڵێت: (لەگەڵ زرمەی تۆپ و قرمەژنی گوللەدا، دوای مۆڵەتی دوو سەعات و نیو هێرش کراو شەڕ تەواو بوو)[١٣٧]، ئیتر لێرەوە ناوی موشیر دێتە گۆڕێ و تێکەڵ بە کارەساتەکە دەبێت و لەو رۆژەوە بەهەق بێت یان ناهەق پەنجەی تاوانی بۆ درێژکراوە... جا نایا موشیر ناپاکی لە کورد و لە شێخ کردووە یان نا، ناشکرا نییە، بەڵام نەوەی ناشکراو بەڵگەنەویستە، هێزەکانی شێخ چاوەڕوانیان دەکرد دوژمن لە پێشەوە هێرش بکات، کەچی لە پشتەوە و لە شوێنێکیشەوە هەرگیز بە بیریاندا نەدەهات پەلامارداران.

موشیر ئەوە ناشارێتەوە کە نێوانی لەگەڵ شێخدا خۆش نەبووە و دەڵێت (راستە شێخ مەحمود لەگەڵمدا باش نەبوو)[١٣٨].

هەروەها گلەییشی لێدەکات کە هەر خزم و کەسی خۆی دەبن بە شت و هەر بەوەشەوە نەوەستاوە لەگەڵ شێخدا روو بەڕوو یەکلایی کردۆتەوە و یاخیبوونی خۆی راگەیاندووە (قوربان شێخ مەحمود، ئەمە ناحەقییە، ئەگەر وابێت لەم رۆژەوە لەگەڵت نیم و لە پشتی تفەنگەوە نەبێت نامبینیت)[١٣٩]. بۆ پاساودانی یاخیبوون و هەڕەشەکردنەکەشی کە هیچ کوردێك بەرامبەر شێخ نەیکردووە دەڵێت: (حەقی خۆم بوو، من دوژمنی کورد نەبووم، گوناحم بە ملی شێخ مەحمود (کردمی بە دوژمنی کورد ن.ك) برالە، خواش موعارزی هەیە کەوا شەیتانە (کەواتە بە دان پێدانانی خۆی بەرهەڵستکار و رکەبەری شێخ بووە ن.ك)، ئیتر گەورە نابێت هەر خۆی و کەس بە پیاو نەزانێت)،[١٤٠] جگە لەمانە بەدەستو تفەنگی خودی خۆیەوەش بەشداری شەڕەکەی کردووە و ژێر فەرمانی ژەنەراڵ فرایزەریش بووە، ئەوەتا فرایزەر داوای لێدەکات: موشیر، لە کانی بناوەوە سەرکەوە!

موشیر دەڵێت: (هەرچەند بەرز بوو، وتم سوار ناتوانێت لە پلەکان دابەزێت، دوایی،چەکداری شێخ مەحمود لەوێدا زۆرە. فرایزەر وتی: مەترسێ چەکدار هیچ نییە و سەرشاخەکان هەمووی پیاوی خۆمانە و نابڵوقە دراون و ناگایان لە خۆیان نییە)،[١٤١] (پیاوی خۆمانن مانای کوردی بەکرێگیراو، ناشێت کاك موشیر ناگادار نەبووبێت، جگە لەوەش شێخ شەڕەکەی بەو هێزەوە دۆڕاند پشتی چۆڵ بوو، نەك چەکداری زۆری لەوێدا نەبووبێت. ن.ك) وەك کاك نازاد هەمەوەندی نووسیویەتی موشیری حەمەی سلێمان رووداوەکەی بەجۆرە گێڕاوەتەوە: (خوا ناگای لێیە بۆ قەومەکەم راستی دەڵێم، چوار پێنج جار بانگکرا،

موشیر، کوڕە موشیر! ٤٨ کوژراو کەوتبوون گورگە و سیخ بە نووکی قەمە دەیانپلاننەوە مردووە یا بریندارە بە دیل بیگرن، دەنگەکە بە کەریم یا یەکێتر تێگەیشتم نزیك بوومەوە حەپەسام، شێخ گیان بۆ جێماویت؟ حەمەی نێرگەلەی خوێری ماینەکەمی فراند! موشیر لێم دوورمەکەوە نەك سیخ و گورگە لەڕق و کینەدا زگم بە قەمە هەڵدڕن و بڵێن کوژراوە! نەخێر چیت دەوێت بۆت دەکەم. بڕۆ بانگی (رەنگە مێجەر سۆن یا ئەدمۆنس بووبێت. ئازاد هەمەوەندی) برادەرمە با ئەم پیسانە لە پاڵ ئەم بەردەدا نەمکوژن. رۆیشتم بانگم کرد، ئەفسەرەکە دەستی لە مل کرد منیش چوومە ژێر باڵی و بەرزمانکردەوە و کەوتینەڕێ، خوا ئاگای لە خشەی مارو مێروو هەیە، راستە شێخ مەحمود لەگەڵمدا باش نەبوو، بەڵام (خزم گۆشتەکەت بخوات ئێسکت ناشکێنێت) من لە دڵەوە پێم ناخۆش بوو سەرکردە و سەرداری کورد لە پاڵ تاشەبەردێکدا زەلیلی دەستی دوژمنی قەومەکەی بێت).[١٤٢] بەڵام یووسف ئەمین دەڵێت (موشیر کە شێخ بە بریندارى دەبینێت، گورج بە ئەفسەرە ئینگلیزەکان دەڵێت و ئەدمۆنس دەباتە سەری و دەڵێت ئەمە شێخ مەحمودە).[١٤٣] مامۆستا ئیسماعیل شاوەیسیش لەو باوەڕەدا بوو بەهۆی ناپاکێکەوە هێزەکانی شێخ شکان و شێخیش بە بریندارى دەستگیر کرا.

شێخ لەتیفی کوڕی شێخیش کارەساتە جگەربڕ و پشت شکێنەکەی دەربەندی بازیان لە یادداشتەکانیدا بەجۆرە دەگێڕێتەوە کە ڕۆژی ١٩١٩/٦/١٨ لە شێخ مەحمود و کورد قەوما (دوای تێپەڕبوونی ماوەیەك بەسەر (دەستپێکردنی .ن.ك) شەڕەکەدا، سوپای کورد سەرباری ئەوەش کە کەمبوون دەستەویەخە کەوتنە شەڕی مردن و ژیانەوە، لەگەڵ دوژمنەکانیدا، خەنجەری کورد بەرامبەر قەمەی ئینگلیز وەستایەوە... ئەگەر خیانەتی هەندێك لە سەرەك کوردە خۆفرۆشەکان نەبوایە وەك موشیر ئاغا و هەندێك لە خزمەکانی شێخ مەحمود، وا بەم شێوەیە ئینگلیزەکان سەرکەوتنیان بەدەست نەدەهێنا و گەمارۆی سوپای کورد و شێخ مەحمودی سەرۆکیان نەدەدا، لە ڕێگەیەکەوە هاتن ئینگلیز لەوەوبەر نەیدەزانی، ڕێ پیشاندەرە خۆفرۆشەکە ڕێگای بۆ دوژمن ئاسان کردو دەوری سوپاکەی شێخ مەحمودیان گرت، داوایان لە شێخ و سوپاکەی کرد خۆیان بە دەستەوە بدەن، بەڵام شێخ رازی نەبوو، داواکەیانی دایە دواوە. لێرەدا قوماندان حاجی سەید حەسەنی مامی شێخ کە لە ریزی پێشەوەی شەڕەکەدا بوو شەهید کرا، هەروەها باوەڕپێکراوی نهێنی (مەبەستی ـ رازگر ـ سکرتێرە . ن.ك) حکومەتیش، تایەر ئەفەندی، ئەویش پێکراو چووە ریزی شەهیدانەوە، لەکاتی پێکراندا بە شێخی وت: ئەوەی لەسەر شانم بوو بەجێم هێنا، گەورەم تکام وایە خۆت لە مەیدانی جەنگ بکێشێتەوە و بڕۆیتە دواوە، مانەوەت بۆ ئێمە شتێکی چاکە. شێخ بەجێی نەهێشتوو دای بە شانیدا بۆ ئەوەی بیگەیەنێتە شوێنێکی دوور لە شەڕ، بەڵام شێخ مەحمودیش دوو فیشەکی بەرکەوت و بریندار کراو کەوتە سەر زەوی، خێرا شێخ موحەممەد غەریب هەڵی گرت تا بیباتە شوێنێکی ئەمینەوە، بەڵام ئەویش پێکراو فیشەکێك بەر دەمی کەوت. لەم کاتەدا سەدوپەنجا سەربازی کورد لەگەڵ

سێ نەفسەر هاتنە پێشەوە، بەڵام زۆر زوو حەفتایان لێکۆڕرا، سییان لێ بڕیندار کرا ئەوانەش مانەوە بە دیل گیران، بەڵام بەرەی لای راست لە لەشکری شێخ، رازی نەبوون خۆیان بەدەستەوە بدەن تا دواکەسیان کۆڕرا، شەڕیان کرد.سەعید ناکام لەبارەی رووبەڕووبوونەوەکەی دەربەندی بازیان دەڵێت (... یەك لەو فرمانانە ئوەبوو بچمە گوندی مورتکەی بازیان و لەگەڵ ئاغاکانی هەمەوەندا لەبارەی کۆمەڵەوە قسەبکەم،ئەم پێشنیارە لەلایەن مەحمود فەهمی هەمەوەندەوە کرابوو، کە فەقێ محەمەدی باوکی بە نەخوێندەواری کرابوو بە مودیری ناحیەی بازیان، ئەم هاتنە پێشەوەیەی هەمەوەندەکان سەبارەت بە ناکۆکییان لەگەڵ دەسەڵاتی شێخ مەحمودی گەورەدابوو، چونکو هەندێ لە دێهاتی شێخ، بەتایبەتی گوندی داریکەلی کەوتۆتە ناوچەی بازیانەوە و لەکاتی شۆڕشی شێخ دژی ئینگلیز هەندێ لە سەرۆکەکانی هەمەوەند خیانەتیان لە شێخ کردو چوونە لای بێگانەی داگیرکەر .) بڕوانە بیرەوەرییەکانی سەعید ناکام، ل ٣٥.

زیانی سوپاکەی کورد گەیشتە پێنج سەد کوژراو سێ سەد دیل، لە ئەنجامدا ئینگلیز توانی سوپای کورد بشکێنێت، بەنزینیان کرد بەسەر بریندارەکاندا و سوتاندنیان.. شێخ لەم کاتەدا بریندار بوو، ئەمەی بەچاوی خۆی دیووە و گێڕاویەتییەوە بۆم. موشیر ئاغا لەناو بریندارەکاندا شێخ مەحمودی پیشانی نەدەمۆنس ئەفسەری ئینگلیز داو پێ وت: ئەوە شێخ مەحمودە.. کاتێك شێخ دەگرن پێیان دەڵێت: ئەمەیە دیموکراتییەکەتان؟! ئەمەیە مرۆڤایەتییتان؟ ئەناوا پارێزگاریان لێ دەکەن؟! ئایا هیچ یاسای نیودەوڵەتان هەیە بۆ جەنگ کە رێبەدات بریندار بسوتێنرێت؟! ئەفسەرە ئینگلیزەکە لەم کارە تووڕە دەبێت، ئیتر ناهێڵێت لاشەی سەربازە کوردەکان لەوە زیاتر بسوتێنرێت. لەو کوردە نادوارانەی لەم شەڕەدا شەهید کران، شێخ تەها شێخ عەلی بەرزنجی و شێخ مارف شێخ مستەفا و دوانزە سەربازی دی کە نەدەناسرانەوە لەگەڵ سەدان بریندار.سوپای ئینگلیز بە یارمەتی هەندێك پیاوانی عەشیرەتی هەمەوەند توانیان ناوچەکە داگیر بکەن. ئینگلیز بۆ بەرەڵاکردنی دیلەکانیان (لە سلێمانی) بەرەو سەرای حکومەت رۆیشتن، پاسەوانە کوردە نیشتمان پەروەرەکان رازی نەبوون دیلەکانیان بۆ بەرەڵا بکەن، شەڕیان لەگەڵدا کردن هەتا دوا کەسیان کۆڕرا. دوای ئەوە موتەسەڕیفی (موتەسەڕریف) سلێمانی حاجی سەید عومەری مامی شێخ مەحمود گیرا و ئەوەندەیان بە دار لێدا تا گیانی دەرچوو، دوای ئەمانە دەستیان کرد بە ئەزیەتدانی خەڵکی بێتاوانی شارەکەو کەلوپەل تاڵان کردنیان)[٢١٤٤]، موشیری حەمەی سلێمان جەنگاوەرێکی لەشکری شێخ بوو، لایەنی شێخ بەردەدات و هەڵدەگەڕێتەوە بەلای دوژمندا، ئەمە چەندو چوونی ناوێت، ئەوەی جێگەی مشتومڕە و هەتا ئەمڕۆش لەنێوان دوو بۆچوونی جیاوازدا ساغ نەبۆتەوە ئەوەیە ئایا موشیر ناپاك و تاوانبارە یان پاك و بێتاوانە؟ ئاخۆ هۆی کارەساتەکەی بەردەقارەمان و دەربەندی بازیان لە ئەستۆی ئەودایە، کە ئەگەر شێخ بەسەر دوژمندا سەربکەوتایە، رووداوەکانی دواتریش بە ناقارێکی جیاوازدا دەڕۆیشتن لە بەرژەوەندی

کوردابن.

شێخ هێشتا زامەکانی سارێژ نەبوو بوون، بەڵام چۆن لە شۆڕشدا ئازاو بەهێز و بە ووره بوو لە دادگاشدا وەك (پلنگی نێو قەفەز) [١٤٥] مەردانە و خۆی ناسا، ڕاکۆکی لە خۆی و شۆڕش و مافی ڕەوای کورد دەکرد.دادگاکەی ئینگلیز نەم تاوانانەی دایە پاڵ شێخ و هاوڕێکانی (چەکەڵگرتن دژی بەریتانیای مەزن کە بووە هۆی خوێنڕشتن و زیانێکی زۆر. داگرتنەخوارەوەی ئالای بەریتانیای مەزن و دڕاندنی و بەرزکردنەوەی ئالای کوردستان لە شوێنیدا. شێخ نە خۆی بەتاوانبار دەزانی نە باوەڕیشی بەو دادگایە کرد، هەربۆیەش داوای پارێزەری نەکرد و بەمجۆرە بەرگری لە خۆی و هاوڕێکانی و کێشەی ڕەوای نەتەوەکەی دەکرد، من کە ڕاپەڕیم دژی هەڵوێستی دوژمنانەی ئینگلیز و شکاندنی پەیمانی نێوانمان ڕاپەڕیوم و لەپێناو دەستخستنی مافەکانی گەلەکەمدا، ئەو خوێنەی ڕژاویشە لە ئەستۆی ئینگلیزدایە).[١٤٦]

دادگاکە، کە بڕیاری سزای خنکاندنی بۆ خوێندنەوە. شێخ بە (زەردەخەنەیەکی پڕ لە مانا)[١٤٧] سەیرێکیان دەکات و چاوێکی پڕ لە سووکایەتیش بە شایەتەکاندا دەگێڕێت کاریگەرتر لە خەنجەر.ئەو بە جوامێری ژیابوو، هەربەو جوامێرییەش کە بەرامبەر ئەفسەر و سەربازە دیلەکانی ئەوان نواندبووی، دوژمنی شەرمەزار کرد و ژیانی خۆی و هاوڕێکانی دەکرێتەوە.

ڕاستی و دروستی کارەساتەکە هەرچۆنێك بووبێت، بوو، شێخی کوردان و ڕابەری شۆڕش بە بریندار و تەنها لە پەنا کێوە بەردەکەی دەربەندا کە لەو ڕۆژەوە بە بەردە قارەمان ناودەبرێت و هێشتا کورد ناوڕێکی لەو شوێنەوارە پڕ شانازییە نەداوەتەوە کە سونبولێکی زیندووی گیانی بەرەنگاریکردنی دوژمنان و خەباتی دژێخایەنی کورد و سەرکردەیەکی نازای نەتەوەیەکی هەژار و دواکەوتەو بێ پشت و پەنایە بۆ دەستخستنی مافە ڕەواکانی بەرامبەر گەورەترین هێزی سیاسیی و سەربازیی ئەو ڕۆژگارە کە نالاکەی لەهەر چوار قورنەی جیهاندا دەشەکایەوە و هەرگیز خۆر لەو نالایە ناوا نەدەبوو![١٤٨]

هۆیەکی گرنگی سەرکەوتنی دوژمن فڕۆکە جەنگییەکان بوون کە هەر لە خۆرهەڵاتنەوە تا تاریك دادەهات وەك واشە بە ئاسمانی کوردستاندا دەگەڕان بۆ هەواڵگریی و تۆقاندنی دانیشتوان و لێدانی هێزەکانی شێخ. پیرەمێردی نەمر لەوبارەیەوە بە شانازییەوە دەڵێت:

ئاخ سا، با، ڤڕەی نەیێ تەیارە　　حیزی و نازایی نەوسا دیارە

ڕەشید شێخ عەبدلرەحمان یادەوەرییەکی خۆی دەگێڕێتەوە کە ئەوکات تەمەنی حەوت ساڵان بووە (پایزی ساڵی ١٩٢٤ شاری خورماڵ لە بناری شارەزوور کەوتە بەر هێرشو پەلاماری لەشکری لیڤی بەریتانی، لە ناکامدا پتر لە ٨٠ کوژراویان پێ جێهێشتن... جارێکی تر بە فڕۆکەی جەنگی و ئەسپ سوار لە ئاسمان و زەویەوە پەلاماری دایەوە، خورماڵیان تاڵانکرد، ماڵ و جێگەو ڕێگە و سامانی ئەوانەی لەگەڵ شۆڕشی حوکمداری کوردستان شێخ مەحمودی نەمردابوون کرایە خۆراکی ئاگر و ڕوو دەکەنە ناوچەی مەریوان.

خێزانی ئێمە لە هەموان زیاتر کەوتەبەر ئەو هێرش و پەلامار و ناگرە...).[١٤٩]

رۆژی ١٩١٩/٦/١٨ شێخ بە زامی دوو برینەوە، دەکەوێتە دەست دوژمن، جگە لە شێخ حەمەغەریبی زاوای و ئەفسەرانی لەشکرەکەی (قادر ئەفەندی قەرەداخی، عێزەتی تۆپچی، قالەی ئایشەخان، رەشید جەودەت، رەشید غەفور و ئەدهەم ئەفەندی)، رەوانەی بەغدا دەکرێن و دەدرێن بە دادگایەکی سەربازیی ئینگلیز.(سەرۆکی دادگاکە، دادوەرێکی هەتا بڵێیت داخ لە دڵ و ناحەزی کورد و رابەرەکەی بوو، لە هۆڵی دادگادا نامەردانە سووکایەتی بە شێخ دەکات، ئەویش هیچی بەردەست ناکەوێت، پڕ دەکات بە کڵاوو جامانەکەیداو دەیگرێتە سەرو پۆتەڵاك و دەموقەپۆزی و بەداشۆرین دادەبەزێتە سەری).[١٥٠]

(کاپتن بۆند، فەرماندارى رامیاریی چەمچەماڵ، بەزۆر یا خوایشت کۆمەڵێك کورد دەکاتە شایەت بەسەر شێخەوە و دەیانباتە بەغدا و لە دادگادا زمانیان بە خراپ لە دژی شێخ دەگێرا، ئەوانەش حاجی مەلا سەعیدی کەرکووکی، عێزەت بەگی وەسمان پاشای جاف، شێخ نەجیب قەرەداغی، عەونی ئەفەندی یۆزباشی، حەمەبەگی قادر پاشا، حاجی ئاغای حەسەن ئاغا و میرزا فەرەجی حاجی شەریف)،[١٥١] هەرچەند لە حەوت شایەتەکە تەنها شێخ نەجیب شایەتی دژی شێخ مەحمود دەدات و نامەیەکی لە باخەڵی دەرهێنا کە شێخ تیایدا داوای لێکردووە هێز کۆبکاتەوە و پەلاماری ئینگلیز بدات، بەڵام دادگا سووربوو لەسەر ئەوەی بڕیاری لەسێدارەدان بەسەر رابەری شۆڕش و شێخ حەمە غەریبی زاوای و سزای زیندانی کردن و کاری گرانیش بەسەر ئەفسەر و یاریدەدەرەکانی شێخدا بدات لە ١٩١٩/٧/٢٥دا.[١٥٢]

بەرلە دادگاییکردنی، شێخ لە نەخۆشخانەیەکی بەغدا بووە بۆ چارەسەری زامەکانی، ویلسن هەرچەند دوژمنێکی سەرسەختی کورد و کۆسپێکی گەورەی بەردەم ئاواتەکانی بوو، رق و کینەیەکی ئەستوورێشی لەدڵدا بوو بەرامبەر شێخ، دەڵێت "لە نەخۆشخانەی بەغدا چوومە لای، نازاو بە کوڵ و دڵ دەیوت نەك دادگای سەربازی ئینگلیز، بگرە هیچ دادگایەك مافی ئەوەی نییە دادگایی من بکات، من بەپێی مافە رەواکانی گەلەکەم کە(حلفاء ـ حولەفا ـ دەوڵەتە هاوپەیمانەکان) سەلماندوویانە لە رێی کورد و کوردستاندا بەرەنگاری ئینگلیزم کردووە، خۆم بەخت کردووە و دەیکەم. شێخ بازوبەندێکی لە باسکدا بوو کردییەوە و ١٤ پرنسیپەکەی (وێلسۆن)ی سەرۆکی ئەمەریکا و بڕیارەکەی ئینگلیز و فەرەنسەی بۆ خوێندمەوە دەربارەی مافی نەتەوە بچوکەکان کە لە صالێ ١٩١٨ بڵاوکرانەوە".[١٥٣]

ناشکرایە ئەو ١٤ پرەنسیپە و بڕیارەکانی هاوپەیمانان و بڕگەکانی پەیمانی سیڤەر، مافی هەر هەموو گەل و نەتەوە ژێر دەستەکانی زامن کردبوو بە بڕیاردانی مافی چارەنووس و جیابوونەوە لە داگیرکارەکانیان و دامەزراندنی قەوارەی رامیاریی سەربەخۆ، ئەمەش لە ناوەرۆکدا عارەب، کورد و ئەرمەنی دەگرتەوە.

ئینگلیزیش وەك تورك، هەردووکیان لە خوێنی شێخ دەترسان، بۆیە هەردووکیان و لە دوو سەردەمی جیاوازدا و بەدوو شێوەی ناجۆر، هەریەکەیان توانی دەستگیری بکات، بەڵام هیچکامیان پرکێشی ئەوەی

نەدەکرد کۆتایی بەژیانی بهێنێت! ئەوەبوو تورك نازادیان کرد و ئینگلیزیش سزای خنکاندنەکەی بۆ سوك دەکەن بە دە سالّ زیندانی و دواتر ئەوەشیان کەمکردەوە بۆ دوو سالّ زیندانی لە دوورگەی هەنجام لە هیندستان بەسەری بەرێت. حەمدی شاعیر، کوردستان بێ شێخ مەحمود وەها دێتە بەرچاوی کە دەفەرموێت :

وەك مەدینە، بێ، ئەبیی بێ یا ئەجەف بێ، بێ عەلی
شاری غەزنەش بێ مەحمود وەك نیستەی داریکەلی

زیندانی (سەمەربۆر)ش یەکێك بوو لە زیندانە گەورەکانی بەریتانیا لە هیندستان، جێگەی ١٤,٠٠٠ زیندانی تێدا دەبووەوە، تەرخانکرابوو بۆ ئەوانەی لە ناوچەکانی رۆژهەلاّتدا دژی سیاسەتی بەریتانیا دەوەستان، صالّی ١٩١٩ لەو زیندانەدا شەڕێکی قورس لە نێوان ئەرمەن و کورددا دەقەومێت، شیعە عەرەبەکانی خەلکی نەجەف لە تەك کوردەکاندا دەچن بە گژ ئەرمەنەکاندا، کەچی ئەرمەنەکان لە کاتی لێکۆلّینەوەدا لەبەردەم لێپرسراوانی زیندانەکەدا هیچ شتێکیان دژی کوردەکان نەدرکاند و هەموو تۆبالّەکەیان خستە ملی شیعەکان.

کوردی باشوور و خۆرهەلاّت بە گشتیی بە هەست و سۆز و هاوخەمیی و پاڕانەوە لە یەزدان (دەم بە دوعا بوون) بۆ رزگاربوونی شێخ لە (ئەسارەت ـ دیلی)، هەرئەوەندەشیان لە دەست دەهات، بەلاّم سەرانی کورد پێکراو جیاجیا بەکردەوە و لە لوولەی تفەنگەوە داوای ئازادکردن و گەڕانەوەی شێخ مەحمودی مەلیکی کوردستان دەکەن. (بەپێی بیرەوەری شێخ حسێن کوڕی سەید موحەممەدی جەباری لە هاوینی ١٩٢٢ کۆبوونەوەیەك لە گوندی ژالّەی لای کڕپچنە سازکرا، کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەند، سەید موحەممەدی جەباری، شێخ مستەفای شێخ قادری گوللەنەبڕ، ئاغاکانی زەنگنە عەبدولکەریم وادی ئاغا، عەزیز جاسم ئاغا، رۆستەم ئاغا، تێیدا بەشداربوون و بڕیاریان دا بۆ گەڕاندنەوەی شێخ دژی ئینگلیزەکان بجەنگێن.[١٥٤] صالّح بەگی خۆرانی بەچوار چەکدارەوە هەرکە چاوی بە کاپتن هی دەکەوێت تێیدەخوڕێت دەی بەزوترین کات شێخ لە هیندستانەوە بگەڕێنەوە.. لەم کاتەدا خورشید ئاغای دزەیی دەگاتە ئەوێ دەلّێت ئەوە چییە؟ کاپتن هی دەلّێت صالّح بەگ هەڕەشەم لێ دەکا و پێی لێ کردوومە کەوش و شێخی لێم دەوێ. خورشید روو دەکاتە صالّح بەگ: ئەگەر لە هەولێر نەچیتە دەرێ، کارێك دەکەم خوێنی دزەیی و خۆشناوەتیان تێکەڵ بێ. صالّح بەگ هەڵدەستێ و دەڕوا (تەور کلکی لە دار نەبوایە داری نەدەبڕی. ن.ك). ئەحمەدی حەمە ئاغا و نامیقی حسێن ئاغای هەمەوەندی ١٩٢٢/٦/١٨ ئەفسەرێك "ئەفسەرێکی ئینگلیز. ن.ك" لە بازیان و کەریم بەگیش ئەفسەرێکی دیکە لە بازیان دەکوژن.[١٥٥] جوولاّنەوەی رەواندز جێگەیەکی دیاری لە نێو ئەو رووداوانە دا هەیە، هێزی کوردانی رەواندز، سوورچی، خۆشناوەتی بە فەرماندەیی ئەحمەدی حەمەئاغا و نامیقی حسێن ئاغای هەمەوەندی، نووری باوێلّ ئاغا (مەبەستی لەو هێزانەیە لەوێ کۆبووبوونەوە. ن.ك) تا گەیشتنە دەروبەری هەولێر بۆ ئازادکردنی، لە هاوینی ١٩٢٢

شەڕێکی گەورەی لە دەربەندی رانیەدا کرد کە بووە هۆی دەربەڕاندنی ئینگلیز لە رانیە و کۆیە و هەمان کات هاتنە قەمچووغەی نیزیک سلێمانی و توانی مل بە ئینگلیز شۆڕ بکا و ناچاری کرد شێخ لە هندستانەوە بهێنێتەوە. ئەوکاتە رەواندز بووبووە بنکەی جوولانەوەی نەتەوایەتی کوردو پەناگەی کوردە دەرکراوەکانی ناوچەکانی تر کە لە ترسی ئینگلیز ناوچەکانی خۆیانیان چۆڵ کردبوو، وەک غەفوورخانی ناو دەشت، سەید موحەممەدی جەباری، کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەند و هتد.[١٥٦] بەڵام لە هەولێر دزەییەکان بە شاردا بڵاوبوونەوە و پشتگیری کاپتن هی یان دەکرد.[١٥٧] حاجی عەبدوول رەباتی و نوێنەرانی خێڵی رەبات و روغزایی و میکایەلی (میکاییلی) و شێخ قادری گوللەنەبڕ.. زیاد لە پێنج صەد سوار و لە کرپچنە دەوری سێ صەد سوار کۆبوونەوە، ئامانجیان گەرانەوەی شێخ مەحموود بوو، لە کرپچنە دەوری سێ صەد کەسیان لە هێزی ئینگلیزەکان بەدیل گرت.[١٥٨]

ئازادکردنی شێخ لە زیندان و گەڕانەوەی بۆ کوردستان

لێپرسراوانی ئینگلیز لە لەندەن لەسەر راسپاردە و ڕاپۆرتەکانی هێزەکانیان لە (عێراق) و نوێنەری بالای حکومەتی خاوەن شکۆی بەریتانیای مەزن لە بەغدا، بڕیار دەدەن شێخ ئازاد بکەن و دوای سێ ساڵ زیندانی نێوان ساڵانی ١٩١٩ ـ ١٩٢١ کە لە زیندانەکانی هەنجام لە هیندستان بەسەری دەبرد، بگێڕنەوە کوردستان و بەپێی پلانێک لە ٩٢١/٩/١٢دا لە هیندستانەوە بەرێگەی دەریاییدا دەگاتە میرنشینی کوێت و لەوێشەوە ڕۆژی ٩٢٢/٩/١٢ دەگاتە بەغداو دواتریش ڕۆژی ١٩٢٢/٩/٣٠ دوای سێ ساڵ زیندان و دەربەدەری و دووره وڵاتی گەیشتەوە زێدی باوباپیرانی لە سلێمانی.

وەک دکتۆر عەلی وەردی دەڵێت ڕۆژی ١٩٢٠/١/٣١ پۆستەیەک لە زیندانییە عێراقییەکانی زیندانە گەورەکەی هەنجام ئازاد کران وەک شێخ ئەحمەد داوود، جەعفەر شەبیبی و نوری فەتاح و بە دوای ئەوانیشدا بە لێبوردنی گشتی شێخ قادری حەفید (مەبەستی شێخ مەحمودی حەفیدە. ن.ک) و شێخ حەمەغەریب، ئەحمەد ئەفەندی، موحەممەد ئەفەندی و تۆفیق ئەفەندی ڕۆژی ١٩٢٠/٧/٣ ئازاد دەکرێن.

(کۆتایی ساڵی ١٩٢١ بەریتانیا بە ناچاری شێخ مەحموود لە زیندان ئازاد دەکەن، ١٩٢٢/١/١٣ لە بەندەری بۆمبی بەرێدەکەوێت و ١٩٢٢/١/٢٨ گەیشتە کوێت).[١٥٩]

شێخ ئەحمەدی میری کوێت یەکێک لە پیاوەکانیشی نانێرێت بۆ پێشوازیکردن، یا دواتر خۆش هاتنی لێ بکات، بەڵام شێخ ئەو هەلە لە دەست نادات و بە نیازی دیدەنی ڕوو دەکاتە کۆشکی میر، ئەمجارەش میر، دیارە لە ترسی ئینگلیز ناوێرێت پێشوازی شێخی کوردان بکات و بە یەکێک لە بەردەستەکانی بەنێوی مەلا صالح دەڵێت (بەو کوردانە بڵێ کاتێکی کە بێنەوە)[١٦٠] شێخ گوێی لە فەرمایشتەکەی میر دەبێت لەگەڵ شێخ حەمەغەریبدا بە دڵشکاوی دەگەڕێنەوە. نوێنەری بالای بەریتانیا بە تووندی سەرزەنشتی میری کوێت

دەکات بۆ ئەو ساردو سڕییەی لەگەڵ شێخدا نواندوویەتی، بۆیە میر دەنێرێت بە دوای شێخدا، ئەویش بە هەمان سارد و سڕی و بەنابەدڵی دەچێتەوە بۆ لای، بەڵام کە قاوەی بۆ دەهێنن نایخواتەوە و دەڵێت (بمبورن من کوردم، کوردیش لای هەندێ میری عەرەب شایانی ئەوە نین لە مەجلیسیاندا قاوەیان پێشکەش بکرێت)،[١٦١] نوێنەری باڵای بەریتانیا لە مەبەستی شێخ تێدەگات و رووەکاتە شێخ مەحمود (جەنابی شێخ تۆ نەناسراو نیت، کەس ئینکاری پایە و مەقامت ناکات، تۆ یەکێکیت لە سەرداران هەرە گەورە و پایە بڵندەکانی کورد)،[١٦٢] شێخ لە وەڵامدا دەڵێت (جەنابی نوێنەر سوپاسی لوتفتان دەکەم، من زۆر شانازی بەوە دەکەم کوردم و سەرداری کوردم)[١٦٣] ئەجا روو دەکاتە شێخ نەحمەدی میری کوێت و دەڵێت بەڵام (ئەی شێخ ئەمەوێ سەرباری فەرمایشی نوێنەر، شتێکتان بۆ روون بکەمەوە، بەخۆهەڵکێشان نەبێت سەردەستەی کوڕانی نادەمم)،[١٦٤] شێخ مەبەستی لەوە بووە سەردەستەی سادات و ئەوەی پەیامبەرە، میر زۆر تەریق دەبێتەوە و ئەوەندە شەرمەزار دەبێت دەم هەڵناهێنێتەوە شتێك بڵێت.. دەچێتە سەردانی شێخ و داوای لێبوردن دەکات.

تورك لە نازادکردنی شێخ ناگادار بوون، لەو کاتەوە دەگاتە کوێت ئەمانیش دەکەونە خۆیان، مستەفا کەمال و عیسمەت پاشا سەرگەرمی راستکردنەوەی باری لاری تورکیا بوون، هەڵپەیاندەکرد.. صالێ ١٩٢١ ئیتالیا بڕیاریدا هەموو کەرەسە و پێداویستەکانی جەنگ بۆ حکومەتی ئەنقەرە دابین بکات، ئەم هەڵوێستە ناوازەیە ناشکرا دەریدەخست هاوپەیمانان لەنێو خۆیاندا کۆك نین و بەرامبەر کەمالیزم (حکومەتی ئەنقەرە) و سولتانی عوسمانی (حکومەتی ئەستەموول) و یۆنان، هاوبیر نین و بۆچوونەکانیان جوت ناوەستێتەوە و زۆریش لە یەکدی دوورن.. فەرەنسەش ژێر بەژێر لەگەڵ هەردوو شاندی نوێنەرایەتی ئەنقەرە و ئەستەموڵدا لە گفتوگۆ دانوستاندا بوو... لەنێو هاوپەیمانەکاندا هەر بەریتانیا بوو تەنها بااڵ و بێپەروا دژایەتی خواست و داواکارییەکانی مستەفا کەمال گورگە بۆری دەکرد لەهەردوو گۆڕەپانی سەربازیدا بەهۆی ژەنەراڵ ملن و لە گۆڕەپانی دیبلۆماسیشدا لوید جۆرج و لۆرد کرزن بە گەرمی خەریکبوون. ملن کە دەستبەسەر ئەستەموڵدا دەگرێت و ولاتەکە دەخاتە ژێر یاسای زۆرەملی ـ قەرەقووش (عورفی) و گاڵەی بە ئەفسەرانی تورك و تورکە رەگەزپەرستەکان کرد. پاڵەوانەکانی یەکێتی و پێشکەوتن ترسنۆکانە دوای ئەو هەموو قوربانی و مااڵوێرانی و ژێردەستەییەی بەسەر تورك و گەلانی دیکەیاندا هێنا، سەری خۆیان هەڵگرت. مسیۆ میلرات سەرۆك کۆماری فەرەنساش لە کۆبوونەوەکەی ٩٢١/٤/٢٤ی کۆشکی ئەلیزێ، سووکایەتییەکی بە شاندەکەی بەکر سامی کرد، ئابڕوتکێن، بەڵام گورگە بۆر بەراستی سەرکردەو رابەر بوو، شیاوی خۆیەتی تورك پێی دەڵێن باوکی تورکان (ئەتاتورك)، ئەو پیاوە لەو جۆرە سەرکردانە نەبوو ئەژنۆی بلەرزێت و چۆك دابدات، لە رۆژانی سەختدا وەی بەرزتر دەبووەوە و دەستی دادەگرت، دوور دەپرانی و بەرەوپێش شەقاوی گەورەی دەهاریشت.. هەر ئەویش بوو شەروالێ داکشاوی

تـورکی هەڵکێـشایەوە.. چـاوەڕوانی ئـەنجامی گفتوگۆکـانی نـەدەکرد، ئـەو خاکانـەی رزگـار دەکـرد لـە دەستیاندابوو، ٩٢٢/٩/١٩ شاری ئەزمیریش رزگار دەکـات و هێزەکـانی روو دەکەنـە ئەسـتەمووڵ و بـەرەو سـەرکەوتنی یـەکجارەکی.. شـاندەکەی بـەکر سـامی بەنـدەکانی پـەیمانی سـیڤەری هەڵوەشـاندەوە و زیندەبەچاڵیشی دەکات.. (عیسمەت ئین ئینۆ)ش وەک تاکە نوێنەری تورکیا لە بڕیارەکانی پـەیمانی لۆزانـدا کە ١٩٢٢/١١/٢٠ لە جێگەی سیڤەری جوانەمـەرگ قوتکرایـەوە، سـنگی دەبـردە پێـشەوەو داوای بەشـی تورکیای دۆڕاوی دەکرد لە دەسـتکەوتەکانی جەنگەکەدا!! هەروەک ئەوەی تورکیـاش وەک بەریتانیا و فەرەنسا و ئیتالیا براوە بێت و مافی لە دەسـتکەوتەکاندا هەبێت.

ئەو بێشـەرمی و کەرێتییە ئەوەندە لۆرد کرزنی نوێنەری بەریتانیا و سەرۆکی کۆبوونەوەکانی لۆزان تـووڕە دەکەن، چەند جارێك بەدەم هەڕەشە و گوڕەشەوە دەگەڕێتەوە لەندەن.

بەهاری ساڵی ١٩٢١ هێزێکی بچووکی تورك دەگاتە شەمدینان و قۆناغ بە قۆناغ هەتا ساڵی ١٩٢٢ و دەمەدەمی گەڕانەوەی شێخ لە هیندستانەوە، هێزەکەش لە ژێـر فەرمانـدەیی ئـۆزدەمیردا دەگاتـە رەوانـدز، ئینگلیزیش وەك کاردانەوەی ئەو هەنگاوەی تورك، بەهۆی هێـزی لیڤـی و ئاشـوورییەکانەوە هـەردوو شـاری هەریر و باتاس دەگرن، بەڵام هێزە تێکەڵاوەکەی کوردو تورك لـە دەسـتیانی دەسـەندنەوە و شـێخ ئەحمـەدی بەرزانییش لە دژی خراپەکاری دیانەکان کـە بـە پـلان و پاڵپێوەنـانی ئینگلیـز لـەو دەڤـەرە ئەنجامیانـدەدا، رادەپەڕێت و دەچێتە نێو هێزەکەی کوردو تورك. ئینگلیزەکان بەجۆرێك شـپرزە دەبـن، کـاپتن کـۆك، فـەتاح بەگ دەگرێت و بە بەرچاوی خەڵکەوە بەردەمانـچەی دەدات و لەوێـدا دەیکوژێـت.. فـەتاح بـەگ کـوردێکی هەڵکەوتووی خەڵکی سلێمانی بوو، لە ناوچەی پـشدەر دادەنیـشت، یەکـەمین رکەبـەر و ملـۆزمی بابـەکری سەلیم ئاغا بـوو کـە لەگـەڵ هەباسـی مـەمەنـد ئاغـای ئامۆزایـدا بەدەسـەڵاتترین دوو پیـاوی پـشدەرایەتی بـوون،[١٦٥] بابـەکر هاوکـاری ئینگلیـز و هەباسـیش سـەرۆمڕ هاوکـار و دڵسـۆزی شـێخ و جارجـارەش ژێـر فەرمانی تورك بوو.

وەنەبێت فەتاح بەگ هەر دژایەتی بابەکر ئاغای کردبێت، بەڵکو لە چەندین ناوچـەی کوردسـتانی خـواروو بێپـەروا لە چالاکیدا بوو دژی ئینگلیز و کۆکردنەوەی هۆزەکان بۆ هاوکاریکردنی تورك.. پیاوی تـورك بـوو، ئەویش وەك چەندەهای دیکە باوەڕیان بە ئینگلیز نەدەکرد و باوەڕیان وەهـابوو بەرژەوەنـدی کـورد لەوەدایـە هاوپەیمان و هاوسەنگەری تورك بێت. دوور نییـە رۆڵـی گرنگـی لـە تێرۆرکردنـی ئەفسـەرانی ئینگلیزیـشدا گێڕابێت لەناوچەکانی بادینان و سنووری ئێران، وەك تیرۆرکردنی کاپتن بیرسن ١٩١٩/٤/١٤ لە زاخۆ.

ئۆزدەمیر جموجوڵێکی فراوانی دەست پێکرد بەرێککەوتن لەگەڵ سـەردارانی کـورد، هێزەکـانی هەباسـی مەمەند ئاغا و کەریمی فەتاح بەگی هەمەوەند و غەفور ئاغـای ناوەشـت ١٩٢٢/٨/٢٣ دوو هێـزی لیـوی (لیڤی) تێکدەشکێنن و هێزەکانی ئینگلیزیـان لـە ناوچـەکانی پـشدەرایەتی و کۆیـە دەرپەڕانـد و هـەر لـەو

ماوەیەشدا کەریم بەگ کاپتن بۆند و کاپتن مالن دەکوژێت و تۆڵەی ئەوەی لە بۆند کردەوە کە کۆمەڵێك کوردی بردە بەغدا، لە دادگا شایەتی لەسەر شێخ بدەن.

ئەم چالاکیە سەربازیانەی سەرۆك هۆزەکان کەلکێکی بە کورد نەدەگەیاند، بەڵکو دەبوونە بەڵگەیەك بەدەست تورکەوە کە گوایە دانیشتوانی ویلایەتی موصڵ (کوردستانی باشوور) لە عەرەب و ئینگلیز بێزارن و دەخوازن رۆژێك زوتر بگەڕێنەوە باوەشی تورکیای دایك و بەهیچ جۆرێك نایانەوێت بلکێنرێن بەو ولاتەوە کە هەنوکە بەناوی شانشینی عێراقەوە، بەریتانیا دایەزراندووە و فەیصەڵی کوڕی شەریف حوسەینی لە دەشتەکانی حیجازەوە هێناوە کردوویەتی بە (شا). پێشتر فەیصەڵ لە کانونی دووەمی/۱۹۱۸ وە هەتا تەمووزی ۱۹۲۰دەبێتە شای سووریا، کە یەکەمین ولاتی عەرەبی بوو سەربەخۆیی وەرگرت.

شێخ لەتیف لە یادداشتەکانیدا چمکێکی ئەو لایەنە لەباری سەرنجی خۆیەوە روونەدەکاتەوە و دەڵێت تورکیا هێزێك دەنێرێتە کوردستان بەسەرکردایەتی ئوزدەمیر پاشا و بەیارمەتی هەندێك لە کوردەکانی سەرسنوور، رەواندز دەگرن، فرۆکەکانی بەریتانیاش بەردەوام رەواندز بۆردومان دەکەن... لە سلێمانیش فەرماندەی گشتی ئینگلیز میجەرسۆن شار بەجێدەهێڵێت و کاپتن بۆن (بۆند) و ماژۆر مایکل وەك راوێژکار و جێگری راوێژکار دیاری دەکات. کاپتن بۆن لەگەڵ دانیشتواندا خراپ دەجوولایەوە و هەڕەشەی لێدەکردن، جارێکیان هەڕەشەی لە دایکم کردو وتی: دەست لەو هەڵسوکەوتانەت هەڵنەگریت دەتخەمە بەندیخانەوە، کەریم بەگی فەتاح بەگ کە ئەو هەوالە دەبیستێت زۆر نیگەران دەبێت... کاپتن بۆن بە ناوچەی چەمچەماڵدا دەگەڕاو رۆژێك لەوێوە دەچێت بۆ گوندی مۆرتکە لە رێگای تووشی کوردی هەمەوەندی ئازا دەبێت... کوردستان و پێشەواکەتان گرتین، رۆژانە منداڵەکانیشمان دەکوژن، هێشتا بەرامبەر خێزانی سەرۆکمان زماندرێژی دەکەن؟ دەبگرە لە دەستم! کاپتن دەڵێت تۆزێ وەرە سەرخۆت و فەرمانیش بە پیاوەکانی دەدات بیگرن، بەڵام کەریم بەگ لە چاوتروکانێکدا ساردی دەکاتەوە و بە سەربازەکانیش دەڵێت بێنە پێشەوە چارەنووستان وەك ئەم دەبێت، ئەجا بە هاوکاری موحەمەد ئیمامی خزمی، جێگری حاکمیش دەکوژن و پیاوەکانیشیان چەك دەکەن.[١٦٦]

شێخ مەحمود رۆژی ۱۹۲۲/۹/۱۲ لە کۆتێوە دەگاتە بەغدا و نزیکەی سێ هەفتەیەك دەمێنێتەوە بۆ گفتوگۆ لەگەڵ شای عێراق فەیصەڵ و نوێنەری باڵای حکومەتی خاوەن شکۆی بەریتانیای مەزن ویلسندا.

وەك مامۆستا رەفیق حیلمی لە کتێبی عێراق و کۆمەڵەی نەتەوەکان وەریگرتووە L. Iraq et La Societe des Nateus

دەڵێت: شێخ بە فەیسەڵ و ویلسن و کاربەدەستانی وتووە: "پەیمانی سیڤەر قەت سەرناگرێت، لەبەرئەوە نەك سەربەخۆیی تەواو تەنانەت موختاریەت (موختاریەتیش . ن.ك) بۆ کوردستان بە بیردا نایەت".[١٦٧]

دکتۆر کەمال مەزهەریش دەڵێت: گوایە شێخ لە بەغدا وتوویەتی سیڤەر هەرگیز سەرناگرێت.

ئەو دەمەی شێخ گەیشتە بەغدا، هێزەکانی ئینگلیز کتوپڕ شاری سلێمانی چۆڵ دەکەن و دەکشێنەوە کەرکووک و لیژنەیەك بەسەرۆکایەتی شێخ قادری برای شێخ دادەمەزرێنن بۆ پاراستنی ناسایش و هێمنی شار.. کەریم بەگی هەمەوەندیش لەناکاو پەلاماری سلێمانی دەدات و دەستی بەسەردا دەگرێت، مستەفا پاشای یاموڵکیش دەستگیر دەکات کە بیداتەوە دەست تورك، ئەو مستەفا پاشایەی فەرمانی لە سێدارەدانی مستەفا کەمالی گورگە بۆری دەرکردو تورك ناویان نابوو نەمرود و بەخوێنی سەری تینوو بوون.

هەوادارانی تورك (جلخوارەکان) ناهێکیان پێداهاتەوە، کەوتنە جرت و فرت و هەڕەشەیان لە کوردپەروەران و ئەوانە دەکرد کە چاوەڕوانی گەڕانەوەی شێخ بوون و بەوە چاوترسێنیان دەکردن، هاکا لەشکری تورك هاتنەوە... بەتایبەتیش مەبەستیان مستەفا پاشا و شێخ قادر و حەپسەخانی هاوسەری بوو، کە بە حەپسەخانی نەقیب ناسراوە، کچی شێخ مارفی نەقیبە و دەبێتە ئامۆزاو هەمانکات براژنی شێخ مەحمود. حەپسەخان لە هەرە ئافرەتە بەناوبانگەکانی کوردە، ژیر و هۆشیار و کارامە و بە تەکبیر و خاوەن ئەزموون بوو، لە بەخشندەیی و دەستو دڵ فراوانیشدا هاوتای کەمبوون.

ئەو گۆڕانکارییە ترسناکانەی سەرەوە بوونەتە هۆی ئەوەی مامۆستا رەفیق حیلمی ئەوە بدرکێنێت کە شێخ مەحمود دوای گەڕانەوەی بۆ سلێمانی هەروەك چووبێتە خەڵوەت، ماوەی دە رۆژ کەس نەیدەبینی! نیگەران و بێئارام و دووڵ، ناهەقیشی نەبوو، لەوە دەچوو کۆدەتای بەسەردا کرابێت.

(دوای مەراسیم دە رۆژ خۆی لە کەس نەگەیاند، بێ نۆقرە و کەم باوەڕ دەهاتە بەرچاوم، لەسەر بڕیارێك نەدەمایەوە).[١٦٨] حیلمی بەهەڵەدا نەچووبوو، شێخ هێشتا لە بەغدا بوو هەستیکرد لێپرسراوانی ئینگلیز لە عێراق و هەندێك سەرانی کورد و بەکرێگیراوان ژێربەژێر شتێکیان لەژێر سەردایە و کەینوبەینێکیان سازکردووە. ئەو راستییە دواتر دەردەکەوێت وەك شێخ لەتیف نووسیوێتی (دوای داگیرکردنی سلێمانی لە لایەن ئینگلیز و بەکرێگیراوانییەوە گەلێك موچەخۆری دەربەگی (دەربەگی موچەخۆری . ن.ك) سەربەخۆیان لە دایەرە و دەزگا میرییەکاندا دامەزراند و پەیوەندی راستەوخۆیان بە حاکمە سیاسییەکانی ئینگلیزەوە هەبوو، رووپییەکی زۆریشیان بەناو پشدەرییەکان و شێخەکانی سەرگەڵوو و سەنگاودا بڵاوکردەوە).[١٦٩]

شێخ لەتیف، هەروەها دەڵێت (سێن سەرۆکی جافەکان و شێخ و موچەخۆرانی ناوچەی پشدەر و رانیە و سلێمانی هان دەدا دژایەتی شێخ مەحمود بکەن و گوێ نەدەنە فەرمانەکانی. ئەو موچەخۆرانە کە هاوپەیمانی ئینگلیز بوون گوێیان نەدەدایە فەرمایشتەکانی شێخ و بە قسەیان نەدەکرد، ئینگلیز بەرهەڵستی حکومەتی کوردیان دەکردو نەیاندەهێشت ئاڵای کوردی (ئاڵای کورد. ن.ك) هەڵبکرێت)،[١٧٠] هەرچی رووناکی مانگی کوردە لەم سەرزەمینەدا بڕژێتە گۆڕی پیرۆزیان، حیلمی چاك بۆی چووە، شێخیش چۆن بێ نۆقرە نابێت.

شێخی کوردان دەگەڕێتەوە سلێمانی

بۆ بەیرەوچوون و پێشوازی شێخ مەحمودی رابەری شۆڕش، چەکدارانی هۆزەکان و جەماوەرێکی زۆر کە ژمارەیان دەگەیشتە ٢٠ هەزار هەتا نزیک کفری و هەندێکیشیان هەتا نزیک بەغدا دەچن بەپیر ئەو شۆڕەسوارەوە کە دوای سێ ساڵ زیندانی دووری ولاتی و نازار و ئەشکەنجە و مەینەتی و کەساسی وەک (شاهێک لە ١٩٢٢/٩/٣٠ گەیشتەوە سلێمانی)،[١٧١] ئەجا مامۆستا حیلمی بە چاوێک وەک چاوی کامیرا، بە هەستێکی کوردانەی پاک و بەسۆز و نەوبنێکی بێگەردەوە وێنەی رووداوەکانی نەو رۆژە پیرۆزەی بۆ تۆمارکردووین و دەڵێت: سلێمانی پێشوازییەکی شێخی کرد بێ وێنە بوو، گەورە و بچووک، نێرو مێ رژانە بەردەم مزگەوتی گەورە، ئەفسەر و سەربازەکان (صەف صەف) لە ئامادەباشیدا وەستابوون، هەزاران کوڕو کچ بە بەرگی کوردییەوە، قوتابیان سروودی کوردستان و سروودی خۆشهاتنەوەی شێخیان دەچڕاند کە هەڵبەستی مامۆستا زێوەر بوو، ئالای کەسکی کوردستان مانگو رۆژێک لە ناوەڕاستییدا بۆ یەکەمین جار بەسەر سەری ئەو جەماوەرە چاو لە دووەوە دەشەکایەوە، گیانی خۆشی و هەڵهەڵەی شۆڕە ژنانی مێخەکبەند لەمل و هەیاسە لە پشت، دەستەی کچۆڵە خنجیلانە و ئێسک سووک و پەنجە خەناوی، گوڵبارانی شێخیان دەکرد، چەپڵەڕێزانی هەزارەها ژن و پیاو بەدەم هاواری هەربژی (قارەمان، هەربژی مەلیکی کوردستان .ن.ک)، چریکەی شێرانەی ئەفسەرەکانی کورد و سێرەی هەڵکێشانی شمشێرە بریقەدارەکانیان، تفەنگ خستنە سەر شانی سەرباز، ڤرەی ئۆتۆمبیل، دەستڕێژی دەمانچە و تفەنگ، گرمە و نالەی توپ گوێبان کپ دەکرد و مرۆڤ لە خۆشییاندا لەهۆش خۆی دەچوو.[١٧٢]

رەفیق حیلمی میژوونووس و هاوکاری دڵسۆزی شێخ مەحمود لەبارەی ئەو ماوە کورتەوە نووسیویەتی:

ژەنەرال مستەفا پاشا، کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان لە ١٩٢٢/٧/٢١ دادەمەزرێنێت و رۆژنامەی بانگی کوردستان نۆرگانی کۆمەڵەکە بوو.. ١٩٢٢/٩/٢٢ ئینگلیز ناچار بوون شێخ مەحمود لە هیندستانەوە بگێڕنەوە بۆ کوردستان و بە رەزامەندی شا فەیسەڵ بیکەنەوە بە فەرمانداری کوردستان. بەرلەوەی شێخ بگاتەوە سلێمانی، ١٩٢٢/٩/١٧ ئالای کوردستان بەرەسمی هەڵکرا و ١٩٢٢/١٠/١٠ شێخ کابینەیەکی هەشت نەفەری دیاری کرد.[١٧٣]

شێخ مەحمود هەر نەوەندەی گەیشتەوە سلێمانی دەچێتە داریکەلی و لەوێوە دەستەیەک سوار دەنێرێت بە دوای مێجەر نۆئێل دا و دڵنیایدەکات ترسی لە تورک نەبێت، دەتوانێت بێ لەشکر بێتە سلێمانی.. رەفیق حیلمی لەیادداشتەکانیدا نووسیوێتی شێخ مەحمود و مێجەرنۆئێل پێکەوە گەیشتنە سلێمانی و یەکسەر دووبەدوو کۆبوونەوە و سەرەڕای ئەو خاڵانەی لە بەغدا لەسەریان ڕێککەوتبوون، ڕێنمایی نوێشی لە نۆئێل وەرگرت. مێجەر نۆئێل لە بەرێوەبەرایەتییەکەی صالێ ١٩١٩ی شێخدا راوێژکاری رامیاری بوو، ئەفسەرێکی هێمن و لەسەرخۆ و پشوو درێژ بوو، دڵی شێخی رادەگرت و هەوڵیدەدا نێوانی لەگەڵ ویلسن رابگرێت و کێشە نەکەوێتە پەیوەندییەکانیانەوە، لەوانەش گرنگتر نۆئێل لەوە نەدەسڵەمییەوە شێخ بانگی

حکومەتی کوردستانی هەڵداو ئالای کوردستانی بەرزکردەوە و کابینەی وەزیرانی پێکهێنا و پوولی پۆستەی کوردستانیشی دەردەکرد.

یەکەمین فەرمانی مەلیکی کوردستان

وتارێك بوو بۆ گەل

پشت بە خوا

فەرمانی حوکمداری

ژمارە: ١

١٨ی سەفەری ١٣٤١

٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٢

لە مەملەکەتی سلێمانیدا نوسرا

لە مەحمود کوڕی سەعیدەوە بۆ هەموو گەلی کورد

گەلی کوردی خۆشەویست! داوای خۆشی و بەختیاری و ئازادیتان لە خوای گەورە دەکەم، بەداخەوە بڵاوی دەکەمەوە، ماوەیەکە لەبەر هەندێ رووداوی رامیاری لێتان دوور کەوتبوومەوە، نەم دەتوانی لە خزمەت و تێکۆشانی رێگەی رزگاربوونماندا بەردەوام بم لەبەرئەوەی بەندکرابووم و دووبارە ولاّت بووم، بەڵام بەهۆی ئازایەتی و یارمەتی و راستگۆیی ئێوە وبەرەکەتی خواوە گەڕامەوە ناوتان و گەیشتینە نەم رۆژە سەرکەوتوانە (رۆژی سەرکەوتنە. ن.ك) سەرکەوتن بەسەر دوژمندا و ئازادی و سەربەخۆیی کوردستانیش لەگەڵ خۆمدا بێنمەوە.. بۆ هەڵسوڕاندنی کاروباری دەوڵەت و پارێزگاری کردن لە سەربەخۆییمان هەوڵ دەدەم . دەبێت هەموو کاتێك بۆ بەدەستهێنانی بەختیاری گەل تێ بکۆشین و درێژە بەم رۆژە خۆشە بدەین، ئەمەش بە توانای ئێوە دەکرێت.. دەبێت هەموو یەك بگرن و یەك قسە بن بۆ ئەوەی مافی رەوامان دەسگیر بخەین. ئەو مافەی بە خوێن بەدەستمان هێنا.. مژدەتان دەدەمێ کە دەوڵەتە گەورە و هاوپەیمانەکان بڕیاریان داوە دان بە مافی کورد و هەموو گەلانی گێتییدا بنێن و خۆیان حوکمی خۆیان بکەن. براکانم.. ئێمەی کوردی هاوزمان و هاوخوێن و هاوڕەگەز و یەك نیشتمان بۆ بەدەستهێنانی مافی رەوامان قوربانییەکی زۆرمان داوە تا گەیشتینە نەم ئامانجە پیرۆزە.. ئێستاش مەرجی سەرەکی ئەوەیە هەموو یەك دڵ و یەك زوبان و یەك لاشە بین.

براکانم: دڵنیاتان دەکەم بەیارمەتی خوا و ئێوە هێزێك لە دنیادا نییە بەسەرماندا زاڵ بێت و ولاّتمان داگیر بکات. من تا دوا تنۆکی خوێنی خۆم و منداڵەکانم و هەروەها مالّ و سامانیشم لەپێناوی بەختیاری ئێوەدا بەخت دەکەم، زۆر قوربانیم دا و بەردەوامیش دەیدەم لە پێناوی هەموتاندا. بەتەمای ئازایەتی و راستگۆیی و شەهامەتتانم و سەرکەوتنیش هەر لە خواوەیە.

حوکمداری کوردستان
مەحمود[١٧٤]

دوابەدوای وتاری حوکمداری کوردستانی خواروو بۆ گەلی کورد، شێخ بڕیاری دامەزراندنی کابینەی وەزارەت دەدات (کابینەی حکومەت).

دووەمین کابینەی وەزیرانی حکومەتی شێخ مەحمود

فەرمانی حوکمداری

ژمارە: ٢

رۆژی ١٩ی سەفەری ١٣٤١ی ؟ (کۆچی.ن.ك)

١٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٢

لە مەملەکەتی سلێمانیدا نوسرا

بۆ تەشکیلاتی حوکوومەتی کوردستان،[١٧٥] نەسب و تەعینی نەم زاتانەم لە قابینەی حوکوومەتدا موناسیب دی:

١ـ شێخ قادری شێخ سەعیید	سوپاسالار
٢ـ شێخ محەمەد غەریب	رەئیسی داخلیە
٣ـ عەبدولکەریم عەلەکە	رەئیسی مالیە
٤ـ میرلیوا مستەفا پاشا یامولکی	رەئیسی مەعاریف
٥ـ شێخ عەلی ئەفەندی قەرەداغی	رەئیسی شەرع و عەدل
٦ـ ئەحمەد بەگی فەتاح بەگ	رەئیسی گومرگ
٧ـ سەیید ئەحمەد بەرزنجی	رەئیسی نەمنی عام
٨ـ میر لیوا صدیق قادری پاشا	موفەتیشی گشتی حوکوومەتی کوردستان
٩ـ محەمەد ئاغای عەبدولڕەحمان ئاغا	رەئیسی نافیعە

هەرکەسە مەقام و وەزیفەی خۆیم پێ سپاردن و داوا دەکەم کە لە نێستاوە دەست بە ئیش بکەن. سەرکەوتنیش هەر لە خواوەیە.[١٧٦]

کابینەی دووەمین حکوومەتی کوردستان وەك لە "بەلگەنامەکەی" لای شێخ لەتیف نووسراوەتەوە لەگەل "بەلگەنامەکانی" لای رەفیق حیلمی و سەرچاوەی دیکەش چەند جیاوازییەکیان تێدایە، وەك:

١ـ شێخ قادری شێخ سەعید. سوپاسالار، لە سەرچاوەکانی تردا نووسراوە شێخ قادری حەفید، رئیس رؤساء و سوپا سالار کە دەکاتە سەرۆك وەزیران و وەزیری بەرگری.

٢ـ شێخ عەلی ئەفەندی قەرەداغی و میر لیوا صدیق قادر، لە سەرچاوەکانی حیلمی و ئەوانی دیکەدا

نییه.: لای مامۆستا رەفیق حیلمی و سەرچاوەی دیکەش لەبریی شیخ عەلی قەرەداغی (قەراخیی) و میر لیوا صدیق قادر پاشا، حاجی مەلاسەعیدکەرکوکلی زادە بەسەرۆکی دادگاکانی شەرع و عەدل و صالح زەکی صاحیبقران بەسەرۆکی قیوای میللی (بەرگریی نیشتمانی) دانراون .

۳ـ حاجی مەلا سعید کرکوکلی زادە، بەسەرۆکی دادگاکانی شەرع و عدل و صالح زەکی صاحبقران بە سەرۆکی قیوای میللی (بەرگری نیشتمانی) دانراون .لای مامۆستا رەفیق حیلمی و سەرچاوەی دیکەش لەبریی شیخ عەلی قەرەداغی (قەراخیی) و میر لیوا صدیق قادر پاشا، حاجی مەلاسەعیدکەرکوکلی زادە بەسەرۆکی دادگاکانی شەرع و عەدل و صالح زەکی صاحیبقران بەسەرۆکی قیوای میللی (بەرگریی نیشتمانی) دانراون .

هەردوو فەرمانەکەی حوکمداری کوردستان و وتارەکەشی بۆ گەل لە رووی داڕشتن و وشەو زاراوەکانی نەو سەردەمەدا جێگەی سەرنج و پرسیارن. خوێنەری هێژا دەتوانێت بەچاوپێداخشانێکی فەرمانی حوکمداریی، ژمارە چوار، جیاوازییەکی زەق ببینێت.

پشت بە خوا

فەرمانی حوکمداری

ژمارە: ٤

۳۰ی سەفەری ۱۳٤۱

۲۱ی تشرینی یەکەمی ۱۹۲۲

لە پایتەختی حوکوومەتی کوردستان لە سلێمانی نوسرا

ئیرادەم کرد مستەفا بەگی عەبدوڵڵا عوسمان پاشا بە تەعیین کردنی بۆ مودیری یەت فەوقەلعادە بە مانگی ۳۰۰ سیسەد روپیە بۆ ناحیەی پێنجوێن لەبەر وەرگرتنی تەعلیمات و نەوامیر لازمە بەخێرایی نەبێ موراجیعەت بە ریاسەتی داخلی یە بکرێ.

حوکمداری کوردستان

مەحمود[۱۷۷]

لە فەرمانی ژمارە "۳"ی حوکمداریشدا چەند کۆپلەیەك دەگوازمەوە:

بیل عوموم رونەسا.. نەبێ لە دایەرەی خصوصی خۆمدا ئیجتیماع بکەن بۆ عەرزو حەللی مەسائیلی موهیمە و نوموری حوکوومەت[۱۷۸]... لە نەحوالی فەوقەلعادەدا عینەلحاجەت هەر رەئیسێ و لەهەر وەقتێکا حەقی مولاقاتی لەگەڵ منـدا هەیە.. تەنسیقات بە موافیقی نەحوالا واریداتی مەملەکەتە.. تەرجیحا نیستیخدام کردن نەزیابی سەداقەت عیففەت و نیستیقامەت لەپاش تەرتیب و تەنکیلی نەم نەوعە نیجراناتانە نەبێ جەداویل و نەوراق تەقدیم بکرێ[۱۷۹].. ئیتر وەك کورد دەڵێت مشتێك نموونەی

خەروارێکە.

حکوومەتەکەی شێخ بەپێی توانا کاری ئاوەدانی و خزمەتگوزاری دەبێت، ئەوەی زۆر لەبەرچاوە لە بواری خوێندندا چەند فێرگەیەکی لە سلێمانی کردەوە: خوێندنگەیەکی ناوەندی چوار پۆلی بەناوی ئەعدادی مەحموودییە و روشدییەی قادری یە و دوو خوێندنگەی سەرەتایی بەناوی رەئووفیە و لەتیفیە. خودی شێخ لەتیفیش یەکێك بوو لە خوێندکارەکانی خوێندنگەی لەتیفییە، خوالێخۆشبووی باوکم هاوپۆلی شێخ لەتیف بوو، دەیوت شێخ لەتیف کوڕی مەلیك بوو لە ریزی هەرە پێشەوە دادەنیشت، جلوبەرگو دەفتەر و قەڵەمیشی لە هی ئێمە چاکتر بوون، بەڵام زیرەك نەبوو. چەند جارێکیش دەستم لە قەڵەمە چاکەکانی وەشاند. خوا لێیان خۆش بێت. (لە تەرەف ریاسەتی مەعاریفی کوردستانەوە لە سلێمانیدا لە ژێر ئیدارەی مودیر رەفیق حیلمی ئەفەندی کە لە راستی یا لە گەنجە زیرەکەکانی نیشتمانە،مەکتەبێکی ئەعدادی حەوت پۆلی (٣ پۆلی روشدییە)[١٨٠] بەناوی موبارەکی حەزرەتی حوکمدار، یانی (ئەعدادی مەحمودی) و مەکتەبی روشدی یەی نوێ بەناوی جەنابی سوپا سالار شێخ عبدالقادر ئەفەندییەوە، یانی (روشدی یەی قادری) یەوە دوو مەکتەبی سەرەتایی بەناوی مەخدومانی حەزرەتی حوکمدارەوە (رەئوف)ی یە و (لەتیف)ی یە).[١٨١] (مەبەستی کوڕانی شێخ مەحموودە. ن.ك) .جگە لەمانەش حکوومەتەکەی شێخ لە بواری رۆژنامەگەریی و هۆشیارکردنەوەی جەماوەردا دوو "رۆژنامە"ی چاپ و بڵاوکردەوە، کوردستان و ئومید استقلال.

یاداشتەکانی شێخ لەتیف بەڵگەنامەیەکی فرە گرنگ و ناوازەی تێدایە، من بەش بەحاڵی خۆم لە هیچ سەرچاوەیەکدا نەمدیوە، نامەیەکی مێجەر نۆئێل دەخاتە بەردەستمان کە هیچ گومانم لە راستییەکەی نییە، رۆژی ١٩٢٢/١١/١٥ خشت مانگێك و پێنج رۆژ دوای دامەزراندنی کابینەی حکومەتی کوردستان لە بەغداوە بۆ حوکمداری کوردستانی ناردووە،بەڵام نازانین بە چ زمانێك نووسراوە.

پایەبەرز حاکمی گشتی کوردستان شێخ مەحموودی بەڕێز

دوای پێشکەشکردنی وەفای هاوڕێیەتیمان ماوەیەکە دەمەوێت لەبارەی نەو وتووێژەی کە بۆی چوومە بەغدا هەواڵتان پێ بگەیەنم، بەڵام لەبەرئەوەی نەگەیشتینە دوا بڕیار و قسەش تەواو بوو، بۆیە نامەکەم دواکەوت.. بەڵام لە ماوەی ئەم سێ رۆژەدا ئەوەی بۆی تێدەکۆشام دەستم کەوت. بەپێویستم زانی هەواڵتان پێ بگەیەنم! کاتێك گەیشتمە بەغدا، بە گورجی پەیوەندیم بە مەندووبی سامییەوە کرد و بۆی باس کردم کە نێستا ناتوانین مەوزوعی سەربەخۆیی کوردستان کۆتایی پێ بێنین ئەگەر مەلیك فەیسەڵ و حوکوومەتی عێراق رازی نەبن، بۆ ئەمە بەشێوەیەکی نهێنی پەیوەندیم بە مەلیك فەیسەڵەوە کرد، گەیشتینە پەیمانێك بەم زوانە بە ئاشکرا بڵاودەبێتەوە، ناوەرۆکی ئەمەش ئەوەیە کە کوردی عێراق بۆی هەیە حوکوومەتێکی سەربەخۆی کوردی لە چوارچێوەی سنووری عێراقدا دامەزرێنێت. منیش دڵنیام ئێوەش لەگەڵماندا یەك

دەگرنەوە و ئەم دان پیانانە و بڵاوکردنەوەی بەم شێوەیە مژدەیەکی گەورەیە بۆ دواڕۆژی کوردستان، هەروەها خاوەن شکۆ لەبارەی دانانی سنووریشەوە وتی، ئەگەر کوردەکان تەماعی سەربەخۆیی تەواویان هەیە، هەندێك ناوچە هەیە پەیوەندی بە ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری عەرەبەوە هەیە، پێویستە لە سنووری عێراقدا بمێننەوە، ئەگەر کوردەکان ئارەزوو دەکەن و دەیانەوێت پەیوەندییان بە حوکوومەتی عێراقەوە هەبێت دەتوانن داوای ئەو ناوچانەش بکەن کە حەزی پێ دەکەن.

هەروەکو ئاشکرایە لاتان وتوێژ کردنی ئەم باسانە پێویست بەوە دەکات نوماینەدەی ڕەسمی کورد لێرە هەبێت و لەگەڵ حوکوومەتی عێراقدا بکەوێتە گفتوگۆوە، چارەنووسی کوردستان گەیشتە ئەم قۆناغە هەروەکو بۆم باس کردیت.. داوای خۆشی و سەرکەوتنت بۆ دەکەم.

نۆئێل

١٩٢٢/١١/١٥

وەك پێشتر وتم گومان لەوە ناکەم ئەو نامەیە، نامەی مێجەر نۆئێلەو ناردوویەتی بۆ شێخ، بەڵام هەر لەو نامەیەوە لە دۆستایەتیی و دڵسۆزیی نۆئێل دەکەومە گومانەوە بەرامبەر کورد و شێخ، ئەوەش لەبەر چەند هۆیەك:

١ـ لە مێژووی داگیرکردن و دەستبەسەرداگرتن و فەرمانڕەوایی کردنی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆی بەریتانیا لە ئێران، وڵاتانی عەرەب، میسر، سووریا، لوبنان، فەلەستین، عێراق، ئەستەمبوولی پایتەختی سوڵتان، کوردستانی باشوور، ڕووینەداوە ئەفسەرێك یا فەرمانبەرێکی دەزگای سەربازی، هەواڵگری، بەڕێوەبردن بەتەنێنی و لە پشت لێپرسراوانی سەروخۆیانەوە سەربەخۆ هەنگاوێکی گرنگ بنێن یا پەیوەندی بە لایەنێك، کەسایەتییەکی ناینی، ڕامیاری، کۆمەڵایەتییەوە بکەن، چ جای ئەوەی مێجەر نۆئێل بێ ئاگاداریی نوێنەری باڵا لە عێراق کە ئەو کاتە هنری دوبس بوو، پەیوەندی بە فەیصەڵی شای عێراقەوە بکات بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کوردیش.

٢ـ نامەکەی نۆئێل بۆ شێخ ١٩٢٢/١١/١٥ نووسراوە و پەیامی لۆزانیش ڕۆژی ١٩٢٢/١١/٢٠ مۆرکراو جێگەی پەیامی سیڤەری ١٩٢٠/٨/١٠ی مژدەبەخش و پڕ لە هیوا و ئاوات و سەربەخۆیی کوردستان دەگرێتەوە.. ماوەی نێوان نووسینی نامەکەی نۆئێل و مۆرکردنی پەیامی لۆزانیش تەنها پێنج ڕۆژە! خۆ پەیامێکی وەها گرنگ و چارەنووساز هەروا کتومزرەقی مۆرنەکرا، دەمێك بوو هاوپەیمانان جگە لە ستالین لەگەڵ مستەفا کەمالدا خەریکبوون تورکیا دەستهەڵگرێت لە هەرێمی مووصڵ و بەریتانیا بیلکێنێت بە عێراقی فەیصەڵەوە، ئەوانیش لە پاداشتی ئەو لەیەکتر تێگەیشتنەو بەرژەوەندی هاوبەشدا ئاوی هەردوو گەلی کورد و ئەرمەن و مافە ڕەواکانیان و فایلەکانیان لە ناوەندەکانی کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس لەسەر مێزی گفتوگۆوە بچێتە ژێر زەمینەکانی ئەرشیفەوە. نوێنەری باڵا لە عێراق و شا فەیصەڵی عێراق و

عەبدوڕەحمان گەیلانی سەرۆك وەزیرانیش ئاگاداری تەواویان لە هەنگاوەکانی ئامادەکردنی پەیمانەکە هەبوو کە رۆژ بە رۆژ بەرەوپێش دەچوو، ئەمانیش لە عێراق و کوردستان بەوپێیە هەڵوێستیان دەنواند. کەواتە نۆئێل مەبەستی لەو نامەیە چیبوو جگە لە خافڵاندن و کات بەسەربردن و چاوبەست و دڵخۆشکردن و کڵاو لەسەرکردن هەتا سیناریۆی قۆڕە رەش بەسەردا کردنەکەی کورد و ئەرمەن ئامادە دەکرێت.

٣ـ هەربەوپێیەش هەڵوێستی "دۆستانەی بەردەوامی" نۆئێل بەرامبەر شێخ و کورد، چەند پەردەیەکی شانۆگەرییەك بوون، نۆئێل رۆڵی ئەکتەری سەرەکی تێدا دەبینی و بە بەرگی فریشتەوە لەهەرە ژێ ناسکەکانی دەروونی شێخی دەدا کە کورد زۆر بایەخ بە دۆستایەتی و رێزگرتن دەدات و لە رووی سۆزی دەوونیشەوە هەرکەسێك رێزی بگرێت بە دۆستی دەزانێت و ئەوەندەش خۆشباوەڕە، زوو باوەڕ بە پەیمان و بەڵێن دەکات و خۆی دەهاوێتە باوەشی "دۆست"ەوە، کاتێك بەخۆی دەزانێت هەیهوو هەیهوو، کار لە کارترازاوە. نۆئێل زۆر بەلێهاتوویی کەڵك لەو لایەنە سایکۆلۆژییەی کورد وەردەگرێت و نەو پلانەی لەشکری بەریتانیا لە عێراق و کوردستان بەتۆپ و تانك و زرێپۆش و فڕۆکەی جەنگیی ئەنجامینەدا، بەڵکو بە تەنهاخودی خۆی بەشێکی ئەنجامدەدات هەر بە قسەی لووس و دڵڕاگرتنی شێخ و پەیڕەوێکردنی داب‌ونەریتی کوردەواری.. شێخ مەحمودیش لە بەغدا لەهەر سەرچاوەیەکەوە بووبێت، ئەفسەرە ئازادیخوازەکان، تورك، ئەڵەمان، رووس کەموزۆر شتێکی لەبارەی لۆزان بیستبوو، بۆیە کە دەگەڕێتەوە بێ ئارام و لەسەر بڕیارێك نەدەمایەوە، چونکە بەتاقیکردنەوە بۆی دەرکەوتبوو روو لەهەر کوێ دەکات هەر تاریکستان و جەنگەڵی دڕندانە، ئەی باوەڕی بەکێ بکردایە و لەنێو ئەو هەموو ئەهریمەنەدا کی دۆستەو کی دوژمنە؟ بەراستی نە شێخ و نە هیچ کوردێکی دڵسۆز دۆست و دوژمنی بۆ جیانەدەکرایەوە!

کۆتایی شۆڕشەکانی شێخ و داغستنی فایلی کوردستانی باشوور

گەر بە وردی رووداوەکانی ساڵی ١٩٢٢ هەڵسەنگێنین باوەڕ بە خۆمان ناکەین، نە وتوێژەکانی شێخ ـ ویلسن ـ فەیسەڵ و نە رێککەوتنەکەش بناغەیەکی پتەوی هەبوویێت، بەڵکو هەر لایەنە و بۆ مەبەستێك کردیان.. شێخ دانرا بە سەرۆکی میللی کوردستان و ئەفسەرە کوردەکانی نێو سوپای عێراقیشیان بۆ نارد یارمەتی بدەن لە دەرکردنی ئۆزدەمیردا لە زاخۆ.. هەرچەند ویلسن هەرزوو بۆیدەرکەوت شێخ مەحمود ناونیشانی سەرۆکی میللی کوردستانی بەدڵ نییە و زۆر لەوە بەرزتر دەفڕێت، بۆیە بە بڕیارێکی نوێ بەرزی کردەوە بۆ پلەی حوکمدار (فەرمانڕەوا)، بەڵام شێخ خۆی لە فەیسەڵ بە کەمتر نەدەزانی کە کراوەتە مەلیکی عێراق، ئەمیش خۆی کردە مەلیکی کوردستان.

فەیسەڵ گفتی ئەوەشی دابوو بە هەوڵ و کۆششی هەموان تورك لە هەرێمی مووصڵ وەدەرنێین، دوای ئەوەش بە هاوکاری بەریتانیا کێشەی ویلایەتی مووصڵیش لەگەڵ تورکیادا یەکلایی بکەنەوە و دوای

یەکلایی کردنەوە و لکاندنی بە عێراقەوە بڕیاری مافی نۆتۆنۆمیش بۆ کورد بدرێت یا راستتر بۆ کوردستانی خوارووـ

خۆزگەو هەزار خۆزگە، ئەو شێخەی فەیصەڵی شای عێراقی چاك دەناسی و هەر بە فەیسەڵە.... نـاوی دەبرد، گرنگی بەناونیشان نەدایە، دەستخستنی مافەکانی لا گرنگتر بوایـە، خـۆ مـیری ئـەهواز (حـویزە) و میری کوێتیش تەنها پلەی حوکمدار (حاکم) یان پێدرابوو، ئەهواز کەوتە بندەستی نێران و حوکمدارەکەشی وەك شێخ مایەپووچ دەرچوو، کەچی کوێت بوو بە دەوڵەت!

دکتۆر عەزیزی شەمزینی لەنامەی دکتۆراکەیـدا دەڵێـت: ویلسن و فەیصەڵ لـە بەیاننامەیـەکی (بڕیـار) فەرمیدا و بە مۆری هەردووکیان لە ۱۹۲۲/۱۲/۲۲ دامەزراندنی حکومەتی کوردستان دەسەلێنن: هەردوو حکومەتی خاوەن شکۆی بـەریتانیا و حکومـەتی (عێـراق) دان بـەوەدا دەنـێن ئـەو کوردانـەی لـە سنووری عێراقدا نیشتەجێن، بۆیان هەیە حکومەتی کورد لە نێو ئەو چوارچێوەیەدا دابەزرێنن و هیواداریشین گشت لایەنەکانی کورد لە نێو خۆیاندا لەسەر شێواز و سنووری ئەو حکومەتە ڕێکبکەون و نوێنەری خۆیان بنێـرن (بۆ بەغدا. ن.ك) تاوتوێی پەیوەندی نابووریان بکەن لەگەڵ حکومـەتی خـاوەن شـکۆی (عێـراق)دا.[۱۸۲] شـا فەیصەڵ وتاك تاکی بنەماڵەکەشی جگە لە عەبدلئیلا، نیشتمان پـەروەرو سـەربەخۆیوون و لەهـەموو دڵـەوە ناحـەزی ئینگلیـز بـوون، بۆخۆرزگـارکردنیش لەوخۆسـەپاندنە بەسـەریاندا زۆربـەنهێنی پەیوەنـدییان بـە ئەڵەمانیاوە کردبوو ... شافەیصەڵی یەکەم و شاغازی هەردووکیان بەپلانی ئینگلیـز لـەنێویران، یەکـەمیان دەرماخوارد کراو دووەمیش بەروودواوی هاتووچۆ.! منیش وەك ئەو خەڵکە گومانم لە مردنیان هەبوو، بـەڵام کەبیرەوەرییەکانی ئەفسەرو کەسایەتی ناسراوی کورد، لیوافوئادعارفم خوێندەوە لـەزۆر لایـەنی حکوومـەتی پاشـایەتی عێـراق یـا دروستربڵێم شـاکانی عێـراق بـەوردی تێگەیـشتم و نووسـەرگەلێك گـرێ کوێرەمـان بۆدەکاتەوەو پەردە لەسەر چەندین نهێنی لادەدات و بەوهۆیەوە یاوەری (مرافق) شاغازی و جێگـەی بـاوەڕو متمانەی شاوشاژنیش بوو، هەگبەکـەی پـرە.شـا فەیصـەڵی یەکـەم تووشـی جۆرێـك دوودڵـی و دڵەراوکـەی رامیاری ویگرە ترسێك هاتبوو لەمەر باسوخواسی دامەزراندنی حکومەتی کوردستانی باشوور، ترسەکەشی لەوەبوو ببێتە بنکەیەك کوردەکانی خۆرهەڵات و باکووریـشی لێکۆببێتـەوەو نەخـشەی دیمـۆگرافی (عێـراق) لەبەرژەوەندی کوردوسوننە بگۆڕێت و نوێنەرانی سوننە لە پەرلەماندا ببنە زۆربە . ئـەوەشمان لـەیاد نەچێت شا فەیصەڵ وبنەماڵەکەی دروست سوننە نەبوون، بەسەرێك دەچنەوە سـەر پەیامبـەر (د.خ) وبەسـەرێکیش دەچنەوە سەر ئیمام عەلی (خ .ل) .

لێرەدا بە چاکی دەزانم بەبیری خوێنەری هێژای بهێنمەوە کە میسۆپۆتامیا، یا ولاتی نێوان دوو ڕووبارەکە (عێـراق) هـەر لـە صـاڵی ۱۵۱۷وە بـە هـەردوو هـەرێمی کوردنـشین و عەرەبنـشینەوە لـە ژێـر دەسـتی عوسمانیەکاندا بوو، بەسەر چوار هەرێمدا (ویلایەت) دابەشیانکردبوو، ویلایەتی بەغـدا، بەصـرە، مووصـڵ،

شارەزوور. هەرێمەکەی شارەزوور بنکەی بەڕێوەبەراتییەکەی شاری کەرکووک بوو، بەڵام صالّی ١٨٧٩ شارەزووریان خستە سەر ویلایەتی مووصڵ و لە بندەستیاندا مایەوە هەتا مۆرکردنی پەیمانی ناگریەستی مۆدروس لە ١٩١٨/١٠/٣١داو کۆتایی شەڕی گێتی یەکەم.(١٨٣)

پەیوەندییەکانی شێخ مەحمود بە بەریتانیا، تورکیا، ڕووسیا و تەنانەت نەڵەمانیاش بە مەزندەی خۆی ئەوەندە نهێنی بوون لە دوو سێ کەس بەولاوە کەس نەیدەزانی، بەڵام خۆفرۆش و زۆڵە کورد هیچیان لێ ون نەدەبوو.

لە نێوان ئینگلیز و شێخدا نیازپاکی بەدینەدەکرا، ئەوان باوەڕیان بەوە هێنا، شێخ دەستەمۆ ناکرێت بێ چەندو چوون خزمەتی بەرژەوەندییەکانیان بکات، شێخیش وایدەزانی بە بەردێك دوو نیشانی پێکاوە، حوکمداری لە ئینگلیز سەندووە و لە ژێرپشەوە هاوپەیمانی تورکە (شێخ هێشتا نەگەیشتبووە سلێمانی پەیوەندی لەگەڵ تورك نوێ دەکاتەوە) ئەوان لە هەر کوێیەك لە کوردستان بەرەنگاری بکرانایە بە فیتی شێخیان دەزانی، ئەمیش تۆمەتی فریودان و هەڵگێڕانەوەی هەندێك سەرۆك هۆزی پاڵیان بە مەبەستی کەمکردنەوەی دەسەڵاتی و قوتکردنەوەی چەند دەستەڵاتێك لە ڕوویدا بە فیتی بەریتانیا دەزانی، وەك مەحمود پاشای جاف و دواتر بەشێك لە جاف و بابەکری سەلیم ناغاش لە پشدەر و هەولّدانی بەردەوامیش پیاوێکی بەهێز بدۆزنەوە جێگەی بگرێتەوە و بیکەنە دوومان (بەدیل)، سەرئەنجام بڕیار دەدەن شێخ لە هاوکێشەکە دەربهێنن. ویلسن بە ناوات بوو لاشەی شێخ بە مردوویی ببینێت و ڕەخنەی لە لەندەن دەگرت (مانەوەی شێخ مەحمود بە زیندوویی هیوایەکە بۆ دۆستەکانی (مەبەستی تورکە.ن.ك) و مەترسییەکی گەورەشە بۆ دوژمنەکانی (کە ئێمەین. ن.ك)... تا شێخ زیندوو بێت کوردستان (باشوور.ن.ك) هێمنی و ناسایش بە خۆیەوە نابینێت).(١٨٤) ویلسن نوینەری بالاّی بەریتانیا لە عیراق ١٩٢٠/١٢/١کە هاتە سلیمانی، وەك هەموو ناحەزانی کورد کەنەیزانی ئەو شارە قەڵایەکی سەختە،سەرۆك هۆزەکانی لەخشتەبردو داواکارییەکی خستە بەردەستییان وبە ٦٢ سەرۆك هۆزی مۆرکرد کە ئەمە دەقەکەیەتی (ئیمە سەرکردەکانی گەلی کورد، خوازیاری دامەزراندنی دەولەتییکی سەربەخۆین لەزیر سایەی بەریتانیای مەزندار لەگەڵ دەولەتی عیراق تیکەڵ بکریت . ویلسن دوواتر دان بەوەدا دەنێت کە هەوڵی لاوازکردنی شێخ مەحمودیان داوە بۆ جێگیرکردنی دەستەڵاتی خۆیان، لەمێجەر سۆن باشتریشیان نەدۆزییەوە ڕوویەڕووی شێخ ببێتەوەو ناگاداری هەموو هەڵسوکەوتێکی بێت . هەروەها دەڵێت: کوردەکان بەهیچ شێوەیەك دژمان نەبوون،(بەڵام . ن .ك .) جارێکی دیکە تووشی گومان و دڵە ڕاوکە بوون و بۆیان ڕوونبووەوە نەو گفتەی هەندێك لێپرسراوی نابەڕپرس بەوانیان دابوو، بێ بناغەیە ... ئێمە وامان لێکردبوون پشت بکەنە تورك و پاشان لەگەرمەی گێرمەوکێشەکاندا لێمان خۆش نەبوون و تا سالاّنی دوواتریش هەر دوژمنمان بوون .) بروانە مەحمود مەلا عززەت، هەمان سەرچاوە، ل .٩٣ و٩٤ و٩٦ .

مێجەر ئەندریو یۆنگ دەربارەی دانیشتوانی شارەکانی باشوری کوردستان دەڵێت: دایشتوانی شاری سلێمانی زۆر کەلە رەق و دڕن، کەرکوك بە ئاشکرا سەر بە تورکیایە، هەولێر بە شا فەیسەڵ رازین جگە لە چەند شوێنێکی زۆر کەمی لای چەپی رووباری دجلە ئەوانش رازین ئەگەر عێراق لەژێر سایەی بەریتانیادا بێت. زاخۆ، دهۆك، ئاکرێ هەمیشە لەژێر دەسەلاتی موصڵدابوون دەیانەوێت هەروا بمێننەوە، زۆر نابەدڵن بچنە ژێر سایەی شا فەیسەڵ.دەکرێت جگە لە سلێمانی بێنە ژێر بار. فەیسەڵ لە گفتوگۆیەکدا لەگەڵ مێجەر ئەندریو یۆنگ دەستی برد بۆ ڕیشی و وتی "بەخوا پیاو نیم ئەگەر نەتوانم خەڵکی سلێمانی وا لێبکەم دژی تورکەکان بوەستن". مەحمود مەلا عیززەت، هەمان سەرچاوە، ل. ١٨٦، ١٨٧)

شا فەیسەڵ بەپێی ئەزموی دوورودرێژی خۆی لە شۆڕش و حوکمڕانی و پەیوەندیەکانیدا لەگەڵ لێپرسراوانی بەریتانیاداچەند بیرۆکەیەکی گەلاڵە کردبوو:

- عێراق پێویستی بە سوپایەکی هێندە بەهێزە بتوانێت لە دوو بەرەدا بجەنگێت، بەومانایەی حوکم بەدەست سوننەوەیە دژی شیعە و کورد.
- لە ولاتانی جیهاندا ولات سوپای هەیە بەلام لە عێراق سوپا ولاتێکی هەیە.
- من شای ولاتێکم کە هاولاتی راستەقینەی تێدا نیە بەمانا فراوانەکەی هاولاتی.
- شێخ مەحمود و بەریتانیا و تورك و شای عێراق زۆر چاك لە یەکتر تێگەیشتبوون، ئەوان دڵنیا بوون لەوەی شێخ نە دەتوانێت بەرژەوەندییەکانیان بخاتە مەترسییەوە، نە دەتوانێ بەرژەوەندییەکانیان بپارێزێت، بۆیە ئەوەی لە نێواندا بوو هەر گەمەی رامیاری و مانۆر بوو، ئەوەندە کاریان بەشێخ بوو وەك سەنگێکی ورد - بچووك سووکیی و قورسیی تەرازووی سەربازی ناوچەکە و هاوکێشەکانی نێو پلانەکانی خۆیانی پێڕاستەکردەوە. شێخ لە توانایدا بوایە دەستبەسەر باشووردا بگرێت دەیتوانی پلانەکانیان تێکبداتەوە و ئەوانیش گەمەکە بکەن بە راست وەك بە ناچاری لەگەڵ مستەفا کەمالدا کردیان. کارتی هەرە بەهێزیش لە دەستی بەریتانیادا بوو (کێشەی مووصڵ). بەشێخی دەوت تورك لە کوردستان دەربکە ئەوکاتە دەتوانین ڕێکبکەوین. شێخ لەوە دەترسا لەهەردوو جەڕنەکە بێت.

ئینگلیزەکان شێخیان تاقیدەکردەوە، ئاخۆ بەراستی بەڵێنەکانی دەباتە سەر، ئۆزدەمیر لە کوردستان دەردەکات؟ خۆ ئەوە دەزانین ئەوان دەمێك بوو ئەو پلانەیان لەژێر سەردا بوو، هێشتا شێخ لە بەغدا بوو، ئەوان کتوپڕ سلێمانییان چۆلکرد بۆ ئەوەی لەگەڵ ئەو سەردارانەی کورد خوێنی یەکتر بڕێژن کە چوونەتە پاڵ ئۆزدەمیر، گەر شێخ لەوەدا سەرکەوت و تورکەکانی دەرکرد، هێزەکەی ئەوەندەی زیان بەردەکەوێت بەمەرجەکانی ئەمان قایل بێت جگە لەوەی دۆست و هاوکارەکانی تورکیشی لەناوبردووە و ئینگلیزیش بەڵگەیان بەدەستەوەیە کە بێلایەن بوون و لەناوچەی شەڕیشەوە دوورببوون.

١ـ تورکیش گومانی لە شێخ پەیدا کردبوو، بۆ لە هیندستانەوە هێناویانەتەوە؟ گەر بۆ دوژمنایەتی

نەبێت... ئەوانیش خستیانە بەر تاقیکردنەوەی موسڵمانێتی کە پێویستە دژی کافران پاڵبدات بە تورکەوە و نەهێڵێت چیتر خاکی پیرۆز گڵاو بکەن.

هەردوو لایەنە داگیرکارەکە، ویلسن و ئۆزدەمیر دەیانویست:

١ـ ئەرکی نەو شەڕە لەکۆڵ لەشکرە ماندووەکانی وڵاتەکەیان بکەنەوە کە بەهۆی شەڕەکانی دوای ئاگربەستەوە، ناپەرژێنەر سەر (عێراق).

٢ـ هەتا کێشەی مووصڵ بە لایەکدا دەکەوێت، شێخ هاوپەیمان بێت دژی دوژمن.

شێخیش باوەڕ و متمانەی بە هیچکامیان نەدەکرد، بەڵام رووی بکردایەتە کێ؟ کام هەنگاوی پێش بخستایە؟ بێ چەندوچوون کورد فاکتەری سەرەکی بەلاداخستنی کێشەکە بوون، ئا، یان نەئی کورد دەیسەپاند مووصڵ بدرێتەوە بە تورکیا یا بە عێراقەوە بلکێنرێت.

شێخ لەم بارودۆخەدا گەڕایەوە کوردستان، نەمە نەو داوی جاڵجاڵۆکەیە بوو، لە دڵە ناسکەکەی شێخی کوردانەوە نالاّ بوو.

کێشەی موصڵ

سەردەمی عوسمانییەکان وڵاتی نێوان دوو رووبارەکە (میسۆپۆتامیا)یان بۆ ناسانکردنی بەڕێوەبردن دابەشکردبوو بەسەر چوار هەرێمدا (ویلایەت)، ویلایەتی بەغدا، بەصرە، مووصڵ، شارەزوور. شارەزوور بنکەی بەڕێوەبردنەکەی شاری کەرکووک بوو، بەڵام موتەصەڕڕیف لە جێگەی والی بەڕێوەی دەبرد، دواتر صالی ١٨٦٤ بەپێی یاسای نوێی ویلایەتەکان لە سەردەمی سوڵتان عەبدولعەزیز ١٨٦١ ـ ١٨٦٧/٥/٣١ ویلایەتی شارەزوور دەخرێتە سەر ویلایەتی مووصڵ. والی بەغدا پلەوپایەی لە والی بەصرا و مووصڵ بەرزتر بوو، بەڵام سەردەمی ئومەوی و عەبباسی والی کووفە و هەندێکجار والی بەصرە بالاّدەستی والییەکان بوون. هەرێمی مووصڵ (کوردستانی باشوور) گرنگییەکی ستراتیژی تایبەتی هەیە لە رووی پیت و فەڕی خاکەکەی و سەرچاوەکانی نەوت و ئاوو کانزاکانەوە جگە لەوەی خاڵی یەکگرتنەوەی رێگاکانی بازرگانی نێوان ئێران و عێراق و تورکیا و خۆرهەڵات و خۆرئاواشە و شوێنێکی زۆر لەبارێشە بۆ بەریتانیا و فەرەنسا لە نزیکەوە چاودێری سۆڤێت بکەن و لەو ناوچەیەدا بەربەستێك دامەزرێنن لە رووی چالاکییە نهێنییەکانی سۆڤێت و بلاّوبوونەوەی بیروباوەڕی کۆمۆنیزم. هاوپەیانەکانی یەکەمین جەنگی جیهانی سێ صالێك بەرلەکۆتایی جەنگەکە دەوڵەتە پان و بەرینەکەی عوسمانییان لەنێو خۆیاندا دابەش کردبوو. مایك سایکس نوێنەری بەریتانیا و پسپۆڕ لە کاروباری خۆرهەڵاتی نێوەڕاستدا و جۆرج بیکۆ نوێنەری فەرەنساو کونسوڵی گشتی وڵاتەکەی لە بێروت و وەزیری دەرەوەی کایزەری رووسیا، سازانۆڤ ١٩١٦/٣/١٠ لە شاری پەترسبۆرگ رێککەوتنێکی نهێنی مۆر دەکەن و دەوڵەتی عوسمانییان بەجۆرە دابەش کردبوو (هەروەك قالبێك کێك بەچەقۆیەك بیکەیت بەچەند قاشێکەوە):

١ـ نێوەراست و خواردووی عێراق، خۆرهەلاتی ئوردون، بەندەرەکانی حەیفا، عەککا، بۆ ئینگلیز.

٢ـ ئەستەموولّ، کەنارەکانی بۆسفۆر، هەرێمەکانی ئەرزرۆم، قارس، وان، بتلیس، ترابزۆن و ئەرمەنستان جیاکرانەوە بۆ رووسیا.

٣ـ بەشی فەرەنساش بریتی بوو لە سووریا، لوبنان، ئەدەنە، ماردین، نامەد (دیاربەکر)، ئورفە، غازی عەنتابو هەموو باشووری کوردستان (ویلایەتی مووصلّ). شاری قودس و دەوروپشتەکەی ناودەنێن ناوچەی ناوکۆیی (نێودەوڵەتی). دوای کۆتایی هاتنی جەنگەکەش سەرانی بەریتانیا و فەرەنسا بەشەکانی خۆیان ئالۆگۆڕ کرد و ویلایەتی موصلّ دەکەوێتە بندەستی بەریتانیاوە و زۆر بە شارەزایی وەک بەهێزترین کارتی دەستەکەیان لەپێناو بەدیهێنانی ئامانجە گلاوەکانیاندا لەرووی داواکارییەکانی تورکیا ـ مستەفا کەمال و عێراق ـ شا فەیصەلّ و کوردستان ـ شێخ مەحموود بە هەموو باریکدا بەکاریان دەهێنا و سەرنەنجامەکەشی رازیکردنی مستەفا کەمال بە زیندەبەچاڵکردنی پەیمانی سیڤەر و مافەکانی کوردو ئەرمەن، دەستەمۆکردنی فەیصەلّ و حکومەتە دامەزراوەکەی عێراق و هەڕەشەی لکاندنی ویلایەتی مووصلّ بە تورکیاوە ئەگەر ملکەچ نەبن بۆ مەرجەکانی مانەوەی عێراق لە ژێر چاودێری بەریتانیا و مۆرکردنی پەیمانی بالآدەستی نوێنەرەکانیان لە کاروباری ئابووری ـ نەوت و پەیوەندییەکانی دەرەوەدا بۆ ماوەی بیست ساڵ. کوردو شێخ مەحموودیش "قازانج سەری مایەی خواردو" و مایەپووچ مانەوە و دەستیان بەهەر چڵەپووشێکەوە دەگرت.

ویلایەتی موصلّ لە نێو هەموو ویلایەتانەی بندەستی عوسمانییەکاندا بۆچی بوو بە کێشە، ئەوە دەگەڕێتەوە بۆ:

١ـ بەرلەوەی دەوڵەتی عوسمانی ئالآی سپی خۆیەدەستەوەدان بەرز بکاتەوە و مل بۆ هەموو مەرجە قورسەکانی هاوپەیمانان شۆڕ بکات و پەیمانی مودروس لە ١٩١٨/١٠/٣١ مۆر بکات هێزەکانی بەریتانیا لە ١٩١٧/٣/١١وە لە کەنداوی عەرەبەوە بەرەو باکوور پێشڕەویاندەکرد بۆ داگیرکردنی هەرێمی موصلّ و دەستبەسەراگرتنی چاڵە نەوتەکان، کە هەتا ئەو کاتە هەر لەنێوچەی کەرکووک دۆزرابوونەوە. دوای داگیرکردنی بەغدا، کەرکووک و هەولێر ئەو هێزەی بەرەو موصلّ پێشڕەوی دەکرد تەنها دوازدە میل لە شارەکەوە دوورببوو، پەیمانی مودروس مۆرکرا، بەندە هەرە گرنگەکانی ئەمانەبوون:

لەشکرەکانی لایەنەکانی بەشداربووی جەنگ لەو شوێنانەی نێستادا دەوەستن و پێشڕەوی ناکەن، بەلآم هاوپەیمانان بۆیان هەیە هەر شوێنێك داگیر بکەن مەترسی دەخاتە سەر هێزەکانیان و پێویستە لەشکرەکانی عوسمانی خۆیان رادەستی نزیکترین سەرکردەی هاوپەیمانان بکات. شەرمەزاری وەها ئابڕوتکێن لە سەدەی بیستەمدا شەرەفی سەربازیی سەرکردەکانی یابان، ئەڵمانیا، تورکیا و فەرەنسای لەکەدار کرد.

٢ـ بەر لە بلآوبوونەوەی پەیمانی مۆدروس سەرکردایەتی بەریتانیا ژەنەرالّ ستانلی مۆد ئاگادار دەکات کە بەپێی پەیمانەکە پێویستە لە دوازدە کیلۆمەتری دوور لە شاری موصلّ بوەستێت، پەیمانی ئاگربەست

بەڕێوەبە، هەتا زووە و ئەوەندەی دەتوانرێت بچێتە پێشەوە. بەڵام ژەنەراڵ ولیام بەپەلە شارەکەشی داگیرکرد و پەیامی ئاگربەست بڵاوکرایەوە. تورك بارەی لێهەستا موصڵ لە شەڕدا نەگیراوە و دەبێت بدرێتەوە بە تورکیا و هەتا ئەمڕۆش بااڵوەی ئەو خەیاڵپڵاوە دووبارە دەکەنەوە، ئااڵوزییەکەش لە سەرچاوەکاندا هەیە ئاخۆ موصڵ لەکات و ساتی مۆرکردنی پەیانەکەدا داگیرکراوە یا هەژدە رۆژ دواتر و لە ١١/١٨/ ١٩١٨دا؟ هەرچۆنێك بێت دارشتنی پەیانەکە بەشێوە الستیکیی و تەمومژاوییەکەی ئینگلیز (هێزەکانی هاوپەیمانان بۆیان هەیە هەر شوێنێك داگیر بکەن مەترسی دەخاتە سەر هێزەکانیان) داواکارییەکانی تورك پووچەڵ دەکاتەوە.

پێویستە ئەو پرسیارەش لە خۆمان بکەین بۆ ئایندەی کورد و کێشەی سەربەخۆیی، خۆ وڵاتەکەی هەر دابەشکرا و دووبارەش دابەشکرایەوە، بەرژەوەندی کورد لە چیدا بوو؟ بەعێراقەوە بلکێنرێت (١٩٢٥/١٢/١٦ لکێنرا بە دەوڵەتی عێراقەوە کە ١٩٢١/٨/٢٣ دامەزرا)، یا بە تورکیاوە، لە پراکتیکدا ئازادکردنی خاك و نەتەوەیەکی دابەشکراو بەسەر سێ داگیرکاردا لەبارترە یا چوار؟

گفتوگۆکانی ئاشتی لە پاریس بایەخێکی چاکی بە بەندەکانی ٦٢، ٦٣، ٦٤ دابوو، کە مافە رەواکانی کوردی وەك نەتەوەیەکی بەشخوراو لە پەیانی سیڤەردا چەسپاندبوو، ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ هەوڵ و کۆششی بەردەوامی ژەنەراڵ شەریف پاشای خەندان، بەڵام هەلومەرجە ناوەکی و دەرەکییەکان ئااڵوزبوون:

١ـ وتوێژەکانی مایس/ ٩٢٤ لەمەڕ بەالداخستنی کێشەی موصڵ لە نێوان بەریتانیا و تورکیادا بەوهۆیەوە هەردوولا پێیان لەسەر داواکارییەکانی خۆیان دادەگرت، بە ئەنجام نەگەیشت.

٢ـ کێشەکە رووبەڕووی کۆمەڵەی گەلان (عصبة الأمم) کرایەوە کە نیشانەی ئەوەبوو تورکیایەکی دۆراوو هەڵوەشاو لە شەڕەکەدا لە بەرامبەر بەریتانیای مەزن و سەرکەوتووی شەڕەکەدا چۆك دانادات و دوو کارتی بەهێزی لەدەستدایە: کورد و نزیکبوونەوە لە سۆڤیەت.

٣ـ هێزی ئاسمانی و پیادەی بەریتانیا سلێمانی دەگرن و کارتی ئاشوورییەکان کە لە صالی ١٩١٦دا لە ناوچەکانی ژووروی هەرێمی موصڵدا ئاوارە کرابوون و ئەمەریکا چاودێری دەکردن دەچێتە جێگەی کارتی کورد.

٤ـ دەرهاوردنی کارتی کەرکوك لەو هەرێمەی ژێر دەسەاڵتی شێخ و ئەو قەوارەیەی بەنیازبوون دابەزرێت.

٥ ـ هەردوو الیەنی ئینگلیز و تورك هێزی سەربازییان لە کوردستاندا هەبوو، بەهۆی سیخوڕ و بەکرێگیراوەکانیانەوە لێدانەکانی دڵی شێخیشیان دەژمارد، نامە نهێنییەکانیش کەبەهۆی نوێنەری باوەڕپێکراوەوە بە ئەملاو ئەوالدا دەیناردن، بەر لە گەیاندنیان دەخرانە یا دەکەوتنە بەردەستی کاربەدەستانی تورك یا ئینگلیز .

٦ــ هــەردوو لایــەنی ئینگلیــز و تــورك هێــزی ســەربازیان لــە کوردســتاندا هــەبوو، بــەهۆی ســیخوڕ و بەکرێگیراوەکانیانەوە لێدانەکانی دڵی شێخیشیان نــەژمارد، نامــە نهێنییــەکانیشی کــە بــە هــۆی نوێنــەری باوەڕپێکراوەوە بە ئەملاو ئەولادا دەینارد، بەر لە گەیاندنیان دەخرانە بەردەم دوژمن، ئینگلیز یا تورك!

٧ـ هێزەکانی ئینگلیز هەتا چەمچەماڵ هاتبوون، هەڵەبجەیان بەدەستەوە بوو، لەناوچەکانی پــشدەرایەتی، کفری و کەلار پیاویان هەبوو، ئەمە جگە لە هەندێك هەمەوەند و جافیش.

هــەر شــۆڕێنێکیش دەســتیانی پێنەدەگەیــشت کلکیــان لــەوێ تــۆزی دەکــرد. شــێخ وەك عەرەبەکــەی بەسەرهاتبوو کە دەڵێت: "العَینُ بصیرة والیدُ قَصیرة". چاوم تیژە، دەستم کورتە.

شێخ گەر دژی بەریتانیا رادەپەڕێت ئەوە خزمەتێکی گەورەی تورك دەکات بۆ وەرگرتنەوەی موصڵ، گــەر دادەنیشێت دەبێتە هۆیەکی کاریگەر بۆ سەرکەوتنی بەریتانیا و فەیصەڵ و لکاندنی موصــڵ بــە عێراقــەوە. دژی تورکیاش بوەستایە هەر لە بەرژەوەندی ئینگلیز بــوو، نەشــیکردایە کــارێکی ئــەوتۆیان پێــی نــەمابوو، منەتباری نەدەبوون.

شێخ کە لە رێککەوتنی بەریتانیا و عەرەب دڵنیابوو، هەردوولا بە ناماڵجەکانی خۆیان گەیشتن، ئینگلیــز دەستی لە نەوتەکەی عێراق گێرکردو لەسەر بیرە نەوتەکانی کەرکووك دانیشت، عەرەبیش تــەختوتاجی ســێ شانشینیان دەستکەوت لە سێ ووڵات کە ناونران: سووریا، عێراق، ئوردون... دەبوایــە شــێخیش وەك ئــەوان رێگای رێککەوتنی هەڵبژاردایە نەك تازە بە تازە و "لە دوای بــاران کەپــەنگ" شــاند بنێرێتــە ئەنقــەرە بــۆ داواکردنی مافەکانی کورد، بەڵکو ئەوەخوایە، کەمالییەکان نیمچە ســەربەخۆیــەکی پێ بدەن.

هەرچەند لەوەش دڵنیام ئەوەشی بکردایە، ئەمڕۆ بە جۆرێکی دیکە دەمان لێدەکردەوە و ڕەخنەو گلــەیی و گازندەمان ناراستە دەکرد.

مامۆســتا ئیــسماعیل شــاوەیس ئەفــسەرێکی لەشــکری عوسمانییــەکان بــوو، هاوبــەش و هــاوژینی ڕووداوەکانیشە، دەڵێت: پارلەمانی قیوای میللی (مەبەستی لە مجلس قیــوای میللــی ئەنقەرەیــە. ن.ك) لــە ئەنقەرە لە گفتوگۆ و چەنەحەلێدا بوو، چونکە لە کۆبوونەوە جەماوەرییەکانی ئــەرزرۆم لــە مــانگی تــەموزی ١٩١٩ و شاری سیواس لە مانگی ئابی ١٩١٩ داو تشکیلاتی ئەساسی ١٩٢٠/٤/٢٣ (مەبەستی یاسای بنەڕەتی تورکیای کەمالییەکانە. ن.ك) جــەخت لەســەر ئــەوە دەکــەن کــە کۆمــاری تورکیــا لــە دوو ئەتــەوە پێکدێت، تورك و کورد و هەرێەکەیان لە سنووری خۆیدا سەربەخۆیە و پارێزگاری کۆماری تورکیا دەکــەن و هێزی سوپا و سیاســەتی دەرەوەی لێدەرچێت، لــە لایەنــەکانی ئــابووری، فێرکــردن.... ســەربەخۆن (دیــارە ویلایەتی موصڵیش بە بەشێك لە تورکیا دەزانن و ئەم بڕیارانە کوردی باشووریش دەگرێتەوە.ن.ك).

کە شاندەکەی شێخ دەگاتە ئەنقەرە، سەرەك وەزیرانی کەمالییەکان دەڵێت:

عیصمەت پاشا (عیصمەت ئین ئینۆ) لە لۆزان خەریکی یەکلاییکردنەوەی کێشەی موصڵە و گومانیــشی

تێدا نییە دەگەڕێتەوە باوەشی دایکی نیشتمان و کوردەکانیش بە نامانجی خۆیان دەگەن و جەنابی شێخ مەحموودیش کە هاوکاری کردووین، یەزدان پاداشتی چاکەی دەداتەوە!!

بەڵام هەرئەوەندە کەمال ئەتاتورك (گورگە بۆر) لە ١٩٢٣/١٠/٣٠دا کۆماری تورکیای دامەزراند، شەقێکی لە پەیمان و بەڵێنەکان هەڵداو یاسایەکی نوێ دەنووسێتەوە نەك ناوی کوردی تێدا نییە، بەڵکو کەوتە هەوڵی لەناوبردنیشی.

نۆزدەمیریش دەڵێت: شێخ مەحموود با نیازیشی پاك بێت، کۆنگرەی گەورەی گەل (بیوك میللی مجلیسی) ناونیشانی پاشا و حوکمداری تێدا نییە (کە شێخ داوای دەکات. ن.ك)، هەرچەند دەکەم تێناگەم بۆ داوای نیوە سەربەخۆیی دەکات.

شێخ مەبەستی لەوەبووە بە تورك بسەلمێنێت کە ئینگلیز سەربەخۆیی تەواومان دەداتێ، بەڵام نێمە نیمچە سەربەخۆییەك بە چاکتر دەزانین تورك بیدات!

خوالێخۆشبوو تورکۆت نۆزاڵ سەرۆك وەزیرانی تورکیا ١٩٨٣ـ ١٩٨٩ دوای تێپەڕبوونی حەفتا ساڵێك بەسەر دامەزراندنی کۆماری تورکیادا لە بەرنامەیدا بوو سیستمی ولأت بکات بە فیدرالی و داوای هەرێمی موصڵیشی دەکردەوە و بە بەدیهێنانی ئەو دوو نامانجە مافی زەوتکراوی کورد زیندوو بکاتەوە، بەڵام مردن بێ قەزا بێت مۆڵەتی نەدا و ئەو تروسکاییەش کوژایەوە.

دکتۆر بلەج شێرکۆ (سورەیا بەدرخان) دەڵێت: سەرانی هاوپەیمانان لە پاریس بە گەرمی داوای ئەوەیان لە ژەنەراڵ شەریف پاشای نوێنەری کورد دەکرد، کورد بۆ گەیشتن بە نامانج پێویستە کرێبێت و هەر کارێکی پێچەوانەش داواکارییە نیشتمانییەکانیان دەخاتە مەترسییەوە. (هنری دوبز، سێبەمین نوێنەری بالأی بەریتانیا لەعێراق لە نامەکانیدا بۆ وەزیری کۆلۆنییەکان چەرچڵ، وەزیری ساردەکردەوە بەرامبەر نامانجەکانی کورد ودەیوت بەکاربردنی زاراوەی خودموختاری بۆکوردستان پرە لە مەترسی بۆ سیاسەتی بەریتانیا... ١٩٢٢/١٠/١٢نەو راسپاردەیە لەکۆبوونەوەکەی چەرچڵ و هنری دوبز و یاسین هاشمیی سەرۆك وەزیرانی عیراقدا بووبە بڕیارو بنجبەستیشکرا .) (بروانە مەحمود مەلا عەزەت، حکومەتی کوردستان .سلیمانی ٢٠٠٦، ل .١٠٣

لێرەدا ناشکرا دەردەکەوێت ئینگلیز مەبەستی نەوەبوو لە کۆنگرەی ناشتییدا بیسەلمێنێت کورد لەگەڵ شانشینی عێراق پێکهاتوون و بەبەشی خۆیان رازین و بێدەنگ دانیشتوون . (سەرۆکی دەستگای هەواڵگری بەریتانیا لە عێراق بەدگومان بوو لە شێخ مەحموود و دەیوت فایلەکەی لەسەردەمی تورکدا جێگەی دڵنیایی نییە کە بەردەوام لە شۆڕشدابووە دژ بە تورك و خاوەن دەستەڵأت وبەهێزیشە و زۆرتریش بەرزدەبێتەوە(کەواتە بەکەڵکی ئینگلیز نایەت بیکەنە مەلیکی دەستەمۆی کوردستان . ن . ك .) هەروەها دەڵێت دوواکەوتن، نەخوێندەواری، نەبوون و خراپی ڕێگاوبانەکان، ناکۆکی هۆزەکان و سەررکردەکانیان کە

جگه له کاروباری خێڵ هیچ باری سەرنجێکی تریان نیە . ئەمانە رێگرن لە دامەزراندنی دەوڵەتی کورد، هەرچەندە شانازی بە ئەصڵی خۆیانەوە دەکەن وبە درێژایی سەدەکان کەسایەتی نەتەوەیی خۆیان و داب و نەریتیان پاراستووە کە بەڵگەی بوونیانە وەک نەتەوە، بەڵام نەتەوەیەکی بێ سەرکردە) بڕوانە مەحمود مەلاعززەت، حکومەتی کوردستان، ل. ١١٠

ئەفسەری دەزگای هەواڵگریی بەریتانیا کاپتن بیل لە حەلەب بەڕازگری کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان (جمعیت استقلال کردستان)سوریا بەدرخان دەڵێت (گەورەترین خزمەت پێشکەش بەکورد بکرێت ئەوەیە داوای لێبکرێت هێمن و کرێت).

ناخۆ مەبەستی ئەوە بووبێت کورد لە باکووریش هێمن بن، چونکە وەک لە چاوپێکەوتنەکەی شەریف پاشا و کۆکس دەردەکەوێت، ئاژاوە لە تورکیا لە بەرژەوەندی بەریتانیادایە. فەرماندەی گشتی لەشکرەکانی بەریتانیاش لە کوردستانی باکوور، ژەنەراڵ ئەندرۆ ناگادارییەکی بە زمانی کوردی بڵاوکردەوە (چارەنووسی ئەو زەوییانەی دەوڵەتی عوسمانی کە زۆرینەی دانیشتووەکانی کوردن، لە کۆنگرەی ناشتی لە پاریس یەکلایی دەکرێتەوە و بڕیاری لەسەر دەدرێت، هیواو ئاواتەکانی نەتەوەی کورد و مافە سروشتییەکانی کوردستانیش بەرجەستە دەکات، بۆیە پێویستە هێور و لەسەرخۆبن و لە دادپەروەری بەریتانیا دڵنیا و پشت نەستوور بن مافەکانیان دابین دەکات).[١٨٤]

هەر ئەوەندەی کورد هاتنە سەر ئەو باوەڕەی بە شۆڕشێکی بەرفراوان و سەرکەوتوو نەبێت مافی کورد لەدوژمن ناسەندرێت، کاپتن بیل، مێجەر نۆئێل دەنێرێت بڵاوە بە شۆڕشگێڕان بکات و لەشاری حەلەبیش رێگە لەبڵاوکردنەوەی بلاقۆکێکی کوردی دەگرێت جەماوەری هۆشیار دەکردەوە بە پەیمان و بەڵێن دەستخەڕۆ نەبن و کاری نەکتیڤ بکەن بۆ بەدەستهێنانی نۆتۆنۆمی و سەربەخۆیی، بەڵام دەسەڵاتدارانی بەریتانیا لەو کاتەدا نەیاندەهێشت کورد ئەو خەباتە دژی تورکیاش بکەن!! هەموو جوڵانەوەیەک یا هەر کارێک ئارامیی ناوچەکە بشێوێنێت بۆ بەرنامە و بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا لە ناوچەکەدا مەترسیدار بوو! تەنانەت سووکە شەڕێکی نێوان هۆزی تاڵەبانی و هۆزی جاف وەها کۆڵۆنێڵ لاین سەغڵەت دەکات (بە پەلە داوای کەریم بەگ و داوود بەگ دەکات بۆ کەرکووک. دوای هەڕەشەیەکی زۆر و قسەی ڕەق،بە داوود بەگ دەڵێت: جارێکی دیکە شەڕ لە نێوانتاندا ڕوو بدات ڕەوانەی خواروو ئەفەریقاتان دەکەم، ئەگەر تۆ بە تفەنگ دەنازیت، من سەدان تۆپ و فڕۆکەم هەیە).[١٨٥] ئینگلیز زۆرتر پەرۆشی ئەوەبوون،نەکا وەزیری ڕاگەیاندنی ئەڵمانیا (غۆبلز) نەو ڕووداوە بچووکانەش بقۆزیتەوە و بیکاتە بەڵگە کە عێراق شۆڕشی چەکداری تێدا بەڕابووە دژی بەریتانیا.[١٨٦] داوود بەگی جاف دواتر دەبێتە (پەرلەمانتارێکی عێراق، دوای شۆڕشی ١٤ی تەموز، دژ بە یاسای چاکسازی کشتوکاڵ (زەوی و زاری کشتوکاڵ ڕاستڕە. ن.ک) چووە ئێران، سالاری کوڕی وەزیر بوو لە سەردەمی شادا (شای ئێران)، ١٩٧٩ خومەینی ئیعدامی کرد).[١٨٧]

وەك رووداوەكان دیاریاندەخست هاوپەیمانە "گەلان و مرۆڤ دوستەكان"یش بەرهەڵستی داخوازییەكانی كورد و ئەرمەنیشیان دەكرد و شانبەشانی تورکیای کەمالیست کورد بە پەیمان و بەڵێن چەواشە دەكەن و نامەردانەش جارێك و دووان و سیان لە پشتەوە خەنجەری ژەهراوی لە گازەرەی پشتی نوقمدەكەن.

ئەفسەرانی بەریتانیا بە ناشکرا و بەنهێنی لە کوردستان

لەو ئەفسەرانەی لەشکری بەریتانیا کە بەنهێنی یا ناشکرا هاتوونەتە کوردستان و بەپلانی دەوڵەت ئەرکی دیاریکراویان پێسپێردراوە، بەو ناوچانەی کوردستاندا گەڕاون مەبەستیان چیی بووە، وەك:

١ـ کلۆدیۆس جێمس ریچ، نوێنەری کۆمپانیای پیترۆلی هندی خۆرهەڵات "خۆرهەڵاتی هیند" بوو، نووسەری کتێبی "گەشتی ریچ بۆ عێراق" کە سەرچاوەیەکی بەنرخی مێژووی کوردە.

میستەر ریچ ئەوەندە بالادەست بوو لە ئێران و عێراقیش، سلێمان پاشای گەورە "بیوك سلێمان" میستەر ریچ پشتیوانیی لێکرد ئینجا سوڵتانی عوسمانی فەرمانی والی عێراقی بۆ دەنووسێت.

٢ـ مێجەرسۆن، ١٨٨١/٨/١٦ـ ١٩٢٦ نوێنەری کۆمپانیای پیترۆلی ئێران ـ بەریتانیا بووە لە ئێران، نێوان صالانی ١٩٠٩ ـ ١٩١٣ لە ئێرانەوە هاتۆتە کوردستانی باشوور و خۆی بەناوی میرزا حوسەین غولامی شیرازی ناساندووە و چەند صالێك وەك (چەرچی) بە کوردستاندا گەڕاوەو و ماوەیەکی زۆریش لە دیوەخانەکانی پاشاکانی جافدا لە هەڵەبجە چایچی بووە. سەردەمی حکومەتی دووەمی شێخ مەحمود "مەلیك مەحمود" لە جێگای مێجەر نۆئێل دەبێت بە راوێژکاری شێخ و هەوڵی ناژاوەنانەوە و دووبەرەکیی و هەڵگیرانەوەی سەرۆك هۆزەکان دەدات لە دژی شێخ و هەڵوەشاندنەوەی بەڕێوەبەرایەتییەکەی (حکومەتەکەی).

سۆن دوژمنێکی سەرسەختی شێخ و سەربەخۆیی کوردبوو، بەڵام لەلایەنی کۆمەڵایەتی و رووناکبیریەوە خزمەتی فرە بەرچاوی کوردی دەکرد، نۆ کتێبی بەنرخی لەسەر کورد نووسیوە، هەردوو بڵاوکراوەی (تێگەیشتنی راستیی و پێشکەوتن هەر بە هیممەتی ئەو دەردەچوون)[١٨٨] و لە پاڵ خزمەتکردنی زمان و وێژەی کورددا، خزمەتی بەرنامەی رامیاریی بەریتانیاشی دەکردو لە پرۆپاگەندە و چەواشە کردندا گاڵەی بە کوردی خۆشباوەڕ دەکرد. بڵاوکراوەی تێگەیشتنی راستیی، سەردێڕی یەکەمین ژمارەی بەم دروشمە نەخشاندووە: (رۆژنامەیەکی (بەپێوانەی ئەمڕۆ رۆژنامە نەبوو بەڵکو بڵاوکراوە بوو.ن.ك) رامیاریی کۆمەڵایەتییە لەپێناو یەکێتیی کوردو رزگاریاندا)[١٨٩] (مەبەستی لەوەیە هۆزەکانی کورد بەناشتیی بژین و میللەت لە نەخۆشی و نەخوێندەواری وهەژاریی رزگاربن .ن.ك) جەختی لەسەر ئەوەش دەکرد (تەنها بەریتانیای مەزن دەتوانێت) ئەم (نامانجە پیرۆزانە بێنێتە دی)[١٩٠] و کوردی وریاکردەوە (کارێك نەکەن هەتا هەتایە لێی پەشیمان بن).[١٩١]

٣- هیید ١٨١٧ سەردانی بەغدا، سلێمانی، کفری کردووە.

٤ـ میللنگن: ئەمیش ئەفسەرێکی بەریتانیایە نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدە بەناوچەکانی کوردستاندا گەڕاوە و کتێبی (ژیانێکی ساکار لە نێو کورددا)ی نووسیوە.

٥ـ لۆنگریك: دوای داگیرکردنی بەسرە و بەغدا لەلایەن لەشکری بەریتانیاوە سەرەتای یەکەمین جەنگی گێتی و پێشڕەویکردنی ئەو لەشکرە بەرەوژوور بۆ کوردستانی باشوور و داگیرکردنی کەرکووك، لۆنگریك دەبێتە ئەفسەری رامیاری بەریتانیا لەو ناوچەیەدا. لە ژیانی کوردەواری و مێژووی عێراقدا پسپۆرە. لونگرێك بۆچوونی تووندوتیژی بەرامبەر سەرانی کوردو عەرەب دەربڕیوە.

لەبارەی کوردەوە دەڵێت: (کورد دواکەوتە و بەتەماعە (چاوچنۆك. ن.ك) رقی لە تاعەتە (گوێڕایەڵی و ژێر فەرمانی. ن.ك) رابەرانی بزافی رزگاری کورد چەتە و ڕێگرن).[١٩٢] ناتۆرەی نەشیاویش دەخاتە پاڵ مەزنەکانی کورد وەك شێخ ئەحمەدی بارزانی و شێخ مەحمود. لە یادداشتەکانی ڕۆژی ١٩٢٣/٤/١٢شدا لەبارەی سەردار و مەزنەکانی کوردەوە نووسیوێتی (پیاوی ئاینی (پیاوی ئاینیی.ن.ك) نیمچە خوێندەوار و نیمچە برسی و دڕندەن، هەریەکەیان چەند رقی لە شەیتانە هێندەش رقی لەوانی تر... جا چۆن دەتوانین دەوڵەتی کوردی دابمەزرێنین).[١٩٣] تەماشاکەن شاعیری کوردپەروەر و شەیدای کوردستان شەهید ئەحمەد موختار جاف ١٨٦٩ـ ١٩٣٤ لەو سەردەمەدا چۆن، مۆر نیشان دەپێکێت کە وتوویەتی:

ئەم قەراری عوسبەیە وا خەڵك ئەڵێن بۆ کورد نەبێ
هەر قسەی روتە قسەش ناچێتە ناو گیرفانەوە.[١٩٤]

شاعیری نیشتیمانیی کورد شەهید ئەحمەد موختار جاف کوڕی وەسمان پاشای جاف و عادیلە خانم (خانمی وەسمان پاشا)یە، صاڵی ١٩٣٤ لە کەنار ڕووباری سیروان لە ڕووداوێکی نادیاردا شەهید کرا، هەر ئەویش هۆنراوە پڕ لە سۆزەکەی "لەخەو هەستن"ی وتووە:[١٩٥]

لە خەو هەستن دەرەنگە میللەتی کورد خەو زەرەرتانە
هەموو تاریخی عالەم شاهیدی فەزڵ و هونەرتانە
دەسا تێکۆشن ئەی قەومی نەجیب و بێکەس و مەزڵووم
بە گورجی بیبڕن ئەو ڕێگە دوورەی وا لەبەرتانە
ئەمجا دەڵێت:
بەبێ قەدری بەسەریا رامەبوورن حورمەتی بگرن
گوڵاڵە سوورەی ئەو دەشتە کە خوێناوی جگەرتانە
بخوێنن چونکە خوێندن بۆ دیفاعی تیغی دوژمنتان
هەموو ئان و زەمانێ چەشنی قەڵغان و سوپەرتانە[١٩٦]

٦ـ مایك سایکس، بەریتانیاییە و لەگەڵ جۆرج بیکۆی فەرەنسایيدا بەجوتە پەیانە بەنێوبانگەکەی

٣- هیید ١٨١٧ سەردانی بەغدا، سلێمانی، کفری کردووە.

٤ـ میللنگن: ئەمیش ئەفسەرێکی بەریتانیایە نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدە بەناوچەکانی کوردستاندا گەڕاوە و کتێبی (ژیانێکی ساکار لە نێو کورددا)ی نووسیوە.

٥ـ لۆنگریك: دوای داگیرکردنی بەسرە و بەغدا لەلایەن لەشکری بەریتانیاوە سەرەتای یەکەمین جەنگی گێتی و پێشڕەویکردنی ئەو لەشکرە بەرەوژوور بۆ کوردستانی باشوور و داگیرکردنی کەرکووك، لۆنگریك دەبێتە ئەفسەری رامیاری بەریتانیا لەو ناوچەیەدا. لە ژیانی کوردەواری و مێژووی عێراقدا پسپۆرە. لونگرێك بۆچوونی تووندوتیژی بەرامبەر سەرانی کوردو عەرەب دەربڕیوە.

لەبارەی کوردەوە دەڵێت: (کورد دواکەوتە و بەتەماعە (چاوچنۆك. ن.ك) رقی لە تاعەتە (گوێڕایەڵی و ژێر فەرمانی. ن.ك) رابەرانی بزاڤی رزگاری کورد چەتە و ڕێگرن).[١٩٢] ناتۆرەی نەشیاویش دەخاتە پاڵ مەزنەکانی کورد وەك شێخ ئەحمەدی بارزانی و شێخ مەحمود. لە یادداشتەکانی ڕۆژی ١٩٢٣/٤/١٢شدا لەبارەی سەردار و مەزنەکانی کوردەوە نووسیوێتی (پیاوی ئاینی (پیاوی ئاینیی.ن.ك) نیمچە خوێندەوار و نیمچە برسی و درندەن، هەریەکەیان چەند رقی لە شەیتانە هێندەش رقی لەوانی تر... جا چۆن دەتوانین دەوڵەتی کوردی دابمەزرێنین).[١٩٣] تەماشاکەن شاعیری کوردپەروەر و شەیدای کوردستان شەهید ئەحمەد موختار جاف ١٨٦٩ـ ١٩٣٤ لەو سەردەمەدا چۆن، مۆر نیشان دەپێکێت کە وتوویەتی:

ئەم قەراری عوسبەیە وا خەڵك ئەڵێن بۆ کورد نەبێ
هەر قسەی روتە قسەش ناچێتە ناو گیرفانەوە.[١٩٤]

شاعیری نیشتیمانیی کورد شەهید ئەحمەد موختار جاف کوڕی وەسمان پاشای جاف و عادیلە خانم (خانمی وەسمان پاشا)یە، صاڵی ١٩٣٤ لە کەنار ڕووباری سیروان لە ڕووداوێکی نادیاردا شەهید کرا، هەر ئەویش هۆنراوە پڕ لە سۆزەکەی "لەخەو هەستن"ی وتووە:[١٩٥]

لە خەو هەستن درەنگە میللەتی کورد خەو زەرەرتانە
هەموو تاریخی عالەم شاهیدی فەزڵ و هونەرتانە
دەسا تێکۆشن ئەی قەومی نەجیب و بێکەس و مەزڵووم
بە گورجی بیبڕن ئەو ڕێگە دوورەی وا لەبەرتانە
نە مجا دەڵێت:
بەبێ قەدری بەسەریا رامەبوورن حورمەتی بگرن
گوڵاڵە سوورەی نەو دەشتە کە خوێناوی جگەرتانە
بخوێنن چونکە خوێندن بۆ دیفاعی تیغی دوژمنتان
هەموو ئان و زەمانێ چەشنی قەڵغان و سوپەرتانە[١٩٦]

٦ـ مایك سایکس، بەریتانیاییە و لەگەڵ جۆرج بیکۆی فەرەنسایی‌دا بەجوتە پەیانە بەنێوبانگەکەی

سایکس بیکۆ ۱۹۱۵داده‌ڕێژن کە هەر بەناوی خۆشیانەوە بلاوکرایەوە. مایك سایکس ماوەیەك بە کوردستاندا گەڕاوە و چەند کتێبێکی چاکی لەسەر کورد نووسیوە و بلاوی کردوونەتەوە.

۷ـ زانای ئیتالیایی ماوریزۆ کارزۆنی لەسەردەمی فەرمانڕەوایی میرنشینی بابانداا ماوەی هەژدە ساڵ لە نامێدی ژیاوە.

ئەمانە و زۆری دیکەش هەریەکە و بەبیانوویەکەوە بە کوردستاندا گەڕاون و ئەرکی تایبەتیی خۆیان ئەنجامداوە و لەلایەنی مێژوو و کولتوورەوە خزمەتی کوردیان کردووە و بەرهەمەکانیان سەرچاوەی دەوڵەمەند و باوەڕپێکراون لەسەر لایەنە جۆراوجۆرەکانی ژیانی کورد.

۸- تۆرتیر ۱۸۱۸ بەغدا، کەرکوك، سلێمانی گەڕاوە و لەوێوە چووە بۆ سابلاخ و تەوریز.

۹- فرایزەر ۱۸۲۱ — ۱۸۲۲ پەیوەندیی بە زۆرێك لە سەرۆك هۆزەکانەوە کردووە.

۱۰- کاپین میگنان ۱۸۳۰ لە کفری، سلێمانی، بانە، میاندواو، تەوریزەوە چووە بۆ روسیا و بەهەمان ڕێگەشدا گەڕاوەتەوە.

۱۱- رۆلینسۆن ۱۸۳٤ — ۱۸۳٦ سەرپەرشتیی مەشقی سەربازیی هێزێکی سوپای ئێرانی دەکرد کە لە کورد پێکهاتبوو، ۱۸۳۸ یش جارێکی دیکە چۆتەوە ئێران.

۱۲- دکتۆر براد: کونسوڵی بەریتانیا لە ئەرزروم، گەشتی دورودرێژی بە کوردستاندا کردووە.

۱۳- فرانسیس رۆدن جسنی: باکور و خۆرهەلاتی کوردستان گەڕاوە و هەوڵیداوە هاتوچۆی سەربازیی و بازرگانیی بە دیجلە و فوراتدا بۆ کەنداوی (فارس-عەرەب) خۆش بکات.

۱٤- دەبلیو نارِ های: دوو ساڵ لە کوردستان ماوەتەوە و کتێبی (دووساڵ لە کوردستان)ی نوسیوە.

۱۵- نارنۆڵد توین بی: پێداگربوو لەسەر ئەوەی پێویستە کوردستانێکی خودموختاری دابمەزرێت.

۱٦- ئەدمۆندز: نوسەری کتێبی کوردو تورك و عەرەب،سەرومرِ دژی کورد وشێخ مەحمود و شورڕشەکەی بوو.لەو کتێبەدا دەڵێت: کورد خۆشیی بوایە و ترشی بوایە سلێمانی و کەرکوکمان دەخستە سەر عێراق.

ئەوە جگەلە مێجەر نۆئیل، لۆنگریك، هاملتۆن کە لە ناوبانگدا کەچیان لە مێجەرسۆن و نۆئیل کەمترنیە. (مەحمود مەلا عیززەت، هەمان سەرچاوەی پێشو، ل. ۵۱)

بیرۆی هند و بیرۆی قاهیرە

سەرکردەکانی دەوڵەتی خاوەن شکۆی بەریتانیای مەزن لە خۆرهەلاّت سەر بە دوو قوتابخانەی جیاواز بوون و هەر گرووپێکیان پەیڕەوی لەیەکێك لە دوو بیرۆ سەرەکییەکەی بەریتانیا لە خۆرهەلاّتدا، بیرۆی هند، یا بیرۆی قاهیرە دەکرد لە تێڕوانین و هەڵوێستیاندا لەمەڕ کێشەکانی ناوچە بەرفراوانەکانی خۆرهەلاّتی سەرزەمین.

سەرکردەکانی بەریتانیا لە بەسرە سەر بە قوتابخانەی هند بوون کە ناحەزی عەرەبن و باوەڕیان پێ ناکەن و

نایانەوێت هیچ پەیوەندییەکیان لە تەکدا ببەستن، تێڕوانینی نێگەتیڤیان بەتایبەتی بەرامبەر هۆزەکانی عەرەب هەیە و دەڵێن ئەوانە لەگەڵ رۆژدان، کێ لە سەرەوە بێت دووی دەکەون، بێبەزەیی و درندانەش لەژێر کەوتوو هەڵدەگەڕێنەوە و پەلاماری دەدەن، پەیمان و بەڵێن ناپارێزن و زوو لە بیری دەکەن، لە گفتو ڕێککەوتندا سەرڕاست نین. لەم تێڕوانینەوە ئەفسەرانی سەر بەم بیرۆیە هەوڵەکانی کۆلۆنیێل لۆرانس ئەفسەری بەنێوبانگی دەزگای هەواڵگریی بەریتانیایان بەدڵ نەبوو، ئەوەندەی بۆیان بکرایە کۆسپو تەگەرەیان دەهێنایە بەردەم بەرنامەکانی.

کاپتن بێل فەرمانبەرێکی رامیاریی بەریتانیا بوو لەعێراق لە کتێبەکەیداکە ساڵی ١٩٢٣بلاوکرایەوە دەڵێت: عێراقییەکان (پێدەچێت مەبەستی هەر لە عەرەبی عێراق بێت نەک کورد)، بەتایبەتیش پێرەوکارانی ئاینزانی شیعەگەرێتی توانای بەڕێوەبردنی وڵاتیان نییە (نەخامی ناگاداریی و بەدواداچوونی ورد باوەڕێکی پتەوم هەیە کە ئاینی نیسلام پێشکەوتنخواز نییە،کاریگەریی نێگەتیڤی لەسەر کارەکتەری مرۆڤ هەیە،هەموو هەستێکی هاوڵاتێتیو پێکەوەژیانی کۆمەڵایەتی تێکدەدات. لەوباوەڕەدام بێل بەو بڕیارە بێ بەڵگەیە تەنها مەبەستی لە لایەنی کۆمەڵایەتیی نێرو مێ بێت لە نێو موسڵمانانداو ڕێگە گرتنی ئاین لە سەربەستیی تێکەڵاوبوونی ناشەرعیی نێوان ئەو دوو ڕەگەزە.

بەهۆی ئەو خاڵانەی سەرەوە هەردوو لەشکری بەریتانیا و تورك لە ساڵانی یەکەمین جەنگی گێتی ١٩١٤ـ ١٩١٧ و ساڵانی دواتریش هەتا ١٩٢٢ ئەوەندەیان زیان بە دەستی هۆزە عەرەبەکان بەرکەوت، هەردوو لایەنی دوژمن هاتنە سەر ئەوەی ماوەیەك شەڕی نێوانیان رابگرن و بەهەردوو لەشکرەوە هۆزە عەرەبەکان قڕ بکەن و ئەجا سەرلەنوێ دەست بکەنەوە بەشەڕ.

ئەفسەران وکاربەدەستانی بەریتانیاش کەسەر بە قوتابخانەی قاهیرە بوون،کەموزۆر هەست وسۆزیکی پۆزەتیڤیان هەبوو لەهەڵس وکەوتیاندا لەمەر مافەکانی کورد. ماوەی نیوان ١٢- ٣٠ / مارت /١٩٢٣کۆنگرەیەکیان بەسەرۆکایەتی چەرچڵ بەست بۆ تاوتوێ وگەیشتنە بۆچوونیکی هاوبەش و گەیشتنە ئەنجامێك بۆ چارەسەرکردنی دۆزی کورد،لەکۆتاییدا دوو بۆچوون بەرجەستەبوون،یەکەمیان ئەوانەی سەر بە قوتابخانەی قاهیرە بوون وەك: خودی چەرچڵ،سێر پرسی کۆکس،مێجەر نۆئێڵ،کۆلۆنیڵ ویلسن،مێجەر یۆنگ،ڕووەو پشتگیریی کوردو هاندانیان بۆ جیابوونەوە و نەکەوتنەوە بندەستی تورك یا عەرەب ودامەزراندنی دەولەتی کوردستان. چەرچڵ لەکۆبوونەوەکەی قاهیرە و دەرەوەشیدا دەڵێت "پێویستە سیاسیەتی بەریتانیا هیوا و ئاواتەکانی گەلی کورد پشتگوێ نەخات بەڵکو لەبەرچاوی بێت و حسابی بۆ بکات، پێویستە هەردوو لا (کوردستانی باشور و میزۆپۆتامیا) بەدوو شێوەی جیاواز بەڕێوەببرێن و هەوڵ بدرێت بە شێنەیی لە یەکتر نزیك بکرێنەوە." لە تەلەگرافێکدا بۆ سێر پێرس کۆکس دەڵێت دوای ئەوەی باسی ڕاوێژچونەکانی کۆنگرەی قاهیرە و هەستکردن بەوە کە مەندوبی سامی چارەسەرێکی مامناوەندی

دیوەتەوە (بەلای منەوە وا باشە کەرکوک لە عێراق جیا بکرێتەوە) . هەر لەو تەلەگرافەدا دەڵێت: ئێمە دەمانەوێت حکومەتێکی تەواو لەمیزۆپۆتامیا دروست بکەین بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێت ئەو حکومەتە دروستکراوە پەل بۆ ئەو ناوچانە بهاوێژێت کە عەرەب نین، شارەکانی هەولێر و کفری و کەرکوک بە هیچ جۆرێك عەرەب نین با هەموشیان کوردی تەواو نەبن (لە شوێنێکی تردا دەڵێت ئەو سێ شارە بەتەواوەتی کوردنشین نین) بۆیە دەبێت هێزەکان لەو ناوچانەدا لەژێر فەرماندەیی ئەفسەرانی بەریتانیادابن نەك عەرەب. م.ر.هاوار، هەمان سەرچاوە، ل.١٢٧،١٢٦.دووەمیش ئەوانەی سەر بە قوتابخانەی هند بوون کە بریتیبوون لە ئەدمۆندز (ئەدمۆنس)، مێجەر سۆن، هنری دۆبز، مس بیل، کاپتن بێل،جەنەرال هالدن،کاپتن لاین،توێنبی،پارکەر،پیداگریی و جەختیان لەسەر لکاندنی باشووری کوردستان بەعیراقەوە دەکرد . هەر لەوسەرو بەندەشدا (سەرۆك وەزیرانی فەرەنسا،کلیمنصۆ زۆر بەراشکاوی و بەناوی هاوپەیمانانی سەرکوتوو لەجەنگدا وتی: تورکیا لەو ناستەدا نیە متمانەی پێبکریت میللەتێك بەرێوبەرێت (غەیرە تورك)ونابێت قەومێك کە تورك نیە (کورد) تا ئەمرۆ لەبندەستیدابووە، دووبارە بیخەینەوە بندەستی.) تکایە بڕوانە مەحمود مەلا عززت، حکومەتی کوردستان،لا.٥٠

داوە قرچۆکەکەی نێوان شێخ و ئینگلیز

نوێنەری بالای بەریتانیا لە عێراق نەیدەتوانی لەگەڵ شێخدا بیگوزەرێنێت، داوە قرچۆکەکەی نێوانیان دەپسێت، نۆئێل ئەجارەش هیچی بۆ ناکرێت، کاپتن چەپەن دەکاتە جێگر و خۆی دەگەڕێتەوە بۆ کەرکووك. کاربەدەستانی کورد دەیخەنە ژێر چاودێری و لە (بانگی کوردستان)یشدا بڵاوی دەکەنەوە، کەس پەیوەندی پێوە نەکات، ئەویش سلێمانی جێدەهێڵێت و مێجەر سۆن دەبێتە راوێژکاری شێخ هەرچەند لە راستییدا نوێنەری ئینگلیز بوو لە سلێمانی. مێجەر سۆن لە هەموو رووبەکەوە تەواو پێچەوانەی مێجەر نۆئێل بوو کە لە بواری رامیارییدا دۆست و سۆزداری کورد و ناحەزی تورك بوو کە بە ناشکرا لە یادداشتەکانیدا رەنگدەداتەوە. بەڵام سۆن هەرچەندە ناحەزی شێخ و خواستەکانی کورد بوو کەچی خزمەتێکی گەورەی زمان و نووسین و رۆژنامەگەریی کوردی کردووە، پێویستە لەبەرچاوبمان بێت. بارودۆخی سلێمانی گۆڕا وەك ئەوەی دوو حکومەتی تێدا بێت کەسیان نامەی ئەویدی نەدەخوێندەوە! کارە گرنگەکان بەدەست ئەوان و رووکەشەکانیش بە دەست کوردەوە بوون.. شێخیش وایدەزانی گرەوەکە دەباتەوە، نێواران دەچووە سەرووی شار بۆ کات بەسەربردن لەگەڵ دەستو پێوەندو پیاوخاسەکانیدا و لە ژێر دارتوویەك دادەنیشتن کە هەر لەو رۆژەوە بە تووی مەلیك ناودەبراو دواتریش لەو جێنزرگەیەوە هەتا دەگاتە بناری شاخ و چەندین گەرەگ دەگرێتەوە هەر بە تووی مەلیك ناودەبرێت.[١٩٧]

لەو رۆژەوە میجەر سۆن هاتە سلێمانی، ئیتر نە خۆی، نە دەسەلاتی کەرکووك و نە بەغداش بیرای بیر،

شێخ وەك حوكمداری كوردستان تەماشا ناكەن، بەڵكو وەك دەستنێژو داردەستی تورك دەیانخوێندەوە و جگە لە ناحەزی و بەربەرەكانی شێخ و كورد، شتێكی دیكەیان بۆ كورد لە

هەگبەیاندا نەبوو.هارولد نیكولسۆن دەڵێت:(ئەورۆژەی نێمە بە كوردەكانمان دەگوت وەرن ببنە دەوڵەت، هیچ خۆیان بۆ ماندوونەكرد، كەچی صاڵی ١٩٢٢ لەناكاو چاردە بەندەكەیان لێداواكردین،بەڵام یەراستی ئێتر درەنگ بوو .) د. قاسلو، هەمان سەرچاوە، ل. ٨٢

دیفاع ئەكەم بە هیممەتی حەیدەر حقوقی كورد
یا زۆحی خۆم وئالی پێغەمبەر فەنا ئەكەم
گەر مانعی حقوقی میللەتی كورد بن، هەرەب
بێشك ئوێژمكانم بەكوردی قەزا ئەكەم

(شێخ مەحمود)

بارودۆخی ئابووری وكۆمەڵایەتی كوردستان

وڵاتی ئێران پێشكەوتنی شارستانی نوێ و داهێنانەكانی بواری زانست و تەكنەلۆژیای پەیوەست بە پیشەسازی، كشتوكاڵ، تەندروستی و دەرمانسازی و چاپ و بڵاوكردنەوە و هتد لە رووسیای دراوسێ و ئەڵەمانیا و ئەمەریكاوە پێدەگەیشت. توركیاش لە ئەوروپاوە، كوردیش لە رێگەی ئێران و توركیاوە پریشكێكی بەردەكەوت. بارودۆخی نالەباری كوردستان بواری بەكورد نەدەدا بنكە و ژێرخانی ئابووری دابەزرێنێت یا پەیوەندییەكی ئەكتیڤی بازرگانی و هاوردنی ئامێر و كەرەسەی بەرهەمهێنان و ئاڵوگۆڕی بەرهەمو كاڵاكان لەگەڵ دراوسێكانیدا بكات و كەڵك لە قوواڵیی ستراتیژی هەڵكەوتە جوگرافیا نایابەكەی كوردستان وەربگرێت كە ئاسیاو ئۆ ئەوروپا پێكەوە دەبەستێتەوە. هەتا ئەمڕۆكەش لە كوردستان شارێكی پیشەسازی یا بازرگانی بەنێوبانگ هەڵنەكەوتووە ژێرخانی ئابووری لەسەر دابەزرێت و ببێتە هۆی پێشكەوتن و گەشەكردنی كورد لە لایەنەكانی ژیاندا. هەموو بنكە پیشەسازی و ئابوورییەكانی كوردستانی باشوور هەتا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم لەژێر سفرەوە بوو، تەنانەت كارگەیەكی دەستیی شەكرێ كەللەی تێدا نەبوو كە شەكری وردە لە شێوەی قاڵبدا دابڕێژێت.[١٩٨]

دروستكردنی بەربەستی (بەنداو)ی ئاوی دوكان لەسەر زێی بچووك صاڵی ١٩٥٢ لە لایەن "كۆمپانیای دۆمێز بالۆ"وە دامەزراو بەنداوی دەربەندیخان ١٩٦١و كارگەی چیمەنتۆی سەرچنار ـ سلێمانی ١٩٥٩، كارگەی بژار و پوختەكردنی توتن و پیشەسازی جگەرەی سلێمانی ١٩٦١، كارگەی بیبسی كۆلای بانی خێلان ـ سلێمانی، كارگەی مافوور و چنینی هەولێر، كارگەی بەرهەمهێنانی دۆشاوی تەماتەی قوتوو لە دهۆك، كارگەی كۆكاكۆلا لە كەركووك و كارگەی چیمەنتۆی تاسلوجە ـ سلێمانی ١٩٨٢ و كارگەی جلوبەرگی ئامادە ـ سلێمانی ١٩٨٤. ئەم كارگانەش جگە لە چیمەنتۆ و جگەرە بەرهەمەكانیان لە بازاڕدا

نەدەبینران. لەو دواییانەشدا چەند پرۆژەیەکی سەرنەکەوتووی هەردوو کەرتی گشتی و تایبەت بۆ بەرهەمهێنانی مریشك و هێلکە دامەزران، بەرهەمی ئەو پرۆژانەش ئەوەندە کەمبوون دەستدار دەیبردو بێدەست تەماشای دەکرد!

گەشەنەکردنی پیشەسازی و ئابووری لە کوردستاندا بەهۆی چەند فاکتەرێکەوەیە:

١ـ دۆخی رامیاری و ژێردەستەیی و بەستنەوەی شارەکانی کوردستان بە تووندی بەپایتەختەکانیٚ ئەنقەرە، تاران، بەغداو دیمەشقەوە.

٢ـ کوردستان بەردەوام گۆڕەپانێکی بێ خاوەنی جەنگ و پێکدادان و هێرش و کشانەوەی هێزەکانی دوژمن بوو کە سەرەڕای وێرانکردنی ولاتەکە ئەرکێکی زۆریشی بە تۆپزی دەخستە سەرشانی دانیشتوان وەك بێگارو ئەو کەمە پیشە دەستییە سەرەتاییانەش کە هەبوون، وەستاکان راکێشی بەرەکانی جەنگ دەکران یا دەزگاو دووکانیان دەپێچایەوەو سەری خۆیان هەلدەگرت.

٣ـ ولاتی کوردستان بە گشتیی چیای سەرکەش و زستانان بەفری ئەستوور و بەرزایی و لوتکەی هەلمەوت و دۆڵ و گەلیی و دەربەندی سەخت و دژوارە و نەبوونی ڕێگاویان و هۆی گواستنەوەی گونجاویش سەرباری ئەوانە بواری نەدەدایە بەرهەمهێنەران یا راستتر بڵێم خاوەن بەرهەمە سروشتیی و کشتوکاڵییەکان بەرهەمەکان بۆ دەوروپشت و نێزیك و دوور ودوورتر بنێرن و پەیوەندی راستەوخۆ بە دراوسێکان و ئەوروپاوە بکەن.

٤ـ داگیرکارانی کوردستان لەمێژە گوێز ومازوو، بادەم، توتن، پێستەو خووری و ڕیخۆڵە و نیسك و نۆك و هتد،لەبەرووبوومی کوردستان دەنێرنە بازارەکانی جیهان.

٥ـ پێکەوەنەنانی سەرمایەی گەورە و نەبوونی پرۆژەی هاوبەش بەهۆی حەرامکردنی پارە وەرگرتن لە بانکەکان.

ئەو چوار صاڵەی شەڕی یەکەمی جیهانی ١٩١٤ـ ١٩١٧ کورد بە گشتی لە باشوور و باکوور لەوپەڕی برسێتی و دەستکورتی و پەرێشانیدا بوون، سەرەڕای قاتوقڕی و گرانی و بلاوبوونەوەی پەتای ڕشانەوەش کە گاڵەی بەو خەڵکە داماوو دەستبەستراوە دەکرد، ئەو کەمە بەرووبوومی کشتوکاڵەش کە بە هەزار دەردی سەری دەهاتە بەرهەم کاریەدەستانی تورك بە ناوی باربووی لەشکرەوە دەستیان بەسەردا دەگرت و بەشی هەرەزۆری لە بازاڕدا بە نرخێکی گونجاو دەفرۆشرایەوە و خۆیان و کۆمەڵێك بازرگانی بێویژدان و چاوچنۆك کیسەیان هەلدەدروو و سامانێکی خوێناوی ڕەشیان کەڵەکە دەکرد، ئەوانەی توانای جوتکاری و چاندنیشیان هەبوو دەگیران و بەزۆرەملی ڕەوانەی بەرەکانی شەڕ دەکران.. (هۆقەیەك ناردی تێکەڵە و پڕ لە خاك و خۆڵ گەیشتە لیرەیەك).[١٩٩] (هۆقە ٣سێ کیلۆگرام ونیوە. ن.ك).

صاڵی ١٩١٦ نرخی تەنێك گەنم لە ٤٠ لیرەوە گەیشتە ١٢٠ لیرەی ئالتون، هەژار و دەستکورتەکان لە

شارێکی وەك سلێمانی کە (ئاردە برنج و مێووژ و تووە وشکە نەمان، کەوتنە خواردنی ئاردی بەڕوو، ئاوکی پەموو، نانی وشك و پاقلەی کولاو دەست هەموو کەس نەدەکەوت، لاشەی مردووەکان زەندەقی زیندووەکانیان دەبرد لە کۆڵانەکاندا، رەوشتو خووی بەرز نەوی بوو بوو، دڵسۆزی و داوێن پاکی بە زۆربەی خەڵکەوە نەمابوو، لە ئێرانیشەوە پۆل پۆل کاروانی برسییەکان دەگەیشتە سلێمانی و هەندێکیان لەش فرۆشییان دەکرد).[٢٠٠]

موحەمەد تۆفیق وردی دەڵێت بە چاوی خۆم دیومە دایك و باوك لەتاو نەبوونی منداڵی خۆیان دەفرۆشت.

تورك کە ئەو خەڵکەیان تووشی ئەو مەرگەساتە کردبوو هیچ بایەخێکیان بە دەردو نازاری کەس نەدەدا، خۆیان تێربوون چش لە میللەت، ئینگلیزەکانیش نەدەپەرژان و شێخیش لە هەموو لایەکەوە قوڕی بۆ گێڕابووەوە دەرەقەت نەدەهات. بە کورتی هەرکەس خەمی خۆی بوو بە هەر شێوەیەك بێت برسێتی گیانی دەرنەهێنێت.

لەولاشەوە خۆدزینەوە و راکردنی سەربازەکانی لەشکری تورك پەرەیسەند و لە ٣٠٠ هەزار سەربازی صاڵی ١٩١٧وە لە هاوینی ١٩١٨دا ژمارەیان گەیشتە نیو ملیۆن سەربازی راکردوو کە زۆربەیان دەستیان دەدایە دزی و جەردەیی و راوو روت.

مامۆستا حیلمی دەڵێت: خەڵك لە ئینگلیز داخ لەدڵ بوون، توخنیان نەدەکەوتن و خۆیان لێ دەپاراستن، بەشەرمیان دەزانی کارمەندو فەرمانبەرو مووچەخۆری میری بن، زۆر شوورەیی بوو بچیتە سەرای حکومەت مەگەر ناچار بوویتایە، خەڵك زۆر خۆیان دەپاراست قسەیان دوا نەکەوێت "خەڵکی ئەو رۆژە خاوو سادە و راست و بێ غەش بوون، ئەوانەی سیخوڕ و بەکرێگیراویش بوون پیاوی پیاوانە، نە سلاوی لێدەکردن نە سلاویشی دەسەندنەوە، ئەوانە کاریان ئەوەبوو تۆمەت بۆ ئەو کوردانە بدۆزنەوە ناحەزی ئینگلیزن.[٢٠١] دیاردەی سووك تێڕوانینی سیخوڕ و بەکرێگیراوو کاسەلیسان تا دەهات بەهێزتر و بەتینتر دەبوو، هەر لە سەرەتای شۆڕشی ئەیلوولی ٩٦١ەوە هەتا هەرەسەکەی ١٩٧٥ زۆر بە زەقی لە کوردستانی باشووردا دەبینرا و هیچ ناپاك و داردەستێك لە نێو کۆمەڵدا جێگەی نەدەبۆوە، ئینگلیز لەو رۆژگارەدا بۆ چەواشەکردنی کورد و سوککردنی نیشتمان پەروەرانی کورد بە هەر بیانوویەك بوایە هەر جارە و لەگەڵ دڵسۆزێکی کوردا خۆیان پیشانی جەماوەر دەدا بۆ ئەوەی خەڵکەکە دڵ لەو دڵسۆزو کوردپەروەرانە کرمێ بکەن و متمانەیان بەیەکتر نەمێنێت و بڵێن خۆ ئەوانە بوونەتە پیاوی دوژمن.

مێجەر نۆئێل لە یادداشتەکانیدا چەند لایەنێکی بارودۆخی کۆمەڵایەتی کوردی باکوور بە سەلیقەیەکی وردەوە رووندەکاتەوە هەر بۆ نموونە دەڵێت لە قەزای بازارجیك سەر بە پارێزگای مەرعەش (لە کۆی ٢٣٨٦٨ مسوڵمانی ئەو ناوچەیە کە ئەرمەن مرخی لێ خۆش کردبوو لەو بروایەدا بوون بەشێکی

تەواوکەری ئەرمینیایە، سەرژمێرە رەسمییەکانی تورک بەجۆرەیە:

موسڵمانەکان ٢٣٨٦٨، ئەرمەن ٣٧، تورک چوارده هەزار، کوردەکان ده هەزار، بەڵام لە راستییدا رێژەی تورک (لەو ناوچەیەدا. ن.ک) ٥٥٪ە)[٢٠٢]، هەروەها دەڵێت:

(کوردەکان بە سووکی و رقەوە تەماشای تورکەکان و کرداریان دەکەن).[٢٠٣]

(جوتێک گا، زەوی بۆ ١٠٠٠کغم گەنم یا جۆ دەکێڵێت، ئەم صاڵ (ئەوبەرە تۆوە.ن.ک) بوو بە ٥٠٠کغم، بەرهەمی گەنم و جۆ لە دەشت یەک بە دەیە، لە قەدپاڵ و بەرزاییەکاندا یەک بە هەشتە، بەر لە جەنگ "جەنگی یەکەمی گێتی" هەموو خێزانێکی عەشرەتی گورجیک کە ٢٥٠٠ "دوو هەزار پێنج سەد" خێزان پتڕن لە ٣٨ گونددا، ٤٩٥ خێزانی تورکیش لە چوار گوندی ئەواندا دەژین، "هەموو خێزانێکی" عەشرەتی گورجیک بەڵای کەمەوە خاوەنی جوتە گای خۆی بووە، دوای جەنگ ٤٠٪ کەمی کرد. رێژەی ناژەڵداری خێزانێکی دەوڵەمەند دوو سەد سەر پتڕە، خێزانێکی ناوئجی ٥٠ــ ٦٠ سەر و خێزانی هەژاریش لە ٢٥ سەرەوە هەتا کۆتایی جەنگ نیوەی مایەوە. رێژەی مەڕ لەچاو بزنداً یەک بۆ نۆیە. مەڕێک صاڵانە یەک کیلۆو سێ لەسەر چواری کیلۆیەک رۆنی هەیە.[٢٠٤]

مێجەر نۆئێل لە بارەی دراوو نرخی کڕین و فرۆشتنیشەوە زانیاری چاکمان دەداتێ:

لیرەیەکی ئاڵتوون دەکاتە ٧و ١/٢ — ٧و ٣/٤ مەجیدی (حەوت و نیو ـ حەوت و سێ چارەک)

یەک مەجیدی دەکاتە ٢٠ — ٢٣ قرۆش

یەک لیرەی کاغەز (مەبەستی بانک نۆتە .ن.ک) دەکاتە ٣٧ — ٣٨ قرۆش.

کیسەیەک لیرە،پێنج لیرەی ئاڵتوونە.[٢٠٥] مووی بزن کیلۆی بە پازدە مەجیدی، خووری شۆراوە کیلۆی بە بیست و پێنج مەجیدی، مازوو کیلۆی بە شەش مەجیدی.

سەرێک کاوڕ (مەڕی یەک صاڵە) بە ١٤- ١٥ مەجیدی [٢٠٦]

سەرێک شەک (مەڕی دوو صاڵە) بە ١٧ مەجیدی [٢٠٧]

کۆدێک گەنم (١/٤ تەن) بە ٢٨- ٣٠ مەجیدی، تەنێک بە ١٢٠ مەجیدی

تەنێک جۆ بە هەشتا مەجیدی (١٤٤ روپیە).

تفەنگێکی تورکی بە هەشت پاوەند (١٢ لیرەی ئاڵتوون)

تفەنگی کورت بە پازدە لیرەی ئاڵتوون

فیشەکدانێک بە ١٠٠ فیشەکەوە بە ٥ — ١٠ مەجیدیە (حەڤدەو نیو)

باجی زەوی هەشت یەکە، باجی ناژەڵ هەر سەرێک ١٧ قرۆشە، باجی داهات ٥٪.

گوندی بریمان (پێدەچێت برایمان بێت.ن.ک) ٢٢ ماڵە، ٥٨ ولاخی جوتی هەیە، صاڵانە "١٤٥٠" قرۆش باجی داهات دەدەن.[٢٠٨]

(یەکێك لە نەندامەکانی تورکانی لە تورکیا "ی سەردەمی عەبدولحەمیددا . کەمال مەزهەر" دەڵێت: تاقە ڕێگەیەك تاقە ئامانجێك مابووەوە: کۆکردنەوەی پارە و خەرجکردنی بە سەفاهەت، بەڵام بۆ گەیشتن بەوە دەبوو ببی بە پیاوی کۆشك و دڵسۆزی خۆت بۆ دەوڵەت بەگوێ نەدانە باوك و برا و هاوڕێ و بیر و ویژدان و هەموو هەستێکی نیشتمانی و مرۆڤایەتی ساغ بکەیتەوە).[٢٠٩]

سەردەمی فەرمانڕەوایی دیکتاتۆرە ملهوڕەکان لە میژووی هەموو گەلاندا هاوشێوە و چوونیەکن، سی و پێنج ساڵی فەرمانڕەوایی بەعسییەکانی عێراق بەشی هەرەزۆری گەلانی عێراق و بەتایبەت گەلی عارەبیان بە شیعە و سوننەوە خەساند و بەرنامەی پەرستنی تاکە سەرۆك و شاسوار و پاڵەوانی نەتەوەییان وەك بەرنامەکەی ستالین و مستەفا کەمال پیادە دەکرد و پیرە پیاوی عەرەبی عێراق بۆ ئافەرێنێکی سەرۆکی فەرماندە جگەرگۆشەی خۆی کوشت و بەو دەستی خۆیناوی تاوانەوە بۆ سەلماندنی دڵسۆزی خۆی چووە بەرپێی صەدام حوسەین.

ئەوە بەرنامە کۆنەکەی خەساندنی پیاوان و زیندانیکردنی نافرەتانی سەردەمی سوڵتان و خەلیفە خوانەناسەکان بوو زیندوو کرابووەوە، ئەگینا ئەوەی گەلانی عێراق بۆ صەدامیان دەکرد بەتایبەتیش عەرەبی شیعە مەزهەب بۆ ئافەرێنێکی صەدام و نیشانەیەکی نازایەتی کە نەك نیشانەی نازایەتی بگرە نیشانەی شەرمەزاری بوو یا بۆ وەرگرتنی ماشینێکی بەرازیلی بێ پەروا خۆینی برا شیعە ئێرانییەکانی دەڕشت. تورکومانەکانی عێراق کە هەموو دەسەلاتدارێکی عێراق بە داگیرکاری هەرێمی موصڵ (کوردستانی باشوور) دەژمێرن کە ئەوان بە بەشێك لە نیشتمانی دایك ـ نیشتمانی تورکی دەزانن لە عەرەب خراپتر کەوتبوونە بەرپێی صەدام، چۆن هەر ئەوان و بەشێکی کوردیش لەو شەرمەزاریە میژوویە بێبەش نەبوون، کە صەدامی سەرۆکی فەرماندە و باوك گڵۆڵەی کەوتە لێڕی بە هەمان کوڵ و دڵ و سەرگەرمی و گوڕو تین و کەفوکوڵی دەروونییەوە رژانە سەر شەقامەکان پەیکەری بتەکەیان بەپێلاو دەکوتایەوە و کێ نازا بێت پاشەڵی پیسی خاوێن کاتەوە کە لە هەر شوێنێك خاوێن بکرێتەوە لەسەر ڕووپەرەکانی میژوو هەر بە ڕەشی و پڕخڵی دەمێنێتەوە و میژوو بەزەیی بە کەسدا نایەتەوە و هیچ تاوانێك بۆ هیچ ملهوڕێك ناشارێتەوە چ جای پیاوی خەساوو فەریکە پیاو و کاسەلیس و جامباز و هەلپەرست و کوڕی ڕۆژ. کورد لە پەراوێزدا دانانێم، فریشتە نین، مرۆڤن، چاکیش دەکەن و خراپیش، بەڵام هەرگیز لەو ڕووەوە لەگەڵ عەرەب و تورکوماندا بەراورد ناکرێن.

لە جەنگی ڕووسیا و عوسمانییەکانی ١٨٧٩ ـ ١٨٨٢ دا سوڵتان بەناوی شەڕی پیرۆز و پارێزگاریکردنی خاکی پیرۆزی موسڵمانان لە سوپای "کافران" شێخ عوبێدوڵڵای نەهری فریو دەدات و لەشکری کورد دەباتە پێشەوە، بەڵام دەبینێت (هەموو بنەماڵەیەك "خێزان دروستە. ن.ك" لە سنجاقی بایەزید ئەبوو دوو بەران و چەند هۆقە ڕۆن و دوو جوت گۆرەوی بە لەشکر بدەن یا لەبری ئەوە پارە بدەن جگە لەوەی سەربازەکانیش

بەسەر مالّەکاندا دابەش دەبوون، چونکە چەند مانگ بوو مووچەیان لە کاتی خۆیدا نەدەدرا، ئەوانیش دەکەوتنە دزی و راوورووت و چاویشیان لێدەپۆشرا. شێخ عوبەیدوللای کورد بۆی دەرکەوت ئەوە جەنگی پیرۆز و غەزا نییە، جەنگێکی چەپەڵ و چەوسانەوە و خۆبەستنی موسڵمانان و خواردنی سەروماڵیانە لە پێناو ئامانجێکی شێتانەدا جگە مالوێرانی و قوربانیدانی بێهودە خێرێکی تێدا نییە، گۆڕەپانی شەڕ چۆڵ دەکات و کوڕی کورد بە کوشت نادات، چەکە کۆنەکانیش فرێدەدەن و چەکی نوێ هەڵدەگرن).[٢١٠] سەرۆکی بەشی سەربازی قەفقاسیای لەشکرەکانی رووسیاش هەر لە بۆنەیەکی وەهادا نووسیوێتی: زۆربەی کورد هیچ جۆرە هەستێکی دوستایەتی و برایەتی بەرامبەر حکومەتی تورك نییە کە هیچ چاکەیەکیان لێنەدیون و هەر چاوەڕوانی خراپەیان لێدەکەن.[٢١١] مێجەر نۆئێل لە کوردەکانی باشوور دەپرسێت ئایا حکومەتی تورکیاتان خۆش دەوێت؟ پیرەمێردێك وتی وەها چاکترە بڵێین خۆشمان دەوێ.[٢١٢] دانیشتوانی گوندی "تەبلا"ش دەڵێن ئەو تورکە مەلعوونانە لەم دێیەدا نازادی و سەربەستییان لێ زەوتکردووین.[٢١٣]

دکتۆر کەمال مەزهەر لە "تێگەیشتنی راستییدا" دەڵێت نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە، خۆبێندن لەسەر شێوەی نوێ گەیشتە کوردستان، بەرلە یەکەمین جەنگی گێتی ژمارەی قوتابی "خوێندکار.ن.ك" بەجۆرە بوو:

عەقرە "ئاکرێ. ن.ك"	٣٠ سێ.
زاخۆ	٤٠ چل
عەمادیە "ئامێدی.ن.ك"	٤٥ چل و پێنج
رەواندز	هەر ٤٥ چلو پێنج
دهۆك	٥٠ پەنجا
کۆیە	١٢٥ سەدو بیست و پێنج
سلێمانی بە شاریاژێرەوە	١٤٠ سەدو چل
هەولێر	١٥٥ سەدو پەنجاو پێنج
سەلاحییە (؟)	١٥٠ سەدو پەنجا قوتابی (خوێندکار) لە فێرگەکانی میری (میریی.دا.ن.ك) دەیانخوێند.[٢١٤]

خواجەئەفەندی بۆ هاندانی لاوانی کورد بەنێر و مێوە بچنە بەر خوێندن و فێربوون دەیزانی چۆن کوردی دواکەوتەی روو لە ئاین بدوێنێت، هەستیارترین ژێی هەست و سۆزی دەبزواندن و دەیوت (لە رۆژی قیامەتدا "رۆژی زیندووبوونەوە. ن.ك" نەخوێندەوار بە کوێری دەسووڕێتەوە).

زمارەی دانیشتوانی شارنشینی سلیمانی لەمانگی گەلاوێژی١٩٢٤دا،دابەزیبووە ٧٠٠حەوت صەد کەس،بەڵام لەنۆفەمبەردا جاریکی دیکە گەیشتەوە ٢٠,٠٠٠هەزار.کۆی دانیشتوانی لیوای سلیمانی وقەزاکانی چەمچەماڵ،قەڵادزێ(پشدەر)وشاربازیر،دوواترجاریکی دیکە دابەشکران بۆ١٧ناحیەو کۆی

دانیشتوانەکەشی ساڵی ١٩٢٤، ١٨٩,٠٠٠هەزار کورد، ١,٥٥٠هەزارجوولەکە و٧٥عەرەب بووە .بروانە ف .مینورسکی،سەرچاوەی پیشوو ل .٦١٠

کوردستانی باشوور نێوان ١٩٢٨ـ ١٩٣١ ژمارەی دانیشتوانی ٨٠٠,٠٠٠ هەزار بوو، ٧٩ فێرگەی تێدا بوو، تەنها ٢٧ فێرگە بە زمانی کوردی بوون ئەوانی دیکە بە زمانی عەرەبی و چەند وانەیەکی بە تورکمانی بوو. ئەو ٢٧ فێرگە کوردییەش ١٦یان یەک پۆلی و ئەوانی تر سەرەتایی و ئامادەیین لە پاڵ دوو فێرگەی ناوەندی پڕ کەموکوڕی لە سلێمانی و هەولێر، لە هەموو باشووریشدا هەشت فێرگەی کچان هەبوو ئەویش هەر یەکێکیان وتنەوەی وانەکانی بە زمانی کوردی بوون ئەگینا کتێب و بەرنامەکانی عەرەبی بوون. هەمان ئەو صالاّنەش ئەلبان ٥٢٨، فەلەستین ٤٣٢ فێرگەی تێدا بوو[٢١٥] "بە زمانی زگماک. ن.ک".

دکتۆر کەمال لە رووی ناستی خوێندن و پەروەردەوە دەڵێت صالّی ١٩٤٠ ژمارەی خوێندکارانی قۆناغی ناوەندی لە عێراق ١٤,٠٠٠ چوارده هەزار خوێندکار بوو، سلێمانی تەنها ٣١٣ سێ سەدو سیازده خوێندکاری قۆناغی ناوەندی تێدا بوو، ١٨ هەژده ناوەندی کچانیش لە عێراق هەبوون، هێشتا لە هەولێر ناوەندی کچان نەکرابووەوە. سلێمانی هەتا ١٩٣٤ کتێبخانەی گشتی تێدا نەبوو، هەولێرییەکان بە پارەی خۆیان کتێبخانەیان دامەزراند. کتێبخانەی گشتی بەغداش تاکە کتێبێکی بە زمانی کوردی تێدا نەبوو لە کاتێکدا "١١٦" کتێبی فارسی و "٧٥٢" کتێبی بە زمانی تورکی تێدا بوو.

لە سییەکانەوە تا ناوەڕاستی چلەکانی سەدەی بیستەم تەنها (١٠٠) کتێبی کوردی چاپکران "ئەو ماوەیە بەلای کەمەوە دە صالّ پتر و سەرجەم لە صالّێکدا دە کتێب چاپکراوە، ئەوانیش جگە لە دیوانی شاعیران بەزۆری چیرۆکەکانی ئەمیر ئەرسەلان، لەیلا مەجنوون لەیل و (مەجنوون ـ قەیسی عامیری)، شیرین و فەرهاد،دز و قازی، حیکایەتی چل توتی، زادیج، مەولوودنامە، کتێبی ئەحمەدی... هتد. ن.ک". سلێمانی ١٩٣٦ ئەخۆشخانەیەکی "٣٤" قەرەوێلەیی و دوو پزیشک و دوو برین پێچی تێدا بوو، لە هەموو هەرێمی هەولێر "پزیشکێکی تێدا نەبوو.ن.ک" تەنها یەک برین پێچ هەبوو بەسەر ناوچەکاندا دەگەڕا. ١٢٪ی دانیشتوانی کەرکووک زمانی تورکمانیان بەکارەهێنا، ٢٨ فێرگەی تێدا بوو، سێ فێرگە بە کوردی دەیخوێند، جگە لەیەک دوویەک ئەویدی بە تورکی دەیانخوێند (ئەم وەزعە وادەکات کورد منالّ نەنێرنە بەر خوێندن و پێچەوانەی مافی کورد و زانستەکانی پەروەردە و فێرکردن فێری تورکمانی بکرێن کە بەرژەوەندی حکومەتیشی تێدا نییە، بەڵام (تەشجیعیان ئەکا بۆ ئەم زمانە و بڵاوبوونەوەی تا ضەربە(زەربە) لە کورد بدا، و تورکمان نامادە بکا بۆ ئەوەی زیاتر لە نێستە بەسەر کورددا زاڵ بن).[٢١٦]

سەرۆکوەزیرانی عێراق عەبدولموحسین سەعدوون ١٩٢٦/١/٢١ لە بەردەم شووڕای نوێنەراندا وتی (گەورەکانم ئەگەر حوقوقی هەموو عەناصیری عێراق نەدرێ مومکین نییە مەملەکەت بژی... ئەبێ حوقوقی کورد بدرێ و ئەبی مەئمووریان لە خۆیان بێ و ئەبێ زمانیان زمانێکی رەسمی بێ بۆیان، منالّیان لە

مەکتەبدا بە زمانی خۆیان دەرس بخوێنن..)[٢١٧] هەرچەند یەکێك لە بڕیارەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە ١٩٢٥/١٢/١٦ بڕیاریدا کە زمانی کوردی لە باشووری کوردستان زمانێکی فەرمی خوێندن و فێرکردن و پەیوەندییەکانی نێو دەزگا میریەکانە (حکومەتی عێراق بۆ جێبەجێکردنی .... هەتا ئێستا هەر لەسەر کاغەز ماوەتەوە)،[٢١٨] لەگەڵ ئەوەشدا کەش و هەوای خوێندن بە زمانی کوردی بەرەوپێشچوونی بەخۆوە بینی (لەناوچە کوردنشینەکاندا لە (٢٥) فێرگە (١٦)یان بە کوردی دەخوێنن، گاورەکانیش "عیسایی" لە (٥) فێرگەدا بە زمانی کلدانی، عەرەبی دەخوێنن، لە تێکڕای ژمارەی مامۆستایانی وانەبێژیش (٥٢) مامۆستا، (٤٤) مامۆستایان کورد بوون.

دیارە تورکمانەکان چوار فێرگەیان بۆ کراوەتەوە و یەك دوو وانەبێژ.[٢١٩] (نووسین بە زمانی کوردی هێشتا لە لیوای موصڵ بڵاونەبۆتەوە، تورکی و عەرەبی بەکاردەهێنن، لە لیوای هەولێر ورده ورده بڵاوبووەتەوە، لە بەغدا بە زمانی کوردی دوو جەریدە دەرئەچێ (دەرئەچن) و نێستاکە نەك بە دانی حوریەتی ئیستعمالی زمانی کوردی بەڵکو بۆ تەشویقاتی ئیستیعمالی ئەوەی پێویست بێ (بە) دڵسۆزی ئەکرێ).[٢٢٠]

بە مەعموری کە مەشهووری جیهان بو خاکی کوردستان[٢٢١]
هەمووی وێرانەیە نیستا لە زوڵم و وەحشەتی تورکان
لەبەر لاشەی بەنی نادەم چ مومکین هاتوچۆ کردن
لە نەعرەی برسیەتی قابیل نییە نینسان نەبێ حەیران[٢٢٢]
نە مجا دەڵێت:
کە نینسان نەفزەلی مەخلووقە هیچ فەرقی نییە نەمرۆ[٢٢٣]
لەگەڵ حەیوانی ناهیق هەردوو بوینە مەنکەلی گورگان[٢٢٤]
تەماشا نەهڵێ لادێ کەن هەمووبان بونە سڵقی روت
لەدەس یەغماگەری ژاندرمە و مەئموری بێ نیمان[٢٢٥]
بە زیندوو نیکتیفا نەکرا تەعەروز کرایە شەخس و پیر
نە شێخی نۆدێ مەحفوز، ما نەقەبری حاکمی بابان
هۆنەری نابینا، مەلا حەمدوون یەکەمین جەنگی گێتی وەها هاتۆتە بەر دیدەی خەیاڵی:
نەم رۆژە چ رۆژێکە کە دنیا شڵەژاوە * هەرکەس بە جەخارێ جگەری قیمە کراوە**
ژاندرمە نەسورێتەوە وەك واشەی برسی * بۆ لاشەیی میللەت بەفڕو فێڵی غەزاوە**
فەوتاوە لەبەر سوخرە کەرو قاتر و یابۆ * وشتر سەقەت و شەڵ بووە گا پشتی شکاوە[٢٢٦]**
پیرەمێردی فەیلەسوف و دانا (حاجی تۆفیق) ١٨٦٧ ـ ١٩٥٠ دەڵێت:
نیستەش لە کەڵلە قۆڵە دەکەن دوژمنی بێ نیمان
زگیان درا بە سوننییەوە تیغی بێ زمان
هەرچی رەئیسی کورد بوو بەسێدارە کرا
باقی بە مااڵی خواشەوە سوتان لە ناگرا
حەمدی "نەحمەد بەگی صاحیبقران" ١٨٧٨ ـ ١٩٣٦ بۆ کوردی باکوور دەگڕی:
درزی نەرزێ نییە نیسکێکی کوردی تیا نەبێ
سەگ نییە نە یغواردبێ گۆشتی ژێکی یا منان

ڕێککەوتنەکەی بەغدا

لە نێوان شێخ مەحمود و نوێنەری باڵا و شای عێراقدا

پەیمانەکەی صالّی ١٩٢٧ وەك لایەنی دووەم دەڵێت گرنگترین بەندی ئەوەیە شێخ مەحمودیش بڕیاری لەسەرداوەو هەردوولایەنیش مۆریانکردووە کە شێخ مەحمود:

- لە دەرەوەی سنووری عێراق دابنیشێت .

-"هەقی بەسەر سیاسەتەوە نەبێت".

- دەست لە کاروباری ناوخۆ وەرنەدات، ئەمەش وادەگەیەنێت بزوتنەوەکەی شێخ گەیشتۆتە قۆناغی هەرە کۆتایی ولە پراکتیکدا لەگەڵ دوژمنەکانیدا کێشەیان لەنێواندا نییە! ئەمەش لەراستیشدا وەك ئەوەیە سەردەمی شێخ بەسەرچوویێت و بوویێتە بەشێك لەرابوردوو.

رووناکبیران و نیشتمانپەروەرانی کورد بەتایبەتیشی لە سلێمانی کە هەندێکیان لە شۆڕش وحکومەتەکەی مەلیك مەحمود دوور بوون، کۆمیتەیەك ڕێکدەخەن بەنێوی هەینەی وەطەنییە. بەرنامەی گشتییان دوو هێڵی سەرەکیی بوو، سەربەخۆ بێ کاریگەریی شێخ کار بکەن و شۆڕشی چەکداریی بگۆڕن بە جۆرە خەباتێکی هێمن و دوور لە تووندوتیژی و شاربکەنە بنکەی چالاکیی،لە ڕێگەی بلاڤۆك، کۆبوونەوەی جەماوەر وخۆپیشاندان وبەرزکردنەوەی دروشمی ماف و داواکارییەکانی کوردی باشوور و پێشکەشکردنی بۆ جێبەجێکردنی مافە سەلێنراوەکانیان بەپێی بڕیارەکانی کۆمەڵەی گەلان و بەریتانیا و حکومەتی عێراق، پەیتا پەیتاش لەشێوەی نامەی داواکاریی، بیرهێنەرەوە، بڕووسکە و تەلگرافیان بۆ لایەنە پەیوەندیدارەکان یا هەر ئەندامێکی هاوپەیمانە سەرکەوتووەکان لە جەنگدا دەنارد. ئەو شێوە نوێیەی خەباتی کوردایەتی کە ولاتپارێزانی کورد لەو سەردەمەدا پیادەیان دەکرد، کاریگەرییەکانی لە تفەنگەکانی لەشکرەکەی شێخ مەحمود کەمتر نەبوو، ڕاپەڕینەرانیشی کەسانی ناسراوو بوێر و قسە لە روو بوون، هەندێکیشیان ناستی رووناکبیریان بەرزبوو، چەندو چوونی یاسایی و میژوویی لەگەڵ نوێنەری بالای بەریتانیا لە عێراق و سەرۆك وەزیراندا دەکرد و مافەکانی کوردیان بە دیالۆگی شارستانی و لۆجیك دەسەلماند. گرنگترین رووداوەکانی نێوان ١٩٢٧ - ١٩٣٠بریتیبوو لە:

- دوورخستنەوەی شێخ بۆ گوندی پیران - نێران.

- ڕاپەڕینە جەماوەرییەکەی بەردەرگای سەرای سلێمانی ١٩٣٠/٩/٦.

- پەیماننامەی نێوان حکوومەتی خاوەن شکۆی بەریتانیاوحکوومەتی عێراق .

- سەردانەکانی شا فەیسەڵ و سەرۆك وە زیران و وەزیرانی عێراق بۆ شارەکانی کەرکوك،هەولێر،سلێمانی،وتار و لێدوانەکانیان .

- دانیشتنەکانی پەرلەمانی عێراق و مشتوومڕی نوێنەرە بوێرەکانی کورد لەگەڵ سەرانی دەوڵەتدا کە

بەردەوام پێداگرتن و داکۆکیکردن بوو لەو مافانەی کۆمەڵەی گەلان بڕیاری لەسەر داوون و حکومەتی عێراق و نوێنەری باڵای بەریتانیاش لە عێراق سەلماندوویانە و لای خۆشیانەوە دووبارە بڕیاریان لەسەر داوە و کوردیان بە نامەی فەرمی ناگادارکردووە نوێنەری خۆیان بنێرنە بەغدا بۆ دانانی ڕێوشوێنی پێویست بۆ دامەزراندنی حکومەتی کوردستان. بەڵام سات و سەودای نێودەوڵەتان و فڕوفێڵی ئینگلیزو تورك و چەواشەکردنی گەلی کورد هەر هەموو مافەکان هاتنە سەر خۆیندن بە زمانی کوردی و بەڕێوەبەر و فەرمانبەرانی "ناوچە کوردنشینەکان" هەموویان کورد بن. ئەوەش وەك گوێز بە گوومەزدا هەڵدەیت خۆینەگرت و بوو بە خۆیندنی قۆناغی سەرەتایی لە سلێمانی بە کوردی بێت و فەرمانبەرانی ئەو ناوچانەش کە زۆرینەی دانیشتوانی کوردن، بەشی بەڕێوەبردنی ئەرکەکانیان زمانی کوردی بزانن و مەرج نییە لە ڕەگەزی کورد بن، جگە لەوەش پێویستە کورد دڵسۆزی وڵات و شای عێراق بێت. (٢٢٧)

ئەو کۆمەڵە سەرچاوەیەی ڕووناکی دەخەنە سەر ئەو سەردەمەی باشووری کوردستان وەك بەرهەمەکانی ئەحمەد خواجا، ئەحمەد تەقی، ئەدمۆنس، نۆئێل، شێخ لەتیفی کوڕی شێخ... هتد. جگە لە بەرهەمەکانی ئەمین زەکی، دکتۆر کەمال مەزهەر، عەبدولڕەقیب یوسف، زانیاریی گرنگ وبەنرخمان دەخەنە بەردەست، بەڵام لە ڕووی زمانی ژمارە و دۆکۆمێنتی سەلێنەڕەوە لاوازن. خۆشبەختانە ئەمین زەکی لە ڕووداوەکاندا ژیاوە و وەك سەردەمێك وەزیر و سەردەمێك پەرلەمانتار لە نیزیکەوە ناگاداری ڕووداوەکان بووە و کاریان تێکردووە و جێگە دەستیشی بەسەریانەوە زۆر لەبەرچاوە. دکتۆر کەمالیش بە لێکۆڵینەوە و پشکنینی کتێبخانەکانی ئەورووپا و دۆکۆمێنتە نازادکراوەکانی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا و پەیمانگا زانستیی و ئەکادیمییەکانی سۆفێتی جاراندا کەلێن و کەلەبەری قووڵ و تاریکی بۆ ڕوونا کردوینەتەوە. ئەوشیروان مستەفاش کارێکی چاکی کردووە، بەو دەستەلاتەی هەیەتی و ئەو دەزگا و هاوکارانەی لەبەردەستیدان و دیارە ئەرشیفێکی دەوڵەمەندیشی هەیە لە دۆکۆمێنتی دانسقە کە بەردەست هەموو کەسێك ناکەون، زۆر لایەنی "شاردراوە" کە شاردراوە نەبوون بەڵکو کەمتەرخەمیی ڕووناکبیران و تۆێژەرەوەکانمانە دەستیان نەگەیشتووەتە "ڕۆژنامەکانی" ژیان و ژیانەوە و ژین کە هەر لە سلێمانی چاپ و بڵاودەکرانەوە و مالە خۆیندەوارێك لەوشارەدا نییە ژمارەکانی نەبوبێت، جا ماون یا لەنێوچوون ئەوە باسێکی دیکەیە، بەڵام لە کتێبخانەی گشتیی سلێمانی هەرهەموو ژمارەکانی هەتا بەر لە ڕاپەڕینە مەزنەکەی بەهاری ١٩٩١یش هەرمابوون.

فەرەج نەحمەدی خالۆم،ناسراو بە مامۆستا فەرەج بابان لەکەسایەتییە ناسراوەکانی سلیمانییە، زۆربەی ژمارەکانی هەبوون، لەگەڵ کتێبخانەکەیدا ١٩٩٣ پێشکەشی کرد بە جەلال تالەبانی. ئەوشیروان موستەفا لەو لایەنەشەوە لەکتێبی(کوردستانی عێراق، سەردەمی قەڵەم و موراجەعات ١٩٢٧ ـ ١٩٣٠)کەلێنێکی دیکەشی لە میژووە پڕ کۆن و کەلێنەکەمان پڕکردۆتەوە، هەرچەند شەقڵی جۆرێك سەرپێی و پەلەپەلی پێوە

دیارەو وەك بەرهەمەكانی دیكەی لەناوەرۆكدا زەنگین و لەشێوەدا(دارشتن،زمانەوانیی،رێنووس) هەژارن، بریا بایەخی بەولایەنەش بدایە.پێویستە ئەوەش بڵێین كەكورد لە بواری پاراستن و تۆمارکردن و بایەخدان بە رابوردوو كەلەپووری نەتەوایەتیی و ئاوڕدانەوە لە شوێنەواری دێرینەكاندا لە ڕیزی پێشەوەی نەتەوە دواكەوتە و دەستكورتەكانی سەرزەمینە، هەرهەوڵێك لەهەر بوارێكدا بدرێت جێگەی ڕێزلێنانە، با كەموكورتییەكیشی هەبێت "كورە شوان كە دەچێتە زەماوەند، هەر كلاوی نەدرابێت". بە بۆچوونی كورتبینی خۆم هاوەنگی عەبدولڕەقیب یوسفیش نیم كە لەوباوەڕەدایە زمانی لێكۆڵینەوەی نەكادیی مێژوو، كەلەپوور، مەرج نییە زمانی وێژە و دەربڕینی هونەری بێت. مێژووی مرۆڤایەتی هەر كوشتار و خوێنڕشتن و كاولكاری و كۆت و پێوەندی زۆرداران نییە لە گەردن و پێی گەلانی زەبوونداا. دەشێت ڕووداوەكانی جەنگ بە نووكی شمشێر و ڕم و خوێن بنووسرێتەوە، بەڵام مێژوو هەرنەوەندە نییە، بەشدارەكانی، پاڵەوانەكانی، سەركەوتوو و ژێركەوتووەكان دەروونیان پڕە لە هەست و سۆز، خۆشەویستی و ڕق، پاكی و پەیمان، ناپاكی و بێنەمەكی، هەستی زاڵبوون و سەركەوتن، هەستی دۆڕان و ژێركەوتن، هەستێكیش لە نێوان ئەو دوو هەستەدا ناماڵمی نە سەركەوتن و نە ژێركەوتنە! پێدەچێت خوێنەری زیتەڵە بڵێت ئەوە چ هەستێكە؟ صاڵی ١٩٨٦ صەدام حسێن لە ژێر پاڵەپەستۆی توێژەكانی گەلانی عێراقدا بڕیاریدا مامۆستایانی خوێندنگاكانیش هەر لە قۆناغی سەرەتاییەوە هەتا زانكۆكان چەك هەڵبگرن و هاوبەشیی قادسیەی صەدام بكەن. ٩٠٪ی مامۆستایان سەربازییان نەكردبوو، بۆ ئێمەی مامۆستایانی وانەبێژ زۆر دژوار بوو، بەو دیسپلینە سەختە ڕانەهاتبوون، زۆر جار دەكەوتینە سنووری سەربێچیكردن و سزادانەوە، هەندێك لە ئەفسەران زۆر دڵ ڕەق و هەندێكیشیان لە ئێمە پتر بێزاربوون،چاوپۆشییان دەكرد. سەرەتای بەهار بوو لە سلێمانییەوە بۆكەركووك و لەێشەوە بردیانین، بەڵام نازانین بۆ كوێ... لەبەردەم سەربازگەی ساردار دابەزین و دوای چەند سەعاتێك چاوەڕوانی برسی و تینوو سواری پێنج شەش لۆری زیلیان كردین كە بۆ ناوەوە ڕووە و باكووری خۆرئاوا، لەگەڵ چەند برادەرێك خۆمان خزاندە لۆرییەكەوە نەماندەزانی دوو ئێستری بارکردووە. خوا هەڵناگرێت هەستیان بەنامۆیی ئێمەكرد ... لە گوندی قزلەر دابەزین و ماڵئاواییمان لە ئێستەرەكان كرد، ئەوان بۆ دوورتر دەچوون. ئێمە بە هەمووماڵ ٤٠ــ ٥٠ مامۆستا دەبووین، هەموو یەكترمان دەناسی، هەمووی كوردی پاك و بێگەرد و دوژمن نەناس، خانووی پێشمەرگەكان تێكدرابوون، لێرەولەوێ تەنەكەی بەتاڵی ڕۆن و نەوت و بەنزینمان دەبینی كرابوون بە ئینجانە و هێشتا گوڵە زەردە پایزەكانی "هەتا پایز وشك نابن" وەك نەوەی نەوەندە ناوی دەستی پێشمەرگەیان خواردبێتەوە، كوردی پاك و دۆستی شۆڕش و پێشمەرگە بناسن و بڵێن گەلۆ "مزگەوت ڕووخاوە میحرابی ماوە". سەربازە عەرەبەكان تەنووریان گەرم بوو، پەیتا پەیتا كولێرەی جوانیان دەبەشییەوە، لە دوێنێ عەسرەوە هیچمان نەخواردبوو، وەك هار بەربوونە كولێرە بازاری پێخۆری ناوێت، هەرچۆنێك بوو چایەكیشمان كرد بە سەرداو هەر دووان و سیان لەپەنا بەردێكدا شانمان لێدادا، بەوەی چاكبوو وەك جێگە

خەو، نوێن و پێخەف نەبوو، دیسپلینیش نەبوو، بەڵکو هەروەکو پێشمەرگایەتیی دیسپلینێکی سادە پیادە دەکرا یا نەدەکرا. چوار هاوڕێی زۆر دۆست و نێزیك بگرە هەتا ناستی خزمایەتی سەرمان پێکەوە نابوو، لەو ئاگرەمان دەروانی لە دەڤەری لای پیرەمەگروونەوە دەگڕا، لە سەربازێکی عەرەبمان پرسی ئەو ئاگرە چییە؟ بە چرپە وەڵامیدایەوە (کاکات!)[٢٢٨] ئەوان سەرگەرمی باس‌و خواس بوون... مامۆستا شێخ سەلام، کەریم صالح شەریف،عوسمان سەعید (عوسمانی مام سەعید) لە پرێکدا وتیان ئەوە بۆ دەنگت نییە،چۆنی تێدەگەیت؟ وتم براینە ئەوە پاشماوەی ئەو پێشمەرگانەن ماونەتەوە و چەند گرووپێکی بچووکن لە دەوروبەری چیای پیرەمەگروون، دژڵی جافەتی و دەوروبەری سەرگەڵو و بەرگەڵوو، ئەوانە هەرە پێشمەرگە گیان لەسەر دەستەکانی کوردن، دەشێت لەم بارودۆخە سەختەی ئەمڕۆدا توانای رووبەڕووبوونەوەی دوژمنیان نەبێت، بەڵام بوونی خۆیان دەسەلێنن، کوانووی کوردایەتی پشکۆی لێدەبڕێت، بەڵام هەرگیز بێ ژیلەمۆ نەبووە. ئەوان گڕ وگڵپەی تەنوورەکەی نێرە "ئەك ئێمە" دەبینن، ئێمەش گڕی ئاگرەکەی ئەوان دەبینین، پێدەچێت پلانێك بێت ئەم هێزەی قزلەر بۆیان دابەزن، ئەوانیش لە شوێنی گونجاودا بۆسەیان ناوەتەوە، خۆ نازانن زۆربەی هێزەکە کوردی دڵسۆز و پشتیوانی شۆڕش و پێشمەرگەن و چەندین صالە مەردانە لە سەنگەری پۆلەکانیدا بە چەکی پێنووس و دەباشیرەوە دەجەنگن و سەریان بۆ دوژمن نەوێنەکردووە.. دەبێتە تەقە و پێکدادان، کێشەکە بۆ ئێمە برایان لەوەدایە دەستت ناچێتە گیانی پێشمەرگە، بەڵام کە ژیانت دەکەوێتە مەترسی مەرگەوە، بگرە مەرگ یەخەت دەگرێت یاساکانی خۆشەویستیی ژیان و مانەوە ناچارت دەکەن دەست لەو تفەنگانەی بەرامبەرت بکەیتەوە جا هەر کەسانێك بن، چونکە مەودای چەندوچوون و یەکترناسینەوە هەلگیراوە، دەشێت تۆیەکی سەربازی میری هاوار بکەیت گەلۆ دەست بپارێزن کوردین، دۆستین ـ هەر دەموودەست لێپرسراوانی هەوالگری ـ ئەندامانی گرووپی مەرگ ساردت دەکەنەوە... ئەمە کێشەیەکی راستەقینەیە و تێڕامانێکی قوڵ دەخوازێت بەرلەوەی بقەومێت کە هیوادارم نەقەومێت، کاردانەوەی بۆچوونەکەم لەسەر هاوڕێکانم جۆراوجۆر بوو، بەڵام دڵنیام هیچ یەکێکمان نەگەیشتە بڕیارێك ئەگەر قەوما چی بکات، چونکە زۆر ستەمە لە هەڵوێستێکی وەها یەکتر نەخوێندنەوەدا بڕیاری دروست بدەیت، هەر بڕیارێك بدەیت هەڵەیە، نادروستە ئەگەر بەتاوانیش لەسەرت نەنووسرێت، ئەوە ئەو هەستە مرۆڤ دۆستانەیە کە دەڵێم لە نێوان سەرکەوتن و ژێرکەوتندا ناخوازیت لایەنێك بێت، نە سەرکەوتوو نە ژێرکەوتوو کە لەو نموونەیەی هێنامەوە کورد خوێنی کورد دەڕێژێت و بە هەموو پێوانەیەك بۆ دوژمن بردنەوە یا دۆڕانە، بەڵام بۆ کورد هەر دۆڕان و قوربوونەوەی برینەکانە. مەبەستەکەم لە گێڕانەوەی ئەم رووداوە ئەوەیە زمانی وشك و زبری مێژوو ئە و هەستانە دەرنابڕێت، زمانی وێژە و هونەری دەربڕینی هەست و نەستی پێدەوێت، خۆزمانی زانستەکانی ماتماتیك و فیزیك و کیمیا نییە، دوور لە هەست و سۆز، کۆمەڵێك ژمارە و هێما وهاوکێشەی وشك و بێگیانن.

ماسی لە گەرووی نەهەنگدا

نـەو ئاوردانەوەیـەی دەوڵـەتی عێـراق لـە لایەنـەکانی خوێنـدەواریی،زمانی کـوردی ودامەزرانـدنی فەرمانبەرانی کورد زۆری نەخایاند و گەڕانەوە سەر تەسـککردنەوەی ئـەو بوارانـە و دروسـتکردنی کۆسـپ و تەگەرە لەبەردەم بڵاوبوونەوەی خوێندن و پەروەردە لە فێرگەکاندا بەزمانی کـوردی و بـەڕێوەبردنی ناوچـەکە بە هۆی فەرمانبەرانی کوردەوە. هەڵسـەنگاندنە وردو زانستییەکانی ئەمین زەکی بەگ، نوێنەرێکی سلێمانی لە پەرلەماندا بەڵگەی سەلێنەرن (مەغدوریەتی فەرمی کورد لە مەنطیقـەی موصـلاّ هـەر مـەحوی زمـانی کوردی نییە لە تەدریساتدا بـەڵکو هـەروەکو لیـوای کـەرکووک لەگـەڵ جیهـەتی تریـشـەوە وەک تـەوظیـف و تەمثیلی فەرمی کورد لە مەجلیسی مەبعوثاتا وە حەقیقەتەن ئەبینین کە لەم پێنج قەضـای شـیمالیەدا لـە ٦٦٪ی مەئمورەکانی کوردنین..)[٢٢٩] هەروەها دەڵێت: (کاغەزی مودیری مەعاریفی مەنطیقەی موصل کە بە تەئریخی ٩٣٠/١١/٢ ژمارە ٣٥١/١ بۆ مودیری مەعاریفی عامی نوسیوە بە ئاشکرا پێی لـێ ئـەنێ لـە مەنطیقەی موصلدا مەکتەبێکی تیا نییە بە کوردی دەرس بخوێنن.. ئەگەر تەماشای مادەی ٩ی خوطبـەی وەزیری موستەعمەرات بکەین ئەبینین ١٣ مەکتەبی کوردی تیـا بـاس کـراوە.. خـۆم بیلنـەفس لـە صـالّی ١٩٢٧دا "١٥" مەکتەبی کوردیم لە مەنطیقەی موصلدا دیوە.).[٢٣٠] لە خـالێکی دیکـەدا بـۆ نیـشاندانی حکومەتی عێراق کە بـە چـاوێك تەماشـای نەتـەوەکان ناکـات و مافـەکانی کـورد پیـشێل دەکـات دەڵێت (حکومەت لە مسئەلەی تەوظیفدا بەرامبەر ئەقوامی عیراقی عەدالەت و موساوات ریعایەت ناکا. ئەگـەر تەماشای وەثائیقی رەسمیە بکەین ئەبینین نیسبەتی موەظەفین لـە لیـوای کـەرکوك بـۆ کـورد ٢٤,٥٪، بـو تورکمان ٥٦,٥٪، بۆ عـەرەب و عـەناصری تر ١٩٪یە وەلحال بەپێی ئەو ئیحصایە کە لیوای کەرکوك بەپێی ئارەزوی خۆی تەنظیمی کردوە نیسبەتی نفوس لەم لیوایەدا وەکو خوارەوەیە:

کورد ٥١٪

تورکمان ٢١,٥٪

عـەرەب ٢٥٪

ئەقوامی سائیرە "جگە لەوان. ن.ك" ٧٥٪)[٢٣١] "کۆی نـەو رێژانـە دەکاتـە "١٠٥" پێدەچێت هەڵـەی چاپ بێت یا رێـژەی کلد و ئاشـوور و جوولەکـە ٢,٥٪ بێـت .ن.ك" هـەروەها لـە پۆسـتەکانی بەڕێوەبـەرە گشتییـەکاندا پۆستێك بەر کورد نەکەوتووە (لە دەوڵەتی عێراقدا بیست بەڕێوەبەرایەتی گشتی دامـەزرابوون بەڕێوەبەرەکانیان عـەرەب و تورك بوون.. تەنیا یەك دانە کوردی تیا نەبوو).[٢٣٢]

ئەمین زەکی بەگ ئەنجامی خۆماندوکردن و پـشکنین و بەدواداچـووندا لـە ٢٠/ك٢/١٩٣٠و ك١/١٩٣٥دا ئەم راستیانەش دەخاتە بەرچاوی شافەیسـەڵ و نوێنـەری بـاڵای ئینگلیـز لـە عێـراق لـە شـێوەی خـشتەیەکدا رێژەی فەرمانبەرانی کورد بەراورد دەکات بەرێژەی تورکمان و عـەرەب و کلد و ئاشور و جوولەکەوە پێکـەوە

له چاو دانیشتوانی کەرکووکدا له ساڵی ١٩٢٦ و ١٩٣٠دا:

وەزارەت	فەرمانبەران ١٩٢٦			فەرمانبەران ١٩٣٠		
	کورد	غەیری کورد	هەمووی	کورد	غەیری کورد	هەمووی
مالیە و داخلیە	٤٣	٤١	٥٧	٤٤	٧٢	٧١
عەدلیە	١٠	٠٣	١٣	٠٩	٠٧	١٦
وەزارەتەکانی تر	٣٨	١٧	٥٥	١١	٤٠	٥١ [٢٣٣]

ڕێژەی فەرمانبەرانی کورد و (ناکورد ـ بێگانە) لە چاو ڕێژەی کورددا لە ناوچەکانی کوردستانی باشووردا:

لیوا	نیسبەتی سەدانی کورد		نیسبەتی موظەفینی نێستا		نیسبەتی عادیلە بە گوێرەی نفوس	
	کورد	غەیری کورد	کورد	غەیری کورد		
سلێمانی	٩٩	٦٤	٣٤	٩٩	٠١	[٢٣٤]
کەرکوک	٥١	٢٤	٧٦	٥١	٤٩	
هەولێر	٧٩	٦٠	٤٠	٧٩	٢١	
موصل(زاخۆ،دهۆک،عەمادیە،عەقرە،زێبار.[٢٣٥]			٣٤	٦٦	٧٠	٣٠

پۆستی بالۆێز و دیپلۆماسی و پەیوەندییەکانی دەرەوەی حکومەت، کەموزۆر کورد نەخوێنراباووەوە (هیچ فەرمانبەرێکی دیپلۆماسی کورد لە دەرەوە نییە).[٢٣٦]

بەپێی ڕاپۆرتێکی کۆمەڵەی گەلان ژمارەی کورد لە چاو عێراقدا ١٨٪یە و دەبێت لە ٨٨ نوێنەری پەرلەمان، کوردی عێراق ١٦ نوێنەری هەبێت، بەڵام بە نیوە کوردەکانیشەوە (وەک وەزیری موستەعمەرات ناوی ناون) لە ١١ نوێنەر تێناپەڕێت.[٢٣٧] جگە لەوەی (٢٥٠٠٠) کوردیش لە بەغداد دەژین و ڕێژەی ١٠٪ی ژمارەی دانیشتوانی شارەکە پێکدەهێنن و (ژمارەیەکی زۆر کوردی ڕەسەن لەسەر بنچینەی ئاینزای سوننە و شیعە بە عەرەب نوسراون)[٢٣٨] لە هێزە چەکدارەکانی عێراقشدا، سوپا، پۆلیس، پۆلیسی نهێنی، ڕێژەی کورد لە هێزەکانی (پۆلیس ٢٤٪ و سوپا ١٤٪ بوو)[٢٣٩] بەڕێوەبەرایەتی هێڵەکانی شەمەندەفەریش ٢٣٪ی کوردبوو وەک کۆڵهەڵگر و پاسەوان دامەزرابوون و بە فەرمانبەر ناژمێردرێن.[٢٤٠]

بەهۆی داگیرکردنی ولاتی نێوان دوو ڕووبارەکە ـ میسۆپۆتامیا ـ عێراق سەدان ساڵ لە لایەن تورکە عوسمانییەکانەوە زمانی تورکیشیان بەسەر دانیشتواندا سەپاند بوو بەتایبەتیش کە زمانی والیەکانی بەغدا و موصل و شارەزوور و بەصرە بوو، لێپرسراوان و فەرمانبەران و بازرگانان و نەهلی بازاڕ و کڕین و فرۆشتنیش ناچار بوون بەو زمانە بێگانەیە بدوێن، ئەمەش وەک دیاردەیەکی نامۆ یەکێکی وەک ئەفسەری بەریتانیا مێجەرسۆن بە هەڵەدا دەبات و ژمارەیەکی چاک لەو کوردانەی بە تورکی دووان لەسەر ڕەگەزی تورکمان تۆماری کردوون و بەجۆرە سەرژمێری دانیشتوانی کەرکوک دەکات و (عەینەن "دەق.ن.ک"

لەلاپەرە ١٥، ١٦ کتێبەکەیدا نەڵێ: تورکمان ١٣٠٠٠، کورد ٥٠٠٠، مەسیحی ٥٧٠٠، جوولەکە ١٠٠٠، لە ئالتوون کۆپریش "پردێ" ٢٠٠٠ تورکمان و ١٠٠٠ کورد هەیە) [٢٤١] جگە لەو هۆیانەی سەرەوە ئەمین زەکی دیکەش دەستنیشان دەکات کە ئاسانکاریی حکومەت بۆ زمانی تورکی نابێت لەسەر حسابی زمانی کورد بێت (زۆرم پێ ناخۆشە بڵێم ئیهمالی حکومەتی چەند صاڵێك لەمەوبەر بۆتە یاریدەدەر بۆ پەل بڵاوکردنەوەی ئەو زمانە بەسەر هەموو ئەموری حکومەتی هەموو لیواکەدا وە بە ئیدارەی مەکتەبەکان و مەحاکیمەوە بۆتە لیوایەکی تورکی تەواو. وەلحاڵ ئەبینین وەضعیەتی قەومی "ئەنتوگرافی" کورد ٥١٪، تورکمان ٢١٪، عەرەب و غەیرە موسلیم ٨٪. لە ٢٤ مەکتەبیش ٣ بە کوردیە، مەئمورانیش ٥٦٪ تورکمان، ٢٤٪ کورد، ٢٪ عەرەب و غەیرە ئیسلام). [٢٤٢]

ئەمین زەکی بەگ پەرلەمانتارێکی ژیر و لێهاتوو بوو، پێشینەی زۆر هەبوو لە کاروباری دەوڵەتدا و لە دەوڵەتی عوسمانیشدا چەندین پۆستی گرنگی وەرگرتووە، سەرژمێرییەکەی "خەملاندن"ەکەی مێجەر سۆن بە بەڵگە پووچەڵ دەکاتەوە و دەڵێت: (دەلیلی بەقوەتی ئەمەش ئەو مەعلوماتەیە لە مەئمورێکی گەورەی کەرکوکم وەرگرتووە، وتی بە گوێرەی ئیحصائی بەلەدیە نفوسی شاری کەرکوك ئەمساڵ ١٩٣٥ گەیشتۆتە ٣٥,٠٠٠ هەزار، لەمە ٢٢٠٠٠ هەزار کورد، ٧٠٠٠ تورکمان، ١٠٠٠ هەزار جولەکە. گەرەکەکانی کەرکوك، ئیمام قاسم، ئاخی حوسین، بلاق، ئاوچی، پیریادی هەموو کوردن لەگەڵ بەشی زۆری گەرەکەکانی چەقورە(کورد بە گەرەکی قزریە ناوی دەبات. ن .ك)، مەسك، چای هەر کوردن). [٢٤٣] کەچی بەو حاڵەشەوە چ نامرۆییەك بەرامبەر سادەترین مافە رووناکبیرییەکانی کورد کراوە لە لایەن دەستەلاتدارانی بەریتانیا و عێراقەوە، هەر بۆ نموونە (ئەو مەکتەبانەی لە شاری کەرکوك مەوجودن ژمارەیان ئەگاتە (١٠) مەکتەب، شەشیان بۆ تورکمان و دوانیان بۆ گاور و دوانەکەی تریان بۆ جولەکە، بەڵام نصیبی ئەکسەریەت یەعنی کورد لەم مەکتەبانە غەیری صفر هیچی تر نییە). [٢٤٤] ئەمین زەکی خۆی ئاسا، هەر بە زمانی ژمارە و بەڵگەی سەلیمنەر بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ هەردوو دەستەلاتەکەی حکومەتی عێراق و نوێنەری بالای بەریتانیا دەهێنێتە گیرو گازو دادگاییکردن، چۆن لە هەموو رووبەکی شارستانییەوە گەلی کورد پشتگوێ دەخەن و لەگەڵ هەموو ناوچەکانی دیکەی عێراقدا بەگشتی خراوە تە دوای دواوە و چەند بەڵگەیەکی بەهێز بە رووی حکومەتدا دەدات. لایەنی داهاتی نابووری لیواکانی عێراق صاڵی ١٩٣٠ و چەند لەو داهاتەی هەر لیوایەك بۆ خۆیندن و پەروەردە کردن خەرج دەکرێت:

لیواکان "پارێزگاکان"	ئەو ڕێژەیەی لە داهاتەکەی بۆ خوێندن تەرخانکراوە
سلێمانی	١٪
هەولێر	٥,٢٪
بەغدا	٣٨٪

موصل	٪٨,٢
کەربەلا	٪١٨
بەصرە	٪٢١
کەرکوك	٪٢١
دیوانیە	٪٢,٥ [٢٤٥]

تکایە سەرنجێك لە جیاوازی نەو رێژانەی سەرەوە بدەن لە نێوان سلێمانی و کەرکووکدا، کە ناشکرا دەریدەخات بۆ بلاوکردنەوەی زمانی تورکی و زالکردنی بەسەر زمانی کورددا بەلکو بیربردنەوەشی تا چ رادەیەك لایەنگیری تورکمان کراوە. لەکردنەوەی قوتابخانەشدا بەشی کورد باشتر نەبوو، ئەمین زەکی نەوەشی وەك هێلکەی پاککراو خستۆتە بەردەم دۆست و ناحەز، ژمارەی قوتابخانەکانی هەر لیوایەکی لەچاو ژمارەی دانیشتواندا بەجۆرە پۆلێن کردووە، کە چەند هەزار کەس یەك خوێندنگای بەردەکەوێت:

سلێمانی بۆ کوللی ٤٨٠٠٠ کەس مەکتەبێك
دیوانیە بۆ کوللی ٢٥٠٠٠ کەس مەکتەبێك
حللە بۆ کوللی ٢٩٠٠٠ کەس مەکتەبێك
عەمارە بۆ کوللی ٢٥٠٠٠ کەس مەکتەبێك
مونتەفیك و دلێم بۆ کوللی ١٧٤٠٠ کەس مەکتەبێك
هەولێر بۆ کوللی ١٥٣٠٠ کەس مەکتەبێك
موصل بۆ کوللی ٠٤٢٥٠ کەس مەکتەبێك
دیالە بۆ کوللی ٥٠٠٠ کەس مەکتەبێك [٢٤٦]

بەصرە و کەرکوك بۆ کوللی ١٤٠٠ کەس مەکتەبێك مەوجودە. لەو خوێندکارانەی بۆ تەواوکردنی خوێندن نێردرانە دەرەوەی عێراق ژمارەیان (١٢٠) خوێندکار بوو تەنیا دوو کوردی تێدا بوو.[٢٤٧]

لێرەشدا با لە شارەکانی دیکە بگەڕێین، هەر سەرنجێکی خێرا لە هەولێر و کەرکووك بدەین کە بەشێك لە دانیشتوانی بە تورکی دەدوان چ جیاوازییەکی فراوانی لەگەڵ سلێمانیدا هەیە بۆ پیادەکردنی نەو بەرنامە چەپەڵەی لە هەولێر و کەرکوك پشتیوانی زمانی تورکی بکەن و لە سلێمانیش گەشە نەکات و لەبیر دانیشتوانی ببەنەوە. بێهیوایی کورد لە پەیمان و بەڵێنەکانی کۆمەڵەی گەلان و بەریتانیا و عێراق لکاندنی کوردستانی باشوور بە دەوڵەتی عێراق و بالادەستی عەرەب و تورك، نیشتمان پەروەرانی کورد و دەمراستەکانیان خۆیان بە هاوڵاتی عێراق نەدەزانی و وەك گەلی کوردی کوردستانی باشوور و نێستا دانیشتووی عێراق خۆیان دەناساند. ناشکرابوونی نیاز و بەرنامەی بەریتانیا و عێراق کوردی باشووری لە زاخۆوە بۆ خانەقین هەژاند، بەریتانیا لە سوریاوە فەیصەڵ دەهێنێت و دەیکاتە شای عێراق و کوردستانی

باشووریشی پێوه دەلکێنێت و دەبنە دەوڵەت و سەردەستی کورد و ئەو هەموو خەبات و قوربانیدانەی کوردیش گوڵێك ناگرێت.

لێپرسراوانی بەریتانیاو عێراق بۆ هێورکردنەوەی کورد بە شارەکانی کوردستاندا دەگەڕێن و داوایان لێدەکردن دڵسۆزی وڵات و شا فەیسەڵ بن و بە فیتی ئاژاوەگێڕان نەخەڵەتێن، کورد هەموو مافێکی پارێزراوە و رێزی لێدەگیرێت (بەریتانیا و عێراق بڕیاریانداوە مەسەلەکان لە کورتی بڕنەوە و داواکارییەکانی کورد فەرامۆش بکەن، چونکە جێبەجی کردنیان مەحاڵە)[٢٤٨] کوردیش پتر سوور دەبوو لەسەر مافەکانی کە کۆمەڵەی گەلان سەلماندوویەتی و بەریتانیاو عێراقیش بڕیاریان لەسەر داوە[٢٤٩]....

لە وەڵامدا بە کوردیان دەوت ئێوە ئەو بڕیارانەتان بە خەیاڵی خۆتان لێکداوەتەوە و چیتر ئەو بانگەشەیە مەکەن، ئەوەی بڕیار درواوە جێبەجێکراون و بەردەوامیشین. عێراق دڵنیابوو دەتوانێت هەوڵەکانی کورد پووچەڵ بکاتەوە، چونکە کۆمەڵەی گەلان هەر بڕیارێکی لەبارەی کوردەوە دەرکردبوو، راستەوخۆ بەرەو رووی نوێنەری باڵای بەریتانیای دەکرد لە عێراق، سەرنج و بۆچوونی خۆی دەربڕێت، هەموو ئەو داواکاری و بڕووسکە و تەلگرافانەش سەرانی کورد دەیانناردن هەرهەمووی لە رێگەی نوێنەری باڵاوە رەوانە دەکران و دژی خواستەکانی کورد تێبینی لەسەر دەنووسین ئەجا دەینارد و بۆ کپکردنی دەنگی ناڕەزایی هەموو رێگەیەکیان تاقی دەکردەوە و بەریتانیا خۆیکردە چاوساغ و دەمڕاست و چاودێری کوردیش وەك عەرەبی عێراق و کورد لە نەتەوەیەکی خاوەن نیشتمانەوە بوو بە کەمینە، دەنگی ئازادیخوازان و وڵاتپارێزانیشی بە دەنگی هەموو کورد نەدەزانی، نەیارێی چەند سەرۆك هۆزێکی بادینان بوو بوون بە بەڵگە، جگە لەوانەش کورد لە توانایدا نییە و کادیری بەڕێوەبردنی نۆتۆنۆمی یا حکومەتی سەربەخۆی نییە هەرچەند پەیمانێکی نێودەوڵەتی لە ئارادا نییە جۆرێك لەو سەربەخۆییەی بۆ کورد تێدا بێت جگە لە مافی بەکارهێنانی زمانی کوردی و بۆ پەرەپێدانی برایەتی عەرەب و کوردیش فەرمانبەرانی کورد کە عەرەبی بزانن لە ناوەڕاست و خواروی عێراق دادەمەزرێنین (ئەمەش زۆر باشترە لەوەی بەڕێوەبەرایەتی ناوچەی کوردنشین بدرێتە دەست فەرمانبەری کورد)[٢٥٠] بەڵگەی یاساییش بەدەستیانەوە راسپاردەکانی لیژنەی سنووردانانی نێوان تورکیا و عێراق بوو کە هەردووکیان پێنج شەش ساڵ بوو دامەزرابوون (پێویستە داواکارییەکانی کورد بەهەند وەربگرین، زمانی کوردی زمانی فەرمی بەڕێوەبردنی ناوچەکەیان بێت، فەرمانبەران بە رەگەز کوردبن، کردنەوەی قوتابخانە و بڵاوکردنەوەی خوێندەواری بە زمانی کوردی و دابەشکردنی داهاتی عێراق بە یەکسانی).[٢٥١]

چاکترە لێرەدا کێشەکەی کوردستانی باشوور کە بە کێشەی ویلایەتی موصڵ ناسرا کورت بکەمەوە. دوابەدوای پەیمانی مودروس ١٩٩٨/١٠/٣١ و ناگرێستی یەکەمین جەنگی گێتی ١٩١٤ــ ١٩١٨، هێزەکانی تورك لە موصڵ ناگاداری پەیمانی راگرتنی جەنگ نەبوون، هێزەکانی بەریتانیاش بەپەلە بوون

ساتێك زوتر شارەكە داگیری بكەن وەك ئەوەی لە كاتی جەنگدا لە تورکیایان سەندووە و ئێستر بە خاکی عوسمانی ناژمێردرێت. هێزەکانی بەریتانیا موصڵ دەگرن و تورك دەردەپەڕێنن، ئەوانیش هەر هات و هاواریان بوو بەریتانیا چۆڵی بکات. کێشەکە لە کۆنفرانسی لۆزان چارەسەر نەکرا، رووبەڕووی کۆمەڵەی گەلان کرایەوە.

کۆمەڵەی گەلان بۆ تێگەیشتنی خواستی دانیشتوانی هەرێمەکە کە زۆرینەی کوردە، تا بدرێتەوە بە تورکیا یا بخرێتە سەر عێراق کۆمیتەیەکی سێ قۆڵی نارد هەرێمەکە بۆ ئەوەی لە نیزیکەوە گوێ لە راوبۆچوونی دانیشتوانی موصڵ، هەولێر، کەرکووك و سلێمانی رابگرن.. لە راپۆرتەکەیاندا کە پێشکەش کۆمەڵەی گەلانیان کرد، هەرێمەکە بخرێتە سەر عێراق بە چاك دەزانن بە مەرجێك دەوڵەتێکی گەورە هەتا (٢٥) ساڵ چاودێری بکات و داخوازییەکانی کوردیش بەهەند وەربگرن، دوای بەسەرچوونی پەیمانی چوار ساڵەی نێوان بەریتانیا و عێراق ئەگەر بەڵێنی خۆبەڕێوەبردنی هەرێمایەتی بە کورد نەدرێت، زۆر لە دانیشتوان تورك لە عەرەب بە باشتر ئەزانن.

کۆمەڵەی گەلانیش لەبەر رووناکی ئەو راسپاردەیە لە بڕگەی سێیەمی بڕیارەکەیدا دەڵێت حکومەتی بەریتانیا کە دەوڵەتی چاودێر و خەملاندنی دەوڵەتی عێراقە پلان و ڕێوشوێنی پێویست بۆ بەڕێوەبردنی هەرێمەکە بخاتە بەردەست کۆمەڵەی گەلان بۆ دڵنیاکردنەوەی دانیشتوانی کورد لەو خاڵانەی لە راپۆرتەکەی کۆمیتەی لێکۆڵینەوە و دیاریکردنی سنووردا دیاریکراون و زامنکردنی "دامەزراندنی دەزگای بەڕێوەبردنی هەرێم"[٢٥٢] بەریتانیاش بە چەواشەکردنی کورد و ئەمڕۆ یا سبەی دەستخەڕۆی کرد هەتا دەوڵەتی عەرەبی عێراقی بەپێی بەرژەوەندی خۆی دامەزراندو کەوتە سەرپێ، دەستی لە نەوتەکەی کەرکووك گیر کرد، پەیمانی دووقۆڵی بە عێراقی مۆرکرد و خۆی لە هەموو مافو داخوازییەکانی کوردیش دزییەوە... شێخ مەحمود ناچار کرا لە دەرەوەی باشووری کوردستان لە گوندی پیران ـ خۆرهەڵاتی کوردستان دابنیشێت، بەڵام هەر نەبێت لە دیدی خۆیەوە چەکی دانەنابوو، لەشکرەکەی بڵاوبووبوونەوە و هەستی ناتوانی دزەی کردبووە دڵو دەروون و ورەیان، عێراق و نێران ئەوپەڕی هاوناهەنگییان هەبوو بۆ سەرکوتکردنی هەر "بزێوی"یەکی شێخی کوردان، بەشێك لە سەران و سەرۆك هۆزان و بەتایبەتیش رووناکبیرە سەربەخۆکان دەیانویست دوور لە شێخ خەبات بکەن کە ژمارەیەکی بەرچاویان لە کۆمیتەی نیشتمانی "هەینەی وەطەنیەدا" بوون و لەهەرە چالاکەکانیش بوون، هۆنەری نەتەوەیی کورد فایەق بێکەس دایەمۆی خۆپیشاندانە تووندوتیژەکان بوو، سەر بە شێخ و سەر بە کۆمیتەی نیشتمانیش نەبوو، بەڵام دەیتوانی جەماوەر بهەژێنێت و گردیان بکاتەوە دژی رژێم، دوکاندارێکی عیسایی لە شەقامی صابوونکەران هێشتا زمانی پاك نەبوو بووەوە بە کوردی شایەتیەکی میژوویی داوە (هەر وەقت فائیق ئەفەندی لە جادە هات، جەریدە لە دەستی، فەرتەنە قەوما) ئەندامانی کۆمیتەی نیشتمانیش باوەڕیان بە تووندوتیژی نەبوو، شێوە

خەباتی دیموکراسی و لە یەکتر تێگەیشتنیان کردبووە بەرنامە و لەو رێبازەشدا کەمتەرخەم نەبوون، جێگە دەستیان دیارە و جێگەی رێزلێنان و شانازین وەك رەمزی فەتتاح، میرزا تۆفیق قەزاز، عەزمی بەگی بابان، عیزەت بەگی وەسمان پاشای جاف، شێخ قادری بڕای شێخ مەحمود، حەمەی نەورەحمان ئاغا، مەجید ئەفەندی حاجی رەسوول ئاغا، ئەوە جگە لە جوامێرانی وەك تۆفیق وەهبی، مەعروف چیاووك، ئیسماعیل بەگی رەواندزی، صالح جەعفەر سولتان، خضر بەگی ئەحمەد پاشای دزەیی، ئەحمەد ئەفەندی ئەعیان ـ هەولێر ـ خۆ چەم بێ چەقەڵ نابێت، زۆر کورد و زۆڵە کورد و کوڕانی دوو رەگ و سێ رەگی دڵڕەش هەبوون لە کەرکووك و هەولێر سەرومڕ دژایەتی کوردیان دەکرد و نوێنەری کورد "بەناوی کوردەوە" لە پەرلەماندا هەبوو وەك داود حەیدەری دژی بەکارهێنانی زمانی کوردی بوو لە خوێندن و نووسیندا، تۆرانییەکانیش لە دژی کورد و هەر بۆ نەوەی کورد سادەترین مافەکانی دەستگیر نەبێت هیچ داواکارییەکیان نەبوو جگە لە عیراق، بژی شا، بمرن دوژمنانی، ئیتر کەری دێز تۆپینی خۆیی و زیانی خاوەنی دەویست کە نەمرۆ لە سایەی کوردەوە کورسییەکی پەرلەمان و رادیۆ و تەلەفزیۆن و بڵاوکراوە و خوێندنگایان بە زمانی خۆیان هەیە و هێشتا "باقیشیان دەوێتەوە".

ئاش لە خەیاڵێك و ئاشەوان لە خەیاڵێك

کێشەی گەلی کورد و مافە رەواکانی، مافە سەلێندراوەکانی لە پەیمانی سیڤەر و بڕیارەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکاندا لە هەراو هوریا و کێشمەکێشی نێودەوڵەتان و سەودا و مامەڵەی بەرژەوەندییەکانی دەوڵەتاندا ئیمپریالیزمی جیهانی و تۆرانیزمی تورك و شۆفێنزمی عەرەب بە جۆرێك کردیان بەژێرەوە هەتا شەست صاڵێك مەودای سەربەرزکردنەوەی نەبێت، ئەوە ئەو بارودۆخە نێودەوڵەتییە ناهەمواوە بوو کورد بە گشتی و شێخ مەحمود بەتایبەتی خۆیان تێدا بینییەوە، بەڵام هەر کۆڵیان نەداو دەستیان بۆ چلەپووشێکی رزگاربوون درێژ دەکرد. دوژمنانیش بەپێی کات و شوێن دەرزیی هێورکردنەوە و بگرە نوستنیان لە کورد دەدا، یاسای زمانە ناوچەییەکان وەك کوردی، تورکی، ئاسووری، جیاکردنەوەی دەزگای پەروەردە و فێرکردنی هەولێر لە موصڵ و سلێمانی لە بەغدا و دامەزراندنی بەرێوەبەراتییەك بۆ ناوچە کوردنشینەکان لە کەرکووك. نووری بەرزنجەیی پشکنەری دەزگاکە بوو، چەند کتێبێکی خوێندنی قۆناغی سەرەتایی کران بە کوردی و چاپکران لە بابەتەکانی دین "ئاین"، علوم "زانست"، جغرافیە "جوگرافیا"، تاریخ "میژوو"، هندسە "ئەندازەکاریی"، رۆژنامەی کەرکووك کە حکومەت بە تورکی دەریدەکرد چوار لاپەڕەی کرایە کوردی، دامەزراندنی تۆفیق وەهبی بەموتەسەریف لە سلێمانی،[٢٥٣] عەبدولحەمید عەبدلەجید لە هەولێر، رەشید نەجیب لە کەرکووك، صالح زەکی بەگ یارمەتیدەری بەرێوەبەری گشتی وەزارەتی ناوخۆ، ماجید مستەفا قائیمقامی نامێدی، بەڵام نیشتمان پەروەرانی کورد چاوەڕوانی دەستکەوتی رامیاری بوون.[٢٥٤]

ئەندامە چالاکەکانی "هەیئەتی وەطەنییە" وەک فایەق بێکەس ئەموستی بە چاوی "ئەدمۆنس" دا کردوو رووبەڕوو وتی:

بیست و حەوت سالە من رەنجبەری تۆم — بە نان و ئاوو جلوبەرگی خۆم
خزمەتم کردوویت لە نێران و رۆم — کەچی هێشتا هەر دیل و رەنجەڕۆم
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم — لە نێو گەلاندا وا سووکت کردم

هەر بەو تینوتاوە شۆڕشگێڕانەوەو بەو هەست سۆزە کوردانەوە، بەو جوامێڕی و دەست لە خۆبەردانەوە حەمەی ئەورەحمان ئاغا و هاوڕێکانی رووبەڕووی شاندەکانی میری عێراق دەبنەوە:

(ئێمە کوردین و کوردستان عیبارەت نییە هەر لە سلێمانی، لە زاخۆوە هەتا خانەقین کوردەوارییە و نایانەوێ لەگەڵ عێراقدا بژین و حکومەتێکی موستەقیللەی کوردیان نەوێ لە ژێر "سایەی" ئینتیدابدا، ئەگەر ئینگلیزیش ناماندا تی موراجەعەت بە "کۆمەڵەی گەلان" دەکەین).[٢٥٥]

عیزەت بەگی وەسمان پاشاش بە وەزیرەکانی بەغدا دەڵێت: (میللەتی کورد تەنها عیبارەت نییە لە سلێمانی لە زاخۆوە تا خانەقین هەموو داوای ئەم حەقە ئەکات و هیچ کوردێك کەرەتێکی تر لەگەڵ عێراقا ناژی، بۆ ئیحقاقی حەقمان موراجەعەت بە حکومەتی مونتەدەبە ئەکەین، ئەگەر ئەویش نەپرسێ شکایەت ئەبەینە بەر عیصبەتول ئومەم، کورد حکومەتێکی موستەقیللەی ئەوێ لە ژێر ئینتیدابدا بە هەموو هێزمانەوە بۆ ئەم غایە سەعی ئەکەین، ئەجارە سیلاح و تفەنگمان قەڵەم و موراجەعاتە)[٢٥٦] مەجید ئەفەندی حاجی رەسوڵ ئاغا بەرژەوەندییە جیاوازەکانی نێوان هەردوو گەلی کورد و عەرەب دەتەقێنێتەوە (بەڵێ کورد دائیمەن مەعروضی زوڵمی عەرەبەکان بووە، پار کەلەبەینی عەرەبەکانی فەلەستین و سەهیۆنییەکان دا شەڕ بوو، عەرەبی عێراق بە یەکجار کەوتنە تەعزییەوە "پرسە و سەرەخۆشی" ئەنواعی موراجەعات و موظاهەراتیان کرد، کەچی نێستا هاوخوێن و براکانمان لە کوردستانی شیمالی لەلایەن تورکەوە سەرنەبڕێن، غەزەتەکانی بەغدا بە ناشکرا تەقدیری تورکەکان نەکات و بەیانی شادمانی دەرنەکاو بەتۆپ و تفەنگ و مەترەلۆز تەهدیدی نێمە نەکات کە نەڵێ لەگەڵ تورکا "مەبەستی لەوەیە بە هاوکاری لەگەڵ تورکدا دژی کورد .ن.ك" ئەتان پلیشێنینەوە و عەرەب هیچی لە تورك کەمتر نییە "کە نەتوانێت کورد بپلیشێنێتەوە ن.ك").[٢٥٧] مەجید ئەفەندی (غەزەتەکانی "رۆژنامەکانی" بەغدا کە عەلەیهی "دژی" حکومەت مەقالەیەکیان نوسی گورج دای ئەخەن، بەڵام کە تەهدیدی کوردەکان بکات و لە عەلەیهی نێمە بنوسن تەشویقیان "پشتگیریان" ئەکەن و پارەیان ئەدەنێ).[٢٥٨] جەعفەر پاشای ئەعیان نوێنەری هەولێر روو لە جەعفەر پاشا سەرۆکی وەزیران دەڵێت: (پاشا تۆ بۆ عەرەبەکان دوو پەنجەت دانا، نێمەش بۆ حەقی خۆمان، لەربێی ئەم حەقەی میللەتەکەمانا رۆحی خۆمان فیدا ئەکەین).[٢٥٩]

نوێنەرانی کورد هۆشیار و زرنگ بوون، رەمزی فەتاح بە سەرۆك وەزیرانی عێراق دەڵێت (لە بیدایەتی حەربی عومومی دا "جەنگی یەکەم" وەضعی ئیقتیصادیمان لە ئەمرۆ گەلێ باشتر بوو.... جەعفەر پاشا

ئەفەرموێ بە "لەك" پارەمان بۆ نوموری نافیعی کوردستان صەرف کردووە... ئەو قسەلاّ و ئیستیحکامانە بۆ موحافەظەی جەیشەکەی خۆتانە، لە باتی ئەمە مەکتەبتان بۆ بینا بکردینایە... سەرۆك وەزیران بە پەژارە و هەلّچوونەوە دەلّێت براکانم بزانن لەم دەمارانەدا خوێنی کوردیشم تیایە، لاکن "بەلاّم" من عەرەبم، بۆ کەلّکی نێوە قسە نەکەم، بە حیسسیات "سۆزی دەروون" حەرەکەت مەکەن، مەبن بە نالەت بە دەست خەلّکەوە.. ئەوا لە سەرەوە "باکووری کوردستان" کوردەکان پارچە پارچە ئەکەن و سەریان ئەبڕن... ناشکرایە کورد میللەتێکی دیندارە، لەبیرتان نەچێ دینتان عەرەبیە، قورئان عەرەبییە، موحەمەد عەرەبە و فەیسەلّ کوڕی موحەمەدە، براکانم تکاتان لێ ئەکەم فاجیعەی "کارەساتی" کەربەلا دووبارە مەکەنەوە. شێخ قادری حەفید لە وەلاّمدا دەلّێت جەعفەر پاشا بە فاجیعەی کەربەلا هەڕەشەمان لێنەکات، ئەبێ بزانێ ئەگەر ئینگلیز لە بەینا نەبێ عەرەب ناتوانێ بێتە خاکمانەوە. رجا ئەکەم سوئی تەفاهوم "لەیەکتر تێنەگەیشتن" پەیدا نەبێت، مەبەستم هەڕەشە نییە. رەمزی فەتتاح بە حیدەتەوە "بەسەرگەرمی" دێتە پێشەوە، پاشا، دین، ئیمان، مەفکورەی میللی "هزری نەتەوەیی" حکومەتێکی میللی کوردی ئەوێ.. پاشا ئەم قسانەت ناچێتە جەوالّی کوردەوە، ئەمە هەمووی ئیغفالاتە "چاوبەست و دەستخەڕۆکردن" بیخەرەوە جەوالّەکەی خۆتەوە و دەرگای ببەستەوە.. تۆفیق قەززازیش دەلّێت ئێستا دیانەت بابەتی باسەکە نییە، مەسەلەکە میللەت و دامەزراندنی حکومەتی کوردییە، ئەگەر بە، دین بێ ئەبێ ئێرانیش داخلی حکومەتی عێراقی ببێ، ببورە، باسەکە مەگۆڕە. جەعفەر پاشا لەوەلاّمدا دەلّێت قیاس مەعەل فاریق کردن زۆر بێ مەنطیقیە "ئەم بەراوردە جیاوازی زۆرەو لۆجیکی نییە" ئێرانییەکان دوو هەزار سالّ زیاترە کە دامەزراوە "ئێران بەرلە دوو هەزار سالّ پتر دامەزراوە". تۆفیق قەزاز: ئەگەر لەبەر دین لازمە ئێمە تابیعی "ژێردەست" ئێوە بین، لە هەموو عالەم ناشکرایە کورد زۆر دینداڕە، بینانەن عەلەیهی "بەوپێیە" پێویستە عەرەب لە ژێر ئیدارەی ئێمەدابێ. رەمزی فەتتاحیش دەلّێت خەلافەتی عەبباسی لە کۆتایی سەلتەنیدا دەستی کرد بە بەکارهێنانی کاریەدەستانی تورك، فارس و کورد "بەکارهێنان و دامەزراندیان لە پۆستی گرنگدا دژی عەرەبە ناحەزەکانیان" ئەمە بوو بە یەکەم سەبەبی ئیضمیحلالیان "لەناوچوون"، حەز ئەکەم حکومەتی عێراق ئەم تاقیکردنەوەیە دووبارە نەکاتەوە و کاریەدەستانی کورد لەناو خۆیانا بەکارنەهێنێت "بەکارهێنانی کورد دژی کورد" چونکە ئەبێ بە سەبەبی ئینحیطاطی "داڕمان، سەرەوژێربوون"، هەروەها بەکارهێنانی "دامەزراندنی" کاریەدەستی عەرەبیش لە کوردستانا...).[٢٦٠]

کۆتایی سەردەمی شێخ ١٩١٤ ـ ١٩٣١
و داغستنی فایلی کوردستانی باشوور

روونا‌کبیرانی کورد، ئەندامەکانی کۆمیتەی نیشتمانی "هیئة وطنی" وەک رەمزی فەتتاح، تۆفیق قەزاز، حەمەی ئەورەحمان ئاغا، مەعروف چیاووک لێپرسراوی کۆمیتەکە لە هەولێر، شێخ قادری برای شێخ، مەجید ئەفەندی حاجی رەسوڵ ئاغا، عێزەت بەگی وەسمان پاشا، عەزمی بەگی بابان و رەشید نەجیب.

روونا‌کبیرە سەربەخۆکان وەک ئەمین زەکی، تۆفیق وەهبی، فایەق بێکەس. زۆربەی سەرۆک هۆزەکانی پشدەر، جاف، هەمەوەند، هەورامان، ئەحمەد ئەفەندی ئەعیان، دزەیی وەک خضر بەگی ئەحمەد پاشای دزەیی، رەواندز وەک ئیسماعیل بەگی رەواندزی، جەماوەری کورد بە گشتی، پاشماوەی هێزەکانی شێخ مەحمود، حەپسەخانی نەقیب هەوڵ و کۆششەکانیان لە سنوورێکی دیاریکراودا گەرمتر دەکرد و پەیوەندییەکانی نێوان کوردی باشوور و حکومەتی عێراق و بەریتانیا و کۆمەڵەی گەلانیش تا دەهات بە دوو ناڕاستەی جیاوازتردا بەردەوامبوون:

١ـ ١٩٣٠/٣/٢٣ مەعروف چیاووک، نوێنەری هەولێر لە پەرلەماندا "نوێنەرێکی هەولێر" لە سەرۆک وەزیرانی عێراق نووری سەعید دەپرسێت، پێشنووسی رێککەوتنەکەی بەریتانیا ـ عێراق ناوی کورد نابات. سەرۆک وەزیران بە تووڕەبوونەوە دەڵێت ئەمە رێککەوتننامەیەکی نێودەوڵەتییە، پێویست ناکات کێشەی ناوخۆی تێدا بێت.[٢٦١]

٢ـ ١٩٣٠ پەرلەمانتارێکی دیکە داوا دەکات بڕگەیەکی پەیمانەکەی بەریتانیا ـ عێراق بۆ چەسپاندنی مافەکانی کورد تەرخان بکرێت، سەرۆک وەزیران جەعفەر پاشا" بە رق و لەخۆبایی بوونەوە دەڵێت من بڕیارەکانی کۆمەڵەی گەلان ناسەلمێنم "نیعتیرافی پێناکەم" بۆیە ناکرێت هیچ شتێک لەبارەی کێشەی کوردەوە بخرێتە نێو بەندەکانی نەو پەیمانەوە.[٢٦٢]

٣ـ هەڵوێستی کۆمەڵەی گەلانیش بەجۆرە بوو: بەردەوام کار دەکەین بۆ ڕێزگرتنی مافەکانی کورد ئەگەر دڵنیا بین دڵسۆز و پشتیوانی سەرکەوتنی دەوڵەتی عێراقە.[٢٦٣]

٤ـ بەریتانیا، عێراق، تورکیا، ئێران پەیوەندی هاوکاری و یەکدەستیان دامەزراند بۆ کۆژاندنەوەی ناگری هەر یاخیبوونێک و دەستگیرکردنی نەو کوردانەی سنوور دەبەزێنن بەتایبەتیش دژی شێخ مەحمود و شێخ ئەحمەدی بارزان.

٥ـ ڕێگا بە ڕۆژنامەکانی بەغدا نەدەدرا راستیەکانی هەڵوێستی کورد و رەوایی مافەکانی بڵاوبکەنەوە کە لە کوردستانەوە دەنێردران، دەنگی کورد بە ناستەمیش بەدەرەوە نەدەگەیشت، دوای ژەنەراڵ شەریف پاشای خەندانیش دڵسۆزێکی لە ئەوروپا و کۆڕ و کۆمەڵە نێودەوڵەتییەکاندا نەبوو لە کات‌و شوێنی خۆیدا هەڵوێست و گۆزارشکارییەکان گەرماو گەرم بەهەردوولا بگەیەنێت، بەوهۆیەوە سەرانی کورد لە باشوور

نەیاندەزانی "لە دیوەخان چ باسە" بۆیە بڕیار و هەڵوێستی کوردی باشوور بەگشتی هەرچەند داواکردنی مافێکی نەتەوەیی بوو ناو لێڵ ناکات، بەڵام کات درەنگ و کارلەکار ترازابوو کورد بڵێت لەمەودووا کوردی باشوور ناتوانێت لەگەل عەرەب بە یەکگرتوویی و لە دەوڵەتێکدا بمێنێتەوە، دەوڵەتی سەربەخۆی دەوێت لە چوارچێوەی سنوورە سرووشتییەکەیدا لە زاخۆوە هەتا نەولای خانەقین لە ژێر چاودێری بەریتانیادا هەتا دوا بڕیاری کۆمە لەی گەلان دەردەچێت.

٦ــ هەوڵەکانی تۆفیق وەهبی لە کاتی خۆیدا بوایە بەرهەمی دەبوو، بەو هۆیەوە رووناکبیرێکی هەڵکەوتوو، پێشتر ئەفسەرێکی باڵای سوپای عوسمانی، خاوەن ئەزموون، چەند زمانێکی بێگانەی دەزانی و بارودۆخی نێودەوڵەتانیش شارەزا بوو، بە زمانی دیپلۆمات و بەڵگەی سەلمێنەر و ئەنجامگیری زانستی لە بەغدا و بەیروتەوە بەو زمانە لەگەڵ لایەنە پەیوەندیدار و خاوەن بڕیارەکاندا دەدووا کە تێبینی و تێبینی و بۆچوونەکانی نوێنەری باڵای بەریتانیای لە عێراق میستەر هەمفریس پووچەڵ دەکردەوە و بەرچاوی کۆمەڵەی گەلانی رووندەکردەوە لەمەڕ ئەو تەمومژوو چەواشەکاری و هەڵگێڕانەوەی راستییەکاندا کە نوێنەری باڵا بەردەوام دژی دۆزی کوردی باشوور دەزگا نێودەوڵەتییەکانی پێ هەڵدەخەڵەتاند.[٢٦٤] تۆفیق وەهبی دەیزانی هەڵی مێژوویی دامەزراندنی دەوڵەتی کورد لەدەستچووە لە هیچ بەشێکی کوردستاندا ئەگەری هێنانەدی مەحاڵ و کاری نەکردەیە نێستا و لە داهاتوویە کی نێزیکیشدا بۆیە جەختی لەسەر دوو تەوەری سەرەکی دەکرد:

أ- کورد کەمینە نییە، گەلێکی رەسەن و دێرین و خاوەن خاك و نیشتمانی خۆیەتی (نینگلیزێك چەند دەچێتەوە سەر رەگەزی ئاری، کوردیش هەر ئەوەندە دەچێتەوە سەر عەرەب یا هاوڵاتییانی عێراق،حکومەتی عێراق حکومەتێکی عەرەبییە، کوردستانی عێراقیش باشووری کوردستانە).[٢٦٥]

ب ـ لەو رۆژەدا داوای بڕێك مافی دەکرد ئەگەری دەستکەوتنی هەبێت، مافی خۆبەڕێوەبردن لە چوارچێوەی عێراق و لە ژێر سایەی شای عێراقدا. نوێنەری ئاسووریەکان و میر جەلادەت بەدرخانیش وەك نوێنەری کۆمەڵەی خۆیبوون لە باکوور پشتیوانی پرۆژەکەیان کرد.

٧ـ شێخ مەحمودیش کە بەریتانیا ناچاری کردبوو لە گوندی پیران ـ خۆرهەڵاتی کوردستان دابنیشێت "هەقی بەسەر هیچەوە نەبێت" دەگەڕێتەوە ئەمدیوو سەرلەنوێ هێز کۆدەکاتەوە و وەك نوێنەری ٨٠٠,٠٠٠ کورد، دەستی بەهەرکوێ بگەیشتایە داواکارییەکانی کوردی باشوور و چۆلکردنی کوردستان لە دامودەزگا و هێزی بێگانە و دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی دەکرد.

حەپسەخانی نەقیبیش وەك شێرە ژنێکی کورد ١٩٣٠/٩/٧ بەرچاوخستنێك پێشکەش کۆمەڵەی نەتەوەکان دەکات.

٨ـ رۆژی ١٩٣١/٦/١٠ شا فەیصەڵ دێتە سلێمانی و هەر ئەو رۆژەش زیارەتی پیرۆزگای کاك ئەحمەدی

شێخ دەکات لە مزگەوتی گەورە. رۆژانی دواتری سەردانە سێ رۆژییەکەی دەچێتە هاوینەهەواری سەرچنار و خورمالّ و هەڵەبجە و ٦/١٣ دەگەڕێتەوە بەغدا. لە وتاری مالّئاواییدا بۆ یەکەمین جار چەند نهێنییەکی زۆر گرنگ ئاشکرا دەکات وەک بۆمبایەک لە هەناوی دڵسۆزانی کورددا تەقییەوە و هیوابڕاوی کردن:

أ- (وەضعییەتی مەملەکەتەکەمم تەقەڕوڕو تەعین کردووە، مەجالی نەوە نەماوە تەبدیل و تەغیر بکرێت)[٢٦٦] واتا شانشینەکەمم جێگیر و چەسپاو کردووە و مەودای دەستکاریکردن و گۆڕانکاری تێدا نەماوە، ئەوەش بەڵگەیە بۆ ئەوە هەتا دەمێك لەوەبەر مەودای دامەزراندنی حکومەتی کورد هەبووە.

ب - خاڵی پێشوو روونتر دەکاتەوە و دەڵێت (حکومەتی عێراق قبوڵی تەجزینەو تەفریق ناکات).

ج - (دین بۆ یەزدانەو وطن بۆ هەمووان)[٢٦٧] ئاین ئاینی یەزدانە و نیشتمان، نیشتمانی هەمووانە، (دین و مەزهەب، ئەمانە عائیدن بە خواو لازمە لە بەینی عەبدو مەعبووددا، لەناو دیواری مزگەوت و کڵێسادا بمێنێتەوە[٢٦٨] "بمێننەوە"). ئاینو ئاینزاکانیش دەگەڕێنەوە بۆ یەزدان "بەڵام ئاینزاکان مرۆڤکردن ن.ك" پێویستە لە نێوان یەزدان و بەندەکانیدا، لە نێوان پەرستراوو پەرستاردا لە چوار دیواری مزگەوت و کڵێسادا نەچنە دەرەوە.

دـ سوپاسی وتارێژەکانیش دەکات بەرامبەر هەستی بەرز و دڵسۆزی و پابەندبوونی میللەتەوە و پێشانتاندا، "دیارە لە وتارەکاندا شتێکی تیانەبووە بە دڵی شا فەیصەڵ نەبووبێت". ئەجا دەڵێت حەزم دەکرد بتوانم بە هەمان زمان "زمانی کوردی" وەڵامیان بدەمەوە، بەڵام زۆر بە هیوام لە داهاتوودا بە ئاسانی بتوانم، چونکە نێستا بێ تەرجومان هەرچیتان بە کوردی وت تێگەیشتم)[٢٦٩]. "ئەوەش نیشانەیەکی لاوازی و کەمدەستی زمانی کوردی بووە لەو سەردەمەدا".

بەشێکی وتارەکەی شا فەیصەڵی یەکەم وەك نەخشی سەر بەردبوو، ئەوەتا دوای هەشتا سااڵ لەو رۆژەوە هێشتا ئەو دەوڵەتی عێراقەی بە تۆزی و بێ ویست و ناڕەزووی کورد باشووری وڵاتەکەیی وەها تونددوتۆڵ پێوە لکێنرا هەتا ئەمڕۆش لە لێکترازان نایەت.

هۆزی جاف گەورەترین هۆزی کورد
هەتا توانیم نەمدەزانی، کە زانیشم نەمدەتوانی

(مەحمودپاشای جاف)

هۆزی جاف ئەو ناوەی چۆن بەسەردا بڕاوە و یەکەمین ئەڵقەی زنجیرەی بنەماڵەکەش کێیە و کەی و لە کوێی و چۆن دامەزراوە؟. ئەوە کۆمەڵێك پرسیارن و وەڵامدانەوەیان لە توانای گەدایەکی دەست سپیی وەکو منداا نییە، نووسەر و زانایانی ناسراوی وەکو مستەفا جەواد و موحەممەد جەمیل رۆژبەیانی و ئەمین زەکی شتێکی نەوتۆیان بۆ ساغنەکرایەوە.. بەڵام چنگەکڕێیەك لەگەڵ زانیارییەکانەدا دەکەم لەبەردەستدان. وشەی جاف وشەیەکی عەرەبییە و مانا فەرهەنگییەکەی روشك، بێبارانی، خاکێکی بێ ئاو و تینوی وشکەڵاتوو

دەگەیەنێت وەك قلم جاف، كلام جاف، مكان جاف، موسم جاف، هواء جاف، أرض جافة. ئەی دەبێت پەیوەندی چی بێت بە هۆزێكەوە لە كەناری رووباری سیروان ژیاوون. ئەگەریش ناوەكە دەچێتەوە سەر نازناوەكەی موحەمەدی كوڕی عەلی گاوانی، جا وشەی گاوان بە واتای شوان و شوانكارەیی یا كورتكراوەی جوانڕوو (رووجوان) یان جوانڕۆ (شینورۆ بۆ جوانێك، مردن و لەدەستچوونی جوانێك، جوان ـ جوانەمەرگ)ە و بەتێپەڕبوونی كات و لای عەرەب بووە بە (جَوّان) لەسەر كێشی (جوّال) و بۆ زمانسووكی كردوویانە بە جاوان، بەو جۆرەش هێشتا زۆر دوورە لەوەی ببێتە جاف مەگەر وەك رۆژبەیانی دەڵێت وشەی جاوان لە دیالێكتی كورمانجی باكووردا دەبێتە جافان، هۆزی بەنی ئەسەد كە عەرەبن و لەگەڵ جافان پێكەوە لە شاری حیللە دادەنیشتن وایاندەزانی هۆزی جافان لە دوو هۆز پێكهاتووە (جاڤ + ئەلف و نوون دەبێت بە جافان، دوو جاف .ن.ك) بەڵام كە زانییان جافان یەك هۆزە (جافان بەڵێكردنەوەی ئەلف و نوونەكە دەبێت بە جاڤ، لە زمانی عەرەبیشدا پیتی ڤـ نییە.ن.ك) بەناوی هۆزی جاف ناویاندەبرن. بەڵام ئەو بۆچوونەی (هۆزی گاوانی كوردن و لە چیاوە هاتوونەتە پێدەشت و شاری حیللە دروست دەكەن..)[٢٧٠] چیا لە كوێ و پێدەشتی نێوەڕاستی عێراق لەكوێ؟ پێدەچێت بە زۆرەملێ راگوێزرابن.

موحەمەد جەمیل رۆژبەیانی دەڵێت دواتر بوون بە سێ بەشەوە، جافی جوانڕۆ سەر بە دەوڵەتی صەفەوی، جافی مورادی سەر بە دەوڵەتی عوسمانی، جافی میكاییلی. ئەم پیر میكاییلە كوردێكی شارەزووری پیاوچاك و دەستوداوێن پاك بووە و دەروێش و موریدی كۆكردۆتەوە و بەناوی ئەوەوە بە میكاییلی ناسراون، مەولانا خالیدی نەقشبەندیش لەو تیرەیەی جافە.

دكتۆر مستەفا جەواد دەڵێت هۆزی جاوانی لەسەرەتادا لە كەناری رووباری سیروان و گوندی قەرەتەپە ژیاون و دوای هێرشەكەی هۆلاكۆ و رووخاندنی دەوڵەتی عەبباسی، جاوانەكان بوون بە عەرەب و تێكەڵاوی هۆزەكانی فوراتی ناوەڕاست دەبن.[٢٧١] لێرەدا پیویستە ئەو راستییەش لەبەرچاو بگرین ناوچەی شارەزوور و چیا سەختەكانی پەناگەیەكی نارام بووە بۆ خۆپاراستن لە جەور و ستەمی زۆرداران، بۆ نموونە موحەمەدی كوڕی بیلالی هزبانی سالی ٩٠٥ز لە هەولێر و خۆرهەڵاتی موصڵ شۆڕشێكی دژی خەلیفەی عەبباسی موكتەفی بیللا بەرپاكرد و كە زۆریان بۆ هێنا دەكشێتەوە ناوچەكانی شارەزوور و دواتر دوورخرایەوە بۆ نازەربایجان.

مستەفا جەواد و هەژاری موكریانیش لەوەدا هاوڕەنگن (ئەم هۆزە لە كۆندا هەبوون و نەماون)[٢٧٢] ئەگەر نەوە بسەلمێنین جاوانەكان (سەردەمی خەلیفەی عەبباسی موستەنصیر بیللا، لە شاری حیللە بوون و سەركردەكەیان عیمادەددین لە نەبەردێكدا دژی مەغۆل كوژراوە) دەبێت ئەو بۆچوونی (لە كۆندا هەبوون)ە سەردەمی هێرشی مەغۆلەكان بێت ١٢٠٧ـ ١٣٨٢، ئەوەش لەگەڵ (دوای كەوتنی عەبباسییەكان گەڕانەوە شارەزوور، جوانڕۆ، قەراغ ناوی سیروان و لە سەردەمی عوسمانیدا سەریان هەڵدایەوە)[٢٧٣] ناگونجێت كە وەك

دەزانین دەولەتی عەبباسی ١٥٢٠ رووخاوە و دەولەتی عوسمانیش ١٢٩٩ــ ١٩٢٣ فەرمانڕەوا بوو، عێراقیش بە کوردستان و عەرەبستانییەوە ١٥١٧ کەوتۆتە بندەستی عوسمانی. حەسەن مەحمود حەمەکەریم دەڵێت (جاوانی لە فوراتی ناوەڕاستەوە دەگەڕێنەوە، بەشێکیان بۆ ئێران و بە جافی جوانڕۆ ناسران و بەشێکیان بۆ عێراق و خۆی ناودەنێت جافی موورادی)[٢٧٤]. لێرەدا ناشکرا دیارە کۆمەڵەی دووەم خۆیان بە ژێر فەرمانی سوڵتان موراد زانیوە و شانازییان بەناوەکەشیەوە کردووە بۆیە لکاندوویانە بە ناوی هۆزەکەیانەوە (جافی موورادی) کە زۆرتر سوڵتان موورادی چوارەمە کە ١٦٣٨ بەغدای لەژێر دەستی ئێران دەرهێنا.

بەگزادەکانی جوانڕۆ ئەنجامی کێشەیەکی گەورە لەگەڵ میری ئەردەڵان یا دەسەڵاتدارانی ئێران زێدی باپیران چۆڵ دەکەن و گیانی خۆیان رزگار دەکەن یا بەهەر هۆیەکەوە بوویێت زۆربەی هۆزەکەش دوویاندەکەون و ڕوو دەکەنە وڵاتی بابان. زاهیر بەگ بە سەد خێزانەوە پەنا بۆ ئەحمەد پاشای بابان دەهێنن، بەڵام پاشا نیازی حەواندنەوەیانی نەبووە و لەوەش خراپتر زاهیر بەگ و ٣٩ سەرداری جوانڕۆ دەکەونە بەر پەلاماری چەتە و ڕێگر و لە ڕووداوێکی تەمومژاویدا لە مولکی بابانداً دەکوژرێن و هەر لەو شوێنەشدا کە ناسراوە بە (گۆڕی کورگەل) دەنێژرێن.. ئەحمەد پاشا بۆی دەردەکەوێت جوانڕۆیەکان بێتاوانن و جێگەی گومان و ئەو چارەنووسە نەبوون، بۆ دڵدانەوەیان ناوچەی دزڵی بەرەوڕووی قادر بەگی کوڕی زاهیر بەگ دەکاتەوە و هەر لە باخەکانی قزراباتەوە هەتا پێنجوێن و سنووری ئێران دەکەوێتە ژێر دەستی هۆزەکانی (میکاییلی، گەلاڵی، ڕۆغزایی، هاروونی، شاتری، تەرخانی، یەزدان بەخشی، کەمالەیی، نەورۆڵی، باشلی، تیلەکۆ، سەدانی، تاوگۆزی، بەداخی، یاروەیسی، شێخ سمایلی، عیسایی، سۆفی وەن، بێ سەری، سمایل عوزێری، بۆسۆجانی، پشت مالە، جافی کەلان، زەردوویی، ئاغا سووری. هەندێکیش لەبەر زۆرداری میرەکانی ئەردەڵان کۆچیان کرد بۆ ناو تیرە و هۆزەکانی گۆران، وەک قادر میروەیسی، تایشەیی، خەڵخان جاکی، یوسف یارئەحمەدی، کۆیك، تێرجی، کرکایشی و بەشی سییەمیش بە پەڕەوازەیی لە جوانڕۆمانەوە وەک قوبادی، باوەجانی، وەلەدبەگی، ئینەاخی، ئیمامی، داروائشی، دیلانیجی، دێنبڕی، نامداربەگی، میرەبەگی، دڵەتازەیی).[٢٧٥]

هۆزی جاف بە گشتی هەتا سەرەتای سەدەی هەژدە و سەردەمی موحەمەد پاشا خاوەنی زەوی‌وزارێکی فراوان و هێزی چەکدار و سامانێکی دەولەمەندی ناژەڵداری بوون و کارووباریان لە دەستی سەرداری هۆزەکەدا بوو.

هۆزی جاف لە گەورەترین و بەهێزترین هۆزەکانی کوردە، لە پانتاییەکی فراوان و بەربڵاوی هەردوو دیوی خۆرهەڵات و باشووری کوردستاندا هەر لە دێرزەمانەوە نیشتەجێن، شوێن پەنجەشیان بە ڕووداوەکانی ناوچەکەوە دیارە بەتایبەتیش لەو سەردەمەوە کە حەمە پاشای جاف سەرۆکایەتی هۆزەکەی کەوتۆتە

دەست. حەمەپاشا ؟ ـ ١٩٣٤ دوو کوڕی هەبوو، مەحمود پاشاکوڕە گەورەیەتی و وەسمان پاشاش دوو صاڵ لەو بچووکترە، ئەو دوو برایە نێوانیان خۆشنەبوو. عادیلە خانمی هاوسەری وەسمان پاشاش لە ریزی پێشەوەی ئافرەتە هەڵکەوتووەکانی کوردە، وەک خانزاد و قەدەخێر و حەپسەخانی نەقیب و ئایشە خان. عادیلەخانم بە خانمی وەسمان پاشا دەناسرا، لە بەرێوەبردنی هۆزی جاف و هاوکاری وەسمان پاشادا نەکتیف و خاوەن بڕیار بوو، شوێن پەنجەی بە رووداوەکانی سەردەمی خۆیەوە نەخشاندووە. شاعیری نیشتمان پەروەری کورد، شەهید ئەحمەد موختار جاف رۆڵەی نەو دایک و باوکەیە، دوای دامەزراندنی شانشینی عێراق ١٩٢١، ئەندامێکی پارلەمان بوو، خاوەنی هۆنراوە بەنێوبانگەکەی "لەخەو هەستن"ە:

لەخەوهەستن درەنگە میللەتی کورد خەو زەرەرتانە
هەموو تاریخی عالەم شاهیدی فەزڵ و هونەرتانە
بخوێنن چونکە خوێندن بۆ دیفاعی تیغی دوژمنتان
هەموو ئان و زەمانێك چەشنی قەڵغان و سوپەرتانە
ئەمجا دەڵێت:
بەبێ قەدری بەسەریا رامەبوورن حورمەتی بگرن
گوڵاڵە سوورەی ئەم دەشتە کە خوێناوی جگەرتانە

ئەو چەند دێڕەم لە بیرەوەری رۆژانی خوێندنی سەرەتایی دێتەوە یاد کە مامۆستا نیشتمان پەروەرەکانی قوتابخانەی غازی، بەیانیان ریزیان دەکردین و قوتابییەکی پۆلی شەشەم "هۆشیار" بە دەنگە زوڵاڵەکەی ئەو هۆنراوەیەی دەخوێندەوە.

هۆزی جاف لە سەدەی چواردەم و پێنجەمی کۆچییەوە زانا و مێژوونووسەکانی عەرەب ناوی هەندێك تیرەی جاف دەهێنن. ئەلقەشقەندی لە کتێبی "صبح الأعشی"دا باسی تیرەی گەلاڵی کردووە.[٢٧٦]

نووسەر و مێژوونووسی کورد مامۆستا جەمیل رۆژبەیانی لەبارەی ناوی جافەوە دەڵێت: ناوی هۆزەکە لە "جاوان"ەوە هاتووە لە کورمانجی ژوورووەدا دەبێتە جاڤان، لای عەرەب بە جافان و جاف.

(مەسعوودی)ش دەڵێت جاوانییەکان لە هۆزە هەرە بەنێوبانگەکانی کوردن و لەناوچە شاخاوییەکانەوە بەرەو خواربوونەتەوە.[٢٧٧] جاوانییەکان لە نێرانەوە کۆچیان کردووە بۆ باشووری عێراق و لەگەڵ هۆزی "بەنی ئەسەد" دا شاری حیللەیان دروستکرد، پاشماوەشیان لەناوچەی "دەماوەند"ی نێران دەژین.[٢٧٨]

لە پاداشتی نەو نازایەتییەی جەنگاوەرانی هۆزی جاف لە پەلاماردان و گرتنی بەغدا و رزگارکردنی لە چەنگی نێران سوڵتانی عوسمانی (مورادی چوارەم لەقەبی مورادی (مورادیی . ن.ك) پێدان بۆ هاوکاری و گیان فیداییان لە گرتنی بەغدا لە دەستی نێران. مورادی چوارەم حەفدەمین سوڵتان بوو لە تەمەنی چواردە سالێدا بوو بە سوڵتان ١٦٣٨/ ١٦٣٩ز.[٢٧٩]

لەبارەی پەیوەندی نێوان میرنشینی بابان و هۆزی جافیشەوە ئەمین زەکی بەگ دەڵێت (لەشکری نەجیب

پاشای والی بەغدا، دێتە سەر پاشای بابان و ناچاری دەکات خۆی بگەیەنێتە ناو جاف و پەنایان بۆ بەرێت، بەڵام حەمەبەگی جاف بەدەنگییەوە ناچێت هەرچەند پێشتر ناشتبوونەوە).[٢٨٠] حەمە پاشای جاف و جوامێر بەگی هەمەوەند دوو سەرۆك هۆزی بەدەست و هەڵکەوتووی کورد بوون لە سەردەمی خۆیاندا ترس و لەرزیان خستبووە نێو لەشکری نێرانەوە. مەحمود پاشای کوڕە گەورەی حەمەپاشاش لەگەڵ عوسمانییەکاندا نێوانیان تێکدەچێت (قایقامی هەڵەبجە بوو عوسمانییەکان ١٨٨٩/١٨٨٩ز لایدەبەن و عوسمان (وەسمان پاشای جاف.ن.ك) دادەنێن لە جێگەی بۆ سەرۆکایەتی جاف، مەحمودیش دەبێت بە موتەسەریفی نورفە، بەڵام تورك دەیزانی مەحمود موتەسەریفی ناوێت، لە غەریبی و دوور لە شارەزوور و جاف، لە ئەستەمووڵ دەستبەسەریانکرد و نەدەبوو لە ئەستەمووڵ دووربکەوێتەوە).[٢٨١]

حەمە پاشای جاف و مەحمودی کوڕی هەریەکەیان لە سەردەمی خۆیدا هاوپەیمانی شێخ عوبیدوڵڵای نەهری بوون و لە راپەڕینە مەزنەکەی ١٨٨٠ـ ١٨٨٢دا. دوای دامرکاندنەوەی راپەڕینەکەش شێخ عەبدولقادری نەهری و بەدرخانەکان چالاکی رامیاری لە باکووری کوردستان دەبووژێننەوە و شانبەشانی میللەتانی ژێر چەپۆکی رەشی تورك صاڵانی ١٨٨٢ـ ١٩٠٨ خەباتیان دژی سوڵتان عەبدولحەمید دەکرد. مەحمود پاشا بە ژیانی دەستبەسەری رانەهاتبوو، لەبەردەم سوڵتاندا بچەمێتەوە و دەست بەستراو دانیشێت، نامەیەکی ناپرۆیەر بۆ سوڵتان عەبدولحەمید دەنێرێت، تیایدا نووسیویەتی: تۆ ستەمکار و خوێنڕێژیت و لەخوا ناترسیت، هیچ سەرم سوڕ نامێنێ، چونکە زۆڵ و حەرامزادەیت و کوڕی عەبدولەجید نیت[٢٨٢].. سوڵتانی جانێریش بە گوێرەی شەرع (واجب الطاعة) "گوێڕایەڵێکردن ن.ك) نییە، تۆ پیاوێکی پەککەوتەی، هەر ژنی پێزانراو، سێصەد ژنت هەیە کە نە لەگەڵ شەرع و نە لەگەڵ رەوشتی مرۆڤایەتیدا یەکدەگرنەوە.. دوای ناردنی نامەکە بە پاپۆرێك لەدەریای رەشەوە دەگاتە قەفقاس و لەوێوە بۆ باکۆ و لەوێشەوە خۆی گەیاندەوە کوردستان. سوڵتانیش فەرمانێکی رەشی دەرکرد بۆ هەردوو والی موصڵ و بەغدا بۆ گرتن یا کوشتنی.[٢٨٣] مەحمود پاشا لە دەرباری سوڵتان دۆست و یارمەتیدەری هەبوون، پێدەچێت هەر بە کۆمەکی ئەوانیش رزگار بووبێت کە لە بارەگای سوڵتان پایەدار و یەکجار خاوەن فەرمان و دەسترۆیشتوو بوون (دەرووێش پاشای زاوای سوڵتان و شێخولئیسلام ئەبولهودای کوردی لوبنان. ن.ك)، ئاگاداری پەرپوتی و گەندەڵی عوسمانییەکان و چالاکی رێکخراوە کۆمەڵایەتی و رامیارییەکانیش بوو دژی سوڵتان.. ماوەی دەستبەسەرکردنەکە و نازاری دوورە وڵاتیشی لە دڵدا بوو، بۆ تۆڵەسەندنەوە دەستدەداتە جموجوڵی رامیاری کە توانای رابوردووی هێرش و پەلاماردانی نەمابوو، لە ژیانی خۆی زۆر دەترسا، جگە لە پیاوە خەسەواکانی باوەڕ و متمانەی بە هیچ کەسێك نەبوو، گومانی لە وەزیر و یارمەتیدەرەکانیشی دەکرد، لە پشت بەربەستێکەوە لەگەڵیدا دەدوان! ژیانی رۆژانەی سوڵتانی مەزن هاتبووە سەرنەوەی لە چ قوڕبنێکی کۆشکدا خۆی بپارێزێت! مەحمود پاشا وەك بەشێك لە بەرنامەی دژایەتیکردنی سوڵتان،

کۆبوونەوەیەکی فراوان لەسەرچاوەی زەڵم ـ شارەزوور، ساز دەکات.

پیرەمێردی شاعیرونووسەر وەزۆنامەوان یەکێك بوو لە بەشدارانی کۆبوونەوەکە، لە رۆژنامەی ژیان، ژمارەم٤٩٧ صالی ١٩٣٦ لاپەڕەی/٤دا باسی کۆبوونەوەکە دەکات و بە مەحمود پاشا دەڵێت گوندی کەناروێ لەیەك کاتدا سێ کوێخای هەبوو.(٢٨٤)

هەردوو هۆزی بەهێز و بەنێویانگی کورد، جاف و هەمەوەند رۆڵی کاریگەریان هەبووە لە راگرتن یا لاسەنگیی پارسەنگی تەرازووی هێز لە نێوان بەریتانیا وعوسمانییەکان و نێراندا لە باشووری کوردستان. حەمە پاشای جاف و جوامێر بەگی هەمەوەند دوو سەرۆك هۆزی هەڵکەوتوو بوون، لە رۆژگاری خۆیاندا ترس و لەرزیان خستبووە ریزەکانی لەشکری نێرانەوە، بەڵام ئاخۆ رۆڵی جاف و هەمەوەند لە چوارچێوەی فەرمانڕەوایی میرنشینی بابانـدا لە بەرژەوەندی دوژمنانی کورد، جا عوسمانی بوویێت یا نێران نەدەشکایەوە؟ یا هەر لە بنەڕەتدا هێز و دەسەلاتی میرنشینەکانی کورد و هۆزە گەورەکانیش هەر لە ململانێی نەو دوو زلهێزەدا لە کوردستان سەریهەڵدابوو، رووداوەکانی مێژوو دەیسەلمێنن هیچکام لە میرنیشنەکانی کورد بێ پشتیوانی یەکێك لەو دوو زلهێزە خۆی بەرامبەر هەڕەشە و هێرشی لایەنەکەی دیکەدا رانەگرت، چونکە چارۆکەی کەشتییەکەی کورد هەموو هەڵوێست و پێشهاتەکانی ناوچەکە لە دوور و نێزیکەوە کاریان تێدەکرد و ریڕەوەکەیان دەگۆڕی. پەیدابوونی موحەمەد عەلی پاشای والی میسر وەك ملۆزم بۆ سوڵتانی عوسمانی هەرچەند دووریش بوو لە کوردستانەوە، کاردانەوەی خۆی بەسەر بارودۆخی رامیاری و سەربازی کوردەوە رەنگیدەدایەوە، میری سۆران هەرکە دەبیستێت والییەك لە سوڵتانی عوسمانی یاخی بووە و ولاتی میسری بۆ خۆی جیاکردۆتەوە و لەشکرەکەی سوڵتانی بەزاندووە کەوا دەزانرا هەرگیز نابەزێت، میری سۆران پشت بە پەیوەندییەکانی لەگەڵ برایم پاشای کوڕی موحەمەد عەلیدا دایەزراندبوو، خولیای سەربەخۆیی دەکەوێتە سەریەوە.

پاشا و بەگزادەکانی جاف بە گشتی خۆیان لە بنەماڵەی شێخانی سلێمانی و فەرمانڕەوایی شێخ مەحمود و کاربەدەستانی عوسمانی ـ تورك ـ نێران بە کەمتر نەدەزانی، ئەوەش بەشێکی گرنگی دەردە کوشندەکەی کوردبوو.

کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف لە کتێبەکەیدا، مالی ناوەدان بێت چەند لاپەڕەیەکی مێژووی نەتەوەکەمانی بۆ پاراستین و وەك زۆر لاپەڕەی گرنگ لە فەوتان رزگاری کرد، دەڵێت: (بۆ موحافەزەی تێکنەچوونی نیستقلالی بابان زۆر بەگزادە لە بەگزادەکانی جاف و پیاوی چاکی جاف کوژراون و بەم رەنگە رۆیون و خۆیان فیدای وەتەنی کورد کردووە وناویشیان نییە، نەمەش بە واسیتەی نەمەوەیە نومەرا و پاشاکانی کورد موبالاتیان بە تەئریخی کورد نەداوە..).(٢٨٥)

هەتا سەردەمی موحەمەد پاشای جاف، تیرەی موراد بەگی دەستەڵاتی تەواویان بەسەر هەموو تیرەکانی

جافدا هەبوو. کوڕانی موحەمەد پاشا، وەسمان پاشا، مەحمود پاشا و عەلی بەگ دوای مردنی باوکیان نێوانیان خۆشنەبوو، هەڵپەی پلەوپایەی دەستەڵات و سەرکردایەتی هۆزەکە، (مالّە گەورە)کەی جاف دابەش دەکەن:

وەسمان پاشا: ناوچەی هەڵەبجە، خورمالّ و شارەزوور. عەلی بەگ: زەوی و زارەکانی قزرابات. مەحمود پاشاش کارویاری هۆزەکەی بەڕێوەدەبرد و گەرمیان و کوێستانی لەتەکیاندا دەکرد.[٢٨٦] بەڵام (بەرامبەر هەندێك تەماعی خۆی وازی لە سەرۆکایەتی جاف هێنا)[٢٨٧] دوای مردنیشی لە ١٩٤٠ دا هۆزەکە ڕوو لە بێهێزی دەکات، مێجەر سۆن شەش حەوت مانگێك لە مالّی تایەر بەگی کوڕی وەسمان پاشا ژیاوە، پاشا زوو زوو دەچووە موصلّ و کەرکووك و سلێمانی، عادیلە خانمی هاوسەری ١٨٥٩ـ ١٩٢٤ زۆر بە لێهاتوویی کارویاری هۆزەکەی بەڕێوەدەبرد، زیندان، دادگا، قەیسەرییەکی گەورە و دوو کۆشکی گەورەی لە سەر شێوەی هونەری بیناسازی سنە لە هەڵەبجە دروستکرد. میجەرسۆن دەڵێت: (بەراستی لە کۆمەڵی نیسلامیدا نافرەتی وەها، بێ وێنەم کەم دیوە، بەدەگمەن نافرەتی وا خاوەن دیوان و دەسەلاّتدار و شارەزای چەك هەڵدەکەوێ. جاف هۆزێکی ڕەسەن و خاوەن مێژوو، یەکێتی سەرۆکەکانی،دەگمەن لەناو گەورە و سەرۆکەکانی کوردا بەدی دەکرا).[٢٨٨]

مەحمود پاشای جاف سەرداری گەورەترین هۆزی کوردە کە لە چەندین ناوچەی بەربڵاوی هەردوو دیوی کوردستانی ڕۆژهەڵات و خواروو نیشتەجێن، پاشای جاف کەسایەتییەکی بەهێز و سەنگین بوو، دۆست و دوژمن دەیانخوێندەوە، جگە لەوەش سەردارێکی ژیر و بە دەست و بە ئەزموون بو،هەرچەند بەرلەوەی سالّی١٩٢١کۆچی دوایی بکات لەسەرەمەرگدا دان بە ڕاستییەکدا دەنێت ودەڵێت: "هەتا توانیم نەمدەزانی کە زانیشم نەمدەزانی"[٢٨٩] تۆ تەماشا ئەم وتە بەنرخە، ئەگەر لە زمانی کوردێکەوە نەبوایە وەکو پەندەکانی بڕناردشۆ هەتا هەتایە بە نەمڕیی دەمایەوە.

هەتا ئێنگلیز نەهاتبوونە ولاّتەوە، پاشای جاف دۆستایەتی و هاوکاری عوسمانییەکانی دەکرد، هەر لە سنووری ئەو هاوکاریەدا لەشکر کۆدەکاتەوە و پەلاماری ڕۆژئاوای نێران و بەتایبەتی شاری کرماشان دەدات، بەڵام سەرنەکەوت و لەبەرامبەر هۆزەکانی سەنجاوی و قەڵخانی و هۆزە هاودەنگەکانیاندا دەشکێت.

بەرلەو شەڕە، سەنجاویەکان بەسەرکردایەتی عەلی نەکبەر خان دژی تورك ڕادەپەڕن و فەرماندەیەکی سەربازیی شاری کرند و دوو سەرلەشکر دەکوژن کە سەدان کوردی بێتاوانیان کوشتبوو، وەك لەسێدارەدانی سەرداری بۆکان.

عەلی نەکبەر کە لە دەست ڕەزا شای نێران هەڵدێت پەنا بۆ مەحمود پاشا دەبات، بەڵام مەحمود پاشا، قینی شکستەکەی زووی لەدڵدا مابوو، بایەخێکی نەوتۆی پێنادا.

صالّانی ۱۹۱۸ـ ۱۹۱۹ پیری و نەخۆشی پەکی پاشای جافیان خستبوو، بڕشتیان لێ بڕیبوو، بەربەرەکانی دوژمنەکانی بۆ نەدەکرا.. ئینگلیز بڕیار دەدەن دەستەلاتی جاف لە سنوورێکی تەسکدا بهێڵنەوە، لەو ماوەیەدا مەحمود پاشا دوو نامە بۆ شێخ مەحمود و حاجی سەید عومەری مامی شێخ کە (حاکمی ولّات) بوو دەنووسێت، هەرچەند هەرگیز نێوانیشی لەگەڵ شێخدا ساز نەبوو، نامەکانیش بەشێخ سەلامی شاعیردا دەنێرێت.. ئەو دەمە شێخ مەحمود سەرقالّی شەڕەکەی دەربەند بوو.. دواتر پاشا زۆر پەرۆشی ئەوەبوو ئایا شێخ کوژراوە یا گیراوە، کە شێخ سەلام دلّنیای دەکات بە بریندارى دەستگیر کراوە، پاشای جاف دەلّێت: شێخ مەحمود بوو بە پیاوێکی گەورە و هاوشانی نێمەمانان نییە.[۲۹۰] پیرەمێردی خۆشخوان لە هۆنراوەیەکدا بۆ دوو ناوانەکەی شوێن مالّە گەورە "هەواری مەحمود پاشای جاف" کە هونەرمەندی ناسراوی کورد رەفیق چالاك بە سۆز و نەندێشەوە چڕیویەتی، لێرەدا من هەر ئەوەندەم دێتەوە یاد:

دوو ناوانەکەی شوێن مالّە گەورە	***	بەرەو خوار نەڕۆی بە پێچ و دەورە
تۆ بە ڕووناکیی وێنەی بلووری	***	ناوی زیندەگیی گشت شارەزووری
بە ڕاگوزەرتا بە دڵەی پڕخەم	***	ڕۆژی ڕووناکم لێ بووە بە تەم
تۆخوا ناوەکەی بۆن گوڵاوەکە	***	بۆ سەرچاوەکە کەمی لاوەکە
بزانە ئاخۆ جامی ڤۆتۆگراف	***	پیشانم نادا وێنەی ئێلی جاف

هێزەکانی ئینگلیز لە (عێراق) هەوڵێکی زۆریاندا سەردارانی کورد لە خۆیان کۆبکەنەوە، یا بەلای کەمەوە لایەنی شێخ و تورك نەگرن و بێلایەن بن.. مەحمود پاشا هاوکاریی ئینگلیزی دەکرد و ناشکراشە هۆکەی چیە! کەچی هەر ئەو مەحمود پاشایەی جاف کە مێجەر نۆئێل دەبێتە میوانی لە (دوو ناوانەکەی شوێن مالّە گەورە) پاشا ناچێت بەرەوپیری بەڵکو بەرگی پاشایانەی عوسمانی دەپۆشێت و هەر میدالیا و نیشانێك ئەوان پێیان بەخشیوە دەکات بە سنگ و بەرۆکیدا و چاوەڕوانی هاتنی نۆئێل دەکات.

نۆئێل: جەنابی پاشا، دەزانن مەبەستم لەم دیدەنیە چییە؟

پاشا: بیشزانم حەزدەکەم لە زمان خۆتانی ببیستم!

نۆئێل: ئینگلیز دەیەوێت خزمەتی ناوچەی کوردستان بکات و یارمەتی گەلی کورد بدات ولە دەست زوڵم و زۆری عوسمانیەکان رزگاری بکات، چاوەڕوانی هاوکاری کردنی پیاوێکی وەك بەڕێزتانە کە سەرۆکی هۆزی جافن.

پاشا: بەداخەوە ناتوانم هاریکاریتان بکەم، چونکە:

۱ـ زۆر باوەڕم نییە، ئەوە مەبەستتان بێت، ئەگینا هەزاری وەك منیشتان لەگەڵدا نەبێت هەر سەردەکەون.

۲ـ من موسڵمانم و باوەڕە ئاینییەکەم ڕێگەم نادات هاوکاریتان بکەم (کە ئێوە دیانن).

۳ـ پیربووم و توانای هەڵسوکەوتم نەماوە بۆ کارێکی وەها دەست بدەم.

ئاخۆ ئەو ساردی و سڕی و گوێپێنەدانەی پاشا و ئەو وەڵامە ڕەق و وشکانە بەهۆی ئەوەوە بوو، نۆئێل شێخی کردبوو بە حوکمدار یا نۆئێل ویستوویەتی تواناکانی جاف لەگەڵ شێخدا یەکبخات دژی تورك و لە ژێر سایەی حوکمداری کوردستاندا و کوردستانی خواروو لەو فرە کوێخایەتییە رزگار بکات کە وەك پێرەمێرد دەڵێت کەناروونێ لەیەك کاتدا سێ کوێخای هەبوو! یا ئەوەبوو پاشا مەبەستی ئەوە بێت ئینگلیز تێبگات کە دۆست و دڵسۆزی ئەوانە و ناحەز و رکەبەری تورك و شێخ مەحمودە، ئەو شێخەی کە سەنگەری لە ئینگلیز دەگرت، ئەمڕۆ ئەو حوکمدار بێت و من بچمە ژێر سایەی ئەوەوە. هەر ئەم ئەنجامەش بوو ئینگلیز پرکێشی نەکات بۆ هەمان مەبەست ڕوو لە بابەکری سەلیم ئاغا بنێت.

پڕوپاگەندە و بانۆرەی دامەزراندنی حکومەتی کورد

بەرلە پێچانەوەی دامودەزگای خەلافەتی ئیسلام لە ئەستەمووڵ لە ۱۹۲۲/٦/۱دا، بەریتانیا و شا فەیسەڵی عێراق هاتنە سەر ئەوەی لە باشووری کوردستان حکومەتێك بەناوی کوردەوە دابەزرێنن و بیکەنە بەڵگەی حاشا هەڵنەگر دژی تورکیا کە کورد دەیانەوێت لە چوارچێوەی عێراقدا بمێننەوە و نایانەوێت بچنەوە ژێر دەستی تورك. تورکیاش بۆ سەلماندنی پێچەوانەی بەرنامەکەی ئینگلیز هەموو هەوڵێکی لەگەڕدا بوو، عیصمەت ئین ئۆنۆی نوێنەری تورکیا لە کۆنگرەی ئەتەوەکاندا دەیوت: کەمینە چەکدارەکان لە ژێر سایەی تورکیادان و لەدوارۆژی خۆیان زۆر شاد و گەشبینن. هەر سێ لایەنەکەش، بەریتانیا و شا فەیسەڵ و تورکیا پشی پشییان بۆ شێخ مەحمود دەکرد کە لایەنێکی گرنگی کێشەی کوردستانی باشوور بوو کە ئەوان بە وێلایەتی مووصڵ ناویاندەبرد و بەردەوامبوونی شۆڕشی کورد لە باشوور لە بەرژەوەندی تورکە کەمالییەکان بوو، بەڵام لە باشوور دابڕکایەتەوە و هەر لە باکوور بەردەوامبوایە ئەوە لە بەرژەوەندی بەریتانیا و شای عێراق فەیسەڵی یەکەم بوو، کوژاندنەوەشی لە هەموو لایەکی کوردستان بە دڵی هەموویان بوو. کەمالییەکان بە ناگر و ئاسن و بەکارهێنانی گازی ژەهراوی صالّی ۱۹۲۵ شۆڕشەکەی شێخ سەعید دادەمرکێننەوە، لە ئینگلیزیان دەویست ئەویش شۆڕشەکەی شێخ مەحمود کپ بکاتەوە، بەڵام بەریتانیا کاتێك ئەوەی دەکرد بەرژەوەندی تێدا بێت، دەمێکیش بوو بەرنامەی کوژاندنەوەی شۆڕشەکەی شێخ مەحمودی دارشتبوو، کاری چاکیشی بۆ کردبوو کە هەر کاتێك هەڵوێستی شێخ لەگەڵ بەرژەوەندییەکانیاندا جوت نەوەستایەوە، دوورخستنەوەی لە گۆڕەپانەکە ئەرکێکی زۆر و قوربانیدانێکی قورسی نەوێت، لەوەش دڵنیابوون شێخ لەگەڵ شەریف حوسەین بەراورد ناکرێت کە بە خۆی و کوڕەکانییەوە لە تورك یاخیبوون و ئالای شۆڕش و بەرەنگاریان بەرزکردەوە، یەکبینەش لایەنی بەریتانیایان بەرنەدا و هەتا سەر بێ ئەمبەر و ئەوبەر کردن بە دڵسۆزی مانەوە.. بۆیە لەندەن بڕیاریدا کەرکوك لە دەرەوەی سنووری موصڵ جێگیر بکەن و بیلکێنن بە عێراقی عەرەبەوە، ئەمەشیان بۆ ئەوە کرد ئەگەر ئەو حکومەتەی گوایە بۆ کوردی

دادەمەزرێنن لە هەرێمی موصڵدا و دەبێت بە دڵی خۆیان بێت نەك كورد، سەرینەگرت و بە هۆی ناكۆكییەكانیانەوە لەگەڵ فەرەنسا و سۆڤیەتدا لەسەر دابەشكردنی میراتی عوسمانییەكان موصڵ درایەوە بە تورکیا كەركووکی دەوڵەمەند بە سامانی نەوتی ژێر زەوی بەرنەكەوێت و هەر لە ژێر دەستی خۆیاندا بێت كە نەو كاتە كانگەی سەرەكی نەوت بوو لە ناوچەكەدا.. ئیتر لە صاڵی ١٩٢١ەوە هەتا نەمرۆ كەركووك بوو بە كێشەی هەرە گرنگی كوردی باشوور و دوژمنەكانی و هێشتا هەر بەبێ چارەسەریش ماوەتەوە. نەدەمۆنس كە سەردەمێك فەرماندەی گشتی ئینگلیز بوو لە كوردستان لەو رووەوە دەڵێت: هەر حكومەتێكی عێراق رێزی خۆی بگرێت، كەركووك لە سنووری ناوچە كوردنشینەكان جیا دەكاتەوە.(پەیمانی سایكس بیكۆش، نەو خودموختارییەی بۆ كوردستانی باشووری بریاردابوو،كەركووك و هەولێر وپردێی نەدەگرتەوە، بەڵام ناوچە كوردنشینەكانی سیرت، ورمێ ومەهابادی دەگرتەوە .!) بروانە مەحمود مەلا عیززەت،سەرچاوەی پێشوو، ل.٤٤

عەرەب بە گشتی و دەسەڵاتدارانی تورکیا، ئێران و سووریەش بەتایبەتی، هەر لە هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ەوە بەردەوام و بە هەموو توانایەكیانەوە دژی هەر نزیكبوونەوە و پێكهاتنێكی شۆڕشی كورد و حكومەتی عێراق بوون، بەتایبەتیش نەگەر ناوی كەركووكی تێدا هاتبێت هەرچەند چمكێكی بچووكیشی بێت.

سەردەمی هاتنە سەر كاری بەعسییەكانیش صاڵی ١٩٦٨ هەتا كەوتنی سەدام و رژێمەكەی لە ٢٠٠٣/٩/٤دا نەو دراوسێیانە ترس و دڵەڕاوكێی خۆیان بە صەدام دەگەیاند، نەبا ناچاریی پاڵی پێوە بنێت بۆ تاكتیكیش بێت هەنگاوێكی وەها بهاوێت.

لە ئەنجامی كۆبوونەوەكەی شێخ مەحمود و سەردارانی كورددا، شێخ نامەیەك بۆ شەریف پاشای خەندان دەنووسێت و لەگەڵ بەڵگەنامەیەكدا بە مۆری ٢٦ سەرداری كورد بە رەشید كابان و سەید نەحمەد بەرزنجەییدا بۆی دەنێرێت كە هەموویان هەڵیانبژاردووە بە نوێنەری كورد لە كۆبوونەوەكانی كۆمەڵەی گەلاندا، بەڵام دەسەڵاتدارانی فەرەنسا لە حەلەب دەستدەگرن بەسەر نامە و بەڵگەنامەكەدا و نامەبەرەكانیش بەرووداوا دەگەڕێننەوە.

نەم هەڵوێستە نامرۆڤانەیەی فەرەنسا هەر دژی كورد نەبوو، دژی بەریتانیاش بوو، لەو رووانگەیەوە نەگەر كورد دەنگی بگاتە كۆمەڵەی نەتەوەكان، نەوە دەبێتە پشتیوان كورد لە تورکیا جیابێتەوە و هەرێمی موصڵ كە بەشێكی ولاتەكەیانە لە تورکیا دادەبڕێت و دەلكێنرێت بە عێراقەوە و نەوتەكەی كەركووكیش دەكەوێتە بندەستی بەریتانیا و فەرەنساش مایەپووچ دەمێنێتەوە.

شەریف پاشای خەندان ١٨٦٥- ١٩٤٥ لە لەشكری عوسمانیدا بووە بە پلەی ژەنەرال، سەردەمێكیش بالوێزی دەوڵەتی عوسمانی بووە لە ستۆكهۆڵم - پایتەختی سوید. رامیارێكی بە توانا و خاوەن ئەزموون بوو

چەند زمانێکی ئەوروپاییەکانیشی دەزانی، پەیوەندی لەگەڵ نێوەندە نێودەوڵەتییەکاندا هەبوو، گوێیان لێدەگرت، ئەندامی کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتنیش بوو بە ناوی نهێنی "کورد" وە، خزمایەتی لەگەڵ بنەماڵەی بەنێویانگی موحەمەد عەلی پاشای میسریشدا پەیدا کرد بەهۆی ژن و ژغوازییەوە، دووەمین هاوسەری ژیانی کچی ئەو بنەماڵەیەیە و خوشکەزایەکی شا فاروق، دوا شای میسر بوو.

شەریف پاشاکوردێکی هەڵکەوتوو، دڵسۆز و ماندوونەناس بوو. ماوەیەك دەگەڕێتەوە سلێمانی شاری دێرینی باوو باپیرانی.

شەریف لە هەوڵەکانیدا بەردەوامبوو، رۆژی ١٩١٩/٣/٢٢ لەگەڵ کلمێنصۆی وەزیری دەرەوەی فەرەنسادا کۆدەبێتەوە، بەناوی مافەکانی گەلی کوردەوە داواکارییەکی بە زمانی فەرەنساوی پێشکەش دەکات و لەگەڵ نوێنەری بەریتانیاشدا کۆدەبێتەوە و پێشنیازێکی دەخاتە بەردەست، بەریتانیا پشتیوانی مافەکانی کورد و سەربەخۆیی کوردستان بکات، کوردیش لە هەموو لایەکی کوردستان دژی تورکیا راپەڕێت.

شەریف پاشا پێشتریش لە ١٩١٨دا سیر پرسی کوکس لە مەرسیلیا ـ ئیتالیا دەبینێت و هەمان پێشنیازی خستبووە بەردەمی ئەویش. هەوڵ و کۆششی بەردەوامی ئەو پیاوە مەزنەی کورد بەردەگرن و بەرێکی چاکیش کە هەرگیز بێ دڵسۆزی ئەو نەدەچوونە بەندەکانی پەیمانی سیڤەری مژدەبەخشەوە. (کلێمنصۆ، سەرۆك وەزیرانی فەرەنسازۆر راشکاوانە بەناوی هاوپەیمانەکانییەوە دەڵێت: تورکیا(عوسمانی) لەو ئاستەدا نییە متمانەی پێبکرێت میللەتێك بەرێوەبەرێت (تورك نییە) ونابێت قەومێك کە تورك نییە (کورد) وتانەمرۆ لەژێر چەپۆکیدابووە، دووبارە بخرێتەوە ژێرچەپۆکی) بەناوی هەندێك لە سەرکردەکانی رێکخراوی خۆیبوون لە باکوور پەیوەندی بە شێخ مەحمودەوە دەکەن بۆ یەکخستنی هێز و توانایان دژی تورك، بەڵام شێخ دەبوو رێبازی خۆی بگۆڕێت و رەپ و راست دژایەتی تورك بکات لە پێناو ئینگلیزدا، بۆیە پێدەچێت ناردنی نوێنەرێکی خۆیبوون هەر بۆ ئەوە بووە شێخ لە تورك دوور بخەنەوە پاڵ بدەن بە ئینگلیز و رووسیاوە کە خۆیبوون پەیوەندی لەگەڵ دامەزراندبوون. (شێخ میرۆز سەرۆکێکی ئێزدیانی غەرزان، شێخ عەبدورەحمانی گارسی بە نوێنەرایەتی خۆیبوون هاتوونە لای شێخ مەحمود. گارسی لە شۆرشی١٩٢٥دا بەشداریکردووە و لەنێوان سووریا و تورکیا و عێراقدا هاتووچۆی کردووە تا کاتێك لەگەڵ کۆمەڵە کەسانێکدا بۆ کۆمەکی شۆرشەکەی ناگری داغ دەچوون لە ناوچەی بۆتانی ژوورودا شەهید کرا).

ڕێککەوتن و پەیماننامەکانی سیڤەر، لۆزان، سایکس بیکۆ[٢٩٢]

هاوپەیمانە سەرکەوتووەکانی یەکەمین جەنگی گێتی، بەریتانیا، فەرەنسا، ڕووسیا و ئیتالیا بەسەر ئەڵەمانیا، نەمسا، دەوڵەتی عوسمانیدا، دوای مۆرکردنی پەیمانی مودروس و ڕاگرتنی شەڕ، دەوڵەتی عوسمانی ناچار دەکەن ١٩٢٠/٨/١٠ مل بۆ پەیمانی سیڤەر شۆڕ بکات و سەرۆك وەزیران، فەرید پاشای زاوای سوڵتان وەحیدەدین پەیمانەکەی مۆر کرد.

بەشی سێهەمی دەرکەی سێهەمی پەیمانەکە هەرهەمووی تەرخان کرابوو، بۆ کێشەی کورد لە ژێر ناونیشانی کوردستان دا، بڕگەکانی ٦٢، ٦٣، ٦٤ دەگرێتە خۆی کە هەرزوتر هاوپەیمانان لە پەیمانی سان ڕیمۆن کە ١٩٢٠ بەسترا ئاماژەیان بۆکردبوو .

بڕگەی ٦٢: ئینگلیز و فەرەنسا و ئیتالیا لیژنەیەکی سێ قۆڵی پێکدەهێنن کە بارەگاکەی لە ئەستەمووڵ دەبێت و لەماوەی شەش مانگدا لە ڕۆژی جێبەجێکردنی ئەم پەیمانەوە پرۆژەیەکی ئۆتۆنۆمی گەلاڵە دەکەن بۆ ئەو هەرێمانەی زۆرینەی دانیشتوانی کوردن و دەکەونە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری فورات و باشووری سنووری ئەرمینیای باکوورەوە (کە دواتر دیاری دەکرێت) و باکووری سنووری تورکیا لەگەڵ سووریا و میسۆپۆتامیا بەشێوەیەك لەگەڵ خاڵکانی (١، ٢، ٣) ی بڕگەی ٢٧دا بگونجێت.ئەگەر بۆچوونی جیاوازیش لەو ڕووەوە هاتە پێش، سێ ئەندامەکە کێشەکە دەبەنەوە بەردەم حکومەتەکانی خۆیان، ئەم پلانە دەبێت زامنی پاراستنی کلدۆ ئاشوورییەکان و کەمایەتیە ڕەگەزی و ئاینییەکانی ناو ئەو ناوچانە بکات. لیژنەیەکیش لە بەریتانیاو فەرەنسا و ئیتالیا و ئێرانییەك (نوێنەرێکی ئێران. ن.ك) و کوردێك دەچنە شوێنەکان بۆ تاوتوێکردنی ناوچە سنووریە هاوبەشەکانی ئێران و تورکیا و تاوتوێکردنو دەستکاریکردن و بڕیاردان لەسەر دەستکاری کردنەکان ئەگەر پێویست بوو.

بڕگەی ٦٣: دەوڵەتی عوسمانی هەر لە ئێستاوە پەیمان دەدات ئەو دوو لیژنەیە پەسەند بکات کە لە بڕگەی ٦٢دا دەستنیشان کراون و لە ڕۆژی ئاگادارکردنیەوە هەتا شەش مانگ جێبەجێی بکات.

بڕگەی ٦٤: ئەگەر کوردەکانی نیشتەجێی ئەو ناوچانەی لە بەندی ٦٢دا دیاریکراوە لە ڕۆژی جێبەجێکردنی ئەم پەیمانەوە هەتا صاڵێك پەیوەندییان بە کۆمیتەی نەتەوەکانەوە کرد و ڕوونیان کردەوە کە زۆربەی هەرە زۆریان دەیانەوێت لە تورکیا جیابنەوە و ئەگەر کۆمیتەش بە شایانی سەرخۆییان بزانێت و ڕاسپاردەی ئەوەیکرد سەربەخۆییان بدرێتێ، ئەوە تورکیا لە ئێستەوە دەبێت پەیڕەوی ئەو ڕاسپاردەیە بکات و دەست لە هەموو مافەکانی و ئەو دۆکۆمێنتانەش هەڵبگرێت کە لەدەستیدایە (بۆ سەلماندنی خاوەندارێتی ناوچەکە. ن.ك) وردەکارییەکانی ئەم دەستهەڵگرتنەش دەبێتە بابەتی ڕێککەوتنێك لە نێوان هاوپەیمانە سەرەکییەکاندا.

ئەگەر ئەو دەست هەڵگرتنەش نەنجامدرا و (لەو کاتەدا کە تیایدا ڕوو دەدات؟!) هاوپەیمانە سەرەکییەکان

کۆسپ و تەگەرە ناخەنە بەردەم کوردەکان کە لەو بەشەی کوردستان دەژین کە هێشتا لە سنووری ویلایەتی موصڵدایە، بەویست و ئارەزووی خۆیان بێنە سنووری ئەم دەوڵەتە سەربەخۆیەی کوردەوە.[٢٩٣]

کورد بۆ گەیشتن بەم سەرکەوتنە مێژوویە و هاتنە دی هیوا و ئاواتەکانی و رزگاربوونی بۆ هەتا هەتایە لە ژێر دەستی و چەوساندنەوەی نەتەوەیی و کۆمەڵایەتی تەنها پێویستی بە دوو هەنگاو هەبوو:

١ـ هاوریزیی و یەکدەنگی گشت چین و توێژەکان و بەلاوەنانی بەرژەوەندی تەسکی هۆز و سەرۆك هۆزەکان لە پێناو چارەنووسی نەتەوەی کورددا و هاوکاریکردنی هاوپەیمانان.

٢ـ بەڵگەنامەیەکی مۆرکراوی سەردارانی کورد بخەنە بەردەست کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس بیسەلمێنێت کورد دەخوازێت لە تورك جیابێتەوە.

جێگەی داخە هیچ کامیان وەك پێویست نەکران!

پەیماننامەی سیڤەر ١٩٢٠/٨/١٠ لە شارۆچکەی سیڤەر ـ فەرەنسا مۆرکرا، کارگەیەکی بەرهەمهێنانی شووشەی تێدا بوو، بۆ دروستکردنی چینی و فەخفوری (فەرفووری)[٢٩٤]، هەر بەوهۆیەوە سەرۆك کۆماری فەرەنسا، پوانکارێ کە هەتا ١٩٢٠ لە پۆستەکەیدا مایەوە، پەیمانی سیڤەر بە گوڵدانە شکاوەکە ناو دەبات. پەیمانی سیڤەر کوردی بە ئاوات دەگەیاند ئەگەر مستەفا کەمال لەو سەردەمەدا هەڵنەکەوتایە، لە سوڵتان یاخی بێت و لەشکرە شڕو وڕەکە رێکبخاتەوە، بەژیری و پلانی دروست و وردی بەرزو خۆشەویستی تورکیا بتوانێت صاڵانی ١٩٢١ و ١٩٢٢ بەسەر هەرهەموو دوژمنەکانیدا سەرکەوێت، کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتن، کۆمەڵەی پێکهاتن و ئازادی، شکاندنی یۆنانەکان لە ئەنەدۆڵ، تزاکیا و ئەزمیر، فەرەنسە و ئەرمەن لە کلیکیا، ئەرمەن لە یەریڤان و قەفقاس، بەشێك لە میسۆپۆتامیا کە کوردیشی دەگرتەوە و بەداگرتنی سوڵتانیش کۆوتایی بەو سەرکەوتنانە هێنا.

گەر گورگە بۆر نەبوایە سیڤەر بەسەر سوڵتاندا دەسەپێنراو کوردیش وەك گەلانی دیکەی ژێر چنگی عوسمانی سەرفراز دەبوو، تورکیش مەگەر هەر سیر بخوات و زوڕنا لێبدات یا هەر بڵێت ئەم نانە بەو رۆنە! بەڵام مستەفا کەمال نەك مل بۆ سوڵتان نادات بەڵکو تەخت و تاراجی سەڵتەنەت و خەلافەتیشی لە رەگو ریشەوە دەرکێشا و هاوپەیمانان ناچاری سازش دەکات و سیڤەر وەك بەفری بەرخۆرەتاو تەواوە و کۆنگرەی لەندەن ٢/٢١ـ ١٩٢١/٣/١٤ بەندەکانی ٦٢، ٦٣، ٦٤ی هەڵوەشاندەوە و لەجێگەی سیڤەر پەیمانێکی نوێ مۆر دەکەن بە ناوی پەیمانی لۆزان، ئەگەری سەربەخۆیی کوردی ئەوەندە دوورخستەوە ئەگەر نەڵێم نەیهێشت وتەنها وەك کێشەیەکی ناوخۆیی حکومەتە داگیرکارەکانی تورکیا، ئێران، عێراق و سووریا تەماشا دەکراو زۆیزەکانیش ئەوەندە کێشەیەکی ئاڵۆز بوو بەلایانەوە کە هەردەستی لێنەدرێت یا وەك بەرمیلێك باروت لە دوورەوە تەماشایان دەکرد و هەرگیز رێگەیان نەدا پریشکی ئاگرێکی وەهای بگاتی بارووتۆخی ناوچەکەیان لێ بشێوێنێت. چاکترین غوونەش دان پێدانانی کۆنە وەزیری دەرەوەی ئەمەریکایە هنری کیسنجەر بەو

راستییەداو بەبێ ڕەوشتیان بەرامبەر ناوات و ئامانجی کوردی باشوور و شۆڕشە مەزنەکەی ئەیلوول.

گەر پرسیارێك لە زۆرێزە سەرکەوتووەکانی یەکەمین شەڕی گێتی بکەین، ئێوە توانیتان بەسەر ئەڵەمانیای زەبەلاح و دەوڵەتی عوسمانی فراوان و پانوپۆڕدا سەربکەون کە پازدە ملیۆن هەر موسڵمانی لە پشتەوە بوو، ئەی بۆ لە بەختی ڕەشی کورد و ئەرمەن لە بەردەم مستەفا کەمال (گورگە بۆر)دا دەست لەسەر دەست وەستان و واقتان وڕمابوو کارێکتان لەدەست نەهات؟ دەترسان خۆی بهاوێتە باوەشی سۆڤێتەوە؟ گەر ئێوە سەریتان پاندەکردەوە، نەماری تۆپیو دەگەزێت نە مردووش خۆی دەهاوێتە باوەشیان. جگە لەوەش ئەگەر هاوپەیمانان و بەتایبەتیش بەریتانیا کە پێوەندی ڕاستەوخۆی بە کوردەوە هەبوو، دۆستی گەلانی چەوساوە و ڕزگارکاری مرۆڤ بوون، کورد یەکەمین پشتیوانتان بوو بۆ لەناوبردنی مستەفا کەمال کە سەرەتاو بنەتای هێزەکەی کورد بوو، گۆڕەپان و چەقی یاخیبوون و ڕاپەڕینەکەشی هەر کوردستان بوو، ئەمە ڕاستییەکی مێژووییە، چاو لەوەش نانوقێنین مستەفا کەمال سەرکردەیەکی هەڵکەوتوو بلیمەت بوو، دوژمنێکی سەرسەخت و پشوو درێژ بوو، لەو سەرکردانەش نەبوو وەڕ بەربدا و چۆکی بلەرزێت، بەراستی ڕۆڵەی دڵسۆزی تورك بوو، بەڵام هەرگیز لە ئەڵەمان بەهێزتر نەبوو کە توانیان دووجار بیکەنە پۆڕی خوراو لە هەردوو یەکەمین و دووەمین جەنگی جیهاندا!

بەریتانیا و فەرەنسا و ئیتالیا هەریەکە و هەوڵیدەدا بە جۆرێك هاوکاری تورکە کەمالییەکان بکەن و بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی بەرجەستە بکات و نەهێڵن پەنا بەرێتە بەر سۆڤیەت، کەمالییەکانیش وەك سەگی چوار چاو بەهەموو لایەکدا هەڵپەیان دەکرد و بە هەنگاوی خێرا و بە پەڵەش لە سۆڤیەت نزیك دەبوونەوە، ئەوانیش زۆر لە مێژ بوو چاوەڕوانی هەلێکی وەهابوون لەو ناوەدا جێگە پێیەکیان دەستکەوێت و دەستیان بگاتە دەریای سپی نێوەڕاست و بتوانن ئێرانیش لوول بدەن.. نامانجەکانی ڕووسیای کۆن و نوێ، سەردەمانی قەیسەر و سەردەمی لینین یەکیاندەگرتەوە، بەڵام بۆ ئەوروپا کارەسات بوو، بۆیە بەهەر نرخێك بێت ناهێڵن ئەو ئاواتەی ڕووس بێتە دی، ئەو نرخەش تەنها کوردو ئەرمەن دایان، کوردی بێ پشتوپەنا، نەشارەزا و بێ ئەزموون لە گەمە نێودەوڵەتییەکاندا حەپەسابوو، سەری لێدەرنەدەکرد، ئەو یاریزانە بەهێزانە نەك هەرهەموویان گۆڵیان لە کورد کرد، بەڵکو بەریتانیا گۆڵی لە فەرەنسا و تورك و کورد کرد، فەرەنساش لە عەرەب و کوردو تورك، تورکیش لە فەرەنسا، یۆنان و کورد و ئیتالیاش گۆڵی خۆی لە یۆنان و ئەردەن و کورد کرد، کوردیش گۆڵی تەنها لە خۆی کرد. ڕووداوەکانی ئەو یاریانە هاوکێشەیەك بوون بەمجۆرە:

- فەرەنسا دژایەتی بەریتانیای دەکرد، ویلایەتی موسڵ نەکەوێتە بندەستی.
- ئیتالیا هاوکاریی کەمالییەکانی دەکرد دژی یۆنان.
- بەریتانیا سیڤەر هەڵدەوەشێنێتەوە بەرامبەر دەست هەڵگرتنی ئەتاتورك لە موسڵ.

بەریتانیای مەزن لەوە دەترسا، کەمالییەکان کتوپڕ هێرشێکی بەریلاو بکەنە سەر ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور) و دەستی بەسەردا بگرن. خۆ ویلایەتی موصڵ هەر هەمووی کورد بوون و شۆڕشەکەی شێخ مەحمودیش بەشێکی فراوانی لە ژێر دەستدا بوو نەمدیوێشی کوردی باکوور و دوژمنی تورکیا و کەمال بوون و خۆیان بۆ شۆڕش و راپەڕین سازدابوو، کاپتن بیل، میجەر نوئێل دەنێرێت بە بیانووی ئەوەی کورد ئەگەر هێمن و هێور نەبن کۆسپ لە رێگەی ئاوات و ئامانجەکانیان دروست دەکەن و میجەرنوئێل بڵاوەیان پێدەکات.. ئەوەش هەر راستییەکی مێژووییە، سفۆرزا وەزیری دەرەوەی ئیتالیا ناحەزی یۆنان بوو، بە بەرچاوی بەریتانیاوە، فەرەنسا رازیدەکات پێکەوە هەوڵبدەن یۆنان ناوچەی بۆرسە چۆڵ بکات بۆ کەمالییەکان لە دوو دانیشتنی ١٩٢١/٣/١٥دا بۆ دیاریکردنی چارەنووسی هەردوو گەلی بەشخوراوی کورد و ئەرمەن بە نامادەبوونی نوێنەری دەوڵەتی یۆنان، گالیگرۆپۆلۆس و نوێنەری ئەرمەنەکانی تورکیا و یەریڤان، بۆگۆس نۆبار پاشا، ئیتالیا بە گەرمی هەوڵی هەڵوەشاندنەوەی پەیمانی سیڤەری دەدا، خۆ بەریتانیا لە بواری کەین و بەین و ئالۆوێردا پسپۆڕە، بۆ بەرژەوەندی خۆی چەندین پێگۆرکێی بە فەرەنسا کرد، بەمەرجێك ئیتالیا لە کێشی فەرەنساشدا نەبوو، سەر بۆ مستەفا کەمال شۆڕ بکەن و لە کۆبوونەوەکاندا نوێنەری سوڵتان وەك حکومەتی ئەستەمووڵ و نوێنەری مستەفا کەمالیش وەك حکومەتی ئەنقەرە بەفەرمی بناسن و گفتوگۆیان لەتەکدا بکەن، بە چ یاسایەك هاوپەیمانە سەرکەوتووەکان بەسەر تورکیای دۆڕاودا دوو حکومەت و دوو شاندی دانوساندنی لێدەسەلێنن. ولیام ئیگلتن جوانی بۆ هاتووە و مۆر لە نیشان دەدات کە وتوویەتی (پەیمانی سیڤەر بە مردوویی لە دایکبوو، چونکە مستەفا کەمال مێژووەکەی بە ئارەزووی خۆی نووسییەوە). موحەمەد دایئی یەکێکە لەسەرکردەکانی بەرەی دیالۆگ بەسەرکردایەتی صالح موتلەگ، لەبارەی پەیمانی سیڤەرەوە لە گۆڤاری لڤین ژمارە ٤٥ تشرینی یەکەمی ٢٠٠٦ دا دەڵێت (لەپەیمانی سیڤەردا سلێمانی بە پارێزگایەکی ئێرانی لەقەڵەمدراوە بەڵام لەبەرنەوەی زۆرینەی سونەیە، گەرێنرایەوە بۆ عێراق وئەهواز لەبری درا بە ئێران . کوردەکان دەیانەوێت بڵێن کەرکوك سەر بە سلێمانی بووە، بەڵام من پێیان دەڵێم ئەسڵەن سلێمانی بەشێك نەبووە لە عێراق .) هەروەها موحەمەد ئەلحەمیداوی سەرکردەیەکی حیزبی فەزیلەی ئیسلامی و پەرلەمانتارێکی پەرلەمانتارێکی عێراقە لەسەر لیستی ئینتیلافی نیشتیمانی لەهەمان ژمارەی لڤیندا وتوویەتی (... هەولێریش شارێکی کوردی نییە بەڵکو شارێکی .) وادیارە ئەم بەڕێزە ناگاداری مێژووی ناوچەکە نەبێت بۆیە نازانێت کە هەرێمی سلێمانی بە پێی خاڵی یەکەمی رێککەوتننامەی ئەرزرۆمی دووەم کە ١٨٤٢ـ ١٨٤٧ ی خایاند و ئینجا مۆرکرا، ئێران یەکجارەکی دەستبەرداری هەرێمی سلێمانی و دەوروبەرەکەی دەبێت بۆ دەوڵەتی عوسمانی و بەو ئەنجامەش کورد ناچاردەکەن خۆی لە ئێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و صەفەویدا ساغبکاتەوە، روونتر بڵێم گەرەکیان بوو بریاربدا ئایا حۆی بەعوسمانی دەزانێت یا ئێرانی ؟ ئەوەش بۆکورد

مەرگەسات بوو، هەرکامیان هەڵبژێرێت مەترسییەکی گەورەیە و بزرکردنی تایبەتمەندییە نەتەوەییەکانی بەدوواوەیە . عەرەب دەڵێت (خیاران أهونهما مر) لەو دووانە یەکێکیان هەڵبژێرە کە باشەکەیان وەك ژەهر تاڵە . لەوکاتەوە هەرێمی سلێمانی هەتا کۆتایی یەکەمین جەنگی جیهان و ئاگربەستی مودروس لە ۳۰/ ۱۹۱۸/۱۰ لەبندەستی تورکدا مایەوە، ئیتر چۆن و (گەڕێنرایەوە بۆ عێراق و لەبری نەوە نەهواز درا بە نێران) ی چی .؟

ڕێککەوتنی لۆزان نەیتوانی کێشەی ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باکوور) چارەسەر بکات، بۆیە فایلەکە ڕووبەڕووی ئەنجومەنی گەلان دەکرێتەوە، نەویش لیژنەیەکی لێکۆڵینەوە دەنێرێتە هەرێمەکە بۆ ساغکردنەوەی باری دیۆگرافی ناوچەکە و تێگەیشتنی نیازی دڵی دانیشتوان لە نزیکەوە، ئایا بلکێنرێ بە عێراقی تازە کوورەی فەیسەڵی کوڕی شەریف حوسەینەوە یا بدرێتەوە بە تورکیا..

لیژنەیەکی سەر بە بەریتانیا و لیژنەیەکی سەر بە تورك دوای سەرژمێرییەکی سەرانسەری لە هەرێمەکەدا بەم ئامانجانە گەیشتن:

لیژنەکە	ژمارەی کورد / هەزار	ژمارەی تورك / هەزار	ژمارەی عەرەب/ هەزار
بەریتانیا	٤٥٤,٠٠٠	٠٦٥	١٨٥,٠٠٠
تورکیا	٥٦٣,٠٠٠	١٤٦	٠٤٣,٠٠٠

سەرنج بدەن لای بەریتانییەکان کورد چوار ئەوەندەی تورك و سێ ئەوەندەی عەرەبن.

لای تورکەکان کورد نزیکەی دوو ئەوەندەی تورك و نزیکەی حەوت ئەوەندەی عەرەبن.

بەم پێیە ڕێژەی ئەو سێ ئەتەوەیە لە کوردستانی باکوور بەم جۆرە بوو:

ڕێژەی کورد ٤٨٪ دوای تەعریب بوو بە ٢٨٪

ڕێژەی عەرەب ٢٨٪

ڕێژەی تورك ٢١٪

نادیار ٣٪ کە ٥٠٠٠ دانیشتووی کەرکوك بوون زمانی دایکیان ناشکرا نەبوو:

سەرژمێری ساڵی ١٩٥٧ی حکومەتی پاشایەتی عێراق

ڕێژەی	لە کەرکوك	لە مووصڵ
کورد	٤٨٪	٤٢٪
عەرەب	٢٨٪	٥٦٪
کلدو ئاشوور و تورکمان	٢٤٪	٠٠٪

ساڵی ١٩٥٧ و لە کاتی سەرژمێرییەکەدا ڕووبەری کەرکوك ١٩٠٠٠ کم^2 بوو، دوای گۆڕینی باری دیۆگرافی شارەکە، تەنها ٩٠٠٠ هەزار کیلۆمەتری چوار گۆشەی دەمێنێتەوە، بەوهۆیەوە کە:

قەزای چەمچەماڵ، کەلار، سەنگاو، ناغجەلەر، پێباز، باوەنوور، خرانە سەر پارێزگای سلێمانی.
قەزای کفری، شێروانە، جەبارە، قەرەتەپە، لە رووی بەرێوەبردنەوە خرانە سەر دیالە.
قەزای دوزخورماتوو، قادرکەرەم، ئامرلی، نەوجوڵ خرانە سەر تکریت و کرایە پارێزگای سەلاحەددین.
لیوای کەرکووکیش لە تۆمارەکانی دەوڵەتدا ١٩٧٢/٦/١ گۆڕرا بە پارێزگای تەئمیم.
زانای گەورەی ئیسلام عەبدولرەحمان کەواکیبی ١١٨٥٥ــ ؟ لە یەکێك لە کتێبەکانیدا بەناوی دایکی شاران، دانیشتوانی ویلایەتی مووصڵ بەمجۆرە مەزندە دەکات:[٢٩٥]

ساڵ	ژمارەی دانیشتوان
١٦٨٨	١,٣٧٠,٠٠٠
١٨٧٢	١,٨٠٠,٠٠٠
١٨٧٦	١,١٤٠,٠٠٠

ئەو زانا مەزنە بە ڕەگەز دەچێتەوە سەر سەفەویەکان کە خۆیان کرد بە نەوەی ئیمام موسای کازم، هەرچەند سەفەوی، ئەردەبیلییەنو بەبنەچە ئازەرین و پایتەختی ئێرانیان لە تەورێزەوە گواستەوە نەسەفەهان.
مێژوونووسی ئێرانی، کیسرەوی لە کتێبی (مێژووی پێنج سەد ساڵەی خوزستان) دا کە ساڵی ١٩١٥ لە تاران چاپی کرد، دەڵێت: سەفەویەکان بە ڕەگەز کوردن، بەڵام گەلێك بنەماڵەی کورد لە دەست جەور و ستەمیان چوونەتە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانیەکان وەك هۆزی حەیدەری کە سەردەمی شا ئیسماعیل مەهابادیان جێهێشت.
سەرژمێریەکانی بەریتانیا ماوەی نێوان ساڵانی ١٩١٨ــ ١٩٢٥ لە سێ شاری هەرێمی مووصڵ (باشووری کوردستان) جگە لە مووصڵ خۆی، ئەنجامیداوە بەمجۆرەیە:

نەتەوە	هەولێر	کەرکووك	سلێمانی
عەرەب	٥,١٠٠	١٠,٠٠٠	تێیدا نییە
تورك	١٥,٠٠٠	٣٥,٠٠٠	١,٠٠٠
کورد	٧٧,٠٠٠	٧٥,٠٠٠	١٥٢,٠٠٠
کلدان	٤,١٠٠	٠٠,٦٠٠	٠٠٠,١٠٠
جوو	٠٤,٨٠٠	٠١,٤٠٠	٠٠١,٠٠٠
تێکڕا	١٠٦,٠٠٠	٩٢,٠٠٠	١٥٥,٠٠٠

هەرلەو ساڵانەشدا ڕێژەی تورك(تورکمان)لە چاو تێکڕای دانیشتوانی عێراقدا ٢,١٪ ـ ٢,٤٪ بوو.[٢٩٦]
تێکڕا(مەجموع) ی سەرژمێریەکە وەك لەو دۆکۆمێنتەدایە هەڵەیە:(تێکڕای هەولێر کە١٠٦،٠٠٠هەزارە،دروستە بەڵام تێکڕای کەرکووك دەکاتە١٢٢،٠٠٠هەزارنەك ٩٢،٠٠٠ وتێکڕای

سلێمانیش دەکاتە ١٥٤،١٠٠هەزار، نەك ١٥٥،٠٠٠. ن .ك)

بەپێی سەرژمێرییەکانی ساڵی ١٩٥٧ کە دەوڵەتی عێراق کردوویەتی و ١٩٧٧ کۆماری عێراق ئەنجامیداوە، ڕێژەی سەدی نەتەوە/ کەمایەتی لە کەرکووك بەجۆرە بوو:

نەتەوە	سەرژمێری ١٩٥٧	سەرژمێری ١٩٧٧
کورد	٪٤٨,٣	٪٣٧,٥٣
عەرەب	٪٢٨,٢	٪٤٤,٤١
تورکمان	٪٢١,٤	٪١٦,٣١ [٢٩٧]، [٢٩٨]

ڕێژەی تورکمان لە هەوڵێریش لە چاو تێکڕای دانیشتوانی لیوای/ پارێزگای هەوڵێردا لە سێ سەرژمێری یەك لە دوای یەکتردا بەجۆرە بوو:

	سەرژمێری ١٩٥٧	سەرژمێری ١٩٦٥	سەرژمێری ١٩٧٧
ڕێژەی تورکمان	٪٥	٪٦	٪١,٧

زمانی دایك لە سەرژمێرییەکەی ساڵی١٩٥٧دا بەجۆرە تۆمار کراوە:

زمانی دایك	شاری کەرکووك	لیوای کەرکووك	تێکڕا
عەرەب "عەرەبیی.ن.ك"	٢٧,١٢٧	٨٢,٤٩٣	١٠٩,٦٢٠
کورد "کوردیی. ن.ك"	٤٠,٠٤٧	١٤٧,٥٤٦	١٨٧,٥٩٣
تورکمان "تورکمانیی.ن.ك"	٤٥,٣٠٦	٠٣٨,٠٦٥	٨٣,٣٧١
کلدانی و سریانی	٠٠,٠٠٥ [٢٩٩]	٠١,٩٠٩	١,٩١٤

لە سەردەمانی کۆندا بە شاری کەرکووك دەوترا کەرخە و دووانر بووە بە کەڵخە و قەڵعە کە وشەیەکی ئارامییە. کەرکووك تەنها بە قەڵاکە دەوترا نەك شارەکە.

فەرمانبەران و ئەفسەرانی کورد هەر لە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقەوە بە لێهاتوویی خۆیان نەك وەك مافی کورد لە بەڕێوەبردنی شارەکەدا پۆستی گرنگیان وەرگرتووە، خوالێخشبووان سەعید قەزاز کە دواتر بوو بە وەزیری ناوخۆ، ڕەشید نەجیب و مستەفا قەرەداغی لە سەردەمی جیاجیادا موتەسەریفی کەرکووك بوون. فەریق روکن بەکر صدقی و لیوا صالح زەکی بەرووداوا فەرماندەی تیپی دووی لەشکری عێراق بوون کە بارەگای سەرکردایەتییەکەی لەناوجەگەری شاری کەرکووکدا بوو، زۆربەی ئەفسەران و سەربازەکانیشی کوردبوون.

فەریق روکن بەکر صدقی هەواداری نەڵەمانیا و تورکیا بوو، ساڵی ١٩٣٦ بە کۆدەتایەکی سەربازی دەست بەسەر حکومەتدا دەگرێت و حیکمەت سلێمان ڕادەسپێرێت کابینەیەکی نوێی وەزیران دامەزرێنێت .

کەرکووک لە مێژوودا چەکێك دوای هەولێر ناوەدانکراوە و لە دێرینیدا زۆر لە دوای هەولێرەوە نییە. هەولێر پێتەختی مەملەکەتی "ئەدیابین" بوو کەرکووکیش پێتەختی مەملەکەتی "گەرگین" بووە لە نیوەی سەدەی سێهەمی زایندا و لە ژێر فەرمانڕەوایی ساسانەکاندا بوون.

دوای مردنی تەیموری لەنگ، هۆزەکانی ئاق قۆینلو (ئاق قۆنیللو - مەڕداڕە سپییەکان) کۆتایی بە دەستەلاتی هۆزەکانی قەرەقۆنیلۆ (قەرەقونیللو - مەردارە ڕەشەکان) دەهێنن و دەستبەسەر کوردستانیشدا دەگرن کە هەتا ئەوکاتە لە ژێر دەستیاندا بوو، هەردوولاشیان لەسەر ڕێبازی شیعەگەرێتی بوون.

هەتا ناوەڕاستی سەدەی پازدەیەم کوردستانی خواروو بە ویلایەتی شارەزوور ناودەبرا، لە ٢٢ سەنجەق پێکهاتبوو، پێتەختەکەی کەرکووک بوو، پاشای شارەزوور لەوێوە فەرمانڕەوایی ویلایەتەکەی دەکرد لە ژێر سایەی عوسمانییەکاندا هەتا شا ئیسماعیلی صەفەوی ١٥٧١ داگیریدەکات و هەتا ١٦٣٨ لە ژێر فەرمانیدا دەمێنێتەوە و لەو ماوەیەدا ئەو کۆشکە گەورەیەش دەڕوخێنێت کەبەناوی شارەکەوە ناونرابوو کۆشکی کەرکووک. لەوێشەوە هەتا ١٧٣٢ ویلایەتی شارەزوور دەکەوێتە ژێر چەپۆکی عوسمانییەکان هەتا صالحی ١٥١٦، نادر شای نەفشار زۆر هەوڵیدا بیخاتەوە ژێر دەستی ئێران، ١٧٣١ نابڵووقەی کەرکووک دەدات و ١٧٣٢ لەشکری تورك لە ناوچەکەدا شڕ دەکات و کەرکووک دیسانەوە دەکەوێتە بندەستی ئێران هەتا ڕێککەوتنەکەی ١٧٤٦ی ئێرانیان ئێران دەستبەرداری کەرکووک دەبێت و هەتا مانگی ١٩١٨/٥ بەشێك بوو لە سەرزەمینەکانی سوڵتانی عوسمانی.

مامۆستا عەبدورەزاق حەسەنی لەوباوەڕەدایە (تورکمانەکانی عێراق دوای شەڕەکەی ١٦٣٨ی ئێران ئێران و عوسمانیەکان لەسەردەمی سوڵتان موردای چوارەمدا کە عێراق لە ئێران دەستێنێتەوە، بۆ پارێزگاریکردنی پەیوەندی ئیالەتەکانی باشوور و باکوور، تورك (بەکاردەهێنن.ن.ك) لەو ناوچانەدا ماونەتەوە).[٣٠٠] یا تورکمانەکانی کوردستان پاشماوەی ئەو تورکانەن کە بەکرێدەگیران بۆ خزمەتکردنی خەلیفەکانی دەوڵەتی عەبباسی، یا لە سەردەمی ئومەویەکانەوە بۆ خزمەتکاری هێناویانەتە عێراق؟ هەرچۆنێك بێت ئەوانە بە هۆی تێکەڵاوبوونەوە لەگەڵ گەلانی دانیشتووی ڕەسەنی عێراق بە کوردستان و عەرەبستانیشەوە بەهۆی ژن و ژنخوازییەوە لەناویاندا تووانەوە و تۆویان نەما..

ئینسکلۆپیدیای ئیسلام لەو ڕووەوە دەڵێت: (دەسەڵاتدارانی ڕاستەقینەی ئەم هەرێمە "مەبەستی باشووری کوردستان و خۆرهەڵاتە .ن.ك" میرو سەرداڕە کوردەکانی ئەردەڵان بوون، عوسمانیش هەر پشت بە پاشاکانی ویلایەتی شارەزوور دەستیان بەسەر کەرکووکدا گرت).[٣٠١] ئینسکلۆپیدیای عوسمانیش "قاموس الاعلام ١٨٦٩ أسطنبول" نووسیوێتی کەرکووك دەکەوێتە دووری ١٦٠ کیلۆمەتری باشووری خۆرهەڵاتی شاری مووصڵەوە لەبەردەم زنجیرەیەك بەرزایی وەك شاخۆلکەو لە ڕووی بەڕێوەبردنەوە سەر بە ویلایەتی مووصڵە و پێتەختی سەنجەقی شارەزوورە "ویلایەتی مووصڵ دوای هەڵوەشاندنەوەی ویلایەتی شارەزوور

دامەزراوە ن.ك" ژمارەی دانیشتوانی کەرکووك ٣٠٠٠ و قەڵایەك و ٣٦ مزگەوت و ٧ قوتابخانە و ١٥ تەکیە و خەناقا و ١٢ خان و ١٢٨٢ دوکان و پیشە کار و ٨ گەرماوی تێدایە. سێ چارەکی دانیشتوانی کوردن و چارەکێکیشی تورك و عەرەب و جوولەکە و کلدانین، ٧٦٠ جوولەکە و ٤٦٠ کلدانی.

رێژەی ژمارەی عەرەب لە چاو کۆی ژمارەی هەموو دانیشتوانی عێراقدا بەرلەوەی ویلایەتی مووصڵ صاڵی ١٩٢٥ بدرێت بە عێراق ٩٥٪ بوو، بەڵام ئەو رێژەیە دابەزی بۆ ٨٠٪، بۆیە کاربەدەستانی عێراق پەنا دەبەنەبەر بەرنامەی بە عەرەب کردن و لە دەرەوە و ناوەوەی کەرکووك و مووصڵیش بە پەنا سنوورەکانیان لەگەڵ تورکیا و سووریادا و شارەکانی تکریت و بەدرە و جەسان و باقووبەش لەسەر سنوورەکانی عێراق ـ ئێران. ئەوانەش ناوچەی بیرە نەوتەکانی کوردستانن کە رێژەی پتر لە ٦٩٪ هەموو نەوتی عێراقی تێدان.[٣٠٢]

لەم دواییانەدا کە خەریکی سکێنکردنی بەرهەمەکە بووم لە گۆڤاری گوڵان ژمارە/٢٧١ رۆژی ٢٠٠٠/٣/٢٠ چەند زانیارییەکم لەمەڕ سەرژمێرکردن و رێژەی نەتەوەکان لە ویلایەتی مووصڵ (مووصڵ، هەولێر، کەرکووك، سلێمانی) بە گشتی و لە پارێزگای کەرکووك بەشێوەیەکی تایبەتی پێشاندەدات:

ژمارە و رێژەی تورکمان لە ویلایەتی مووصڵ صاڵی ١٩٢٤ بەپێی تۆمارەکانی هەرسێ دەوڵەتی تورکیا، بەریتانیا، عێراق جیابەجیا:

دەوڵەت	ژمارەی تورکمان بە هەزار	رێژەی سەدی لەچاو کۆی دانیشتووانداً
تورکیا	١٤٦,٩٦٠	٪٢٩
بەریتانیا	٠٦٥,٨٩٥	٪٨,٤
عێراق	٠٣٨,٢٥٢	٪٤,٨

ژمارە و رێژەی نەتەوەکانی نیشتەجێی لیوای (پارێزگا)ی کەرکووك لەنێوان ساڵانی ١٩٢٢ـ ١٩٢٤ بەپێی تۆمارەکانی حکومەتی عێراق و بەریتانیا:

نەتەوە	خەملاندنی عێراق	رێژەی سەدی	خەملاندنی بەریتانیا	رێژەی سەدی
کور	٤٧,٥٠٠	٪٤٢,٥	٤٥,٠٠٠	٪٤٨,٩
تورکمان	٢٦,١٠٠	٪٢٣,٤	٣٥,٠٠٠	٪٣٨
عەرەب	٣٥,٧٥٠	٪٣١,٩	١٠,٠٠٠	٪١٠,٩
نەتەوەی دیك	٢٤,٠٠٠	٪٢,٢	٠٢,٠٠٠	٪٢,٢
کۆی گشت	١١١,٦٥٠	٪١٠٠	٩٢,٠٠٠٠	٪١٠٠

بەڵام ژمارە و ڕێژەی تورکمان لە نێوان ساڵانی ١٩٥٧- ١٩٧٧ بەجۆرەی خوارەوە بوو:

ساڵ	ژمارەی تورکمان لە کەرکووک و دەوروبەری (لیوای کەرکووک)	ڕێژەی سەدی
١٩٥٧	٨٣,٣٧١	٪٢١,٤
١٩٦٥	٩٢,٤٢٩	٪١٩,٥
١٩٧٧	٨٠,٣٤٧	٪١٦,٣

پەیمانی نهێنی سایکس بیکۆ ١٩١٥

پەیمانی سایکس بیکۆ بریتییە لە ڕێککەوتنێکی دوو قۆڵی و نهێنی نێوان نوێنەرێکی بەریتانیا مایک سایکس و نوێنەرێکی فەرەنسا جۆرج بیکۆ لە ١٩١٥/٩/١٥دا بۆ دابەشکردنی دەستکەوتەکانی یەکەمین جەنگی جیهانی کە دەکاتە میراتییەکەی سەلتەنەتی عوسمانی دۆڕاوو هەڵوەشاو. گەلانی چەوساوەی بندەستی عوسمانی، کوردی باکوور بە ڕابەری بەدرخانەکان و شێخانی شەمزین، کوردی باشوور بەسەرکردایەتی شێخ مەحمود، عەرەب لە ژێر ناڵای شەریفی مەککەدا و ئەرمەنەکان بە پێشەوایەتی بۆگۆز نۆبار پاشا کەموزۆر ناگایان لە بەستنی ئەم پەیانە نەبوو کە چارەنووسیانی دیاری دەکرد و پاشماوەی ولاتانی ژێر دەستی دەوڵەتی عوسمانی بە جۆرێك دابەشکردبوو، سایکس بڵێت لەسەر مێزی دانوستاندن نەخشەی خۆرهەڵاتی ناوەند وەك قالبێك کێك لەبەردەستماندا بوو بە چەقۆی بڕیارەکان لەت لەتمان دەکرد.

١- بەرکەوتی بەریتانیا: ویلایەتی بەغدا، بەصرە، بەندەرەکانی حەیفا و عەککای فەلەستین.

٢- بەرکەوتی فەرەنسا: ناوچەی کلیکیا و بەشێك لە ئەنەدۆڵ و بەشێکی خۆرئاوای سووریە.

٣- ولاتی شام، حەڵەب، ویلایەتی مووصڵ "کوردستانی باشوور" لە ژێر چاودێری فەرەنسادا دەبێت.

٤- ناوچەکانی نێوان "عێراق" و فەلەستین دەوڵەتێکی عەرەبی تێدا دادەمەزرێت لە ژێر چاودێری بەریتانیادا.

٥- فەلەستین وەك نێوچەیەکی نێودەوڵەتی دەمێنێتەوە (هەتا خاوەنی پەیدا دەبێت. ن.ك).

ڕێککەوتنەکە لە سەرەتادا زۆر بە دڵی بەریتانیا بوو، بەڵام زوو هەستیان بەوە کرد تەنها بۆ ئەوەی بەشە دەستکەوتەکانیان نەکەونە تەنیشت ڕووسیاوە، ویلایەتی مووصڵی بە نەوت دەوڵەمەندیان لە فەرەنسا پیرۆز کرد. ئەوەش هەڵەیەکی زۆر گەورەیە و بەهەر نرخێکە دەبێت ڕاست بکرێتەوە.. بەدڵی خۆشیان ڕاستیان کردەوە و فەرەنساش لەوەدا زۆر بەخشندە و دڵفراوان بوو، هەڵبەت ئەویش بەرژەوەندی خۆی لەوەدا دەبینی. بەو جۆرە پەیانەکە لە ١٩١٩/٩/١٥دا ئەم گۆڕانکارییانەی بەسەردا هات، ڕۆژی کردە شەوەزەنگ.

دوور نییە ئەو پرسیارەش بکەین ئاخۆ عێراق و ویلایەتی مووصڵ هەر لە ژێر چاودێری "دەستبەسەراگرتن"ی فەرەنسادا بمایەتەوە بۆ کوردی باشوور چاك بوو؟ دوور نییە لە وەڵامیشدا

کوردواتەنی بڵێین: بە با بێت یا بە باران هەر لە بەفر کەمدەبێتەوە.

١ــ فەرەنسا لەبری وڵاتی شام، کە سووریا و لوبنان و ئوردوون و فەلەستین دەگرێتەوە و ویلایەتی مووصڵیش (باشووری کوردستان) تەنها سووریا و لوبنان لەژێر چاودێری نەودابن.

٢ــ بەریتانیا عێراق و ویلایەتی مووصڵ و فەلەستینی لەژێر چاودێریدا دەبێت.

پەیانەکە زۆر بە نهێنی بوو، بەڵام کە شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ لە ڕووسیا سەرکەوت لینین هەر هەموو دۆکۆمێنتە نهێنییەکانی ڕووسیای کایزەری (تزاری) ئاشکرا کرد. کوردی باکوور لە ڕووی ژمارەی دانیشتووان و ڕووبەری خاکەوە لە پارچەکانی دیکەی کوردستان پتر بوون و لەڕووی رامیاریشەوە لە نێوان سوڵتانی عوسمانی و کەمالییە یاخییەکاندا بوو بوون بە دوو بەشەوە. ئەوانەی ئەستەمووڵ بەگشتی هەتا دوارۆژەکانی سوڵتان پشتیان بەرندەاو بە دڵسۆزی مانەوە بەتایبەتیش سواری حەمیدییە کە هێزێکی پرچەك و کۆك و پۆشتە بوون و هەمیشە لە چاوەڕوانی فەرمانی سوڵتاندا بوون وەك چەکوشی ئامادە بۆ داپڵۆسین و سەرکوتکردنی ئەرمەنەکان و قەڵاچۆکردنیان. سوڵتان حەمید لە پشتی باوکی خۆی نییە و بەرهەمی جوتبوونی چێشتکارێکی کۆشك و یەکێك لە کەنیزەکە جوانەکانی باوکیتی.. ئەمەش گرێکوێرەیەکی دەروونی بۆ دروستکرد، ئەو هەموو خوێنە بەناهەق ڕژاوەی ئەرمەنەکان کفتووکۆی دڵی دانەدەمرکاندەوە. ئامانجێکی دیکەی دامەزراندنی لەشکری حەمیدیە چاودێریکردنی سەرۆك هۆزەکانی کوردبوو لە نزیکەوە خەریك کردنیان بە جۆرێك نەپەڕژێنە سەر بیری ڕاپەڕین و خۆڕێکخستن و داواکردنی مافی یەکسانی و هەمیشەش چاو لەدەستی سوڵتان بن و وەك هێزێکی ئامادەش لەسەر سنوور بن بۆ خاوکردنەوەی هەر هێرشێکی ڕووسیا.

سەرۆك هۆزەکانیش جگە لە پلەوپایە و دەستکەوتی تایبەتی، هێزەکەیان بۆ مەرامی تایبەتی خۆشیان بەکاردەبرد، بۆیە ئەو ئەرکە پۆخڵەیان زۆر بە دڵ بوو بە سوڵتان حەمیدیشیان دەوت باوکی کوردان.

شێخ مەحموود، سمکۆی شوکاك، حەمدی بابان

(صەبا، هەستە دەخیلت بم بڕۆ بۆ (چار)ی لای سمکۆ
بڵی تاوییدا ئەسپی، هەتا تەورێز و قاقلانکۆ
هەموو کرمانج و کرماشان بە ئاواتن بە گیان و دڵ
سنە، حازر هەموو خەڵقی دەڵێن بێ لەشکری سمکۆ)

نوێنەری بالآ و ئەفسەرانی پایە بڵندی ئینگلیز لە بەغدا، مافەکانی کوردیان لەبەرنامەدا نەبوو، یا نەمابوو، تەنها پێویستیان بە شێخ هەبوو، بێدەنگ دانیشێت و ئارامیی و ئاسایشی باشووری کوردستانیان بۆ بپارێزێت، ئەوانیش ئەو ئارامیی و ئاسایشە بکەن بە کارتی گوشار خستنە سەر تورك لە کۆنگرەی ئاشتییدا لە پاریس و بە هەمووبانی بسەلمێنن کورد لە ژێر سایەو سێبەری حکومەتی عێراقدایە و هیچ

کێشەیەك لە نارادا نییە و دەیانەوێت ولاتەکەیان (ویلایەتی موصڵ) بخرێتە سەر عێراق لە ژێر چاودێری بەریتانیای مەزندا و کارتی کورد نەکەوێتە دەست تورك کە ئەوانیش بۆ هەمان مەبەست بەکاریان دەهێنا دژی بەریتانیا و هانی شێخیان دەدا هەموو توانای بخاتە کار دژی ئینگلیز و فەیصەڵ. کێشەی باشوور و نارامیی یا پشێوی هەرێمەکە بۆ هەردوولا گرنگ بوو، کارتی کورد بەدەست هەر لایەکیانەوە بێت، تای تەرازووی لە پاریس سەنگین دەکات و ئەم کارەش بە خودی شێخەوە بەسترابوو، شێخیش نامادەبوو هاوکاری شەیتانیش بکات بە مەرجێك مافەکانی کوردی دەستکەوێت، رێگایەکیش نەما نەیگرێتە بەر و تاقی نەکاتەوە.

لێرەدا ئەگەر گلەییەك لە شێخ بکەین و بەناسکی پرسیارێك بکەین:

صاڵانی نێوان ۱۹۱۹ـ ۱۹۲۲ بەوەی گوایە نوێخواز و دیموکراسی تورك "یەکێتی و کەمالی" بەدەست دوژمنەکانیانەوە لایەنگرانی سوڵتان، یۆنان، بەریتانیا، فەرەنسا، ئەرمەن، شۆڕشی صاڵی ۹۲۰ی عەرەبی عێراق، شۆڕشی یەمەن بە سەرکردایەتی ئیمام یەحیا، شۆڕشی عەرەب لە حیجاز بە سەرکردایەتی حسێن و کوڕەکانی گیریان خواردبوو، لەهەموو لاوە پەلامار دەدران، نەدەکرا کوردیش خەباتی خۆی بەو بەرەیەوە گرێبدات و وەك ئەوان بە نامانج بگات؟

ئینگلیز دڵنیا بوو شێخ ئەو کارتەیان ناداتێ، پێویستە بۆ کەسێك بگەڕێن جێگەی ئەو بگرێتەوە و کارتەکەیان بخاتەوە دەستەوە، ئینگلیز و فەیصەڵ بڕیار دەدەن سێ پلان دارێژن و لەیەککاتدا کار بۆ هەرسێکیان بکەن، هەرکامیان سەرکەوتنی بەدیهێنا، کاریان لە عێراقدا وەك ئاو دەڕوات و کێشەی مووصڵیش کۆسپ و تەگەرەی لە رێگەدا نامێنێت.

پلانی یەکەم: دوورخستنەوەی شێخ لە تورك. پلانی دووەم: بێهێزکردنی یا لەناوبردنی و کپکردنی شۆڕشەکەی. پلانی سێهەم: هێنانە پێشەوەی کەسێکی شیاو جێگەی ئەو پڕ بکاتەوە.

لە سنووری پلانی یەکەمدا، شۆرەسواری کورد، سمکۆی شوکاك بە ئاگاداری ئینگلیز دەگاتە سلێمانی بۆ دیدەنی شێخ و هەوڵێکی زۆر دەدات دڵی لە تورك کرمی بکات و شۆڕشێکی فراوان و هەمە لایەنە لەهەر سێ لاوە دژی تورك بەرپا بکەن، بەڵام رێکنەکەوتن، هۆیەکەش وەك مامۆستا حەمەبۆر صاڵی ۱۹۳۹ لە قوتابخانەکەی کەشتی نووحی مامۆستا نەجمەددین مەلا، لە مەلا مەحمووی شاعیر (بێخوود)ی بیستووە ئەوەیە سمکۆ بە شێخ دەڵێت:

پێشەکی دەمەوێت بە سەربازێکی بچووکی خۆتم وەربگریت، منیش هەموو توانای سەربازیم دەخەمە ژێر فەرمانی تۆوە و خەباتمان یەکدەخەین دژی دوژمنی هاوبەش و بەریز لە لاوازیانەوە دەست پێدەکەین بەو مەرجەی رێبەوی نێستای شۆڕش بگۆڕێت کە لەشکرەکەت بە خۆیان و ولاخەکانیانەوە بەسەر سکی رەشوروتی گوندەکانەوەن و خۆمالە خۆمالە دەڕۆیت بەڕێوە. راستە هەموومان مسوڵمانین بەڵام ئاین بەجێی

خۆی، دەبێت لە رووی بەرژەوەندی نەتەوەییەوە بڕوانینە شۆڕشەکەمان و بەڕاوێژ بڕۆین بەڕێوە نەک بە چرپە و پسپسی نەموئەوی کولێرە کوژ، لە پەیکاری یەکخستنی کوردەکاندا بین بۆ ئامانجی گشتی، دووبەرەکی نەهێڵین و بێگانەش هەر بە بێگانە بزانین و بەس، نابێت هەل لە دەست بدرێت، پێویستە کەڵک لەبارو هەڵوێستی دەوڵەتان وەربگرێ، نەجا رۆچینە شۆڕشگێرییەکی زانستییانە و دوور لە سۆزو بەزەیی .. کە زانیت قالەی برات، لەتیفی کوڕت ناپاکییان لێدەرکەوت لەسەریان مەوەستە و بەرلە هەرکەس، خۆت بیانشێلە، ئاوها دەگەیتە ئامانج و منیش بەڵێنت دەدەمێ ساجە قوڕت بۆ دەگرمەوە بیگرە سەرت و بکەوەرە رۆڵە رۆ برا رۆ...[٣٠٣]

ئەو بەرنامەیەی سمکۆ دەیخاتە بەردەستی شێخ لە رووی تیۆرییەوە زۆر پەسەندە و هیچ کوردێك لاری لێی نییە، بەڵام لە پراکتیکدا هەزار و یەك کۆسپ لە رێگەیدا قوتدەبنەوە و هەر بەدەم ئاسانە.

ئینگلیز دەیزانی سمکۆی شوکاك پلنگی چیایە و رام ناکرێت، کە هاوکاریشیان دەکات لە پێناوی کوردایەتی و سەربەخۆییدایە و گورزی جگەربڕیش لە ئێران و تورك بوەشێنێت، بەڵام ئینگلیز هیوایەکیان بە سمکۆ هەبوو، ئەگەر بەهێزی ئاسانی و بۆمبارانی فڕۆکە جەنگییەکانیان و کاولکردنی گوندەکان و تۆقاندنی دانیشتوان، شێخیان لە کۆڵ بووەوە، ئەوکاتە بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەی دوای شێخ دروست دەبێت کەڵکی لێودربگرن، هەر بۆ هەمان مەبەست (حەمدی بابانیش لە ئەوروپاوە دەهێننەوە، حیزبی هیواش یارمەتی بدەن).[٣٠٤] مامۆستا رەفیق حیلمی لەوبارەیەوە دەڵێت (حەمدی بابان بەشیر و شەکرلەمە بەخێو کرابوو لە ئاوریشم و لۆکەدا دەنووست، هێشتا بۆنی باروت نەچووبوو بە لوتیدا، ئینگلیز پیاوێکی وەها نەرستۆکراتیان دەویست). کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستانیش کە رەفیق حیلمی، مەحمود جەودەت و ماجد مستەفا لە ئەندامە چالاکەکانی بوون و تۆفیق وەهبیش وەك دۆست هەر لە دووڕەوە هاوکاری دەکردن، بڕیار دەدەن حەمدی بابان بکەنە شاناز سەرۆکی کۆمەڵە و نوێنەری کورد بۆ گفتوگۆ لەگەڵ ئینگلیزدا... لە بەدبەختی کوردی هەمیشە نەگبەت لەو کاتەدا حەمدی بابان نامەیەکی دۆستانەی لە نۆزدەمیر پاشاوە بۆ دێت، جا بەراستی نامەی ئەو بوو، یا ئینگلیز بە ناوی ئەوەوە نووسیبوویان بۆ تاقیکردنەوەی حەمدی بابان.. وەڵامی نامەکە دەنووسێتەوە کە نامادەیە هاوکاری و پشتگیری تورك بکات، ئیتر ئینگلیز دەست لەویش دەشۆن کە دوور نەبوو کەموزۆر شتێکی بۆ کورد تێدا بێت.[٣٠٥]

بنەماڵەی سمکۆ لە دێرەوە برا گەورەی هۆزی شوکاك بوون و جڵەوی سەرۆکایەتییان بەدەستەوە بوو، مەڵبەندی هۆزەکە ناوچەکانی خۆرئاوای گۆمی ورمێ دەگرێتەوە، شوکاك بەردەوام دژی دەوڵەتی قاجار بوون. سمکۆی شوکاك ١٨٧٥ـ ١٩٣٠ دوای مردنی باوکی هۆزەکەی گەیاندە ئاستێك لە میژووی خۆیدا خاوەن هێز و لەشکر و ناوچەیەکی ئەوەندە فراوان نەبوو، سەربازە کوردەکانی نێو لەشکری تورك کە لە جەنگی ڕووسەکاندا شکان بە کۆمەڵ هاتنە نێو لەشکرەکەی سمکۆوە، کە سوپای ڕووسیاش دوای

سەرکەوتنی شۆڕشی مەزنی ئۆکتۆبەر لە ئێران دەکشێنەوە و دەسەڵاتی سمکۆش فراوانتر بوو، جگە لەوەش پەیوەندی خزمایەتی نێوان شوکاك و شەمزین کە سمکۆ کچێکی شێخ موحەمەد صددیقی کوڕی شێخ عوبیدوڵڵای شەمزینی مارە کرد، پشتیوانێکی گەورەی لە هەرێمەکەدا بۆ پەیدا کرد بەتایبەتی هاوەنگی و هاوکاری نێوان سمکۆ و سەید تەهای شەمزینی کوڕی شێخ عوبێدوڵڵا کە کاریدەستانی رژێمەکەی رەزا شا مەترسییان لێدەکرد و هەوڵیاندەدا سەرکردەکانیان بەهەر شێوەیەك بێت لەناو بەرن. جەوهەر ئاغای برا گەورەی سمکۆ لە نێوچەی چەریك (سەلماس یا کەنگرلو) جار جار لە چیا دەهاتە خوارو دەوڵەمەندەکانی تاڵان دەکرد و بەشی هەژارانی لێدەدا.. پارێزگاری ئازەربایجان بانگی دەکات بۆ تەورێز و بە قورئان سوێندی بۆ دەخوات نیازی پاکە. جەوهەر ئاغا هەشت پاسەوانی لەتەکدا بوو، تفەنگەکانیان ئامادە و لەسەرپێ، چاویان لە سەرکردەکەیان نەدەتروکاند، بەڵام نامەردانە لەسەر پلیکەکانی بارەگای پارێزگا کەوتە بەر دەستڕێژی گوللە و خۆیی و دوو پاسەوانی کوژران. هەر ئەو رووداوە بەجۆرەش دەگێڕنەوە: والی ئازەربایجان لە تەورێز نیزام سەڵتەنەت بەناوی میواندارییەوە جەعفەر جەوهەر ئاغای برا گەورەی سمکۆ بانگ دەکات بۆ تەورێز و نامەردانە دەیکوژێت. جێگرەکەشی پلانێك بۆ تیرۆرکردنی سمکۆ دادەنێت، سمکۆ بەرنەکەوت، برایەك و چەند پێشمەرگەیەك کوژران. مینۆرسکی دەڵێت بە چاوی خۆم سمکۆی بەنێویانگم بینی قەوانە فیشەکێکی کرد بە چلی دڕەختێکەوە و لە دوری (١٥٠) هەنگاوەوە تەقەی لێکرد و مۆر لە ناوەڕاستی نیشانەکەیدا.[٣٠٦]

وڵاتانی فەرەنسا لە سەردەمی ناپۆلیۆن و وڵاتی ڕووسیای تزار لە سەردەمی نێکۆلا و بەریتانیاش لە سەردەمی شاژن (جۆلینا)دا، هەریەکەیان بۆ مەبەستێك لە سەردەمی حوکمڕانیی فەتح عەلی شا کوڕی شا موحەمەدی قاجاردا، دەست لە کاروباری ناوخۆی ئێران وەردەدەن. فەتح عەلی شا لە هەرە شا گەندەڵەکانی ئێران بوو، ویستی ڕووی خۆی سپیبکاتەوە و پاڵەوانێتییەك پیشان بدات و گورجستان لە چنگی ڕووسیا ڕزگار بکات. صاڵی ١٨٠٤ پەلامارىدا بەڵام نەك هەر بۆی ڕزگار نەکرا بەڵکو بە جۆرێك ژێر کەوت "پەیمانی گوڵستان"یشیان بەسەردا سەپاند کە ١٨١٣ مۆرکرا و بەپێی پەیمانەکە:

١ـ دەستی لە مافی ئێران بەسەر گورجستانەوە هەڵگرت بۆ ڕووسیا.

٢ـ چەند مەڵبەندێکی ژێر فەرمانڕەوایی ئێرانیش وەك باکۆ دەدات بە ڕووسیا.

٣ـ هێزی دەریایی ئێران لە دەریای خەزەر بکشێتەوە.

٤ـ ڕووسیا پشتگیری شازادە عەببباس دەکات ببێتە جێنشینی فەتح عەلی باوکی.[٣٠٧]

گەریدەی بەریتانیایی فرایزەر لەبارەی فەتح عەلی شاوە دەڵێت: (ئەو کابرایە! بەو جۆرە چاو لە ئێران ناکا وڵاتی خۆیەتی و دەبێ خۆشی بوێ و خزمەتی بکا و پێشی بخات، پێی وابوو ملکێکە بە ئیجارەی هەڵگرتووە).[٣٠٨]

راپەڕین و شۆڕشەکەی سمکۆی شوکاك سەردەمی نەو شا بێفەڕە و پەلەقاژەی مەرگی دەوڵەتی قاجار و بنەماڵەکەیاندا چەخماخەیدا کە هەموو هێزی سەربازیی ئێران دوازدە هەزار جەندرمە و حەوت هەزار قەفقاسی بوو بۆ پاراستنی ناوخۆو دەرەوەی ئێران! بزوتنەوەی پێشکەوتنخوازی جەنگەڵ بەرپابوویوو، پەرەیدەسەند. خاڵۆ قوربان کرێکارێکی کوردی کرماشان، پەیوەندی بە کوچك خانەوە دەکات کە رێبەرێکی بزوتنەوەکە بوو، پێدەچێت هەر بە پیلان هاتبووە پاڵ بزوتنەوەکە، چونکە دەستێکی قورسی لە بزووتنەوەکە وەشاند و چووە پاڵ رەزا شا، لە پاداشتدا پلەی سەرهەنگ لە سوپای ئێراندا وەردەگرێت و بە چوار هەزار سەربازەوە دەچێتە سەر ساباڵاخ "مەهاباد" کە سەید تەهای شەمزینی خەریکی پاکسازی بوو دژی دەوڵەت و پێشڕەویدەکرد بۆ رزگارکردنی شارەکە. پایزی ١٩٢١ سمکۆ ساباڵاخ دەگرێت، (٥٥٠) جەندرمەی تێدا بوو "تیپی تابان" هەموویانی قڕ کرد. بەڵام هەڵمەیەکی گەورەشی کرد، شارەکەی تاڵانکرد گوایە ساباڵاخیی نەچوون بەدەنگییەوە، هەرچەند دواتر هەستەکات کارێکی ناڕەوای کردووە، داوای لێبوردنی لێکردن و دڵنەواییان دەکات.[٣٠٩] ساباڵاخ بووە پێتەختی فەرمانڕەوایی سمکۆ (سۆمارا هەتا سەقز).[٣١٠] هەمزاغای مامەش نوێنەری سمکۆ بوو لە ساباڵاخ.

شارەکانی ئازەربایجانی خۆرئاوا وەك میاندواو، مەراغە، بناو، ئامادەبوون بێنە ژێر فەرمانی سمکۆ.

هۆزەکانی هەرکی، برادۆست، مامەش، دێبوکری، مەنگوڕ، زەرزا، سەرداری موکری، فەیزوڵڵابەگی پێکەوە لەشکرە چوار هەزار سەربازییەکەی خاڵە قوربان تەفرو تونا دەکەن و خۆشی کوژرا و چەك و تەقەمەنییەکی زۆریش دەست کورد کەوت. ئەستێرەی سمکۆ لە بەرزی دەرەوشایەوە، داوا لە مەحمود خانی کانی سانان و مەحمود خانی دزڵی و سەردار رەشید دەکات شاری سنە رزگار بکەن، دزلی و کانی سانانی دوو دۆست و دڵسۆزی شێخ مەحمود بوون. هۆزەکانی لورێش ئامادەبوون بێنە ژێر ئاڵای سمکۆوە، کوردی باکوور و باشووریش بۆ بەرپاکردنی شۆڕشێکی نەتەوەیی سەرتاسەری بە رابەرایەتی سمکۆ لە پەیوەندیدا بوون لەگەڵیدا. صاڵی ١٩٢٢ ساباڵاخ بوو بووە پێتەختی حکومەتێکی بەهێز، سنوورەکەی لە خۆی هەتا سەقز درێژ دەبۆوە. رۆژنامەی "کورد"یش هەرلەوێ دەردەچوو، رۆژنامەی بانگی کوردستان کە حکومەتەکەی مەلیك مەحمود دەریدەکرد لە ژمارە پێنج رۆژی ١٩٢٢/٩/٤ چوار خشتەکییەکی بڵاوکردۆتەوە خۆشەویستی کورد بۆ سمکۆ دەردەبڕێت:

صەبا، هەستە دەخیلت بم بڕۆ بۆ (چار)ی لای سمکۆ
بڵێ تاوییدا نەسپی هەتا تەورێز و قافلانکۆ
هەموو کرمانج و کرماشان بە ئاواتن بە گیان و دڵ
سنە، حازر هەموو خەڵقی دەڵێن بێ لەشکری سمکۆ[٣١١]

سمایل خانی شوکاك "سمکۆ" نێوان صاڵەکانی ١٩٢٠ــ ١٩٢٥ ناوبانگی بە هەموو لایەکدا و بەنێو

دۆستو دوژمندا بلاّویووەوە، تورك ئەو هەلە دەقۆزنەوە بە تیرێك دوو نیشان بپێكن.

نێوانی كورد و ئاشووری تێكبدەن و ئاگری دوژمنایەتی هەڵگیرسێنن و سەكۆ بكەنە مقاش بۆ لێدانی ئەرمەن كە بەردەوام هاوكاری و پشتیوانی ئینگلیز و رووس و هەموو "كافرێك" دەكەن دژی توركیا.

وێنەی پڕ شكۆی سەكۆ لەبەرچاوی هاوپەیمانان و هەموو جیهانی عیسایی ناشیرین بكەن كە كابرایەكی جەردە و پیاوكوژێكی دڵڕەقە.

پلانە چەپەڵەكەی تورك سەركەوتوو بوو، یەكەمجار ئەرمەن بوون بە تەڵەكەوە، برایەكی سەكۆ دەكوژن، ئەویش لە تۆڵەی خوێنی براكەیدا رۆژی ۱۹۱۸/۳/۱۳ [۳۱۲] لە گوندی كۆنە شار مار شەمعوون و چەند سەرۆكێكی دیكەی ئەرمەن دەكوژێت و دەستیان لێناپارێزێت.

دەگێڕنەوە دەڵێن ئەرمەن ڕیز دەكات یەك لە دوای یەكەوە، تفەنگ لەسەر دڵی یەكەمین ئەرمەنی ڕیزەكە دادەنێت بزانم تفەنگی تۆڵە دڵی چەند دوژمن دەپێكێ!

سەكۆ دەستبەسەر هەرێمی ورمێ "ڕەزائییە"شدا دەگرێت و دەیكاتە بنكەی فەرمانڕەوایی و لەوێوە سابلاّخ و سەردەشت و بەشێك لە تەورێز دەخاتە ژێر دەستەلاّتی خۆیەوە و لە ئەنجامی ئەم هێرشانەدا چل هەزار ئاشووری دەربەدەر دەبن و پەنا دەبەنە بەر هێزەكانی بەریتانیا و كۆتایی ۱۹۲۱ لە ناوچەی باقووبە نیشتەجێكران هەتا هەلێكی لەبار دێتە پێش و لە ناوچەیەكی ویلایەتی مووصڵ یەكجارەكی جێگیر دەكرێن.

لەم ڕووەوە بۆچوونیش هەیە كە لە ناوچەی كەركووك نیشتەجێكران و ئینگلیز دوو سەرە بەكاریدەهێنان لە بەرهەم هێنانی نەوت و چەكداركردنیان لە هێزی لیوی ـ لیڤی دا بۆ دژایەتییكردن و بەرەنگاری كردنی هێزەكانی شێخ مەحموود و لە هەردوو بوارەكەشدا لێهاتووبوون بەتایبەتی لە شەڕدا گورج و سووكەڵە و جەنگاوەری نازا و بە ئەزموون بوون. بەرچاویشم كەوتووە ئینگلیز دەیانباتە ناوچەی بارزان بۆ خۆشكردنی شەڕی ئاینیی نێوان ئیسلام و دیان و پشتگیری كردنی ئاشوورییەكان هەنگاو بە هەنگاو بەهاوكاری هۆزە ئەیارەكانی بازران، بارزانییەكان لە بارزان دوور بخەنەوە بە ڕەحمەتی "بەزەیی" دوژمنەكانیان كە بەزەییان پێیاندا نەدەهاتنەوە و بۆ ڕۆژێكی وەها دەگەڕان. ڕاستترینی ئەو بۆچوونانە ئەوەیە سیر برسی كۆكس نوێنەری باڵای بەریتانیا لە عێراق دوای باقووبە صاڵی ۱۹۲۱ دەیانهێنێتە كەركووك بە كرێكار و كارمەند لە كۆمپانیای نەوتی كەركووك دادەمەزرێن و بەشێكیشیان دەخرێنە هێزە لیڤییە تایبەتەكەوە بۆ لێدانی رزگاریخوازان و بەتایبەتیش شێخ مەحموود. سەكۆ نهێنی ڕووداوی كوشتنی بنیامین مار شەمعوون و یاریدەدەرەكانی لە ۲۵ ڕەشەمە ۱۲۹۶/ ۱۹۱۷ز. (لای مستەفا پاشای یامولكی درکاندووە كە لەسەر ئەو پەیمان و بەڵێنانەی كاربەدەستانی نێران دابویان ئەو كارەی كردووە). [۳۱۳]

سەردەمی فەرمانڕەوایی لینین بەپێی پەیمانێكی نێوان ڕووسیای سۆڤێتی و نێران لە فێبرووەر/۱۹۲۱دا

پەیانەکەی نێوان کایزەر ئەلیکساندەر و فەتح عەلی شا هەڵوەشایەوە و بەندەکانی پەیمانە نوێیەکە بەمجۆرە بوو:

١ـ هەموو قەرزەکانی لەسەر ئێران دەسڕێتەوە.

٢ـ ئێران مافی هاتووچۆکردنی دەریایی لە دەریای خەزەردا هەیە.

٣ـ دۆرگەکانی دەریای خەزەر دەدرێنەوە بە ئێران.

٤ـ سۆڤێت مافی دامەزراندنی بنکەی سەربازیی هەیە لە خاکی ئێراندا و لەوێوە بەرگری لە سنوورەکانی بکات لەهەر هێرش و پەلامارێکی دوژمن.

٥ـ شای ئێران رێگا نادات لە نێو سنووری وشکانی و دەریایی ئێراندا بنکەی بێگانە دابمەزرێت بۆ پەلاماردانی یەکێتی سۆڤێت.

ئەم رێککەوتنەی نێوان سۆڤێت و ئێران گورزێکی کوشندە بوو بۆ کورد، هیوابڕاوی کردن لە سۆڤێت، بەریتانیانیش بەرنامەی بێهێزکردن و لە مەنگەنەدانی ئێران دەگۆڕێت بە بەرنامەی کارکردن بۆ دامەزراندن و پشتگیری حکومەتێکی بەهێزو ئێرانێکی ئارام و لە هەمانکاتیشدا گوێ لە مست و ژێر فەرمان. ئێرانیش بەخۆیدا هاتەوە و باری لاری راستکردەوە. سمکۆش بۆ ئاوەژووکردنەوەی ئەم پێشهاتە رامیارییە نوێیە ئامادەبوو بە گژ کەمالییەکاندا بچێت کە مەترسییەکی گەوردبوون بۆ سەر بەرژەوەندییەکانی ئینگلیز و میراتگری عوسمانیش بوون لە کێشەی هەرێمی موصڵدا "باشووری کوردستان" و لەو دەڤەرە دووریانبخاتەوە، بەڵام ئینگلیز لە سەوداو مامەڵەی هەرێمی موصڵدا بوو لەگەڵ مستەفا کەمالدا بەپێی یاسای "شتێك بدەو شتێك وەربگرە" بۆیە ئیتر زۆر بایەخ بە سمکۆ نادەن بەڵکو لە نێوان ترس و هیوادا دەیهێڵنەوە بۆ کاتی پێویست وەك ئەوەی ناردیانە لای شێخ مەحمود بیهێنێتە سەر ئەو باوەڕەی دەستبەرداری تورك بێت. لەم ماوەیەدا لە ئێران رەزا خان ناوێك لە پرێکدا پەیدا بوو، لە ماوەیەکی زۆر کورتدا لە سەربازێکی دوو پلێتەی هێزە قەفقاسەکەی رووسیای قەیسەرەوە بوو بە سوپاسالاری لەشکری ئێران و ئەمجا سەرۆك وەزیران و دواییش هەروەك کوپرەکەچەڵەی چیرۆکە ئەفسانەییەکانی گوێ ئاگردان دەبێتە شای ئێران و خۆی ناودەنێت رەزا شای پەهلەوی.

رەزا خانی سوپاسالاری صالحی ١٩٢٢ لەشکر ئامادە دەکات بۆ لەناوبردنی سمکۆ و رزگارکردنی ئەو بەشە خاکەی ئێران کە داگیریکردووە (لەشکری رەزا خان بۆ سەر کوردستان پازدە هەزار "سەربازو لەشکری سمکۆ دە هەزار "جەنگاوەر" بوون... وەك شەڕی نێوان دوو دەوڵەت.... هێزی کوردستان "سمکۆ" هێشتا ژێرکەوتنی بەخۆیەوە نەدیبوو).[٣١٤]

ئێران وتورکیا دەمێك بوو ترسیان لەم سەرکردە هەڵکەوتووەی کورد پەیدا کردبوو، بەڵام تورك بۆ بەرژەوەندی خۆیان دژی ئێران و رووسیا بەپێی کەشو هەوا و بارودۆخی رامیاری ـ سەربازی ناوچەکە

چاویان لە سمکۆ دەنووقاند و چەك و تەقەمەنیشییان پێدەدا بەتایبەت بۆ بەکارهێنانی دژی دیانەکان، ئەرمەن و ئاشووری، بەڵام ئێرانی رەزاخان بەرنامەی تووانندنەوەی کورد، عەرەب، بلووچ... هتد پیادە دەکرد بەتایبەتیشی کە سمکۆی شوکاك وەك سەرۆکی حکومەتی کورد بەشێك لە خاکی ئێرانی داگیر کردبوو.(٣١٥)

رەزا خان یا رەزا شا لەشکرێکی قەبە دەکات بە گژ سمکۆدا، ١٩٢٢/١/٢٥ قەڵای چەریك بنکەی چوار صالّی فەرمانڕەوایی سمکۆ بەسەر هەرێمێکی فراوانی کوردستانی خۆرهەڵاتدا دەکەوێتە دەست دوژمن و سنکۆ بە هێزێکەوە دەکشێتەوە بەرەو تورکیا بەو نیازەی بە هاوکاری مستەفا پاشای یامولکی و ئەفسەرانی سەر بە کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان "جەمعیەت ئیستیقلال" شۆڕش لە باکووری کوردستان هەڵگیرسێنن و بەپێی ئەو پلانەش ئەفسەرە کوردەکان گەیشتنە سەقز، بەڵام سمکۆ و هێزەکەی کەوتنە بەر هێرشێکی چاوەڕواننەکراوی لەشکری تورك، چونکە تورك پێشتر ئاگاداری خۆرانەگرتنی هێزەکانی سمکۆ بوون لە بەرامبەر ئێراندا، نامەردانە پەلامارىدا و لە رووبەڕووبوونەوەیەکی نابەرامبەردا تەنها سمکۆ خۆی و برایەکی و چەند پێشمەرگەیەك رزگار دەبن، یەکێك لە هاوسەرەکانی دەکوژرێت و خەسرەوی کوڕی و هەرچی سامان و دارایيشی هەبوو کەوتنە دەست دوژمن. ئەو دەستە قورسەی لە سمکۆی وەشاند دەمێکبوو خۆیان بۆ ئامادەکردبوو، چونکە زۆر چاك تێگەیشتبوون سمکۆ کێیە. صەبری بەگی قوماندارى لەشکری تورك لە نامەیەکدا بۆ ئۆزدەمیری نووسیوە:

سمکۆ فێڵبازە، ئەو خەنجەرەی بەرپشتێنەکەیی هەڵگرتووە بۆ کاتی خۆی، بیری سەربەخۆیی کورد لە مێشکیدایە، دەیەوێت لەگەڵ ئێمەدا خۆی بگونجێنێت هەتا لە ئێران خۆی بەهێز دەکات. سەرکەوتن و بڵاوبوونەوەی دەستەڵاتی ئەو لە نێو هۆزەکانی کورددا لە بەرژەوەندی حکومەتی میللی نییە (مەبەستی حکومەتی کەمالییەکانە لە ئەنقەرە. ن.ك) بەڵام لەم کاتەدا ناکرێت بیوورووژێنین، ئەگەر بتوانن سەرۆك هۆزەکانی لێهەڵگێڕنەوە و بە پرۆپاگەندە ناوی بزرێنن کە بە پارەی ئینگلیز و بۆ بەرژەوەندی تایبەتی خۆی و ئەوان کورد بە کوشت دەدات.(٣١٦)

سەرکردایەتی سەربازیی تورکە کەمالییەکان هێزێکیان لە ژێر فەرمانڕەوایی ئۆزدەمیردا ناردبووە رەواندز، هێزێکی بچووك بوو، رەواندز دەگرێت و خۆی دادەمەزرێنێت، نامانجی ئەوەبوو بە هاوکاری شێخ مەحمود باشووری کوردستان بە ئینگلیز چۆڵ بکەن و جلخوارەکان ناهێکیان پێدا بێتەوە و هیوا بە گەرانەوەی دەسەڵاتی تورك پەیدا بکەن کە دەتوانێت نەك باشووری کوردستان، هەموو عێراقیش داگیر بکاتەوە.

نامانجێکی دیکەشیان ئەوەبوو ئاژاوەو گێرەشێوێنی و ناسارامی لە ناوچەکەدا ساز بکەن و کێشەی لاوەکی و سەرنێشە بۆ ئینگلیز دروست بکەن و سەرۆك هۆزەکانیان لێ تێڕ بکەن و لەهەرکوێ دەکرێت

دەستیان لێبوەشێنن و دڵی شێخ مەحمود و سەرکردەکانی ئینگلیز لە عێراق لە یەکتر کرمێ بکەن. شێخ مەحمودیش لای خۆیەوە ئەوەندەی دەیتوانی کەڵکی لە دامەزراندنی هێزەکەی تورک لە رەواندز وەردەگرت و وەک کارتێکی گوشار خستنە سەر ئینگلیز بەکاری دەهێنا، ئەگینا دەیتوانی بە ئاسانی بیانکاتەوە بەو دیو سنووردا، بەڵام دەیزانی هیچ بەرژەوەندییەکی کوردی تێدا نییە، نەک هەرئەوە بەڵکو ئینگلیز لە باشوور کۆسپێك لە رێگەیاندا نامێنێت و سواری سەری کورد دەبن و هەموو مەرجەکانیان بەسەر شێخدا دەسەپێنن، هەرئەوەش لەو دواییەدا بوو بە هۆیەکی سەرەکی نێوان شێخ و ئینگلیز، ئەوان دەیانویست شێخ پەلاماری تورك بدات و لەو دەڤەرە نەمێنن، شێخیش کە ئەوان لە بەڵێنەکانیان ژووان بوونەوە و چارەسەری کێشەی کوردیان مرداری کردەوە دەیوت تورك لە خاکێك دەردەکەم لە ژێر فەرمانڕەوایی خۆمدا بێت.

سمکۆی شوکاك دوای دوو تێکشکان بەرامبەر ئێران و تورکیا پلانێکی نوێ گەلاڵە دەکات و بە ئاگاداری هێزەکانی بەریتانیا لە عێراق روو دەکاتە باشوور بۆ دیدەنی مەلیکی کوردستان مەحمود کوڕی سەعید کە لەوپەڕی دەسەلاتی خۆیدا بوو، لەشکرو کابینەی وەزیران، ئالاشی هەڵگردبوو. سمکۆ لە هەولێرەوە بە تەلگراف بروسکەیەك بۆ شێخ دەنێرێت: (سلێمانی ـ حاکمی کوردستان. گەورەم ئەمڕۆ هەموو کاروبارێکی کورد بەدەست تۆوەیە، وامان بەباش زانی دەست نەدەینە هیچ کارێك بێ پرسی تۆ، تکام وایە دڵت بۆ ئێمەی لێقەوماویش بسوتێت و بۆ رزگارکردنی کوردستانی گەورە یارمەتیمان بدەیت. دڵسۆزت. سمکۆ).[٣١٧] ئەم "بروسکەیەی سمکۆ" لەگەڵ وتوویژەکانیدا لەگەڵ شێخ جیاوازن، لێرەدا چەند خاڵێکی "بروسکەکە" کە ١٩٢٢/١/١٤ نێردراوە زۆر گرنگن و تێڕامانی دەوێت.

"ئەمڕۆ هەموو کارێکی کورد بەدەست تۆوەیە" بۆیە "وامان بە باش زانی" مانی سمکۆ هەر خۆی نییە "بێ پرسی تۆ" مانای راوێژ و بیرو راگۆڕینەوە نەك کارێکی هاوبەش و یەکدەست و دڵ. تۆ بە نامانج گەیشتوویت "دڵت بۆ ئێمەی لێقەوماویش بسوتێت و بۆ رزگارکردنی کوردستانی گەورە"، کە ئێمە تەواوی دەکەین بەرابەری خۆمان "یارمەتیمان بدەیت" یارمەتی و هاریکاری نەك شۆڕشێکی سەرانسەری هاوبەش کە باشوور بنکەی بێت و بە هاودەنگی و هاوکاری لە ژێر سایەی ئالاکەی سەربانی بارەگای مەلیکی کوردستاندا هەڵگیرسێنن کە سمکۆ بە "حاکمی کوردستان" ناوی بردووە.

مەلیکی کوردستان هەمان رۆژ وەڵامی سمکۆ دەداتەوە، بەڵام لە رووی سەرکردەیەکی وەك سمکۆدا نووسیوێتی (بۆ قارەمانی کوردستان سمایل خان سمکۆ ـ هەولێر. ئێوە دەزانن بۆ بەدەستهێنانی مافی نەتەوایەتیمان گەلێك چەرمەسەری و ناخۆشی هاتە رێگەم، ئەمڕۆ کە لە خۆشیدا دەمبینن ئەوەی لە توانادا بێت دریغی ناکەم بۆ یارمەتیدانتان.... بەڵام ئەگەر بمانەوێت کارێکی تازە دەست بدەینێ و بەبێ پاڵپشتێك ئەوا گەلەکەمان دەخەینە نارەحەتییەوە، هەتاکو ئێستاش بەشێوەیەکی رەسمی بەیانی سەربەخۆیی کوردستانیان دەرنەکردووە تاکو بتوانین بەرهەڵستی دەوڵەتە دراوسێکانمان بکەین، لەگەڵ ئەوەشدا چەند

جارێك هەڵخەڵەتاین، بەڵام لە داواکردنی مافمان دەست هەڵناگرم.

وا سێ مانگ بەسەر ئەو پەیمانەی حکومەتی بەریتانیا، دابووی دەربارەی مەسەلەی کورد، رابوورد، تاکو ئێستا هیچ بەندێکی جێبەجێ نەکراوە تا بۆ گەلەکەمانی بڵاو بکەینەوە، لەبەرئەوە من نامادەم بۆ جاری دووەم لە پێناوی حەقدا شەڕ بکەمەوە، ناشمەوێ خوێنی گەلەکەم هەروا بە فیڕۆ بڕوات. ئەگەر توانیمان مافی رەوامان بەدەست بخەین ئەوا لە دوژمنەکانمان دوور دەکەوینەوە و لەسەر فەرمانەکانی دەوڵەتی بەریتانیاش لە سنووری یاسادا جێبەجێ (ی) دەکەین.... ئەگەر دەتانەوێت لەسەر باسەکە زیاتر بڕۆین، ئەوا دەتوانن بێنە سلێمانی و چاوتان پێمان بکەوێت.

مەحمود

سلێمانی ١٤/کانوونی یەکەمی / ١٩٢٢

دوای وەڵامەکەی شێخ، سمکۆ بروسکەی دووەم دەنێرێت:

سلێمانی ـ حاکمی کوردستان. من وانەبینم جگە لە ئینگلیز کەس مافمان ناداتێ، شتێکی سروشتییە ئەوانیش چاوەڕێی پاداشت بکەن!! ئەگەر بەڕێزتان بە باشی زانی، من نامادەم بێ خوێنڕشتن مافمان وەرگرین... باشترێشە دوژمن لە خاکماندا دەربکەین و داوای یارمەتیش لە عەرەب و ئینگلیز بکەین. دڵسۆزت. سمکۆ.[٣١٨]

سمکۆ لەم بروسکەیەدا بەرنامە نوێیەکەی تەواو ناشکرا دەکات کە پشت بەستنە بە ئینگلیز کە تاکە دۆستی کوردە و هەر ئەویش بە ناشتی و بێ خوێنڕشتن مافەکانی کورد دەستەبەر دەکات وەك ئەوەی پەیمان و بەڵێنی وەرگرتبێت بە دڵنیایی دەڵێت "من نامادەم بێ خوێن رشتن مافمان وەرگرین" لە بەرامبەریشدا تورك لە باشوور دوور بخەینەوە. شێخ مەحمودیش لە وەڵامدا ئەجارە نووسیوێتی (لە مەلیکی کوردستانەوە بۆ قارەمانی کوردستان سمایل خانی سمکۆ ـ هەولێر.

هەموو بەدەستهێنانێك سوپاسی دەوێت، بەڵام خۆبەکوشت دان لە ڕێی بێگانەدا بە خۆڕایی دەڕوات. من لەگەڵتام جگە لە ئینگلیزەکان کەس مافمان ناداتێ و هەر خۆیشیان هاتنە پێشەوە و بڵاویان کردەوە کە مافمان دەدەنێ، لەگەڵتام ئەوەی کۆسپ بخاتە ڕێمان بۆ بەدەست هێنانی مافمان پێویستە بەرهەڵستی بکەین. ئەگەر ئەوان نامادەن مافمان بدەنێ منیش نامادەم بۆ پاداشت دانەوەیان. تاکو ئێستا نازانم کێ دوژمنمانە و ئەو دەوڵەتە کامەیە کە مافمان دەداتێ، یان لەگەڵ کێ بین مافی لێ وەرگرین؟ یان بۆچی دەبێت شەڕ بکەین؟ بۆ ئەوەی زیاتر خوێن نەڕژێت و دوژمنایەتی لەگەڵ کەسدا نەکەین، وای بەباش دەزانم ئێستا هەروا بمێنینەوە.

نیمزا مەحمود)

سەید تەهای شەمزینی کە نەک هەر بە ناگاداری ئینگلیز لەگەڵ سمکۆدا هاتبوو بەڵکو بەتایبەتی بانگکرابوو بیکەن بە قائمقامی رەواندز بەرامبەر نۆزدەمیر. ئەویش بروسکەیەکی بۆ مەلیکی کوردستان ناردووە: (پێخۆشحاڵم بم خەنە ژێر سێبەرتانەوە، سمایل خانی سمکۆش ناگاداری هەموو شتێکە گەورەم)[٣١٨] پێویستە ناماژە بەوە بکەم گەشتەکەی مێجەرنۆئێلیش بۆ باکوور بە یارمەتی و چاوساغی بەدرخانەکان و شێخانی شەمزینی هەر لە بازنەی بەرنامەکەی ئینگلیز ـ سمکۆ ـ شێخ تەهادا بوو.

ئەوەی لە وەڵامی دووەم بروسکەی سمکۆدا ئاشکراو روون و بێ تەمومژ و پێچووپەنا گرێی دڵی خۆی بۆ سمکۆ دەکاتەوە و کوردواتەنی "بووکێ لەگەڵ تۆمە، خەسوو گوێت لێ بێت!" بۆ ئینگلیزیش، کە لەگەڵ ئەو بەرنامەیەی ئینگلیز ـ سمکۆ ـ سەید تەهادا نییە. شێخ و سمکۆ لە دوو جەمسەری جیاوازەوە پەتەکەیان رادەکێشا، ئەوان دەیانویست شێخ لە تورك دوورخەنەوە و پێگەیەکی تورك لە کوردستاندا نەمێنێت، شێخیش دەیویست سمکۆ و تورك ناشت بکاتەوە چیتر گوێ لە ئینگلیز نەگرێت، تورك ئامادەیە خەسرەوی کوڕی ئازاد بکات و سامان و دارایەکەشی بێ کەموکورتی بداتەوە.

سمکۆ شۆڕشگێڕێکی جەربەزە و دەستوەشێن بوو چاوی نەدەپۆشی لە دوژمن و نە لە دۆستی ناپاك.

سمکۆ وەك شێخ بە ئاواتی رزگارکردنی کوردستانەوە بوو، بەڵام لەو دووایانەدا کزو لاواز بوو، مانگی گەلاوێژی ١٩٢٢ تورك دەستێکی قورسیان لێوەشاند جەرگی کردە خوێناو! ئەو دەمە زۆر پەرۆشی تۆڵەسەندنەوەیەکی زۆر قورستر بوو لە تورك بیسەلمێنێت سمکۆ کێیە.

سمایل خان رۆژی ١٩٢٢/١٢/٨ دەگاتە سلێمانی پایتەختی کوردستانی خواروو بۆ پیرۆزبایی دامەزراندنی حکومەت و دیدار و گفتوگۆ لەگەڵ مەلیکی کوردستاندا کە لەوپەڕی بااڵدەستییدا بوو لە هەموو صاڵانی شۆڕشدا. لەاڵیەن کۆمەاڵنی خەڵك و مەلیك مەحموود و وەزیران و لێپرسراوانەوە پێشوازییەکی لێکرا مەگەر هەر بۆ شێخ کرابێت دوای سێ صاڵ دەربەدەری و زیندانی و ئازار و دەردەسەری زیندانەکانی هندستان، کورد لە هەموو پارچەکانی کوردستان خۆشیان دەویست و هیوا و باوەڕیان پێی هەبوو. مەحموود خانی دزڵی و مەحموود خانی کانی سانان، نوێنەرانی ناوچەکانی سەقز، بۆکان، کرماشان، بابەکری سەلیم ئاغای پشدەر، هەباسی مەمەد ئاغا.... بۆ پیرۆزبایی لە مەلیکی کوردستان و پێشوازی سمکۆ هاتبوونە سلێمانی پایتەخت. سەرۆکی سەرۆکان شێخ قادر، سەرۆکی ناوخۆ، کاپتن چەپەمن... هتد. هەباس ئاغا و بابەکر ئاغا دەچن بەپیر سمکۆوە لە دەرەوەی شار... دوای دەستوموچ و خۆشی و چۆنی و خۆشهاتن، ئەوان بە سواری و سمکۆ بە ئۆتۆمبیلەکەی شێخ لەتیف ١٩٢٢/٢/٨ گەیشتنە سلێمانی. دوای زیارەتی گۆڕی کاك ئەحمەدی شێخ لە مزگەوتی گەورە، سمکۆ وتارێك بۆ هەموان پێشکەش دەکات:

(لەسەر دەعوەت و فەرموودەی حەزرەتی جەلالەتی مەلیکی کوردستان و سەیدی سادات جەنابی مەلیك مەحموودی یەکەم دامە شەوکەتوهو بە کەمالی شەوق و شەتارەتەوە (پێدەچێت بەشارەت بێت. ن.ك) بۆ

کەسبی شەرەفی زیارەتی حەزرەتی مەلیکی گەورە هاتە سلێمانی، لە هەموو رووبەکەوە مەزهەری تەوجیهات و عینایاتی حەزرەتی ملووکانە بووم لەبەرنەوە بە هەموو مەوجودیەتەوە عەرزی تەشکور و ئیفتیخار ئەکەم و لەشێوەی ئینسانیەت و حسیاتی قەومیەت پەروەرانەی لە مەراسیمی پێشوازی دا لە تەرەف رەئیسول رونەسا و مەئمورانی عەسکەری و مولکی حکومەت و ئەشراف و منەوەران و ئەهالی کوردستانەوە دەرحەق بە شەخسی من رەوا بینرابێ، کۆڵێ موتەشەکیر و موفتەخیرم(پێدەچێت بە کوڵلی، کلاً، کلیاً، بێت که سێ وشەی عارەبین چونکە لەو سەردەمەدا دەربڕینی کۆڵی موتەشەکیرم باو نەبووە. ن.ك) بەڵکو هەر فەلاکەت و نەزیەتی لە رێگای خزمەتی نازادی و رزگاری ئەم میللەتەدا بەسەرم هاتووە لەبیرم چووەتەوە بە واسیتەی رۆژی کوردستانەوە بەیانی مەمنونییەت و مەسروری لە هەموو برادەرانی کوردی سلێمانی نەکەم خودا هەموو لایەکمان موفەق بکات).[٣١٩]

مامۆستا رەفیق حیلمی لە شێخەوە نێزیك بوو، هەر لە گەیشتنی کەژاوەی سمکۆوە هەتا کۆتایی ناهەنگەکە بە سەلیقەی وردی خۆی نەوەی بۆ تۆمار کردووین بەچاوو گوێی خۆی بینیویەتی یا بیستوویەتی: لەپر، ئۆتۆمبیلێك گەیشتە پێشەوە و لەبەردەمی ئاپوورەی جەماوەرەکەدا رایەدگرێت، سمکۆ بە تەنیشت شێخ قادرەوە بە بالای بەرز و قەدی شمشالییەوە دەرکەوت، پلنگی کوردستان لە بەرگی ژەنەرالیدا هاتە پێشەوە، هەردوو دەستی بەرز کردەوە بۆ سلاوکردن، گرمەی تۆپ و هەڵەلە و چەپڵەڕێزان و گوڵبارانکردن و دەنگی هەر بژی، هەر بژی[٣٢٠] ناوبانگی نازایەتی و جوامێری سمکۆ وەك قارەمانێکی کورد، دەمێك بوو بەنێو هەموو کوردستاندا بڵاوبووبووەوە، خۆشیان دەویست و چاوەڕوانی نەوەیان لێدەکرد بتوانێت رێبازی شۆڕشەکەی شێخ لە زۆر لایەنەوە بگۆڕێت!

سمکۆ هەتا گەیشتە سلێمانی چەندین نامەی بۆ سەرداڕەکانی کورد رەوانە کردبوو ناگاداریان دەکات، پلانێکی گەورە بەدەستەوەیە، (دیارە بە هاوکاری ئینگلیز) بریتیە لەوەی سمکۆ (پەلاماری رەواندز بدات، ئەوانیش بەناوی فریاکەوتنی ئوزدەمیرەوە بچنە رەواندز و ئوزدەمیر بگرن، سمکۆش رەواندز بگرێت و لە تورك پاکی بکاتەوە و سەرباز و ئەفسەرەکان بکوژن)[٣٢١] جا ئەگەر شێخ نەو بەرنامەیەی بکردایە "کە نەیدەکرد" و وەك هێشتنەوەی رێگای گەڕانەوە و خۆدەرباز کردن لە لێپرسینەوەی تورك و پیشاندانی ناگادار نەبوون لە پلانەکە لە دووڕەوە تەماشا بکات ئەوە چاکە، خۆ ئەگەر هاوبەشیش بکات ئەوە هەزار جار لە بەرژەوەندی ئینگلیز بوو. بەڵام نامەکانی سمکۆش وەك نامەکانی شێخ خراونەتە بەردەستی دوژمن و شێخیان ناگادارکردووە سمکۆ تەنها بە دوای تۆڵەدا دەگەڕێت، پێدەچێت هەر ئەوەش بوویێتە هۆ، شێخ نەچێتە ژێر داواکانی سمکۆ و خۆی لە هەردوو جەژنەکە نەکات.

بەڵام ئینگلیز کە لە چالاکییەکانی ئۆزدەمیر لە نێو سەرۆك هۆزەکاندا بێ ئارام بوون ئەم هەڵوێستەی شێخیان بیر نەچووەوە. شێخ رێزێکی زۆر لە سمکۆ دەگرێت وەك میوان و چاکەی ئەو پیاوەتییەی بداتەوە کە

خێزان و مالّ و منداڵی شێخ بە ئاوارەیی رووبان لە ئێران کردبوو پەنا دەبەنە بەر سمکۆ و مەردانە حەواندبوونییەوە و بەپێوە لە بەردەمیاندا دەوەستێت و دەڵێت ئێوە خاوەن مالّن و فەرمان بکەن بیخەمە سەرچاوم.

سمکۆ هیچ لە شێخ ناشارێتەوە لە میانەی گفتوگۆیاندا، وەک سەرکردەیەکی سوپایی شارەزاو بە ئەزموون و هەڵسەنگاندنی هێزو توانای دوژمنەکان دەڵێت: ئینگلیز زۆر بەهێزن، پەلاماری تورک دەدەین کە لە چاو ئەواندا بێهێزن و ئێران دەکەینە بنکەی راپەڕین.

ئەو پلانەی سمکۆ یەکێکە لە تیۆریە سەربازییە هەرە سەرکەوتووەکانی ناپۆلیۆن پۆناپارت کە هەتا ئەمڕۆش پەیڕەو دەکرێت و بریتییە لە: بە گەورەترین هێزت پەلاماری لاوازترین هێزی دوژمن بدە. سمکۆ دەبوو رەچاوی ئەوەش بکات تورک بنکەیەکی جەماوەری فراوانیان لەنێو گەلانی مسوڵمانداو هەبوو. مامۆستا ئەحمەد تەقی دەڵێت خەڵک لەو رۆژەدا جگە لە وشەی تورک، عوسمانی، خەلافەت، ئیسلامییەت شتێکی دیکە نەدەچووە مێشکی کوردەوە. نوێنەری باڵای بەریتانیا لە عیچراق، کۆکس لەگەڵ وەزیرێکی عێراقدا لەبەردەرگای مزگەوتی کازمییە چاوەڕوانی شێخ مەهدی خالیصی دەکەن بە خزمەتی بگەن! شێخ دێت، وەزیرەکە بەرەو پیری دەچێت و دەڵێت قوربان، بەڕێز نوێنەری باڵا.... شێخ هەر گوێی لە "نوێنەری باڵا" دەبێت ناهێڵێت تەواوی بکات، سەری خۆی بە عەباکەی دادەپۆشێت و وەک ئەوەی تەنها بینینی نوێنەری ئینگلیز گوناهێکی گەورە بێت. ئەوانیش بە حەپەساوی گەڕانەوە،[٣٢٢] هەر ئەو ماوەیەش موجتەهیدی گەورەی شیعە میرزا موحەممەدی شیرازی فەتوا دەدات بەلشەفییەکان دۆست و پشتیوانی ئاینی ئیسلامن!! بەراستی زانای مەزنی ئیسلام و رابەر هەروا دەبێت. خۆ ئەوە زۆر ناشکرایە بەلشەفیك باوەڕیان بە بوونی یەزدان و هیچ ئاینێك نییە و ئایین بە تلیاکی گەلان دەزانن. جا وەرە مسوڵمانی داماوو سەرکوێر کراو سەر لەم مەتەڵە دەربکات.

ماوەیەك شیعە و سوننەکانی عێراق زۆر کۆك و تەبا بوون، هەر جارە و نوێژی هەینی لە مزگەوتی یەکتر دەکەن، سوننەکان دەستی زانا شیعەکانیان ماچدەکرد، کەچی هەر ئەو شیرازەییەی لەمەڕ بەلشەفیك، رەخنەی توندوتیژ لە دوو زانای شیعە دەگرێت و سەرزەنشتییان دەکات: ئێوە چۆن دەچنە مزگەوتی ئەو صەگانەی سووکایەتییان بە عەبباس و حوسەین کردووە؟ فەرمانی دا بە بەرچاوی خەڵکەوە هەریەکەو ٣٠٠ داریان لێدان! ئەی ئەمەیان چەندەی بە چەند؟

پێشتر کۆبوونەوەکانی شێخ مەحمودی مەلیکی کوردستانمان لە زاری مامۆستا حەمەبۆرەوە روونکردەوە کە بە ئەنجامێك نەگەیشت وەك سمکۆ بەهیوابوو، شێخ ناهەقی نەبوو، ئاخر چۆن هەموو شتێك بۆ بەرژەوەندی ئینگلیز بکات، بەڵام ئەوان هەنگاوێك بۆ بەرژەوەندی کورد نەیەنە پێشەوە... لەگەڵ ئەوەشدا چاو لە تاڵی تروسکایەك دەبڕێت ئەگەرهاتو هەنگاوێکی گونجاو بۆ بەرژەوەندی کورد بنێن، شێخیش هێزو

تواناکانی لەگەڵ ئینگلیز ـ سمکۆ ـ سەید تەهادا یەکدەخات و بۆ دوارۆژی کورد دژی تورك رادەپەڕێت. هەر بە هیوای ئەو تروسکایییەش شێخ کۆبوونەوەیەك رێکدەخات بە ئامادەبوونی وەزیران، لێپرسراوان، خانەوادەکان و رووناکبیرانی کورد بڕیار دەدەن شاندێك بنێرنە بەغدا. بۆ کارئاسانی شاندەکەش شێخ، راوێژکاری ئینگلیز و سەرپەرشتیاری بەڕێوەبردن بانگدەکاتە دیوان و ئەم گفتوگۆیە لە نێوانیاندا کرا:

(شێخ: دەڵێن دەچیت بۆ بەغدا هیوادارم بەڵێنەکانتان بەرامبەر کورد لە بیر نەکەن.

چەپەن: ئێوە لە لایەکی دیکەوە کاری خۆتان جێبەجێ دەکەن!

شێخ: ئەگەر ئێوە راستگۆ بن (لەگەڵماندا . ن.ك) ئەم باسە لای کەس ناکەین (مەبەستی شێخ ئەوەیە پەیوەندی بە لایەنێکی دیکەوە ناکەین. ن.ك).

چەپەن: وتیان میوانتان هاتووە، دەزانم ئەفسەرانی تورکن، من وای بۆ دەچم ئەمە پیلانێکی لەپشتەوە بێت.

شێخ: ئەوانەی تۆ دەیڵێیت ئەفسەرانی کوردن و پەیوەندییان بە تورکەوە نییە.

چەپەن: من ئەڕۆم بۆ بەغدا و ناگەڕێمەوە سلێمانی.

شێخ بە تووڕەییەوە: شەڕ تازە مەکەنەوە، ئەگەر بەڵێنەکانتان جێبەجێ نەکەن بە هێزی بازوو لێتان دەسێنین، لاپەڕەی مێژوو بە کرداری خراپتان ناشیرین مەکەن.

چەپەن: من پەیوەندی بە لێپرسراوانەوە دەکەم و قسەی ئێوەشیان پێ دەگەیەنم، بەڵام تکام وایە رێگە بە پیاوانی سەر بە فەرمانڕەوایی تورك نەدەن).[٣٢٣]

ئەوە حاڵویاری شێخ مەحمودی مەلیکی کوردستان بوو بە دەست ئینگلیز و تورکەوە، حەزدەکەم خوێنەری هێژا بزانێت هەر تفێك هەڵدەین ڕیشی خۆمان دەگرێتەوە، دوای شکستەکەی سمکۆ لە ٣/٤/١٩٢٥دا دووبارە لە شوێنی خۆی هەڵکەنراو لە سێکۆچکەی دالانپەر ـ سێ سنووری ئێران، عێراق، تورکیا سەرگەردان دەخولایەوە.

ڕەزاخانیش کە بوو بوە شای ئێران و ڕەزا شای پەهلەوی، پەیمانی پێنج صاڵەی ویدادییە و تامینییە "ودادیة و تأمینیة" لەگەڵ تورکە کەمالییەکان مۆر دەکات بۆ هاوکاری هەردوو دەوڵەتی ئێران و تورکیا بۆ ڕاونان و بەدواداگەڕانی یاخی و ناڕاوەگێڕان و دابینکردنی ئارامی و ئاسایش لە ناوچە سنووریەکاندا کە مەبەستیان لە کورد و شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران و شێخ مەحمودی مەلیکی کوردستان و سمکۆ، پلنگە بریندارەکەی کوردستان بوو. لەوڵاشەوە پەیمانی سیڤەر بە مستەفا کەمال فرۆشرا و پەیمانی لۆزان جێگەی دەگرێتەوە کە هەر هەموو هیواو ناواتەکانی کورد و ئەرمەن دەکاتە قوربانی بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا و هاوپەیمانەکانی و خەبات و قوربانییەکانیان دەدات بەدەم ڕەشەباوە و چارەنووسیان مۆلەق و نادیار بەجێ دەهێڵێت و هەرێمی مووصڵیش "باشووری کوردستان" بە زۆرەملێ دەلکێنرێت بە عێراقی

تازه کووره و باکووری کوردستانیش دەکەوێتە ژێر کەڵبەی کەماڵییە رەگەزپەرستەکان و خۆرهەڵاتی کوردستانیش بێمنەت بۆ (رەزا باشچاوەش) کە ئەو دەمە بوو بووە شای ئێران. مەلیکی کوردستانیش گڵۆڵەی دەکەوێتە لێژی و رۆژگارێکی تاریك بۆ خۆی و گەلەکەی لە کوردستانی باشوور چاوەڕوانیدەکردن. سمکۆی شوکاکیش ۱۹۲۳/۲/۲۸ دەگەڕێتەوە دیوی ئێران دوای مۆرکردنی پەیمانی لۆزان ۱۹۲۲/۱۱/۲۰ شێخ مەحمود نەو بایەخ و قورسایی‌ەی پێشووی لای بەریتانیا نامێنێت و دەکەونە بڕوبیانوو گرتن و کەمکردنەوەی سنووری دەستەڵات و بێهێزکردنی.

سمکۆش توانای مانۆری رامیاری و سەربازیی لەدەستدەدات و رووسیای سۆڤێتیش هیچیان بۆ نەکرد، بەڵکو دووریاغستەوە بۆ جۆرجیا.[۳۲٤] لە سەردارانی کوردیش رەشید ئاغا هەرکی لەسێدارە دەدەن.[۳۲۵]

سمکۆ رووناکیی هیوایەکی لە داهاتووی شۆڕشەکەیدا نەدەبینی، هەرنەوەندەی پێدەکرا هەوڵبدات بگەڕێتەوە زێدی خۆی و سەرماڵ و ملکەکانی، ئەو دەمە رەزاخانی سوپا سالاری لەشکرەکانی ئێران و دواتر سەرۆك وەزیران فەرماندەدات بە سەرلەشکری خۆرئاوای ئێران عەبدوڵلا خانی نەمیر تەهماسەبی ئامادەکاری بۆ بکات بە سەردان دەچێتە شاری شەماش. لەو سەردانەدا رەزاخان چاوی بە سمکۆش دەکەوێت (بەڵام چۆن چاوپێکەوتنێك، کتوپڕ. ن.ك) بە چەند کەسێکەوە خۆیان لە نێو ۸۰۰ چەکداری کوردا دەبینن لە پشت سمکۆوە. رەزاخان ترسی لێدەنیشێت، سەری لە کەرێتی سەرلەشکرەکەی سوپردەمێنێت تووشی چ رۆژێکی کرد.. سمکۆ کە ۱۹۲٤ تێهەڵدەچێتەوە دژی ئێران بە باوەڕپێکراوێکی خۆی دەڵێت (زۆر پێدەچێت لەوەی شەڕەی بشکێم و تێدا بچم، بەو حاڵەش شەڕەکەی هەردەکەم، چونکە رێگای دیکەم نییە و دەبێ مل بۆ چارەنووسی خۆم راکێشم ئەگینا ئەو شەوەی سەرداری سپە (سەرداری سوپا ـ سوپا سالار، رەزاخان. ن.ك) و عەبدوڵلا خان لەگەڵ چەند کەسێکی دەست و پێ بەستراو (بێدەسەڵات ن.ك) وە کۆمەڵی بێ پەڕو باڵ لە داوم کەوتبوون، هەق وابوو لە بەختی خۆم کەڵکم وەرگرتبا و هەموانم کوشتبا، چونکە شەقم لە بەختی خۆم هەڵ داوە مەحکووم بەلەبەین چوونم).[۳۲٦]

هەوڵ و کۆششەکانی سمکۆ سەرکەوتوو نەبوون، نەیتوانی شێخ بهێنێتە سەر بیرۆبۆچوون و پلانەکانی خۆی، لەوڵاشەوە هەر هەموو پەیوەندی و نامە نهێنییەکانی دوور نییە کەوتبنە دەست دوژمن، ئەوەش بەو هۆیەوە بوو لەو رۆژگارەدا سیخوڕو بەکرێگیراوانی تورك و ئینگلیز و ئەڵەمان و رووسیش بە هەموو سووچو قوژبنێکی کوردستاندا بڵاوبووبوونەوە، زۆر رووپاندەدا.

دکتۆر عەلی ئەلوەردی رووداوێکی سەیر دەگێڕێتەوە: دەزگاکانی سیخوڕی و هەواڵگری ئینگلیز نامەیەك بەناوی مستەفا کەمالەوە دەنێرن بۆ شێخ مەهدی خالیصی کە بەوە ناسرابوو دۆست و لایەنگری تورکە، نامەیەکی راستەقینەشی لە کاربەدەستێکی تورکەوە بۆ دێت، دەیخاتە ژێر دۆشەکەکەیەوە، سیخوڕێکی ئینگلیز لەوێ دەبێت (۵۰۰) رووپێ دەدات بە بەردەستەکەی شێخ مەهدی، نامەکەی بۆ بدزێت، کابرا

تووڕە دەبێت و دەریدەکات. دوای ماوەیەك سیخوڕەکەی ئینگلیز دێتەوە و بە بەردەستەکە دەڵێت نەك نەو نامەیە، چەند نامەیەکم بە (١٠٠) رووپێ دەستکەوت.

دکتۆر عەلی وەردیش هەروەها دەڵێت چەندین نامەی نێوان تورك بەتایبەتی ئۆزدەمیر و سەرۆك هۆزەکان، زۆرترینی سەرۆك هۆزەکانی کورد صاڵی ١٩٢٣ کەوتنە دەست ئینگلیز.

مستەفا کەمال ١٩٢٢ سەرکەوتنی گەورە و کۆتایی بەسەر یۆناندا تۆمار کرد، نەجا هێزەکانی لەسەر سنوورەکانی باکوور کۆدەکاتەوە بۆ سەندنەوەی هەرێمی مووصڵ و گەر بکرێت هەموو عێراق لە ئینگلیز.

ئۆزدەمیریش لە ڕەواندزەوە پەلاماری سەربازگەکان و بنکەی فڕۆکەوانی زاخۆ دەدات.[٣٢٧]

ئێران.. ڕەزا شا و سەرکردە سەربازییەکانی وەك پیشەی دێرینیان، هەر کاتێك ناتوانن سەرکردە و شۆڕشگێڕێکی کورد لەناوبەرن، پەنا دەبەنە بەر فێڵ و پلانی نامەردانە.. سمکۆ هێمن دەکەنەوە و بەناوی دیدەنی و میواندارییەوە بانگی دەکەن بۆ شنۆ، ڕۆژی ١٩٣٠/٦/٢١ دەگاتە شنۆ و لەکاتی چوونە ژوورەوەی کۆشکەکەدا لە ناوەوە و لە هەموو لایەکەوە دەیاندەنە بەر شێلگەی ناگری تفەنگ. هرچۆ هەرکی، دڵسۆز و نزیکی هەوڵ دەدات سمکۆ نەکەوێتە دەست دوژمن، بەڵام سمکۆ دەڵێت:

(دەردم کارییە، کەڵکی بردنم پێوە نەماوە) ئەگەر دەتوانیت (سەعات و ئەموستیلە و خەنجەر و تەسبیحەکەم بگەیەنە بە گوڵێزاری خوشکم (هاوسەری سەید تەهای شەمزینی بوو ن. ك) سەعاتەکە هی باوکمە، خەنجەرەکە هی جەوهەر ئاغا (برای سمکۆیە ن.ك) و تەسبیحەکەش هی گوڵێزارە، با دەست دوژمن نەکەون).[٣٢٨]

نوێنەری باڵای حکوومەتی خاوەن شکۆی بەریتانیا لە عێراق و شا فەیسەڵی یەکەم دڵنیا بوون هەروا ئاسان ناتوانن شێخ مەحموود لە تورك دوورخەنەوە ئەگەر مافەکانی کورد دەستەبەر نەکەن، هەروەها ناتوانن یەکجارەکیش بەسەریدا سەرکەون، لەولاشەوە بەردەوام پەلاماردانی کاروانە سەربازییەکان و تێرۆرکردنی ئەفسەرەکان چالاکی و ئەرکە سەربازی و هەواڵگری و هەڵگێڕانەوە و کڕینی سەرۆك هۆزەکانی لە ناوچەکەدا پەك خستبوو و کۆنترۆڵیان لەدەستدا نەمابوو کەوتبووە دەست تورك. جگە لەوەی لەدەستدانی ئەفسەرانی پسپۆڕ و کارامە و بە ئەزموون نازارو ژانێکی بەسوێی دەنا بە دڵی سەرکردایەتی و هاوڕێکانیاندا. بۆیە دەبوو سەرکردایەتی چارەسەرێك بدۆزێتەوە، لیژنەیەکی هەرە باڵایان پێکهێنا لە سەرۆك وەزیرانی عێراق عەبدلموحسین سەعدوون کە هەتا ئێستەش کۆتەڵەکەی لە شەقامی ڕەشیدە لە شاری بەغدا، ڕاوێژکاری نوێنەری باڵا کۆرۆتواليس، سیر هنری دوبس و خودی نوێنەری باڵاش بەرووەوا گەیشتنە سلێمانی، بەڵام کەسێك نادۆزنەوە جێگەی شێخ مەحموود پڕ بکاتەوە، بۆیە ناچار دەبن هێزەکانیشیان ١٩٢٣/٧/١٧ دیسانەوە شار چۆڵ بکەن.. کەریم بەگی فەتاح بەگیش دەستبەسەر سلێمانیدا دەگرێت و بەناوی شێخەوە شارەکەی بەڕێوەدەبرد. ئیتر ئینگلیز چارەسەرێکیان نەدۆزییەوە جگە لەوەی نوێنەری باڵا

پەنا بۆ میرزا رەشیدی مەهابادی، ناسراو به سەید تەهای شەمزینی بیات و بانگیدەکەنە بەغدا و وەك میللی نۆزدەمیر و تورك دەیکەن به قایقامی رەواندز بۆ دانانی سنوورێك بۆ چالاکییەکانی نۆزدەمیر لە ناوچەکەدا و پووچەڵکردنەوەی پلانەکانی و هەڵگیرانەوەی سەرۆك هۆزەکان و پارەو پوول بڵاوکردنەوە و هاندانیان دژی ئینگلیز. مانگانەش هەزار روپیێ بۆ سەید تەها دیاری دەکەن کە دوو نەوەندەی مانگانەی ئاسایی ئەو پۆستە بوو. ئەم سەید تەهایە، سەید تەهای دووەمە، کوڕی شێخ عوبێدوڵڵای شەمزینی، نەهری، کوڕی شێخ تەهای یەکەم، کوڕی شێخ حسێنی شەمزینییە. شێخ عوبێدوڵڵا دوو کوڕی هەبوو، شێخ عەبدولقادر و ئەم سەید تەهایەی باسەکەمان کە دەبێتە کوڕەزای سەید تەهای یەکەم. شێخ عەبدولقادر وەك باووباپیرانی شۆڕشگێڕ و ڕوو لە سەربەخۆیی کوردستان بوو، جێگەیان لە میژووی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردو شۆڕشەکاندا دیار و مایەی شانازین، بەڵام لەگەڵ بەدرخانەکاندا ڕێکنەدەکەوتن، نەوەش زیانی گەورەی بە خەباتی کوردی باکوور گەیاند و هێز و تواناکانی کز دەکردن و شۆڕشی تووشی نیسکۆ و هەڕەس دەکرد.

شێخ عەبدولقادر صالێ ۱۹۲۳ دەبێتە نەندامی شوورای نوێنەرانی تورکیا "مەجلیسی مەبعووسین - مجلس مبعوثین"... دوای هەڕەسی شۆڕشەکەی شێخ سەعید ۱۹۲۵ لەگەڵ موحەمەدی کوڕیدا تورکە فاشستەکان لە سێدارەیان دان.

شێخ عوبیدوڵڵای باوکیشی (لە جەنگەکانی نێوان ڕووسیا و عوسمانییەکاندا بەتایبەت جەنگەکانی بەهاری ۱۸۷۷- ۱۸۷۸ گوایە جەنگی پیرۆزە دژی کافران)[۳۲۹] لە ژێر نالای سولتان عەبدولحەمیدا دژی ڕووسیا دەچێتە سەنگەرەوە، بەڵام هەر زوو درۆو فیشاڵ و چاووراوی بۆ دەردەکەوێت و دێتە سەر ئەو باوەڕەی ڕووسیای "کافر" لە سولتانی موسڵمانان بۆ کورد و نامانجەکانی لەبارترە، بۆیە (شێخ و پیشمەرگەکانی شەڕەکە جێدەهێڵن و دەکشێنەوە، چەکە کۆنەکانی دەستیان فرێ دەدەن و چەکی نوێ هەڵدەگرن و سەنگەر دەگۆڕنەوە.

صالانی ۱۸۷۹- ۱۸۸۲ شۆڕشی کورد لە باکوورەوە دەگەێنێتە خۆرهەڵاتی کوردستان و صالێ ۱۹۱۷ش پەیوەندی بە ڕووسیاوە دەکات و لە پاڵ ئەواندا دژی تورك دەجەنگێت.[۳۳۰]

مەسعوود بارزانی دەڵێت (سەردەمی شۆڕشی ئەیلوولی ۱۹۶۱ سەید تەها لەگەڵ هۆزەکەیدا پەنا بۆ شۆڕش دەهێنن و پیاوانە بە دەنگ شۆڕشەوە دەچن. دوای گەڕانەوەی بۆ ئێران دەرماغوارد کرا).[۳۳۱]

گەورە میژوونووسی عێراقی عەبدولڕەزاق حەسەنی پتر ڕوونا کی دەخاتە سەر پەیوەندی ئەو ماوەیەی نێوان کوردو بەریتانیا - عێراق و دەڵێت ئینگلیز صالێ ۱۹۱۹ ئیسماعیل سەعید بەگ دادەمەزرێنن بە فەرمانڕەوا (حاکم) ی ڕەواندز، دوای ئەو سەید تەهای شەمزینی دێت (مەبەستی لەوەیە دەبێتە فەرمانڕەوا یا قائیمقام ن.ك). ئیسماعیل سەعید بەگ لە نەوەکانی میرانی سۆرانە، بوو بە قوربانی دوژمنایەتییە

دێرینەکەی نێوان بنەماڵەکەی لەگەڵ بنەماڵەی باوێڵ ئاغادا و لەو بۆسەیەدا "کەمین" لە کاتی گەڕانەوەیدا لە هەولێرەوە لە خەلیفان بۆیان دانابوو. ئیسماعیل بەگ لاوێکی نیشتمان پەروەر و دڵسۆزی نەتەوەکەی بوو، خاوەن ئاستێکی بەرزی رووناکبیر ی بوو، یەکێك بوو لەوانەی مانگی شوباتی ۱۹۱۹ داوکارییەکیان خستە بەردەم سەرۆك وەزیرانی عێراق، بریتیبوو لە:

۱ـ بەرزکردنەوەی بوودجەی خوێندەواری و زانست لە کوردستاندا.

۲ـ پێکهێنانی هەرێمی بەڕێوەبردنی کورد ـ وحدە إداریە کردیە. (بەڕێوەبەرایەتی هەرێمی کورد راستتر و مەبەستی نووسەرە ن.ك) لە سلێمانی، نەربیل، کەرکووك و لە قەزاکانی "شارۆچکەکانی" لیوای "پارێزگا"ی مووصڵیش لیوایەکی نوێ پێکبهێنرێت لەلایەن سەرپەرشتیارێکی "بەڕێوەبەرێکی" کوردەوە بەڕێوە ببرێت کە هەر ئەویش ئەڵقەی پەیوەندی نێوان ئەم ناوچەیە "کردستان" و حکومەتی بەغدا.[۳۳۲]

پارەوپوولی بەرژەوەندییە گشتییەکان "خزمەتگوزاری ن.ك" لە کوردستان. حکومەتی عێراق بەپێی یاسایەك، زمانی کوردی کردە زمانی فەرمی ئەو ناوچانەی زۆرینەی دانیشتوانی کوردن.

سەبەد تەهاش بەشێوەیەکی فەرمی داواکارییەکانی کورد پێشکەش نوێنەری باڵا و شای عێراق دەکات کە بریتی بوون لە:

۱ـ (دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی بە بەشی نێرانیشەوە (مەبەستی یەکخستنی رۆژهەڵات و باشووری کوردستانە لەشێوەی ئۆتۆنۆمییەکی فراواندا).

۲ـ لێبوردنی گشتی (بۆ هەموو ئەو کوردانەی چەکیان دژی بەریتانیا و عێراق هەڵگرتووە).

۳ـ ئەرمەن و ئاشوریەکان دژایەتی ئەم دەستەڵاتە نەبن.

٤ـ بەریتانیا چۆن کۆمەکی پێشکەش بە عێراق دەکات بە کوردیشی بکات.

۵ـ پەیمانێکی نووسراو لە بەیندا بێت.

نوێنەری باڵا وەڵامی پرۆژەکەی شەمزینی بەجۆرە دەداتەوە:

داواکارییەکانی کورد پێشکەش کۆنگرەی ئاشتی کراون و دەخرێنە بەرچاو و بەپێی هەق و عەدالەت ئەوەی بە چاك بزانرێت بڕیاری لەسەر دەدرێت).[۳۳۳]

سەرنجێك لەو وەڵامە بدەین، دەبینین ساردو سڕو بێ ناوەڕۆکە، ئاخۆ (هەق و عەدالەت) یا (ئەوەی بە چاك بزانرێ) لە دیدوبۆچوونی ئەواندا چییە؟

مسز بیل ئافرەتێکی کارمەندی بەڕێوەبەرایەتی بەریتانیا بوو لە بەغدا، صالانی ۱۹۱٦ـ ۱۹۲۲ سکرتێری کاروباری رۆژهەڵاتی نێوەراست بوو، زۆر ناوچەی عەرەبستان و دەشت و بیابانەکانی گەڕابوو، شارەزاییەکی باشی دەربارەی عەرەب و هۆزەکان هەبوو،، پەیوەندی و هاتوچۆی بەردەوامیشی لەگەڵ سەرۆك هۆزەکاندا هەبوو.. بەوهۆیەوە قسەوباسێکی زۆری بەدواوە بوو. صالی ۱۹۲٦ لە بەغدا کۆچی

دوایی کرد. مسز بیل دەربارەی سەید تەهای شەمزینی دەڵێت: (سەید تەها لە کاتێکی چاکدا گەیشتە بەغدا، کە سەرەتای دەستپێکردنی ئاژاوەیە لە سلێمانی.. مەبەستی هاتنەکەشی پێداگرتنە لە ئینگلیز، کوردستانێك لە ژێر چاودێری خۆیاندا دابمەزرێنن کوردی نێرانیش بگرێتەوە، بەراشکاوی تێیانگەیاند کە هیچ یارمەتییەکی نادەین بۆ جیاکردنەوەی پارچەیەك لە ئێران. هەرچەند سەید تەها بەم وەڵامە زۆر نیگەران بوو، هیوابڕاو نابێت و دەڵێت: با ئینگلیز یارمەتی کورد نەدات یا کۆسپ و تەگەرە بێنێتە رێگای، چارنییە کوردی نێران هەر دەبێت جیابکرێنەوە. لەگەڵ ئەوەشدا بەڵێنیدا چەند بتوانێت یارمەتیمان بدات و بەردەوام هەوڵی دامەزراندنی ئەو کوردستانە بدات لەگەڵ هاوبیرەکانیدا بڕیاریانداوە. چەند داواکارییەکیشی هەبوو).[٣٣٤]

ئاخۆ مسز بیل کە دەڵێت (چەند داواکارییەکیشی هەبوو) مەبەستی لە داواکارییەکەی سە ید تەها بێت کە بریتی بوو لە پێنج خاڵ؟

ئاخۆ سەید تەها هەستی کردبێت و بە ئەنقەست (جیابکرێتەوە) بەکاردەهێنێت وەك چەرچڵ کە دەڵێت (جیادەکرێنەوە) و زۆر جیاوازە لە (جیادەبنەوە) کە ئەوەیان بە دەستی کورد خۆی دەکرێت؟

مسز بیل قاڵبووی رووداوەکانی رۆژهەڵاتی نێوەراست بوو، ئەزموونە دەوڵەمەندەکانی لەسەر عەرەب، کورد، ئەرمەن، تورك و بگرە گەلانی قەفقاسیای ژێردەستی رووسیاش فێریان کردبوو هەمیشە وردبین بێت و بە قوواڵیی رووداوەکانیدا شۆڕبێتەوە... رۆژی ١٩٢٣/١/٣٠ نووسیوییەتی (نایا ئێمە لەبەر مەترسی داگیرکردنانین، ئەگەر وایە هەر بە تەنها دەمێنینەوە و بەو توانایەی لەبەردەستدایە پارێزگاری لە خۆمان بکەین.. ئەگەر تورکەکان یەك، دوو لەشکر (فەیلەق) نەنێرن، نە وە چاکە، نەگینا جۆرێکی دیکەیە، هەرچەند عیصمەت پاشا زۆر خۆی هەڵدەکێشێت، بەڵام ئەوان پەلامار نادەن، بەڵکو دەیانەوێت هۆزەکان دەست پێشخەر بن، ئەوانیش رارا و دوودڵن. تورکەکان ئەگەر چاوبەستمان لێدەکەن، ئێمەش چاوبەستیان لێ دەکەین، بەڵام ئەگەر بە راستیان بێت، ئێمە دەستێکی دۆراومان هەڵگرتووە)[٣٣٥] . هەر ئەو رۆژەش لە یاداشتەکانیدا نووسیویە (ئەمڕۆ، شا، بانگیکردم بۆ چا خواردنەوە، بێ ئارام و لە دڵەڕاوکێ دا بوو، دەیوست بزانێت، ئێمە ئامادەین پارێزگاری ولاتەکەی بۆ بکەین یا ئەو کارە بۆ ئەو جێدەهێڵین، وتیشی لەکاتی پێرێستدا لاری نییە لە ئەنجامدانی راپرسی گشتی لەژێر چاودێری ولاتێکی بێ لایەندا بە مەرجێك ئەو ناوچانەی تورکیاش بگرێتەوە کە زۆرینەی دانیشتوانەکەی عەرەبن وەك (نَصیبین) و ماردین و کشانەوەی هێزەکانی هەردوولا. داوای هەڵگرتنی رژێمی چاودێری (انتداب)یش کرد بۆ بەهێز نیشاندانی خۆی.[٣٣٦]

شێخ مەحمود ئاگاداری ئەم گۆڕانکارییانە بوو، بەتایبەتی کە سەید تەها پرسیارێکیشی لێنەکردووە، خۆی بە خاوەن ماف دەزانێت ئینگلیز کێشەکە لەگەڵ ئەمدا یەکلایی بکەنەوە، نەك سەید تەها یا هەر

کوردێکی دیکە، بۆیە سەرلەنوێ دەگەڕێتەوە بوونی خۆی بسەلمێنێت و ناچاریان دەکات بۆ چارەسەرێکی مامناوەندی بگەڕێن کە بریتییە لە:

سلێمانی جگە لە پێنجوێن، هەورامان، کفری و کەلار و سورداش جگە لە سەرگەلوو لە ژێر فەرمانی شێخدا بن (دەست لە کاروباری ناوچەکانی رانیە، قەڵادزێ، چەمچەماڵ، هەڵەبجە، قەرەداغ، سەرگەلوو، ماوەت، سەنگاو وەرنەدات ئەگینا بە تۆندی لێیدەدەن).[٣٣٧]

ئەم بڕیارەی ئینگلیز سەرەرای ئەوەی پێچەوانەی (بەڵێنەکانیان) بوو، دارشتنەکەشی خۆسەپاندن و دوژمنکاری بە ناشکرا پێوە دیاربوو. ئەی بەڵێنەکانی چەرچڵ لە کۆبوونەوەکەی نوێنەرە بااڵکانی ئینگلیز لە ڕۆژهەاڵت کە ساڵی ١٩٢١ لە قاهیرە بەسترا چی بەسەرهات کە وتی: ئەگەر کوردەکان بە عەرەبەوە نەلکێن، جیا دەکرێنەوە و بڕیاری جۆرێك فەرمانڕەوایی تایبەتییان بۆ بدەین.

بەهاری ساڵی ١٩٢٥ نەو لیژنەی لێکۆڵینەوەیە کە کۆمەڵەی نەتەوەکان ناردی بۆ موسڵ بۆ ساغکردنەوەی بارودۆخی دیموگرافی، سیاسی هەرێمەکە، فەتاح بەگی ژنبرای شێخ مەحمودیش نەندامێکی شاندی تورکیا بوو لەو لیژنەیەدا، کۆتایی بەهار ڕاپۆرتێکیان پێشکەش کرد: ئەگەر مافی نەتەوەکان پیادە نەکرێت، ویلایەتەکە بخرێتە سەر تورکیا چاکترە، کە لەچاو عێراقدا دەوڵەتێکی دامەزراوو پێشکەوتووە.

نوێنەرانی موصڵ، هەولێر و سلێمانی بەردەوام داوای جێبەجێ کردنی ڕاسپاردەکانی کۆمەڵەی گەلانیان دەکرد کە مافەکانی کوردی بەرجەستە دەکرد، بەاڵم نوێنەرانی وڵاتانی خاوەن بڕیار لە جنێف (هیچ) لە جانتاکانیاندا نەمابوو بۆ کورد.

شاعیر و نیشتمان پەروەری کورد ئەحمەد موختار جاف ١٨٦٩ــ ١٩٣٤ لە هەموان زوتر هەستی بەو (هیچ)و مایەپووچییەی کورد دەکات کە دەڵێت:

ئەم قەراری عوسبەیە خەڵکی ئەڵێن بۆ کورد ئەبێ
هەر قسەی ڕوتە، قسەش ناچێتە ناو گیرفانەوە[٣٣٨]

شێخ مەحمود تەنها باڵ بەرامبەر
ئینگلیز، فەیسەڵ، ئۆزدەمیر، سەرۆك هۆزەکان
سمکۆ، سەیید تەهای نەهری

سەرەتای دامرکاندنەوەی شۆڕشەکە

کێشەی سەربەخۆیی کورد بەتەواوەتی کەوتبووە نێوان بەریتانیا و تورکیای کەمالییەوە، کامیان هەنگاوێکی راستەقینە بەرەو ئەو ئامانجەی کورد دەنێن. بڕیارو هەڵوێستی بەڕێوەبەرایەتی ئینگلیز لە بەغداد گۆترەکاری نەبوو، لە بچووکترین کارمەندەوە تا دەگاتە نوێنەری بالآ، فەرمانەکانی لەندەنیان جیبەجێدەکرد کە لەبەر ڕۆشنایی ڕاپۆرتەکانی نوێنەری بالآ، تۆڕێنەوەو ڕاسپاردەو بیرۆی قاهیرەو هیندستان و ڕاپۆرتە هەواڵیەکانی ئەفسەرە هەواڵگرەکانیان دادەڕێژا لە بارەی (عێراق) و کوردەوە، بە پێچەوانەی ڕای مامۆستا حیلمی کە دەڵێت نوێنەرەکانی ئینگلیز و تورک زۆرترین نوێنەری خۆیان بوون، وەک نوێنەری حکومەتەکانیان، بەڵام دەربارەی نوینەری تورک لە ڕەواندز، منیش دەڵێم چاک بۆی چووە و بگرە هەر پێکاویەتی. بۆچوون و بڕیارەکانی ئوزدەمیر (ئەگەر خاوەن بریار بوبێت) لەگەڵ بۆچوون و بڕیارەکانی سەرکردایەتییەکەیدا زۆر جیاواز بوون، باوەڕ ناکەم تورک، بەتایبەتیش کەمال گورگە بۆر پلەی سەرۆکی کۆمیتەی نوێنەرانی کورد (رئیس مجلس هیئت تمسیلیه)[٣٣٩]، بەشێخ مەحمود ڕەوا ببینێت، وەک ئوزدەمیر بەناسانی دەیدات بەشێخ و لە فەرهەنگی سیاسی تورکدا ئەو حکومەتە کاتییەیەکە مستەفا کەمال لە ئەنقەرە بەرامبەر حکومەتی سولتان لە ئەستەمبوول، دایەزراندو دوای دەرکردنی یۆنان لە وڵات، ناونرا (بیوك ملت مجلس حوکمتی) بەسەرۆکایەتی مستەفا کەمال.[٣٤٠]

دەمەدەمی گەڕانەوەی شێخ لەکوێتەوە بۆ بەغداد و گفتوگۆکانی لەگەڵ نوێنەری بالآی بەریتانیاو شای (عێراق) فەیصەڵ، بارودۆخێکی نوێ لە ناوچەکانی سەر بە سلێمانی هاتە پێشەوە کە بەرلەوەی دژی بەریتانیا و (عێراق) بێت، ڕاستەوخۆ دژی شێخ و دەستەڵاتی فەرمانڕەواییەکەی بوو لە کوردستان، ناخۆ درەنگ ناگادارکرا بێت، وا (بەپەلە بوو بۆ گەڕانەوە لە بەغدادەوە بۆ سلێمانی) و (ڕێگای گەڕانەوەشی گۆڕی) یا ڕێکەوتنێکی نێوان خۆیان بوو، سەرۆك هۆزەکان کەرەمی فەتاح بەگ، هەباسی مەمەد ئاغا، غەفوورخانی ناودەشت، فەقێ مەحمودی هەمەوەند، سەید موحەمەدی جەباری، جگە لە بابەکری سەلیم ئاغا کەبەناشکراو هەتا سەر هاوپەیمانی ئینگلیز بوو، ناوچەکەشی چۆڵکردو بەخاووخێزانەوە دەچێتە سەردەشت لەکوردستانی ڕۆژهەڵات، ئەوانی دیکە ناوچەکانی خۆیان لەئینگلیز پاکدەکەنەوەو دەریاندەپەڕێنن بۆ کەرکوك و هەولێرو هێزەکەی سلێمانیش بەپەلەپروزە بەفڕۆکە خۆیان دەربازکرد، دەنا ئەوانیش دەگیران.

ئەو کشانەوە بێدەنگەی بابەکر ئاغاش گومانی ئەوەی لێدەکرێت لەگەڵ هەباس ئاغای نامۆزایدا، ئینگلیزو تورکیان لەنێوان خۆیاندا دابەش کردبێت، هەرچەند ساردییەکیش لەنێوانیاندا هەبووە، بەوهۆزیەوە ئینگلیز بابەکری بەیەکەمین سەرۆکی پشدەر دادەنا و تورك و شێخیش هەباس، ئەگینا چۆن دواتر هەردووکیان پێکەوە بۆ بەخێرهاتنەوەی شێخ و پیرۆزبایی دامەزراندنی حکومەتی دووەمی کوردستان هاتنە

سلێمانی و بڕێکی باشیان لەو پارەیە وەرگرت کە لەخەزێنەی ئینگلیزەکاندا بەجێمابوو). هەباس ئاغا بە لەچەمەن دەڵێت: (زۆرینەی کورد لەداخی ئێوە تورکیان هێنایە رەواندزو رانیە) وەک نەحمەد تەقیش دەڵێت، لەچەمەن لەوەڵامدا وتوویەتی، دەریان بکەن چیتان دەوێت بۆتان دەکەین. پێدەچێت هەر مەبەستی پارەوپول بووبێت. لێرەدا پێویستە ئەوەش روون بکەینەوە چوار کوچکەی ئینگلیز، تورک، شێخ مەحمود، سەرۆک هۆزەکان چۆن هەڵدەسوڕان.

١ـ ئینگلیز ئەوەی لە شێخ دەویست، ئوزدەمیرو هێزەکەی تورک لەڕەواندز بکاتەوە بەودیوداو هێمنی کوردستان بپارێزێت و پشت بەو سەقامگیرییەی کوردستان و ١٤ خاڵەکەی وڵسنی سەرۆکی نەمەریکاو بەندەکانی پەیمانی سیڤەرو راگەیاندنەکانی چەرچڵ و کلێمنصۆ، کارتێکی بەهێزی بەدەستەوە بێت بۆ بەلاداخستنی کێشەی موصڵ لەبەرژەوەندی خۆی و لکاندنی بەعێراقی عارەبەوە.

٢ـ تورکیش دەیویست بەخوێن، کورد ئینگلیز لە هەموو ناوچەکان وەدەرنێن و رێگەی گەڕانەوەیان نەدەن و کورد بەوە چەواشە بکەن وڵاتی عوسمانی (نەک وڵاتی تورکیا) خاکی دێرینەی هەردوو نەتەوەی تورک و کوردە دەبێت سەر و سامانی لەپێناودا دابنێن و بەدرۆ فیشاڵی بێگانە نەخەڵەتێن کە هەرهەمووی بڵقی سەرناون و مەبەستیان ئەوەیە تورک و کوردی موسوڵمان و برا لەیەکتری دابڕن، ئەوەی راست و چەسپاوە خاکی هاوبەش و مافی چوونیەکی هەردوو نەتەوەی برایە.

٣ـ شێخ کە سێ ساڵ بوو دوور لەکوردستان لەزیندانی دەربەدەریدا بوو، دڵەڕاوکەی ئەوەی بوو، ئوزدەمیر و سەرۆک هۆزەکان گەلەکۆمەیەکیان لێکردبێت و هەتا دەگاتەوە سلێمانی شێوە کودەتایەکیان بەسەردا کردبێت، چونکە لەگەڵ بەغداد رێکەوتووە، دەست بەسەر هەموو شتێکدا بگرن و ئەمیش بێ پشت و پەنا وەک میوانێک بێتەوە سلێمانی و ئینگلیزیش ئەم گۆڕانکارییەی لا ناخۆش نابێت، شێخ دەسەڵاتی بەدەستەوە نەمێنێت، سەرۆک هۆزەکان بەئاسانی دەستەمۆ دەکرێن، بۆیە هێشتا شێخ نەگەشتبووەوە سلێمانی بەنهێنی پەیوەندی بەتورکەوە دەکات و پەیمانیان لەگەڵ نوێدەکاتەوە.

٤ـ سەرۆک هۆزەکان هەتا شێخ لە دەبەرند نەشکاو بەبریندارى رەوانەی زیندانی هەنجام نەکرابوو، بەدڵ و گیان لەدوایەوە بۆون، بەڵام ئەمڕۆ کەش و هەوایەکی دیکەیە...ناخۆ سەنگەری لێدەگرن؟ یان مەیدانی بۆ چۆڵدەکەن و دەگەڕێنەوە ژێر باڵی.

هەرچەند بەش بەحاڵی خۆم بەزەینی کزو کوێرەوە، ئەوانە هەمووی بەسیناریۆ دێنە بەرچاوم، بابەکرو هەباس، شێخ و عەشایەر، شێخ و شێخ قادری برای و لەهەموو شتێك گرنگتر گەڕانەوەی شێخ و رێکەوتنەکەی بەغدا، هەرهەمووی سەرکەوتنە کاتییەکەی سەرۆک هۆزەکان بۆ ئەوە بووبێت وەک کارتێکی گوشار بەدەست شێخەوە بێت، ئەگینا چۆن باوەڕ بەخۆمان بکەین، ئوزدەمیرێك نەهێرێکی ئەوتۆی سەربازی لەبەردەستدا بووە، نە چەك و جبەخانەیەکی پۆشتەو نە پارەو پولیش، تەنانەت دووای راکردنی سەربازە

جەزائیریيەکان تەنها ٨٠ سەربازی لەبەردەستدا مایەوە، صالێك بوو داوای تۆپێکی دەکرد، تەنها ئەوەندەی دەستکەوت (وەستایەك دەنێرین شکاوەکە چاك بکاتەوە)[٣٤٢] (هەر هەولێکیشی دا لەگەڵ سەرکردایەتیدا لە جزیرە، ١٥٠ سەدوپەنجا نەفەریان بۆ نەنارد)[٣٤٣] ئیتر هاواری لێ هەڵدەسێت و بەڕاشکاوی بۆ سەرکردەکانی دەنووسێت (بەم مستە عەسکەرەوە کە هەمە چۆن بجوڵێمەوە، نازانم، بەڕاستی سەرم لێ شێواوە روو بۆ کام لا بکەم)[٣٤٤] دەست بەسەر ئەو هەموو سەرۆك هۆزە بەهێزانەدا بگرێت کە بەرگەی هێرشی هیچ کامیانی نەدەگرت، بابەکر گرەوی لە شەیتان دەبردەوە، کەریمی فەتاح بەگی دەست وەشێن چاوی هەڵۆی دەردەهێنا، ئەوەندە دەستەپاچە بوون؟

پێدەچێت هەردوولا، لە فیکەی یەکتر تێگەیشتبن، سەرانی کوردیش ئەویان بەوە دەستخەڕۆ کردبێت لەناوچەکانی سلێمانی، هەلێر، پشدەر، خۆشناوەتی و بادینان دەست لەئینگلیز دەوەشێنن و بەرەودووا دەیانگێڕنەوە.

شێخ مەحمود ئەم مەتەڵە هەڵدەهێنێت و ئوزدەمیر دەخاتە بەر تاقیکردنەوە، ئایا دەتوانێت یا دەیەوێت بەرنامەیەکی بخاتە بەردەست، سەرۆکایەتی کۆمەڵی سەربەخۆیی کوردستان (جەمعییەتی ئیستقلال) کە ئوزدەمیر بە (رئیس هیئة تمثیلي کوردستان جنوبی) ناوی دەبرد. نوێنەرەکانی ئوزدەمیر، فەوزی، ردەمزی و ئەحمەد تەقی لای شێخ بوون، ئاگاداریان دەکات کە بەناوی سەرۆکی کۆمەڵەوە دانووستان دەکەم و وەك بەڵگەی پشتگیری سەردارانی کوردیش (مەزبەتەی ٢٦ سەرۆکی کورد، وەك سمکۆی شوکاك، بابەکر ئاغا، هەباس ئاغا، حەمەی ئەورەحمان ئاغا، جافەر سوڵتان، ئەمین مەحمود ئاغای هەمەوەند)[٣٤٥] دەنێرێت بۆ ئوزدەمیر کە چەند مەرجێکیشی تێدابوو، وەك بناغەی هاوکاری و پێکەوەژیانی کوردو تورك بەڕابەری شێخ. بەڵام هەموو پلان و کارە نهێنییەکانی شێخ بەهۆی کوردێك وەك ڕاپۆرت نووسەکەی لەمەڕ دکتۆر کەمال مەزهەر لای ئینگلیز ئاشکراکراوە. بێگومان تورکیش لەو جۆرە ڕاپۆرت نووسەیان هەبووە، وەك شێخ لەتیف دەڵێت ((لەناو خۆشماندا هەبوو ئەم هەواڵانەیان دەگەیاندە تورك)). بەرنامەی ئەجارەی شێخ بریتی بوو لەوەی مافەکانی کورد لە سیڤەردا چەسپاوە، هاوپەیمانان و بەتایبەت بەریتانیا کوردستانێکی سەربەخۆ دادەمەزرێنن، بەڵام من پەڵپ و بیانوویان پێدەگرم و کۆسپ دەهێنمە ڕێگایان، ئەوەش لەپێناو ئایینی پیرۆزی ئیسلام و برایەتی هەردوو نەتەوەی تورك و کوردو مێژووی دێرینەی خەباتی هاوبەش و پێکەوەژیانیان بە سەربەخۆیەکی کەمتر لەگەڵ ئێوەدا دەسازێین و دووژمن لە وڵات دەردەکەینە دەرەوە.

کۆبوونەوەکەی سەردارانی کورد لەگەڵ شێخدا بڕیاری بەڕێوەبەرایەتییەکی سەربەخۆی هەرێمی کوردستانی دابوو، هەردوو لایەنی دوژمن بە کورد و دوژمن بەیەکتریشی دەخستە بەردەم دووڕیانێك، پەسەندی بکەن و پشتگیری بکەن، یان بیگێڕنەوە دواوە و دژی بوەستنەوە.

کاردانەوە و وەڵامی ئینگلیز ئەوە بوو وەك پێشتر باسمان کرد سەید تەهای شەمزینی بانگدەکەنە بەغدا،

ئەمەش هەڵێکی لەباربوو شێخ مانۆری رامیاریی بکات و بااڵۆنێك هەڵبدات، سەید عەبدوڵڵای جێگری (موتەسەریف)ی سلێمانی و شێخ حەمە غەریبی وەزیری ناوخۆ، لەسەر بڕیاری شێخ هەریەکەیان نامەیەك بۆ ئوزدەمیر دەنووسن و مەجیدبەگی حاجی ڕەسوڵ بەگ کە پێشتر ئەفەسەرێکی سوپای عوسمانی بوو، نامەکان دەگەیەنێت. سەید عەبدوڵڵا نووسیوویەتی (ئیمڕۆ (ئەمڕۆ) هەواڵمان بۆ هات، ئینگلیزو سەید تەها لە بەغدا ڕێکەوتوون هێزو چەك و جبەخانەیەکی زۆرو ملیۆنێك ڕووپیەشیان پێداوە بۆ دەرکردنی ئێوە لەڕەواندز یا لەناوبردنتان، سێ ڕۆژی دیکە دەگاتە کەرکووك ... شێخ مەحمود هەرچی پێویست بوو، بۆ بەرەنگاری هێزەکەی سەید تەها کردوویەتی).[٣٤٦]

ئوزدەمیریش بەخەستی پڕوپاگەندەی ئەوەی دەکرد لەشکرەکانی بەریتانیا هیلاك و ماندوون و لەشەڕ بێزارن، خەزێنەشیان چۆڵەو پارەوپوولی نەم شەڕە درێژخایەنەی بۆ دابین ناکرێت و ئەمڕۆ و سبەی لە کوردستان و عێراقیش دەکشێنەوەو ویلایەتی موسڵ دەچێتەوە باوەشی نیشتمانی دایك، گەر بەشەڕیش نەیسەنینەوە، ئەڵەمانیای هاوپەیمانان لەگەڵ بەلجیکادا بە بەریتانیای دەگۆڕێتەوە.

شێخ ڕێگەیەك نەمابوو نەیگرێت، بەتایبەتیش ئەم ماوەیە جگە لەو مانۆڕانەی سەرەوە، سیاسەتێکی دووڵایەنەشی پەیڕەو دەکرد، لایەکیان بەهۆی شێخ قادری برای و مستەفا پاشای یامووڵکییەوە، وەك دۆست و لایەنگری بەریتانیا، لایەنی دووەمیش بەهۆی سەرۆك هۆزەکان و سکرتێری تایبەتی خۆی، تایەری ئەمین ئەفەندی مەسرەف کە تورك خوازێکی تونڕەو و پێشەنگی ئەو باڵەبوو، هەرچەند مامۆستا حیلمی دەڵێت (کوردێکی پاك بوو).

فەتاحی ئەمینی عەتاریش، ژنبرای شێخ، کە ئەفسەر بوو لە سوپای تورکدا هەر سەر بەم باڵە بوو، بەپلانێکی ژیرانە وەك مامۆستا حیلمی دەیگێڕێتەوە، گوایا لە سوپای تورك هەڵهاتووە، ئینگلیز دەخەڵەتێنێت بەڕێگای موصڵدا کە لەژێر کۆنترۆڵی ئەواندا بوو دەگاتە سلێمانی. فەتاح نیازی دڵی ئینگلیزەکانی بۆ دەردەکەوێت، بەهاوکاری تایەر ئەفەندی، سمکۆ دەخاتە سەر باوەڕێك کە تورك خەسرەوی کوڕی ئازاد دەکەن و ٢٠ بیست هەزار لیرەو موڵکەکانیشی دەدەنەوەو هەرێمێکی شەمدینانیشی بەرەوڕوو دەکەنەوە.

پەیوەندی شێخ تا دەهات لەگەڵ تورك گەرم و لەگەڵ ئینگلیز سارد دەبووەوە، تورك و تورکخوازەکانیش، نیشتمانپەروەرانی کوردو ڕووناکبیرەکانیان وەکو ئینگلیز تەماشا دەکردو بەجۆرێك شوڵیان هەڵکێشا، جەمال عیرفان شەهید بکەن، هەرلەبەر ئەوەی پیاوی کورد بوو، هەوڵێکی زۆرشیاندا بۆ دەستگیرکردن یا لەناوبردنی مستەفا یامۆلکی کە لەجاران زیاتر دژایەتی تورك و تورکخوازەکانی دەکرد، بەاڵم شێخ مەحمود لەو پیاوانە نەبوو سەوداو مامەڵە، لەسەر کوردپەروەران بکات.

ئوزدەمیریش لای خۆیەوە وەاڵمی داواکارییەکانی (پرۆژەکەی) شێخ و سەرانی کورد دەداتەوەو (١٠) دە

مەرجی خستۆتە پاڵ، ئەگەر پەسەندیان کرد بەمۆرکراوی بەدوو باوەڕپێکراوا بینێرنەوە ئەویش نوێنەرێکی خۆی دەخاتە تەکیان و رەوانەی ئەنقەرەیان دەکات بۆ وەرگرتنی رەزامەندی کۆمیتەی فراوان (بیوك مجلسی).

شێخ بەفەوزی بەگ دەڵێت: (من موسوڵمانم و خادم و عەبدی دەوڵەتی عوسمانیم، ئەو جەوروو حەقارەتەی ئینگلیز بەمنی کردووە قەت لەبیرم ناچێتەوە، من لەکاتێکدا چووم بەگژ ئینگلیزدا زۆربەی هێزەکانیان لەعێراقدا بوون، بەڵام عەشایەری کورد لەپێشا سەرپاکیان سوێندخۆری من بوون، شەرپیان بۆ کردم، لەدوایا لێم تەکینەوە، لەمەیدانا بەتاقی تەنیا مامەوە بوون بەهۆی ئەوەی کە صالحها لەوڵاتی بێگانەدا دەردی دیلی بچێژم، لەبەر نەوە نەبێ بزانن کەپشت بەعەشایەر نابەستێ و بەهێزی عەشایەرەوە ناڕاوەنانەوە ئەنجامێکی باشی لێ پەیا نابێ، بەتایبەتی ئاڕاوەیێ کە بەتەنیا بەهێزی عەشایەر بکرێ، مەبەستێکی میللی یا نەتەوەیی هانە هانەی نەداو هێزێکی دەوڵەت پشتی نەگرتبێ، سەری قەت نەگرتووەو ناگرێ).[٣٤٧]

بەدوای ئەوەشدا، شەڕەکەی دەربەندی بازیان دەکاتە نموونەو دەڵێت (بەناموسترینی نەو سەرەك عەشیرەتانە، کە دوێنێ لەگەڵ نێوە لەدەربەندا شەڕیان کردبوو، گوللەیان نابوو بەئینگلیزەوە، ئیمڕۆ لەژێرەوە لەگەڵ میجەر نۆئیل کەوتوونەتە ئالوگۆڕی نامەو بەنهێنی پارەو مەعاشی لێوەردەگرن، لەگەڵ ئەمەش بەسەرزاری هەر خۆیان بەدۆستی نێوە نەژمێرن و واتان ئەبەنە میشکەوە کەنامادەن بۆ یارمەتیتان...مەبەستم ئەوەیە لەم وڵاتەدا تەنها دۆستایەتی بەس نییە، هێزو پاردش پێویستە... ئێمە بێتو هێزێکی کەمیشمان هەبێت زۆرمان نیش پێ نەکرێ، چونکە لەچەند حاکمێك بەوڵاوە وڵاتەکەمان ئینگلیزی تیا نەماوە، ئەوەی پێویستە چاوی چەند سەرەك عەشیرەتێك بترسێنە، هێزێکی بچووکی دەوڵەتیش ناسایشی شار رابگرێ، ئەوانەی پێ سزا بدەین لەژێر بۆمبارانی ئینگلیز، کاتی پەشۆکاوی خەڵك بەهەلی ئەزانێ و ناڕاوە ئەنێنەوە).[٣٤٨] شێخ بەردەوام دەبێت و بە فەوزی بەگ دەڵێت (ئینگلیز، کەرکوك، هەولێر تا عەقرە هەموو ئەو ناوچانەی لە سنووری وویلایەتی موسڵدایەو کوردزمانن دەخەنە سەر کوردستان (مەبەستی لە سنووری حکومەتەکەی دووەمی سلێمانییە. ن. ك) بەو مەرجە منیش داوای رەواندزتان لێ بکەم یان لەخۆتانەوە بۆم چۆڵ بکەن).[٣٤٩]

شێخ مەحمود بەفەوزی دەڵێت (نێوە کەوەك باوەڕپێکراوێ بۆ ئەوە نێراویت کە لە بیروباوەڕی من تێ بگەن، تکا دەکەم قسەکانم بەبێ کەم و زیاد بە نوزدەمیرو بە گەورەکەت بگەیەنە).[٣٥٠]

دووای ئەمە شێخ لەبنی هەمانەکە دەدات و بەشێوەیەکی کاریگەر دەڵێت، باوەڕم بەئینگلیز نییە، هەر پەیمانێکیشیان داوینێ بۆ ئەوەیە بمانکەن بەدوژمنی تورك، بەڵام من نامەوێت بەناشکرا کۆسپیان بێنمەڕێ و سەرپێچی بکەم، کەم و زۆر تا بتوانم تەفرەیان نەدەم و کاریان پێ نەبەمە سەر، تا نێوە بڕیارێك نەدەن و ڕێوشوێنێکی پوختەو تایبەتیم بۆ دانەنێن و ناگادارم نەکەن. شێخ لەوێشدا چوار داواکاری دەخاتە بەردەست

کاربەدەستانی تورک:

١ـ ئەگەر هێزێکی (نیزامی) وەهاتان بەدەستەوەیە بتوانێت شارەکانی سلێمانی و کەرکووک هەتا سنووری حەمرین بگرن و کۆنترۆڵی بکەن، بەبێ راوەستان وەرنە سلێمانی، منیش مستەفا نەمرووەدو هاوبیرەکانی بەدەست بەستراوی دەدەمە دەستتان، دوای ئەوەش پێکەوە یا هەر بەهێزەکانی خۆم شارەکانی دیکەتان بۆ دەگرم.

٢ـ ئەگەر ئەو هێزەتان بەدەستەوە نییە و هەر ئەوەندەتان لە من ئەوێت خزمەتی دوژمنەکەتان نەکەم یا دڵسۆزی خۆمتان نیشان بدەم، ئامادەم هەر ئێستەو بەم شەوە بە مااڵ و منداڵمەوە لەهەر جێگەیەک دادەنیشم حکومەتی تورک دەستنیشانی بکات.

٣ـ ئەگەر ئەوەش بەچاک نازانێت و دەیەوێت بەجۆرێکی دیکە کەڵکی پێ بگەیەنم، ئەوە ئامادەم، ئەگەر ناتوانن هێز بنێرن، دەتوانن بەهۆی چەند ئەفسەرێکەوە کە گوایا لە سوپا هەڵهاتوون و بەچەک و جبەخانەیەکی تەواوەوە چوونەتە ناو کوردەوە، یارمەتیم بدەن و منیش بەهێزی کوردو ئەو چەکانە بەنامانجتان دەگەیەنم.

٤ـ ئەگەر ئەوانەش لەبەرژەوەندی نێوەدا نین، بەچاکی دەزانن و باوەڕم پێدەکەن، ئەو هێزە کەم و ناتەواوەتان بکشێنەوە بۆ ناو تورکیا، بەجۆرێك رێکیان بخەنەوە کە بۆ گورزێکی جگەربڕ دەست بدات، هەتا نێوە ئەوە دەکەن منیش لەگەڵ دوژمن دەیگوزەرێنم و بەشی خۆم پێویستی سەربازی و پارەشیان لێوەردەگرم و لەوپەڕی نامادەباشیدا دەبم هەر نێوە هاتنەخوارەوە، هەر بەچەکەکانی خۆیان بکەومە گیانیان.(٣٥١)

٥ـ فەوزی بەگ لەدوادێڕی نامەکەیدا بۆ نوزدەمیر نووسیوویەتی وا تێدەگەم شێخ مەحمود لەپاداشتدا نیازی هەیە بکرێتە والی، جا والی موسڵ بێت یان سلێمانی، بۆ ئەو هەریەکە!

نوزدەمیریش دەقی نامەکەی فەوزی دەنێرێت بۆ سەر لەشکری بەرەکانی شەڕ لە خۆرهەڵات و جزیرەو لەژێریدا نووسیوویەتی چاوەڕوانم زۆر بەپەلە رێوشوێنی پێویستم بۆ دیاری بکەن و ئاگادارکردنم بفەرموون وەڵامی شێخ مەحمود بدەمەوە.

کەمالییەکان بۆ گەرادانان لە باشوور کە بیکەنە بنکەیەکی (رەسەن) لە کوردستان، کۆمەڵەیەکی نهێنی دادەمەزرێنن بەناوی کۆمەڵەی پاراستنی مافی کەرکووک (کرکوك مدافعه حقوق جمعیتی) کە ئەندامەکانی دانیشتووانی کەرکووك بوون و خۆیان بەتورک دەزانی (تورکمان) و بەشێکیان کوردبوون، نوزدەمیر لە وەڵامی نامەیەکی نهێنی رۆژی ١٩٢٨/١١/٢٣ی ئەو کۆمەڵەیدا ئاگاداریان دەکات:

١ـ هەتا ئەمرۆ لەشکرەکانمان چاوەڕوانی ئەنجامی کۆنگرەی ئاشتی دەکەن، بەئاشتیش بێت یا شەڕ موسڵ دەستێنینەوە.

٢ـ ئینگلیزەکان بۆ لەکارخستنی داواکاری نوێنەرەکانیان لەو کۆنگرەیەداو بەلاداخستنی کێشەی موسڵ لەبەرژەوەندی خۆیان، بەنیازن راپرسییەکی گشتی ئەنجام بدرێت، بۆ ئەم مەبەستەش خەریکی دامەزراندنی حکومەتێکی سەربەخۆن لە کوردستانی جنووبی، بۆ ئەوەی رێژەی کورد لەتورك زۆرتر بێت و موسڵ بدەن بەزۆرینەو ئەندامانی کۆنگرەی ئاشتی بە زۆرینەی کوردو سەربەخۆیی کوردستان تەفرە بدەن. شێخ مەحموودیش کە هەتا ئەمڕۆ لەگەڵ ئێمەدا بووەو لەدۆستایەتیمان کەمتەرخەمی نەکردووە، هەندێك ناپاکی خەڵکی سلێمانی خەریکن تەفرەی بدەن و بیخەنەسەر بیری دوژمنایەتیکردنی ئێمە بەو بیانووەی ئینگلیز سەربەخۆیی تەواویان دەداتێ کە لەڕاستیدا هەر بۆ دەم کوتکردنی نیشتمانپەروەرانی کوردە، شێخ مەحموودیش نێستا داوای نیمچە سەربەخۆیی لە ئێمە دەکات.

٣ـ بنەڕەتەکانی کۆمیتەی فراوانی گەل و یاسای بنەڕەتی وڵاتیش ناونیشان و پلەی شا و حوکمداری تێدا نییە، تێناگەم چۆن و لەبەرچی شێخ مەحموود جەخت لەسەر ئەم ناونیشانانە دەکات. بۆ لەدەست نەدانی شێخ مەحمودو نەشکاندنی لەبەردەم ئەوانەدا کە هەوڵدەدەن لە ئێمەی دووربخەنەوە، داوامکرد نوێنەری باوەڕپێکراوی خۆی بنێرێتە ئەنقەرە بۆ گفتوگۆ دەربارەی کوردستان و بۆ ئەو تشکیلاتە (دیارە مەبەستی بەڕێوەبەرایەتی هەرێمەکانە. ن. ك) کە لەوانەیە لەیاسای بنەڕەتیدا، یا حکومەتی تورك بڕیاری لەسەر بدرێت بۆ ئەم وڵاتە. ئەوەشم بۆ نووسیووە هەتا ئەو رۆژەی دواین شێوەی بەڕێوەبردنی دەخرێتە بەردەستی نوێنەرەکانی، دەتوانێت کۆمیتەیەکی نوێنەران بەسەرکردایەتی خۆی دابمەزرێنێت و وڵاتەکەی پێ بەڕێوە بەرێت، وەك ئەو کۆمیتەیەی کە هێشتا تورکیا لەژێر چنگی داگیرکاردا بوو، لەنوێنەری شارەکان پێکهات لە ئەندۆڵ، بۆ راپەڕاندنی کاروباری وڵات و دوای رزگاربوون بوو بە ئەنجومەنی فراوانی گەل بە سەرکردایەتی مستەفا کەمال ئەتاتورك. ئێمە ئەم پلەوپایە دەدەین بەشێخ مەحموود، پلەیەکی لەوە بەرزتر نییە هەتا بیدەینێ...ئێوەش لەهەر قەزایەکی کەرکوك ١ـ٢ نوێنەری خۆتان بنێرنە لای شێخ مەحموود... ئەگەر خوانەکردە رێکنەکەوتین هەرچەند پێچەوانەی پێشبینیەکانن، ئێمەش لە شێخ مەحموود جیادەبینەوەو ناگادارێشتان دەکەین.[٣٥٢]

بەرلەوەی شێخ بگاتەوە سلێمانی، هێزەکەی ئینگلیز بەشێوەیەکی چاوەڕوان نەکراو رۆژی ١٩٢٢/٩/٥ لەسلێمانی دەکشێنەوەو لیژنەیەك بەسەرۆکایەتی شێخ قادری برای شێخ پێکەوە دەنێن بۆ پاراستنی ناسایشی شار.

مامۆستا حیلمی دەڵێت: شێخ بەڕاستی لەگەڵ ئینگلیزو فەیسەڵ رێکەوتبوو، بیری لەوە نەدەکردەوە جارێکی تر بچێتەوە بەگژیاندا، بەڵام هێشتا بەڕێگاوە بوو، ئەوان لە بەڵێن و پەیمانە نەنووسراوەکانیان ژوان دەبنەوە کە گرنگترینیان دانانی شێخ بوو بەسەرۆکی ئەنجومەنی سڤیل (رئیس المجلس المدنی). لەکاتێکدا (شێخ لەگەڵ سیاسەتی بەریتانیای گەورە، دەربارەی کوردستان بەتەواوی هاوبیروباوەڕە).[٣٥٣]

کەچی راوێژکاری وەزارەتی ناوخۆی عێراق، مێجەرسۆن لەو وتارەی لە رۆژنامەی The Milde Est Jornal دا بەناونیشانی The Kurds of Iraq بڵاویکردووەتەوە کۆپیەکی بۆ مامۆستا حیلمی ناردووە، نووسیوویەتی (بەڵام هەوای نەشئەبەخشی کێوەکانی سلێمانی، شێخ مەحمودی (مەحموودیان) سەرمەستکرد، لەبەرئەوە هەر گفتێك دابووی و هەر پەیمانێکی لەگەڵ گەورەکانی حکومەتی بەغدا کردبووی لەبیری چووەوە، زۆری پێنەچوو ناوی خۆینا (مەلیکی کوردستان) و دەستی کرد بەداواکردنی شارۆ کوردەکان و هەموو ئەو خاکەی بەکوردستان ناونەبرێ تا سنووری (جەبەل حەمرین درێژ ئەبێتەوە)[٣٥٤] ئەوەندەی من ئاگادارم، هەتا ئەمڕۆ شێوەی رێکەوتنەکەی بەغدای نێوان ئینگلیزو فەیسەڵ و شێخ مەحمود ئاشکرا نییە، بەهۆیەوە بزانین چ لایەنێك پەیمان شکێن بووە، بەڵام ئەوە دەزانین کە ئینگلیز هەمیشە پەیمانی لاستیکی و تەمومژاوی و بێ ناوەڕۆکیان بەعارەب و کورد داوە، چاکترین نموونەش نامەکانی (مەکماهون)ن لەبارەی سەربەخۆیی عارەبەوە بۆ حوسەین کوڕی شەریفی دەنارد.[٣٥٥] جێگەی ئاماژەیە هەرچەندە بێگومان شێخ محمود بەهیچ جۆرێك ئاگاداری نامەکانی حسین- مکماهون (٢٤ ئۆکتوبر ١٩١٥) نەبوو کە بەڵێن بە حسین دراوە زۆربەی ناوچەکانی سلێمانی، ئالتون کۆپری بخرێنە سەر ئەو ناوچە عەرەبییەی کە سەربەخۆ دەبێت بەڵام ئەو بەڵێنە لە رێککەوتننامەی سایکس بیکۆدا باس نەکراوە بەڵکو دامەزاندنی جکومەتێکی عەرەبی جێگەی گرتەوە. (مەحمود مەلا عیززەت، حکومەتی کوردستان لەناو مەتەڵی .. ل ٤٣)

لە نامەیەکی دیکەی مەکماهوندا بۆ شەریف حسین لە ١٩١٥/١٠/٢٤ دا بەڵێنی پێداوە زۆربەی ناوچەکانی سلێمانی و هەولێر و پردێ بخرێنە سەر ئەو ناوچە عەرەبییەی سەربەخۆ دەبێت، مانگی شوباتی ١٩١٩ کەرکوك و کفری لەژێر دەسەلاتی شێخ مەحموددا نەمان. ئەدمۆندز لەوبارەیەوە دەڵێت: (ئەو بەیانیە چوم بۆ کەرکوك دوو دەسەلاّت هەبوو، لایەك سەر بە شێخ مەحمود، لایەك سەر بە سمکۆ و سەید تەهای شەمزینی) بڕوانە م.م عیززەت، هەمان سەرچاوە ل. ٢٣٣ و١٠٨.

لەگەڵ شێخیشدا هەروا بووە، رێوشوێنێکیان بۆ داناوە پەیڕەوی بکات، کورد سەربەخۆیی دەستگیر دەبێت، بەڵام رێوشوێنێکی بێ ناوەڕۆك و تەنها بۆ بەرژەوەندی خۆیان بووە، ئەگینا لە سلێمانی دەمانەوە بۆ پشتگیریکردنی چەسپاندنی دەسەلاتەکەی، نەك کتوپڕو بەر لەوەی بگاتەوە سلێمانی هێزەکەیان بگێڕنەوە کەرکووك. شێخیش لەنیازی دڵیان تێگەیشتووەو زانیوویەتی چی لەژێر سەریاندایە، بەسەرزارەکی لەگەڵیاندا رێکەوتووە هەتا دەستی دەگاتەوە سلێمانی...ئیتر لێرەش بەدوواوە رووداوەکان تیژ تێدەپەڕن، شێخ لەجیاتی ئەنجوومەنی سڤیل، رۆژی ١٩٢٢/١٠/٢٢ دووەم بەڕێوەبەرایەتی حوکمداری خۆی لە سلێمانی دادەمەزرێنێت و زۆری نەخایاند مانگی ١٩٢٢/١١ وەك مەلیکی کوردستان بەناوی مەلیك مەحمودەوە خۆی ناساندو ئالای ئینگلیزی داگرت و ئالای کوردستانی بەرزکردەوەو داوای هەموو شارەکانی باشووری

دەکرد. جگە لەمانەش نامەیەك بۆ رووسەکان دەنووسێت و داوای یارمەتی قورسیشی لێکردوون.[٣٥٦]

لەولاشەوە نوێنەرانی تورك بەنهێنی دەگەنە بارەگای مەلیکی کوردستان و نامەو نامەگۆڕینەوە دەست پێدەکات. بەو هۆیەوە ئەڵمانیا جموجوڵێکی بەرچاویان هەبوو لە ئێران و سیخوڕەکانیان دەهاتنە ئەمدیو بۆکوردستانی باشوور و عارەبستان و بەندوباوی ئەوەیان بڵاودەکردەوە قەیسەر ولیم موسوڵمان بووەو ئێستا ناوی (موحەمەد ولیم)ەو دەشچێتە حەج و ناوەکەی دەبێت بە حاجی موحەمەد ولیم و هاوکاریی موسوڵمانان دەکات بۆ دەرکردنی ئینگلیزە کافرەکان. ئەڵمانیاش وەك رووسیا پێویستییەکی زۆری بەکورد هەبوو، بەهاوکاریی کورد رێگەی ئۆپەراسیۆنی سەربازیی و لەشکرکێشیی لەیەکتری بەبەستن وکورد بکەنە لەمپەرێك... چەندجار لە شەهیدی جوانە مەرگ شێخ کاوە بیستوومە دەیوت: ئەڵمانەکان ئالآی خۆیان بۆ باپیرم ناردبوو، وەك نیشانەی دۆستایەتی، ئەویش ماوەیەك بەسەر پشتێنەکەیدا دەیبەستێت، ئالآکە هەر ماوە، باوکم لە سنووقێکی تەختەدا هەڵیگرتووە.

کەواتە دەرگایەك نەماوە شێخ سەری پێدا نەکات و لەیەك کاتدا پەیوەندی لەگەڵ ٤ـ٥ ولآتی دژ بەیەکتر هەبووەو پشتی بە ١٤ خاڵەکەی بڕیارە هەر بەناوبانگەکەی سەرۆکی ئەمەریکا، وێلسن و بەندەکانی پەیمانی سیڤەرو لێدوانەکانی لوید جۆرج و کلیمنصۆ ئەستوور بوو. بۆ نموونە کلیمنصۆ بەناوی هاوپەیمانەکانەوە دەڵێت (متمانە بەحکومەتی تورك ناکرێت و نابێت دووبارە نەتەوەیەك کە تورك نییە بخرێتەوە ژێر جەوروستەمی).

خاڵێکی پرەنسیپەکانی وێلسنیش دەڵێت (هەموو نەتەوەیەك مافی بڕیاردانی چارەنووسی خۆی هەیە). نوێترین پرۆپاگەندەی تورکیش دەگاتە سلێمانی، ئەحمەد تەقی ١٩٢٣/١١/٧ لە ئەنقەرەوە دەگەڕێتەوەو رایدەگەیەنێت (ویلایەتی موسڵ بێ سێو دوو دەگەڕێتەوە دەست تورك، حکومەتی بەریتانیا دەپارێتەوە بۆ بەشێك نەوتی هەرێمەکەو راکێشانی هێڵێکی شەمەندەفەر، منیش فەرمانی ئۆتۆنۆمیم بۆ شێخ هێناوە).[٣٥٧] کوردیش بەگشتی زۆر دڵیان بەو قسانە خۆش دەکردو چاوەڕوان بوون سەربەخۆیی بەپێی خۆی بێتەوە مااڵوە، بەاڵم شێخ بەو قسانە دەستخەڕۆ نەدەبوو، نەگینا پەیوەندی تەنها لەگەڵ یەك لایەندا دەبەست و دووارۆژی خۆی و کوردی دەخستە قەبەڵی یەکێکیان. هەزار جاران یادت بەخێر شێخی نەمر، هەرچیت دەکرد بۆ کوردت دەکردو (تاڵو کرمێش لەسەرخۆت) و کۆڵێت نەدەدا، کاسەکەش هەر لەسەری تۆدا شکا.

رێکخراوێکی سیاسی کە لەگەڵ شێخدا بگونجێت، دەیتوانی باری لاری خواری کورد راست بکاتەوەو نەهێڵێت بکەوێت، وەك کەوت. کۆمەڵەی سەربەخۆیی کە مستەفا یامواڵکی دامەزرێنەرو سەرۆکی بوو، مامۆستا بەبەڵگەوە دەڵێت دەستنیژی ئینگلیز و لە خزمەتی ئەواندا بوو، حیزبی هیواش کێشەی ناوخۆو ململانێی سەرۆکایەتی لاوازی کردبوو، بۆیە جلخوارەکان سەربەرز دەکەنەوەو دەست دەکەنەوە بەجرت و

فرت و هەڕەشەکردن لە کوردپەروەران و رۆژبەڕۆژ جلخوارو هەلپەرستەکان زۆرتر لە شێخ دەچوونە پێشەوە. عارەب دەڵێت "خراپترین بەڵا، ئەوەیە دەتخاتە پێکەنین". یەکێك لەخزمانی شێخ لەگوندی حاجی مامەند راستەبێتەوەو دەڵێت: خولەی شێخ سەعید کێیەو من کێم؟ منیش مەلیکی کوردستانم! ئەی بۆ نا، گوندی کەناروێ لەیەك کاتدا سێ کوێخای نەبوو، وەك پیرەمێردی مەزن دەڵێت؟

دەشێت شێخ مەحمود، وەڵامی مێجەرسۆنی دابێتەوە کە بێ بەڵێنەو لەخۆی بایی بووە، داوای هەموو کوردستانی خواروو دەکات، نەخێر، بەڵکو خۆی لە حوسەین و کوڕەکانی بەکەمتر نەزانیووە، لەڕووی ئاینییەوە ئەمیش نەوەی پەیامبەرە، لەڕووی رامیاریشەوە وەك ئەوان بەرەنگاری ئینگلیزو تورکی کردووەو گفتو بەڵێنی سەربەخۆیان پێداوە...ئەوان بوونە خاوەنی تەخت و تاجی سێ وڵات، بەڵام لەچاکترین باردا لەسلێمانی بەوڵاوەیان بەشێخ رەوا نەدەبینی، دوور نیە ئەوەشیان تەنها وەك زێوان و چاودێریکردنی مزگەوتی گەورەی کاك ئەحمەدی شێخی باپیری تەماشا کردبێت.

میر حوسەین رۆژی ١٩١٦/٦/١٠ لەتورك هەڵدەگەڕێتەوەو بەناشکرا دەچێتە پاڵ لەشکری بەریتانیاو بەچەك و نازوقەی زۆرو بەخەروار لیرەی ئالتوونی ئەوان و بەپێی چەند مەرجێکی لاستیکی و پڕ لەتەمومژ. هەمان کات شێخ طالب النقیب لە بەسراو شێخ خەزعەل لەئەهوازو شێخ مویارەك لەکوێت هاوکاری ئینگلیزیان دەکرد بۆ بەرپاکردنی بزوتنەوەیەکی چەکداریی فراوانی نەتەوەخوازی عارەب دژی بەرەی ئیسلامی نەتەوەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی کە سوڵتان داوای دامەزراندنی دەکرد دژی هاوپەیمانان. دوواتر کۆڕی سعود جێگەکەی شێخ طالب دەگرێتەوەو بەهەموو توانایانەوە لەڕووی تورکدا رادەوەستێ لەپێناو پارێزگاریکردنیان لە تورك و پشتاوپشت فەرمانڕەواو سەرداری ناوچەکانیان بن و لەهەموو باجێك ببەخشرێن. لەوە بترازێت هاوپەیمانان و بەتایبەتیش ئینگلیز خۆیان نەدەخستە ژێر باری بەڵێنێکی روون و ئاشکرای سەربەخۆییەوە، چونکە نەیاندەزانی میراتی پیاوە نەخۆشەکە چۆن بەش دەکرێت و لەنێو خۆیاندا کێشەیان زۆر بوو، رووسیا بەتەمای کوردستانی باکوور و دەروەو ناوییەکانی ئەستەمبوولێ بوو، بەریتانیا بەتەمای کوردستانی خواروو لەگەڵ بەشێك لەکوردستانی رۆژهەڵات بوو، هەرچەند ئێران لەشەڕەکەدا بێلایەن بوو، بەو پێیە نابێت دەستکاری خاکەکەی بکەن، فەرەنساش هەر بەتەمای کوردستانی باکوور و سوریا بوو.

عارەب باوەڕێکی پتەویان بە (عەدالەتی) بەریتانیا هەبوو، دەست لەتورك و خەلیفەی موسوڵمانان دەشۆن و چارەنووسی خۆیان بەئینگلیزی (کافرەوە) دەبەستن، بەڵام بارودۆخی کورد لەزۆر لایەنەوە جیاوازبوو.

١ـ جگە لەعارەبە عیساییەکانی لوبنان هەر هەموو عارەب و نیوەی موسوڵمانانیش پشتیوانی میر حوسەین و کوڕەکانی بوون.

٢ـ پیرۆزی مەککە و مەدینە.

٣ـ ئەفسەری بەنێوبانگی دەزگای هەواڵگری بەریتانیا، لۆرانس، کە بەتەنها ئەوەندەی هەرهەموو عارەب خزمەتی کێشەی نەتەوایەتی و سەربەخۆیانی کرد.

بەڵام سیاسەت و بەرژەوەندییەکان ئامانیان نییە، حوسەین وایدەزانی نامەکانی ماکماهۆن کلیلی هەموو دەرگاکانن، وەك کورد کە وایدەزانی بەڵێنەکانی تورك یا هاوپەیمانان چارەسەری هەموو کێشەکان دەکەن. شەریف خۆی و ژن و کچەکانی دووردەخرێنەوەو خۆیان لەدوورگەی قوبروس بینییەوە، خاووخێزانی شێخ مەحمودیش بەدەربەدەری کەوتنە دیوی نێران و سمکۆی شوکاك نەبووایە لەبرسان دەمردن، جگە لەزیندان و دەربەدەری خۆی لە هندستان و خواروی عێراق. رەنگە خوێنەر باوەڕ نەکات، حوسەین لەسەر کێشەی خانوو، خۆی و ژنەکەی لەبەردەم دادگایەکی قوبروسدا لەتەنیشت خاوەن خانووەکەوە رادەگرن، جارێکیش خەنجەرەکەی بەرۆکی لەبارمتەی کیلۆیەك قاوەدا لای دوکاندارێك دادەنێت. ئەو کاتە شێخ مەحمود بێپەرواو ئەمبەرو ئەوبەر دژی بەریتانیا دەجەنگا، سەرۆك هۆزە عارەبەکان و سەرکردە رامیاری و ئایینییەکانیان لەکوێوە با بهاتایە لەوێوە شەنیان دەکرد، پارەوپوڵیان لە تورك، ئینگلیزو ئەڵەمانیش وەردەگرت، هەبوو لەهەرهەموشیانی دەخواردو مێشیش میوانی نەبوو. سیخوڕێکی ئەڵەمانیا (زگمایەر) دەکەوێتە داوی تورکەوە، لەدەفتەری یادەوەرییەکانی باخەڵیدا نووسیبووی دوو هەزار پاوەنی داوە بە (موجتەهید)ێکی کەربەلا (هۆزی کەڵەهوڕیش کاپتن شولتس و هاوکارە ئەڵەمانەکەی ١٢ دوازدە هەزار لیرەو ٨٠٠ هەشت سەد تفەنگیان پێ بوو) بەسەر سەرۆك هۆزەکاندا دابەشی بکەن.[٣٥٨]

وەك وتمان ئەڵەمان پارەوپولێکی زۆریان هەڵدەڕشت، مەبەستی سەرەکییان لەگەڵ یەك پیاوی بەهێزی تورکیادا ئەنوەر پاشا نەوە بوو لەڕۆژهەڵاتەوە، لەبەرەی قەفقاسەوە پەلاماری رووسیا بدەن و تورکیش لەوێوە دەستی بگاتە گەلانی تۆرانی ئامۆزایان و لەڕێر دەستی قەیسەر دەریان بهێنن. ئەنوەر زۆر پەلەی ئەو پەلامارەی بوو، (١٥٠) هەزار سەربازی نارده بەرامبەر (١٠٠) هەزار سەربازی رووسیای قەیسەر، تورك خراپ دەشکێن، بەڵام شۆڕشی دەریاوانەکانی رووسیادژی قەیسەری روسیا،لەشکرەکانی عوسمانی لەکارەساتێکی سەربازیی گەورە رزگارکرد. دواتریش کە لینینی مەزن جڵەوی کار دەگرێتە دەست دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر، هانی موسوڵمانانی جیهانی دەدا دژ بەئیمپریالیست و داگیرکارانی وڵاتەکانیان راپەرن. دروشمی (ئاین تلیاکی گەلانە)ش بەم دوو فاقییە قاقا پێدەکەنی.

دوای شەڕەکەی شوعەیبەی کۆتایی صاڵی ١٩١٥ی هێزەکانی تورك بەهاوکاری هۆزەکانی عارەبی عێراق و کورد و سەرکەوتنی هێزەکانی بەریتانیا، گەورە سەرکردەیەکی تورك (ئەحمەد بەگی ئەوراق) لەکۆبوونەوەیەکی فراوانی هۆزە عارەبەکاندا بەڕاشکاوی دەڵێت: شوعەیبەو بەسراشمان بگرتایە، دەبوو هەموو هەرێمی فوراتی ناوەڕاست و بەتایبەتی هۆزەکانی هەردوو کەناری رووباری دیجلەش بگرین، چونکە

ناپاك و خۆفرۆشن. (بدر الرميض) يەكێك لەسەرۆك هۆزەكانە وەلامى دەداتەوە: ئێوە لەگەڵ نيسلامدا ناپاكن، بەناشكرا دژايەتى عارەب دەكەن، ئێمە پێويست بوو دژى ئێوە شەڕ بكەين نەك بەريتانيا، بەڵام فەتواى زانا ئاينييەكان ئێمەى هێناوە لێرە شەڕ بكەين).[٣٥٩]

ئەفسەرانى عارەبى نێو لەشكرى تورك، نامەيەكى سەركردايەتى دەوڵەتيان بەردەستدەكەوێت، فەرمان بە سەرلەشكرەكان دەدات لەشەڕدا عارەبەكان بخەنە بەر ئاگرى دوژمن و بەكوشتيان بدەن، زيانيان زۆرتر لەكەڵك، بەڵام كوردەكان با بمێنن، بۆ لەناوبردنى ئەرمەنييەكان بەكاريان دەهێنين.

ئەم سياسەتە چەوت و نامرۆڤانەيە دەبێتە هۆى ئەوە سەرداری بەدەستەڵات و بەنێوبانگى كەنداوى عەقەبە، شێخ (عودە أبوتايە) تورك وەك ماروميرو تەماشا بكات. شێخ عودە جوامێرێكى هەڵكەوتوو بوو، دەستەڵاتى بەسەر گشت ناوچەكانى نێوان مەككەو بەسراو حەڵەبدا دەڕۆيشت، لەو هەموو دەستكەوت و تاڵانييەى لەپەلامارەكانيدا كۆيدەكردنەوە، هيچى گل نەدەدايەوە بۆ خۆى، سەرپاكى لەڕێگەى هۆزو ميوان و ڕێبوارانداخەرج دەكرد، لەو شەڕانەى سەركردايەتى كردبوون بەدەستى خۆى ٧٥ كەسى كووشتبوو، بەڵام چەند تورکى كوشتووە، ژمارەى نەكردبوون، دەيوت شايەنى ژماردن نين، ئەويش ١٩١٧/٤/٥ پەيوەندى بەڕاپەڕينى عارەب دەكات دژى تورك.

سەركردايەتى تورك دەيانويست حەقى بەرەودووا لەعارەب بكەنەوە، شارى حيللە كەوتە بەر شالاوى رق و كينەو تۆڵەسەندنەوە، ئەجارە خۆيان بۆ شارى پيرۆزى نەجەف ئامادە دەكەن، هۆزەكانى ناوچەى فوراتى ناوەڕاست لەنەجەف گردبوونەوە پلانى پارێزگاريكردنى شارەكە دابنێن، (مبدر الفرعون) سەرۆكى هۆزى فەتلە، وتارێك دەدات: هەموومان ئاگادارين چيان بەشارى حيللە كرد لەكوشت و بڕو ناموس بردن، سوێند بەيەزدان مردن لەم سەرشۆڕييە چاكتر. تورك دەيەوێت قەڵاچۆمان بكات، ئازادو سەربەخۆ بژين و سەر نەوى مەكەن، بۆ داواى مافى خۆتان ناكەن و پارێزگارى شەرەف و ناموس و خاكى وڵات بكەن؟

مرۆڤ خۆى بۆ سێ شت بەكوشت دەدات، ئاين، ناموس و سامان، تورك هيچ بايەخێك بە ئاين نادەن، ڕێز لە مانگى ڕەمەزانى پيرۆز ناگرن، كابەى شەريفيان تۆپ بارانكرد، گومەزەكەى مەزارى سەروەرى لاوە شەهيدەكانيان رفاند، كوشتن و تاڵانكردن و ڕاووڕوت و دەستدرێژيكردنە سەر ئافرەتان، ئەوە هەر مەپرسە، هەركەس گوێڕايەڵى ئەم دەوڵەتە زۆرداره بێت غيرەتى عارەبى تێدا نييە، ڕۆژنامەكانيان ناخوێندنەوە چەند سووكايەتيمان پێدەكەن، بە سەگى ڕەش دەڵێن عارەب.[٣٦٠]

داوە قرچۆكەكەى نێوان بەريتانياو شێخ پەچڕاو چالاكانە كەتنە پيادەكردنى پلانى دووەم كە بريتييە لەدوورخستنەوەى لە سلێمانى و بەردەوام چاودێرى بكەن و فرۆكەى بەسەردەوە بێت و لەهەرشوێنێك هەليان بۆ هەڵكەوت ناگرى بۆمباو شەست تيرەكانيانى بەسەردا ببارێنن، گوشاريش بخەنە سەر گوندنشينەكان دالدەى نەدەن، هەر گوندێكيش سەرپێچى بكات كاول دەكرێت. (پايزى صالى ١٩٢٤ بوو، شارى خورمال

لەبناری شارەزوور کەوتە بەر هێرش و پەلاماری لەشکری لیڤی بەریتانی، لەناکامدا پتر لە (٨٠) هەشتا کوژراویان پێ بەجێهێشتن، بەڵام لەشکری بەریتانی کۆڵێ نەدا، بایەخی بەگیان و ژیانی لەشکرەکەی و دانیشتووان نەدا. جارێکی تر بە بەکارهێنانی فڕۆکەی جەنگی و ئەسپ سوار لەناسمان و زەوییەوە پەلاماری دایەوە...کەوتنە تاڵانکردنی شاری خورماڵ، ماڵ و جێگەو رێگەو سامانی ئەوانەی لەگەڵ شۆڕشی حکومداری کوردستان شێخ مەحمودی نەمردا بوون کرایە خۆراکی ئاگر...خێزانی ئێمە ڕوومانکردە مەریوان).[٣٦١]

مزیبل لەیەکێك لە نامەکانیدا کە بەردەوام دەیناردن بۆ باوکی لە لەندەن، نووسیوویەتی (مارشاڵ جۆن سالمۆند، سەرکردەی هێزی ناسمانی لەعێراق چۆن ووبستوویەتی سەری شێخ بکا بەدیاری جەژنی صاڵی نوێ و بیباتەوە بۆ لەندەن...زۆر بەنهێنی و بەفڕۆکە ناسمانی سلێمانی و لەبەرزایی تەنها (١٥٠) پێوە دەیداتە بەر ئاگری بۆمباکانی و (مەبەستی لەشوێنێکی دەستنیشانکراوە لەسلێمانی کەشێخ لەوێ بووە. ن.ك)و وایدەزانی ئەو گەوجەی گۆڕیەگۆڕ کردووە).[٣٦٢]

پەیوەندییەکانی ئینگلیزو فەیسەڵ لەگەڵ مەلیکی کوردستان ڕۆژ بەڕۆژ گرژتر دەبوو، هەردوولاش دڵنیابوون بەهۆی پێداگرتنیانەوە لەسەر مەرج و داواکارییەکان لەبەرامبەرەکەی، رێککەوتن و پێکەوە گونجانیان مەحاڵە. سەرەتای بەهاری ١٩٢٣ فڕۆکە جەنگییەکانی بەریتانیا بڵاۆکی هەڕەشەنامێزیان بەسەر سلێمانیدا دەخستەخوارەوە، دانیشتوانیان ئاگادار دەکردەوە شار بۆردوومان دەکەن. مەلیکی کوردستان و حکومەتەکەی سەرەتا بایەخێکی ئەوتۆیان بە هەڕەشەو گوڕەشەی ئینگلیز نەدا، بەڵام لەپێناو پاراستنی سەروماڵی دانیشتوواندا ١٩٢٣/٣/٢ دەکشێنەوە داریکەلی نزیك سلێمانی و ئینگلیز ١٩٢٣/٣/٤ شار بۆمباران دەکات و هەردووای بۆردومانەکەش شێخ دەگەڕێتەوە شار، دوژمنیش هەر بەپشتیوانی هێزی ناسمانی لەکەرکووکەوە پێشڕەوی دەکەن ڕووەو سلێمانی و دووبارە سلێمانی بۆمباران دەکەنەوەو ئەجارە شێخ بارەگای حکومەت دەگوێزێتەوە ئەشکەوتەکانی جاسەنمە سورداش، ئینگلیزیش دوای بۆردومانەکەی شار ١٩٢٣/٧/٢٩ دەگەڕێنەوەو (هەوڵێکی زۆریاندا دانیشتووان رازی بکەن بیانخەنە سەر عێراق ((مەبەستی ئەوەیە لەڕاپرسییەکەدا دەنگ بدەن بۆ لکاندنی هەرێمی موسڵ بەعێراقەوە. ن.ك)) ژمارەیەك پیاوی خۆفرۆشیان کڕی و کردیانن بەموچەخۆرو مەنسەبی ((پلەوپایەی فەرمانبەری بەڕێوەبردن. ن. ك)) گەورەیان دانی وەك قایمقام و بەڕێوەبەری ناوچە)[٣٦٣] بۆ ئەوەی پشتی مەلیکی کوردستان و حکومەتەکەی چۆڵ بکەن. شێخ هەر لە ئەشکەوتی جاسەنە ١٩٢٣/٣/١٨ یەکەمین ژمارەی بڵاوکراوەی ((ڕۆژنامە)) بانگی حەق چاپ و بڵاودەکاتەوە. لەژێر ناوەکەیدا نووسرابوو (ناشکێ بەتۆپ و بۆمبا سەرفرازە بانگی حەق)[٣٦٤] لەژێر ئەوپشدا نووسراوە (غزتەیەکی رسمیە لە قرارگاهی عمومی نوردوی کوردستان طبع دکري، غاية و أمالي أستحصال حقوق کورده)[٣٦٥] ((هەرچەند ئەوکات ووشەی ئۆردو،

غایه، کورد، سەرفراز، بانگی حەق بەشێوە رێنووسی ئەو سەردەمە بەم شێوەیە دەنووسران أُردو، غایت، کرد، سرفراز، بانگ حق. ن. ك)) دکتۆر کەمال مەزهەر مێژوونووسی بەبەرهەمی کورد دەڵێت (هەر شێخ مەحموود، بانگ کوردستان لە ۱۹۲۲/۸/۲ و رۆژی کوردستان ۱۹۲۲/۱۱/۱۵ دەردەکات).[۳٦٦] هەروەها دەڵێت (سمکۆی شۆکاکیش رۆژی کورد شەوی عەجەمی دەرکرد، دوواتر بوو بەڕۆژی کوردو لە ورمێ چاپەکرا).[۳٦۷] بارەگای سەرکردایەتی شێخ لە جاسەنەو هێزەکەشی بەناوچەی سورداشدا بلاوکردبۆوە (صالح زەکی ساحبقران فەرماندەی بەرگری بەرەی دەربەندی بازیان و دەربەند کلێسەو سورداش پشتی بە هۆزەکانی جافە رەشکەو شیلانەو ژمارەیەك پشدەری بوو، کەلکی لەدەسەلاتی شێخ حسامەدینی عەوالان و شێخ فەتاحی کوڕی وەردەگرت و رێگەی دەربەند کلێسەو ناغجەلەری بەوان سپارد. صالح زەکی بەگ لەڕاپۆرتەکەیدا بۆ شێخ نووسیوویەتی: دوژمن جێگا گرنگەکانی دەربەندی گرتووە، فەرمانم بە هێزی سوارەو پیادە دا، شەڕی بەرامبەر نەکەن و بکشێنەوە، هێزەکانی عەشایەر درۆیان لەگەڵدا کردین، بۆ شەڕ رێگایان بۆ دوژمن چۆڵ کرد بەهێزێکی زۆرەوە بەرەو دۆڵی سورداش هاتن. بارەگای لەشکرمان گواستەوە هەڵەدن و خێزانەکانیشمان رووبانکردە گەڵاڵەی ماوەت و سەفرەو زەروون).[۳٦۸]

۱۹۲۳/۷/۲۳ شێخ لە جاسەنەوە دەگەڕێتەوە شار، دوژمنیش دوای هەفتەیەك لە ۱۹۲۳/۷/۲۹دا دەگەڕێنەوەو ۱۹۲٤/٤/۲۰ هەڕەشەنامەیەك بۆ شێخ فرێدەدەنە خوارەوە کە پێویستە هەتا ۱۹۲٤/٥/۲۲ لە بەغدا یان کەرکووك بێ دواکەوتن نامادەبیت. ئەم (بێ دواکەوتن نامادەبیت)ە زەنگی ترس و دووا قۆناغەکانی شەڕەو دوژمن دەستی لە شێخ شتووە کێشەکە بە هێزی سەربازی و فڕۆکە جەنگییەکان بەلادا دەخات. شێخ ۱۹۲٤/٥/۲۳ بەم نامەیە سەرپەرشتیاری بەڕێوەبردن لە بەغدا ئاگادار دەکات کە (من حەزدەکەم بەهەموو جۆرێك رێگەی رێککەوتن و ئاشتی بگرم...نامادەم بۆ چەمچەماڵ بێم، بەڵام دەترسم...ئاژاوە دووبارە بێتەوەو ناخۆشییەکە گەورەتر بێت و دڵی حکومەتی بەریتانیام لێ بڕەنجێت، بەڵام بۆ ئەوەی فەرمانەکەی حکومەتی بەریتانیا جێبەجێ بکرێت ئێستا بەرەو قەراخ دەکەومەڕێ لەوێ نامادەی بەیەك گەیشتنم. وەکو دەزانن قەراخیش سەر بەلیوای کەرکووکە. مەحموود مەلیکی کوردستان ۱۹۲٤/٥/۲۳).[۳٦۹]

مینۆرسکی ماوەی ئەو چوارپینج صاڵە بەجۆرە کورتەکاتەوە: (ئەم مفاوەزاتە رەسمیانە لەگەڵ تەنگانە ناوخۆییەکان (مەبەستی لە کیشەکانە .ن.ك.) تیکەڵ بوون بەشیوەیەك کە سلیمانی نەك هەر رەتیکردەوە لە کانوونی دووەمی۱۹۲۱ دەنگ بۆهەلبزاردنی مەلیك فەیسەڵ بدات، بەلکو بووبە کوانۆی زۆر نیگەرانی. دینەمۆی یەکەمی بزوتنەوە چەکداریە نیسلامییەکە(کە .ن . ك .) بە ناشکرا مەبەستی دامەزراندنی دەولەتیکی کوردی بوو،شیخ مەحموود بەرزنجی بوو کە لە ۲۱ی ئایاری ۱۹۱۹ئالای یاخیبوونی یەرزکردەوە و سەرۆکی هەورامانیش یاریدەی دا . سەربازانی بریتانی جاریکی

دیکه له ۱۸ی حوزەیران شاری سلیمانی یان داگیرکردەوە و شیخ مەحمودیان دوورخستەوە بۆ هیندستان، بەڵام چەمچەماڵ ورانیە هەڕەشەی شۆڕشیان کرد و ئینگلیز ناچار بوو لە ٥ی سیپتامبەری١٩٢٢ سلیمانی چۆڵبکات و ڕێگە بە شیخ مەحمود بدات بگەڕیتەوە بۆ سلیمانی . شیخ لە مانگی ئۆکتۆبەر خۆی وەکو (حوکمدار)ی هەموو کوردی عیراق ناساند.هەڵوێستی گومانـاوی شیخ بووە هۆی ئەوەی لە ٣ی ئازاری١٩٢٣ئینگلیز بە فڕۆکە بۆمبارانی سلیمانی بکات و ئەو کاتە شیخ پەنای بردە بەر سورداش و لە ٢٦ی ئایاری١٩٢٣ئینگلیز سلیمانی داگیرکردەوە و پاشان چۆڵکرایەوەو شیخ بۆ جاری سێیەم لە١١ی تەموز گەڕایەوە و دەسەڵاتکارانی بەغدا دانیان پیدانا. هەوڵدانی شیخ بۆ گرتنەوەی ناحیەیەکی دابراو لەسلیمانی بووە هۆی ئەوەی دووبارە شارەکە بە فڕۆکە بومباران بکرێ (١٦ی ئاب،٢٥ی دیسامبەر١٩٢٣،٢٥ی ئایاری١٩٢٤) و لەم هیرشانەدا بارەگای سەرکردایەتی شیخ تیکدران و خۆشی بۆ سنووری ئیران ڕاونرا.) ف.مینورسکی،هەمان سەرچاوە،ل .٦١

ئەنجوومەنی وەزیرانی کوردستان بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان و ڕێکخستنی پەیوەندی لەگەڵ ئینگلیزو عێراق لە کۆبوونەوەیەکدا بە سەرۆکایەتی شێخ بڕیار دەدەن شاندێك بە سەرۆکایەتی ژەنەڕاڵ مستەفا پاشای یامولکی و ئەندامێتی وەزیری دارایی کەریم عەلەکەو عیزەت بەگی وەسمان پاشای جاف و وەزیری کاروباری ناوەدانی ((نافعە)) حەمەی ئەورەحمان ناغاو کۆمەڵێك ڕووناکبیران.[٣٧٠]

دوژمن هیچ نەمابوو بیشارێتەوە، ڕووی ڕاستەقینەی خۆیان و دووا هەنگاوی پلانەکانیان ئاشکرا دەکەن و ڕاستەو ڕاست بەدانیشتووانی سلێمانی ڕادەگەیەنن ئەگەر شێخ بەر لە پێش نیوەڕۆی (١) شەمە ٢٥ی ئەم مانگە (مەبەستی ١٩٢٤/٥/٢٥ ن. ك) لە چەمچەماڵ یان کەرکووك دەخالەت بکات، شار بۆردوومان ناکەین، ئەگەر نا، بۆردوومانی قورس ئەکرێت.[٣٧١] لێرەدا دوو خاڵ سەرنج ڕادەکێشن، یەکەم شێخ پەڕۆشی سەروماڵی کورد بووە، ئینگلیزیش ئەوەیان چاك دەزانی بۆیە نامەردانە کەڵك لەو جوامێرییەی شێخ وەردەگرن و لەکاتێکدا شێخ و هێزەکانی دوورن لە سلێمانی، ئەوان بۆ ناچارکردنی بەخۆبەدەستەوەدان هەڕەشەی بۆمبارانی قورس لە سلێمانی دەکەن!

دووەمیش داواکردنی شێخ بۆ بەغدا، کەرکووك، یان چەمچەماڵ بێنەوەی هۆیەك دیاری بکەن کە شێخ بۆ ئەنجامدانی بچێتە بەغدا، کەرکووك یان چەمچەماڵ، ئەو جۆرە داواکردنە کە ئەو سەردەمە پێیانـدەوت "ورقـە جلـب" تـەنها بـۆ لێپرسـینەوە، گـرتن، سـزادانە. هـەرواش دەرچـوو! داواکردنەکـەش دەگـۆڕن بـە "دەخالەت" مانای دەستەودامێن بـوون، پـەنابردن، داوای یارمـەتی یـا لێبـووردن. ناشـکرایە شـێخ خـۆی ناخاتە داوی دوژمنەوە، ڕای گشتی نوێنەرەکانی گەل و پێشمەرگەو هاوەدنگەکانی شێخ هاتە سەر ئەوەی ئەگەر مافەکانی کورد ئەمە بێت و حکومـەتی کوردستانیش هـەر بـریتی بێـت لـە سـلێمانی نامانـەوێت. شێخیش دەڵێت (کەوابوو دەبێت بیسەلمێنن، ئێمە هەر خوا یارمەتیدەرمانە... بڕیارمدا بڕۆم بۆ کەرکووك و

بەبازوی کورد ئەیخەمەوە سەر کوردستان و ئەخشەی هەموو کوردستانی خواروو بەدنیادا بڵاوەکەمەوە...).[٣٧٢] شێخ بۆ پاراستنی شارو گیانی دانیشتووان شەوی ٢٥ لەسەر٢٦ی مانگی ١٩٢٤/٥ لەگەڵ هێزەکاندا شار چۆڵدەکەن بەرەو دۆڵی سورداش، لەگەڵ نەوەشدا دوژمنی قین لەدڵ ١٩٢٤/٥/٣١ ئەجارەش سلێمانی بۆردومان دەکەن.[٣٧٣] شێخ مەحمود لە دۆڵەکانی سورداشەوە رووەکاتە خۆرهەڵاتی کوردستان، هێزەکانیشی لەمدیو، لە باشوور شەڕ گەرم دەکەن، لەکاروانێکی چەک و تەقەمەنی دەدەن لە کەرکووکەوە دەهات و دەستی بەسەردا دەگرن. گەمارۆی شارۆچکەی هەڵەبجە دەدەن و فەرمانڕەواکەی دەستگیر دەکەن، هێزەکانی پشدەر و رانیە بەسەرکردایەتی هەباسی مەمەد ناغا و غەفوور خانی ناودەشت هێزەکانی دوژمن هەتا کۆیێ راودەنێن و لەوێش خۆ ناگرن، خۆیان گەیاندە سلێمانی. لەنێوچەی هەورامانیش چەکدارانی جافرسان حەوت فڕۆکەی ئینگلیز بەردەدەنەوە (حەوت فڕۆکە لە شاخەکانی هەورامان کەوتن).[٣٧٤]

کامیل ژیر لەبارەی هێرشی فڕۆکە جەنگییەکانی هێزی ئاسمانی بەریتانیاوە بۆ سەر شارو گوندەکانی کوردستان و هێزەکەی شێخ مەحمودو بنکەکانیان دەڵێت نێوەڕاستی ئەیلوولی ١٩٢٠ دوو فڕۆکەی بەریتانیا بۆردومانی بارام ئاواو بەڵخە و چەند گوندێکی ناوچەی هەورامانیان کردووە. وەك باوکم بۆی دەگێڕامەوە هەمووی شازدە صاڵێك لەمەوبەرو لە ١٩٢٣/٣/٣ فڕۆکەکانی ئینگلیز ئەم شارەیان بۆردومان کردووەو هەر لەو صاڵەشدا مامێ باپیرم شێخ جەلال لە سیتەك کە موفتی شارباژێڕ بوو، کەوتۆتە بەر بۆردومانی فڕۆکەکانیان. ڕۆژی ١٩٢٤/٥/٢٠ شاری سلێمانی بەخەستی بریندار دەکەن، بەر لەوەش ناوچەکانی بادینان بۆردومان دەکەن، ڕۆژی ١٩٣١/٣/٩ چوار هەزار گوللەی ڕەشاش و بیست و پێنج بۆمبیان لەدووڕەوە گرتۆتە شۆڕشگێڕانی کورد، ١٩٣١/٣/٢٣ دەورووبەری خانەقین و بەتایبەتی هۆرێن و شێخان و کانی کرمانج و شاهوازی و باخ و هەنارو بێلوولەو قۆرەتوو، گوندەکانی عوسمان بەگی سەرۆك هۆزی شەرەف بەیانی و چیای سورخ و ناوچەکانی سەر ڕوویاری عەبباسی بۆردومان کران. ڕۆژی ١٩٣١/١٢/٢٤ دوو فڕۆکەی ئینگلیز لەدوو جێگەوە پەلاماری هێزەکانی شێخ مەحمود دەدەن. ڕۆژی ٣/٣٠ چەند گوندێکی باشووری چیای قەرەداغ بۆمباران کران.

بەپێی بەڵگەنامەکانی ئینگلیز تەنها نەو ڕۆژە ٩٥٢٠٠ گوللە ڕەشاشیان گرتۆتە سێ گوند لەو گوندانە، ١٩٣١/٤/١٥ هێزی ئاسمانی بەریتانیا بەتوندی و بێ بەزەیی بۆمبارانی ناوچەی ناوباریك دەکەن. فڕۆکەوان گ.گاردنەر ڕۆژی ٤/٥ نزیکەی ٦٠ـ١٠٠ شۆڕشگێڕو ژمارەیەك ووڵاخی قەڵتاخ کراو بەدیدەکات لەناو دارودرەختەکانی باشووری ناوباریکداو پەلاماریان دەدات و فڕۆکە بۆمبهاوێژەکانی پۆڵی ٣٠، ٥٥ بەدرێژایی نەو ڕۆژە ناوچەکە بۆمباران دەکەن. هەر نەو فڕۆکەوانەش بوو ٣/٣٠ شۆڕشگێڕەکانی لەگوندی بانی مورت دۆزیەوەو ڕۆژی ٤/٥ دەستنیشانی شوێنی شێخ مەحمودی کردووە لەناوباریك و پەلاماری

داون، ٤/١٧ بۆردومانی گوندی سەرکان و ٤/٢١ گوندی سیاگوێز دەکات و بەرامبەر ئەو هێرشانە بۆ سەر ئەتەوەیەکی لێقەوماو و دابەشکراو و لاوازو بێ چەك، گاردنەر میدالیای ئازایەتی پێ دەدرێت.

فڕۆکەوان سیدنی جۆزیف کار، لەهێرشکردنە سەر ئاوبارێك، بانی مورت و گوندەکانی ئەو ناوە ١٨٥ کاتژمێر فڕینی تۆمارکردووە. بۆردومانکردنی مالّی شێخ مەحمود لەسلێمانی جۆنس ولیەمز، جێمس رۆب لە جەژنی کریسمسی ١٩٢٣ ئەنجامیاندا.[٣٧٥]

مامۆستا ئەحمەد خواجا دەڵێت (ئەو کاتەی شێخ سلێمانی چۆلکردو رووبکردە شاخ، بۆ راستکردنەوەی باری شێخ، سەید موحەمەد جەباری سەرلەشکری شێخ لە ناوچەی کەرکووك رادەپەڕێت و سوارەی جاف بەسەرۆکایەتی کەریم بەگ و تیرەکانی جاف و تیرەی سۆفیوەندی و رۆخزایی و تەرخانی بەسەرۆکایەتی خەلیفە یونس و حمە علی رۆستم لەئاوبارێك کۆدەبنەوە، سمایل عوزێریش بەسەرۆکایەتی محمودی فاتێ بەشێکی گرنگی هێزەکانی شۆڕش بوون).[٣٧٦] مامۆستا حیلمی لە هەڵسەنگاندنی شێخدا دەڵێت: شێخ لەبەڕێوەبردنی کاروباردا کەم نەزموون بوو! قوربان مامۆستای هێژا زوبر مەبن، گەر وابووایە چۆن دەیتوانی ئەو هەموو سەردارەی کورد لەژێر سایەو فەرمانی خۆیدا کۆبکاتەوە. لەنێوان ئینگلیزو تورکیشدا ماوەیەك بەڕێشی هەردوو بەتایبەتیش لەوکاتەدا کە گلۆڵەی کەوتبووە لێژی و باری لاربوو چۆن ٢٦ سەرداری بەهێزی کورد بە سەرۆك و پێشەوای کوردستان هەڵیدەبژێرن؟ لەو باوەڕەدام نەمرۆ لەژیاندا بوویتایە و ئەو کەموکەیەت دەخوێندەوە لەسەر شێخ نووسراوە، بۆچوونێکی پێچەوانەتان دەبوو، زۆر رووناکبیری کورد لەوەدا هاوبیرت بوون و پەشیمان بوونەوە، هەر بۆ نموونە، مامۆستا تەهابان جوامێرانە وتی زۆر ناحەقیمان لە شێخ کرد.

مستفا کەمالی گورگەبۆر هەنگاوێکی نوێی بەجەرگی هاویشت و ١٩٢٤/٣/١ رۆژنمی خەلافەتی ئیسلام لەرەگوڕیشەوە دەردەکێشێت و سولتان و خەلیفەی موسولمانان، وەحیددین هەر دیکۆزەکەی دەمێنێتەوە. عەبدولڵای کوڕی شەریفی مەککە باوکی هاندەدا ئەو هەلە لەدەست نەدات و ئەو بۆشاییە پڕ بکاتەوە بەپشتیوانیی بەریتانیا دژی تورك، بەڵام شەریف بەدەست ئینگلیزەوە ئەوەندە ناکامی بەسەرهاتبوو دوودڵ و شپرزەو بێ وورە بوو، چەندی دەکرد باوەڕی بەخۆی نەدەکرد بتوانێت پشت بەئینگلیز ببێتە خەلیفە. میژوونووسی ئەڵمانی فۆت میکۆت دەڵێت: لە ئەنجامدا ١٩٢٤/٣/٢٥ زۆر لەخۆی دەکات و بڕیاربدا لەجێگای وەحیددین بانگی خەلافەت بدات. سالّی ١٩٢٥ ئینگلیزەکان دەستیان بەسلێمانی نەدەگەیشت، وەك رێگاچارەیەك مەجید یاقوبی لە شێخ مەحمود تونەدەکەن کە دوژمنێکی سەرسەخت و خوێنەخۆری بوو، دەیکەنە موتەسەرپیفی کەرکووك، بەڵام هەر ئەوەندە هەڕەشەنامەکەی کەریم بەگ و سەید موحەمەد جەباری پێدەگات، ١٩٢٥/٩/٢١ بە پەلە بە مالّ و منداڵەوە خۆی دەگەیەنێتەوە بەغداد.[٣٧٧]

بەریتانیا توانی کێشەی موسڵ لەبەرژەوەندی خۆی بەلادا بخات، رۆژی ١٩٢٥/١٥/١٢ ویلایەتەکە خرایە

سەر (عێراق) و شێخ هەر ئەوەندە فریا دەکەوێت پێیان بسەلمێنێت پەیوەندی لەگەڵ تورکدا پچڕاندووەو نوێنەرەکانیشی ناردوونەتەوە، بەڵام هەر ئەوەندەی تورکەکان صاڵی ١٩٢٦ بەفەرمی دەستیان لەموسڵ هەڵگرت ئیتر ئینگلیز کارێکیان بەشێخ نەمابوو، سووک و ناسان ناگاداری دەکەن لەقوژبنێکی دوورەدەست لەنێران دانیشێت، ئەوەش لەگەڵ عیززەتی نەفسی شێخدا نەدەگونجا.

ئەوەندە بەرزو بڵندە ئاشیانی عیززەتی نەفسم
بەعاری تێدەگەم بوونم لەژێر تەئسیری دەوراندا

دوای ئەوەی شێرەکەی ئینگلیز، مەجید یاقوبی هەر زوو دەبەزێت، ئینگلیز مێجەر ئەدمۆنس سەرپەرشتیاری بەڕێوەبەرایەتی سلێمانی دەهێننە بەرامبەر شێخ کە زۆر لە یاقوبی پتر ناحەزی شێخ بوو، وەك دەڵێن شێخ لەکاتی باڵادەستیدا، لەسزای چەند کارێکی نابەجێدا ئەدمۆنس، پشتاوپشت سواری گوێدرێژ دەکات و بەنێو شاردا گێڕاویانە! ئەدمۆنس یەکەمین هەنگاوی ئەوە بوو، نامەیەکی تووندوتیژو هەڕەشەئامێز دەنێرێت بۆ شێخ کە لە هەموو ژیانیدا نامەی وەهای بۆ نەنووسرابوو: ئێوە کە پەناتان بۆ حکومەت نەبردووە، دووای چواردە رۆژ لەوەرگرتنی ئەم نامەیەوە هەرچیتان هەیە دەستی بەسەردا دەگیرێت و بەناشکرا دەفرۆشرێت.

هێزەکانی شێخ لەو دەمەدا، صاڵی ١٩٢٥ لەکورتی و بێ هێزیدابوو، بەسەریەکەوە بریتی بوو لە ١٠٠ تفەنگی سروچك، ٨٠ تفەنگی بەرزنجە، حەفتای هەمەوەندو پەنجای شارباژێڕ، گەرمیان و پشدەریش هەر (٥٠٠) چەکدار دەبوون. تەنها لە شەڕەکەی کەناروێدا بیست پێشمەرگەیان شەهید دەبن کە بەشایەتی ئینگلیز خۆیان، هەریەکەو چەند فیشەکێکیان لەفیشەکداندا مابوو.

هێزە ناشوریەکەش (لیڤی) کەهێزێکی تایبەت بوو، ئەرکەکانی ئەوە بوو چاودێری و سۆزاخی هێزەکەی شێخ بکات و رێگاکانی هاتوچۆکردن و ئەو گوندانەی تێیدا دەمێننەوە دیاری بکات. هێزە لیڤییەکە لە ٢٠٠ سوارو ٥٠ پیادەی تێروتەسەل و پڕ چەك و تەقەمەنی و نازووقەی چاك و وولاخ دامەزرابوو، خەڵاتێکی ٢٠ هەزار روپێ بۆ گرتن یا کوشتنی شێخ و (١٠) هەزاریش بۆ کەریم بەگ و سابیری کوڕی تەرخانکرابوو لەماوەی شەش مانگدا جێبەجێ بکرێت.

نوێنەری باڵای بەریتانیا لە بەغدا، کۆتایی صاڵ ١٩٢٦ لە خورماڵ چاوی بە شێخ دەکەوێت و پێی دەڵێت: (ئیتر بەسیەتی بەگوێم بکەو بچۆ لەنێران دانیشەو داهاتی مولکەکانت بۆ دەنێرین، خۆ ئەگەر ئەوەش ناکەیت بچۆ لە بەغدا دانیشە).

هەرچەند شێخ توانای بەرەنگاریکردنی نەمابوو، بەڵام دەیویست بەهێزو دەسەڵاتێکەوە لە پێنجوێن دانیشێت، ئەوەش بۆ ئەوان دەستی نەدەدا، شەڕ دەست پێدەکاتەوە... زۆری بۆ دەهێنن دەچێتە نەودیو سنوور و لە هەورامان و مەریوان خەریکی کۆکردنەوەو رێکخستنەوەی هێز دەبێت سەرلەنوێ پەلامار

بداتەوە، بەو هێزەوە نێوانی لەگەڵ شای نێراندا خۆش بوو، ڕێگەیان لەو جموجوڵەی نەدەگرت، بەڵام بۆ کۆڵی شێخ دوو سەردارو خاوەن لەشکرو لەهەرە دڵسۆزەکانی، مەحمود خانی دزڵی و مەحمود خانی کانی سانان کە هەمیشە پشتوپەنای بەهێزی بوون بەهۆی شەڕی نێو خۆیانەوە ناپەرژێنە سەر شێخ. لەولاشەوە فەیسەڵی شای عێراق بۆ چاوپێکەوتنی شای ئێران دێتە مەریوان و داوا دەکات ڕێگەی نەدەن بنکەو بارەگاکانیان لە ئێران دامەزرێنێت و لەژێر باڵی ئێوەدا پەلامارمان بدات.

مانگی ١٩٢٨/٤ هێزەکانی بەریتانیا و عێراق دەست بەسەر پێنجوێندا دەگرن و لەگەڵ شێخ لەسەر ئەوە پێك دێن لە گوندی پیران دانیشێت و بێ ڕەزامەندی نەیەتەوە ئەمدیوو دەست نەخاتە کاروباری وڵاتەوە، مووڵکەکانی دەدرێنەوەو بابە عەلی کوڕیشی دەنێرن بۆ خوێندن.

خوێنەر بەسانایی هەست دەکات، دوژمن زۆر بەنەرمی لەگەڵ شێخ دەجوواڵێنەوە، هێزەکەش ئەوەیە، گەر بیگرن یا لەنێوی بەرن، ئەو خوێنەیان بەناسانی لەمل نابێتەوە بەڵگەی ئەوەش دەداتە دەست تورك کە کوردی باشوور لە ژێر فەرمانی حکومەتەکەی عێراق ناڕازین، فەیسەڵیش کە سیاسەتمەدارێکی بە ئەزموون بوو نەیدەویست پەیوەندی لەگەڵ شێخ بپچڕێنێت، بەڵکو دانیشتنەکەی بکاتە بەڵگە کە مافەکانی کوردی وەرگرتووەو ئیتر پێویست بەدرێژەپێدانی مانەوەی ئینگلیز ناکات، کە بۆ زیاتر مانەوەی خۆی حەزی بەوورده شەڕو ناڕامی دەکرد.

کە شێخ چەکی دانا، خەباتی جەماوەری دەست پێدەکات، دکتۆر کەمال مەزهەر دەڵێت سەدان دۆکیۆمێنتی بەریتانیەکانی لەبەردەستدایە، کە ژمارەیەك ڕێکخراوی نوێ دامەزران و لەهەموو لایەکەوە بروسکەیان بۆ بەغدا، لەندەن، کۆمەڵەی نەتەوەکان دەنارد داوای جێبەجێکردنی مافەکانی کوردیان دەکرد.[٣٧٨]

پەیمانەکەی صالێ ١٩٣٠ نێوان بەریتانیاو عێراق یەکێك لە ناماڵجەکانی پێشێلکردنی مافەکانی عارەب و کوردو درێژەدان بوو بەماوەی سەرپەرشتیکردنی کاتی (وصایة) عێراق، بۆ ئەو مەبەستەش دەستیان لەکارەکانی ئەو لیژنەیە وەردەدا کە کۆمەڵەی گەلان ناردبوونیە کوردستان، ئەگینا کۆمەڵەی گەلان دانی بەمافەکانی کوردا نابوو، چاوەڕوانی ساغکردنەوەی چەند لایەنێکی دیۆگرافی و رامیاری دەکرد بۆ بڕیاردانی

دامرکاندنەوەی شۆڕشەکانی مەلیکی کوردستان

شێخ مەحمودی مەلیکی کوردستان لەو ڕۆژگارە سەختەدا، بەسەر حکومەت و شۆڕشەکەیدا هات و لەو هەلومەرجە ناوەکی و دەرەکییە نالەبارەی گەمارۆی کوردی دابوو هێشتا چۆکی نەلەرزی و ووڕەی بەرنەدا، دووا تیری لەکەوان هاویشت ناڕاستەی سنگی دوژمنی بکات. لە کۆبوونەوەکەی گوندی (ولەژێر) بەنامادەبوونی سەرۆك هۆزەکان، سەردارو سەرکردەکانی لەشکر، خانەدان و ناودارانی کورد و ڕووناکبیران، شێخ بارودۆخی شۆڕش و بەرنامە هەنووکییەکەی دەخاتە بەردەم هەمووان (وەزعی گشتی کوردستانی

تێگەیاندن و پێی وتن ئەگەر فریای خۆمان نەکەوین هیچ کەس فریامان ناکەوێت، پێویستە دەستێکی گەورەو گران لە دوژمن بوەشێنین، چونکە وەزعی شۆڕشەکەمان باش نییەو تا بێت بەرەو خراپتر دەڕوات. پێویستە هێزەکانمان کۆبکەینەوەو لەژێر فەرماندەیی ئەفسەرە شارەزاکاندا پەلاماری دوژمن بدەین لەناوچەی پێنجوێن و شارباژێڕیشیان (شارباژێڕی) لێ بسێنینەوە... بۆ ئەوەی ناچار بێت گفتوگۆمان لەگەڵدا بکات و دان بەمافەکانماندا بنێت).[٣٧٩]

نوێنەری بالای بەریتانیا لە عێراق و شا فەیسەڵ کۆڕی حوسەین پێکەوەو جیاجیاش جۆرەها پلانیان لەژێر سەردابوو، شێخ ئەو رابەرە نەبوو ئەوان بۆی دەگەڕان، ئەو کاتێك لەوپەڕی بێ هێزیشدا بوو هەر سوور بوو لەسەر مافەکانی کوردو ئامادەی سازش نەبوو، بۆیە دەستی لێ دەشۆن و هەموو پەیوەندییەکیان لەگەڵدا پساندو بەناشکرا کەوتنە پلان گێڕان و ئەو کوردانەش کە چەند صاڵێك بوو خەریکی رامکردنیان بوون و بەخەرواز رووپێیان[٣٨٠] بۆ هەڵدەڕشتن و دژی شێخ بەکاریانەدەهێنان. ئەوانە لەڕێبازەکەی شێخ و شۆڕش لایانداو چوونە پاڵ دوژمن (بەشێك لە پشدەرییەکان بوونە لایەنگری ئینگلیز، شێخە چەفتە زلەکانی سەنگاوو قەرەداخ، تاڵەبانی و هەندێك لە عەشرەتی داوودە، شێخانی جەباری، کانی کەوە، کرپچنەی لێدەرچێت، بووں بەنۆکەری دەسەڵاتدارانی ئینگلیز لە کەرکووك و کفری).[٣٨١] هەرچەند هەموو ئامادەبووەکانی کۆبوونەوەکەی گوندی وڵەژێر (سوێندیان خواردبوو، تەنها لەشکری مەریوان و هەورامان و حەمە کەریم بەگی کانی هەرمێ و شێخ محەمەد سەعیدی کۆنە پۆش ئامادەبوون و راستیانکرد "دڵسۆز بوون").[٣٨٢] بەهەشتیی شێخ لەتیف لە یادداشتەکانیدا بۆ یەکەمجار نهێنییەکی گەورە دەخاتەڕوو، نووسیوویەتی (ئەم ئەفسەرانەی لەشکری کوردیش خیانەتیان لە سەرکردایەتی شۆڕش کردو بە ٧٠٠ حەوت سەد سەربازی کوردەوە چوونە ناو لەشکری ئینگلیز:

١ـ خالید سەعید ٢ـ رەشید سۆفی غەفوور ٣ـ عەلی کوردی

٤ـ ئیبراهیم زووری ٥ـ عەبدولعەزیز ئەفەندی ٦ـ فوئاد مەستی

٧ـ مەجید خانەقینی. شێخ قادری برای شێخیش واز لە شۆڕش دەهێنێت (چەك دادەنێت) و لەگوندی تەنگیسەری قەرەداخ دادەنیشێت، لەولاشەوە دەسەڵاتی ئوزدەمیر لەڕەواندزو ناوچەی رانیە بلاوبووەوە[٣٨٣]... ئەم هۆیانەو گەلێك هۆی دیکەش بوونە هۆی (سەرنەگرتنی پلانی هێرشە گەورەکە).[٣٨٤]

دووا بڕیاری نوێنەری بالای ئینگلیز لەعێراق، ویلسن بەرامبەر شێخ هاتە سەر ئەوەی لەقوژبنێکدا لەنێران یا عێراق سەری خۆی کز بگرێت و دانیشێت، دەست بەکلاوی خۆیەوە بگرێت، ئەوانیش تۆڵەی راپەڕین و دژایەتیکردنی بەریتانیای مەزن و ئەو خوێنەش کە ڕشتوویەتی لێناکەنەوە ئەگەر مل لەچەقۆ نەسوێت و پاریزگاری ژیان و تەندروستی خۆی بکات (دەبێت نەچێتە ناو ئیش و کاری سیاسییەوە، باسی

مەسەلەی مافی کوردیش نەکەیت و هەتا سێ صالّی تر لەگوندی پیران نەمێنیتەوە "بێنیتەوە")[٣٨٥] نەوجا دووای نەو سێ صالّە چاوەڕوانی بەزەیی و دلّفراوانی ئێمە بکە! شێخ لەبەرامبەر هەلّوێستی دوژمنانەی ئینگلیزدا صالّی ١٩٢٧ و دووای نەوە دوو صالّ پتر بەدوورخراوەیی لەگوندی پیران لەسەر سنووری ئێران و عێراق بەسەر دەبات نامەیەك بۆ راوێژکاری کاروباری بەڕێوەبردن لەعێراق، کاپتن هۆلّت دەنێرێت کە بەهەشتیی شێخ لەتیفی کوڕی شێخ لە یادداشتەکانیدا بەم جۆرە نووسیوویەتی: (زۆر بەپێویستم زانی بەچەند کەلیمەیەك خۆم مەوزوعتان بۆ بکەمەوە، نومێدەوارم بەنەزەری دیققەت و مەرحەمەتی وبژدانیتان مولاحەزەی بفەرموون. نەوەندە پەیوەندیم بەسیاسەتی نیشتمانپەرستییەوە هەیە وا بۆ چەند صالّێك کە حکومەتی فەخیمەی بەریتانیا وە خاسەتەن جەنابی عالیتان زۆر چاك شارەزای رەوشت و وەزعی من بوون کە لەهیچ کاتێکدا دەست لەحەقی میللەتەکەم و لوتفی ئێوە هەلّناگرم، عەلاوەتەن من لەو رۆژەوە ئینتسالی (نیمتیسالی ـ أمتثال. ن. ك) نەمری مەقامی مەندوبی (سامی)م کردووە تەقریبەن سێ صالّە لەسەر وەعدی وەعیدی موفەووەزی حوکومەتی فەخیمە تەبلیغ کرام کە نەم حەقە سەریحە کە بە قەومی کورد دراوە لەپاش دوو صالّ نەدرێ... (دەی هەزار سلاّو لەگیانی شێخی نەمرو شاعیری کوردپەروەر شەهید نەحمەد موختارجاف کە فەرموویەتی:

(ئەم قەراری عوصبەیە خەلکی نەلێن بۆ کورد نەبی
هەر قسەی روتە قسەش ناچێتە ناو گیرفانەوە)

من لەو تەئریخەوە لەسەر نەمری فەخامەتی مەندوبی سامی حەرەکەتم کردووەتە حدود، وا دوو صالّ تەواو بوو، بوو بە (٣) صالّ وەعدی حکومەت نەکەوتە فیعلەوە، جارێ من هەر چاوەڕوانم بە خۆشی لوتفتان. بینانەن عەلەیهی گەلی جار عەرزم کردوون کە من ئەم مەوقیفەم بۆ شەرەف و بۆ حقوقی قەومی کورد ئیختیار کردووەو لەزەتی دنیاو زینەتی (زیللەتی. ن. ك) مەحزوونیم بۆیە حاسلّ کردووە بۆ رۆژێك کە کوردستان بەکورد بدرێتەوە. عەجەبا حەیاتی من لێکبدەنەوە چ نزارێك (نەزەرێك. ن. ك) تەسەور نەفەرموون. من هەموو کاتێ دۆستایەتی جەنابتانم پێ خۆشە، بۆیە سەدەماتی (پێدەچێت خەلەجات یا خوتووراتبێت. کە لە عارەبیدا " خَلَجات، خواطرِ"ەو کورد لەو سەردەمانەدا بەختووەوەك دلّت ختووەو نەکات یا خوتووراتوەك ختووراتبەدلّتدا نەیەت. ن. ك) فیکری خۆشتان (خۆمتان) عەرز دەکەم. ئەمە موددەی صالّێکە لەگەلّ جیهەتی ئیسلامی و عەرەبییەوە ئەیانەوێ دۆستایەتییان بکەم، هەتا (مەبەستی لە حەتتاـ حَتی ـ تەنانەت. ن. ك) عیراقییەکان بۆ ئەم خوسووسە هەر لەگەلّم خەریك بوون کە مومکینە لەسەر ئیعازی ئێوەش بووبێ، بەلاّم شتێك نایا لەتەرەفی برایانی عەرەب و ئیسلامەوە، وە یان لەلای ئێوەوە کە حقووقی میللەتەکەم مسۆگەر نەکات قەتعییەن من ناتوانم دەستی هاوکاری بۆ دریژ بکەم...

ئەمرۆ میللەتانی عەرەب حەقی داوای حەقی (حقووقی. ن. ك) خۆیان هەیە لەنەرزی خۆیاندا و هەروەها

میللەتانی تریش داوای سیادەت و حەقی خۆیان نەکەن. تەبیعی حکومەتی فەخیمەی بەریتانیا بڕوام نیە وبجدانی خۆی موعەززەب بکات و ڕێگەی ئەوە بدات کە حەقی میللەتێکی تر بخاتە قوڕگی میللەتێکی تر‌ەوە. ئەو میللەتانەی داوای بەشی خۆیان دەکەن ئەوەندەی ئێمە شەهیدی وەتەنیان نیە، کە نەبێ (کە هەر نەبێت) هەموو بەردێك لەم شاخانەدا شاهیدی ئەم کەلیمەیەی منە (منن)، عەجەبا حوکوومەتی بەریتانیا چۆن قبووڵ ئەکات قەومێك کە لەعێراقدان بەمەعنای (عِرق) لە جنسی موتەنەوویعەن نیدیعا حوقووقی وەتەنی (وەتەنیی. ن. ك) خۆیان بکەن لە جیهەتێکەوە، وە لە جیهەتێکی ترەوە ئێمە کە کوردین ئەجنەبیمان تێدا نییە لەوڵاتی خۆماندا نەبێ بۆچی گرفتاری نیتاعەی نەمری نەقوامی تر بین...من ریعایەتی ئەمری ئێوەم کردووە، وەکو جاران لەتەبیعەتدا عەسەبی نیم و لەو کەڕەتەوە چاوم پێتان کەوتووە ئارەزووی دۆستایەتی و نیتاعەی تەواوم هەیە بەمەرجی کەڕۆشناییەك تەسبیت بکرێت بۆ قەومەکەم. هیوادارم لە جوابی ئەم نامەیەدا نابێ عاجز بن وە بەچاوێکی مەرحەمەت موتالەعەی ئەم چەند کەلیمەیەم بفەرموون. ئومێد ئەکەم و چاوەڕوانی جەوابم.

مەحمود

کۆتایی کانوونی یەکەمی ۱۹۲۷ (۳۸۶)

سەبارەت بەو ئامەیەی سەرمەوە دەمەوێت دوو خاڵ ڕوون بکەمەوە:

یەکەمیان، نامەکە وەك دەقێکی دۆکومێنتی خراوەتە بەردەست خوێنەران، لەڕاستیشدا شەقڵی قەڵەمی شێخی پێوەیەو پێدەچێت بەدەستی پیرۆزی خۆی نووسیبێتی کە خوێندەوارییەکی چاك و دەستی هۆنراوەشی هەبووە. لەکۆتایی نامەکەشدا وەی بەرزو کۆڵنەدان و بەردەوام پێداگرتن لەسەر مافەکانی کورد ئاشکرا دیارە کە هەست و نەستی خودی شێخ و بەرنامەی بوو لەژیانو خەباتداو وەك کاکڵەو ناوەڕۆك زادەی بیروبۆچوونی ئەو شۆڕشگێڕە سوارچاکەی کورد، نامەکەی نەخشاندووە، گەر وابێت ئاخۆ لەو ڕۆژە ڕەشەدا چاوەڕوانی چی لەسەرکردەیەك دەکرێت لەبەرامبەر دوژمنێکی زلهێزی وەك بەریتانیای مەزندا تووشی هەرەس بوونێت پتر لەو جوامێریی و سەربەرزییەی شێخ.

دەگەڕێمەوە سەر چەند کۆپلەیەکی نامەکە ((لەهیچ کاتێکدا دەست لەحەقی میللەتەکەم و لوتفی نێوە هەڵناگرم))، ((...حوقوقی میللەتەکەم مسۆگەر نەکات قەتعییەن من ناتوانم دەستی یارمەتی بۆ درێژ بکەم))، ((لەوڵاتی خۆماندا نەبێ بۆچی گرفتاری نیتاعەی نەمری نەقوامی تر بین))، ((ئارەزووی دۆستایەتی و نیتاعەی تەواوم هەیە بەمەرجێك ڕۆشناییەك تەسبیت بکەیت بۆ قەومەکەم)) بۆ دڵنیاکردنیشیان کە وەك جاران سەرگەرم و کەم چیکللانە نیە، دان بەوەدا دەنێت کە ((وەکو جاران لەتەبیعەتدا عەسەبی نیم)).

دووەمیان: نامەکەم وادێتە بەرچاو شێخ لەتیفی بەهەشتیی کاتی خۆی لە سەردەمی باوکیدا

خوێندوویەتییەوەو دواتر بەهۆی ئەو هەموو چەرمەسەرییەی بەسەر خێزانەکەیدا هات نامە نۆرگینالّەکە لەناوچووە، یان هەر لەدەمی شێخی بیستووەو لەکاتی نووسینەوەی بیرەوەریەکانیدا ئەوەندەی لەبیر ماوە، یان بەو جۆرە لە مێشکیدا رەنگیداوەتەوە، دوای مەرگی شێخ لەتیفیش لە ١٩٧٣دا بە ٢٢ بیست و دوو ساڵ بەڕێز کەمال نوری مەعروف یادداشتەکانی ساغکردووەتەوەو کەم و زۆر بەناچاریش لەڕووی دڵسۆزییەوە بەپێی یاسای "ڕزگارکردنی ئەوەی دەتوانرێت رزگار بکرێت" لەلایەن شێخ لەتیفەوە، یان کاك کەمالەوە، یان هەرکەسێکەوە، پێنەوپەڕۆ کراوە، ئەوەش بەوهۆیەوە کە بەشێکیان دڕابێت، یا سوتابێت، یا مشك و مارو مێرو خواردبێتی، شێ و دڵۆپەو شاردنەوەی لەژێر خاکدا دەستی خۆی لێوەشاندبێت. خوێنەری ژیر کە ناگاداری شێوەنووسین و دەربڕین و ڕێنووسی سەردەمی شێخ مەحمود بێت، هەستەکات ئەو دەقانەی دوتوێی یادداشتەکان، مەبەستم دۆکۆمێنتەکانە، هەردوو شێوەی کۆن و نوێی تێدایە، وەك چۆن شوێنەوارێکی دێرین کە بەشە ڕووخاوەکانی چاکدەکرێتەوە، ناشکرا دوو جۆر کەرەسەی بیناسازی پێوە دیارە. بۆ نموونە: دەستی یارمەتی، مسۆگەر، چاوەڕوانی، نارەزوو، ولاّت، مەرج، کات، ڕەوشت، کانوونی یەکەم... ئەو جۆرە ووشانە لەسەردەمی شۆڕشەکانی شێخدا هێشتا بەکار نەدەهێنران بەڵکو بەرامبەر دەستی یارمەتی ((موعاوەنەت))، مسۆگەر ((زامن))، چاوەڕوانی ((ئینتیزار ـ أنتظار))، ولاّت ((وەتەن))، مەرج (شەرت ـ شرط))، کات ((وەقت))، ڕەوشت ((أخلاق))، چەك (سیلاح))، کانوونی یەکەم ((کانون أول))...هتد. ئەو ووشانەش زۆرتر خوێنەوارەکان و ڕووناکبیران ((موننەوەر ـ منۆر))و لە نووسینی ڕۆژنامەکاندا بەکاردەهێنران.[٣٨٧] باسەرنجێك بدەین چۆن شاعیرانی کورد دوای سەردەمی شۆڕشی شێخیش وەتەن بەمانای ولاّت بەکاردەهێنن:

بێکەس: نەی وەتەن مەفتوونی تۆم و شێوەتم بیرکەوتەوە
وەقتی بەندیتی و ئەسارەت پێ بەندو کۆتەوە
بێخود: چەند شیرینە لام دارویەردی وەتەنم
بەفیدای ئەکەم سەرو گیان و بەدەنم
شاعیرانی دیکەش وتوویانە:
نارەزووی فیکری سیاحەت ناکەم ئیتر نەی وەتەن
تۆ لەجێگەی قاهیرەو تاران و بەرلینی منی
وەتەنی من کوردستانە لانەی شێری ئەجدادمانە
یا نەی وەتەنی کوردی عەزیز...

دەڵێم ئەو ووشە گەلی، دەستی یارمەتی، مسۆگەر، چاوەڕوانی، ولاّت، لەو نامەیەدا لەگەڵ ووشەگەلی جەنابی عالی، نەزەر، دیققەت، عەجەبا، موتەئەسیفم، کەلیمە، قەتعییەن، خوسوسەن، قەوم، ئەقوام کە

ئەو سەردەمە بەجۆرە دەنووسران: جناب عالی، نظر، دقت، عجباً، متنوعە، کلمە، قطعیاً، خصوصاً ـ خصوصن، قوم، أقوام، پێکەوە لەگەڵ وەعدی وەعید، ئیمتیشال، فەخیمە، بینائەن عەلەیهی ناچنە جەوالێکەوە دەگەڕێنەوە بۆ دوو سەردەم یان قۆناغی جیاواز و پێش و پاشی یەکتر، ئەوەشمان بیر نەچێت ووشەی مەوقیف ـ موقف وەک زاراوەیەکی رامیاری هێشتا لەزمانی عارەبیشدا بەکار نەدەهات. وەک نموونەیەکی زیندووی بیرەوەری خۆمیش، جوان دێتەوە یادم شێوەی نووسین و دەربڕین و رێنووس جگە لە پەرتووکی قوتابخانە سەرەتاییەکان،[٣٨٨] لەصالێ ١٩٥٦دا کە شێخ مەحمودی نەمر مالنشاوایی لە کورد کرد، من تەمەنم نۆ صالآن بوو، باوکم کە نامەی خزمانی بۆ دەهات یان بۆی دەنووسین بەجۆرە بوون:

سەرەتای نامەکە دەنووسرا بۆ جەنابی موحتەرەم یان بۆ برای عەزیزم...

پاش عەرزی دوعاو سلام أگەر أحوالمان سؤال أکەن الحمد لله ساغو سلامتین سلامتی أیوش لەخوای گەورە طلب أکەین... لەکۆتایی نامەکەشدا دەنووسرا: باقی حورمت. مخلص فلان. ئەم شێوە نووسین و رێنووسە بەگشتی لەناو کورددا باو بوو هەتا بەرپابوونی شۆڕشی ئەیلوولی مەزنی ١٩٦١ کە گۆڕانێکی بنەڕەتی و خێرای لەگەڵ خۆیدا بەسەر شێوەی دەربڕین و نووسین و رێنووسدا هێنایە ئاراوەو بۆ نموونە ئەم ووشەگەلەی خستە نێو زمانی گفتوگۆو ئاخاوتن لەجێگەی ووشە کۆنەکان:

شۆڕش، شۆڕشگێڕ / سەورە (ثورة)، سەوری (ثوري)

پێشمەرگە (پ. م) / فیدایی (فِدائي ـ أنصار)

چەک، ئازووقە / سیلاح (سِلاح) زەخیرە (ذخیرة)

لەشکر، لەشکری شۆڕشگێڕی کوردستان (ل. ش، ك) / جەیش (جیش، جیش تحریر کوردستان) (ج، ت، ك)

هێز ـ ئامیرهێز (فەرماندەی هێز) / لیوایەکی سەربازی. آمر لِواء

بەتالیۆن ـ ئامیر بەتالیۆن (فەرماندەی بەتالیۆن) / فَوج، آمر فَوج

لق ـ سەرلق / سریە، ئامیر سریە

پەل، سەرپەل / فەصیل، ئامیر فەصیل

دەستە، سەردەستە / حەزیرە، ئامیر حەزیرە

سەنگەر / خەندەق (خَندَق)

هێرش، کشانەوە ـ پاشەکشە/ هجووم (هجوم)، ئینسیحاب (أنسحاب، تراجُع)

بەرگری، بەرگریکردن/ دیفاع (دفاع)، مقاومە (مقاوَمة، نَصَدّي)

سەرۆک، پێشەوا / رەئیس، زەعیم

لیژنە، رێکخراو، پلە/ لیجنە، مونەززەمە، مەنسەب

ناوچه، لیژنەی ناوچە، لیژنەی لق/[۳۹۸] مەنتیقە، لیجنەی محللی، لیجنەی لیوا
شانە، ئەندام، پالێوراو، لایەنگر، دۆست/ خەلییە، عوزو، مورەششەح، مونەبید، موتەعاتیف
کۆبوونەوە، ئابوونە، رێکخەر / ئیجتیماع، بەدەل عوزوییەت، مونەززیم
باوەڕ، بیروباوەڕ، راپۆرت / فیکر، مەبدەء، تقریر ـ مەحزەر
گەل، نەتەوە، جەماوەر، دروشم، خۆپیشاندان/[۳۹۰] شەعب، نومە، جەماهیر، شیعار، موزاهەرە
نهێنی، نهێنی شەو، خەباتی نهێنی/ سڕ، سڕللەیل، نیزالی سڕی
تێ بینی (تێبینی)/ مولاحەزە
ناپاک، جاش، تابووری پێنج، هێڵی لار/ خائین ـ غایەن، غەیرە نیزامی، موندەس، خەت مائیل
زیان، تۆڵە، قوربانی، قوربانیدان، شەهید/ زەرەر، ئینتیقام، زەحییە، تەزحییە، شەهید
پلان، تاکتیک، ستراتیژ/ خیتتە، هەدەفی موەققەت، هەدەفی سابیت
فەرمان، بڕیار، سزا، سەرزەنشت، پۆزش/ ئەمر، قەرار، جەزا، تەوبیخ، عوزر
پارتیزان، شەڕی پارتیزانی (شەڕی چەتەگەری)/ عیصابە، حەربی عیصابات
سەرباز، سەربازگە، ئەفسەر، تانک، زرێپۆش[۳۹۱]/ عەسکەر ـ جوندی، مەعەسکەر، موسەففەحە، مودەررەعە، دەبابە
بروسکە، بێتەل، تەتەر/ بەرقییە، لاسلکی ـ جیهاز، پوستەچی سڕی
بەیانی باش...شەوباش / مەرحەبا ـ سەلاموعەلەیك
سوپاس، تکایە، ببورە، بەیارمەتی / تەشەکور، مەمنوون، عەفو، بەموساعەدە
ئەرك، ئەرکی سەرشان، ئەرکی نیشتمانی / واجب، وەزیفە، واجبی وەتەنی[۳۹۲]
ئەرك و ماف، ئەرکی مالّەوە، دیسپلین / حقوق و واجبات، سەعیکردن، زەبت و رەبت
دیاری، پێشکەش، نامە، نامەهەلگر، نامەبەر/ هەدییە، تەقدیم، کاغەز، پۆستەچی
پرسیار، وەلأم، تیپ، پیت، ووشە، رستە/ سوئال، جواب، فیرقە، حەرف، کەلیمە، جوملە
کار، ناو، ناوبانگ، کارو فرمان/ فیعل، ئیسم، شوهرەت، عەمەل (نامەی ئەعمال)
قوتابخانە، مامۆستا، قوتابی، وانە/ مەکتەب، موعەلیم (ئەفەندی) مەکتەبلی، دەرز
پێنووس، پەڕاو، پەرتووك، تەختەڕەش/ قەلەم، دەفتەر، کتێب، سەبوورە، لەوحە
نامە، پەڕە، نێستگە، هەوالّ، دەنگویاس/ کاغەز (قاقەز)، وەرەقە، عەتتە، نیخبار
بەرێز، نالأ/ موحتەرەم، بەیاخ، بەیداخ، عەلەم
هەق، ماف، ئۆتۆنۆمی، داخوازی / حەق، حوکمی زاتی، مەتالیب
لێرەدا نابێت رۆڵی گرنگ و پرشنگداری بەرچاوی رۆژنامەو گۆڤارەکانی بەر لە شۆڕشی نەیلوولبیش

لەبەرچاو نەگرین بێپەروا لەچەندین لایەنی زمانەوانی، وێژە، مێژوو، کەلەپووری نەتەوەییەوە چەند شارۆیەکیان خستە سەر خەرمانی کەلەپووەکە، کە سەرەتای ئەو هەوڵانە بوون دوواتر لەسەردەمی چەند صاڵێکی شۆڕشی ١٤ی گەلاوێژی ١٩٥٨و پانزە صاڵ تەمەنی پڕ شکۆی شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ درێژەیان پێداو بەرەو تەواوکردنیان دەبردو شارۆی خۆیان هاویشتە سەر... وەك گۆڤاری گەلاوێژ، هیوا، شەفەق، شارەوانی سلێمانی و رۆژنامەی ژیان، ژیانەوە، ژین، خەبات و رۆژی نوێ... لەو بوارانەدا جێگە پەنجەی نێستگەی رادیۆی کوردی لە بەغدا و بەرنامە سەرکەوتووەکانی و دەنگی بێژەری هەڵکەوتوو شێخ حوسەین قەرەداخی و ووشەکانی هەواڵ و دەنگویاس و کورتەو درێژەی هەواڵەکان و ناژانس و هتد و دەنگە بەسۆزەکەی هونەرمەند رەفیق چالاك لە "تەمسیلی" ئەحمەد بەگی کۆماسیدا کە دەیچڕان:

خاڵۆ هۆ خاڵۆ، خاڵۆی تفەنگ لە شان

بۆ گەرمیان ئەچی یاخوود بۆ کوێستان

لەدوورەوە هاتووم بناسە دەنگم

خۆڵی غەریبی نیشتووە لەڕەنگم

یا دەنگە بەسۆزەکەی دوو ئافرەتی هونەرمەندو رێچکەشکێن بەنجەخان و دایکی جەمال، دەنگی هونەرمەندان قەرەداخی و چالاك و هاوکارەکانیان نێستاش لەگوێدا دەزرنگێنەوە[٣٩٤] دەنگە بەسۆزەکەی شوکرولڵای بابان لەڕادیۆی کرماشان و شێوە بەسۆزەکەی هۆنراوە خۆێندنەوە یادێکی زیندووە. صاڵی ١٩٧٠ و چوار صاڵەکەی ماوەی جێبەجێکردنی رێککەوتنەکەش جوڵاندنەوەو چالاکی رووناکبیری کورد لەگشت لایەنەکانی زمان، زمانەوانی، رۆژنامەگەری، هونەر، وێژە، مێژوو، لێکۆڵینەوەی ووێژەیی و هونەری و زانستی، هەنگاوی گەورج و بڵاوی هاویشت و لەو ماوە کورتەدا هێندەی هەموو مێژووی چاپەمەنی کوردی تا ئەو کاتە، رۆژنامەو گۆڤارو کتێب چاپ و بڵاوکرانەوە.[٣٩٥] ئەو قۆناغەش باوەشێك ووشەو دەستەواژەو زاراوەو دەربڕینی نوێی چەسپاند، بۆ نموونە ووشەی ماف وەك زاراوەیەکی کۆمەڵایەتی، یاسایی، رامیاری ـ کودەتا، راستڕەو، چەپڕەو، بلۆکی خۆرهەڵات ـ کۆمۆنیزم، بلۆکی خۆرئاوا ـ کاپیتاڵیزم، سەرمایەداری، هونەر، وێژە، مێژوو، مێژوونووس، رۆژنامە، گۆڤار، نووسەر، سەرنووسەر، ستوون، چیرۆك ـ چیرۆك نووس، رۆمان، خۆشنووس، نواندن، شانۆ، ئەکتەر، کاراکتەر، زانکۆ، خوێندنی باڵا، پارێزەر، پرۆفیسۆر، زمانەوان، زمانەوانی، دادگا، دەرمانخانە، درمانگرەوە،[٣٩٦] تیمار، تیمارکردن، چارەسەر، چارەسەرکردن، بریندێچ، پزیشك، دەرزی،[٣٩٧] یاسا، یاساو رێسا، شیتەڵ، شیکردنەوە، پەرەپێدان، فەرمانبەر، بەرێوەبەر، بەرێوەبەرایەتی، بەردەست، مووچە، مووچەخۆر، کارگێڕ، پەروەردە، زانکۆ، سەرەتایی، ناوەندی، دووانناوەندی، باخچەی ساوایان، پۆل، رابەری پۆل، وانە، ئاین، ژمێرە، ئەندازە، مێژوو، کۆمەڵایەتی، خوێندنەوە، هونەر، وەرزش، سروود، وێنەو نیشی دەست، کشتوکاڵ، رێزمان[٣٩٨]...

میریی، یەکێتی مامۆستایان، کرێکاران، جوتیاران...[٣٩٩]

سەرم لێی دەخورێت قوولتر لەو بابەتە بدوێم، بەڵام لەپاستە رێگەی کتێبەکە لادەدەین و دووردەکەوینەوەو ئەم لاپەڕانەش جێگەی ئەوە ناکەنەوە، خوا یارێت بۆ دەرفەتێکی گونجاو، بەڵام ئەوەندە رێگە بەخۆم دەدەم بڵێم کۆمەڵێك ووشەی کوردی رەسەن و چەسپاویش لەم قۆناغەی دووایدا پشتگوێ خران و بەرامبەرە عارەبییەکانیان بەکاردەهێنران وەك ترومبێل - توترومبیل، ئوتومبیل (ئۆتۆمبێل) بوو بە سەییارە، سێدارە کرا بە نیعدام، گوللەباران و دەستدرێژ جێگەیان بۆ ڕەمی - ڕەمیکردن و صەڵییە چۆلکرد، فرۆکەو باڵەفڕو کۆلارەو پاپۆڕیش بوون بە تەیارەو باخیرە. ئێستەش بنەماڵەیەکی سلێمانی بەناوی کاك عەبدوڵڵای دووەم شۆفێری سلێمانییەوە هەر بە "مالّی عەبەی تومبێلچی" بەناویانگن، کاك صەلاّحی کوڕیشیان هەر بە "صەلاّحی عەبەی تومبێلچی" ناسراوە. یەکەمین ئوتومبیلچی سلێمانیش کاك غەفوور هێندی باوکی مامۆستا کەمال غەفوور مکورجی یە کە بە ڕەگەز هیندین و لە سلێمانی نیشتەجێ بووون و شۆفێری تایبەتی شێخ مەحمودی نەمر بوو کە ژمارەی ئوتومبیلەکەی ((سلێمانی ١)) بوو، دوواتر بوو بەژمارەی ئوتومبیلە ئۆپڵە زەردە ئاڵتوونییەکەی بەهەشتیی شێخ لەتیف و دووای ئەویش سوپەرە سپییەکەی شەهیدی جوانە مەرگ شێخ کاوەی کوڕەزای مەلێکی کوردستان،دووای ئەویش ئەو ژمارەیە کەوتە دەست خوالێخۆشبوو عەلیی حاجی عەبە گۆڕێ ((عەلیی بۆسکانی)).

لەئوتومبیل و فرۆکەو پاپۆڕو سێدارەو بۆردومان... سەیرتر، کۆلکە خوێندەواری کورد "هەرچەند هەندێکیان باوەڕنامەی خوێندنیشیان هەیە" ووشەی دەنگ، مۆسیقاژەن کە دوو ووشەی خۆمالّی و ڕەسەنن و ووشەی تەپڵ کەچەسپاوەو بۆتە مولکی کورد، بەتایبەتیش ووشەی دەنگ کە ئەوەتەی زمانی کوردی ڕسکاوە، کورد ووشەکەی بەچەندین باردا بۆ مەبەستی جیاجیا بەکارهێناوە وەك دەنگ خۆش، دەنگە دەنگ، دەنگدان بەمانای زەلام کێی؟ دەنگدان بەمانای هەڵبژاردن، دەنگویاس، دەنگ نەکردن بەمانای بەربەرج نەدانەوە، بەزین، قڕوقەپ، فزە نەکردن، دەنگ لێبڕین بەمانای زویربوون یان پەیوەندی پچڕاندن بەکەسێکەوە، لە زمانی خواروخێچی ئەو کولکە خوێندەوارانەوە بووە بەصەوت، عازیف، زەرب!! ووشەی لێکدراوی وێنەگرو وێنەگرتن و چاوساغ و شەمەندەفەرو سەربان و بنمیچ و ژێرزەمین و بروسکەو هاتونەهات و یاریزان و پاڵەوان و گەشتوگوزارو دابەشکردن و زۆری دیکەش هەر بەو زنجیرەیە بەجۆرە بەکاردەهێنرێن:

مصەوەر، تەصویر، دەلیل، قیتار، سەقف،[٤٠٠] سەرداب، بەرقییە، موخاتەرە - موجازەفە، لاعیب، بەتەڵ، سیاحەت، تەوزیع - تەقسیم!!

گلەیی لەکەس ناکرێت ئەو ووشانە، دەستەواژانە، زاراوانە، کە لەکوردیدا نین، یان بەرامبەرێکی ڕەسەن یان گونجاوو لەباریان نەبن نەك داتاشراو بەکاربهێنن، بەڵام ئەوانەی بەدوو چاوی زەقەوە بەسەر ووشە ڕەسەنەکانی باوو باپیراندا بازدەدەن هەروەك بەدەستی ئەنقەست ووشەی بێگانە بەکاردەهێنن بەلای کەمەوە

وەك ئەوەی کوردن بەرامبەر ئەرکی سەرشانیان کەمتەرخەمن، خوا یارمەتییان بدات نەبا ووشەی وەك رێباز، بەردەباز، بووار، کەرێشکەخەو، بینایی، مالئاوایی، بانیژە، پەیژە، رێبوار، چەم و رووبارو[٤٠١] چەندی دیکەش لەو ووشە خۆمالییە جوانانە بکرێنە چەفتەو عەگاڵ بەسەر. ئەرێ براینە ئەوە بۆ ناپرسن ژنهێنان و شووکردن و زەماوەند بۆچی سووك و ئاسان بوو بە زەواج و حەفلەی زەواج؟ ئاخۆ ئەوانە هەر ئەو دێرە هۆنراوەیەی مەحوی لوتکە ١٨٣١/٣٢_١٩٠٦ کە لەسەردەمی باپیرو باپیرە گەورەکانی ئەواندا هۆنیویەتییەوە ئەوەندە پوخت و پەتی و خۆمالییە گەلێك خوێنەر هان دەدات بەزمانی گفتوگۆی رۆژانەدا بچنەوە بڕەو بەزمانی باوباپیران بدەن و هەر بۆ غوونە ئەو دێرە هۆنراوەیە بکەنە سەر مەشق، مەحوی دەڵێت: **کە خوا بیدا، لە هێلێکی ئەدا، سەیری هەیە رێکەوت وەنەوزم دا، نیگارم دی، من ئەمشەو خەوم پێکەوت**

دەگەڕێمەوە سەر دامرکاندنەوەی شۆڕشەکانی مەلیکی کوردستان شێخ مەحمودو نامەکەی بۆ کاپتن هۆڵت ی ناردبوو، ئەویش لەبەغداوە بەرلەوەی سەردانێکی دەرەوەی عێراق بکات وەڵامیداوەتەوەو رۆژی ١٩٢٨/١/٢٥ دەگاتە دەستی شێخ، بەڵام کورد وتەنی "ئەوەش ئاشکرا دەریدەخست شتێك لەنێوانیاندا نەماوە پێویست بەوەڵام بکات، ئەوەندەش شێخ هیوابڕاوو بێهێز بکەن کە ئەگەر رۆژێك لەڕۆژان کارێکیان بەو هەبوو بەهەڵەداوان بەرەو پەریان بچێت.

سەرکردایەتی بەریتانیا لە عێراق بۆ گوشار خستنە سەر شای عێراق و وەزارەتەکەی کە پەیمانی دوو قۆڵی نێوان هەردوولایان بۆ چاودێریکردنی عێراق بۆ مۆر بکەن کە عێراق بۆ ماوەیەکی درێژ بە ڕەو ڕەوەی سیاسەتی ئەوانەوە دەبەستەوەو شا فەیسەڵیش خنەخنی تێدا دەکرد، بەهۆی چەند کەسایەتییەکی کوردی دوور لە شێخەوە کارتی کورد بەڕووی حکومەتی عێراقدا بەرز دەکەنەوە و هەڕەشەی بەکارهێنان و کەڵك لێوەرگرتن لەو کارتە گرنگە بەشێوەیەکی وەستایانەو ناڕاستەوخۆ پێشان دەدەن، چونکە زۆر چاك بۆیان دەرکەوت شێخ نە سەردەمی باڵادەستی و نە کاتی کەمدەستیش هەرگیز ئامادە نییە رۆڵی کارت بۆ هیچ لایەك بگێڕێت. ئەم نهێنییە لەگفتوگۆ دووقۆڵییەکەی شێخ و کۆڵۆنێڵ لاین دا ئاشکرا دەبێت کە کاپتن لاین بەهەر هۆیەکەوە بوو بەڕاشکاوی و بێ پەردە دەیدرکێنێت و لەگوندی وەڵەسمت، شێخ لەتیف لەنێزیکیانەوە گوێی لێ دەبێت بەشێخ دەڵێت (من بەڕاستی وەك دۆستێك پێت دەڵێم ئەم جموجوولە سیاسیانەی ئێستا هەیەو حکومەتی ئێمە هێناوێتییە گۆڕێ شتێکی کاتییە، وەکو دۆستێك پێت دەڵێم حەقت بەسەرییەوە نەبێت، چونکە هیچی بۆ کورد تیا نییە، بەڵام ڕەنگە لەدواڕۆژێکی نزیکدا حکومەتی ئێمە نیشی بکەوێتە تۆ، ئەوسا من زۆر بەگەرمی تێدەکۆشم ئەم تاجی نازادییە کەلەسەری کوردمان داگرتووەو نامانەتە سەر مەلیك فەیسەڵ لێی بسەنینەوەو بیخەینە سەر خاوەن هەق کە تۆی شێخ مەحمود. شێخ لەوەڵامدا پێکەنی و وتی: من سوپاسی دۆستایەتی و قسەی بەناشکراتان دەکەم، بەڵام تاجێك بەهێزی کورد نەسەندرێت نادرێت. من تاجێکم ناوێت کە هەموو رۆژێك بسەندرێتەوە، ئەو تاجەی ئێوە بەکوردی ئەدەن ئەگەر راست

نەکەن بیکەنە سەر شوانێکی کورد من دەبە سەربازی نەو شوانە. کۆڵۆنێل لاین وتی: تکام وایە بەقسەی کەس تەفرە نەخۆیت، فرسەتی رامیاری کە هات خۆی دیارە... نێستا ژیانی خۆت بپارێزە.)[٤٠٢] مەبەستی نەوەبووە بەتەنگ تەندروستی و لەشساغی خۆتەوەبە، مەبەستی پاراستنی گیان نەبووە.

پاپەڕینە جەماوەرییەکەی ٦ ئەیلوول ١٩٣٠

(شەڕی بەردەرکی سەرای سلێمانی)

حکومەتی عێراق کە ١٩٢٠/١٠/٢٥ بەپێکهێنانی یەکەمین کابینەی وەزارەت بەسەرۆکایەتی عەبدولڕەحمانی گەیلانی دامەزرا هەتا کەوتە سەرپێی خۆی و پێویستییەکی نەوتۆی بەبەریتانیا نەبوو پلان و ستراتیژی خۆی لەکورد دەشاردەوەو ماوەی دووازدە صاڵێك چەواشەی دەکردو بە پەیمان و بەڵێنی شیرین و پڕ هیوا دەستخەڕۆی کرد هەتا ١٩٣٢/١٩٣٠ پێویست بەو چاووڕاوە نەما، راست و دروست لەگەڵ بەریتانیای هاوپەیمانیدا خستییانە دەستی کوردەوە (نەوەی هەردوو حکومەتی عێراق و بەریتانیا حەزنەکەن ببیسن، پێشکەوتنی سوڵتچەروەرانەی عێراقی یەکگرتووە کەلەوێ ((؟!)) هەموو نەو عونصورە موختەلیفانەی نەهالی تەشکیل دەکەن غەرەزی زۆر موهیمیان نەوەبێ کە بن بەعێراقییەکی چاك)[٤٠٣] بۆ پیشاندانی بۆچوون و تێڕوانینی عارەب لەدۆزی کوردو کێشەی هەرێمی موسڵ "باشووری کوردستان و" شۆڕشەکانی شێخ مەحمود چەند نمونەیەك لەوتوێژەکانی رۆژی ١٩٣١/٣/٢٩ کۆمیتەی پیاوماقوڵان "مجلس الاعیان" دەکەم بە بەڵگە. نەندامێکی کۆمیتەکە وەك نوێنەرێکی لیوای دیوانییە دەڵێت (من ناتوانم لەکێشەی شێخ مەحمود تێ بگەم. لە هەموو هەلێکدا بەرگری نەکاو هێمن نەبێتەوە، پەیمانی "پەیمانێك" یا رێکەوتنی نەوت دێتە کایەوە، شێخ مەحمود رانەپەڕێ بۆیە نەبێ لەپێش هەموو شتێکدا شێخ مەحمود لەکۆڵ بکەینەوە، یا سەربەخۆیی بدەینێ، یا راستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ لەگەڵی تێك بگەین. نایا شێخ مەحمود تا هەتایە ناسایش تێکبداو هەر رۆژێ عێراق نەچێتە پێشەوە شێخ مەحمود بەدوو دەستی ناسنین نەیهێنێتەوە دوواوە... وەزیری دیفاع نەبێ پێ لەوە بنێ کە ئەم جەیشە "دە هەزار سەربازو هەشتا هەزار پۆلیس. ن. ك" کارامە نییە، بڵێن هێزەکەی شێخ مەحمود لە ٤٠٠ ـ ٥٠٠ کەس زۆرترەو دەرەقەتی نایەین و پێویستمان بەچەندین نەستوول "ئوستوول"و لەشکری زل هەیە. نوێنەری لیوای حیللە، سەلمان بەڕڕاك دەڵێت نازانم شێخ مەحمود جەردەو ڕێگرە، شێخ مەحمود پێی نەوترێ شۆڕشکار "شۆڕگێڕ" دژی حکومەتی عێراق، دوێنێ گەمارۆی زرێپۆشەکانی داین، نەوەی کرد کە کردی "مەبەستی زیانی زۆرە. ن. ك". نەحمەد نەجمەلیل نوێنەری موسڵ: رووداوەکانی سلێمانی "ناوچەکانی سلێمانی. ن. ك" رووداوی شێخ مەحمود نین... دەسکەلایەکی ڕووخێنەرە کە بێ شەرەفی "دەبێت هەڵەی چاپ بێت نەگینا بەبێ شەرەفی یا بێ شەرەفێ ـ بێ شەرەفێك بۆ نەو شوێنە دروستەو مەبەستیشی لە هەفرس نوێنەری بالاێ بەریتانیایە لە عێراق. ن. ك" بۆ لێدانی عێراق بەکاردەهێنرێ. شێخ مەحمود کێشەی شۆڕشێکی سادە

نیـه، مەسـەلەیەکە لەسـەر رەفـە دانـراوە هـەرکات پێویـست بـوو پێـی نـەڵێن هەڵسـە حکومـەت دریـغـی کردووە.[٤٠٤] دڵسـۆزانی کورد لە موسڵ، هەولێر، کەرکووك، سلێمانی گومانیـان لـەوە نـەما، گـەلی کـورد هیچ مافێکی دەسگیر بێت. کۆمەڵەی گەلان و بەریتانیاو عێـراقیش وەك دوو دەوڵـەتی هاوپـەیمان هیـچیان بەکورد رەوا نەدیت جگە لەوەی وەك پێی بڵێن دانیـشە بـەدەردی خۆتـەوە، سـەرکزو بێـدەنگ دەسـت بگـرە بەکڵاوی خۆتەوە با نەیبات، هاوڵاتییەکی دڵسـۆزی خاك و دەوڵەت و شای عێراق بە، ئیتر چیت دەوێت!

لەنێو شارەکانی کوردستانی گەورەدا تەنیا سـلێمانی بـوو نـەك هـەتا کۆتـایی ١٩٣٠ بـەڵکو ١٩٥٦یـش گوڕوتینو ووڕەی راپەڕین و بەرەنگاری تێدا مابوو،[٤٠٥] بۆ هەڵێك دەگەڕا بڕژێتە سەر شەقامەکان و دەنگی بێزاری بەدۆژمن بگەیەنێت و بەڵێن و درۆکانی بێبڕانەوە پڕۆتستۆی پەیانەکەی بـەریتانیا ـ عێـراق بکـەن کـە چـاك و خـراپ نـاوی کـوردی تێـدا نیـە. سـەرانی هەینـەتی وەتـەنی ـ کۆمیتـەی نیـشتمانی (شـەوی ١٩٣٠/٩/٤ لـەمانگی عـەزمی بـەگی بابـان کۆبوونـەوەو بڕیاریانـدا بەشـداری هەڵبژاردنـەکانی کۆمیتـەی نوێنەران نەکەن).[٤٠٦]

نووسەرانی کورد کە لەسـەر راپەڕینەکەی بەردەرکی سـەرایان نووسیووە بەگشتی بـەم جۆرەیـە: جـەماوەری سلێمانی بەهەموو چین و توێژەکانییەوە رۆژی ١٩٣٠/٩/٦ دژی پەیمانی ١٩٣٠ دەڕژێنە سـەر شـەقامەکان و رادەپەڕن و لەگۆڕەپانەکەی بەر سـەرادا یەکدەگرنەوەو داوای جێبـەجێکردنی مافەکانی کورد دەکـەن، پـەیمانی سیڤەر، بڕیاری کۆمەڵەی گەلان، چوارده خاڵەکەی پرەنسیپەکانی سەرۆکی نەمەریکا ویلسن و لێدوانـەکانی سەرانی هاوپەیمانان و بەریتانیاو عێراقیش وەك "کەرو خۆڵەمێش" دوو دەوڵـەتی هاوپـەیمان سـەلماندوویانە. جەماوەرە راپەڕیوەکە دەچنە ناو سەراوەو بەردبارانی پۆلیس دەکەن. ئەفسـەرو سـەربازە کوردەکانی سـلێمانی وەك مولازم عیززەت نەجیب و هەڤاڵانی دەچنە پاڵ جەماوەر... کاربەدەسـتانی بـەریتانیاو عێـراق دڕندانـە لەڕووی راپەڕیووەکاندا دەوەستنەوەو لولەی گوللەپڕژێنەکانیان تێدەکەن و بەڕەشەکوژی ژمارەیـەك شـەهیدو بریندار دەبنە قوربانی و ژمارەیەکی زۆریش راپێچی زیندان دەکرێن. عـەولە سیس و هەڵۆ بـەگ و عومـەری حاجی رەسوڵی وەندەرێنەیی وحاجی فەقیی خانەقا لەنێو شەهیدەکاندا بوون.

هۆنەری گەورەی کورد، عەبدوڵڵا گۆران هۆنراوە بەسۆزەکەی بۆ هەڵۆ بەگی جوانە مەرگ وتووەو دووانریش یەکێك لەکوڕەکانی ناودەنێت هەڵۆ.

بڵێن بەو بووکی تازەی یەك شەوەم گەر هاتە سەر نەعشم
نەڵێ خۆی بۆ وەتەن کوشت و لەڕێی عەشقی منا نەژیا
وەزیفەم بوو لە پێناوی میللەتێکا سەرم بەخشم
کەتۆی پەروەردە کرد بۆ من لەدامێنی چیاو کەژیا
نەگەر خوای گەورە بەخشی پێنت هەتیوێ پێی بڵێ رۆلە
لەمن فرمێسکی وبست باوکت لەتۆش داوا نەکا تۆلە

دوای روداوەکانی بەردەرکی سەرای سلێمانی،جەماوەری شار داوای تۆڵەی زوبەزوی خوێنی شەهیدەکان دەکەن،شێخ محمود ناچاردەکات(دەست بداتەوە چەك هەتا مارتی۱۹۳۱و هەوڵێدەدا کەرکوکیش رزگار بکات، بەڵام کەرکوك کە تازە نەوتی لێدۆزرابۆوە(۱۹۲۲ن.ك) ناپاکیی دەرەبەگەکان ناچاری دەکەن (نەجارەش ن.ك)دەست لە خەبات(ی چەکداریی. ن.ك) هەڵبگرێت.(د.قاسملو،هەمان سەرچاوە, ل.۸۲)

پیرەمێردی نەمریش کە دەبینێت کۆمەڵێك لەپیاوماقوڵانی سلێمانی دەچن بۆ بەغدا بۆ بەخێرهاتنەوەی شا فەیسەڵ لە ئەوروپاوە کە چوار مانگی خایاندو پیاوێکی ناسراوی وەك مەجید بەگی حاجی رەسوڵ بەگی ئەندامی هەیئەتی وەتەنییە ـ کۆمیتەی نیشتمانیش هاوبەشی هەڵبژاردنە ساختەکە دەکات و خۆشی کاندید کرد وەك نوێنەرێکی سلێمانی.

پیرەمێرد شاکارەکەی "وەفدی کوردستان "ی پڕ بە پێستی رووداومکە هۆنیوەتەومو بێکەسیش کردوویەتی بە پێنج خشتەکی و ئەوەندەش سەرکەوتوو بووە هەر دەڵێی هۆنیونێتییەومو ئەندامانی شاندەکەی سلێمانی و هەوڵێرو کەرکووك سووك و ریسوا دەکات:

قەدری میللەتتان بەجارێ شکان — نەحەیاتان ما ,نە ناوونیشان
وەفدی کوردستان میللەت فرۆشان — هەرزە وەکیلی شاری خامۆشان
حاجی توتنەکەت مادام فرۆشرا — قیروسیا لەصەد کوشتن و هەرا
دەخیلە هەستە رێکەوە خێرا — دەسکێ لەو گوڵەی باخەکەی سەرا
کەوا بەخوێنی لاوان ئاودرا
تاقمێ رێکخەن زۆر بە پەرلاقی — بە بەزم و رەزم و ئاهەنگ و ساقی
بۆ ئەوەی بکەن دەفعی مەراقی — بیبەنە بەردەم عەرشی عێراقی
بلێن یار باقی و هەم صوحبەت باقی
نە بارانتان دی، نە با ئەی فەقیر — نە لاوان کوژران بەگوللەی شەست تیر
نە پێی نازداران خرایە زنجیر — پەردەو تارای سوور بەرن بۆ ئەمیر
بلێن دووای کوشتار هێشتا تۆی دلگیر ؟!
هاوار بەماڵم چیمان پێکرا — لەچارەکێکا صەدمان لێخرا
هێشتا خەڵاتیان ئەکەن بە بەرا — دەك خەجاڵەت بن لەرووی مەحشەرا
ئێمەش خاکی خەم ئەکەین بەسەرا
قەت وا تێنەگەن چاومان شکاوە — کوشتن و برین دایم بۆ پیاوە
لەناو پێخەفا کەی هەق سەنراوە — خەیاڵتان خاوە کورد نەفەوتاوە
بەراتی نەجات بەخوێن نووسراوە[۱۰۷]

فایەق بێکەس، هۆنەری چاونەترسی کوردایەتی و راپەرین یەکێك بووە لەهاندەرە سەرەکییەکانی هاندانی جەماوەر بۆ خۆپیشاندان و هاوبەشی نەکردنی هەڵبژاردنە ساختەکەی نوێنەران و رابەرایەتیکردنی راپەرینەکەو یەکێك بوو لەوانەی کەوتنە بەر شاڵاوی گرتن و زیندانیکردن، ئەوە یەکەم جارو دوواجاری

چەرمەسەری و شەق و تێهەڵدان و زیندانی کردنی نەبوو، دەڵێن کە نازاد دەکرا لێفەو دۆشەکە شرەکەی نەدەبردەوە، بەپاسەوانەکانی دەوت با لێرە بن، چاوێکتان لێی بێت، هاکا هاتمەوە!

هۆنراوە بەنێوبانگەکەی (نەی وەتەن) لەگۆشەیەکی زیندانە تاریکەکاندا هۆنیووێتیەوە کە سەرلێوان شەیدایی وڵات و کێوێک ورمو هیوایە بەدواڕۆژو سەرکەوتن:

نەی وەتەن مەفتوونی تۆم و شێوەتم بیرکەوتەوە — کاتی بەندێتی و ئەسارەت پێ بەبەندو کۆتەوە
من لەفیکرو زیکری تۆ غافڵ نەبووم وا تێنەگەی — حەپس و تێهەڵدان و زیللەت تۆی لەبیر بردۆتەوە
بێ قسوورە، چەند جەسوورە صەد شوکور نەولادەکەت — وا لەڕێی تۆدا لەخوێنا سەیری چۆن نەتلێتەوە
بەسیە تەعنەم لێمەدە هەر ڕۆڵەکەی جارانتم — هێندە حیلمت بێ هەتاکو دەست و پێم نەکرێتەوشەرتە
شەرتی پیاوەتی بێ گەر خودا دەستم بدا — دوژمنت پەتکەم وەکو سەگ بیخەمە ژێر پێتەوە[٤٠٨]

مەحمود نەحمەد تەها ((نەخۆل)) باوکبرای هەریەک لە نوری نەحمەدی تەها، ئەندامێکی دەستەی دامەزرێنەری پەدك ناب/١٩٤٦و تێکۆشەرێکی ماندوونەناسی ڕێبازی کوردایەتی و کامەران موکری هۆنەری شۆڕش و بەرخۆدان و عەلی نەحمەد تەها دامەزرێنەرو بەڕێوەبەری یانەی وەرزشی سلێمانی لەنێوەڕاستی صالانی پەنجاکانی سەدەی ڕابردووداو حەمەی نەحمەدی تەهای خۆشنووسی بەنێوبانگی کورد، سۆزی دەروونی سەر ڕێڕ دەکات و خامە بەبڕشتەکەی دەنووسێت:

(بەجارێ مالی وێرانم سلێمانی خرۆشاوە — بەسەر هیچ کەس نەیێ خوایە ئەوەی لەم شارە قەوماوە
بەیانی بوو شەشی نەیلول لەناکاو گوللە وەك باران — ئەباری بۆ قڕی میللەت، ئەوی پیرە ئەوی لاوە
بەدەم شەست تیرەوە لاشە وەکوو زۆربەی گەلاڕێزان — لەوێدا عەینی ئەتوت بەردەبازی جۆگەلەی ئاوە
لەبەردەرکی سەرا دیارە لەهەرلایەك تەماشاکەی — سەراسەر پڕ لەلاشەی مردووە، شێلراوە، کوژراوە
دەمەو نێوارە ئەتنواڕی بەوێنەی ڕیچکە میروولە — بەڕیز تابوتی کوژراوان بەرەو سەیوان ملی ناو
چ قینێکە، چ زوڵمێکە، چ کوشتارو بڕینێکە — ئەبێ قەت بیر نەچێ ئەی کورد هەتا کورد زیندوومو ماوە)[٤٠٩]

نەوشیروان مستەفا لە کتێبی کوردستانی عێراق سەردەمی قەڵەم و موراجەعات ١٩٢٧ـ١٩٣١دا، بەگەڕان و پشکنین و پێداچوونەوەی ژمارەکانی ژیان، ڕۆژنامەکانی بەغدا، ڕاگەیاندنەکانی دەزگای چاودێریی چاپەمەنی ((ملاحظة المطبوعات)) چەندین لایەنی شاردراوە(کە لەڕاستیدا شاردراوە نەبوون بەڵکو کەمتەرخەمیی نووسەرانە) و نەزانراوی ڕاپەڕینەکەی ئەیلوولی ١٩٣٠ ڕوونکردووەتەوە، بەڵام جێگەی داخە ناوی شەهیدەکان، زامدارەکان، خۆشاردنەوەو تیمارکردنیان لەدوو تونێی بیرچوونەوەدان و نەگەر شەقام و گۆڕەپان و هتد ناویانی پێوە نەبێت و کۆتەڵ و تابلۆی دیواریان بۆ ناکەین ناویشیان بزر نەکەین کە هەتا نەمرۆ نەوەندەی من بزانم تەنها سێ شەهید دیارن، عەبدوول ناسراو بە عەولە سیس، هەڵۆ بەگ و عومەری حاجی ڕەسوڵی وەندەرێنەیی. دەشێت ژمارەیەك لەوانەی بەشداری ڕاپەڕینەکە بوون یان دوورو نێزیك ناگادارىبوون، بینویانە یان بیستوویانە کە نەو کات تەمەنیان ٢٠ـ٢٥ صالآن بووبێت هەتا صالی دوو هەزارو چاپکردنی کتێبەکە لەژیاندا بووبن کە دەکاتە ٨٥ـ٩٠ صاڵ تەمەن.

نەوشیروان پشت نەستوور بە بەڵگەو دۆکیۆمێنتی سەلێنراو، راپەڕینەکەی سلێمانی ٦ ئەیلولی ١٩٣٠ کەهەندێك بەهەرای بەردەرکی سەراو هەندێکیش بەتایبەتی رۆژنامەی خەبات و رۆژی نوێی بەرلەشۆڕشی ئەیلولی ١٩٦١ بەڕۆژی رەشی شەشی ئەیلول ناویانـدەبرد. سەرەتاو بنەتای راپەڕینەکە وەك نەوشیروان تۆماری کردوونەتەوە، کورت دەکەمەوە: (شەوی ٤/ ئەیلوول ١٩٣٠ ئەندامانی هەیئەتی وەتەنی لەمالّی عیزەت بەگی وەسمان پاشا کۆبوونەوەو بڕیاریاندا بەشداری لەهەڵبژاردنی نوێنەراندا نەکەن. لەو شەقامەی نێوان مزگەوتی گەورەو سەرای سلێمانیدا کۆبنەوەو داخوازییەکانی کورد بەرز بکەنەوەو پەیمانی ١٩٣٠ی نێوان بەریتانیا- عێراق بەشێوەیەکی هێمن و دوور لەتوندوتیژی شەرمەزار بکەن، بەڵام کۆنترۆڵی جۆش و خرۆشی جەماوەرو هاندانی فایەق بێکەس نەدەکرا کەپێش جەماوەرەکە کەوتبوو هانی دەدان... نزیکەی ٥٠ خوێندکار بە بازاڕدا بڵاوبوونەوە دوکاندارەکان هاندەدەن دوکان داخەن و بچن بۆ خۆپیشاندان. ریزێك پۆلیس رێگە بەجەماوەرەکە دەگرێت، بەڵام خۆیان لەبەر شاڵاوی تـوڕەیی جەماوەردا نـاگرن، دەڕێنـە حەوشەی سەرای سلێمانی.

جێگری موتەصەریفی سلێمانی داوای سەد سەربازی بێ چەك لە بنکەی سەربازی دەکات بۆ هاریکاری پۆلیس، چەکی دەستی راپەڕیووەکان بەردو کورسی چایخانەکان بوو، چـەند پۆلیسێك بریندار بـوون. جێگر داوای سریەیەك سەربازی چەکدار دەکات، دەرگاو پەنجەرەکانی سەرا بوونە نیشانی بەردەفڕکێ، جێگر داوای فەوجێك سەرباز دەکات بۆ پشتگیری سریە سەربازەکە. ژمارەی دانیشتووانەکە بەر لەگەیشتنی فەوجە سەربازەکە دوو هەزار دەبوون بەبەردو تێلاّ هێرشیان دەکرد، دروشمی بڕوخێ هەڵبژاردن دروشمی سەرەکی بـوو. ((ئـەو سـەردەمانە سـەربازو هێـزی چـەکدار سـامێکیان هـەبوو هـەتا سـەرەتای شۆڕشـی ئـەیلوولی ١٩٦١یش ئەو ترس و سامە بەگشتی مابوو. ن. ك)). هەندێك لە بەشداربووانی راپەڕینەکە دەکشێنەوە، سریە سـەربازەکە کەوتـە بـەر شـاڵاوی دارو تـێلاّو بـەردەباران کـە زۆربـەیان دەمانـچەو خەنجـەرو تێلاّیـان هەڵگرتبوو ((ژمارەیەکی زۆر کەم، کەمتر لە پەنجەکانی دەستێك دەمانچەیان هەڵگرتووە. ن. ك)) لەپڕێکدا چەند تەقەیەك دەکرێت، سـەربازێك دەکوژرێـت و دوو سـەرباز زامـدار دەبـن، هێزەکـەی سـوپاش تەقـە لـە جەماوەر دەکەن، لە ماوەیەکی کورتدا چوار سەربازو نۆ پۆلیسیش بەبەردو تێلاّو یەکێکیان بەخەنجەر زامدار دەکرێن ((ئەوە خەنجەرەکەی عەولە سیسی قارەمان بووە. ن. ك)) ١٥٣ شووشەی پەنجەرەکانی سەراو هەژدە گلۆپ شکان. لە ئەهالیش سیازدە کوژراوو سی و پێنج بریندار. ئەم نیشتمانپەروەرانەی شاریش بەر شالاّوە بەرفراوانەکەی گرتن کەوتن: شێخ قادری برای شێخ مەحمود، میرزا تۆفیق قەزاز، رەمزی فەتتاح، حەمەی ئەورەحمان ئاغا ((خەزوری کاك ئیدریس بارزانی و باپیرەی کاك نێچیرەڤان. ن. ك)) عـەزمی بـەگی بابـان، عیزەت بەگی وەسمان پاشای جاف، ئەورەحمان ئاغای ئەحمەد پاشا، موحەمەد صالح بەگ، مەجید ئەفەندی کانیسکان، فایەق بەگی بابان، شێخ موحەمەدی گولاّنی ((باوکی ئەفسەری پۆلیس شێخ رەزای گـولاّنی کـە

هەر لەسەرەتاوە پەیوەندی بەشۆڕشی ئەیلوولەوە کردو ١٩٧٠ـ١٩٧٤ بەڕێوەبەری گشتی پۆلیسی هەولێر بوو وەك پۆستێکی شۆڕش. ن. ك))و بێگومان فایەق بێکەسیش لەنێو گیراوەکاندا بووە.

لێرەدا شتێکم بیرهاتەوەو دەیگێڕمەوە، بێکەس ئەوەندەی لەهونەری هۆنراوەو بوێریدا بالآدەست بوو، ئەوەندەش لەپارەوپول و داراییدا کەمدەست بوو، ژیانێکی کولەمەرگی دەژیا، چوار سەر خێزان و هەموو نێوارەیەك چارەکێك نارەق و کڕینی کتێب و ڕۆژنامەش زۆر لەداهاتی مانگانەی بەرزتر بوون... ڕۆژێك دەچێت بۆلای نیشتمانپەروەری ناسراوو زەنگینی سلێمانی، تۆفیق قەزاز و دووای دانیشتن وخۆشهاتن، دەڵێت:

ــ فایەق، خێربوو، کارێکت هەیە بەمن بکرێت؟

ــ وەڵڵا میرزا پەکم کەوتووە بۆ نیو دینار، هەفتەیەك نابات دەتدەمەوە. بەسەرچاو، ئەوە نیو دینار، بێکەس دووای سێ چوار ڕۆژ پارەکە دەباتەوە و دەڵێت میرزا مالّ ناوەدان بیت ئەوە نیو دینارەکە. تۆ بڵێ بێکەس دان بۆ میرزا ڕۆ دەکات کە سەر راستەو قەرز کوێر نییە. دووای ماوەیەك دووبارە دەچێتەوەو دەڵێت میرزا هاتووم بۆ دوو دینار. میرزا تۆفیقیش دەڵێت بێکەس، پێیناوێت، نیو دینارەکەی هێناتەوە نەخستەوە باخەڵم، ئەها لەڕێر ئەو کتێبەدا بۆم داناویت هەڵیگرەو خوا حافیز بەخوا دوو دینار نادەم! ئەم ڕووداوە خۆشە، صالّی ١٩٦٨ ڕۆژێك چوومە دیدەنی هۆنەری مەزن و ڕووناکبیرو خەباتگێڕی کورد شێرکۆ بێکەس کە ئەو کاتە تۆمارکاری گشتی زانکۆی سلێمانی بوو، یەکێك لەمیوانەکانی ئەو ڕووداوەی دەگێڕایەوە، ئەوسا کاك شێرکۆ دوور لە نێستا، هاوبیرێکی چالاك و بەهەڵوێست و بوێری کاڕیك و لەڕێکخستنیشدا بەڕێرسی لقی سلێمانی و لێپرسراوی منیش بوو لە شانەیەکی دووکەسیدا.

بەپێوێستی دەزانم لێرەدا دوور، زۆر دوور لەبانگەشەی بێزراو و هەستنەکردن بەبەڕێرسی و نەرکی میژووییی سەرشانمان، دوور لە بەندو باوی قێزەونی سۆران و بادینان و ناوچەگەرێتی و ئەم شارو ئەو شار، ئەو راستییە دووبارە بکەمەوە کە سلێمانی وەك یەکێك لەگەورەترین شارەکانی کوردستانی گەورە، دووا شار بوو هەتا صالّی ١٩٣٢ بەردەوام و بەگەرمی هەتا دەگات بە صالّی ١٩٥٦و کۆچی دووایی مەلیکی کوردستان گوڕوتینی ڕاپەڕین و بەرەنگاری تێدا مابوو، ١٩٥٦ لەهێنانەوەی تەرمی پیرۆزی شێخ مەحمودا، شەوی ٢٠ لەسەر ١٩٥٦/١٠/٢١ ئەو بۆنە ماتەمینییە دەکاتە خۆپیشاندان و ڕاپەڕین و دەیسەلێنیت هێشتا گوڕوتینی بەرگری تێدا ماوە، ئەو شەوەم بیر دێتەوە، هەشت نۆ صالآن بووم، گەورەو بچووکی خێزانەکە دەگریان منیش نەمدەزانی چ باسەو پرسیاریشم نەدەکرد، هەروەك مەحوی لوتکە دەفەرموێت:

لەکێ پرسم دڵی بۆ پر لەخوێنی حەسرەتە یاقوت ** عەزا پۆشیی چییەو کێیە، جلی پیرۆزە بۆ شینە

باوکم و مامەکانم و پورەکانم بەرگی ڕەش و "عەزاپۆشیان" بۆ شێخ پۆشیی، یەکەم وەك مەلیکی کوردستان و دووەمیش وەك خزم و پەیوەندی بنەماڵەی سادات. دووای ئەو صالّەش تەنها دوو صالّ جۆرە

خامۆشییەك بەسلێمانییەوە دیاربوو کە خامۆشی ژیلەمۆی ناگردانێکی گڕگرتوو بوو لە ١٩٥٨وە سەرلەنوێ گەشایەوەو مەشخەڵان بەرز بووەوەو چووە ئاسمان و هەڵگیرساندنی شۆڕشی مەزنی ئەیلوولی ١٩٦١. ئەو رۆڵە گرنگ و پێشەنگییەی سلێمانی بۆ چەند فاکتەرێکی رەگەز، مێژوو، کولتوور دەگەڕێتەوە، ٩و٩٩٪ ی دانیشتووانی سلێمانی بەشارو شارۆچکەو گوندەکانییەوە یەك رەگەزو یەك زمان و یەك رەسەنن هەر لەسەرەتای دروستکردن و ناوەدانکردنەوەیەوە هەتا ئەمڕۆ هەموو هێما سەرەکییو رەسەنەکانی کۆمەڵگای کوردەواری کوردستانی گەورەی تێدا کۆبووبووەوە وەك سەربێژنگی روونـاکبیری، هونەرو هۆنراوە دۆستی، زانست و زانست پەروەری، شۆڕشگێڕی و بەرگری و بەگژداچوونەوەی دوژمنان و قوربانیدان و بەردەوام قوربانیدان و هەرگیز کۆڵنەدان. هەرکەسێکی بە ویژدان لە کورد و لە بێگانەش لەو لایەنانەوە هەست بە جیاوازییەکی فراوان دەکات لەنێوان سلێمانی و شارەکانی دیکەی کوردستانی گەورەدا کە شیاوی نازناوی شاری هەڵمەت و قوربانیدانی بەباڵا بڕاوە، ئەو شانازییەش هەر بۆ سلێمانی نییە بەتەنیا بۆ هەموو شارو شارۆچکەو گوندێکی کوردستانە، ئەوە یەکێکە لەیاسا سروشتییەکان لەنێو زیندەوەردا بەباڵندەو چوارپێ و خشۆك و مرۆڤەوە پێشەنگ و پێشەنگایەتی، رابەرو رابەرایەتی هەر هەبووە، بابل، نەینەوا، سۆمەر، ئەسینا، رۆما، پەکین، بەغدا، دیمەشق، نوورشەلیم، کوستەنتینا، ئیسلامپوول ((ئەستەمبوول))، ئەصفەهان، تاران، لایبزیگ، پاریس و هتد. چۆن ناویان پەیدا کردووە؟ صەدام حوسەین پێدەچێت تاکە کەسێکی بێگانە بووە ئەو راستییە دەدرکێنێت و بەڕاشکاوی دەڵێت هەردوو شاری سلێمانی و نەجەف لەو شارانەن خۆیان بەدەستەوە نادەن ((السلیمانیة والنجف هما من المدن الصعبة)) هەر بەو هۆیەشەوە هەولێر دەکاتە پایتەختی بەڕێوەبەرایەتی ئۆتۆنۆمی کوردستان، پێدەچێت باکووریش رزگار بێت، نامەد ـ دیاربەکر ئەبێتە پایتەختی باکووری کوردستان، ئەویش لەو شارە سەختانەیە خۆیەدەستەوە نادەن. وەنەبێت بەباڵای سلێمانیدا هەڵبدەم بەڵام دوو سەد سێ سەد صاڵ بنکەی بەڕێوەبەرایەتی میرنشینی بابان بوو، حەڤدە صاڵ بنکەی شۆڕشەکانی شێخ مەحمودو پێتەختی حکومەتی کوردستانی باشوور و مەلیك مەحمود بوو، دوای شۆڕشی ١٤ی گەلاوێژی ١٩٥٨یش کوانووی رێکخستنی جەماوەرو سازدانی شۆڕش و شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ بوو، هەر سلێمانیش دەرکەی راپەڕین و نگرۆکردنی رژێمی صەددام حسێن بوو لەڕاپەڕینە جەماوەرییە مەزنەکەی بەهاری ١٩٩١دا، یەکەمین تیپی مۆسیقا ((تیپی مەولەوی))و تیپی گۆرانی و مۆسیقا ((تیپی سلێمانی))و یەکەمین تیپی شانۆ ((تیپی شانۆیی کۆمەڵی هونەرە جوانەکان)) بەرابەری هونەرمەندی مەزنی کورد رەفیق چالاك، یەکەمین دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی کورد ((چاپخانەی پیرەمێرد)) جگە لە یەکەمین کارگەی بەرهەمهێنانی چیمەنتۆ، پاکژکردنی تووتن و دروستکردنی جگەرە، یەکەمین کارگەی بەرهەمهێنانی شەکر، یەکەمین تیپی وەرزشی تۆپی پێ کە لەناستی هەرە تیپە بەهێزەکانی ئەو سەردەمەی عێراقدا بوو، وەك تیپە بەهێزەکانی هێزی ئاسمانی، نەوتی کەرکووك، هێڵی

شەمەندەفەر، پۆلیس، بەغداد، بەسرا. بەبیرم دێتەوە تیپی تۆپی پێی شۆڕشگێڕانی جەزائیر بۆ کۆکردنەوەی یارمەتی بۆ شۆڕش دژی فەرەنسا هاتنە عێراق سێ یارییان کرد لەگەڵ هەڵبژاردەکانی عێراق، بەسرە، سلێمانی، تیپێکی زۆر بەهێز بوون، بەهەشت گۆڵ بەرامبەر گۆڵێك بەسەر سلێمانیدا سەرکەوتن. ئەوەش داگیرکارانی کوردستان، بەدرێژایی مێژوو، چەند لەناوخۆیاندا ناکۆك و دژیەك بوون، هەمیشە دژ بەگەلی کوردو مافە رەواکانی دامرکاندنەوەی شۆڕش و راپەڕینەکانی و سەرکوتکردنی، هەموو کێشەکانیان خستووەتە لاوەو هاودەنگ و هاوکارو یەك هەڵوێست دژی کورد وەستاون، ئەمەش وەنەبێت جارێك و دوو، سێ جاران بووبێت، نا، هەتا ئەمڕۆشی لەگەڵدا بێت هەرچەندبارە دەبێتەوە، نموونەی شۆڕشەکانی شێخ مەحمودو بارزان، راپەڕینی سمکۆی شوکاك، کۆماری مەهاباد، شۆڕشی ئەیلولی ١٩٦١، دەستگیرکردنی نۆجەلان، پلانی ئاشکراو نهێنی گەمارۆدانی حکومەتی هەرێمی کوردستان و لەباربردنی تاقیکردنەوەی رژێمی پەرلەمانی و پێکەوەژیانی فیدرالی، نموونەی بەڵگە نەویستن و هەر لەپیادەکردنی ئەو بەرنامە چەپەڵشدا، وەزیری بەرگری ئێران نامەیەکی (دۆستانە)ی ناسك دەنێرێت بۆ شێخ مەحمودو بەرێزەوە داوای لێدەکات خۆی بەدەستەوە بدات. پلانی نێودەوڵەتی نێوان بەریتانیا ـ عێراق ـ ئێران کارێکیان کرد، دنیایان لەشێخ کردە چەرمی چۆلەکەو بستێك زەوی نەما بیکاتە بنکەو بارەگاو لەوێوە درێژە بەخەبات بدات. لەگەڵ نەوەشدا سەری بەرزی نەوی نەکرد و ئەژنۆی جوامێری و مەردانەی نەلەرزین، بەجۆرێك وەلامی وەزیر دەداتەوە، خۆی ناکاتە هاوشانی ئەو و دەڵێت: شا، کە دۆستی خۆشەویستمە بەم کارە رازی نابێت، شێخ ئاگاداری ئەوە نەبوو (هێزەکانی ئێران ئامادەبوون رۆژی ١٩٣٠/٥/١٤ هێزەکانی لەئێران بکەنەوە بەعێراقدا، هێزەکانی عێراقیش لەمدیووەوە ئامادەبوون.)[٤١١] هەروەك ئەوەی لەئێران هەردوو هێزەکەدا وەك کێچ بیپروێنین، چۆن ١٩٤٧ سێ قۆڵی لەگەڵ شۆڕشگێڕانی بارزاندا کردیان و ١٩٧٥یش لەهەرەسی شۆڕشی ئەیلوولدا سێ بارەیان کردەوە. ئەندامێکی بەناو پەرلەمانی عێراق، سەعد صالح هەرچەند ناحەزو قین لەدڵ بوو لە کورد لە هۆڵی پەرلەماندا دەڵێت (بەر لەهەموو شتێك دەبێ لەدەست شێخ مەحمود قوتار بین، ئەگەر دەرەقەتی نایەین ئەوا پێویستە سەربەخۆیی بدەینێ، ئەگەر دەرەقەتیشی یەین ئەوا پێویستە یەکجارەکی لەناوی بەرین).[٤١٢]

(زامل منّاع) سەرۆکی هۆزی ئەجوەد کەنوێنەری شاری (منتفك) بوو لە پەرلەماندا، ئەویش دەڵێت (ئەم حکومەتە حکومەتێکی عەرەبی سەربەخۆیەو هیچ کەس لە رەعیە، بۆی نیە یاری بەچارەنووسی بکا. غیاسەدینی نەقشبەندی نوێنەری موسڵ وەلامی دەداتەوە: ئەم حکومەتە هی هەموانە...نوێنەرە کوردەکان خوا هەڵناگرێ ئەرکی چەپڵەلێدانیان کێشا...خوا نەیبڕێ).[٤١٣] حەمە بەگی جاف و مارف چیاووك دوو پەرلەمانتاری کورد بوون، نامەیەکی بەهێزو پێز پێشکەش نوێنەری بالآ، سێر فرانسس همفرز دەکەن. شێخ مەحمود لەو دەستدرێژییە ناڕەوایەی دوژمن لەداستانەکەی بەردەرگای سەرای سلێمانی و

خوێنی بەناهەق رژاوی شەهیدو زامدارەکان بێدەنگ نەبوو، دێتەوە گۆڕەپانەکەو هەڕەشە لە دوژمنان دەکات، دەست لەخاکی کوردان هەڵبگرن و چالاکیەکانی دەگوێزێتەوە هەرێمی گەرمیان کە دەنگوباس و دەنگدانەوەکانی راستەوخۆ دەگاتە شارەکانی نێوەڕاستی عێراق و بەتایبەتیش پایتەخت.

ئینگلیز کۆنترۆڵی راپەڕینی هۆزەکانی عارەبی کردبوو، چەند مەرجێکی قورسیشی بەسەریاندا سەپاندو ئێتر تەواو بەخۆیدا رادەپەڕموو، لەگەڵ شێخ مەحمودیشدا یەکلایی بکاتەوە، بەمۆری چاودێری بەرێوەبەرایەتی کەرکووک، نامەیەکی بۆ دەنێرن کە زەنگی مەترسی بوو، دەستیان لەشێخ شۆردووەو بەهاوکاری سەرۆك هۆزەکان، ناوچەی دەسەڵاتی یان راستر بڵێین ناوچەی جوولانەوەو هاتوچۆی زۆر تەسك بووەتەوە (جەنابی کۆمیسێری بەرز، بیستوویەتی گەڕاویتەوە سلێمانی، دەستووری پێداوم ناگادارت بکەم، بەرێوەبەرایەتیمان لە قەزاکانی رانیە، قەڵادزە، چەمچەماڵ، هەڵەبجە، قەرەداخ، سەنگاو، ناحیەی ماوەت رێکخستووە، بەهیچ جۆرێك دەست لەکاروباری ئەو ناوچانەو گوندەکانی ساداتی سەرگەڵوو وەرنەدەن، خوا نەکردە پێچەوانە بجوڵێنەوە بەتوندترین شێوە لەگەڵتان دەجوڵێینەوە.دۆست و دڵسۆزی شێخ لەگەرمیان، هۆزەکانی جاف، هەمەوەند، تاڵەبانی، زەنگنەو جەباری بوون، نەگەر بەهەڵەدا نەچوویێتەشێخ رەزای تاڵەبانی، جوانی بۆ هاتووە کەوەستایانە پەنجە درێژ دەکات بۆ ئەو هۆزانەی لەدوژمن کۆبوونەوەو مانگانەیان بۆ دەبڕنەوە، دوواتر کاریان بەوانە نامێنێ، مانگانەکەش دەبڕن، شێخ رەزا لەفۆرمێکی جواندا زۆر ناشیرین بەهۆزی جەباری دەڵێت:

وام ئەزانی ئێوە ساداتن معاشتان نابڕن ** داخی داخانم جەباری خۆ لەئێوەشیان بڕی

میری زوو فریای خۆی دەکەوێت، بەهەر شێوەیەك بێت دەسەڵاتی شێخ نەگەڕێتەوە ناوچەکە، دەست پێشخەری دەکات و رۆژی ١٩٣١/٤/٥، ٢٠ کم لەرۆژهەڵاتی شارۆچکەی دووز، لەو شوێنەدا کە بەناوباریك ناودەبرا، شەڕێکی قورس دەقەومێت کە لەمێژوودا بەشەڕی ناوباریك نووسراوە. ئینگلیز زۆرتر پشت بەفڕۆکە جەنگییەکانی دەبەستێت بۆ لێدانی شۆڕشگێران و چاودێریکردنی جموجوڵەکانیان و دۆزینەوەی حەشارگەو شوێنی حەوانەوەیان و هەروەك سێبەر بەسەر پارتیزانەکانەوە بوون و هەمان کات لایەنی تۆقاندنی گوندنشینەکان و دوورخستنەوەیانی لە شێخ رەچاو دەکرد.

شەڕ هەتا دەمەو نێواوە بەردەوام بوو، زیانەکانی هێزەکەی کورد زۆر زۆر بوو، کە زۆربەیان شەست تیرەکانی فڕۆکە پێکابوونی و ژمارەیان ٣٧ شەهید بوو. لێپرسراوانی سەربازیی بەریتانیا لەعێراق دانەدەنێن بەو راستییەدا، کاریگەری هێزی ئاسمانی نەبووایە، بەسەر شێخدا سەرنەدەکەوتن.[٤١٤] هەرچەند زیانەکانیشیان لەچاو ئەو چەکانەی بەدەست کوردەوە بوون کەم نەبوون، تەنانەت ئەو تفەنگانەی بەدەست شۆڕشگێڕەکانەوە بوون وەك برنەو، ئینگلیزی، سێ تیر، پێنج تیر، داداش، یایلی، ساچمەزەنگ و تاپڕ، جۆرێکیان فڕۆکەکانی ئینگلیزیان چاك دەپێکاو بەتفەنگی فڕۆکەشکێن ناوی دەرکرد. فڕۆکەوانێکیان

نزیکەی پەنجا جار فڕۆکەکەی دەپێکرێت. (کۆتایی مانگی یەکەمی ۱۹۲۳ فڕۆکەیەك لە سەرچنار و یەکێك لە تاسڵوجە لەیەك کاتدا بەردرانەوە، ۱۹۲٤/٤/۱ فڕۆکەیەك لەکاتی نیشتنەوەدا لەهەڵبجە تەقییەوە، مانگێك پێشتریش فڕۆکەیەك بەناسمانی شەمێرانەوە پێکراو بەناچاری نیشتەوە).[٤١٥]

دوو هەفتەیەك دوای شەڕەکەی ناوباریك، شێخ و نەو پارتیزانانەی مابوونەوە ڕۆژی ۱۹۳۱/٤/۲۱ دەکشێنەوە نەودیو سنوور و شەوی ۲۲ لەسەر ٤/۲۳ دەگاتە گوندی پیران کە دەکەوێتە هەشت میل باشوری ڕۆژهەڵاتی پێنجوێن.

۱۹۳۱/٥/۱۳ بڕیار دەدات چەك دابنێت و بگەڕێتەوە، بەڵام نایەوێت نەو بڕیارە لە خاکی ئێرانەوە ناشکرا بکات یان هێزەکانی ئێران بیگرن و ڕادەستی عێراقی بکەن، بۆیە هەر بەو شەوە دێتەوە نەمدیو و لەدەوروپشتی پێنجوێن ڕۆژ دەکاتەوە. دەسەڵاتدارانی ئینگلیزیش، لایەنی دەست هەڵگرتن و ڕێککەوتنی یەکلایەنەی بۆ دەهێڵنەوە و وەك شەرەفمەندییەك (۱۹۳۱/٥/۱٤ دێتە پێنجوێن بۆ گفتوگۆ لەگەڵ بەرزترین ناستی دەسەڵاتی بەریتانیا لەعێراق، نوێنەری باڵا، سێر فرانسیس همفرز، کاپتن هۆڵت و پارێزگاری سلێمانیشیان لەگەڵدا بوو. ڕۆژی ۱۹۳۱/٥/۱٥ شێخ بەهاوڕێیەتی کاپتن هۆڵت دێتەوە سلێمانی و لەوێشەوە دەچێتە بەغدا).

کاپتن هۆڵت دەڵێت (شێخ مەحمود نازایانە، خاوێن و مەردانە دەجەنگا، (مەبەستی شەڕی سوارچاك و جوامێرەکانە، وەك میرەکانی نەوروپای سەدەکانی نێوەڕاست، صەلاحەدینی نەیوبی، کە کاری نامەردانە ناکەن و دیل ناکوژن وەك شێخ و فڕۆکەوانە دیلەکان. ن. ك). کە شەرەکەشی دۆڕاند، ناوی لەناو کوردا نەزڕا، گوندنشینەکان پۆڵ پۆڵ دەهاتنە پێشوازیکردن و دەستیان ماچ دەکرد، زۆربەیان بەچاوی پڕ لەفرمێسك و هەنسکی گریانەوە مالئاوایان لێدەکرد... دەڵێن دڵڕەقە. کێ شایەتە؟ نەو کاتەی کوردەکان پالپەستۆیان بوو فریابکەون دەستی ماچ بکەن، فڕۆکەوانە ئینگلیزەکانیش کە دووانیان لەدیلەکانی شێخ بوون، خوازیاریوون لەو کاتی شکستەیدا دڵنەوایی بکەن. راستە شێخ ((طموح و کبریاء))ی هەبوو ((بەرزەفڕ بوو. ن.ك)) بەڵام سەربەرزی و سەربەخۆیی و پێشکەوتنی بۆ کوردیش دەویست)، هەر نەو بەتەنها لەمێژوودا سەرکردەیەکی بەرزەفڕ نەبوو، نەسکەندەر، کۆرش، صەلاحەدین، نادرشای ئەفشار، بسمارك، گاریبالدی، ناپلیۆن، ستالین، هیتلەر، مستەفا کەمال، تیتۆ، جەمال عەبدلناصر، چاوچیسکۆ، ڕەزا شای ئێران و حەمەی کوڕی، وایزمان، بنگۆریۆن، ئەنوەر سادات، قازی موحەمەد، بارزانی مستەفا...هتد. هەموویان سەرکەوتن و هەریەك لەناستێکدا گەیشتە "هەوای خۆی" بەڵام نایا هەموویان هەتا سەر بەسەرکەوتوویی و لەبەرزاییدا مانەوە؟ دیارە نەخێر.

هەندێکیان بەسەربەرزی و دڵێکی ناسوودەو دڵنیایی مالئاوایان لەژیان کردو شانازییان بۆ گەل و نەتەوەکانیان تۆمارکردو جێگەی خۆیان لەسەر لاپەڕە پرشنگدارەکانی مێژوو تۆمارکرد وەك نەسکەندەر،

صەلاحەدینی ئەیوبی، بسمارك، ناپلیۆن، گاریبالدی، تیتۆ، هەندێکیشیان دوای سەرکەوتن نووچ دەدەن و تووشی هەرەس هاتن، بەڵام هەمان شانازی و سەربەرزییان پێ بڕا هەرچەند بەناکامی و چاو لەناواتی بەرزیان مالئاواییان کردو چوونە مێژووی سەروەری و پڕ لەشانازی گەلەکانیانەوەو وەك سونبول بەبەرزی و پیرۆزی و نەمری دەمێننەوە، وەك عومەر موختار، شێخ، سمکۆ، عبدالناصر، قازی موحەمەد، بارزانی مستەفا، جیڤارا. گرووپێکیش شەرمەزاری مێژووی مرۆڤایەتی بوون و هەر لەلاپەڕە رەشەکاندا جێگەیان دەبێتەوە، وەك هیتلەر، مۆسۆلۆنی، ستالین، چاوچیسکۆ...هتد. کاپتن هۆلت ئەفسەری ئینگلیز، لەبارەی شێخ مەحموودەوە وتوویەتی: (ئەگەر هەردوو جەمسەری مەسەلەکە بخرێنینەوە گونجاوترین حوکم بەسەریدا ئەوەیە گەورەترین هەلەی "خالی لاوازی نەك هەلە، چونکە مرۆڤ بەدەست خۆی نییە لە چ سەردەمێکدا لەدایك دەبێت. ن. ك" ئەوەیە دەبوو سەدەیەك زوتر بێتە دنیاوە).[٤١٦] کاپتن هۆلت ئەو راستییەش دەردەخات ئەگەر هێزی ئاسمانی بەریتانیا نەبوایە هەرگیز نەماندەتوانی بەسەر شێخ مەحموودا زاڵ ببین.

دەی هەزار رەحمەت لەشیرت ئەفسەری بەویژدانی لەشکری ئینگلیز کە چەند صاڵێك لەگیانبازیدا بوویت بەرامبەر شێخ، تۆ لەسەنگەری دوژمنەوە پیرەمێردیش لەسەنگەری کوردەوە لەو خاڵەدا هەمان بۆچوونتان هەیە. **پیرەمێردی کورد دەڵێت: ئاخ گەر نەدەبوو ڤڕەی تەیارە هێزی و ئازایی نەوسا دیارە**

شێخ مەحمود دوای مانگی مایسی ١٩٣١ هەتا مایسی ١٩٤١ دە صاڵی رەبەق بەدەستبەسەری لە شارەکانی ناسرییەو حیللە بەسەربرد. سەردەمی راپەڕینەکەی رەشید عالی گەیلانی ١٩٤١ هەڵێکی بۆ هەڵدەکەوێت و دەگاتە سلێمانی (ئەفسەرێکی سەرکردایەتی راپەڕینەکە فەهمی سەعید کە بەڕەگەز کوردە، کارناسانی بۆ کردووە بەو نیازەی ئەگەر راپەڕینەکەیان سەرنەکەوت پەنا بەرنە بەر کوردستان و لەوێوە یارمەتی و کۆمەکی هەمەجۆری ئەڵەمانیایان لەڕێگەی نێرانەوە ئاسانتر پێ دەگات).

پزیشکی تایبەتی خێزانی شا فەیسەڵی دووەم، دکتۆر سندرسن کۆنترۆڵێکی ئاسایی تەندروستی بۆ شێخ مەحموود دەکات، لەو رووەوە لەیادداشتەکانیدا نووسیوویەتی: لوویەکی بچووکم بەپشتییەوە بینی، کە پرسیارم لێکرد وتی: ئەوە گوللەیەکی ئینگلیزە، کتومت لە خۆتان دەچێت، بچنە هەر شوێنێکەوە مەگەر شەیتان دەرتان بهێنێت.[٤١٧]

مامۆستا عەلائەدین سەججادی لە لاپەڕە٧٥١ی شاکارەکەی رشتەی مرواریدا لەمەڕ دووا رۆژەکانی ژیانی مەلیکی کوردستانی باشوور، نهێنییەك دەدرکێنێت من بەشبەحاڵی خۆم لەهیچ سەرچاوەیکی خۆمالی یا بێگانەدا نەمدیوە (ساڵی ١٩٥٦ رۆژی ١٠ / ٨ ی ئەو ساڵە بوو، من لە مزگەوتە شرەکەم بووم لە بەغدا، دەمەدەمی نیوەڕۆ بوو، دەورەی مزگەوتەکە پربوو لە خەڵك، ئەوەندەم زانی شێخ مەحمودی حەفید بە پێ پیلکەکانا سەرکەوت و سەری کرد بە ژوورەکەی منا،ئەو شێخ مەحموودە کە وەختی خۆی ئەت وت شێرە، لاواز و باریك بوبوو، هەر ئەو نەخۆشییەی بوو کە لەو ساڵەدا بەهۆیەوە کۆچی دوایی کرد

. هەر من و ئەو بووین لەژوورەکەدا،حەوشەو دەوری مزگەوت پڕبوبوو لە خەڵک،چونکە شێخ مەحموود هاتۆتە ئەوێ و ئەیانەوی چاویان پێ بکەوێ . وردە وردە دەستی کرد بە قسەکردن و بە دەردەدڵ کردن: فرمێسک بەسەرگۆناکانیا هاتە خوارەوە وتی: زابتەکان و زۆرتر لەوانەی کە لەگەڵمابوون هەموویان خیانەتیان لەگەڵ کردم، فرمێسکیش بەسەر گۆنایا هەر دێتەخوارەوە،لەگەرمەی ئەو قسەکردنەیا،ئەوەندەم زانی لەگەڵ ئەو بی هێزیەشیا هەستاو ناوچەوانی ماچ کردم و وتی: رۆڵە هومێدم بەکەس نەماوە بە تۆ نەبێ . وتم: یا شێخ! ئەوە چی ئەفەرموری ؟ من چیم،چ کەسم،چ پشت و عەشرەتێکم هەیە ؟ وتی: رۆڵە تۆ قەڵەمت بەدەستەوەیە، قەڵم لەشیر بە برێشت تر،ەمەی وت و هەستا، وتم: یاشێخ! وەختی نوێژ هاتووە، نوێژ ناکەی لێرە ؟ وتی: بەرێ وەڵڵا .ئیتر چووینە خوارەوە نوێژمان کرد و ئەو رۆیشت . بەڵام لەبەر زۆری خەڵک کەبۆ چاوپێکەوتنی شێخ مەحموو هاتبوون، زۆر بەزەحمەت دەربازبوو.) مامۆستا سەجادی لە لاپەڕە ٧٦٥ یشدا لەزمان (جەمال عارف!)ەوە رووداوێکی ناوازەو سەرسرهێنەر دەگێڕێتەوە: (جەمال عارف بۆی گێڕامەوە وتی: ساڵی ١٩٣٢ لە سولەیمانی بەناوی مەولوودییەوە کۆبوونەوەیەک لەمزگەوتی گەورەداکراو هەندی قسە و باسی نهێنی لەگەڵ چەند کەسێکا کرا . شێخ مەحموود کاغەزێکی بۆ شێخ ئەحمەدی بارزانی و هەندێ لەسەرۆک عەشرەتەکانی ولاتی بادینان نووسی کە ئەوان لەو ولاتەو شێخیش لەولاتی ئەم لا،قۆڵ بکەن بەقۆڵی یەکاو بەهەموویانەوە بچن بەگژ حوکومەتی ئەو وەختەدا(رژێمی پاشایەتی عێراق . ن . ک .) بۆ وەرگرتنی حەقی کورد. وتی: ئەم کاغەزە درا بەمن کە بچم بیگەیەنم و وەڵام بێنمەوە . وتی: رۆیشتم بەبێ دەنگی و چاوم بە گەلێ لەو رەئیس عەشرەتانە کەوت و کاغەزم دانێ . ماجد مستەفا ئەو وەختە قائمقام بوو لە نامێدی، بەناوی هاوڵاتی و زابتی و دۆستایەتییەوە بووم بە میوانی ئەو . پێی وتم جەمال چۆن هاتووی بۆ ئەم ولاتە؟ وتم بۆ گەڕان و بۆ دیدەنی تۆ . یەک دوو رۆژی تری پێچوو دیسان لێی پرسیمەوە ... منیش هەر بەوجۆرە وەڵامم دایەوە و مانەوەشم ئەوە چەند رۆژە لەوێ بۆ ئەوە بوو کەرەئیس عەشرەتەکان هەموو پێیان وتم ئێمە لەگەڵ ئەم بزوتنەوەیەداین،پاش چەند رۆژێک وەرەو جوابی کاغەزەکەشت ئەدەینەوە، بیبەوە بۆ شێخ مەحموود .وتی ئەوەندەم زانی ماجد دەستی برد یەکە یەکە ئەو کاغەزانەی کە من هێنابووم بۆ سەرۆکی عەشرەتەکان و زۆر بە نهێنیش نیشەکەم گرتبوو، دەریهێناو خستییە بەردەستم، هەروا لە شوێنەکەی خۆم وشک بووم . بەشوێن ئەوەدا دەستی برد کاغەزێکی تری دەرهێنا کە لە لایەن " موتەسرفی " موسڵەوە نێرراوەتە سەر ئەو کە بگرێ و بەباڵبەستی بمێڕی بۆ موسڵ و لەوێوە بمێرن بۆ بەغدا . کە ئەمەم دی هەر بەجارێ وشک بووم، لەترسی گرتنەکە نەبوو، لەوە بوو کە من ئەم نیشەم زۆر بە نهێنی گرتووە،کەچی بەجۆرە بلاوبۆتەوە .ماجد پێی وتم: جەمال ئەگەر تۆ راست ئەکەی وەرە ئەوا ئێستە من پیاوی حوکومەتم . لەم دەقیقەیە زیاتر نییە تفەنگ ئەکەمە شانم، ئەوا ئارارات دیارە پێکەوە ئەچین و ئەدەینە شاخ، چیمان پێ بکرێ ئەیکەین، خەڵکی تریش لەوێ هەیە لەگەڵ ئەوان دەست

ئەکەین بە نیش کردن . تۆ هاتوویت بۆ لای ئەمانە؟ ئەمانە هەموو درۆ ئەکەن،لەژێرەوە لەگەڵ حوکومەتن.یەکەیەکە ئەو کاغەزە نهێنییانە کەتۆ هێناوتە، هەموویان هێناوە بۆ من،بەوەشەوە نەوەستان خەبەری ئەم هاتنەتیان گەیاندۆتە موتەسرفی موسڵ، ئەویش بەفەرمانێکی رەسمی کردوویەتە سەر من کە بتگرم و بەباڵبەستەیی بتنێرم . ئەمەیە حاڵی ئەم سەرۆکانە.بەبێ چرپە بەو شوێنەدا کە هاتوویت، هەر بەو شوێنەدا بگەڕێوەو خەبەرەکە بەرەوە بۆ شێخ . منیش ناتگرم ئەگەرسەریشم تێدا چووە . هەندێ پارەی دامێ، خۆی لەگەڵم هات تا قەراخی شارەکە بەبێ ئەوە پۆلیس بزانێ رەوانەی کردم،خستمیە سەر لارێگەیەك و وتی لێرەوە بڕۆ. تا لەسنووری نامێدی دەرچووم هەر بە لارێگاو بەترسەوە نەهاتم . بەوجۆرە گەیشتمەوە ولاتی سلێمانی و چوومە وە بۆلای شێخ و کارەساتەکەم تێگەیاند .)

دووای ژیانێکی پڕ لەڕووداوو کارەسات، تاڵ و سوێر، بێ پشوودان، دڵە پڕ لەهیواو ناواتەکەی مەلیکی کوردستان شێخ مەحمودی حەفید زادەی بەرزنجەیی بەماندوویەتی (٧٥) صاڵ تەمەنەوە شەوی ١٩ لەسەر ١٩٥٦/١٠/٢٠ (لە نەخۆشخانەی حەیدەری لە بەغدا کاتژمێر ٣:٥ دووای نیوەشەو)[٤١٨] لە لێدان دەکەوێت و گیانی پاکی بۆ ئاسمانی بەرین و دڵ و دەروونی کوردان دەفڕێت. دوژمن باوەڕیان نەدەکرد شێخ لەژیاندا نەمابێت، هێشتا هەر دەترسان، لەهێنانەوەی تەرمی پیرۆزیدا بۆ سلێمانی، شار دەخرۆشێت، بەپیرەوەچوونی تەرمەکە بوو بەخۆپیشاندان، جەماوەر پەلاماری هێزە سەرکورتکەرەکانی رژێم دەدەن، داوای نازادکردنی شێخ لەتیفی کوڕی شێخیان دەکرد لە زیندان، هاوبەشیی ماتەمینییەکە بکات، شەو بوو، بوو بەتەقە، پۆلیس و سیخوڕەکان دەستیان نەدەپاراست، شێرەژنێکی کورد، ئەختەری رەشۆڵ لەپریزی پێشەوەی خۆپیشاندەرەکاندا بوو، شەهیدکرا.[٤١٩] چەند گوللەیەکی ترسنۆکی نامەردانیش بەشەرمەزاریی لە جەستەی شێخدا ساردبوونەوە . یەکێك لە پێشمەرگە تایبەتەکانی شێخی نەمر، عوسمانی حەمەنادرە کە پیاوێکی ناسراوی شاری سلێمانییە، ئەو شەوە رۆڵی بەرچاوی بینیوە و پێشتر و پاشتریش لەریزی پێشەوەی دڵسۆزانی شێخدابوو لەم دووایانەدا و دووای تێپەڕبوونی پتر لە نیوسەدە ئەو نهێنییە گرنگەی درکاندووە کە لەکاتی شتنی تەرمەکەدا،زامەکانی جەستەی شێخ هێشتا خوێنیان لێدەچۆڕاو بەڕاستیی کفنەکەی گولگوڵ بوو بەخوێن . ئەو پیاوە یەکێك بوو لەوانەی شتن و کفنکردنی تەرمەکەیان ئەنجامدابوو،چاویان بەسەر ئەو نهێنییە ترسناکەدا ئەبڵەق بوو کە شێخ هێشتا زیندووبووە،ئەوانەی لەبەغدا (دەرزی سەرگ) یان لێدابوو، ویستوویانە هەتا زوترە بینێرنەوە،ئەوانە باوەڕیان نەدەکرد، بەو جۆرەش هەرلێی دەترسان،بەمەزندەی خۆیان لەسنووقێکی داخراودا هەتا دەگاتەوە سلێمانی گیانی دەردەچێت و کێشەیەکی لێناکەوێتەوە،ئەو تاوانکارانەی حکومەتی عێراق هەرگیز ئەوەیان بەبیردا نەهاتبوو تەرمەکە بکەوێتە بەر گوللەی پۆلیس و ئاسایشی حکومەتی عێراق لە سلێمانی. ئەوەی دەبێتە رەخنە لەو پیاوە،دووسالّ کەمتر دوای شەهید بوونی شێخ حکوومەتی پاشایەتیی عێراق لە ١٩٥٨/٧/١٤دا رووخا، ئەی ئەو نهێنییەی بۆ ئاشکرانەکرد؟!

سەبەینێ تەرمی شێخی نەمر لە مزگەوتەکەی باپیریدا، مزگەوتی کاك ئەحمەدی شێخ ((مزگەوتی گەورەی سلێمانی)) بەخاك سپێردرا لەدڵی دایکی نیشتمان و باوەشی کاك ئەحمەدی شێخ و شەهید شێخ سەعیدی باوکی و شێخ ئەحمەدی برایدا کە موصڵاوییەکان لە هەراکەی موصڵدا شەهیدیان کردن. ئافرەتان سەر لەقوڕ دەگرن و ناودامان بەرگی شین و پیاوان رەش دەپۆشن، هەتا ئەمڕۆش سوێند بەگۆڕی پیرۆزی دەخۆن.

حەمە صاڵح دیلانی شاعیر شیوەنە شیعرێکی بەسۆزو پڕ لەهونەر بۆ شێخی کوردان و مەلیکی ناکامی کوردستان دەهۆنێتەوە :

لەکێ بپرسین هەواڵی راستی — دیارە نزیکتر هەر بەرانانە
بەرانان دەخیل دراوسێی دڵسۆز — شێخ لەوێ ماوە یا لە پیرانە
ئێستا ئاوبارێك وەك بومەلەرزە هەر — هەڵدەلەرزێ یا لەوەستانە
بەردە قارەمان لەجێی خۆی ماوە — هەر لەدەربەندە یا لە "کێوانە"[٤٢٠]
ئێستا سێبەری سەر جەستەی کفتی — هەتاوی سوورە یا نەرخەوانە

دووانر دەڵێت: کوردستان بگرە چ پکە نێرگزێ — سوك دای بهێڵەو بیخە گوڵدانت
بنوو نووستنی دووای هیلاکی رێ — پرخەت بگاتە گشت کوردستانت

هێزەکەی شێخ مەحمود بالادەستیی بەسەر سوپای عێراقدا هەبوو کە لە ١٩٢١/١/٦وە دامەزرابوو، بەڵام هێشتا بەخۆیدا رانەدەپەڕموو رووبەڕووی لەشکری شێخ ببێتەوە، لەبری ئەوان هێزەکانی ئینگلیزو هێزی لیوی ـ لیڤی کە زۆربەیان ناسووری و عارەب و کوردیشی تێدابوو، بەکرێگیراوێکی ئینگلیز بوون، هەندێك فاکتەری نێگەتیڤ نەبوونایە وەك ناحەزی شێخانی سەرگەڵو، جیابوونەوەی موشیری حەمەی سلێمان و نەگونجاوی چەند خزمێکی شێخ، شۆڕش لە توانایدا بوو کۆڵ بەهێزەکانی دوژمن بدات و ناچاری گفتوگۆو دانوستان بن. نوێنەرێکی عارەب لە پەرلەماندا دەڵێت (ئەگەر دەرەقەتی شێخ مەحمود نایەن با مافەکانی بدەینێ) لەئەنجامیشدا بەپلان و هاوکاری سێ قۆڵی بەریتانیا ـ عێراق ـ ئێران دەرەقەتی هاتن. سەرکەوتنی کوتاتا سەربازییەکەی ١٩٣٦ی بەکرصدقی کە ئەفسەرێکی کوردی نێو سوپای عێراق و سەر بەئەڵەمانیا و دژی سیاسەتی ئینگلیز و دامودەستگاکانی و دەست و پێوەندەکانی و کاسەلێسەکانی بوو لەعێراق، باری کەوتووی شێخی راستەکردەوە ئەگەر شۆڤێنیزمی عارەب و دەستکەلاکانی ئینگلیز و بەتایبەتیش نوری سەعید، هەر ئەو صاڵە لە فڕۆکەخانەی موصڵ تیرۆریان نەکردایە کە دەیویست بۆگفتوگۆو هاوناهەنگی لەگەڵ مستەفاکەمال و نەدۆلف هێتلەردا سەردانی ئەنقەرەو بەرلین بکات .لیوا فونادعارف چەندین لایەنی کەسایەتی و پیشەیی نەو ئەفسەرە کوردە هەڵکەوتووجەربەزەیە لەلاپەڕەکانی ٨٨ ــ ٩٥ دا دەخاتە روو: (دێتەوە یادم تازە وەك ئەفسەری پلە دوو (ملازم ٢) دەستبەکاربووم، هێشتا تیپەکانی سوپای عێراق دانەمەزرابوون، فەریق بەکر صدقی فەرماندەی بەشی خۆرهەڵاتی کەرکووك بوو، بەردەوام دەهات بۆ سەرپەرشتیکردنی مەشق و راهێنانەکانمان و بایەخێکی تەواوی بە راهێنانی سەربازی دەدا... بەکر صدقی بەدانپێدانانی هەموو ئەو ئەفسەرانەی ناسیویانە، لەتوانای جەستەیی و زانستەکانی

سەربازیدا ئەفسەرێکی هەڵبژاردەبوو، وەکی دیکەش زۆر سادەوساکاربوو لەگەڵ ئەفسەرانی خوارخۆیی و ژێرفەرمانیداو دانیشتنی دۆستانەی لەگەڵ دەکردن و لەبارودۆخی ژیان و کێشەکانیانی دەپرسی وهاوکاریدەکردن، هەموشان دەمانزانی زۆر لەسەر پێیە هەرکاتێك پێویست بێت یا ناهەقییەك لە ئەفسەرێکی بکرێت دەست لەکاربکێشێتەوە، لەیادمە لەسەربازگەی ئاغجەلەربووین، مەشقی جەنگی چیامان دەکرد، منداڵانی خوێندنگەکەی گوندی عەسکەر،کە بەکر صدقی و جەعفەر عەسکەری لەو گوندە لەدایکبوون هاتنە دیدەنیمان و بەکرصدقیش خزمانی خۆیی و خزمانی جەعفەرعەسکەری و ژمارەیەك دانیشتووانی گوندەکەو گشت ئەفسەرانی سەربازگەکەی بانگهێشتکرد، دووانێکیدا لەبارەی رۆڵ و گرنگی رووناکبیری و زانست لەپێشکەوتنی گەلاناداو رووبکردە ئێمەی ئەفسەرومندالەکان ومامۆستاکانیان وخەڵکەکەو وتی" بڕوانن "... نەجدەت فەتحی صەفوەت لە کتێبی (ألعراق فی ألوثائق ألبریگانیە سنە ١٩٣٦) نووسیوێتی: بەڵگەنامەیەکی بەریتانیایی تایبەت بە بەکر صدقی دەڵێت:" صالێ ١٨٩٠ لەشاری بەغداو لەدایك و باوکێکی کورد لەدایکبووە و صالێ ١٩٠٨ لەکۆلێژی سەربازیی تورکی دەرچووە لە ئەستەمووڵ و لەسەردەمی جەنگی یەکەمی جیهاندا پلەی موقەددەم وەردەگرێت و لە ئەرکانی گشتیدا دادەمەزرێت، ١٩٢١ دەچێتە سوپای عێراقەوە و ١٩٣٢ لەکۆلێژی ئەرکان دەخوێنێت لە کەبرلی ... پێدەچێت باشترین فەرماندە بێت لەسوپای عێراقدا." بەڵام سەرهەنگ صەلاحوددین ئەلصەبباغ هەرچەند رقیشی لەبەکر صدقی بوو، چونکە(باوەڕی بە عەرەبایەتی عێراق نییە) لە کتێبەکەیدا (فرسان ألعروبە فی ألعراق) دەڵێت:" بەکر صدقی ئەفسەر روکنێکی بەتووانای هەردوو سوپای عەسمانی و عێراق بوو، بەرزە فڕ بوو، دژی ئیمپریالیزم و رقی لە ئینگلیزو بەکرێگیراوەکانیان بوو ." بەدوای ئەویشدا شۆڕش و کودەتا سەربازیەکەی رەشید عالی گەیلانی هەر سەر بەئەڵەمانیا دەسەڵاتەکەی زۆری نەخایاند کە رووناکبیەکی بۆ کورد تێدابوو. هاوپەیمانان سەرکەوتنی کۆتایی جەنگەکە بەدەستدەهێنن وبەشی شێریش لەمیراتیەکەی دەوڵەتی عوسمانی پێدەبڕێت ودەوڵەتی عێراق بەدڵی خۆی دادەمەزرێنێت ,باکوری کوردستانی پێوە دەلکێنێت ,دەست بەسەر نەوتەکەشدا دەگرێت و لەسەر چاڵە نەوتەکان دادەنیشێت.[٤٢١] ئەوە ئەنجامەکانی ئەوجەنگە بو کۆمپانیا مۆنۆپۆڵەکانی جیهانی سەرمایەداریی هەڵیگیرساندو نێوان ساڵانی١٩١٤ ـ ١٩١٧نێزیکەی ٧٥ ملیۆن سەربازو ئەفسەر کەوتنە دۆزەخەکەیەوە، دە ملیۆنیان کوژران، بیست ملیۆن بریندار، دە ملیۆنیش لەبرساندا مردن. رووسیا کە هەر زووش کشابووەوە هێشتا ٢,٣٠٠ ملیۆن قوربانیدا.

شێخ مەحمود لایەنی سەربازیی ململانێکەی دۆڕاند، لەشکرەکەی بێ رابەر سەرگەردان پەرش و بڵاوبوونەوە، شێخ تفەنگەکەی هەڵپەسارد، بەڵام کوردایەتی و سەربڵندی سەرکردەی شۆڕشەکەی نەدۆڕاند، نووچیدا، بەڵام ئەژنۆی نەلەرزی، ووڕەی نەنەوی هەر بەناراتی سەرکەتنەوە بوو، سەرکەوتنی کورد لە هەر

پارچەیەکی کوردستان بێت. ئەو فایلەی دکتۆر کەمال مەزهەر لە ئەرشیفی پارتی کۆمۆنیستی نازەربایجانی رووسیادا بینیویەتی، نامەیەکی شێخی تێدایە بەهۆی حاجی بابە شێخ بۆ پێشەوا قازی موحەمەدی ناردووە دەستەودامێنی دەبێت دەستبەرداری رووسیا نەبێت و بە (وادەی شیرین و درۆو دەلەسە نەخەڵەتێ "کە چاکیان دەناسین"و دەیانەوێت کورد هەمیشە ئالەتێك بێت بەدەستیانەوە) روون و ناشکرا دەیسەلمێنێت شێخ ئەو کاتەش چەند پەرۆشی کوردو بزوتنەوەی کوردایەتی و خەڵکی سەرکردەکانی بووەو بەرچاویان روون دەکاتەوە نەکەونە ئەو داوەوە ئەو تێکەوت.

خاڵی لاوازی شێخ لەچەند لایەنێك تێپەڕ ناکات:

١ـ کەم شارەزایی لەسەر هێزی دوژمن وایدەکرد هەمیشە دوژمن بەکەم بگرێت.

٢ـ جیهان نەبینی یا خۆنەگونجاندن لەگەڵ گۆڕانکاری و پێشهاتە نوێیەکانداو سەنگ و سووکی تەرازووی هێزەکان لەناوەوەو ناوچەکەو دوورتریشدا.

٣ـ بەپێی پەیانی سیڤەر هەر بۆ نموونە، دەشیا هاوپەیمانان لە کوردستانی باشوور و باکوور دەوڵەتی کوردستان دابمەزرێنن، بەڵام ئەو لەبری ئەوەی پشتی سورەیا بەدرخان و شێخ عەبدولقادری شەمزینی بگرێت کە سەرکردایەتی باکووریان دەکرد، هەوڵی دەدا دەوڵەتی کورد لە باشوور و رۆژهەڵات دابمەزرێنێت لەکاتێکدا هاوپەیمانان بەهیچ جۆرێك دەستکاری یەك پارچەیی ئێرانیان نەدەکرد، چونکە لە جەنگدا بێلایەن وەستابوو.صاڵێك دووای دامرکاندنەوەی شۆڕش، دوژمن لەوە دڵنیابوو وەك لەبەڵگەکانی بەردەست دکتۆر کەمال مەزهەر کەوتوون: بەرپابوونی شۆڕشێکی ترسناك چاوەڕوان ناکرێت لەکوردستان هەڵگیرسێت. شێخ مەحمودو شێخ ئەحمەدی بارزانی دوو مەلی شووم بوون بەناسمانی کوردستانەوە لە چەند مانگی داهاتوودا دووەمیش بەدەردی یەکەم دەچێت. دوای ئەو دوو یاخییە کەسێك لەگۆڕەپانەکەدا نامێنێت تالأی شۆڕشی پێ بەرزبکرێتەوە.(٤٢٢)

کە شێخ مەحمود لەملمانێکە دوورخرایەوە شێخ ئەحمەدی بەرزانیش دەربەدەر بوو لە سنوورەکانی ئێران عێراق و تورکیادا، ئینگلیز دەگەڕان بەشوێن سەردارێکی کوردا بۆشایەکە پڕ بکاتەوە، بەڵام نەبوو! ئینگلیزو عێراق وایاندەزانی کەس ناتوانێت سەر بەرز بکاتەوە، مرۆڤی سادەو خۆش باوەڕ دەیانوت نوری سەعیدی سەرۆك وەزیران وتوویەتی ئەوەی لەڕووی منداڵ دەوەستێتەوە هێشتا لەدایك نەبووە! تایا لەڕاستیدا ئەوە بوون یا هەر بۆ گەلانی عارەب و کورد... برسی و نەخوێندەوارو دواکەوتەو ناحەزو دوژمن بە یەکترو لە هەموو پێشکەوتنە زانستی، نابووری، پیشەسازی، سەربازی بێبەش، ئازا بوون؟ ئەرێ ئینگلیزو دام و دەزگاکانیان لەکوێ خەوتبوون کە ئەفسەرێکی کوردی پایە بڵندی سوپای عێراق، ئەو سوپایەی هەر لەدامەزراندنیەوە لە ١٩٢١/١/٦دا خۆی بەکورد تاقیدەکردەوەو بەکوشتنی شۆڕشگێڕەکانی شێخ مەحمود لەدەڤەری سلێمانی و کەرکووك و شۆڕشگێڕە بارزانییەکان لەدەڤەری بارزان خۆیان فێری شەڕ دەکرد. وتم

دوژمن لەکوێ خەوتبوو کە بەکر صدقی ١٩٣٦ کودەتایەکی سەربازی بەسەردا کردن و کابینەی وەزارەتەکەی یاسین هاشمی ١٩٣٦/١٠/٢٩ هەڵوەشاندو کابینەیەکی نوێی سەر بەخودی خۆی و تورکیاو ئەڵمانیای دامەزراند بەسەرۆکایەتی حیکمەت سلێمان هەرچەند ئەفسەرە نەتەوەخوازە تووندڕەوەکانی نێو سوپا پلانێکی نامەردانەیان بۆ داڕشت، کاتێك بەکر صدقی وەزیری بەرگری دەچێتە فڕۆکەخانەی موصڵ لەوێوە بفڕێت بۆ تورکیاو راستەوخۆ پەیوەندی بەسەرانی تورکیاو ئەڵمانیاوە بکات، بەپێی پلانەکەی سەڵاحەدین صەبباغ و هاوڕێکانی کێشابوویان، یەکێك لە پاسەوانە تایبەتەکانی بەکر صدقی گوللەیەك دەنێت بە کەللەی سەرییەوەو تیرۆری دەکات، بەکر صدقی بەو کودەتایەی بەتەنها بااڵ کردی، لەگەڵ شای عێراق غازیش ناکۆك بوو، ئەفسەرە شۆڤێنییە عارەبەکانیشی لە سوپا وەدەرنا، بەاڵم بۆی نەچووە سەر ئەگینا پێدەچێت بەهاوکاری ئەڵمانیای بەهێز، کورد دەستی لە شتێك گێربووایە .ئەفسەری ناسراوی سوپای عێراق لیوا فوئادعارف لەبیرەوەرییەکانیدا دەڵێت: (بەکرصدقی بەوەناسرابوو هەڵوێستی نێگەتیڤی بەرامبەر سیاسەتی بەریتانیاهەبوو لایەنگری سیاسەتی ئەڵمانیاوهاوپەیمانەکانی (میحوەر) بوو،بۆیە هەستماندەکرد دەستی لێدەوەشێنرێت،ئەوسەردەمەی وەزیری بەرگری بوومەلیك غازی زۆر هانیدا وکاریگەری بەسەر سیاسەتی وڵاتیشەوە هەبوو...بەپێچەوانەی پەیماتی عێراق ـ بەریتانیاوە،عێراق بڕیاریدا چیتر چەك لە ئینگلیز نەکڕێت، شاغازیش ڕەزامەندی پیشاندا لەسەر کڕینی پۆلێك فڕۆکەی (بریدا) لە ئیتاڵیاو پێنج فڕۆکەی بۆمب هاوێژی جۆری (سافۆی)،ئەمە جگەلە سنوردارکردنی دەستەڵاتەکانی نێردە سەریازییەکەی بەریتانیا،بەڵکو پەکخستنی چاالکییەکانی .لەوالشەوە گروپەکەی نوری سعید گەرەکی بوو بەهەر شێوەیەکە بەکرصدقی لەنێوبەرن بۆیە ئیمەمانان چاوەڕوانی ڕووداتی تیرۆرکردنیمان دەکرد بەاڵم وەك من بزانم ئەو گوێی بەوە نەدەدا پێدەچێت بەو هۆیەوە بوبێت باوەڕی نەدەکرد تیرۆر بکرێت، ئەگەر هەوڵیش بدرێت سەرناگرێت چونکە وەك دێتەوە یادم لەمااڵنەوەش پاسەوانییەکی ئەو تۆی نەبوو،تەنانەت ئەوڕۆژەی تیرۆریشکرا پاسەوانە تایبەتەکەیی لەتەکدا نەبوو کەسەریازێکبوو بەپلەی (عەریف) زۆر دڵسۆزو سەرسامیشی بوو، لەوڕۆژانەدا گەڕابوەوە بۆ سەردانی خێزانەکەی بەاڵم لەو ماوەیەدا بەکرصدقی لەیانەی سەریازی هێزی ناسمانی عێراق تیرۆرکرا ...(عەریفەکە) کەگەڕایەوە و بەکر بەمردوویی دەبینێت خۆیی بەر گوللەدا بەاڵم نەمرد،کەچاك بووەوە و لەخەستەخانە دەرچوو ئەجارەیان بەتەواوی خۆی کوشت . لیوا فوئاد عارف وردەکاریی تیرۆرکردنەکەو چەند نهێنییەکیش لە الپەڕەکانی ٨٤ ـ٩٥ ی بیرەوەرییەکانیدا دەخاتە ڕوو:(ئەو کاتە موقەددەمی فڕۆکەوان مووسا عەلی فەرماندەی بنکەی هێزی ناسمانی دەڤەری مووصڵ بوو، ڕووداوەکەی بەجۆرە بۆ خاوەن شکۆ گێرایەوە، وتی محەمەد عەلی جەواد دەچێت بۆالی بەکر صدقی لە مووصڵ و دووای نیوەڕۆ پێکەوە دەچن بۆ یانەی هێزی ناسمانی و کەدادەنیشن بۆچاخواردنەوە، مووسا چاوی لێدەبێت کە مەحمود هندی، نامۆژە بۆ عەریفێك دەکات، وەك بیناسێت کە بەکرصدقی

نانەوەیە! نەمانیش وادەزانن کابرا داواکارییەکی هەیە پێشکەش بەکرصدقی دەکات، بەلاّم دەمانچەیەکی لەژێر داواکارییەکەدا شاردبووەوە و هەر کە نزیک بووەوە دەمانچەکەی ناراستەی بەکرصدقی کردوحەمەد عەلی جەوادیش شالاّوی بۆ کابرابرد کە من گوێم لێبوو دەیوت: گەورەم تۆ هەقت نەبێت و صدقی بەرگوللەدا و کە هەستیشکرد حەمەد عەلی جەواد هەولّدەدات دەمانچەکەی لەدەست دەربهێنێت یا بیکوژێت، تەقەی لەویشکردوکوشتی .) عەقیدی فرۆکەوان موسا عەلی تەیاریش رووداوەکە بەجۆرە دەگێڕێتەوە: (لەفڕۆکەخانەی مووصلّ، لەگەلّ بەکرصدقیدا پێکەوە لەبابەتی دیکە دەدوایین، ئەوەندە بەنەسپایی قسەیدەکرد ناچاربووم سەربنێم بەسەریەوە، کەچی دەنگی حەمەدعەلی جەواد هاتە گوێم دەپرسێت چیت دەوێت ؟ کەناوڕمدایەوە سەربازێکی سواڕەی سەرڕوتم بینی، پێنج مەترێك لەولامانەوە وەستاوەودەستی خستوتە پشتییەوە، من وامزانی سەربە صدقییە و بۆکارێك هاتووە، بەلاّم بەکر صدقی ناوڕینەداوە، لە پشتمانەوە بووبەتەقە، کەناوڕمدایەوە سەربازەکەم بینی رووەو من بەدەمانچەکەی تەقەدەکات و بەکرصدقیش تەنها یەك نالّەی لێوەهات و جوولّەی لێبڕا، هەمانکات حەمەد عەلی جەواد لەجێگەکەی راپەڕی ولەنێوان بەکرو بکوژەکەدا راوەستا، هەردوو دەستی بەرووی بکوژەکەدا بەرزکردەوە،کەچیتر تەقەنەکات ... منیش راپەڕیم وباوەشم پێداکردو دوورخستەوە، بەلاّم هەستمکرد خۆیناگرێت و هەردوکمان کەوتین و حەمەد وتی دووگوللەم بەرکەوتووە ... ئینجا سەری منی بردە لای سەرییەوەو وتی: "موسا من تەواو" سوێند بخۆ بۆم کە ناهێلّیت هێزی ناسمانی لەنێوبچێت ... زۆرینەبرد هەستمکرد بالّەکانی لەسەر سنگم شلبوون وسەریشی کەوت بەلای چەپداوگیانی سپارد ... بەلاّم بەکرصدقی هەردەمودەست دووای نالّەکەی گیانی دەرچووبوو، زامەکانی کوشندەبوون، مۆخی بڕبڕەی پشت و دەماخی پێکابوو، حەمەدیش زامەکانی بەدلّ وبەکێك لە سییەکانییەوەبوو.) هۆکارەکانی تیرۆرکردنەکەش بەبۆچوونی لیوا فوئادعارف لە سێ خالّدا خەستەبنەوە:

١ ـ ئەفسەرە عەرەبە نەتەوە خوازە سەرگەرمەکانی نێو سوپا.

٢ ـ کەسانێکی سڤیل و ئەفسەرانێك کەهەواداری ئینگلیز و بگرە بەکرێگیراوی بالّوێزخانەکەشی بوون .

٣ ـ چەندین ئەفسەری ناحەز، کە بە هۆکاری دور لەسیاسەت لەگەلّیدا پێکهەلّپڕژابوون، دژایەتییاندەکردو بەدوای تۆلّەسەندنەوەدا دەگەڕان.

بەکر صدقی شەوێك بەرلەتیرۆرکردنەکەی، دەمەو عەسر دێتە کۆشکی گردە خوێ (قصر تل ألملح) دوا کۆبونەوە لەگەلّ شاغازیدا دەکات بۆ وەرگرتنی ردزامەندی چوونە تورکیاو ئامادەبونی مانۆڕێکی سەربازیی و لەوێشەوە بچێتە ئەلّەمانیاو چاوپێکەوتنێك لەگەلّ ئەدۆلف هیتلەردا بکات، بەلاّم شاغازی حەزی بەو سەفەرە نەدەکردو پێیدەلّێت: (بەکر مەڕۆ، بارودۆخەکە لەبەرژەوەندی تۆ نییە ... بەکر! مستەفا کەمال ئەتاتورك لەوەتەی هاتۆتە سەرکار لە تورکیا نەچۆتە دەرەوە .) ئەویش وتی: (گەورەم، شاکیر وادی وسمایل

ئاغا لێرەن و من دڵنیام شتێك ناقەومێت ... دوو دەبە عەمبەشم کڕیوە بەدیاری دەیبەم بۆ مستەفاکەمال، یەکێکیان بەناوی ئێرەو یەکێکیان بەناوی خۆمەوە .) لێرەدا هەستم بەوەکرد کە خاوەن شکۆ رایسپاردووە بەناوی ئەوەوە دانوستاندن بۆ پرچەککردنی سوپا و پەیوەندیکردن بە هاوپەیمانەکانی ئەڵەمانیاوە ...ئیتر لە ئێمە دوورکوتنەوەو دوویەدوو قسەیاندەکرد، بەڵام خاوەن شکۆ نەیدەتوانی دڵەڕاوکەوێنارامی خۆی لەمەر ئەوسەفەرە بشارێتەوە . بەکر صدقی دوونامەی پێبوو، یەکەمیان بۆ هێتلەر و دووەمیان بۆ مۆسۆلۆنی سەرۆکی ئیتالیا سەبارەت هاوکاریکردن لەگەڵ ولاتانی میحوەردا، ئەو دوو نامەیە لە جانتا تایبەتەکەی بەکر صدقیدابوون و دووای تێرۆرکردنەکە جانتاکەش دیارنەما، شاغازیش زۆر نیگەران و بێئارامبوو، دوواجار کاتژمێر دووی دووا نیوەشەو هەواڵگرە تایبەتەکانی هەواڵیاندایە کە ئەفسەری هەواڵگری بەریتانیا، میستەر تۆمسۆن لەرووباری گوێر پەڕیوەتەوە بەرەو مووصڵ، لێرەدا نیتر شاغازی تەواو بێهیوابوو لەجانتاو نامەکان .دۆستایەتی هیتلەرو شاغازی گەیشتبووە ئاستێك، هیتلەر ئوتومبیلێکی تایبەتی جۆری مێرسیدس و بیرەی تایبەتی بۆدەنێرێت کە هەموشووشەکان پیتی (غ) ی لەسەرنووسرابوو . شاغازی (عێراقییەکی) نیشتیمان پەروەروئازاد بوو، لە نزیکبوونەوەشدا لە ئەڵمانیا کەمکردنەوەی دەستەڵاتی بەریتانیاوکزو بێهێزکردنی خۆسەپاندیانی دەبینی بەسەر گەلێك لە خاوەن پۆستەبااڵکانی دەوڵەتدا، زۆربەی کابینەکانی وەزارەت کە دادەمەزران و هەڵدەوەشانەوە هەر بە فیت ودەستێوەردانی راستەوخۆی باڵۆێزخانەی بەریتانیا بوو لە بەغدا.) شا غازیش ١٩٣٩/٤/٣ بەتەنها بەنوتومبیلەکەی دەگەڕا، خۆی دەدات بەدارتەلێکی کارەباداو دەکەوێتە ژێری و مرد. صاڵی ١٩٤١ سەرکردەی ئەفسەرە توندڕەوەکانی عارەب لە عێراق، صەڵاحەددین صەبباغ کودەتایەك دەکات و رەشید عالی گەیلانی پۆستی سەرۆك وەزیران وەردەگرێت، شا فەیسەڵی عێراق هێشتا الو بوو لەژێر چاودێری عەبدلئیلای خاڵۆیدا بوو ١٩٤١/٤/٣ هەریەکەو سەرەو خوار، فەیسەڵ بۆ کوردستان و پەنا دەباتە بەر خانەوادەی مەلا فەندی لە باداوا ـ هەولێر، خاڵۆشی هەڵدێت بۆ بەسرا. ئەو دەمە میژوونووسی گەورەی کورد ئەمین زەکی بەگ جێگری سوپا سالاری عێراق بوو، ماجد مستەفا پارێزگاری عەمارە، تۆفیق وەهبی بەگ پارێزگاری حیللە، هەردووکیشیان دوواتر بوون بەوەزیر، پارێزگاری بەسراو فەرماندەی لەشکری بەسراش عەمید مەجید عەلی هەر کوردبوون، دواتر بابە عەلی شێخ مەحمود و حەمدی بابان و مەحمود جەمیل بابان و سەعید قەزازیش بوون بە وەزیر، کورد کێشی و قورسایی خۆی هەبوو لە دەوڵەتدا، بەڵام کەڵکیان لێ وەرنەگرت.لیوا فوئاد عارف لەبیرەوەرییەکانیدا دەڵێت: (دووای تێرۆرکردنی بەکرصدقی هەموولایەنگران وهەواداراەکانی لەسوپادا گوێزرانەوە بۆ بەصرا و ژمارەشیان زۆربوو. ئەو کاتەی شاغازی فرۆکەخانەی بەصرا دەکاتەوە، گوێم لێبوو موتەصەرریفی بەصرا تەحسین عەلی کە لەدووای شاوە وەستابوو وتی (دەبوو ئەمرۆ بەکر صدقیش لەگەڵماندا نامادەبووایە، چونکە ئەو رەنگرێژی ئەم فرۆکەخانەیەبوو، شوێنەکەشی بۆهەڵبژاردبوو،

هەر ئەویش زۆر پەرۆشبوو بەصرا فرۆکەخانەی هەبێت .) کابێ هۆڵت یەکسەر بەجۆرە وەڵامی دایەوە و هەموومانی نیگەرانکرد (حکومەتی بەریتانیا بڕیاریدا بەکر صدقی لابدات و بمرێت، نیو ملیۆن دینار بۆ کوشتنی تەرخانکرابوو بەڵام تیرۆرکردنەکەی تەنها ٧٠٠٠٠ حەفتا هەزار دیناری تێچوو، باقییەکەشی گێڕدرایەوە بۆ خەزێنەی بەریتانیا) دێتەوە یادم موتەصەرِیف (پارێزگار) لەو دەربرینەی کابێ هۆڵت زۆر دڵگرانبوو.)

١٩٤١/٥/٢ شەڕ لەنێوان هێزەکانی ئینگلیزو شای عێراق دژی کودەتاچییەکان هەڵگیرسا. سەیرەکە لەوەدا بوو ئەوانیش هەر هەواداری ئەڵەمانیاو تورکیا بوون دژی ئینگلیز، دانیشتووانی موصڵ کونسوڵی بەریتانیا لەشارەکە دەکوژن لە تۆڵەی شا غازیدا، گوایە دەستی ئینگلیزی تێدابووە، رەشید عالی و هاوپەیمانەکانی سەرکەوتووبوون چەند فرۆکەیەکی ئینگلیزەکانیان لە حەبانییە خستەخوارەوە، سەرکردایەتی بەریتانیا لە میسر و هیندستانەوە هێزی فریاکەوتنی گەیاندە عێراق و دوای ئەوەی هەراکەی رەشید عالی کوژایەوەو جگە لە صەلاحەددین صەبباغ کە لەڕێگای کوردستانەوە خۆی گەیاندە تورکیا و لەوێشەوە گەیشتە بەرلین هاوڕێکانی هەر هەموویان دەستگیر کران و نەفسەران فەهمی سەعید کە بەڕەگەز کوردەو باوکی زۆر دۆستی شێخ مەحمود بوو، مەحمود سلمان، یونس سەبعاوی ١٩٤٢ و کامیل شەبیب ١٩٤٤ لەسێدارە دران. عارەبی دژ بە ئینگلیزیش داخی دڵیان بە جووەکانی عێراق دەڕێژن، ژمارەیەکی زۆریان کوشتن و ماڵ و سامانیان زەوتکردن کە دەبێتە هۆی ئەوەی لە ١٩٥٠وە عێراق ڕێگا بەکۆچکردنی جوو بدات بۆ ئیسرائیل. کورد واتەنی خافڵگیر کەوتمە ئەم باسەوە، کەواتە با ئەو.دە پازدە صاڵەی کۆتایی تەمەنی رژێمی شای عێراق و ئینگلیز ١٩٣٦-١٩٥٨ زۆر بەکورتی تەواو بکەم. کۆتایی ١٩٤٨ ئینگلیزو حکومەتی عێراق زۆر پەرۆشی چالاکی کۆمۆنیستەکانی عێراق بوون کە بەهێزترین پارتی رامیاری گۆڕەپانەکە بوو، هەر نیشتمانپەروەرێکی دیکەش دژی ئینگلیزو حکومەت بجوڵایەوە یەکسەر مۆری کۆمۆنیستییان بەنێو چاوانیدا دەکوتا. هەندێك لە سەرکردە بالآکانیان لەزیندانداً بوون، بەڵام پلەوپایەیان نەدەزانرا، دەسەڵاتی عێراق و پۆلیسی نهێنی توانیان ئەندامێکی سەرکردایەتی (عەبدولوهاب عەبدلڕەززاق) دەستگیر بکەن، لەژێر ئازارو ئەشکەنجەی دڕندانەدا خۆی نەگرت، هەرچییەکی دەزانی درکاندی، مالیك یوسف و یەهودا صدیقیش لەحەشارگەیەکی زۆر نهێنیدا دۆزرانەوە. دەوڵەت وایدەزانی یەهودا سکرتێرە، ووریان ڕووخاند، ئەویش هەرچیەکی دەزانی ((هەموو نهێنییەکانی دەزانی)) دەیدرکێنێت و دەڵێت مالیك لێپرسراوی یەکەم ((سکرتێر)) ی حیزبە . چاپخانە نهێنییەکە گیراو رایەڵی ڕێکخستنەکان ئاشکرابوون. ئەوانەی نێو زیندان کە هیچیان لەسەر ساغ نەبووەوە سەرلەنوێ دادگایی کرانەوەو دەرکەوت سکرتێری یەکەم ((فەهد))ە. بەردەبیانی ١٩٤٩/٢/١٥ لەگەڵ دوو ئەندامی پولیت بیرۆ، زەکی بەسیم و حسین شەبیبی لەسێدارەدران.

ئەنجارەش پرسیارەکە دەکەمەوە ئینگلیزو داموودەزگا سیخورەکانیان لەکوێ وەنەوزیان دەدا کە سەرلەشکری لیوای ٢١ی سوپای عێراق بەهەر ئامانجێك بوو، لیواکەی بەرەو بەغداد خستەڕێ بێ ئەوەی هەست بکرێت بەرەبەیانی ١٤ی گەلاوێژی ١٩٥٨ گەیشتە بەغداو پەلاماری کۆشکی شاهانە (کۆشکی زهوور) دەدات، هەموو جەبەڕوتی بەریتانیاو عێراق پازدە خولەك خۆیان رانەگرت، لەچاو تروکانێکدا عێراق بوو بەکۆماری عێراق و عەبدلکەریم قاسم سەرلەشکری لیوای ٢١ بوو بەڕزگارکاری عێراق و ئیمپریالیزم بەزێن و کوڕی گەل و سەرۆکی تاقانەو...هتد. من بەش بەحاڵی خۆم ڕێزم بۆ ئەو پیاوە هەیە، پیاوێکی ڕاست و دروست، دوور لەحیزبایەتی و نەتەوە پەرستی و ڕاستڕەوی و چەپڕەوی و میانڕەوی. دۆستی گەلانی عێراق و بەتایبەتی گەلی کورد، هێشتا کورد هیچ داواکارییەکی پێشکەش نەکردبوو، ئەو پیاوە مەزنە، خۆ بەخۆ لەیاسای کاتیدا، بەندی سێیەم چەسپاندی: کوردو عارەب لەم نیشتمانەدا هاوبەشن، مۆڵەتی کارکردنی ناشکرای بەپارتی دیموکراتی کوردستانیش دا، ڕۆژنامەی خەبات و کوردستانی نوێ بەناشکرا دەردەچوون، بەوپەڕی شادومانی و شانازییەوە ڕێگەی بەبارزانی مستەفاو هەڤاڵەکانیدا لە سۆڤیێتەوە بگەڕێنەوە بەگەرمی پێشوازی و دیداری لەگەڵ "مستۆ" کرد.[٤٢٣] بەڵام خوا پیاوی خراپ بگرێت، سەریان لەو پیاوە تێکداو چەواشەیان کرد، ئەوەندەیان هاوارکرد کوڕی گەل، ڕۆڵەی گەل، سەرۆکی تاقانە، دۆزمن بەزێن، بکوژەو بڕە گەل لەدووانەوەیە...هتد. لەخۆشمان هەبوو دەیوت کەریم گۆشت و ئێسقان نیە، کەریم هەر بڕویاوەڕە! کابرا لەخۆی گۆڕاو پشتی کردە بارزانی مستەفا و ڕوو لە دۆزمنە دێرینەکانی، چاپکراوە کوردییەکانی داخست، مۆڵەتی کارکردنی ناشکرای لەپارتیش سەندەوە دوای ئەوەی چەند صاڵێك بەکۆڵ و دڵ هاواریان دەکرد: **هەڵپەڕن دەی هەڵپەڕن ئەمڕۆ ڕۆژی شادییە ڕۆژی ئیجازەدانی پارتی دیموکراتییە**

هەڵپەڕن دەی هەڵپەڕن، هەڵپەڕن خوشك و برا مژدەبێت لەگەڵی کورد ئیجازەی پارتی درا

جگە لەگەڵی کورد، پارتی و بارزانی، کۆمۆنیستەکانی عێراق، دانیشتوانی سادەو ساکار، ئیتر نەتەوە پەرستەکان، پاشماوەی ڕژێمی کۆن، بەعسییەکان، تورکمان...هتد. دژی ئەو پیاوە بوون، ئەویش پیاوێکی چاك و جوامێرو ئازاو دۆستی کورد بوو، بەڵام بەداخەوە پیاوی فەرمانڕەوایی گەل و بەڕێوەبردنی وڵات نەبوو، پارتی کۆمۆنیستی عێراقیش مالیان...ئاوا بێت ڕێگەی ڕاستیان پیشان نەدا، لەنەخامدا سەری ئەو پیاوەیان خوارد، خۆیان تووشی ڕۆژێکی ڕەش کرد، کوردیشیان ناچاری شۆڕش کرد کە هێشتا خۆی بۆ ساز نەدابوو، دوژمنانی گەلانی عێراق و عارەب و کورد، دوژمنانی عەبدولکەریم، پارتی، کۆمۆنیست ١٩٥٩ ڕادەپەڕن بەسەرۆکایەتی عەبدوالوەهاب شەوواف کە ئەفسەرێکی تونڕەوی نەتەوە پەرستەکانی عارەب بوو، (مستۆ) فریاکەوت بەهێزێکی بارزانییەوە تاروماریکردن،[٤٢٤] بەڵام دەسەڵاتی عەبدولکەریم لەگرێژەنە چووبوو بەعسییەکان بەسەرۆکایەتی عەبدلسەلام عارفی کۆنە هاوکاری عەبدلکەریم قاسم ١٩٦٣/٢/٨ کودەتایەکی سەربازییان کرد وسەری عەبدلکەریم قاسمیان خوارد،خوێنی کۆمۆنیستەکانیشیان حەڵاڵ

کرد،کوردیشیان پالّنا بەناچاریی شەڕی ژیان و مردن لەناو ئەو شۆڕشەدا بکەن ١٩٦١ بەکالۆکرچی بەرپایان کرد.عەبدلسەلام عارف لەنێوان بەسراو قورنەدا فڕۆکەکەی سوتاو بوو بە قەرەبروت .١٣/٤/١٩٦٦ ئەوڕەحمانی برای جێگەی دەگرێتەوە هەتا کودەتای ١٧/گەلاوێژی ١٩٦٨ کە بەعسەکان هەتا ٣٠/ گەلاوێژ کردیانە نازایەتی خۆیان و ناویان لێنا شۆڕشی ١٧ــ٣٠ تەموزی ١٩٦٨و سەرکردە راستەقینەکانی کودەتاکەیان بەفڕۆکەیەکی تایبەتی لە عێراق دوورخستەوە بۆ لەندەن کە پلانڕێژی کودەتاکە بوون. ولاّتی عێراق کەوتە بندەستی بەعسییەکان، ئەحمەد حەسەن بەکر دەبێتە سەرۆک کۆمارو صەددام حسێن کە هەتا ئەو کاتە ناوێکی نەبوو دەبێتە جێگری سەرکۆمار هەتا صالّی ١٩٧٩ بەسوکە پالّێک ئەحمەد حەسەنی دوورخستەوەو هەر هەموو پۆستە گرنگەکانی گرتە ژێر دەست، سەرۆک کۆمار، رازگری سەرکردایەتی بەعس ـ هەرێمی عێراق، سەرکردەی گشتی هێزە چەکدارەکانی عێراق و جەنگی هەشت صالّەی عێراق ـ نێران ١٩٧٩ـ١٩٨٨ هەلّدەگیرسێنێت کە ئەوروپا بەجەنگی کەنداو ناوی دەبرد و لەدوورەوە تەماشایان دەکرد... داگیرکردنی کوێتیش لەلایەن عێراقەوە جەنگی دووەمی کەنداوی بەدوای خۆیدا هێنا... تێکشکانی سوپای عێراق، راپەڕینی بەهاری ١٩٩١ی کوردو عارەب لە باشووری عێراق و کوردستان، نشوستی عارەب و سەرکەوتنی راپەڕینی کوردی باشوور و کشانەوەی صەددام لە بەشێکی کوردستان، هەلّبژاردنی پەرلەمانی کوردستان ١٩٩٢و دامەزراندنی حکومەتی هەرێم و کەوتنی دامودەزگاکانی بەعس و رژێمەکەی لە ٢٠٠٣دا. ئەگەر لە بابەتەکە دوور نەکەوتبمەوە دەلّێم هێزو توانا نابوری و سەربازی و جەنگییەکانی ئەوروپاو بەتایبەت بەریتانیا دەستیان بەگەلی کورد فێربوو گونەکان وێرانبکەن و شۆڕشگێڕانی کورد لەدەڤەری سلێمانی ـ کەرکوک، بارزان بەپشتیوانیی فڕۆکە جەنگییەکان گوللە پرژێنیان بکەن و گیانی پیرو نافرەت و زارۆک دروێنە بکەن، سەرانی کورد زیندانی و دەربەدەر بکەن، چوار ئەفسەرە شەهیدەکەی شۆڕشی بارزان و کۆماری کوردستان ـ مەهاباد نامەردانە لەسێدارە بدەن کە بەپێی خۆیان گەڕابوونەوەو خۆیان بەدەستەوە دابوو، خەیرولّلاّ عەبدلکەریم، عیزەت عەبدلعەزیز، مستەفا خۆشناو، موحەمەد قودسی. ئەفسەری شەهید خەیرولّلاّ لەدوای هەرەسی کۆماری کوردستانەوە نەخۆشییەکی سەخت دەگرێت هێزو توانای لێ بڕیبوو، دەمێک بەکۆڵی هەڤالّەکانی، دەمێک لەسەر پشتی وولاّخ و دەمێک لەسەر داربەست بەنێو ئەو هەموو هەلّەت و چیا سەخت و شیو و دۆلاّنەی نێوان رۆژهەلاّت و باشووری کوردستاندا نیوە گیان گەیشتە سەر سنوورو لەیەکەمین خالّی سەرسنوور خۆیان بەدەست پۆلیسی عێراقەوە دەدەن... خوانەناس و دوژمنەکانی مرۆڤ ئەو قارەمانەی کورد هەر لەسەر داربەست دەبەنە بەردەم سێدارە، ئەوەندەی دەمی گۆیکرد بەمردن پێدەکەنی لەگەلّ هەڤالاّنیداو لاپەڕەیەکی پڕ لەشانازی و یادەوەرییەکی نەمریان لەمێژووی کوردا بۆ نەوەی نوێ تۆمارکرد. لیوا فوئاد عارف لەبیرەوەریەکانیدا دەلّێت (دوای کەوتنی کۆماری مەهاباد ژمارەیەکی زۆر لە پەنابەرانی کوردی عێراق ناچاربوون بگەڕێنەوە کەژمارەیان بەپێی

سەرژمێریی فەرمی: ١٥٥٠ پیاو،١٦٨٦ نافرەت و ١٣٢٩ منداڵ کەلەئێویاندا چوار ئەفسەری سوپای عێراقیشی تێدابوو: عیززەت عبدلعەزیز،خەیرووڵڵا عبدللکەریم، مستەفا خۆشناو، محمد قودسی، یەکسەر دەستگیرکران ئەوان پێشتر لە ١٩٤٥ دا پاشەملە بڕیاری لەسێدارەدانیان دەرچووبوو دادگاش ئەو بڕیارەی پەسەند کردوو بەرەبەیانی رۆژی ١٩٤٧/٦/١٩ لەسێدارەدران، مستەفا خۆشناو و محمد قودسی لە سلێمانی و عیززەت عبدلعەزیز لە ئامێدی و خەیرووڵڵا عبدللکەریم لە هەولێر بەخاك سپێردران .) بڕوانە بیرەوەرییەکانی فوئاد عارف،هەولێر ٢٠٠٦ لا.١١٩ . خۆ هەر ئەو مرۆڤ خۆرانانەن، ئەو زهێزە زەبەلاحانەن بەنوێترین تەکنەلۆجیای چەك و ئامێرەکانی مەرگەوە، بەتۆڕە بەربلاوەکانی هەواڵگرییەوە لەبەرامبەر چەند گرووپێکی چەکداردا لە ئەفغانستان و عێراق دەستەپاچەو دۆش داماون، پەلامارەدانی کتوپڕو تەقینەوەو خۆتەقاندنەوەو دەستبەسەرداگرتنی شارو شارۆچکەو... سەرزەمینی ئەفغانستان و عێراقیان لە هێزەکانی بەریتانیاو ئەمەریکا کردۆتە چەرمی چۆلەکەو وەك سەگی چوار چاویان لێهاتووە نازانن هەر رۆژەو کەی، چۆن، لەکوێیەوە زریکەیان لێ هەڵدەسێنن. ئاخۆ ئەو پیلانە نێودەوڵەتییە، ئەو گەلە کۆمەکە نامەردانەیەی لە عەبدوڵڵا ئۆجەلانیان کرد، ئەی لە ئوسامە بنلادن و ئەیمەن زەواهیری بۆ ناکەن؟ ناتوانن یا ماستەکە مووبەکی تێدایە؟ کۆتایی سەدەی رابردوو، سەرەتای سەدەی نوێ دیاردەیەکە خەریکبوو دەبووە یاسا. دوو سەردەم وا بەسەر دەچن و جارێکی دیکە ناگەڕێنەوە، سەردەمی شۆڕشی چەکداری و سەردەمی دیکتاتۆرە ملهوڕەکان، سەرەتاو هەتا چەند صاڵێکیش نیشانەکان دروستی ئەو بۆچوونەیان دەسەلماند، لە بواری شۆڕشی گەلاندا لەپێناو رزگاریدا، شۆڕشی کورد لە باشووری کوردستان، شۆڕشی فەلەستین، شۆڕشی باکووری ئیرلەندا "سوپای رزگارێخوازی ئیرلەندا"، شۆڕشی باشووری سودان، شۆڕشی بیابانی خۆرئاوای مەغریب، شۆڕشی کوردی خۆرهەڵات، هەردوو حیزبی دیموکراتی کوردستان و کۆمەڵە، شۆڕشی کوردی باکوور، پێکەکە. شۆڕشی رزگارێخوازانی ئیسپانیا، شۆڕشی هۆزەکانی یەمەن، شۆڕشی موسوڵمانی قەفقاس..

دیکتاتۆرە ملهوڕەکانیش چاوچیسکۆ رووخاو سەری تێداچوو، میلۆسۆڤیچ دەستگیرکراو صەددام حوسەین لەسێدارە درا. ئەمەریکاو ئەورووپا بەپۆزلێدان و کەش و فشی یاریزانێکەوە لەماوەیەکی کورتدا چەند گۆڵێکی لەچەند شوێنێکی سەختەوە تۆمار کردبێت هێمای سەرکەوتنی یەکجارەکی راگەیاندو مژدەی بەدەستهێنانی کاسەکەی بەسەر لێوەوە بوو. ئەمەریکا پشت ئەستوور بەو سەرکەوتنانە یاسای نوێی جیهان و رژێمی نوێی جیهانگیری ناوچەکانی رۆژهەڵاتی نێوەندو بەشێك لە باکووری ئەفریقای راگەیاند کە پێویست بەنوێبوونەوە دەکەن کە لەپراتیکدا دەیکردە لادانی بنەماڵەی سعود، ئال صەباحی کوێت، بنەماڵەکانی میرەکانی کەنداو، خێڵی ئەسەد لە سوریا، حوسنی موبارەك لە میسر، ئاخوندەکان لە ئێران، یاسر عەرەفات و گرووپە چەپڕەو و رادیکاڵەکانی فەلەستین، لەنێویردنی ئۆجەلان، بن لادن و ئەیمەن

زەواهیری و مەلا عومەر لە ئەفغانستان و هتد... بەڵام کارەساتە مەزنەکەی ((سێپتەمبەر ووریای کردەوە کە زۆر بەهەڵەدا چووە!)) هەرواش بوو، تەنانەت لە سۆمالێ هێزەکانی ئەمەریکا بەسەری شکاو و قوونی دڕاوەوە دەربازبوون، لە ئەفغانستان و عێراق و دووانر پاکستانیش کەوتنە زۆنگاوێکەوە، ڤێتنام لەچاویاندا بەحەوت ئاو شۆردرابووەوە، بگرە سەیران بوو، ئەوکات ئەمەریکا لە ڤێتنام بکشایەتەوە هەر سەرشۆرییەکەی پێدەبڕا، بەڵام ئەمڕۆ لە ئەفغانستان و عێراق بکشێتەوە جگە لە شەرمەزاری و سەرشۆڕی هەستیارترین بەرژەوەندییەکانی لەناوەوە دەرەوەی ئەمەریکا دەدات بەدەم گورگەوە... نامەوێت زۆر قوڵ بەو بابەتەدا شۆڕ ببمەوە، بەڵام گەلانی چەوساوەی وەک کورد، فەلەستین، هۆزەکانی یەمەن، ئیرلەندای باکوور، باشووری سودان، بیابانی مەغریب و هتد لەنێوان دوو جەمسەرە سەرەکییەکەی بلۆکی خۆرهەڵات ((سۆسیالیزم))و بلۆکی خۆرئاوا ((ڕژێمی ئازاد))دا هەناسە ساردبوون، ئەمڕۆ لە سیستەمی تاک جەمسەریدا ناهێکیان وەبەردا هاتۆتەوە، هەرچەند لەژێر سایەی ئەو سیستەمە و بەرژەوەندییەکانیدا بە ئاوات نەگەیشتوون و راستەوڕاست بەرەو ئەوێ شایەتمان ناهێنن، بەڵام کێشەکانیان لەبەردەستدایە، کراوەو کراوەتر و ئامادەترن بۆ چارەسەر، هەر بۆ نموونە وەک کێشەی کورد لە باشوور و باکووری کوردستان، بڵێن ئامین. **وەک (مەدینە) بێ (نەبی) بێ یا نەجەف بێ بێ عەلی**

شاری غەزنەش بێ مەحموود وەک نێستەی داریکەلی

چەن جوانی بۆ هاتووە حەمدی صاحێبقران :شاری مەدینەی پیرۆز، بێ پەیامبەر، شاری غەزنەی ئەفغانستان بێ سوڵتان مەحموودی غەزنەیی وەک گوندی داریکەلی وەهایە، بێ شێخ مەحموودی مەلیکی کوردستان .

بۆپێچانەوەی دووا رووپەڕی ئەم بەشە، شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی مەلیکی کوردستان ١٩١٤ـ١٩٣١، نیشتمانپەروەرو دۆستی دڵسۆزی شێخ، هۆنەری گەورەی کورد ئەحمەد بەگی ساحێبقران ((حەمدی))بەشایستەیی بکەینە سەردەستە، بەسەلیقەی وردو پسپۆڕیی دەروونناسێك، کارزان و شارەزایەکی جەنگ و رامیاریی، بەرنامەو هەنگاوەکان و هەڵوێستەکانی شێخ بخوێنێتەوەو بەسەنگ و تەرازو و ژیریی خۆی پێوانەیان بکات کە توانیوویەتی هەموو ئەوانەو نامۆژگارییەکی ڕەخنەنامێزی ناسکیش لەتەنها یەك دێرە هۆنراوەدا بخاتە بەرچاو:

(بەسواری چڵ بەتوندی، گوڵ کە هات زانیم کەتێ ئەگلێ لەباخی عالەما جەولان ئەبێ بکرێ بەهێواشی)

جا تۆ تەماشا، هەوڵێك دەدەم هێماکان ناشکرا بن، گوڵ (شێخ)، بەسواری چڵ (بە لەشکرەوە)، بەتوندی هات (بەگوڕو تین و سەرگەرمیی و کورت بینیی) زانیم کە تێدەگلێ (هەستمکرد دەکەوێت)، لەباخی عالەما (لەجیهانی رامیاریی و جەنگدا کە تەواوکاری یەکترن)، جەولان (بزوتنەوە، شۆڕش و بەرنامەو ئامانجەکانی)، دەبێ بکرێ بەهێواشی (بە راوێژو پرسوڕا، لێکدانەوەی گشت ئەگەروپێشهاتەکان، لایەنەکانی دۆست و دوژمن،لەسەرکەوتنا بوغرامەبە،لەژێرکەوتنیشدا وربەرمەدە). بۆ هەڵسەنگاندنی لایەنی کۆمەڵایەتی شۆڕش و حکومەتەکەی کوردستانی باشووریش پێدەچێت لەمەشدا زۆر سەرکەوتوو وەك تیر

ئەندازێك نیشانەی پێكابێت:

(جائیزە بۆ میللەت كورداپەتی بێ رەشبەڵەك بێ قەزا بێ باجی رەحمە نایەڵێ رێك هەڵپەڕین)

بنەماڵەی دەسەڵاتدارانی دەشتەكانی حیجاز
ئەشرافەكانی شاری مەككە
بنەماڵەی عەبدولعەزیز ـ وەهابییەكان
كێشەكانی نێوان حسێن كوڕی عەلی و عەبدولعەزیز كوڕی سعوود
ڕۆڵی بەرچاوی ناسراوترین
ئەفسەری دەستگای هەواڵگری بەریتانیا، ئێدوارد ئۆرانس
ئەشرافەكانی شاری مەككە

هەتا سەدەی چواردەمی كۆچ ئەشرافەكانی مەككە دەسەڵاتێكی ناینیی، كۆمەڵایەتیی، رامیارییان نەبوو، لەگەڵ سادەی دانیشتووانداً جیاوازییان هەر ئەوە بوو لەبنەماڵەی پەیامبەرن و بەدوو نازناوەوە بوو بوون بەدوو بنەماڵەی سەرەكیی نەوەكانی پەیامبەر: (حەسەنیی ـ حەسەنییەكان) ئەوانە بوون دەچوونەوە سەر حەسەنی كوڕی عەلی كوڕی ئەبوتالیب و حسەێنیی ـ حسینییەكانیش دەچوونەوە سەر حسەینی كوڕی عەلی و لەوڵاتانی ئیسلامدا بەچەند نازناوێك دەناسرێن. لەخواروو ئەفەریقاو خۆرهەڵاتەكەی بە مەولا دەناسران. لەوڵاتی حیجاز بەحەسەنی دەوترا شەریف و بە حسێنیش دەوترا سەیید. لەمیسرو مەغریب بەنازنازی شەریف بانگدەكران. لەتوركیاو بەشێكی هیندستان بە میر ناودەبرێن، لەعێراق، ئێران، یەمەن، مالیزیا، ئەندۆنیزیاش نازناویان (سەید)ە. لەسەردەمی خەلافەتی مەئمونی كوڕی هاروونە رەشیدیشدا لەبری سەرپێچ (عەمامە)ی رەش كە هێمای عەباسییەكانە، فەرمانیداسەرپێچی سەوز ببەستن، ئەوەش دوای مردنی عەلی ئەلریزای كوڕی مووسای كازیم گەڕایەوە سەر رەنگی رەش.[٤٢٥] ململانێی نێوان حەسەنییەكان كە لەشاری مەككەو حسێنییەكان كە لەشاری یەثریب (مەدینە) دەژیان، ململانێیان لەسەر دەسەڵات هەر بەردەوام بوو،(بە تایبەتیش لەنێوان محەمەد و سولەیمان) داهەتا محەمەد نەبولهاشیم بەسەر نەیارەكانیدا (سولەیمانییەكان) زاڵ دەبێت و فەرمانڕەوایی خۆی و نەوەكانی بەناوی شەریفی مەككەوە دەسەپێنێت هەتا قوتادەی كوڕی نیدریس ٨٩٨ك/١٠٢٢ز. كۆتایی بەدەسەڵاتیان هێنا.[٤٢٦] صاڵی ٩٦٩ك/١٥٦٢ز. حەسەنییەك بەنێوی جەعفەری كوڕی حەسەن شێوە میرنشینێكی دامەزراندو هەتا ١٩٢٥ ز. فەرمانڕەوا بوو، دوای خۆی عیسای كوڕی بوو بەمیرو ٣٧٠ك/٩٨٠ ز. دەمرێت و حەسەنی بۆ ناسراو بە نەبولفتووح[٤٢٧] جێگەی دەگرێتەوەو لە مەدینەو یەمەن چوو بەگژ حسێنییەكانداو دەیویست ببێتە

خەلیفەی موسوڵمانان وەک خەلیفەی عەباسی لە بەغداد و خەلیفەی فاتمییەکان لە میصر، بەڵام بەو ناواتەوە ٩٤٠ک/١٥٣٤ ز. سەری نایەوە و شاکیری کوڕی بوو بە میر و نەیارە حسێنییەکانی لە مەدینە شکاندو شارەکەی کەوتە بندەست، شاکیر تەنها کچێکی هەبوو، کە ٤٥٢ک/١٠٥٢ ز. مرد ناکۆکییەکانی نێوان هاشمی و سلێمانی سەرلەنوێ دەتەقێتەوەو دووای جەنگێکی درێژ هاشمییەکان سەردەکەون و ٥٩٨ک/١٢٠٢ ز. شەرافەتی مەککەیان کەوتەدەست و لەنێوان خەلیفەی عەبباسی و فاتمییدا ئەمبەرو ئەوبەریان دەکرد، کێ زۆرتر پولیان بداتێ. سولتان نالب ئەرسەلانی سەلجوقی ٤٥٨/١٠٦٧ ــ ٤٦٣ک/١٠٧١ ز. ناچاری کردن وتاری نوێژی هەینی بەنێوی خەلیفەی بەغدا بخوێننەوە، بەڵام نەچوونە ژێر ئەو فەرمانەو دۆعایان بۆ شەش خەلیفەی عەبباسی نەکردو بانگی نوێژیش هەر بەشێوەی بانگی شیعەکان مایەوە بە سێ شایەتمانەوە بۆ یەزدان و موحەمەدو عەلی. شایەنی وتنە ئەبوولفتووح شیعەبوو، بەڵام لەسەر رێبازی زەیدیی کەرێبازێکە لە سوننەوە نێزیکە و ئەبوبەکر و عومەر بەدوو جێگری دادپەروەر دەناسێت. لەسەردەمی ئەودا (میصرییەک هاتبوو بۆ حەج بە پارچە ئاسنێک بەردەبێتە بەردە رەشەکەی کەعبەو هاواریدەکرد هەتا کەی ئەم بەردە دەپەرستن و ماچی دەکەن، من ئەمرۆ ئەم مالە دەڕوخێنم... ئەوانەی رووداوەکەیان بینی دوورکەوتنەوە، کابرای میصری سێ پارچەی لەبەردە رەشەکە شکاند، دوواتر چەسپیان کردەوە، بەڵام جێگاکانیان هەر دیارە. یەمەنییەک خافڵگیر بەر خەنجەریداو ئینجا خەڵکەکە کۆبوونەوەو پارچە پارچەیان کردو هاوکارەکانیشیان کوشتن و هەرهەموو حاجییە میصرییەکانیشیان تاڵانکرد).[٤٢٨] دەوڵەتی عوسمانی صالێ ٥٩٨ک/١٢٠٢ ز. لەشکرێکی نارده سەر ئەبوو قوتادەی یەنبوعی و شاری مەککە داگیر دەکەن و هاشمییەکانیان دەرکرد. ئەبو قوتاده بەرز دەفڕی، دەیوت من لە خەلیفەی بەغداد شیاوترم، یەکێک لەنەوەکانی ئەبو قوتاده بەنێوی ئەبو نەمی لە ٦٥١ک/١٢٨٥ زایینییەوە پەنجا صالێ فەرمانڕەوا بوو هەتا ٧٠١ک/١٣٠٣ ز. دەمرێت و سی (٣٠) کوڕی هەبوو کەوتنە گیانی یەکتر، صالێ ٧١٥ک/١٣١٤ ز. حومەیزە ئەبو غەیثی برای سەردەبڕێت و براکانی دیکەی بانگدەکات بۆ ناخواردن، کەلله سەری براکەی بەکوڵاوی لەبەردەمدا دانان و هەریەکەیان شمشێر بەدەستێک بەسەر سەرییەوە راوەستابوو هەر کامیان لەو سەرە نەخوات سەری دەخورێت!

لەبراکاندا، رومەیثە پەنا دەباتە بەر شای میصرو حومەیزەی دەرپەراند،ئەویش رووبکردە بەغدادو پەنا بۆ سولتان خودابەند دەبات کە چووبووە سەر رێبازی جەعفەری.[٤٢٩] رومەیثە خودابەند هان دەدات مەککەو مەدینە بگرێت ٧١٦ک/١٣١٨ ز. لەشکر جولا، هێزی عارەبی خێڵەکیشیان لەتەکدا بوو، بەتایبەتی هێزی خەفاجە بەڵام کە گەیشتنە ئەو دەقەرەی ئەمرۆ ولاتی کوێتە، هەوالێ مردنی خودابەند کەبەنیازبوو نێسک و پروسکی هەردوو خەلیفە ئەبوبەکرو عومەر لەمەدینە بگوێزێتەوە، گەیشتەسەر لەشکر کە "سولتان" بە نەخۆشی کولێرا مردووە.[٤٣٠] لەشکر بلاوەی کرد، خێڵەکییەکان رۆژیان بوو

پەلاماریان دا و روتیان کردنەوە، سامان و دارایی، کەنیزەکەکان و وولاّخە رەسەنەکانی حەمیزەیان بەتالاّن برد و هیچیان بۆ نەهێشتەوەو رومەیشە بوو بە میر.[٤٣١] حومەیزە دووبارە هێز کۆدەکاتەوەو رومەیشەی شکاندو رایکردە میصر، هێزێکی هاوردو حومەیزەی راونا بۆ یەمەن و لەو سەرەوە ٧٢٠ك/١٣١٩ ز بە لەشکرێکەوە هاتەوە، بەلاّم لەڕێگادا یەکێك لە خولامەکانی لەشیرین خەودا دەیکوژێت. حەمیز، هاوسەرێکی عارەبی عێراقیشی هەبوو، کوڕێکی لێی بوو بەناوی موحەمەد، لە نەوەکانیشی عەطیف بەناوبانگ بوو، کە شا ئیسماعیلی صەفەوی ٩١٤ك/١٥٠٨ز. بەغداد دەگرێت زەوی و زارێکی زۆری پێدا، نێستاش هەر بەو ناوەوە یەکێکە لەگەڕەکە کۆنەکانی بەغدا، گەڕەکی عەطیفییە لەسەر کەناری دەستەڕاستی رووباری دیجلە، لەنێوان بغداو کازمییەدا.[٤٣٢] صالّی ٩٣١ك/١٥٢٣ز. ئەبو نەمی دووەم هەتا ٩٩٢ك/١٥٨٥ز. و نەوەکانیشی هەتا ١٩٢٥ ز. فەرمانڕەوا بوون بەر لەوەی کوڕی سعود بەسەریاندا زاڵ بێت.

وەهابییەکان و وەهابیزم

ڕێبازی وەهابی (نوصوولی) یا گەڕانەوە بۆ بنەڕەتە دەستکاری نەکراوەکان و خاوێنکردنەوەی ئیسلام لەو پۆخڵیانەی راستییەکانی دەقەکانی قورئان دەشێوێنن وەك پاڕانەوەو داوای یارمەتی کردن لەپەیامبەرو پیاوچاکان، رازاندنەوەی گۆڕی پیاوچاکان و چوونە سەرگۆڕستان و پیرۆزی مردووان. ئەوان دەڵێن یەزدان فەرموویەتی (أنما المساجد لله فلا تدعوا مَعَ الله أحدا) و (إذا سألك عبادي عنّي فإني قريب أُجيبُ دعوة الداعي) یەکەمیان واتا مزگەوتەکان مالّی یەزدانن، جگە لەیەزدان لە کەس مەپارێنەوە، دەقی دووەمیش دەڵێت، ئەی موحەمەد بەندەکانم بۆ من دەگەڕێن، من نێزیکم و وەلاّمی هەر بەندەیەکم دەدەمەوە. هەر بەو پێیەش وەهابییەکان دەستەواژەی (یا رسول الله) و (یا أرحم الراحمين) بەلادان دەزانن لەفەرمانەکانی یەزدان و زۆر بەتوندیش بەگژیدا دەچن. ڕێبازەکە شێخ موحەمەدی کوڕی عەبدولوەهاب ناوەڕاستی سەدەی ١٨ دایەزراند کە صالّی ١٧٠٣ز. لەشاری نەجد هاتۆتە دنیاوە و لە مەککە و مەدینەو بەسرە خوێندوویەتی، هەر زوو بیری نوێکردنەوەی ئاینی ئیسلام دەبێتە کەلکەلّەو هەولّی جێبەجێکردنی دەدات، کە دەیبینی بەسراییەکان هاواریان بۆ موحەمەد دەکردو دەپاڕانەوە یارمەتیان بدات یان مەولویان بۆ دەکرد، پەست دەبوو دەیوت ئەوە کارێکی چەوتە، ئێوە هاوبەش بۆ یەزدان پەیدا دەکەن. ڕێبازی وەهابی بەناوی دامەزرێنەرەکەیەوە دامەزرا (بۆ بڵاوکردنەوەی تێزەکانی، سی زانای خۆیان نارد شاری مەککە بۆ بەرامبەریکردن لەگەڵ زاناکانی مەککەو مەدینەدا، قازی یەکەم، بریاریدا بیروباوەڕیان پیس و خۆشیان کافرن. زۆربەیان خرانە زیندان و ئەوانی دیکە دەرباز بوون).[٤٣٣] شەریفی مەککە، مەسعود هەتا ١٧٨٨ز ڕێگەی پێنەدان حەج بکەن، دوای ئەویش غالب بوو بە شەریف، چەند جارێك پەلاماری شاری نەجد دەدات، بەلاّم ئەنجامێکی نەبوو، ١٧٩٨ز بەپێی ڕێکەوتنێك ڕێگەیان پێدرا حەج بکەن. وەهابییەکان لەشکریان

پێکەوە نابوو، دڕو سەرسەختیش دەجەنگان، ١٨٠٢ز. دڕندانە پەلاماری چەند شارێکی عێراق و بەتایبەتیش کەربەلا دەدەن، خەڵکەکە قەڵاچۆ دەکەن، مەزاری پیرۆزی حسێن تاڵاندەکەن، کە گەڕانەوە شاری طائیف دەگرن و لەوێش رەشەکوژییەك دەکەن بەر لەوەی شاری مەککەش کۆنترۆڵ بکەن ئەجا شاری نەجد. بەر لە تۆڕینەوەو تەتەڵەکردنی ئاینیی (ئیجتیهاد)و سەردەمی فەتح عەلی شا، هەردوو ڕێبازەجیاوازەکەی: شرۆڤەو شیتەڵکردن گێڕانەوەی ڕووداوەکان وەك چۆن لە هەزارو چوار سەد ساڵ لەمەوبەرەوە بیستراوە (ڕێبازی سەلەفی) و ڕێبازی گەڕانەوە بۆ سەرچاوەکانی ئاینی ئیسلام، قورئان و لێکدانەوەی دروست، شەن و کەوکردن و لەبێڕنگدان و تەتەڵەکردنی فەرموودەکانی پەیامبەرو جیاکردنەوەی هەڵبەستراوەکان و دەرهاوردنیان لە خەرمانی فەرموودە پیرۆزەکان (مەبەستم فەرموودەکانی یەزدانە(الحدیث القدسي) نەك قورئان. لەڕاستیدا وەك بەرنامەو لێکۆڵینەوەی زانستی و پەنا بردنە بەر لۆجیك، تێزی وەهابیەکان لە هەندێك لایەنەوە لەگەڵ لۆجیکدا جوت دەوەستێتەوەو لەهەندێك لایەنی دەستگرتن بەڕووکەش و دیووی دەرەوە وەك هێشتنەوەی ریشێکی چڕوپڕو درێژو شێواو و سمێڵ تاشیندا، پۆشینی بەرگ و پۆشاکی ئەفغانی، لایەنە زانستییەکانی تێزەکانیان کاڵدەکەنەوەو دەماغەنە بەر پرسیارێك ناخۆ خواپەرستی ڕووکەشە یان تێزێکی فەلسەفییە بۆ ناسودەیی مرۆڤ و رزگارکردنی لەهەموو جۆرە چەوسانەوەیەك، ناخۆ خواپەرستی هەر نوێژو و رۆژوو ئەرکەکانی دیکەیە وەك حەج و زەکات یان ئەو ئەرکانە کۆرسێکن بۆ ئامادەکردنی مرۆڤی موسوڵمان بۆ کاری چاکەو ڕەنگدانەوەی ئەرکە ئاینییەکان لەهەڵسوکەوتی ڕۆژانەدا. یەزدان پێویستی بەنوێژو رۆژووی مرۆڤێکی درۆزن و دەستبڕو داوێن پیس و ناپاك و ولاّت فرۆش و سەنگ و تەرازو نادروست نییە، پێویستی بە حەج و عەمرەی بازرگانان و فەرمانڕەوا پشت لەفەرمانەکانی یەزدان و پەیامبەرەکەی نییە، ناخۆ پەنجا صاڵ نوێژ و رۆژووگرتنی ووشك و بێ ناوەڕۆکی کەسێك چ پاداشتێکی یەزدانی دەستدەکەوێت کە ئەو کەسە ئامادە نەبێت بۆ خوا نەك مەبەستی تایبەتی و گلاّو ناوڕ لەبێوەژنێکی لێقەوماو و هەتیوێکی بێکەس بداتەوە. ناخۆ هەرهەموو مزگەوتەکانی کوردستان و ئەوروپاش هەر بۆ نموونە ئەوەندەی تەنها رۆژێکی خانەقاکەی شێخ عوسمانی بیارە ـ تەوێڵە ـ دووڕووە، کۆمەکی لێقەوماوانی کوردیان کرد لە تورکیا کە ڕێگەی هات و نەهاتیان گرتبووە بەر بەرەو هەندەران. کام مزگەوتی ئیسلام دڵی لێقەوماوێکی خۆشکرد بە نانێك، ئاوێك، کراسێك، ئەی کام کڵێسای ((کافران)) دەستی بەڕووی لێقەوماوێکەوە نا سەر بەهەر نەتەوەو ئاین و ئاینزایەك بێت، ئەوە هۆکارەکەیە لاوانی موسوڵمان روو لەمزگەوت ناکەن، مرۆڤ هەر مرۆڤێك سەر بەهەر نەتەوەو ئاین و ئاینزایەك بێت یاسایەکی گشتی خۆپەرستی و گەڕان بەدووای بەرژەوەندیدا هەست و سۆزی دەجوڵێنێت ((بۆیە پێتدەڵێم کاکە،کە چۆلەکەم بۆ بگریت)) دەی مزگەوت و بنکەو دامەزراوە ئیسلامییەکان لەدەرەودو ناوەدا چۆلەکە هەر بۆ خۆیان دەگرن، بۆیە زۆربەمان پێیان ناڵێت کاکە! هیوادارم خوێنەری زرنگ بەهەڵەدا نەچێت، دەتوانێت

لەسەرو هەموو داموده‌زگا ئیسلامی و کۆمەڵایەتییەکانەوە موسوڵمانێکی نموونەیی بێت. چ فەرمانێك بەسەر کابرایەکی عارەق خۆردا بدەین لەسەر ئەرکی خۆی بنکەیەکی خێرخوازی دەکاتەوە، خوێندنگایەك، خەستەخانەیەك، کارگەیەك، باربووکردنی هەتیوو و بێوەژن و لێقەوماو لەگەڵ کابرایەکی خووگرتوو بەنوێژو رۆژوو وبردو صەلاوات خوێندنەوە وەك خوو،نەك خواپەرستیی و کەسێك رۆژووی لەمالّی ناشکێت. سەلەفییەکان لەبڕیاردانی شەرعیدا پشت بەگێڕانەوەکانی سەردەمی پەیامبەرو پێشەواکان دەبەستن، چۆن هاتوون و چ گۆڕان و کەم و زیادکردنێکی تێدا کراوە دەبێت ملکەچ بین، لێکدانەوەو شەن و کەوکردن و هەڵێنجانی نەغجام زیانبەخشن و بەرنامەی زانستیی بەهیچ جۆرێك قبوڵ ناکەین و هەمیشە "نەقڵ" لەعەقڵ پەسەندترە! باشە من فرۆشیاری بەڕەو راخەرم، ئەگەر خەوشێك لەکاڵاکاندا نابینم، کڕیار بۆ بەنارەزووی دڵی خۆی ئەمدیو نەودیوی نەکات و دڵنیابێت کاڵایەکی دروستی لەقەدەر نرخەکەی دەستکەوتووە، ئەو ترسە زیانبەخشەو کاڵاکان بێ کڕیار دەهێڵێتەوە، جا بزانە! کێ هەیە لەبچوکترین کاری رۆژانەدا چەندو چوون و بۆ؟ کەی؟ چۆن نەکات؟ دەی سەلەفییەکان باوەڕیان بەلۆجیك، لێکدانەوە، چەندو چۆن نییە. رووی ناشکراو بێ پەردە دەڵێن (من تمنطق فقد زندق) هەرکەس بەیاساکانی لۆجیك مامەڵە لەگەڵ بیرویاوەڕی ئیسلامدا بکات کافرە(فەلسەفە و فەلسەفەکاریی کفرە!) هەر لەوێشەوە جیاوازییەکان دەرکەوتن و لەشێوەی باوەڕی حەنابیلەو موعتەزیلەدا رەنگیاندایەوەو موعتەزیلەکان لەسەدەی سیازدەی کۆچدا کێشە متەکانیان تەقاندەوەو لە سەردەمی خەلیفە مەئموونداو بانگەشەی دروستکردنی قورئانیان دەکرد (پەنا بەخوا).

حسێن کوڕی عەلی شەریفی مەککە هەستی بەمەترسی دەکرد بەرامبەر وەهابییە هەڵچووەکان و پێویستی بەوە بوو هێزەکانی بەریتانیا لەو نێزیکانە هاوکاری بکەن، بەڵام بەریتانیا نەوەی نەکرد! لەولاشەوە بەشێك لەدانیشتوانی (جدة) چاوەڕوانبوون هێزەکانی بەریتانیا لەمەترسی دەستدرێژی حسێن پارێزگارییان بکات. ئەو ململانێ تونده‌ی نێوان هێزەکانی ناوچەکە، بنەماڵەی شەریف حسێن کوڕی عەلی، عەبدولعەزیز کوڕی سعوود، عوسمانی و سەفەوی و بەریتانیاش جەمسەربوون و هیچ لایەکیان لەپێناو دابینکردنی بەرژەوەندییەکانیدا فووی لەدۆ نەکرد. صالّی ۹۸۲ ز. قەوانێك خرایە گەڕ، حەجکردنی شیعە پووچەڵە ئەگەر کابە پیس نەکات؟ صالّی ۱۰۸۸ك/۱٦۷۷ ز. فیتنەیەك رووبدا (بەردە رەشەکە، مینبەر، دەروازەی کابەو رووپۆشەکانی کابە (کِسوة)لەشەوێکی ئەنگوستە چاودا پیسکران. وتیان تورك کردوویەتی بۆ ئەوەی بیکات بەبیانوو بۆ پەلاماردانی شیعە).[٤٣٤] بەو هۆیەوە شیعەکانیان لە مەککە وەدەرنا، دووای روتکردنەوەو تاڵانکردن و کوشتنی هەندێکیان. صالّی ۱۹٤۲ ز. کابرایەك بەنێوی سەید ئەبوو تالیبی بیزدی بەو کارە تاوانبارکراو لەنێوان صەفاو مەڕوادا ملی کرا بەپەتدا، دەڵێن عەبدولعەزیز کوڕی سعود ۱۰۰،۰۰۰ریاڵ دەدات بەخێزانەکەی! جا ئەمە چەندی بەچەند؟ حسێن کوڕی عەلی کوڕی عەبدوڵڵای

هاشمییه، عەبدوللا باپیرە گەورەی بنەماڵەی شاکانی سوورياو ئوردون و عێراقە، هەر لەزووەوە لەسەر خاوەندارێتی کلیلەکانی مەککەو مەدینە لەگەڵ عوسمانییەکاندا ناکۆك بوون، هەوڵیانەدا بەهاوکاری بەریتانیا راپەڕن و مافەکانیان لەتورك وەرگرنەوەو حیجاز لەژێر فەرمانڕەوایی راستەوخۆی خۆیاندا بێت. میر عەلی لەگەڵ خێزانەکەیدا لە ئەستەمووڵ دەستبەسەر بوون، دواتر حسێن بەفرمانی سوڵتان دەبێتە میری حیجاز دووای حەفدە ساڵ ژیانی کولەمەرگی و دووری وڵات لەسەردەمی بڵاوکردنەوەی یاسای نوێی تورکیادا ١٩٠٨/٧/٢٤ و کەمکردنەوەی دەسەڵاتەکانی سوڵتان. حسێن پێنج کوڕی هەبوو، حەسەن، عەلی، عەبدوللاو فەیسەڵ لەدایکێکن و زەید لەهاوسەرێکی چەرکەسە. حسێن بەفرمانی سوڵتان عەبدولحەمید دەبێتە میر، لەکاتی ماڵئاواییدا بە سوڵتان ئەڵێت (ئەگەر لێتان قەوما وەرنە لای ئێمە، باجتان بۆ کۆدەکەینەوەو ملی یاخییەکانتان کەچ دەکەین "مەبەستی لە یاساخوازەکانە. ن. ك" سوڵتان چاوی پڕ دەبێت لەفرمێسك و دەڵێت (سوپاس، سوپاس، هەر بمێنیت، هێشتا کاتی نەهاتووە)[٤٣٥] میر حسێن پیر رامیارێکی هەڵکەوتووی ناوچەکە بوو، ئەزموونەکانی ژیان فێریکردبوو چۆن کەڵك لەبارودۆخی ناوچەکە وەردەگرێت لەنێوان سوڵتان و سەرکردەکانی کۆمەڵەی یەکێتی و پێشکەوتنداو لەنێوان ئەوان و بەریتانیادا بۆ رزگارکردنی وڵاتەکەی لە تورك و زاڵبوون بەسەر وەهابییەکانیشدا کە فەرمانڕەوایی بەشێکی حیجازیان دەکرد.

عەبدولعەزیز ئال سعود ١٨٠٣ ز. وەك میری ناوچەی نەجد متمانەی دانیشتوانی ناوچەکەی بەدەستهێنا، لەسەردەمی ئەودا وەهابییەکان بەدەم تەپڵ لێدان و جنێودانەوە گومەزی هەرهەموو گۆڕە پیرۆزەکانیان تێکدا، یاسای قەدەغەکردنی چوونە سەر گۆڕی مردووان، پاڕانەوەو داوای یارمەتیکردن لە مەخلوق، دەستەواژەیەکی بانگ (الصلاة والسلام علی محمد)، (یا أرحم الراحمین)، مەولوود خوێندنەوەو نەزرکردن و مەڕ سەربڕین، داگیرساندنی مۆم و چرا لەسەر گۆڕی مردووان، جگەرەو نێرگەلە کێشان، ڕێگەیان بەو کەسانەش نەدەدا ڕیشیان نەهێشتۆتەوە بێن بۆ حەج، بەو هۆیە میصری و شامییەکان نەدەهاتن بۆ حەج. لەوانەش خراپتر کابەی مالی یەزدان و ژوورەکەی پەیامبەریش تالانکرا بەو هەموو زێڕ و گەوهەرو زمرۆتەوەی تێیدابوو. عەبدولعەزیزی یەکەم (نەبو سعوود) ١٨٠٣ ز. لەکاتی نوێژدا کوژرا. مەلا عوسمان ناوێکی ئەفغانی، هەندێك دەڵێن کەریەلاییە، بەبەرگی دەروێشییەوە لەدوای عەزیزەوە نوێژ دادەبەستێت و لەتۆڵەی کوژرانی هاوسەرو منداڵەکانیدا لە کەربەلا، دەیکوژێت. برایەکی عەزیزیش هەر لەوێدا دەروێش دەکوژێتەوە. دەوڵەتی عوسمانی نەبو سعوود دوور دەخاتەوەو لە نەستەموڵ دەست بەسەر بوو، لەبارودۆخێکی سەختدا دەژیان، جارێك شمشێرەکەی بەبارمتەی نرخی دوو کیلۆ قاوە، لای دوکاندارێك دادەنێت. عەزیز کوڕی سعود بەچەند چەکدارێکەوە خۆی گەیاندەوە نەجد و بەهۆی وەهابییەکانەوە دەسەڵاتی خۆی سەپاند.

کێشەکانی نێوان حسێن و عەبدولعەزیز کوڕی سعود

سەرەتای ١٩١٠ کێشەکانی نێوان حسێن و عەزیز و حسێن و تورك سەریانهەڵدا، حسێن و عەزیز دوو میری حیجاز بوون، کەسایەتی و رەوشتییان جیاوازبوو، حسێن پیاوێکی راستگۆو خاوەن هەڵوێست و جوامێر بوو، قسەی لەڕوو بوو، شەرمی لەدەروازەی باڵا نەدەکردو مەرایی بۆ نەدەکرد، سامانێکی زۆرو پێنج کوڕی پێگەیشتبوون، بەڵام کوڕی سعوود کابرایەکی مایکاڤیلی بوو، غوونەیەکی موعاوییەی کوڕی ئەبو سوفیان بوو، لەپێناو بەرژەوەندیدا هەموو ڕێگەیەکی دەگرتەبەر، لەگەڵ دوژمنەکانیدا تورك، ئینگلیز، حسێن نەرمی پیشاندەداو مەرایی بۆ دەکردن هەتا هەڵێکی گونجاوی بۆ هەڵدەکەوت و دڕندانە پەلاماری دەدا، حسێن هەڵەیەکی کوشندەی کرد کە باوەڕی پێدەکات هەتا کۆتایی گوێڕایەڵ دەبێت و سەرپێچی ناکات. کێشەکانی نێوانیان لەماوەی پازدە ساڵدا بەردەوام لەهەڵچوون و داچووندا بوو. حسێن بەفرمانی سوڵتان ڕەشاد پەلاماری عەزیزی کوڕی سعوود دەدات. سەعد بە دیل گیرا، حسێن نامەیەکی نووسی، نێمە لە (نەجد) دەکشێینەوە، براکەت لای نێمە دەبێت هەتا داوای ڕێکەوتن دەکەیت. عەبدلعەزیز لەوەڵامدا دەنووسێت نێمە لێرە خزمەتکاری نێوەین و فەرمانتان لەسەر چاومانە.[٤٣٦] لەولاشەوە هەمان ئەو صاڵە حسێن بەفەرمانی سوڵتان لەشکر دەکاتە سەر شۆڕشگێڕەکانی یەمەن و بەسەرکردایەتی موحەمەد ئیدریس بەڵام کە دڕندەیی لەشکری تورك دەبینێت دەگەڕێتەوە. چوار جاران لەچوار جێگەی جیاواز لاشەی کوژراوی یەمەنی بینی لەپشتەوە کۆڵەکەی خێوەتیان پێداکردبوو لەدەمیانەوە دەرچوو بوو لەسەر ناگر دەبرژان.

والی تورك بۆ پێشوازی حسێن ناحەزێکی ئەوی لەتەکدا بوو کە بڵاوی کردبووەوە هێزمکە شکاوەو حسێنیش کوژراوە، حسێن زۆر پەست بوو فەرمانیدا دەریکەن. والی دەڵێت قوربان ببوورن، ئەو لەگەڵ مندا هاتووە.

حسێن: با لەگەڵ خۆشدا هاتبێت!

والی: من نوێنەری سوڵتانم لێرە، ئەمەش سووکایەتییە بۆ سوڵتان.

حسێن: ئێوە شتێکتان لەسوڵتان هێشتۆتەوە، سووکایەتیتان پێ نەکردبێ؟ من لێرە نوێنەری سوڵتانم نەك ئێوە.[٤٣٧] دیارە والی هەر نەو ڕۆژە دەروازەی باڵا ناگادار دەکات، تەلگرافێك بۆ حسێن هات (ئەوەمان بەرگوێ کەوت لەنێوەی هاشمی بەڕێزەوە بەرامبەر شەریف ناصر کرا، کە بەهەڵەداوان هاتبوو بۆ پێشوازیتان، سوڵتان دەخوازێت بانگی بکەن و ناشتی بکەنەوە)، حسین لەوەڵامدا دەنووسێت (ئەو هۆیانەی بوونە هۆی تڕۆکردنی شەریف ناصر پەیوەندی بەخودی خۆمەوە نیە، پەشیمانیش نیم، لەبنکەی والییەوە ناگادارکرام هەواڵی لەنێوچوونی بڵاوبۆوە بۆ ناڕاوە نانەوەو هەڵگیرساندنی ناگری شۆڕش، والی ئەوەش دەزانێت و لەتەك خۆیدا دەیهێنێتە بەردەمم، ئەو دوو ڕوویی و بێ ڕەوشتییە لە من ناوەشێتەوە). بروسکەی دووەم لە وەزیرەکەیەوە هات (دەروازەی بالا ناتوانێت چاوپۆشی لەشکاندنی خواستی سوڵتان

بکات، خودی خۆی چاوەڕوانی وەڵامە). حسێن تەلگرافێك بەجۆرە دەنێرێت (نابڕۆی خۆم خۆشدەوێت و رێزی خۆم دەگرم. باوەڕ ناکەم سوڵتان بیەوێت ئێمە تێك بشکێنێت، ئێوەش کە ناتوانن چاوپۆشی بکەن، سەربەستن. تورك بێدەنگی لێکرد، دووای چوار رۆژ کەشتییە جەنگییەکانی ئیتاڵیا بنکەکانی لەشکری تورك لەکەناری دەریای سوور بۆمباران دەکات، مەلا ئیدریسی یەمەنیش کەوتەوە پەلاماردانی هێزەکانی تورك. تەلگرافێك بۆ والی هات، شەریف ناصر بچێتە خزمەتی میر حسێن و داوای لێبوردن بکات.[٤٣٨] عەبدلعەزیز سعوود هێزێکی گەورەی وەهابییەکانی بەدووادا بوو دەیویست خەلافەتی ئیسلام لەتورك وەربگرێتەوە لە نەجد دایەزرێنێت، زانای ئایینی مەحمود شوکری ئالووسیش لە عێراق. حسێن هەست بەو مەترسییە دەکات کەوتە نامەو نامە گۆڕینەوە لەگەڵ سێر هنری ماکماهۆن باوەڕپێکراوی بەریتانیا لە قاهیرە، بۆ ئەو مەبەستە لەشکرێکی قەبە کۆ دەکاتەوە بۆ دژایەتی ئینگلیز، بەڵام بۆ دەربەڕاندنی تورك بوو لەحیجاز. ئەوە سەردەمی نەفسەرە تونڕەوەکانی تورك بوو، ئەنوەر پاشا وەزیری جەنگ و جەمال پاشا فەرمانڕەوای هەموو وڵاتی شام بوو.

ئۆرانسی عەرەب

کۆڵۆنیل لۆرانس ئەفسەرێکی زۆر چالاکی دەسگای هەواڵگریی بەریتانیا بوو لەخۆرهەڵاتی ناوەند، بوو بەفریشتەی ناسمان بۆ عارەب و پشتگیریی شۆڕشەکەی حسێن و کێشەکەی لەدامێنەوە گەیاندە لوتکە، بەریتانیا نامادە نەبوو شەش گوللەپرژێن بە فەیصەڵی کوڕی حسێن بدات، هەوڵەکانی لۆرانس فەیصەڵی گەیاندە کۆنگرەی پاریس وەك نوێنەری باوکی، میدالیای رێز لێنانی لە مەلیك جۆرج وەرنەگرت، چونکە بەریتانیا خەریکە دەستبەرداری عارەب دەبێت بەهۆی پەیمانی(سایکس ـ بیکۆ)وە دەڵێت من میرێك بووم لەنێو عارەبداو دەمەوێت هەتا سەر لەتاڵی و شیرینیدا لەپاڵیاندا بم، پێویستیش بکات بۆ رزگارکردنی سوریابەرەنگاریی فەرەنسا دەکەم. لۆرانس، حسێن ناگادار دەکات ١٩١١/١١/٢٤ کۆنگرە دەبەستێت بەپەلە یەکێك لەکوڕەکانی بنێرێت وەك نوێنەری خۆی.(٢٥/ت٢/١٩١٩ لۆرانس لە مەرسیلیا پێشوازی لە فەیصەل و نووری سەعید دەکات)، (ئەفسەرێکی عارەبی لەشکری تورك بوو پەیوەندی بەشۆڕشی حسین کردبوو، دوواتر بوو بەسەرۆك وەزیرانی عێراق و لەشۆڕشی ١٤ی تەموزی ١٩٥٨دا کوژرا)، لۆرانس بەبەرگی سەربازیی و چەفتەو عەگاڵی عارەبەوە دەچێتە دیدەنیی کۆڵۆنیڵ بریۆزند، نەویش ساردوسڕ پێشوازی کردن و بە فەیصەڵ دەڵێت وەك میوانێکی نازیز پێشوازیتان دەکەین، بەڵام هیچ پلەیەکی دیپلۆماسیتان نییە (نوێنەری باوکی نییە لە کۆنگرەدا)، رووەکاتە لۆرانسیش: کاتێك حکوومەت وەك ئەفسەرێکی بەریتانیا پێشوازیت دەکات، بەرگێکی پۆشیبێت لەگەڵ پلەی ئەفسەرییەکەیدا بگونجێت نەك خۆی لەبەرگی عارەبدا بگۆڕێت. لۆرانس تورەبوو، هەر نەو نێوارەیە گەڕایەوە فەرەنسا و میدالیای رێز لێنانەکەی ئەوانیشی گێڕایەوە).[٤٣٩] لۆرانس بۆ جاری دووەمیش پشتگیریی تەواوی خۆی لە عارەب بۆ

بەریتانیا و فەرەنسا و ئیتالیا و تورك پیشاندەدات ۱۹۱۹/۱/۱۲ لەگەڵ فەیصەل دەچێت بۆ چاوپێکەوتنی مەلیك جۆرج، ئەجارە سەرتاپا بەرگی عارەب دەپۆشێت، یەکێك لەبەرپرسانی کۆشکی ئەلیزێ سەرزەنشتی ئەکات (کۆلۆنێل لۆرانس، ئایا رەوایە ژێرسێبەرێکی شا، کە هەمانکات ئەفسەریشە بەبەرگی بێگانەوە بچێتە بەردەم شا؟[٤٤٠] لۆرانس بەهێمنی دەڵێت ئەگەر کەسێك لەبەردەستی دوو گەورەدا بێت و پێویست بکات یەکێکیان برەنجێنێت، چاکتر ئەوەیە بەهێزەکەیان زویر بکات. من وەك وەرگێڕی زمان (تەرجومان)لەتەك میر فەیصەڵدا هاتووم و ئەمەش پۆشاکی نەوە).[٤٤١] مەلیك جۆرج دوای کۆبوونەوەکە میدالیای فیکتۆریا دەکات بە بەرۆکی فەیصەلدا بۆ بەرزنرخاندنی قوربانیانی عارەب لە جەنگەکانی دژی تورکداو دەڵێت دەستبەرداری باوکت و عارەب نابین، دڵنیابە بەریتانیا پشتیوانتانە.[٤٤٢]

(بۆ کۆبوونەوەکانی فرسای، فەرەنسا کورسی بۆ فەیسەڵ تەرخان نەکردبوو، لۆرانس دەچێتە لای مەلیك جۆرج و دوو کورسی بۆ وەردەگرێت و بەچەفتەو عەگاڵی عارەبەوە لۆرانس دەچێتە هۆڵی کۆنگرە)[٤٤٣] و بۆ جاری سێهەم پشتیوانیی خۆی لەعارەب پێشاندەدات.

فەیصەڵ کوڕی حسێن کەسایەتییەکی سەرنجڕاکێش و کاریگەربوو، گەورە نەفسەری بەریتانیا، ستۆرز شەیدای دەم و دووی شیرینی بوو کە حەوت چامە هەڵواسراوەکە(المعلقات السبعة)ی دەخوێندەوە، هاوسەری سەرۆکی ئەمەریکا وەك حەزلێکردن دەیوت میر فەیصەل رووی لەڕووی مەسیح دەکات. چەندین نامەشی بۆ نووسی و کاریگەری لەسەر هاوسەرەکەشی هەبوو بۆ بەرژەوەندی عارەب.[٤٤٤]

عارەب بەجۆرە یەکەم دەوڵەتی عارەبی لەسوریاو دووەم و سێیەم لە ئوردون و عێراق دادەمەزرێنێت. سوریا یەکەمین وڵاتی عارەبە دووای یەکەمین جەنگی جیهانی لەژێر دەستی عوسمانی رزگاربوو دەوڵەتێکی سەربەخۆی دامەزراند بەسەرۆکایەتی شا فەیصەڵ کوڕی حسێن و ماوەی نێوان ئۆکتۆبەری ۱۹۱۸ــ یۆلیۆ ۱۹۲۰ وەك دامەزرێنەرو یەکەمین شای سەربەخۆی عارەب سوریا بەرێوە دەبات بەر لەوەی ناکۆکییەکانی لەگەڵ فەرەنسادا تەواو قوڵ بێتەوە:

فەرەنسا سووربوو لەسەر ئەوەی شا فەیصەڵ لە سوریا جێگەی نابێتەوە، فەیصەلیش لە بەرامبەردا دەیوت تاج و تەختی وڵاتێکم ناوێت لەژێر چاودێری فەرەنسادا بێت (هیچ جۆرە دەسەڵاتێکی فەرەنسا لە سوریادا ناسەلمێنم، یارمەتیش تەنها لە بەریتانیا وەردەگرم). لۆرانس بۆ پەردەپۆشکردنی هەڵوێستی دۆستەکەی دەڵێت لەبیرم کرد ئاگاداری شا فەیصەڵ بکەم، وڵاتی سوریا بەپێی پەیمانی سایکس ـ بیکۆ، بەشی فەرەنسایە لەدەستکەوتەکانی جەنگ. بەڵام لەئەنجامدا ویستی فەرەنسا سەرکەوت و فەیصەڵ لە سوریا دەردەکەن و بەریتانیا دەیکات بە شای عێراق. خۆ بەستنەوەی بنەماڵەی شەریف حسێن بە بەریتانیاوە و دەرنەچوون لە بەرنامەی ستراتیژی بەریتانیا لە نێوچەکەدا (شەریف حسێن بوو بە شای حیجاز، کوڕەکانیشی، عەلی لە ئوردون، فەیصەل لە عێراق، عەبدوڵڵا لە سووریا بوون بە مەلیك).[٤٤٥]

شیعەو کورد لە یەکەمین رۆژی دامەزراندنی شانشینی عێراقەوە دژایەتی بەریتانیا دەکەن و بەو هزرەوە هەشتا ساڵ دەسەڵات کەوتە دەست سوننەو خۆیان بەسەر شیعەو کوردا سەپاند، ئەوە هەڵەیەکی مێژوویی بوو لە ئایندەیەکی نێزیکدا ئاسەوارەکانی ناسڕدرێنەوەو لەچوارچێوەی ئەو سنوورەی نێستادا، دامەزراندنی عێراقێکی هاوبەش و دیموکراتی و ئارام و هێمن کارێکی ئاسان نیەو مۆزاییکە جۆراوجۆرەکەی پێکهاتەی ئەتنی گەلان و ئاین و ئاینزاکان لەسیناریۆی لێکهەڵوەشان و جیابوونەوە نزیکترە وەک لەیەک پارچەیی و پێکەوەژیان. کارتی قورس و کاریگەری گەمەی نێودەوڵەتی لە عێراقدا جاران بەدەست ئینگلیزەوە بوو، ئەمڕۆ ئەو کارتە بەدەست ئەمەریکا، ئێران، تورکیاوەیە، بەرژەوەندییە ئاڵۆزەکانیش هێشتا رێگەی بە هیچ لایەکیان نەداوە دەستەکەی خۆی ئاشکرا بکات.

کۆنگرە نێودەوڵەتییەکان و پەیمانە نێوخۆییەکان

هەتا ئەمڕۆ بۆ چارەسەرکردنی کێشە ئاڵۆزەکەی ئەتەوەی کورد کە نیشتمانەکەی کەرت و پەرت کراو و لەژێر دەستی داگیرکارانداییەو هەر چمکێکی بەدەست چەن رژێمێکی شۆڤێنی و دووا‌کەوتووەوەیە کە هەتا ئێستاش دەمارگرژی بیری ناسیۆنالیزم و لوتبەرزی و خۆ بەزلزانین رێگەی نەداون دروست بیربکەنەوەو بەپێی سەردەم بیسەلمێنن مرۆڤ هەموو یەکسانن و مافی ئازادی و سەربەخۆییان هەیە و ئەو سەردەمە تێپەڕی ئەتەوەیەک بەناوی داگیرکردن، ئاین، ئاینزاو برایەتی (کەڵەگایەتی و ملهوڕی بڕا گەورە) مافە سروشتییەکانی ئەتەوەیەک قوتبدات هەرچەند بچووک و بێهێزیش بێت. مارکس دەڵێت قوڕ بەسەر ئەو ئەتەوەیەی ئەتەوەیەک ژێر چەپۆک دەکات. تۆ تەماشا ستراتیژی کۆماری ئیسلامی ئێران بەرامبەر ئەتەوە ژێر دەستەکانی ئێران ئەوەیە کە ئێمە هەموومان موسوڵمانین و خاکەکەش خاکی موسوڵمانانە. قەوانی جیابوونەوەو سەربەخۆیی کورد، عارەب، بلووج ئیستکباری جیهان هێناویەتە پێشەوە بۆ ئەوەی بەشەڕی ناوخۆوە خەریک بین و نەپەرژێنە سەر بەرەنگاریکردنی ئەو و زایۆنیزم و رزگارکردنی قودسی پیرۆزمان لەبیر ببەینەوە.

ناسیۆنالیزمی تورکیش هەتا ئەمڕۆ سوورە لەسەر ئەوەی تورکیای نیشتمانمان یەک وڵاتە، خەڵکی دیکەشی تێدا دەژین و ئەوانەش ئەوەی تورکن، ئیتر لەمە بترازێت شتێکی دیکە لەنارادا نییە و هەرکامیان خزمەتی گەلی تورک و وڵات بکات هاوڵاتییەکی دروستە، ئەگەر نا، بەکرێگیراو و ناپاکە. رژێمی عەفلەقی سووریاش پێشتر باسکراوە، کورد لەو وڵاتەدا میوانن و میوانیش مافی هەیە، بەڵام مافی خاوەندارێتی و برا بەشی نییە و هەر خەیاڵێکی خراپی لەمێشکدا بێت (خوێنی خۆی لەسەر خۆی). لەنێو داگیرکارانی کوردستاندا، رژێمەکانی عێراق و بەتایبەتیش رژێمی بەعس ـ بەکر ـ صەدام لەچاو رژێمەکانی تورکیا و ئێران و سووریادا بە حەوت ئاو شۆردراونەتەوە. ئەوەش شاردراوە نییە تورک هەتا ئەمڕۆش خۆی بەمیراتگری خەلافەت و پێشڕەویی و رابەرایەتی موسوڵمانان دەزانێت و هەواو کەڵکەڵەی گێرانەوەی

رۆژگاری سوڵتانەکانی عوسمانی لەسەردایە. تورک و فارس هەتا هەڵگیرسانی یەکەمین جەنگی جیهانیش خوێنخۆری یەکتر بوون و دوژمنایەتی قوڵ و دێرین و لەشکرکێشی و پەلاماردانەکانیان هەر نەبڕایەوە بەو پێیەی تورک پێشەوای سوننەو فارس پێشەوای شیعەگەرین چەندجار هەر لایەکیان لەتەنها رۆژێکدا هەزاران مرۆڤیان گۆشاوگۆش سەردەبڕی بەتاوانی ئەوەی لەسەر ڕێبازی سوننە ـ ئیمام حەنەفی، یا ڕێبازی شیعە ـ دووازدە ئیمامن. مێژووی ململانێی خوێناوی تورک و فارس پڕە لە نموونەی سەلێنراو لەسەردەمی شا عەباسی صەفەویدا هەر ئێرانییەک جنێوی پیس و ناشیرینی بە سێ جێگرەکەی پەیامبەر، ئەبو بەکر، عومەر، عوسمان نەدایە دەمودەست ملیان دەپەڕاند، کەچی بۆ سەرکوتکردنی گەلی کورد دەبوونە دۆست و هاودەنگ و مووبان بەنێواندا نەدەچوو، هەر بۆ پێستی کورد چەندین پەیمانیان مۆر کرد.

پەیمانی ئاماسیە ١٥١٢ـ١٥٢٣

جەنگە بەردەوام و خوێناوییەکانی نێوان عوسمانی و صەفەوی، بەتایبەتیش جەنگی ٢٠ـ٣٠ ساڵەکەی نێوانیان هەردوو دەوڵەتەکەی شەکەت کردبوو، بۆ ماوەیەکی ناشتی و هێمنی دەگەڕان پشوویەک بدەن و چارەسەری کێشە لاوەکییەکانیش بکەن هەردوولا تووشی بووبوون، تورکیا لوتی نابوو بە ئەوروپای خۆرئاواوەو گەمارۆی شارە جوانەکەی ڤییەنای پایتەختی نەمسای دابوو، هێشتا سەرکەوتنێکی دەست نەکەوتبوو، وڵاتانی ئەوروپا و قەڕالەکانیشیان ئەو زەنگی ترسە بەهەند وەردەگرن هەتا زووە چارەسەرێکی گونجاو و دەستوبرد بۆ کزکردن و دانانی سنوورێک بۆ فراوانخوازییەکانی دەوڵەتی عوسمانی دابنێن، دەوڵەتی ئێرانیش بەدەست ئۆزبەکەکانی ئەفغانستانەوە ماندووبوو بەتایبەتیش کە دەستیان بەسەر شارە پیرۆزەکەی طووس دا گرت کە گۆڕی پیرۆزی عەلی کوڕی موسا ڕەزای تێدایەو یەکێکە لە سێ شارە پیرۆزەکەی ئێران دوای قوم و مەشهەد. شا ئیسماعیل دەیویست شیعەکان لەبری مەککە و مەدینە لەو شارانەی ئێران حەج بکەن ئەگەر ڕێگەی نەجەف و کەربەلا و گەڕانەوە مەترسیدار بوو.[٤٤٦] شیعەکان بێ جیاوازی و بێ چەندو چوون حەجی نەجەف و کەربەلا سەدان جار لە حەجی مەککە و مەدینە پیرۆزترو پێویستر دەبینن، بۆ سەلماندنیش چیرۆکێک دەگێڕنەوەو کردوویانەتە بەڵگەی سەلێنەر. کابرایەکی عارەب بە پەیامبەر دەڵێت سامان و مالّی دنیام زۆرەو هێشتا حەجم نەکردووە، دەترسم بمرم و بەو ئاواتە نەگەم، ئاخۆ لەسەر فەرمایشتی تۆ دەتوانم حەجێك بۆ خۆم بکڕم؟ پەیامبەری ئیسلام لەوەڵامدا دەڵێت کابرا تۆ لەگوێی گادا نووستوویت، بەبارستایی ئەها ها ئەو کێوە سامان و دارایی، حەجێکت دەست ناکەوێت. ئەو موسوڵمانەی بەدەوری کەعبەدا دەگەڕێت هەتا چوار مانگ فریشتەکان گوناهی لەسەر نانووسن! جا بزانە حەج چەند گەورەیە! تەواوکردنی چیرۆکەکەو مەبەستی شیعەکان لەگێڕانەوەی لەوەدایە کەکابرایەك ڕۆژێك دێتە لای ئیمام صادق و دەڵێت قوربان نۆزدە جار چوومەتە حەج، تۆ بڵێیت لەگوناهەکانم پاکژ بووبمەوە؟ ئیمام صادق دەڵێت نۆزدە جار حەجت کردووە بیکە بە بیست بەڵام هێشتا ناگاتە زیارەتێکی گۆڕی پیرۆزی ئیمام حسێن!

جا وەرە شیعەی قوربەسەر هەموو صالێك لەڕۆژی عاشوورادا نەوەندە سنگ مەکوتەو زنجیر مەوەشێنە هەتا "شەهید" دەبیت و لەو شوێنە هەرە پیرۆزەدا دەچیتە ژێر خاك. چەندجارێك لە نەنکم، نەنە حەبێ یادی بەخێر بیستوومە دەیوت پیاوێکی شیعەی خەڵکی ئەو خوارانە (مەندەلی و خانەقین)) لە سلێمانی دەمرێت، کەس و کاری کە هاتن تەرمەکەی ببەنەوە خەمی مردنەکەیان نەبوو ئەوەندەی پەرۆشی شوێنی مردنەکە بوون، بەناسۆرەوە دەیانوت، لە مەشهەد نەمردی، لە نەجەف نەمردی، لە کەربەلا نەمردی، دە بمر بمر گوورِ وەگوورِ.[٤٤٧] لەم بارودۆخەدا بوو سولتان سلێمان و شا تەهماسەب کەوتنە پەیوەندی کردن و نامە گۆڕینەوە و پەیاننەکەش " ئاماسییە" سەردەمی سولتان سەلیمی یەکەم ١٥١٢ـ١٥١٩ ز. و شا ئیسماعیلی صەفەوی ١٥٠١ـ١٥٢٣ ز. لەسەر بنچینەی رێکەوتنەکانی ١٥٦٨ـ١٦١٣ز. و دووای چەندین رێکەوتنی جیاجیاو سەربەخۆ گەیشتنە ئەنجامی ئاگربەست و ناشتی و لەسەر چەند خاڵێك پێکهاتن:

١ـ عوسمانی بەفەرمی دەوڵەتی صەفەوی ئێران وەك دەوڵەتێکی سەربەخۆو میراتگری ئاینزای شیعەگەرێتی دەناسێت.[٤٤٨]

٢ـ مولکی میرنشینی بابان کە نەو کاتە بریتی بوو لە شارەزوور، شارباژێر، قەرەداغ، بەردەوڵەتی عوسمانی تورك دەکەوێت، مولکی میرنشینی ئەردەڵانیش، هەورامان، مەریوان، سنە، بانە، سەقز بەردەوڵەتی صەفەوی ئێران دەکەون.

٣ـ هەردوو دەوڵەت یاخی و راکردووەکان دەسگیر دەکەن و رادەستی لایەنی پەیوەندیداریان دەکەنەوە.

٤ـ گورجستان و ئەرمەنستان و بەشێك لەخاکی عارەبیش کران بەدوو بەشەوە.[٤٤٩]

پەیمانی ئاماسییە بۆ گەلی کورد لەهەردوو دیوی ئێران و عێراق گورچکبڕبوو، لەبواری جیۆپۆلەتیکدا سەرزەمینی میرنشینەکانی بابان، سۆران و ئەردەڵان و موکریان لەیەکتر پچڕان و ئەگەری زەمینە خۆشکردن، یان هەڵکەوتنی میرێکی کوردو بەهێزتر لەمیری سۆران هەر نەبێت کوردی باشوور بخاتە سەر رێبازی یەکگرتن و یەك هێزی و دامەزراندنی قەوارەیەکی سەربەخۆ کە ببێتە چاوگ و رووناکی بەخش بۆ خۆرهەڵات و باکوور، رێکەوتنی ئاماسییە نەو ئەگەرەی زۆر دوور خستەوەو نەو هیوایەی تاساند. ئاماسییە ٨٤ صالی تێپەڕاندبوو، سارد بوبووەوە و ناوەڕۆکێکی زیندووی تێدا نەمابوو، سەردەمی سولتان حەمیدو ناصیرەددین شا کاری پێ نەکرا.

پەیماننامەی زهاو ١٠٤٨ك.١٦٢٩/١٦٢٨ز.

سولتانی عوسمانی، مورادی چوارەم شاری بەغدا دەگرێت و ویلایەتی بەغدای لە ئێران سەندەوەو ناوچەیەکی فراوان لە عێراقی عەجەم و عارەب کەوتنە بندەستی عوسمانییەکان و بەو هۆیەشەوە میرنشینی بابان فراوانترو میرنشینی ئەردەڵان بەرتەسك دەبێتەوە، زنجیرە چیاکانی زاگرۆس دەبنە لەمپەرێکی سروشتی، خۆرهەڵاتی چیاکە بۆ ئێران و خۆرئاواشی بۆ عوسمانییەکان. بەجۆرە هەرێمەکانی باشوور و

خۆرهەلاتی کوردستان لە نێوان تورک و فارسدا دابەشکران و کوردستانی گەورە بۆ یەکەمین جار لەمێژوودا ١٦٣٩ دەکرێت بەدوو بەشەوە، باشوور و باکووری کوردستانی بچووک کەوتنە ژێردەستی عوسمانی و خۆرهەلاتیش بەر ئێران دەکەوێت. زنجیرە چیاکانی زاگرۆس وەک سنوور دەسەلاتی تورک و فارسی جیاکردەوە، هەردوو میرنشینی بابان و ئەردەلانیش لەیەکتر دادەبڕێت. ئەو ناوچانەی کەوتنە بندەستی عوسمانییەکان:

١ـ قەلای زەلم و چیاو بەرزاییەکانی دەوروپشتی.

٢ـ شارەکانی بەدرە، جەسسان و مەندەلی تا دەگاتە دەرەتەنگ و پێدەشتەکانی درتە، شارەدێی قزلجەو دەوروپشتی و گوندەکانی خۆرئاوای قەلای زنجیر. زۆربەی تیرەکانی هۆزی جافیش وەک هارونی و زیانەددین کەوتنە ژێر فەرمانی تورکەوەو چەندین کێشەیان بۆ هەردوو دەولەتەکە ساز دەکرد.[٤٥٠]

ئەو ناوچانەی کەوتنە بندەستی ئێرانیش:

١ـ قەلای هەورامان و گوندەکانی دەوروپشتی.

٢ـ شاری مەریوان و دەوروپشتەکەی.

٣ـ چیاکانی دەڤەری بەدرەو جەسسان و مەندەلی.

هەردوو دەولەت بڕیاری وێرانکردنی قەلاکانی زنجیر، قوتوور، ماکو لەهەرێمی وان و قەلای موغازبرد لەهەرێمی قارس دەدەن. بەلام ئێران قەلای قوتووری نەڕوخاند.

پەیمانی گولستان ١٥٢٤

سەرداری کورد کەریم خانی زەند هەر لە ١٧٤٨وە لاوازی و کەمدەستی شاکانی ئێران دەبینێت کە بەوپەڕی بێهێزی گەیشتووە، شارۆخ شا تەنها هەرێمی خۆراسانی بەدەستەوە مابوو. ئەو هەلکەوتووەی کورد بەهێزی بازوو، ژیری و لێهاتوویی خۆی دەگاتە دەسەلات، ولات یەکدەخاتەوەو هێزو توانای جارانی پێدەداتەوەو ماوەی نێوان ١٧٥٣ـ١٧٩٤ فەرمانڕەوایی سەر لەبەری ولاتی ئێران دەکات، بەلام بەناوی شای ئێرانەوە نا، بەناوی بریکاری گەلەوە (وکیل ألرعیه)، لەوەشدا نەوپەڕی ژیری و ووردبینی رەچاوکردبوو، کەریم خان هەرچەند شیعە مەزهەب بوو بەلام چونکە کوردبوو شیعەکان بێپەروا بەربەرەکانێیان دەکردو ژێر بەژێر پلانیان بۆ دادەڕشت لەهەلێکدا دەسەلاتی ولاتی ئێران لەکورد وەرگرنەوە. رابەری دوژمنەکانی کەریم خان، ئاغا موحەمەدی قاجار بوو لەدەڤەری دەریای قەزوین، نیشتمانی دێرینی مادـ میدیا. ئاغا موحەمەد بەڕەگەز تورک بوو، تورکەکانی گرد کردەوەو هێزێکی چاکیان لێدروست دەکات و کەریم خان لەنێو دەبەن، کوڕی کەریم خانیش دووای مردنی باوکی نەیتووانی پارێزگاری دەولەتی زەند بکات، ئاغا موحەمەدی قاجارـ تورک بەسەر ئەویشدا سەرکەوت و هەردوو چاویشی هەلدەکۆڵێت و صالێ ١٢٠١ ك. دەولەتی قاجار دادەمەزرێنێت و پێتەختیش لە ئەصفەهانەوە دەگوێزێتەوە بۆ تاران. قاجارەکان

بنەماڵەیەکی ناسراو نەبوون، سەردەمی صەفەوییەکان چوونە هێزەکانی قزڵباشەوەو کە هێزیان پەیداکردو پلەوپایەیان دەستکەوت لەنادر شای ئەفشار هەڵدەگەڕێنەوەو ساڵی ١٢١١ ك. لە تەمەنی (٥٢) ساڵیدا کوشتیان و فەتح عەلی شای ئێران ماوەی (٣٥) ساڵ فەرمانڕەوایی دەکات و هەرێمی گورجستانیشی لە رووسیا سەندەوەو لەسەردەمی شاژن کاترین دا، بەڵام هەرێمەکانی ئەریڤان و نەخچەوان لەسەر رووباری ئاراس کە دانیشتووانەکانی ئەرمەن بوون هێشتا لەژێر سایەی رووسیادا بوون کە ئێران بەمولکی خۆی دەزانێ و ناچاربوو بۆ سەندنەوەیان داوای یارمەتی لە قەرالی فەرەنسا، ناپلیۆن و دەوڵەتی بەریتانیا بکات، بەڵام جەنگەکەی دۆراندو ناچار پەیمانی گوڵستانی ١٥٢٤ بۆ دوژمن مۆر دەکات و دوواتریش لە ١٨٢٨دا کە ئێران تا رادەیەك بەخۆیدا هاتبووەوە بۆ راستکردنەوەی تەرازووی هێزو سەنگ و سووکی نێوان ئێران و رووسیا پەیمانی تورکمان چای ١٨٢٥ مۆر دەکەن.

پەیمانی یەکەمی ئەرزرۆم ١٨٢٣(١٧٢٣/٧/٢٧)

ئەم پەیمانە بەهاندان و دەستپێشخەری و نێوبژیوانی رووسیاو بەریتانیا، کێشەکانی سنوور، بازرگانی، حەج و زیارەتی شوێنە پیرۆزەکانی عێراق، ڕێوشوێن دانان بۆ گەرمیان و کوێستانکردنی خێڵە کۆچکردووەکانی سەر سنووورەکانی نێوان عوسمانی و ئێران، رادەستکردنی یاخییەکان بەلایەنی پەیوەندیدار.[٤٥١] ئەوەی پەیوەندی بەکێشەکانی سنووری نێوان عوسمانی و ئێرانەوە بوو هەر کورد بوو، بەزاندنی سنوور، ئەمبەرو ئەوبەر کردن و سەنگەرگۆڕکێ و کەڵك وەرگرتن لەناکۆکیەکانی نێوان ئەو دوو دەوڵەتە. شێخ مارفی نۆدێ نامەیەکی بۆ مەحمود پاشای بابان ناردووە کە کورد هەموی بکەوێتە بەری عوسمانی باشترە .

پەیمانی دووەمی ئەرزرۆم١٨٤٢ ـ ١٩١٨

ئەرزرۆمی دووەم چەند خاڵێکی ئاڵۆز لەنێوان دوو دۆزمنە دێرینەکەیدا خاو دەکاتەوە:

١ـ ئێران یەکجارەکی دەستبەرداری هەرێمی سلێمانی و دەوروپشتەکەی دەبێت بۆ دەوڵەتی عوسمانی و لەو گۆڕانکارییە نوێیەشدا کورد ناچاردەکەن خۆی لەنێوان دەوڵەتی عوسمانی ـ تورك و دەوڵەتی ئێران ـ فارسدا ساغ بکاتەوە، عوسمانیە یان ئێرانیە. ئەمەش بۆ کورد کارەساتێکی گەورە بوو، هەرکام لەو دووانە هەڵبژێرێت ناسنامەی نەتەوەیی خۆی بزر دەکات و یەك لەیەکیش خراپترن .عارەب دەڵێت (خیاران أهوَنُهُما مرُّ) دوو نەگەرت لەپێشە، باشەکەیان تاڵە وەك ژەهری مار.

٢ـ ئێران دەستبەرداری ئەو ناوچانە دەبێت کەوتوونەتە خۆرئاوای زەهاو، عوسمانیش دەست لە چیاکانی خۆرهەڵات هەڵدەگرێت بۆ ئێران. وەك دەکەوێت لەم پەیمانەدا عوسمانییەکان خۆیان بۆ ئێرانییەکانیان شلکردبوو، بەڵێن دەدەن بەندەر عەببباس، عەببادان، موحەمەرە، دورگەی نەخزرو خۆرهەڵاتی شەتتولعەرەب بە مولکی ئێران بناسێت، جگە لەوەش خۆرهەڵاتی کرند، قەسری شیرین بۆ ئێران و خۆرئاوای شەتتەکەش

دەبێتە مولکی عوسمانی.

٣ـ هەرێمی سلێمانی مولکی تایبەتی هۆمایونەو ئێران بەهیچ جۆرێك دەست لەکاروباری ناوخۆی میرنشینی بابان وەرنەدات.

٤ـ (هەردوو دەولەت بەهاوکاری و هاوناهەنگی لەو هۆزە کوردانە دەسرەوێنن لەسەر سنوورەکان دەژین و گەرمیان و کوێستان دەکەن و ئاژاوەش دەنێنەوە، بۆ نەم مەبەستەش پێویستە هەردوولا لەشکر لەسەر سنوورەکان جێگیر بکەن).[٤٥٢] ئەم پەیمانە جۆرێك ناشتی و ئارامی هێنایە ناراوە لەنێوان تورك و ئێراندا بتوانن بەهاوکاری بەریتانیا و رووسیا دەسەلاتی میرەکانی کوردو عارەب بنبڕ بکەن و بەتایبەتیش لەبابان و موحەمەرە.(سەرلەشکری ئێران حیسامولملك رۆنی بەرچاوی لەو کارەدا گێڕا)[٤٥٣] کە لەناوەڕۆکدا پلانی ڕووخاندنی میرنشینەکانی کوردبوو. لەپاڵ ئەو پلانەشدا سەرۆك هۆزۆ ئاغاو پیاوانی ئایینییان دەم چەور دەکرد. مەدحەت پاشای والی بەغدا هەتا ١٨٦٩ دەسەلاتی هیچ میرو سەردارێکی کوردو عارەبی لە عێراقدا نەهێشت. زەوی و زارو دێم و بەراوێکی زۆری بۆ دەمکوتکردنی نەیاران دابەشکرد، بەشێك لە بنەماڵە دەوڵەمەندو خاوەن زەوی و زاری و بەراوو دێم و جۆگەو کارێزو کانیاو لەوێوە هەڵتۆقێن ئەگینا نە کاروکاسپی نە بازرگانییان هەبوو، هەڵێك بوو، لرفیان لێداو خواردیان و کەسیش نەیوت سەروی چاویان برۆیە

ڕێککەوتننامەی سایکس بیکۆ

ئەم ڕێککەوتنە ساڵی ١٩١٦ بەنهێنی لە نێوان نوێنەری بەریتانیا مارك سایکس و نوێنەری فەرەنسا جۆرج بیکۆ بەستراو دووبەدوو هەروەك قاڵبێك کێك قاشبکەن، بە ئارەزووی خۆیان دەستکەوتەکانی جەنگی یەکەمی جیهان بەسەر ٣ سێ مەڵبەندا دابەشدەکەن:

١ ـ مەڵبەندی سوور: بریتی بوو لە نێوان دوو ڕوبارەکە (بەشی عەرەب نشینی عێراق هەتا خواروی کوێت مەڵبەندی نفوزی بەریتانیایە)

٢- مەڵبەندی شین: بریتیە لە هەردو ولاتی سوریا و لبنان و بەشی خواروی ڕۆژهەلاتی تورکیا (بانی کوردستانی شیمالیی ڕۆژئاوا) دەگرتەوە، مەڵبەندی نفوزی فەرەنسابوو. سازانۆڤ وەزیری دەرەوی روسیا کە هەستی بە پەیمانە نهێنیەکە کرد لە ١٩١٦/٤/٢٦ دا رایگەیاند کە روسیا بەو پەیمانە رازیە بە مەرجێك مەڵبەندەکانی شیمالی ڕۆژهەلاتی تورکیای بدرێتێ کە بریتیە لە ترابزۆن و بەشی شیمالی ڕۆژئاوای کوردستان (باکوری کوردستان ن.ك.)(د.قاسملو،هەمان سەرچاوەی پێشو،ل.٤٨) ئەم ڕێککەوتننامەیە بۆنی دژایەتی بەریتانیای لێنەدەهات بۆ کورد تەنانەت لە بەشکردنی میراتیەکەشدا باشوری کوردستان بەر فەرەنسا و باکوریش بەر روسیا دەکەوت. سایکس دەیویست ئەرمەنستانێك لە کلیکیا لەژێر چاودێری فەرەنسادا دابمەزرێت و ولاتێکی کورد-ئەرمەنیش لە دەریای ڕەشەوە تا سیرت و نوورفە دابەزرێت و

سەرەنجام لە باشور دەوڵەتێکی خودموختاری بۆ کورد دابەزرێت بەڵام کەرکوك و پردێ و هەولێر نەگرێتەوە کە دانیشتوانی تورکمانی زۆرە، بەڵام ناوچە کوردنشینەکان هەتا سیرت و ورمێ و مەهاباد بگرێتەوە. (مەحمود مەلا عیززەت، حکومەتی کوردستان لەناو مەتەڵی .. ل ٤٣، ٤٤)

ڕێککەوتنامەی مودروس ١٩١٨/١٠/٣٠

(ئاگربەستی یەکەمین جەنگی گێتی ١٩١٤ـ١٩١٨ ز.)

دووا ڕۆژەکانی جەنگی یەکەم و بگرە چەند کاتژمێرێك دووای مۆرکردنی پەیمانی خۆبەدەستەوەدانی دەوڵەتی عوسمانی و هەڵوەشاندنەوەی تەلارە رزیوەکەی پیاوە نەخۆشەکە، لەشکری عوسمانی لە هەرێمی موصڵ ئاگاداری هیچ نەبوون، هێزەکانی بەریتانیا بە پرتاو بەرەو موصڵ دەکشان بۆ ئەوەی ساتێك زوتر بیگرن بۆ ئەوەی لەدووا ڕۆژدا بڵێن کاتی جەنگ گرتوومانەو دەستکەوتی جەنگە. تورك جیقوفیقیان زۆر کرد، کەڵکی نەبوو، موصڵیان چۆلکرد بۆ بەریتانیا یان راستتر بڵێین بەریتانیا پاشەکشێی پێکردن و کارتی داگیرکردنی موصڵی بەدەستەوە بوو، لەپەنای هەزارو یەك فێڵ و تەڵەکەبازی بەریتانیادا کە گەورەترین هێزی هەموو گێتی بوو، ١٩٢٥ هەرێمی موصڵ کە ئەوان بەکوردستانی باشوریان دەوت لکێندرا بەدەوڵەتی عێراقی تازە دامەزراوەوە کە شایەکیان لە سووریاوە بۆ هێنابوو. تورك بەناچاری ١٩٢٦ بەفەرمی دەست لە وڵایەتی موصڵ هەڵدەگرێت دوای ئەوەی ئێمپراتۆریەتییە فراوان و بەرینەکەی دابەشکراو وڵاتانی سووریا، عێراق، ئوردون، لوبنان، فەلەستین و وڵاتانی بەڵکان و قەفقاس لەجێگەی ئەودا هەریەکەیان بوون بەدەوڵەتی سەربەخۆ و تورك هەر ئەم تورکیایەی ئەمڕۆی بۆ مایەوە دوای دۆڕاندنی جەنگ لەپاڵ ئەڵمانیا و نەمسا و پروسیاداو ئەم مەرجانەشیان بەسەردا سەپاند:

ڕووخاندنی دەوڵەتی عوسمانی و پێچانەوەی سەردەمی سوڵتان و خەلیفەی ئیسلام.

دەست بەسەردا گرتنی شوێنە ستراتیژییەکان.

کشانەوەی هێزەکانی تورك لە قەفقاسیا و چەککردنی لەشکرەکانی تورك.

هێڵەکانی شەمەندەفەر لەژێر دەستی هاوپەیماناندا بێت.

جیاکردنەوەی گەلانی عارەب لە تورك.

هەرێمە ئەوروپاییەکەی تورك بخرێتە سەر وڵاتی یۆنان.

دامەزراندنی دەوڵەتێك بۆ ئەرمەن و دەستەڵاتێکی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد.

چاونووقاندن لەو ناوچانەی یۆنان لەتورکیای داگیرکردووە، ترابزۆن، ئەرزرۆم، وان، بتلیس کە پتر لەنیوەی خاکی کوردن و بەپێی ڕێکەوتنی سیڤەر درابوون بە یۆنان.

کۆنگرەی فەرسای ـ پاریس ١٤ـ١٩١٩/١٠/١٨

لایەنە سەرکەوتووەکانی جەنگ بۆ پاراستنی مافی نەتەوە بچوکەکان وەک کوردو ئەرمەن و رزگارکردنیان لە چەوسانەوەی بندەستی تورک لاپەڕەکانی هەردوو فایلی دوو نەتەوەکەی هەڵدەدایەوەو تاوتوێی دەکردن و وەک کێشەیەکی نێودەوڵەتی دەیخوێندنەوە کە پێویستیان بە چارەسەرێکی یاسایی و هەنووکەیی هەیە. نوێنەری کورد، شەریف پاشای خەندان و نوێنەری ئەرمەن، نۆباز پاشا هاودەردو هاودەنگ بوون دژی تورک. لەهەموو ناوچەکانی کوردستانیشەوە پەیتا پەیتا تەلەگراف بەڕێوەبوو بۆ پشتیوانیکردنی شەریف پاشا و پێداگرتن لەسەر سەربەخۆیی کوردستان. شەریف پاشا خەڵکی شاری سلێمانی و کونسوڵی تورکیا بوو لەوڵاتی سوید، لەکۆڕو کۆمەڵە نێو نەتەوەییەکاندا ناسراو بوو، چەند زمانێکی ئەوروپاییەکانیشی وەک ئاو و دۆ دەزانی، لە لایەن گشت سەرۆک و سەردارانی کوردیشەوە بەنوێنەرو دەمڕاستی کورد دەستنیشان کرابوو، دەسەڵاتی تەواوی پێدرابوو بەنێوی گەلی کورد لە تورکیا، عێراق و ئێران کارەکان بەڕێوە بەرێت و بڕیاری گونجاو بدات. بەڵام کەمالییەکان تەگەرەی زۆریان خستە بەردەم ئەو ئەرکە پیرۆزەی شەریف پاشاو چەند کەسێکیان لەخشتەبرد خۆیان بەنوێنەری کورد بناسن و داواکارییان ئەوە بێت ژیان و مردنیان لەگەڵ تورکدایەو هەرگیز نایانەوێت لە براکانیان جیا ببنەوە.

پەیمانی سیڤەر ١٩٢٠/٨/١٠

بڕگەکانی ٦٢، ٦٣، ٦٤، ٦٥ی ئەم پەیمانە، سەربەخۆیی کوردستان دەسەلێنێت، بەڵام هاوپەیمانەکان چیتر بەربەرەکانێی مستەفا کەمالیان پێ نەدەکرا، لایەنی هەق و راستی بەردەدەن، کوردو ئەرمەن دەکەنە قوربانی بەرژەوەندییەکانی خۆیان. هەرچەندە بناغەی بەندەکانی ٦٢، ٦٣، ٦٤ پێشتر لەڕێککەوتننامەی سان ریمۆن ١٩٢٠ دا هاوپەیمانەکان دەستنیشانیان کردبوو.

لە سیڤەردا دان بە مافەکانی کورد و دامەزراندی دەوڵەتی سەربەخۆشدا نرابوو، رەشنووس و پاکنووسی پەیمانەکە کە ئینگلیزەکان نوسیویانە لە ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەیاندا پارێزراوە. (بڕوانە مەحمود مەلا عیززەت، حکومەتی کوردستان لەناو مەتەڵی .. ل ٤٤)

پەیمانی لۆزان ١٩٢٣/٦/٢٤

سیڤەر هیواو ناواتەکانی کورد و ئەرمەنی بەرجەستە کردبوو، بەڵام هەر لەسەر کاغەز مایەوەو پراکتیزە نەکراو بەرەو رووی لۆزان کرایەوەو سیڤەر بەبڕیاری بەریتانیا، فەرەنسا، ئیتالیا، ژاپۆن، یۆنان، تورکیا زیندەبەچاڵ کراو کێشەکەیان خستە بەردەم کۆمەڵەی گەلان، ئەویش شاندێکی نارده کوردستان بۆ لێکۆڵینەوەو بیستنی داخوازی دانیشتوان، زۆربەی سەرانی کورد داوای سەربەخۆیی کوردیان دەکرد، هەندێکیش مافی ئۆتۆنۆمی، مافە کولتوریی و رووناکبیرییەکاندا وەڵامی شاندەکەیان دایەوە. ئەویش لەدوو راپۆرتدا بۆ کۆنگرەی گەلان راسپێری ئەوە دەکات کورد نایەوێت بەتورکیاوە بلکێنرێت و مانەوەیان

لەقەوارەیەکی سەربەخۆدا بەلاوە چاکە لەژێر سایەی یەکێك لە دەوڵەتە هاوپەیمانەکاندا. بەکورتی نەخامەکە بەوە دەگات برگەکانی ٣٨، ٣٩ی لۆزان چەند مافێکی رووناکبیری بۆ کورد دەستنیشان دەکات. بەریتانیاو هەموو ئەوانی دیش دووای بەرژەوەندی خۆیان کەوتبوون، چارەنووسی گەلانی ژێردەست بایەخێکی نەبوو. بەریتانیا بۆ ئەوەی هاوپەیمانەکانی لە بریارەکانی لۆزاندا هاودەنگی بن، فەرەنساو ئەمەریکا دەکاتە هاوبەش هەریەکەیان بەشێکیان لە کۆمپانیای نەوتی موصڵ (تورکش پەترۆلیۆم) بۆ دابین بکات. عیصمەت پاشا (عیصمەت ئین ـ ئینۆ)ش وەك نوێنەری کەماڵییەکان لەکۆبوونەوەکانی لۆزاندا دوو کورد لەگەڵ خۆیدا دەبات. ئەو دوو زۆڵە کوردە لەوەڵامی پرسیارێکدا ئایا کورد دەخوازێت لە تورکیا جیابێتەوە، وتیان ((ئێمەو تورك براین، هیچ جیاوازییەکمان لەنێواندا نیەو نامانەوێت لەتورك جیابینەوە))، ئیتر ئەمە بۆ مستەفا کەمال زۆر بوو بەهاوپەیمانان بسەلمێنێ کورد دەوڵەتی سەربەخۆی ناوێت و دەیانوێت لەگەڵ تورکدا بژین و پێکەوەش بمرن! لەهۆڵی کۆبوونەوەکانیشدا عیصمەت پاشای نوێنەری کەمال زۆر بە لەبلەبانی دەدواو کاری لەهاوپەیمانەکان دەکرد، بەچەند ووشەیەکی ژەهراوی بیروڕای نوێنەرەکانی بەشێوەیەکی بنەڕەتی لەبەرژەوەندی تورکیاو دژ بەکێشەی کورد گۆڕی، کاتێك وتی (کوشتارو قەڵاچۆکردنی ئەرمەن بەهیچ جۆرێك نایەتە سەر تورك، ئەوە کوردە موسوڵمانە کەم چیکڵدانەکان بوون و ئەوان تاوانبارن). تۆ تەماشا بێڕەوشتی، تورکە عوسمانییەکان چەند سەدەیەك شەڕی ئەوروپاییە (کافرەکانی) دەکردو سەرو مالّی حەڵاڵ کردبوون، ئێستە کوردە موسوڵمانە کەم چیکڵدانەکان دەدات بەگوێی ئەوروپییەکانداو تیژیان دەکات دژی کورد وەك ئەوەی بڵێت کوردەکان سەرگەرم و تونڕەون و بەهەر چوار پەل خۆیان بەئیسلامەوە بەستووەتەوەو کوشتن و قەڵاچۆکردنی ناموسوڵمان و حەڵاڵکردنی سەرو مالّ و خاو و خێزانی بەجەنگی پیرۆز دەزانن. وەك ئەوەی کورد لەوانەوە فێری ئەو کارە ناپەسەندانە نەبووبێت. ئەو چەند ووشەیەی نوێنەری کەماڵییەکان مالّی کوردی وێرانکرد و وەك چۆن لاوەکان دەڵێن فیلمی سوتاند. ئیتر دووای ئەو کۆبوونەوەیە فایلی کوردو سەربەخۆیی کورد بەردێکی خرایە سەر، عارەب دەڵێت دەستدارو بەهێز شمشێر هەڵدەکێشێت و دەچێتە پێشەوە، لاوازو دەست کورتیش بەدووای شایەتدا دەگەڕێ! کورد خاوەن ماف بوو مافی دەستنەکەوت، تورك جەنگێکی جیهانی دۆڕاندبوو، مافێکی نەبوو، کەچی زۆربەی خواستەکانی هێنایە دی، چونکە کورد جگە لەژەنڕاڵ شەریف پاشای خەندان کەسێکی نەبوو بتوانێت سەر بەو هۆڵانەدا بکات و بەرامبەر هاوپەیمانان داکۆکی لەمافەکانی کورد بکات، شەریف پاشاش هەر ئەوەندەی بۆ دەکرا کە کردی، کورد نەیتوانی بەهاوپەیمانان بسەلمێنێت کوشتارو قەڵاچۆی ئەرمەن بە بەرنامەو فەرمانی سوڵتان حەمید بەڕێوە دەچوو. ئەو کوردەی ئەرمەنێکی دەکوشت، ئەو کوردە نەبوو هاودەردو هاودەنگی ئەرمەن بوو، وەك دوو گەلی چەوساوە و مافخوراو بەدەست تورکەوە، ئەوانەی دەستیان دەچووە خوێنی ئەرمەن بەکرێگیراوەکانی سواردی حەمیدی بوون دەستیان دەچووە خوێنی کوردیش

و ناوونا‌وبانگی کوردیشیان له‌ناوه‌وه‌و ده‌ره‌وه له‌که‌دار ده‌کرد. کورد به‌ر له‌و سه‌رده‌مه‌وه‌وه ئه‌وه تازه پیره‌و په‌که‌وتووه و داره‌دار ده‌کات شۆڕش هه‌ر تفه‌نگ نییه‌و ته‌واوکاری ده‌وێت، زۆر خاڵی گرنگ له‌سه‌ر مێزی دانوستاندن و هۆڵی پەرله‌ماندا ده‌بنه ده‌ستکه‌وت. له‌جه‌نگ و شه‌ڕه تفه‌نگدا ته‌نها دوو جه‌مسه‌ر هه‌یه، سه‌رکه‌وتن یان ژێرکه‌وتن، پێشڕه‌ویی کردن یان پاشه‌کشه، مه‌ودای خه‌باتی دیموکراتی زۆر فراوانتره‌و دوو لایه‌ن یان پتر ململانێکه ده‌توانن بگه‌نه ئه‌نجامێك هه‌ریه‌که‌یان به‌رژه‌وه‌ندی و ده‌ستکه‌وتی تێدا ببینێت. تورکه که‌مالییه‌کان به‌و جۆره گره‌ویان له کورد برده‌وه‌و هه‌ر ئه‌وه‌نده‌ی کۆماری تورکیا دامه‌زرا به‌سه‌رۆکایه‌تی مسته‌فا که‌مال ١٩٢٤، به‌و بیانووه‌ی له‌ولاتی تورکیادا ته‌نیا تورك ده‌ژین، ئاخاوتن به‌کوردی، خوێندن به‌کوردی، به‌رگ و پۆشاکی کوردی، کۆڕوکۆبوونه‌وه‌و ڕێکخراوی زانستی، کۆمه‌ڵایه‌تی، رامیاری هه‌رهه‌مووی قه‌ده‌غه کران و سه‌رپێچیکار به‌ر سزای توند ده‌که‌وت. سه‌رۆك وه‌زیرانی فه‌ره‌نسا، کلیمنسۆ به‌ناوی هاوپه‌یمانه‌کانه‌وه ده‌ڵێت: "تورکیا (ده‌وڵه‌تی عوسمانی) له‌و ناسته‌دا نیه متمانه‌ی پێبکرێت میلله‌تێك به‌ڕێوه‌به‌رێت (غه‌یره تورك) و نابێت قه‌ومێك که تورك نیه (کورد) و تا ئه‌مڕۆ له‌ژێر چه‌پۆکیدابووه دوباره بخرێته‌وه ژێر چه‌پۆکی. (مه‌حود مه‌لا عیززه‌ت، کوردستان له مه‌تەڵی .. ل ٥٠)

ڕێککه‌وتنی سه‌رۆك کۆماری عێراق و بارزانی مسته‌فا ١٩٦٦/٦/٢٩

سه‌رۆك کۆماری عێراق و زۆرینه‌ی کابینه‌ی وه‌زاره‌ت گه‌یشتنه ئه‌و ئه‌نجامه‌ی شۆڕشی کورد به‌به‌کارهێنانی ئاگرو ئاسن ناکه‌وێت و حکومه‌تیش له توانایدا نه‌ماوه دژێڕه به‌و جه‌نگه بدات.. (١٩٦٦/٦/١٦ عمید مه‌جید عه‌لی (خانه‌نشین)، ئه‌حمه‌د که‌مال، ئه‌کره‌م جاف و زه‌ید ئه‌حمه‌د عوسمان وه‌ك شاندی حکومه‌ت له به‌غداوه ده‌گه‌نه گه‌ڵاله...به‌دوای ئه‌وانیشدا شاندێکی به‌رزتر و فراوانتر ١٩٦٦/٦/١٨ هاتن، شاندی شۆڕشی ئه‌یلوولیش نافیز جه‌لال، صالح یوسفی، حه‌بیب موحه‌مه‌د که‌ریم و عه‌لی عه‌بدوڵڵا ٦/٢٢ گه‌یشتنه به‌غداد، ٦/٢٩ ڕێککه‌وتنێك مۆر کرا به‌په‌یمانی ٢٩ی حوزه‌یران، به‌یانه‌که‌ی به‌ززاز یان په‌یمانی لامه‌رکه‌زی ناوده‌براو خودی ئه‌وڕه‌حمان به‌ززازی سه‌رۆك وه‌زیران له‌ڕادیۆو ته‌له‌فزیۆنه‌وه خوێندییه‌وه،خاڵه هه‌ره گرنگه‌کانی:

١ـحکومه‌ت بنه‌بڕ،دان به‌نه‌ته‌وه‌ی کوردا ده‌نێت له‌یاسای کاتیی ولاتداو ئاماده‌یه له‌یاسای هه‌میشه‌ییشدا بیچه‌سپێنێت که عێراق له‌دو نه‌ته‌وه سه‌ره‌کییه‌که پێکهاتووه،عاره‌ب وکورد،له ماف ونه‌رکیشدا یه‌کسانن.

٢ـ هه‌ڵبژاردنی په‌رله‌مان و نوێنه‌رانی کورد تێیدا به‌پێی ڕێژه‌ی ژماره کورد ده‌بێت له عێراقدا.

٣ـ ناردنی خوێندکاری کورد بۆ ته‌واوکردنی خوێندنی باڵا له‌ده‌ره‌وه.

٤ـ زانکۆی به‌غدا بایه‌خی ته‌واو ده‌دات به وتنه‌وه‌ی زمان و وێژه‌و کولتووری کوردو پرۆژه‌یه‌کیش "زانکۆیه‌ك" له باکوور ده‌کاته‌وه که پاره‌ی پێویست هه‌بوو!

٥ـ فه‌رمانبه‌ران له‌شارو شارۆچکه‌و شاره دێکاندا له‌ڕه‌گه‌زی کورد ده‌بن و مه‌گه‌ر به‌رژه‌وه‌ندی هه‌رێمه‌که

بخوازێت نەگینا هەر نەوان دادەمەزرێنرێت.

٦ــ بەپێی ژیانی پەرلەمانی، کۆمەڵەو رێکخراوی رامیاری دیاریکراو دادەمەزرێن و رۆژنامەو چاپەمەنیش مافی دەربڕینی هەست و بیرو داخوازییەکانی گەلی عێراقی دەبێت.

٧ــ دوای ناگربەست لێبووردنی گشتی بۆ هەموو بەشداربووانی رووداوەکانی باکوور دەردەچێت و فەرمانبەران دەگەڕێنەوە شوێنەکانی جارانیان و هەوڵدەدرێت کرێکارانیش بگەڕێنەوە سەر کارەکانیان.

٨ـ نەوانەی لەهێزە چەکدارەکانەوە رایانکردبوو لەماوەی دوو مانگدا دەگەڕێنەوە بنکەکانی پێشوویان بەمەرجێك بەو چەکانەوە بگەڕێنەوە بردبوویان.

٩ـ تیپەکانی سوارە (جاش) دەگەڕێنەوە بنکەکانیان هەتا چەك دەکرێن.

١٠ـ ئاوەدانکردنەوەی باکوور.

رێککەوتنی ١١ ئازار ١٩٧٠

صەددام حسێن ـ بارزانی مستەفا

هەتا ئەمڕۆش رێککەوتنی١١مارتی١٩٧٠گرنگترین و پڕدەستکەوتترین پەیمانی کوردە لەگەڵ دوژمندا، بەشێکی بەرچاوی لەمافەکانی کورد لەباشووری کوردستان هێنایە دی کە لە یاسای ئۆتۆنۆمی کوردستاندا رەنگیدایەوە و دەربڕینی باکووری عێراق لەدەزگاکانی دەوڵەتدا بوو بە هەرێمی ئۆتۆنۆمی کوردستان.

پەیمانی جەزایر لە نێوان صەددام ـ شای ئێران ١٩٧٥/٣/٦

بەپێی ئەو پەیمانە شوومە، حەمە رەزای شای ئێران، پشتدەکاتە شۆڕشی کوردی باشوور و سنوورەکانی لە رووداو داخست بەرامبەر دەستهەڵگرتنی عێراق لەپانتاییەکی فراوان لەووشکانی و ئاوی عێراق بۆ ئێران.

رێککەوتنی عێراق ـ تورکیا ١٩٧٨

بەپێی ئەم رێککەوتنە عێراق رێگە بە سوپای تورکیا دەدات سنووری نێوانیان لەئاسمان و زەویبەوە ببەزێنێت و لەماوەی قوڵایی ١٥ کیلۆمەتردا ئۆپەراسیۆنی سەربازیی دژی گەریلاکانی پارتی کرێکارانی کوردستان ـ پێکەکە ـ بکات.

کۆنگرەی ناسنامەی فەرهەنگیی و مافی مرۆڤی کورد ١٩٩٠

کۆنگرەکە بەهەوڵ و کۆششی دڵسۆزانەو سەرپەرشتیی دۆست و پشتیوانی راستەقینەو چالاکی کورد خاتودانیاڵ میتران وهاوکاریی چەندین زانایانی ناسراوی بوارە جیاجیاکانی زانست سازدرا وەك دکتۆر گەستریان،پرۆفیسۆرلازاریف، نەکادیمیکاری کورد نادری نادر،بونیر هاوسەری زانای مەزنی سۆفێت و دۆستی کورد پرۆفیسۆر زاخاروف.

پەیمانی نێوان دەوڵەتی عوسمانی ـ کورد (سوڵتان سەلیم و مەلا ئیدریس) ١٥١٥

٣سێ هیرشی گەورەو بەربڵاو لە سانانی نێوان ١٠٥١ــ ١٤٠٢ز. ژیان و باری گوزەران و هێمنی و کشتوکاڵ وبازرگانیی و هتد. دانیشتووانی کوردستان بەتایبەتی وهەموو هەرێمەکانی ناسیای نێزیکی شێواندبوو . دەڵێم بەتایبەتی کوردستان چونکە کەرت و پەرتبوونێ هێزی کوردو دووبەرەکی و خۆخۆری گەورەو سەرکردەکان ئەگەری بەرگریکردنی نەهێشتبووەوە بەرەنگاری هێرشەکانی،:تورکە سەلجووقەکان لە ١٠٥١، مەغۆلەکان ١٢٣١، تەیموری لەنگ ١٤٠٢. لە هێرشەکانی مەغۆل بەدوواوە دوژمنانی کورد بەرنامەی کەلکوەرگرتن لە تواناو نازایەتی کورد وەردەگرن بۆ دژایەتیکردن و بەگژداکردنی نەتەوەکانی دیکەو بەگژداکردنی کوردو کوردیش . سوڵتان سەلیمی عوسمانی هەست و سۆزی نیسلامەتی کورده سوننە مەزهەبەکانی بەکاردەهێنا دژی دەوڵەتی صەفەوی شیعە مەزهەب و ئەوپەڕی کەلکیشی لێوەرگرتن و لە جەنگە چارەنووسسازەکەی (چالدێران)دا کە ٢٣ ئاب ١٥١٤لەباکووری خۆرئاوای شاری ورمێ قەوما، بەشتیوانی جەنگاوەرە سەرسەخت و دەست وەشێنەکانی کورد لەشکرەکەی شا ئیسماعیلی صەفەوی تێکشکاند و سەرئەنجامەکەشی گەورەترین کارەساتی مێژوویی بەسەر نەتەوەی کورددا هێناو کوردستان لەنێوان عوسمانی و صەفەویدا دابەشکرا و بەشەگەورەکەشی کەوتە بندەستی دەوڵەتی عوسمانی ـ تورك بەڵام دابەشکردنەکە لە سالی ١٦٣٩ دا بەفەرمی لەنێوان سوڵتان مورادی عوسمانی و شاعەببباسی صەفەویدا مۆرکرا . کارەساتی لەوەش گەورەتر، ئەوەبوو دەوڵەتە سەرکەوتووەکانی جەنگی جیهانی یەکەم جارێکی دیکەش کوردستان دابەش بکرێتەوە و ئەجارەیان خاکو ولاتی کوردان چوارکوتکرا بەسەر تورکیا، ئێران، عێراق و سوریادا .کارەساتی ئەو دووجار دابەشکردنەی کوردستانی گەورە بۆ چوار بەش وکاریگەرییە نێگەتیڤ و پێشهاتەکانی بەسەرتاپای ژیانی رامیاری، کۆمەڵایەتی، ئابووری،زانستی ودەروونییەوە روون و ناشکرا دیارەو لەداهاتوویەکی نزیکیشدا نارەوێتەوە .جێگەی خۆیەتی لێرەدا رووداویکی گرنگ بخەمە بەر چاوی خوێنەری هێژا، (گەورەو سەردارانی کورد پێشنیاریك پێشکەش بە شا ئیسماعیلی صەفەوی ١٥٠٢ ـ ١٥١٨ دەکەن هاوکاری لەشکری ئێران بکەن دژی عوسمانییەکان لەسەردەمی سوڵتان سەلیمدا، بەڵام شا ئیسماعیل بەشێوەیەکی چاوەروانەکراو نەك هەر پێشنیارەکەی رەتکردەوە و بەلکو فەرمانی دەستگیرکردنیشی بۆ دەرکردن .!) بڕوانە د. قاسملو، هەمان سەرچاوەی پێشوو لاپەڕە ٤٠ . دیارە صەفەوییکان سزای ئەو هەڵەیەیان وەرگرت و سوڵتان سەلیمیش (سەلیم دڵڕەق) فەرمانێکی دەرکرد، سەرپەرشتیکردنی میرنشینەکانی کورد دەسپێرێت بە مەلا ئیدریسی بتلیسی، ئەویش *هۆزە کوردەکان لەسەر سنوورەکانی نیوان عوسمانی و صەفەویدا نیشتەجێکرد و هەموو خەرج و باجێکیشی لەسەرلابردن بەمەرجێك لەشکرێکی نامادە دابەزرێنن بۆکاتی پێویست .*

هەوڵێکی دووردرێژ زانای گەورەی کورد مەلا ئیدریسی بتلیسی بەنامانج دەگات و ژمارەیەکی چاك میرو

سەردارانی باکوور یەکدەخات و لەهێزێکی هاوبەشدا لەسەر ئەو زەمینە پتەوە پەیمانێك لەگەڵ سوڵتان سەلیمی یاوز "دڵڕەق" دەبەستێت، کە کورد لەوڵاتی عوسمانیدا لەگەڵ تورکدا یەکسان بن و دەوڵەتێك لەشێوەی رژێمی کۆنفیدراڵیدا لەژێر سایەی سوڵتاندا دابمەزرێنن. کورد بەگەرمی بەپیر پرۆژەکەوە چوون و سەرکەوتنەکەی سوڵتان بەسەر ئێراندا لە جەنگە چارەنووسازەکەی چاڵدێران ١٥٠٤ بەسەرگەرمی و قوربانیدانی کورد بۆ سوڵتان نووسرا.

ئەو هەموو پەیمان و رێککەوتنانەی لەچەندین قۆناغی جیاجیای شۆڕش و خەباتی گەلی کوردا بۆ هەر یەکێکیان صاڵانێك قوربانی و مانۆڕانی گەرەك بوو جێگەی خۆی و هەندێك لەمافەکانی لەو رێکەتنانەدا بکاتەوە و داخوازییە نەتەوەییەکانی بەدوژمنان و لایەنە پەیوەندیدارەکان بسەلمێنێت، هێشتا نەگەیشتبوونە قۆناغی رزگاربوون لە میرەزمەی چەوساندنەوە و تۆقاندن و مرۆڤ تووشی سەرسوڕمان دەبێت شای بەریتانیا جۆرجی پێنجەم بروسکەی پیرۆزبایی بۆ شێخ مەحمودی مەلیکی کوردستان دەنێرێت (ئێمە پیرۆزبایی سەربەخۆیی و بەختیاری کوردستان دەکەین)،[٤٥٧] بەڵام هەر دەنگێك بوو رەنگی نەبوو، تەنانەت دووای زیندەبەچاڵ کردنی پەیمانی سیڤەر و تاساندنی بڕیاری دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ بۆ کورد، بڕیارەکانی پەیمانی لۆزانیش جێبەجێ نەکران کە جێگەی بڕیارەکانی سیڤەری گرتەوە:

بەندی ٣٧: تورکیا بەرپرسە لەیاسای بنەڕەتیدا، بەندەکانی ٣٨ـ٤٤ بچەسپێنێت و پێچەوانەی ئەو بەندانە کار نەکات.

بەندی ٣٨: تورکیا بەرپرسە لەپاراستنی ژیان و دابینکردنی مافی نازادی هاوڵاتیانی سەر بەهەر نەتەوەو زمان و ئاینێك بن.

بەندی ٣٩: تورکیا رێگە لەبەکارهێنانی هیچ زمانێك نەگرێت لەکاروباری ئاینی و خواپەرستی، چاپەمەنی و کۆڕو کۆبوونەوەی گشتییدا. بەڵام تورکیا ئەوانەشی پشتگوێ خست و تەنانەت بەرگ و پۆشاکی کوردیشی قەدەغە کرد. های Hay ئەفسەرێکی دەزگای هەواڵگریی بەریتانیایە دەڵێت کورد ووریا بێتەوەو ستراتیژێکی نوێ پیادە بکات، داگیرکارانی کوردستان لە تورکیا، ئێران و عێراق هێز و پێزێکیان نامێنێت.[٤٥٨] ئەوە زۆر راستە بەڵام بۆ کورد هەر بەدەم خۆشە.

پەیماننامەی نیوان دەروازەی بابا ـ کورد ١٩١٩

سەرەتای ساڵی١٩١٩ ودەق لە مانگی کانوونی دووەمدا، دەروازەی باڵای عوسمانی (سەرۆکایەتی وەزیران) چەند کۆبوونەوەیەکی لەگەڵ نوێنەرانی کوردی باکوور: سەییید عەبدلقادری شەمزینی، ئەمین عالی بەدرخان و موارادخان کەهەرسێکیان لەسەرانی (جەمعیەتی تەعالی کوردستان) بوون پێکهێناو دەروازەی باڵا بریاریدا کورد مافی نۆتۆنۆمی پێدەدرێت بۆ بەڕێوەبردنی باکووری کوررستان، بەمەرجێك لە (جامیعەی نیسلامیدا) بمێنێتەوە وپشتیوانیی لەسیستمی خەلافەت و سەڵتەنەت بکات و بەهەموتوانەیەوە

دژی ناحەزانی سولتان بوەستێت .

هەرچەند نازانین ئایا سولتان کە ئەوکاتە گلۆلەی کەوتبووە لێژی، لەباوەڕبوونەوە بەمافەکانی کورد ئەو بڕیارەیدا، یا تەنها بۆراکێشانی کوردبوو بەلای خۆیدا دژی حکوومەتەکەی مستەفا کەمال کەلە ئەنقەرە وبە هاوکاریی و پشتیوانیی کاراو چالاکی کورد دایەزراندبوو.؟ هەرچۆنیک بێت بۆ کورد خراپ شکایەوە، نوێنەرانی کورد هەر زوو ناکۆکی و ململانێی (زەعامەت) ریزەکانی تێکدان و ئەوەند کۆمەلەو

رێکخراوو دەستەو تاقمی جۆراوجۆر دامەزران و هەریەکەشیان لەئاوازێکی دەخوێنند ... ئەمین عالی بەدرخان: (جمعیت تشکیلات أجتماعیە)،مەمدووح سالم و هەڤالانی: پارتی دیموکراتی کورد، سورەیا بەدرخانیش (حیزب أستقلال کوردستان) دادەمەزرێنن .

دامەزراندنی شانشینی عێراق

بەریتانیا چونکە چاوی لە خێروبێری کوردستانی باشوور بوو بەتایبەت نەوت کە هەتا ئەو دەمە تەنها لە کەرکووک دۆزرابووەوە، هەر زوو نوێنەری بالآیان لە عێراق سر برسی کۆکس، لە سالی ١٩١٩وە کەرکووک بە بەشێک لە ویلایەتی موصڵ دانانێت کە هاوپەیمانان و تورک و نوێنەری کورد لە پاریس لە موو باریکتر گفتوگۆو دانوستاندنیان لەسەر دەکرد، هاوکات ئەڵەمان و رووسیای سۆڤێتی و تورک هاوکاری و کۆمەکی هەرلایەکیان دەکرد دژایەتی ئینگلیز بکات.

فەیصەڵ کوڕی شەریف حسێن رۆژی ١٩٢٠/٣/٨ کرایە شای ئەو حکومەتە عارەبییەی لە دیمەشق، بەریتانیا دایەزراند، بەڵام فەرەنسا لەگەڵیدا نەدەگونجاو بەدەرکردن دەریانکرد. بەریتانیا بەهەوڵ و کۆششی بێ پسانەوەی لۆرانس دەیهێنێتە (عێراق)و راپرسییەک دەکەن بۆ هەڵبژاردنی شای عێراق. ١٩١٨/١١/٣٠ لەندەن نوێنەری بالآ ویلسنی ئاگادارکردبوو راپرسییەکی پاک بکرێت، بەڕاستی رەنگدانەوەی خواست و ئامانجەکانی عێراقییەکان بێت، بەڵام کۆکس زۆر پەیرەوی نەکرد و رێگەی دەنگدانی بە نەیارەکان نەدا، لەسەرۆک هۆزو جەماوەری سادەیان پرسیاردەکرد چ رژێمێکی فەرمانڕەوایی و بەڕێوەبردن دەخوازن؟ لەوەڵامدا دەڵێن: (ألله والینا، مُحَمّد نَبِیُّنا، کوکس حاکمنا).[٤٥٩]

دەمراستێکی عارەبی عێراق: ئێمە ئەوەمان بەلاوە سەیرە ئێوە پرسمان پێدەکەن چ جۆرە حکومەتێکمان دەوێت، هێشتا شتی وەهامان نەبیستووە، پەیوەندی بەمنەوە چییە، هەرکەس دادەنێن دیان بێت یان جوو یان کۆیلەیەکی حەبەشی، من بە حوکمەتی دەزانم.[٤٦٠](محمد البصیر)یش نووسیوویەتی: خەڵکەکە دەڵێن ئینگلیز بەم راپرسییە تاقیمان دەکاتەوە، دۆست و دوژمنەکانی بناسێت.[٤٦١](علوان الیاسری) سەرکردەیەکی شۆڕشی ١٩٢٠ دژی بەریتانیا لەو رووەوە دەڵێت: (ئێمە صالەهای صالە دوور لەسەربەخۆیی ژیاوین، ئێوە هاتن و بەڵێنی سەربەخۆییمان پێدەدەن کە داوامان نەکردووەو بگرە خەویشمان پێوە نەدیوەو ئێمەتان خستووەتە سەر ئەو کەڵکەڵەیە، ئێستاش کە داوای دەکەین دەماغەنە زیندانەوە).[٤٦٢]

نوێنەری باڵا، وێڵسن ئەفسەرێکی لاو بوو، فەرمانڕەوایی میسۆپۆتامیا (عێراق)ی دەکرد، لەو باوەڕەدا بوو، خەڵکەکە نەزان و نەخوێندەوارن، کەڵکی خۆبەڕێوەبردنیان پێوە نییە، جارێ با لەژێر سایەو چاودێریدا بن هەتا فێری هونەری فەرمانڕەوایی دەبن، هەڵەیە لەندەن بەڵێنی فەرمانڕەواییان بداتێ. وێڵسن دەیویست حکومەتێکی بەڕووکەش نیشتمانی و لەبەرگێکی عارەبیداو لەناوەڕۆکدا بەریتانی دابمەزرێنن.

بەڵام هەر بۆ چاوو راو ئەوەشیان بەو خەڵکە سادەیە دەوت: ئێمە سەرو سامانی خۆمان لەم شەڕەدا بەخت کرد، تورکمان تێکشکاند، ئایا دەخوازن لەژێر سایەی بەریتانیادا بن یا دەسەڵاتێکی نیشتمانیی عارەب، بڕیارێکی بنڕەمان بدەنێ.[٤٦٣]

چەند نموونەیەك لە هەڵوێستی عارەبی عێراق بەرامبەر تورك و ئینگلیز

جەنڕاڵ مۆد، سەرکردەی ئەو لەشکرەی بەریتانیا کە ڕۆژی ١٩١٧/٣/١١ شاری بەغدای داگیرکرد، دانیشتووانی بەغداد کۆتەڵێك (پەیکەر) بەپارەو پوولی خۆیان بۆ یادگارو بیرنەچوونەوەی داگیرکاری شارەکەیان لەناوەڕاستی بەغدادا دروستدەکەن و پردێکی گرنگی سەر ڕووباری دیجلەش ناودەنێن پردی مۆد، کۆتەڵەکەی مۆد هەتا بەڕابوونی شۆڕشی ١٤ی تەموزی ١٩٥٨ هەر بەپێوە بوو، ژەنڕاڵ مۆد بەپەرداخێك شیری نەکولاو تووشی کۆلێرا دەبێت و ڕۆژی ١٩١٧/١١/١٨ هەر لە بەغدا دەمرێت.

مەدحەد پاشای والی بەغدا، صالێ ١٨٦٩ ئەندامانی بەناو ئەنجومەنی ویلایەت کۆدەکاتەوە بۆ مەبەستێکی تایبەتی، داوا دەکات داواکارییەك بنووسن بۆ دەروازەی باڵا، داوای بەرزکردنەوەی باج بکەن لەسەر میللەت! (ئەو نوێنەرە دڵسۆزانەی میللەت. ن.ك) داواکارییەك دەنووسن و هەمووپان مۆری دەکەن. ئەجا والی دەڵێت ئێستا داواکارییەکی نوێ بنووسن، ئەجارە داوا بکەن باج کەم بکرێتەوە لەسەر گەل (ئەو نوێنەرە دەستەمۆیانە. ن. ك) ئەوەش دەکەن. والیش هەردوو داواکارییەکە بەبەرچاوییانەوە دەدڕێنێت[٤٦٤]! سیاسەتی بەریتانیا بەرامبەر ولاتانی ژێردەست لەڕۆژهەڵاتی ناوەندو ئەفەریقادا لەبەر ڕۆشنایی ڕاپۆرتە هەواڵ و شیکردنەوەو بۆچوونی شارەزایانی ڕامیاری و ستراتیژی و سەربازیی دوو ڕێبازی جیاواز دادەڕێژرا، بیرۆی هیند، بیرۆی قاهیرە.

ئەفسەرانی سەر بەبیرۆی هیند لە عێراق: بەریتانیا نێوان دوو ڕووبارەکەی بەبێ یارمەتی عارەب داگیرکردووە، یارمەتی نەوان زۆرترە وەك لە قازانج، چونکە دووایی زێدەڕۆیی دەکەن لە داواکارییەکانداو گرێ و گۆلیش دەخەنە کاروبارەکانی دووای ناگربەست و کۆتایی شەڕ، وێڵسن یەکێك بوو لەوانە، هەوڵی دامەزراندنی (عێراق)ێکی یەك پارچەی دەدا لەژێر سایەو سێبەری ڕاستەوخۆی بەریتانیاداو بایەخ نەدان بەهاشمییەکان، بەڵکو بەنهێنی پەیوەندی بەشەریف حوسەین بکەین و کۆمەکی فرەو چەك و پارەو مانگانەی بۆ دابین بکرێت بۆ ئەوەی دژی تورك ڕاپەڕێت، بێ ئەوەی پەیمانی سەربەخۆیی بدرێتێ: بەم هۆیەوە هەموو ئەفسەرە عارەبەکانی نێو سوپای ئینگلیز، گەڕانەوە لای تورکەکان، پێکەوە دوژمن لەوڵات

وەدەرنێن.ئەفسەرانی بیرووی هند، کەسەربەکۆمپانیای پەترۆلی بەریتانیا ـ فارس وخاوەن پشکەکانی بوون بیرۆی قاهیرە: لۆرانس لەهەرە ئەفسەرە بەناوبانگەکانیان بوو، هەروەها ماکماهۆن، ستورز، سایکس، کلایتون، هۆگارت، کورنوالیس سەر بەو بیرۆیە بوون و باوەڕیان وابوو پێویستە هانە هانەی بیری نەتەوایەتی لەنێو عارەبدا بدەین دژی بیرویاوەڕی ئایینی و شەڕی کافران و پشتگیری عارەب بکەین بە سەرۆکایەتی کوڕانی شەریف حوسەین، خواروی عێراق بەسەرۆکایەتی میر عەبدوڵڵا، ژوروی عێراق بە سەرۆکایەتی میر زەید،سوریاش بەسەرۆکایەتی فەیسەڵ و باوکیشیان پلەوپایەی رۆحی هەبێت.شۆڕشی حیجاز بەسەرۆکایەتی شەریف و هەڵگەڕانەوە لە تورك دەستنێژی نەو ئەفسەرانەو بەتایبەت "لۆرانس"ە.

میر عەبدوڵڵا دەستی لەمافی خۆی هەڵنەدەگرت بۆ فەیصەڵی برای، کە فەرەنسا لە سووریا دەریکردبوو، دەیویست ببێتە شای عێراق، بۆ ئەو مەبەستە دەچێتە دیدەنی چەرچڵ، بەڵام کابرا دەڕوخێت بەسەریداو بەزمانێکی زیرو دەنگی بەرز بەسەریدا دەنەڕێنێت: یا هاوکاری هەموو هاشمییەکان دەکەین، یا هاوکاری هیچ کەسێکیان ناکەین، فەیسەڵیش دەبێتە شای عێراق هەرچەند دەزانم تووشی (ئاژاوەگێڕانیش) دەبێت، بەڵام بەرەنگاریان دەکەم.. ئەو ووشانە میری شڵەژاند، باسەکە دەگۆڕێت و دەڵێت (وەزیری بەڕێز لای عارەب، فەلەستین لەپێش هەموو شتێکەوەیە، وەك زانیومە وەك جوولەکە چاویان لەدامەزراندنی دەوڵەتێکی یەهودییە لەو ناوچە ئازیزەی خاکی عارەبداو دەرکردنی عارەبەکان، خۆ ئێمە هاوکارو هاوپەیمانی بەریتانیاین، ئایا عارەبی فەلەستین وەك کۆمەڵە درەختێك تەماشا دەکەن کە دەشێت بڕدرێتەوە). صەموئیل وەڵامی دەداتەوە: (میری بەڕێز، لەبەرنامەی ئینگلیزدا نییە، درەختەکانی فەلەستین بڕێتەوە، بەڵکو سوورە لەسەر ئەوەی جۆری دیکەشی تێدا بنێژێت و بەنرختری بکات). هەرتزل رابەری رامیاری وکاروباری دەرەوەی زایۆنیزم، مانگی تەمووزی ١٩٠٢ داوەتنامەیەکی بەدەست گەیشت سەردانی لەندەن بکات ... لەگەڵ رۆتشیلد کۆبووەوە، رۆتشیلد پێشنیاریکرد لەجیاتی فەلەستین، جوولەکەکان بنێرن بۆ ولاتی ئۆغەندا. لۆرد کیرزونیش دەیوت عەرەب ١٥٠٠ هەزارو پینج صەد صاڵە لە فەلەستین ژیاون و فەلەستین تووانای بەخێوکردنی نەو ژمارە زۆرەی جوولەکەی نییە، سەرەڕای ئەمەش دامەزراندنی دەوڵەتی زایۆنیزم خەونێکە نایەتەدی . (بڕوانە: بونداریفسکی،سیاستان أزڵ ألعالم ألعربی، ترجمە خیری الصامن، دار ألتقدم ١٩٧٥، ألاتحاد ألسوفیتی،ص١٠٣ .بەڵام سەرۆك وەزیرانی بەریتانیا لوید جۆرج دەڵێت: (بەیاننامەکەی بلفۆر، خاکی فەلەستینی بەپێی تەورات دیاریکردووە لە بانیاسەوە ـ بئر ألسبع). هەمان سەرچاوە ل.١٠٤ . رۆژی ١٩٢١/٨/٢٣ فەیسەڵ کورپی شەریف حوسەین دەکرێت بە شای ئەو ولاتەی هەتا ئەو رۆژەش هەر بە میسۆپۆتامیا "نێوان دوو رووبارەکە" ناودەبراو بەناوچەکانی دیالەو باقوبەش دەوترا خۆراسان .

ڕاپرسییەکی رووکەشیش کرا، گوایە فەیسەڵ بەڕاپرسی بووە بە شا، هەرچەند سلێمانی دەنگی نەدا.

کەرکووك چاوەڕوانی دەکرد، هەولێرو موسڵیش هاوبەشییەکی بەرچاویان نەکرد. سەرەتا لە موصڵەوە (٦٨) فۆرم پڕ کرابوونەوە، شەش فۆرم جەخت لەسەر مافی کورد دەکات، حەوت فۆرم داوای مافی کەمایەتییەکان دەکات لەژێر چاودێری بەریتانیادا، دە فۆرمیش داوای بەکارهێنانی زمانی کوردی دەکەن لەو ناوچانەی زۆربەی دانیشتووانی کوردن و چەن مەرجێکیشیان دیاریکردووە. بەرپرسانی بەریتانیا بەهەموو شێوەیەك هەوڵیانـدا گـەلانی عێـراق خۆشـی بێـت یـان ترشـی دەنـگ بـۆ فەیسـەڵ بـدەن، ئـەو ئامانجەشـیان بەهەڵبژاردنێکی پاك و ئازاد دەست نەدەکەوت، بۆیە سڵیان لەهیچ جۆرە ساختەکارییەك نـەدەکردەوە سـێر برسی کۆکس ئەنجامی هەڵبژاردنەکەی بڵاوکردەوە گوایە ٩٠٪ی دەنگدەران فەیسەڵیان هەڵبژاردووە بە شـای عێراق! ئەویش بۆ تاج خستنە سـەر و چوونە سـەر تـەخت ـ عـەرش، بەدەستی ئەنقەست و بـۆ مـەرامی رامیاری رۆژی ١٩٢١/٨/٢٣ بەرامبەر ١٨/زیلحیجە دیاری دەکات کەڕۆژی جـەژنی "غـەدیر"ی شـیعەیە گوایە پەیامبەر لـەو رۆژەدا بـوو ئیمـام عـەلی کـردووە بـەجێگری خـۆی. دامەزراندنی دەوڵـەتی عێـراق و سەپاندنی کەسێکی نامۆی ناعێراقی بەسـەریدا بەرهـەمێکی پەیوەندییـە نهێنییـەکانی شـەریف حوسـەینی بـاوکی فەیسـەڵ بـوو لەگـەڵ بـەریتانیاو بـەرپاکردنی شـۆڕش دژی شـۆڕش بـەپێی بەرنامـەی ئەفسـەرە بەرپرسەکانی بەریتانیا لەقاهیرە ((قوتابخانەی قاهیرە)) ماکماهۆن، ستۆرز، سـایکس، کلایتـۆن، هۆگـارت، لۆرانس و کۆرنوالیس کە بەرنامەکەیان بریتی بوو لە هاندانی عـارەب داوای سـەربەخۆیی و جیابوونـەوە لـە تورك بکات و دەست بداتە چەکی شۆڕش دژی بانگەوازو بەرنامـەی ئـایینی تـورك. ئەفسـەری بـەنێوبانگی دەزگای سیخوڕی بەریتانیا، لـۆرانس داوایـدەکرد عێـراق بکرێـت بـەدوو شانشین ((مەملەکـەت)) عـەرەب نشینەکەی میر عەبدوڵڵای لەسەر دابنرێت و کوردنشینەکەش میر زەید، سـوریاش بـۆ فەیسـەڵ و شـەریف حسێنی باوکیشیان دەسـەڵاتێکی رۆحـی و دانایـیـان هـەبێت. مافـەکانی گـەلی کـوردیش لـەنێو بـازاڕی بەرژەوەندی و سات و سەودای بـەریتانیا، فەرەنسا، تـورك و عارەبدا مافـەکانی پێشێلکران و هـەموویان لەسەر حسابی کورد بەئامانجی خۆیان گەیشتن و بەریتانیاش بەشی شێری بەرکەوت و وەك خۆیـان دەیـانوت گـرنگترین فاکتـەرەکانی سـەرکەوتنی وڵاتێـك لەجەنگدا نازایـەتی و خـۆڕاگرتن وەك تـورك، ئامادەکـاریی سەربازیی و چـەکی ئەڵـەمان، دادوەری و سەرڕاسـتی ئینگلیز. سـەرکەوتنی هـەر فاکتـەرێکیش نیشانەی ئەوەیـە تایبەتمەنـدی نـەو گەلـە وەك چـەکێکی سـتراتیژی لەچـەکی دوژمنـەکانی کاریگـەرترو بڕیـاردەری سەرکەوتنی کۆتاییە وەك ئێمەی ئینگلیز ئەنجامان دا.

کـورد دەڵێـت کـەس بەماسـتی خـۆی نااڵێـت ترشـە. ئینگلیـز یـان سـەرکردەکانی ئینگلیـز بـەو جـۆرە خۆهەڵدەکێشن پیرۆزیان بێت، ئەی بۆچی لایەك لە بێ رەوشـتییە رامیاریـیەکانیشیان ناکەنەوە کە سـەرتاپای مێژوویانی لای گەلانی خۆرهەڵات و بەتایبەتیش هەردوو گەلی کوردو ئەرمەن کە هـەردووکیان مارەنگـازو قوربانی پلانـە گلاوەکـانی ئـەوان بـوون، وڵاتـە زلهێزەکـانیش نێـستاشی لەگەڵـدا بێـت بەشـێکی مێـژوویان

داگیرکاری و ژێر چەپۆک کردنی گەلان و پەلەی پۆخڵ و شەرمەزاریە، هەر بۆ نموونە سیڤەر بڕیاری دامەزراندنی دوو دەوڵەتی سەربەخۆی بۆ کوردو ئەرمەن دابوو، بەڵام بەرژەوەندییەکانی فەرەنساو بەریتانیا لەناوچەکەدا ناوەرۆکی ئەو پەیمانە پوچەڵدەکەنەوە و پەیمانی لۆزان لەجێگەیدا قوتدەکەنەوە کە هەموو مافەکانی کورد و ئەرمەن دەخاتە ژێر پێی تورکە کەماڵییەکانەوە. بۆ پینەکردنی ئەو هەڵە مێژوویە کە ئێستاش بەریتانیا و ئەمەریکا گیرۆدەی بوون بەپێی پلانێکی نەگریس و نامرۆڤانە بەوە دڵنەوایی ئەرمەن دەکەن کە دەوڵەتەکەیان لەسەر خاکی کورد دابمەزرێنن و چش لە کورد بکەن و بە بریندار سەری بڕن!

ناوەرۆکی پلانەکە ئەوە بوو ئەوروپا جێگە پێیەکی ئایینی - عیسایی لەنێوچەکەدا هەبێت بەهۆی ئەرمەنەکانەوە و کە دەبێتە پاساوی تاوان و ناپاکییەکان بەرامبەر ئەرمەن و راستکردنەوەی هەڵەکەو دڵدانەوەیەکیشەو لەهەمان کاتدا کارتێکی گوشاریشە بۆ سەر مستەفا کەمال. بۆ ئەو مەبەستە ئەرمەنییەکان هاندەدا پێچەوانەی راستییە مێژوویەکان بانگەشەی ئەوە بکەن ئەو هەرێمانەی کوردی تێدا دەژین خاکی ئەرمەنن و ناوچەکانی وان و بتلیس لە خاکی ئەرمەن ئەرمەنیترن و باوباپیرانیان ناوەدانیان کردووەتەوە، بەڵام فەرمانڕەواکانی موسوڵمانان بۆ دژایەتیکردنی ئایینی عیسایی، کوردیان لە خاکی نێمەدا دامەزراندووەو بەزۆری شمشێریش دەیانکردینە موسوڵمان، بەڵام ئەمڕۆ جیاوازەو کورد وەک رەگەز و رەگوڕیشەی زمانەکەشی کە هەردوولامان ئاری و زمانمان هندو ئەوروپاییە لە نێمەوە نزیکترن وەک لە تورک. بەداخەوە دەبێت بڵێین دەستخۆش مستەفا کەمال ئەو پلانەت پووچەڵکردەوە. هەڵەی دەوڵەتەکان وەک هەڵەی تاکەکانی مرۆڤ هەتا ماون لەکۆڵیان نابنەوە، ئەوەتا هەڵەی لۆزان، دووەم دابەشکردنی کوردستان دووای یەکەمین دابەشکردن لە ١٦٣٩ زاینیدا، جەنگەکانی ڤێتنام، ئەفغانستان، عێراق چەندین کارەسات و مەرگەساتیان بەدووی خۆیاندا هێنا، گەلانی ئەفغانستان و عێراق رۆژانە خوێنیان لێ دەچۆڕێت و کەس نازانێت ئەنجامەکانی ئەو ((هەڵەو)) خۆ تێهەڵقورتاندنانە چیدەبێت کە وەک یاری لگاو وەهایە پێنج رووی لەبەرژەوەندی خاوەنەکەی و تەنها رووبەکی لەبەرژەندی ئەو نییە.

شا فەیسەڵ رۆژی ٨/٢٣ دیاریدەکات بۆ تاجگوزاری. مەبەستیشی لەهەڵبژاردنی ئەو رۆژە ئەوە بوو شیعەکان دڵنیا بکات و بیسەلمێنێت نەوەی ئیمام عەلییە.[٤٦٤]

یەکەمین کابینەی وەزارەتیش لە ١٩٢٠/٦/٢٥ بەسەرۆکایەتی (عبدالرحمن النقیب) لە ٩ وەزیری کارگێڕو ((وەزیری بێ جانتا پێکهات، یەکێکیان حەمدی بابان بوو، بەڵام پۆستەکەی وەرنەگرت. مانگانەی سەرۆک وەزیران ٧ هەزار روپێ (روپیە)و وەزیران و راوێژکارەکانیشیان هەریەکەی ٣ هەزار روپێیان بۆ بڕینەوە. بارەگای وەزارەتیش قشڵەکەی گەرەکی (جدید حسن پاشا) بوو.[٤٦٦]

سوپای عێراقیش کە ٩٢١/١/٦ دامەزرا دەستی خۆی بەکوردی باشوور تاقیدەکردەوەو بەکوشتن و وێرانکردنی گوندەکان خۆی فێری شەڕ دەکرد هەتا فەرماندەی تیپی دووەمی سوپای عێراق کە ئەفسەرێکی

کورد، بەکر صدیق یەکەمین کودەتای سەربازی لەناوچەکەدا ئەنجامداو جێگەی وەزیری بەرگری گرتەوە بەڵام زۆری نەخایاند لە فڕۆکەخانەی موسڵەوە بەنیازبوو بفڕێت بۆ ئەستەمووڵ یەکێك لە پاسەوانەکانی کە عارەبێکی شۆڤێنی بوو تیرۆری کرد. (بەریتانیاش رۆژی ١٩٢٥/٣/١٤ بەدووەم نامانجی خۆی گەیشت لەعێراقداو دەستی لە نەوتەکە گیرکرد)[٤٦٧]. بەڵام کورد هێشتا گیانی بەرگری تێدا مابوو، چۆکی دانەدا...بەریتانیاش کەوتە ژێر گوشاری جەماوەرەوە بۆ ئازادکردنی شێخ مەحمود و هێنانەوەی لەهیندستانەوە، زۆرترێش بەو هیوایە بوو بەو هەنگاوە پشتیوانی کورد زامن بکات بۆ بەلاداخستنی کێشەی مووصڵ لەبەرژەوەندی خۆی و لکاندنی بەعێراقی فەیسەڵەوە. عارەبیشیان بەجۆرێك سەرکز کرد بوویوون بەماستی مەییو، ئەگەرچی بۆ ماوەیەکیش بێت.

دەوڵەتی عێراق لەڕۆژی دامەزراندنیەوە هەتا ئەمڕۆ لەماوەی ٨٧ ساڵدا لەهەردوو سەردەمی شانشینی عێراق (مەملەکەتی عێراق)و ڕژێمی کۆماریدا، پۆستی شای عێراق و سەرکۆماری عێراق بەجۆرە دەستاودەستی کردووە:

شا فەیصەڵی یەکەم ١٩٢١/٨/٢٣ ـ ١٩٣٣/٩/٨ دەرمانخوارد کرا

شا غازی کوڕی فەیصەڵ ١٩٣٣/٩/٩ ـ ١٩٣٣/٤/٤ بەپلانی ئینگلیز لەڕووداوێکدا مرد

شازادە عەبدلئیلا ١٩٣٣/٤/٥ ـ ١٩٣٩/٤/٤ جێنشینی عەرش ١٩٥٨/٧/١٤ کوژرا

شا فەیصەڵی دووەم ١٩٣٩/٤/٤ ـ ١٩٥٨/٧/١٤ بێتاوان شەهیدکرا

سەرکۆمار عەبدلکەریم قاسم ١٩٥٨/٧/١٤ ـ ١٩٦٣/٢/٨ شەهیدکرا.

عەبدلسەلام عارف ١٩٦٣/٢/٩ ـ ١٩٦٦/٤/١٣ لەڕووداوی گرگرتنی فڕۆکەکەیدا سوتاو مرد

عەبدلڕەحمان عارف ١٩٦٦/٤/١٦ ـ ١٩٦٨/٧/١٧

ئەحمەد حەسەن بەکر ١٩٦٨/٧/١٧ ـ ١٩٧٩/٧/١٥

صەددام حسێن ١٩٧٩/٧/١٦ ـ ٢٠٠٣/٤/٩ لەسێدارە درا

غازی عجە یبل ئەلیاوەر ٢٠٠٤/٦/٢٨ ـ ٢٠٠٥/٤/٥

جەلال تاڵەبانی ٢٠٠٥/٤/٦ ـ هێشتا لەپۆستەکەیدایە.

پەراوێزەکان بەشی حەوتەم

١ـ ڕێبازی صۆفیگەری قادری بەنێوی دامەزرێنەرەکەیەوە شێخ عەبدلقادری گەیلانی ناسراوە، گەیلان ـ گیلان شارێکی بەنێوبانگی خۆرهەلاتی کوردستانە. ڕێبازی نەقشیش دەگەڕێتەوە سەر شاهی نەقشبەند لە هندستان و مەولانا خالید لەکوردستان نوێیکردەوە.

٢ ـ عەبدالکریم المدرس، علماؤنا في خدمة العلم ط بغداد، ١٩٨٣ ص ٥٧٢.

١. شێخ مارف نۆدێ لەگردی سەیوان و لەپەنا ئیبراهیم پاشادا نێژراوەو لەوکاتەوە تەو بەشەی سەیوان بووە بەگردی شێخ مارف.

٢. عبدالکریم المدرس، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٥٧٤، ٥٨٠.

٣. جمال نبز، المستضعفون الکرد واخوانهم المسلمون. لندن ١٩٧٧ ص ٣٨.

٤. مەبەست حوسەینی کوڕی ئیمام عەلییە.

٥. عبدالکریم المدرس، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٥٧٣.

٦. شێخی بەرماڵ بەوانە دەوترێت سەید نین، بەڵکو لەڕێگەی خواپەرستییەوە پێدەگەن و دەناسرێن بەشێخ.

٧. بڕوانە دیوانی مەولەوی تاوگۆزی، گۆڕینی لەگۆرانییەوە سەید تەهای هاشمی.

٨. عبدالکریم المدرس، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٧٧.

٩. کەمال مەزهەر، دکتۆر. تێگەیشتنی راستی بەغدا ١٩٧٨، ل٥٨.

١٠. کۆمەڵەی تورکیای لاو (ترکیا الفتی) دروستە.

١١. کەمال مەزهەر، دکتۆر. هەمان سەرچاوە، ل٥٦.

١٢. مەشروتە بزوتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی بوو لەتورکیاو دواتر لەئێران و لەپێناو چاکسازی لەسیستەمی بەڕێوەبردنی وڵاتدا.

١٣. مەهدی خالیصی رابەری عارەبەکانی عێراق بوو.

١٤. لەسەرچاوە عارەبییەکاندا نووسراوە (الطنین) واتا دەنگ بەڵام (تنین) واتا نەژدیها.

١٥. علی الوردی، الدکتور لمحات من تأریخ العراق م٢ ج٣ ٢٠٠٥.

١٦. هەمان سەرچاوە ل/ ١٦١ ـ ١٦٢.

١٧. سەرەتای مانگی سێپتەمبەری ٢٠٠٨ سەرۆکی وەزیرانی ئیتاڵیا ئامادەیی پیشاندا داوای لێبوردن لە لیبیا بکات کە چەندین صاڵ داگیرو ژێر چەپۆکی کردبوو، هەروەها قەرەبووی زیانەکانیش بکاتەوە.

١٨. یوسف البستانی، تأریخ حرب البلقان، القاهرە، م٢، ج٣، ص ٩١، ١٧٠.

١٩. بۆ کورتکردنەوە لەبری نەو کۆمەڵەیە بۆ یەکێتی و پێشکەوتن (یەکێتی)و بۆ نازادی و پێکهاتن (نازادی) بەکارهێنم. پێکهاتن گونجاوترە بۆ ووشەی ئتلاف کە واتا فەرهەنگییەکەی لە ألیف، ألفە، تولیف هاتووە بەواتای هۆگری، گونجاندن، گونجاندنی چەند بیرێکی جیاواز لە ڕێکخراویدا.

٢٠. ووشەی یاساغ هەتا سەرەتای شۆڕشی ئەیلوولیش بەکارهاتووە، بەڵام لەبری قەدەغە، ووشەی مەمنوع جێگەی گرتەوە.

٢١. ووشەی (أمتیاز) هێشتا لەزمانی کوردیدا بەرامبەرێکی پڕ بەپێستی خۆی نییە.

٢٢. مذكرات جمال پاشا، ترجمة على أحمد شاكر. بغداد ١٩٦٣ ص ١٣٥.

٢٣. تەرپاد جۆرە پاپۆرێکی جەنگییە.

٢٤. لەکوردەواریدا بە عیسایی ـ کریست دەوترا گاور ـ دیان، مەسیحی وەک شاری دیان ـ دیانە بەنێوی دانیشتووانەکانییەوە ناونراوە، گەرەکی گاوران لەسلێمانی، گاورباغی لە کەرکووک.

٢٥. مجلة الأسرار، عدد يوم ١٩٣٨/٥/٣.

٢٦. رەفیق حیلمی یادداشت ب١ بەغداد ١٩٥٦ بڕوانە ل ٣٩ ـ ٤٨.

٢٧. یادداشتەکانی شێخ لەتیف ل/ ١٩ بەڵام ئەو کاتە نوری سەعید ئەفسەرێکی هەڵاتووی عوسمانی بوو، یاوەری تایبەتی میر فەیصەڵ بوو لە حیجاز.

٢٨. بالۆێز ووشەیەکی نیتاڵییە، ناڵەمان و ئینگلز کونسوڵ بەکاردەهێنن.

٢٩. شێخ لەتیف، یادداشتەکانی شێخ لەتیف حەفید چ١، ١٩٩٥ ل/ ٦٧، ٦٨.

٣٠. هەر ئەو سەرچاوەیە ل/ ٢٨.

٣١. هەر ئەو سەرچاوەیە ل/ ٣٠.

٣٢. عبدالعزيز القصاب، من ذكرياتي، بيروت ١٩٦٢ ص/ ١٠٨ ـ ١٢٠.

٣٣. رەفیق حیلمی، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٤٩ ـ ٥٠.

٣٤. نانی نۆردوو یان نۆردوو جۆرێک نانی کوردە هەر بەگەرمی چوار قەد دەکرێت، دوو سێ هەفتە دەمێنێتەوە کەڕوو ناکات و بە نێک ناو تەڕ دەکرێت، بۆ بارسووکی لەکاتی جەنگ و لێقەوماواندا ئامادە دەکرێت.

٣٥. محمود شكرى نديم، حرب العراق ١٩١٤ـ١٩١٩، بغداد، ١٩٧٤ ط٨، ص/٢٩ـ٣٠.

٣٦. کەمال مەزهەر. چەند لاپەڕەیەک لەمێژووی گەلی کورد. ئامادەکردنی عەبدوللا زەنگەنە ب٢، هەولێر ٢٠٠١ ل/ ١١٨.

٣٧. نۆنێل، میژەر. یادداشتەکانی میژەر نۆنێل لە کوردستان. وەرگێڕانی حسین احمد جاف/ حسین عثمان نیرگزەجاڕی، بەغداد ١٩٨٤ ل/ ٢١٤ پەراوێزی ١٠١.

٣٨. جەلیلی جەلیل، راپەڕینی کوردەکان ١٨٨٠ وەرگێڕ لە ڕووسییەوە دکتۆر کاوس قەفتان، بەغداد ١٩٨٧ ل/ ١٤٧.

٣٩. کەمال مەزهەر، سەرچاوەی پێشوو ل/ ١٩.

٤٠. رەفیق حیلمی، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٥٠.

٤١. محمد طاهر العمري، مقدرات العراق السياسية. بغداد ١٩٢٥ ص/ ١٠٢.

٤٢. محمود شكرى نديم، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٢٩ ـ ٣٠.

٤٣. کەمال مەزهەر، سەرچاوەی پێشوو لەلاپەڕە (١٩)وە وەرگیراوە.

٤٤. سەرچاوەی پێشوو ل/ ٢٢.

٤٥. سەرچاوەی پێشوو ل/ ٢٢.

٤٦. مزهر آل فرعون (فريق) الحقائق الناصعة ج١ بغداد ١٩٥٢ ص/ ٣٩ ـ ٤٠.

٤٧. سوڵتان عەبدلحمید ١٨٤٢ـ ١٩١٨ ژیاوەو ١٨٧٦ ـ ١٩٠٩ سوڵتان بوو.

٤٨. ئەو هۆنراوانەی بەدوو زمان یان پتر هۆنراونەتەوە لەوێژەی عارەبدا بەهۆنراوەی بریقەدار (مولەمەع) ناودەبرێن.

٤٩. بيل، مسز. فصول من تأريخ العراق الحديث، ترجمة جعفر الخياط، بيروت، ١٩٧١، ص/ ٧.

٥٠. كمال مظهر، الدكتور. كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى. ترجمة محمد الملا عبدالكريم ط٢ بغداد ١٩٨٤ ص/ ١٨٠ ـ ١٨٢. هەروەها تێگەیشتنی راستی ل/ ١١٦.

٥١. كليمەنصۆ سەرۆكی وەزیرانی فەرەنسای سەردەمی جەنگ.

٥٢. كەمال مەزهەر، دكتۆر. تێگەیشتنی راستی ل/ ١٩٥.

٥٣. كمال مظهر، الدكتور. كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى ط٢ بغداد ١٩٨٤ ص/ ١٨٥.

٥٤. كەمال مەزهەر، دكتۆر. تێگەیشتنی راستی، ل٧٣.

٥٥. ئەو رۆژە دڵسۆزو بەئەمەكەی كورد وەك دكتۆر كەمال مەزهەر دەڵێت لە تەمەنی ٨٦ ساڵیدا لەشاری ناپۆلی ـ ئیتاڵیا گیانی سپاردو تەرمی پیرۆزی ١٩٥١ گوێزرایەوە بۆ میصر.

٥٦. شۆڕشەكە بەو هۆیەوە بەشۆڕشی نۆكتۆبەر ناسراوە چونكە روسیا پەیڕەویی صاڵانامەی خۆرهەڵات دەكەن و ١٣ رۆژ لە صاڵانامەی خۆرئاوایی دوا دەكەوێت.

٥٧. ئەوانە لەنێو كوردپەروەراندا بە (جلخوارەكان) ناو دەبران.

٥٨. رەفیق حیلمی، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٥٧.

٥٩. یادداشتەكانی شێخ لەتیفی حەفید، ل٣٣.

٦٠. هەر ئەو سەرچاوەیە ل٢١.

٦١. هەر ئەو سەرچاوەیە ل٢٣.

٦٢. هەر ئەو سەرچاوەیە ل/ ٢٤.

٦٣. شێخ مارف نەقیب مامی شێخ مەحموودە.

٦٤. مەبەستی پرسەی شێخ سەعید و شێخ ئەحمەدی كوڕی و خزمەكانیانە كە لە هەراكەی موصڵدا بەناڕەوا شەهید كران.

٦٥. لەدۆستە دڵسۆزەكانی شێخ مەحموود بوو.

٦٦. یادداشتەكانی شێخ لەتیفی حەفید ل/ ٢١ ـ ٢٤.

٦٧. رەفیق حیلمی سەرچاوەی پێشوو ل/ ٥٣ ـ ٥٤.

٦٨. یادداشتەكانی شێخ لەتیفی جەفید ل/ ٣٦ ـ ٣٧.

٦٩. هەمان سەرچاوە ل / ٣٧.

٧٠. أبو شوقي، لمحات من تأريخ الانتفاضات والثورات الكردية، بيروت ١٩٧٨ ص/ ١٣٢.

٧١. حیلمی سەرچاوەی پێشوو ل/ ٥٩.

٧٢. ئەو نامەیە بەدوو شێوەی جیاواز بەڵام هەمان ناوەرۆك لە یادداشتەكانی شێخ لەتیفی حەفید ل.١١٢ـ١١٣رۆژی٣٠ك٢ی١٩٢٣ولای دكتۆرشەمزینی١٩٢٨/٣/٣٠نووسراوە، ئەوەی شەمزینی جێگەی باوەڕە.

٧٣. جەلیلی جەلیل. سەرچاوەی پێشوو. بڕوانە ل/ ١٣ ـ ١٤.

٧٤. شێخ لەتیفی حەفید، سەرچاوەی پێشوو ل/ ١٨٦ ـ ١٨٧.

٧٥. لەشکری رووسیا لە کوردستان دەستدرێژیان دەکردە سەر ئافرەتیش.

٧٦. شێخ لەتیفی حەفید، سەرچاوەی پێشوو ل/ ١٨٧.

٧٧. هەر ئەو سەرچاوەیە ل/ ٣٨.

٧٨. لە یادداشتەکانی رەفیق حیلمیدا، میژەر نۆئێل و شێخ سلێمان بەیەکتر دەگەن دووای گەڕانەوەی شێخ لە هندستانەوە.

٧٩. خۆزگە ئەو بڕیارە میژوویە ئینگلیزێکی کوردیزانی وەك میژەر نۆئێل بەزمانی کوردی بیخوێندایەتەوە.

٨٠. شوکری فەزلی، ناوی شوکری و دانیشتووی گەڕەکی فەزڵ ـ فضل بووە لە بەغدا و ناوی گەڕەکەکەی وەك نازناو بەسەردا دابڕاوە، ساغ نەبۆتەوە کوردە یان عارەبە، بەڵام کوردیزانێکی چاك و هۆنەرێکی بەرزو دڵسۆزێکی کوردە.

٨١. مارف خەزنەدار. دکتۆر. لەبارەی میژووی ئەدەبی کوردییەوە بەغداد ١٩٨٤ ل/ ٥١ پەراوێزی ١.

٨٢. ناخۆ هۆی چی بوو لێپرسراوانی بەریتانیا زمانی کوردی یا تورکی لەنامەکانیاندا بەکارناهێنن.

٨٣. ڕەفیق حیلمی، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٦٢.

٨٤. هەر ئەو سەرچاوەیە ل/ ٦٧.

٨٥. علی الوردی، لمحات م٢ ج٣،٤ ص ٣١٤ ـ ٣١٦.

٨٦. بەرخێو بەگوێجاو دەزانم لەجێگەی ڕەعیەت.

٨٧. علی الوردی، سەرچاوەی پێشوو م٢ ج٦ ف٢ ص/ ١٠٠.

٨٨. هەر ئەو سەرچاوەیەو هەمان لاپەڕە.

٨٩. سلیمان الموسی، الحکومة العربیة. بیروت ١٩٧٠ ص/ ٤١٧.

٩٠. ڕەفیق حیلمی سەرچاوەی پێشوو لە ل / ٦٢ وەرم گرتووە بەدەستکارییەوە.

٩١. هەر ئەو سەرچاوەیە، بڕوانە ل/ ٦٥ ـ ٦٩.

٩٢. میژەر نۆئێل، هەمان سەرچاوە ل/ ١٢.

٩٣. علی الوردی، هەمان سەرچاوە ل/ ١٣٤ ــ ١٣٧. هەروەها دکتۆرا نامەکەی عەزیز شەمزینی، یادداشتنامەکانی شێخ لەتیف ئەو دوو نامەیە بە ناوەڕۆکێك و دوو شێوەی داڕشتن دەخەنە بەرچاو، بەڵام شەمزینی لە فایلەکانی نوێنەری کۆمارەکانی سۆڤێت لە تەورێز وەریگرتووەو جێگەی باوەڕن.

٩٤. شێخ مەحمود ١٩٢٣/٣/٢ شاری سلێمانی جێدەهێڵێت بەرەو جاسەنە.

٩٥. کمال مظهر، الدکتور. کردستان في سنوات الحرب العالمیة الاولی ط٢ بغداد ١٩٨٤ ص/ ١٠٧.

٩٦. هەر ئەو سەرچاوەیەو هەمان لاپەڕە.

٩٧. عەبدلرەقیب یوسف، بانگەوازێك بۆ ڕووناکبیرانی کورد سلێمانی ١٩٨٥ ل/ ١٠.

٩٨. هەر ئەو سەرچاوەیە ل/ ١١ .

٩٩. هەر ئەو سەرچاوەیە ل/ ١٤.

١٠٠. شکری محمود نەدیم، هەمان سەرچاوە ل/ ٧٨.

١٠١. چارلس تونترند، محاربتی فی العراق. ترجمە جرجیس عبدالمسیح وزیر، بغداد ١٩٢٣ ص/ ٤٨٨ ـ ٤٩٢.

١٠٢. ڕاپەڕینەکەی برایم خانی دلێ بۆ ئازادکردنی شێخ مەحمود بوو لە زیندان.

١٠٣. ئەحمەد بەگی ساحێبقران ١٨٧٦ ـ ١٩٣٩ دۆست و دڵسۆزو باوەڕپێکراوی شێخ بوو، باجی ڕەحمە ئافرەتێکی چالاك و لێهاتوو بوو، ناسرابوو بە ڕەحمە کانیسکانی و لەدیوانی مەلیکی کوردستاندا پۆستێکی تایبەتیی هەبوو!

١٠٤. میژەر نۆئێل، سەرچاوەی پێشوو ل/ ١٣ ـ ١٤، وەرگێڕانی ئەم کتێبە بەکێکە لە وەرگێردراوە چاك و سەرکەوتووەکان بۆ زمانی کوردی.

١٠٥. هەمان سەرچاوە ل/ ١٤.

١٠٦. ڕەفیق حیلمی، یادداشتەکانی ب٢ بەغدا ١٩٥٧ ل ٥٣٤.

١٠٧. شێخانی شەمدین ـ شەمزین، بنەماڵەی شێخانی نەهرین.

١٠٨. أمین زکی، خلاصة تأریخ الکرد والکردستان، ترجمة محمد علی عونی، القاهرة ١٩٣٦ ص/ ٣٢٥.

١٠٩. بریا میژەر نۆئێل لەجێی ئەو کارە کۆمەڵایەتییانە لەڕووی رامیاریيەوە دەستی کوردی بگرتایە وەك لۆرانس بۆ عارەبی کرد.

١١٠. شێخ لەتیفی حەفید، یادداشت ل/ ٦٠ ـ ٦١.

١١١. هەر ئەو سەرچاوەیە ل/ ٥١.

١١٢. ڕەفیق حیلمی، هەمان سەرچاوە ب١ ل/ ٩٨ ـ ٩٩.

١١٣. ڕەفیق حیلمی، هەمان سەرچاوە ب١ ل/ ٨٣ ـ ٨٦.

١١٤. میژەر نۆئێل، هەمان سەرچاوە ل/ ٨٠.

١١٥. ڕەفیق حیلمی، هەمان سەرچاوە، ل / ١٧.

١١٦. مستەفا پاشا یامولکی خەلکی سلێمانییە.

١١٧. شێخ لەتیف هەمان سەرچاوە، ل/ ٥١.

١١٨. ڕەفیق حیلمی، هەمان سەرچاوە ب١ ل/ ١١٤ ـ ١١٥.

١١٩. ڕەفیق حیلمی هەمان سەرچاوە ل/ ٣٦، ١١٦.

١٢٠. هەمان سەرچاوە ب٢ ل/ ٤ ـ ٥.

١٢١. شێخ لەتیف، یادداشت ل/ ٥٣.

١٢٢. همان سەرچاوە ل/ ٥٤.

١٢٣. هەمان سەرچاوە ل/ ٥٦.

١٢٤. ڕەفیق حیلمی هەمان سەرچاوە ب١ ل/ ١٣٢ ـ ١٣٣.

١٢٥. هەمان سەرچاوە ل/ ١٢٨.

١٢٦. هەمان سەرچاوەو هەمان لاپەڕە.

١٢٧. بڕوانە هەژاری موکری، پێشەکی شەرەفنامە.

١٢٨. نیسماعیل حەقی شاوەیس، ژیان و بەرهەمەکانی، ئامادەکردنی نومێد ناشنا، هەولێر ٢٠٠٣، ل/ ٢٢ ـ ٢٤.

١٢٩. ڕەفیق حیلمی هەمان سەرچاوە، ل / ٣٦.

١٣٠. (دەبێ)کەی سلێمانی نێستا بازاڕێکی گەورەیە لەسەر شەقامی مەولەوی بەنێوی بازاڕی دەبۆکە.

١٣١. کەمال مەزهەر. دکتۆر. تێگەیشتنی راستی لەڕۆژنامەی تێگەیشتنی راستی ژ/ ٥٨ ڕۆژی ٩/ك٢/١٩١٨ وەرگیراوە.

١٣٢. هەمان سەرچاوە، لەژمارە / ٥٣ ڕۆژی ٤ ت٢ ١٩١٨ وەرگیراوە.

١٣٣. بەهاری ١٩٩١ دوای ڕزگارکردنی کەرکووك، هێزەکانی ڕژێمی بەغداد گەڕانەوە و هێزەکانی بەرەی کوردستانی پاشەکشەیان کرد، سەرکردەکانی هێزی پێشمەرگە بایەخێکی زۆریان بەتۆکمەکردنی هێڵی بەرگری دەربەندی بازیان دەدا (بۆ نەوەی سلێمانی نەکەوێت)، وەك لەنامەیەکی مولازم عومەری حاجی عەبدوڵڵادا کە بۆ عومەر فەتاحی ناردووە کە ئەو کاتە نوێنەری (ینك) بوو لەسەرکردایەتی بەرەی کوردستانی وبەندەش نوێنەری پاسۆك بووم و نێچیرڤان بارزانیش ئەو ڕۆژە لەوێبوو، ئەویش نامەکەی خوێندەوە، هەر ئەو کاتەش کوڕوکاڵ بەهاوار هاوار بەبەردەمی بارەگای سەرکردایەتیدا تێپەڕین لە تەلاری ڕۆشنبیری جەماوەر ـ سلیمانی، وەك بێتەوە یادم دەیانوت: بەعس هێزی نەماوە عیزەت دووری گیراوە

نێچیرڤان و عومەر فتاح نانیان دەخوارد، من بەڕۆژو بوم، ڕوویکردە من و وتی ئەوە چ دبێژن؟ وتم پێدەچێت کەرکووك کەوتۆتەوە دەست دوژمن، ئەمانەش وردی جەماوەر بەرز دەکەنەوە! ئەو نامەیەو چەندین بەڵگەنامەو وێنەی دەگمەنی ئەو ڕۆژانە، کوردێك لە مۆسکۆ زۆر نامەردانە لێی دزیم.

١٣٤. ڕفیق حیلمی، سەرچاوەی پێشوو، ب١، ل/ ١٣٦

١٣٥. سەرچاوەی پێشوو ب١، ل/ ١٣٧.

١٣٦. گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە /١٠٩ مانگی ١٩٩٨/٢.

١٣٧. هەمان سەرچاوە.

١٣٨. هەمان سەرچاوە.

١٣٩. نازاد هەمەوەندی، هەمان سەرچاوە.

١٤٠. هەمان سەرچاوە.

١٤١. هەمان سەرچاوە.

١٤٢. گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە/ ١٣٠ مانگی ١٩٩٩/١١.

١٤٣. شێخ لەتیفی حەفید، یادداشتەکان ل/ ٥٧ ـ ٥٩.

١٤٤. ڕەفیق حیلمی، هەمان سەرچاوە ب١ ل/ ١٧٨.

١٤٥. هەمان سەرچاوە ل/ ١٧٦ ـ ١٧٧.

١٤٦. هەمان سەرچاوە ل / ١٧٩.

١٤٧. عبدلرەقیب یوسف، سەرچاوەی پێشوو، بەردە قارەمان بەناوی شێخ مەحمودەوە نییە، بەناوی سەرکردەیەکی کۆنی ناوچەی دەربەندی بازیانەوەیە.

١٤٨. ڕەشید شێخ عەبدلرەحمان/ مێژووی زاگرۆس هەولێر ٢٠٠١ ل/ ٥.

١٤٩. بڕوانە مێژووی کوێت ل/ ٩٨.

١٥٠. ڕەفیق حیلمی، سەرچاوەی پێشوو، ب١ ل/ ١٥٧.

١٥١. شێخ لەتیفی شێخ مەحمود، یادداشتەکان، ل/ ٦٤ ـ ٦٥.

١٥٢. ڕەفیق حیلمی، سەرچاوەی پێشوو ب١ ل/ ١٨١.

١٥٣. عەبدلرەقیب یوسف، سەرچاوەی پێشوو، ل/ ٤٤ ـ ٤٥.

١٥٤. هەمان سەرچاوە ل/ ٤٠.

١٥٥. هەمان سەرچاوە ل/ ٣٨.

١٥٦. هەمان سەرچاوە ل/ ٤١ ـ ٤٢.

١٥٧. هەمان سەرچاوە ل/ ٤٥.

١٥٨. مارف خەزنەدار، دکتۆر. سەرچاوەی پێشوو ل/ ٢٨.

١٥٩. هەمان سەرچاوە ل/ ٢٩.

١٦٠. هەمان سەرچاوە و هەمان لاپەڕە ٣١.

١٦١. هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە ٣١.

١٦٢. هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە ٣١.

١٦٣. هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە ٣١.

١٦٤. زستانی ٢٠٠٨ لەدانیشتنێکی تایبەتدا لەشاری ناخن، لەمالّی فەرەیدون خەسرەو رانیەیی لە مەمەندی عباس ئاغای ناکۆم بیست نەو دوانە ناموّزا نین.

١٦٥. شێخ لەتیف حەفید، هەمان سەرچاوە ل/ ٨٠.

١٦٦. ڕەفیق حیلمی، هەمان سەرچاوە ب٢ ل/ ٥٤٨.

١٦٧. هەمان سەرچاوە ب٢ ل/ ٥٤٣.

١٦٨. شێخ لەتیفی حەفید، هەمان سەرچاوە ل/ ٦٠.

١٦٩. همان سەرچاوە ل/ ٥١.

١٧٠. ڕەفیق حیلمی هەمان سەرچاوە ب٢ ل/ ٥٣٨.

١٧١. ڕەفیق حیلمی هەمان سەرچاوە ب٢ ل/ ٥٣٨ ـ ٥٣٩.

١٧٢. نەحمەد خواجە، چیم دی، ب١ بەغداد ١٩٦٨ ل/ ١١٦.

١٧٣. شێخ لەتیفی حەفید، هەمان سەرچاوە ل/ ٨٩ ـ ٩٠.

١٧٤. شێخ لەتیفی حەفید، هەمان سەرچاوە ل/ ٩١.

١٧٥. شێخ لەتیفی حەفید، هەمان سەرچاوە ل/ ٩٧.

١٧٦. ئەو سەردەمە دەنووسرا أجتماع، حکومت.

١٧٧. شێخ لەتیفی حەفید سەرچاوەی پێشوو ل/ ٩٤.

١٧٨. ئەو سەردەمە قۆناغی خوێندنی سەرەتایی - بنەڕەتی پۆلی یەکەم - پۆلی چوارەم بوو، پۆلی پێنجەم و شەشەم قۆناغی (ئیعدادی) بوو وەک قۆناغی ناوەندی ئێستا.

١٧٩. شێخ لەتیفی حەفید، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٩٧- ٩٨ لە رۆژنامەی بانگی کوردستان ژ/ ١٣ رۆژی ٣ -٢ ١٩٢٢ وەرگیراوە.

١٨٠. بڕوانە دکتۆرانامەکەی عەزیز شەمزینی (کوردستان والقضیة القومیه الکوردیه).

١٨١. لەهەندێک سەرچاوەدا ١٩١٨/١١/٣١ نووسراوە.

١٨٢. ڕەفیق حیلمی. سەرچاوەی پێشوو، بڕوانە ب١ ل/ ١٨١.

١٨٣. أبو شوقی. لمحات من تأریخ الانتفاضات والثورات الکردیة، بیروت ١٩٧٨، ص٨١.

١٨٤. گۆبلۆ (غۆیز) وەزیری ڕاگەیاندن و پڕوپاگەندەی ئەڵمانیای نازی.

١٨٥. ئومێد کاکەڕەش. دیوانی شێخ سەلام. سلێمانی ١٩٩١ ل/ ٣٦.

١٨٦. کەمال مەزهەر، دکتۆر. تێگەیشتنی ڕاستی ل/ ٩٥.

١٨٧. هەمان سەرچاوە ل/ ١٩١.

١٨٨. هەمان سەرچاوەو هەمان ئەو لاپەڕەیە.

١٨٩. هەمان سەرچاوەو هەمان ئەو لاپەڕەیە.

١٩٠. هەمان سەرچاوەو هەمان ئەو لاپەڕەیە.

١٩١. کەمال مەزهەر، هەمان سەرچاوە ل/ ١٥٦.

١٩٢. هەمان سەرچاوەو هەمان ئەو لاپەڕەیە.

١٩٣. مارف خەزنەدار لەبارەی مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، ل١٣٥.

١٩٤. دیوانەکەی شاعیرم لەبەردەستدا نییە، ئەوەندەم لەیادە.

١٩٥. ئەو دارتووە دەکەوتە بەرامبەر زیندانی سلێمانی و چەند هەنگاوێک خواروو خوێندنگەی بنەڕەتی پیرەمەگرون.

١٩٦. شەکری کەلله لەشێوەی گوللە تۆپدا دادەڕژراو لەشێوەی کلۆی بچووکدا دەیانشکاند بۆ چای (دیڤلەمە).

١٩٧. ڕەفیق حیلمی ب١ ل/ ٣٠.

١٩٨. هەمان سەرچاوە ل/ ٣٩.

١٩٩. هەمان سەرچاوە ل/ ٢٤٩.

٢٠٠. هەمان سەرچاوە، هەر ئەو لاپەڕەیە.

٢٠١. میژەر نۆئێل، سەرچاوەی پێشوو ل/ ١٣٧.

٢٠٢. میژەر نۆئێل، سەرچاوەی پێشوو ل/ ١٨٤.

٢٠٣. میژەر نۆئێل، سەرچاوەی پێشوو ل/ ١٣٥.

٢٠٤. مێژەر نۆنێل، سەرچاوەی پێشوو ل/ ١٢٠ ـ ١٢٥.

٢٠٥. مەجیدی دراوێکی عوسمانی بوو، بەنێوی سوڵتان عەبدلەجیدەوە.

٢٠٦. مێژەر نۆنێل، سەرچاوەی پێشوو ل/ ١٢٠.

٢٠٧. هەمان سەرچاوە ل/ ١٢١.

٢٠٨. کەمال مەزهەر، تێگەیشتنی راستی ل/ ٥٣.

٢٠٩. جەلیلی جەلیل، دکتۆر. راپەڕینی کوردەکان ١٨٨٠ ل/ ٥٢ ـ ٥٤.

٢١٠. هەمان سەرچاوە ل/ ٥٤.

٢١١. نۆنێل، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٢٢.

٢١٢. نیشانەی پرسیارەکە من دامناوە، شار، شارەدێ، گوندێك بەو ناوەوە لەکوردستاندا نییە.

٢١٣. کەمال مەزهەر، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٥٠.

٢١٤. نەوشیروان مستەفا، سەردەمی قەڵەم و موراجەعات، ٢٠٠٠ ل / ١٧١.

٢١٥. ئەمین زەکی، سەرجەمی بەرهەمەکانی ل/ ٤٣.

٢١٦. هەمان سەرچاوە ل/٥٣.

٢١٧. گومان هەیە.

٢١٨. ئەمین زەکی، سەرجەمی بەرهەمەکانی ل/٥١

٢١٩. بە مەعموری: بەناوەدانی.

٢٢٠. ئەعرە: ئەعرەتەیە: هاوار، نەڕاندن.

٢٢١. ئەفزەلی خەلق: بالآترین زیندەوەر (مرۆڤ). أفضل الخلق.

٢٢٢. حەیوانی ناهیق: گوێدرێژ.

٢٢٣. یەغماگەری، بێگار، سوخرە.

٢٢٤. بڕ دەقی هۆنراوەکان، بڕوانە دکتۆر مارف خەزنەدار، لەبابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە. بەغدا ١٩٨٤ ل/ ١٣١، ١٣٣، ١٣٤، ١٤٢، ١٤٣، ١٦٠.

٢٢٥. ئەمین زەکی، سەرجەمی بەرهەمەکانی ل/٥٥

٢٢٦. ئەو وەڵامەی عارەبێك نیشانەی دۆستایەتیکردنی کوردە، ئەگینا دەیوت (موخەڕیبین).

٢٢٧. سەرجەمی بەرهەمی ئەمین زەکی ل/ ٤٤ ـ ٤٥.

٢٢٨. هەمان سەرچاوە ل/ ٤٤.

٢٢٩. هەمان سەرچاوە ل/ ٤٠.

٢٣٠. نەوشیروان مستەفا، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٢٦٩.

٢٣١. سەرجەمی بەرهەمەکانی ئەمین زەکی ل/ ٣٧.

٢٣٢. ئەو دوو ڕێژەیە، صەد پڕ ناکاتەوە دەشێت ٦٦ بە ٣٤ یان ٣٤ بە ٦٦ بێت.

٢٣٣. سەرجەمی بەرهەمەکانی نەمین زەکی ل/ ٣٩.

٢٣٤. نەوشیروان مستەفا، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٢٧٠.

٢٣٥. نەمین زەکی، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٤٢.

٢٣٦. نەوشیروان مستەفا، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٢٧٠.

٢٣٧. نەمین زەکی سەرچاوەی پێشوو ل/ ٥١.

٢٣٨. هەمان سەرچاوە ل/ دووبارە ل/ ٥١.

٢٣٩. هەمان سەرچاوە ل/ ٦٠ ـ ٦١.

٢٤٠. هەمان سەرچاوە ل/ ٦٠.

٢٤١. هەمان سەرچاوە ل/ ٦١.

٢٤٢. هەمان سەرچاوە هەمان لاپەرە.

٢٤٣. هەمان سەرچاوە ل/ ٦٤.

٢٤٤. هەمان سەرچاوە ل/ ٧٣.

٢٤٥. نەوشیروان مستەفا، هەر سەرچاوەی پێشوو ل/ ٢٧٢.

٢٤٦. هەمان سەرچاوە ل/ ٢٥٣.

٢٤٧. کۆپوونەوەکان و مۆرکردنی پەیمانی بەریتانیا ـ عێراق ١/٤ـ١٩٣٠/٦/٣٠ی خایاندو نوری سەعید پاشا هەتا ١٩٣٠/٧/١٨ رۆژی مۆرکردنی پەیمانەکە لە لەندەن مایەوە.

٢٤٨. نەوشیروان مستەفا، سەرچاوەی پێشوو ل٢٤٠.

٢٤٩. عبدالرزاق الحسني، العراق في ظل المعاهدات. لبنان، ١٩٥٨ ط٣ ل/ ١٣٣.

٢٥٠. هەمان سەرچاوە ل/ ١٢٩.

٢٥١. دووای تۆفیق وەهبی، نەحمەد بەگ و نەجا نەحمەد عوسمان موتەصەریفی سلێمانی بوون.

٢٥٢. نەوشیروان مستەفا، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٥٥ ـ ٥٦.

٢٥٣. نەوشیروان مستەفا، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٢٨٨.

٢٥٤. سەرچاوەی پێشوو ل/ ١١٩.

٢٥٥. سەرچاوەی پێشوو ل/ ١٢٠.

٢٥٦. سەرچاوەی پێشوو هەر ل/ ١٢٠.

٢٥٧. سەرچاوەی پێشوو ل/ ١٠٨.

٢٥٨. سەرچاوەی پێشوو ل/ ١٢١ ـ ١٢٤ نێوان جوت کەوانەکان من دامناون. ن. ك.

٢٥٩. سەرچاوەی پێشوو ل/ ٥٤.

٢٦٠. سەرچاوەی پێشوو ل/ ٢٥٢.

٢٦١. هەمان سەرچاوە ل/ ٢٤٠ ـ ٢٤١.

٢٦٢. تۆفیق وەهبی بەگ ١٨٩١/١١/١ لەسلێمانی هاتۆتە دنیاوەو ١٩٨٤/١/٥ لە لەندەن کۆچی دوایی کردو لەسەر راسپاردەی خۆی لەچیای پیرەمەگرون- لەگوندی زێوێ نێژراوە.

٢٦٣. نەوشیروان مستەفا، سەرچاوەی پێشوو ل/٢٣٠.

٢٦٤. هەمان سەرچاوە ل/ ٢٢٠.

٢٦٥. هەمان سەرچاوەو هەر ئەو لاپەڕەیە.

٢٦٦. جگە لەنێوان دوو کەوانەکان بڕوانە سەرچاوەی پێشوو، ل/ ٢١٩ ـ ٢٢٠.

٢٦٧. نەوشیروان مستەفا، سەرچاوەی پێشوو هەمان لاپەڕەکانی ٢١٩ ـ ٢٢٠.

٢٦٨. حەسەن مەحمود حەمە کریم، خوێندنەوەیەکی نوێی میژووی کورد /٣ چ٣ ١٩٨٨ ل ٢٥.

٢٦٩. هەمان سەرچاوە ل/ ٢٤.

٢٧٠. هەمان سەرچاوە ل/ ٢٤.

٢٧١. هەمان سەرچاوە ل/ ٢٤.

٢٧٢. هەمان سەرچاوە ل/٢٥.

٢٧٣. هەمان سەرچاوە ل/ ٢٧ ـ ٣٠.

٢٧٤. القشقندی، صُبح الأعشی ج٤ ص ٣٧٣.

٢٧٥. کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف، تەنزیخی جاف چ١ بغداد ١٩٩٥ ل/ ٢٣.

٢٧٦. هەمان سەرچاوە ل/ هەمان لاپەڕە.

٢٧٧. ئەمین زەکی، تأریخی سلیمانی ولآتی. بەغداد ١٩٣٩ ل ٧٩.

٢٧٨. ئەمین زەکی، تأریخ الدول والامارات الکردیة. ترجمة محمد علي عونی. القاهرة ١٩٤٥ ص ٤٢٢.

٢٧٩. ئەمین زەکی، مشاهیر الکرد وکردستان ج٢،القاهرە ١٩٤٧، ص ١٨١

٢٨٠. سوڵتان عەبدلحەمید ١٨٤٢/٩/٢٢ هاتۆتە دنیاوەو لەبەرهەمی جوتبوونی کەنیزەکێکی چەرکەسی لە کەنیزەکەکانی باوکی بەنێوی تیری موژگان و چێشتلێنەرێکی ئەرمەنی کۆشک. سوڵتان عەبدلحەمید هەتا هەفتەیەکیش بەکوڕی خۆی نەدەزانی!

بڕوانە علی الوردی، الدکتور. لمحات من تأریخ العراق المعاصر ج٣ بغداد ١٩٧٢ ص ١٢. هەروەها بڕوانە أُرخان محمد علی، السلطان عبدالحمید. بغداد؟ ص ٨٢.

٢٨١. کەریم بەگی فەتاح بەگ، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٦٩ ـ ٧٠.

٢٨٢. بۆ چەند چمکێکی ئەم باسە بڕوانە کەریم بەگی فەتاح بەگ ل/ ٧٣، ٧٤.

٢٨٣. هەمان سەرچاوە ل/ ٥.

٢٨٤. هەمان سەرچاوە ل/ ٧٦.

٢٨٥. مەحمود حسن عەزیز، کورتەیەك لە میژووی جاف. سلێمانی، ١٩٨٥ ل٥٨.

٢٨٦. سۆن ـ میژەر. رحلة متنکر الی بلاد ما بین النهرین و کردستان ـ ترجمة فواد جمیل ص ٢٤٩.

٢٨٧. كەريم بەگی فەتاح بەگ. سەرچاوەی پێشوو ل/ ٧٦.

٢٨٨. دیوان شێخ سەلام. نومێد كاكە رەش. سلێمانی ١٩٩١ ل/ ٣٦.

٢٨٩. عەبدالرەقیب یوسف، بانگەوازێك بۆ رووناكبیرانی كورد. سلێمانی ١٩٨٥ ل/ ٣٧.

٢٩٠. سیڤەر شارۆچكەیەكە لەنزیك پاریس و لۆزان شارێكە لە سویسرا. (سایكس) نوێنەری بەریتانیا و (بیكۆ)ش نوێنەری فەرەنسایە و بەدوو قۆڵی و بەنهێنی ئەو رێككەوتنەیان مۆركرد كە بەناوی خۆیانەوە ناسراوە.

٢٩١. كمال مظهر، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى. بغداد ١٩٨٤ ص ٣٤٦ ـ ٣٤٧.

٢٩٢. چینی لەكوردەواریدا بەو دەفرانە دەڵێن لەكارگەكانی دەرەوە دروستدەكران و دەهێنرانە بازاڕەكانی كوردستان، چینی و فەخفوریشی پێدەوترا ناوەكەشی لەوەوە هاتووە لەوڵاتی چین بەرهەم دەهێنران.

٢٩٣. الاعمال الكامله للكواكبی ص ١٣٨، ١٨٥، ١٨٦.

٢٩٤. نوری تاڵەبانی، دكتۆر. ناوچەی كەركووك و هەولێ گۆڕینی باری نەتەوەیی ئەم ناوچەیە. كتێبی ئەرزان ١٩٨٨ ل/ ٣٠.

٢٩٥. توركمانەكانی عێراق بەڕەگەز توركمان نین، بەڵكو وەچەی فەرمانبەرە توركەكانی سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانین لەعێراق و بەرامبەر كورد و عارەبیش دڵڕەش و ناحەزو تورككخوازن.

٢٩٦. نوری تاڵەبانی، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٨٢.

٢٩٧. هەمان سەرچاوە ل/ ٨١.

٢٩٨. عبدالرزاق الحسنی. العراق فی ماضها و حاضرها. صیدا ١٩٥٦.

٢٩٩. نوری تاڵەبانی، هەمان سەرچاوە ل/ ٢٤.

٣٠٠. كمال مظهر احمد. الدكتور. كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، بغداد ١٩٨٤ ص١٨٥.

٣٠١. بڕوانە حەمە بۆر. گۆڤاری رەنگین، ژمارە ٧٥ ك٢ ١٩٩٥

٣٠٢. ڕەفیق حیلمی یادداشت ب١ ل/ ٣٢٠.

٣٠٣. ڕەفیق حیلمی یادداشت ب٢ ل/ ٣٤٠ـ٣٤١.

٣٠٤. مینورسكی. الاكراد. ص ١٤٣ ـ ١٤٧.

٣٠٥. حسین مدنی كردستان و ستراتیژی دەوڵەتان. ب٢ ستوكهۆڵم ٢٠٠١ ل/ ٧ ـ ٩.

٣٠٦. هەمان سەرچاوە ل/ ١٤.

٣٠٧. هەمان سەرچاوە ل/ ٨٣ ـ ٨٥.

٣٠٨. حسین مدنی وەهای نووسیووە، بەڵام ورمێ بەگشتی و چهریق بەتایبەتی بنكەی دەستەڵات بوون.

٣٠٩. حسین مدنی، سەرچاوەی پێشوو ب٢ ل/ ٨٥ ـ ٨٨.

٣١٠. لەهەندێك سەرچاوەدا وەك حسێن مەدەنی بۆ غوونە لە ب٢ ل/ ٧٦دا دەڵێت مارشەمعوون و هاوەڵەكانی ڕۆژی ٢٥ ڕەشەمە ١٩١٧/١٢٩٦ كوژران.

٣١١. هەمان سەرچاوە ب٢ ل/ ٦٧.

٣١٢. هەمان سەرچاوە ب٢ ل/ ٩٤.

٣١٣. ئەوە لەڕوانگەی سەربازێکی دوو پلێتەی وەک رەزاخانی چاوەشەوە ئەگینا ئەو ناوچانە خاکی کوردبوون.

٣١٤. بڕوانە حسێن مدنی ب٢ ل/ ١٠٦.

٣١٥. شێخ لەتیف، یادداشتەکان ل/ ١٠١.

٣١٦. هەمان سەرچاوە ل/ ١٠٢ ـ ١٠٣.

٣١٧. ڕۆژنامەی رۆژی کوردستان ژمارە ٨/ی ١٩٢٢/١١/١٥، بڕوانە شێخ لەتیف سەرچاوەی پێشوو ل/ ١٠٧ ـ ١٠٨ بەڵام دەستکاری رێنووسەکەی کراوەو لەگەڵ وشە گەل و زاراوەو دەربڕینەکانی ئەو سەردەمەدا ناگونجێن. ئەوەی زۆر زەق دیارە (وو، ر، ۆ، ێ) پشتگوێم خستن، چونکە کەسمان باوەڕ ناکەین (رۆژی کوردستان) دەکەی شێخ مەحمود بەو شێوەیە نووسیبێتی.

٣١٨. ڕەفیق حیلمی ب٢ یادداشت ل/ ٦٠٢.

٣١٩. ڕەفیق حیلمی ب٢ یادداشت ل/ ٦٣٥.

٣٢٠. کەمال مەزهەر. چەند لایەنێك لەمێژووی گەلی کورد ل/ ٤٥.

٣٢١. شێخ لەتیف، یادداشت ل/ ١٠٩.

٣٢٢. کمال مظهر احمد. الدکتور. کردستان في سنوات الحرب الاولی ص / ١٦٥.

٣٢٣. هەمان سەرچاوە ل/ ١٧٠.

٣٢٤. حسین مدنی، سەرچاوەی پێشوو ب٢ ل/ ١٠٨.

٣٢٥. علی الوردی، الدکتور. لمحات من تأریخ العراق م٤ ج٦ ف١ ص/ ٢١٢.

٣٢٦. حەمە بۆر، گۆڤاری ڕەنگین ژمارە / ٧٥ی ك٢/ ١٩٩٥.

٣٢٧. جەلییلی جەلیلی، ڕاپەڕینی کوردەکان ١٨٨٠ ل/٥٠.

٣٢٨. هەمان سەرچاوە ل/ ٥٤.

٣٢٩. مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكردية ج٣ أربيل ٢٠٠٣

٣٣٠. کەوانەکە مێژوونووس حەسەنی داینناوە. جێگەی داخە زۆربەی هەرە زۆری نووسەری کوردیش ووشەی کورد، کوردستان کە بەعارەبی دەنووسن دەبنە کرد، کردستان تەنانەت زانایەکی مەزنی وەك پرۆفیسۆر جەمال نەبەزیش کەوتۆتە ئەو هەڵەیەوە.

٣٣١. عبدالرزاق الحسني، تأريخ العراق السياسي الحديث. صيدا ـ لبنان ١٩٤٨ ص ٢٩٠.

٣٣٢. مسزبیل. مراحل من تأریخ العراق. گۆڕینی جەعفەر ئەلخەییات ل/ ١٠٩.

٣٣٣. علی الوردی، الدکور. م٤ ج٦ ف١ ص/ ٢١٢.

٣٣٤. هەمان سەرچاوە ل/ ٢١٢.

٣٣٥. هەمان سەرچاوە ل/ ٣٩.

٣٣٦. بڕوانە دیوانی ئەحمەد موختار جاف. دکتۆر عیزەدین مستەفا ڕەسول بەغداد ١٩٨٦ ل/ ٣٧.

٣٣٧. بەڕێنووسی عارەبی دەنووسرێت: رئيس مجلس الهيئة التمثيلية.

٣٣٨. کۆمیتەی بالآی دەسەلآتی گەل.

٣٣٩. سەرەتای شۆڕشی ئەیلوولی١٩٦١ بەتاوانی پەیوەندیکردن بەڕژێمی بەغداوە لەشاری سلێمانی تیرۆر کرا.

٣٤٠. ڕەفیق حیلمی، یادداشت ب٢ ل/ ٦١٢.

٣٤١. هەمان سەرچاوە، بڕوانە ل/ ٦٤٣ پەراوێزی ((١)).

٣٤٢. هەمان سەرچاوە ل/ ٦٢٠.

٣٤٣. هەمان سەرچاوە ل/ ١٢٦ ـ ١٢٧.

٣٤٤. هەمان سەرچاوە ل/ ٦٤٢ ـ ٦٤٣.

٣٤٥. هەمان سەرچاوە ل/ ٦٢١ ـ ٦٢٣.

٣٤٦. هەمان سەرچاوە ل/ ٦٢٣.

٣٤٧. هەمان لاپەڕە.

٣٤٨. هەمان لاپەڕە.

٣٤٩. هەمان سەرچاوە ل/٦٢٤ ـ ٦٢٥.

٣٥٠. هەمان سەرچاوە ل/ ٦٢٥ ـ ٦٣٧.

٣٥١. هەمان سەرچاوە ل/ ٥٤٩.

٣٥٢. هەمان سەرچاوە ل/ ٥٣٣.

٣٥٣. ئەو نامانە بڕیتین لە پێنج نامەی شەریف حسێن و پێنج وەڵآمنامەی مەکماهۆن.

٣٥٤. عەزیز شەمزینی، دکتۆر. نامەی دکتۆراکەی! ل/ ٤٥ ـ ٥٠ و ١١٤ ـ ١١٦.

٣٥٥. کەمال مەزهەر، دکتۆر. چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد. ئامادەکردنی عەبدوڵلآ زەنگەنە ب٢ ٢٠٠١ هەولێر ل/٧٦.

٣٥٦. *کمال المظهر، الدکتور.* کردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى ط٢. بغداد ١٩٨٤ ص ١٧٧.

٣٥٧. مزهر آل فرعون. الحقائق الناصعة ج١ بغداد ١٩٥٢ ص ٤٠.

٣٥٨. هەمان سەرچاوە ص ٤٤ ـ ٤٥.

٣٥٩. شێخ ڕەشید عەبدلرەحمان، مێژووی زاگرۆس. هەولێر ٢٠٠١ ل/ ٥.

٣٦٠. کەمال مەزهەر، چەند لاپەڕەیەك...ل/ ٤٢ هەروەها مسزبيل، فصول من تأريخ العراق، تأريخ جعفر الخياط ل/ ١٠٩، دانیشتووانی بەغداد گۆرانییەکیان پێدا هەڵدابوو (هلة بالحلوة مسزبيل خلينا نروح الأوتيل).

٣٦١. شێخ لەتیف شێخ مەحموود، یادداشت ل/ ١١٩.

٣٦٢. بانگی هەق ژمارە/ ٣ ڕۆژی پێنج شەمە ١٩٢٣/٤/١٢، بڕوانە تێگەیشتنی راستی ل/ ٨٤.

٣٦٣. هەمان سەرچاوەی پێشوو هەر نەو لاپەڕەیەش.

٣٦٤. هەمان سەرچاوەی پێشوو ل/ ٨٥.

٣٦٥. هەمان سەرچاوەی پێشوو ل/ ٧٩.

٣٦٦. شێخ لەتیف شێخ مەحمود، سەرچاوەی پێشوو ل/ ١١٩.

٣٦٧. هەمان سەرچاوە ل/ ١١٤ ـ ١١٥.

٣٦٨. بڕوانە هەمان سەرچاوە ل/ ١١٠.

٣٦٩. هەمان سەرچاوە ل/ ١١٦.

٣٧٠. هەمان سەرچاوەو هەمان لاپەڕە.

٣٧١. هەمان سەرچاوە ل/ ١١٧.

٣٧٢. ڕەفیق حیلمی سەرچاوەی پێشوو ب٢ ل/ ٥٤.

٣٧٣. کامیل ژیر، کوردایەتی بیرویزاڤە ـ سلێمانی ٢٠٠٦.

٣٧٤. ئەحمەد خواجە، چیم دی. ب٢ ١٩٦٩ ل/ ١٣.

٣٧٥. بڕوانە کمال مظهر. کردستان في سنوات... ص ٤٦.

٣٧٦. هەمان سەرچاوە ل/ ٤٧.

٣٧٧. شێخ لەتیف، سەرچاوەی پێشوو ل/ ١٤٧.

٣٧٨. ڕووپی (ڕووپییە) دراوێکی عوسمانی بوو، هەتا شەستەکانیش وەک دووەم ناو بۆ ٧٥ فلسی عێراقی بەکاردەهێنرا. سەرەتای دامەزراندنی عێراق مانگانەی پۆلیسێک دە ڕووپی (٧٥٠ فلس) بوو.

٣٧٩. شێخ لەتیف، سەرچاوەی پێشوو ل/ ١١٨.

٣٨٠. شێخ لەتیف، سەرچاوەی پێشوو ل/ ١٤٧.

٣٨١. بارەگاکەی نۆزدەمیر لە ڕەواندزو بلاوبوونەوەی دەسەلات بەو ناوەدا کارتێکی باش بوو بەدەست شێخەوە بۆ گوشار بردنە سەر نینگلیز.

٣٨٢. شێخ لەتیف، یادداشتەکان ل/ ١١٨.

٣٨٣. شێخ لەتیف، یادداشتەکان ل/ ١٩٢.

٣٨٤. شێخ لەتیف، یادداشتەکان ل/ ١٨١ ـ ١٨٢ سەردەمی شێخ دەنووسرا کانون أول.

٣٨٥. ووشەکانی لاکین (لکن)، فەقەت (فقط) هەتا کۆتایی سالّی حەفتای سەدەی ڕابردووش بەکاردەهێنرا.

٣٨٦. لەو سەردەمەدا زمانێکی گونجاوبوو، بەلاّم ناوی کتێبەکان یا بابەتەکان (وانەکان) هەر بۆ نموونە (نەشیاء وصیحە) لە پۆلی چوارەمی سەرەتایدا دەماخوێند، (تأریخ)، (رسم و أعمال)، (حساب)، (أملاء)، (نَشید)...خۆ دەتوانرا بکرێتە کوردییەکی ڕەوان و بێ گرێ و گۆڵ. مەحوی لوتکە لە هەندێک هۆنراوەدا بەزمانێکی نەوەندە پوخت و پاراو دەدوێت سەرت سوڕدەمێنێت.

٣٨٧. ڕێکخستنەکانی پدك لە پێنج لق پێکهاتبوون: لقی یەك ـ هەولێر، لقی دوو ـ مووصلّ، لقی سێ ـ کەرکووك، لقی چوار ـ سلێمانی، لقی پێنج ـ بەغداد.

٣٨٨. زۆرێك لەو ووشانە ڕەنگدانەوەی زمانی نووسینەکانی ڕۆژنامەی خەبات و ڕۆژی نوێ بوون کە پدك دووای

شۆرشی ١٤ گەلاوێژ ١٩٥٨ چاپ و بڵاوبدەکردنەوە.

٣٨٩. ووشەی نەفسەر لەسەردەمی کۆماری کوردستانەوە لەزمانی کوردیدا بەکاردەهات و هەر لەوێشەوە گەیشتە باشوورو بەقوماشی خاکی یا زەردی تاریك دەوترا نەفسەریی.

٣٩٠گۆران دەڵێت: وەزیفەم بوو لەپێناوی وڵاتێکاسەرم بەخشم * کە تۆی پەروەردەکرد بۆمن لەدامێنی چیاو کەژیا

٣٩٣- بۆ بەرزی وەتەن بەیداخ نیشانە بۆ سەلامی نەو وەستان زۆر جوانە

٣٩٤- لەم سەردەمەدا کە بەراوردی بێژەرەکانی کەناڵەکانیTV دەکەین بەو هەموو پێشکەوتنی تەکنەلۆژیاو توانایەی لەبەردەستیاندایە، هێشتا بەتۆزی پێی نەواندا ناگەن! رۆژنامە نەبوون، هەفتانە یان مانگانە یا وەرزی بوون، جگە لە التأخی بە عارەبی و پاشکۆی برایەتی.

٣٩٥- نەمانە رۆژنامە نەبوون.

٣٩٦- پێشتر نەجزا خانە نەجزاچی و دوواتر صەیدەلی - صەیدەلانی بەکاردەهێنرا وەك لەسلێمانی بەیەکەمین دەرمانسازی شارەکە دەوترا نووری عەلی نەجزاچی و بەدووەمیشیان دەوترا رەوفی صەیدەلی.

٣٩٧- پێشتر دەوترا شرینقە.

مامۆستای کوردپەروەر نوری عەلی نەمین کۆتایی پەنجاکانی سەدەی رابوردو کتێبی (کتێبی رێزمانی کوردی) چاپ و بڵاوکردەوە، سەرچاوەیەکی زێدە گرنگ و بگرە تاقانەش بوو لەبەردەست خوێندکارو لاوانی نەو سەردەمەدا بۆ فێربوون و هەمانکات پرپش بوو لەوانەی کوردایەتی.

٣٩٩- سەرەتای ١٩٥٨ دامەزرابوون، نەقابە (نقابة، أتحاد، جمعية) بەکاردەهات.

٤٠٠- گوایە لیژنەکە کوردیزانن و پەرتووکەکانی خوێندن لەعارەبییەوە دەگێڕن بۆ کوردی، بەرەکەتداو لەشیان ساغ بێت لەبری کۆنکرێتی موسەللەح (کونکریت مسلح) کۆنکرێتی چەکداریان دانابوو!

٤٠١- زۆرجاران لەرەوەندی کورد دەبیستم دەڵێن: بەحر، بوحەیرە، موحیط، فەیەزان.

٤٠٢- شێخ لەتیف، یادداشتەکان ل/ ١٨٤ - ١٨٥.

٤٠٣- رۆژنامەی ژیان ژمارە ٢٥٨ رۆژی ١٩٣٠/٨/٢٨ (بڕوانە نەوشیروان مستەفا، سەردەمی قەڵەم و موراجەعات ل/ ١٢٧).

٤٠٤- نەوشیروان مستەفا، سەردەمی قەڵەم و موراجەعات ل/ ١٧٠ - ١٧١.

٤٠٥- خزمەتکارانی پێکهەڵپژانی پۆلیس و جەماوەری شاری سلێمانی لەپێشوازیکردنی تەرمی شێخی کوردان.

٤٠٦- نەوشیروان مستەفا، سەرچاوەی پێشوو ل/ ٦٥.

٤٠٧- لەهەندێك سەرچاوەدا (لەناو دۆشەکا) نووسراوە.

٤٠٨- نەوە چەند کۆپلەیەکی هۆنراوەکەیە.

٤٠٩- مارف خەزنەدار، دکتۆر. لەبارەی مێژووی نەدەبی کوردییەوە بەغداد ١٩٨٤ ل/ ١٣٨.

٤١٠- نەوشیروان مستەفا، سەرچاوەی پێشوو ل/ ١٣٤ - ١٣٨.

٤١١- هەمان سەرچاوە ل/ ٦١.

٤١٢- کەمال مەزهەر، دکتۆر. چەند لاپەڕەیەك لە ...ل/ ٥٤ - ٥٥.

٤١٣ـ هەمان سەرچاوە ل/ ٧٩.

٤١٤ـ هەمان سەرچاوە، ل/ ٦٢.

٤١٥ـ رەفیق حیلمی، یادداشت، ب٢، ل٤٣.

٤١٦ـ کەمال مەزهەر، سەرچاوەی پێشوو، ل٦١ـ ٦٤.

٤١٧ـ سندرسن پاشا، مذكرات طبيب العائلة المالكة في العراق، ١٩١٨ ـ ١٩٤٦. ترجمة سليم طه التكريتي، ط٢، بغداد، ١٩٨٢، ص١٣٩.

٤١٨ـ شێخ ئەحمەدی کوڕی شێخ ڕەوفی کوڕی سەید نوری نەقیب کە ئێستا لە ئەڵمانیا دەژی لەپشتی ئەو وێنەیەی نووسیووە لەخزمەتی شێخدا گرتوویەتی.

٤١٩ـ شێرە ژن شەهید ئەختەر، هاوسەری هونەرمەندی گۆرانی بێژ ڕەشۆڵ.

٤٢٠ـ دیوانی (شێخ مەحمودی زیندوو) لەبەردەستمدا نییە، گومان لەدروستی ووشەی (کێوانە) دەکەم.

٤٢١ـ بەریتانیا ١٩٢٣/٩/٤ مافی گەڕان و پشکنین و بەرهەمهێنانی نەوتەکەی عێراقی وەرگرت.

٤٢٢ـ کەمال مەزهەر، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٤.

٤٢٣ـ بارزانی مستەفا حەزیدەکرد بە (مستۆ) ناو ببرێت نەك سەرۆك و پێشەوا... زۆریش لەو کەسە پەست و دلگیر دەبوو بە (مامۆستا) ناوی ببات.

٤٢٤ـ بارزانی بۆ پیشاندانی نەوپەڕی هاوکاری و پشتگیریکردنی کۆماری عێراق بە سەرۆك کۆمار دەڵێت (نێمە جوندی زەعیمی جمهورین) میرحاج ناکرەیی کە پێشتر نەفسەرێکی سوپای عێراق بوو بەپلەی سەرهەنگ و سێ حکوومەتی عێراق و نێران و تورکیایان تووشی شەرمەزاری کردبوو، نیگەران دەبێت و بەهەڵچوونێکەوە دەڵێت ئەز جوندی نینە! بارزانی دەڵێت (میرۆ کرپە!).

٤٢٥ـ علی الوردی، الدکتور. لمحات من تأريخ العراق الحديث، ج٦، ق٢، ف٣، ٢٠٠٥، ص ٨.

٤٢٦ـ احمد السباعي. تأريخ مكة، ١٣٧٢هـ. ص١٣٥.

٤٢٧ـ ئەم ئەبولفتووحە خۆی ناودەنێت خەلیفە ئەلراشید و پەلاماری شاری مەککەی پیرۆزیداو کابەی تالآنکرد بەو هەموو زێڕو گەوهەرو زمروتەی تێیدابوو، شمشێرێکیشی هەڵگرت و وتی ئەمە زولفیقارەکەی ئیمام عەلییە...دووای مەککە ولآتی یەمەنیشی داگیرکرد.

٤٢٨ـ عبدالملك العصامي، سمط النجوم العوالي. ج٤، ص١٩٦.

٤٢٩ـ خودابەند بە سێ پشت دەچێتەوە سەر هۆلاکۆ.

٤٣٠ـ عباس العزاوي. المحامي. تأريخ العراق بين أحتلالين، ج١، بغداد، ١٩٣٥، ص٤٤٥.

٤٣١ـ ناوچەیەك لەنێزیك بەغدا هەیە بەنێوی رومەیشە.

٤٣٢ـ یەکێ دەرپەڕاندنی براکان هەر لەنێو میرانی بابانداا رووی نەداوە.

٤٣٣ـ محسن الأمين، كشف الأرتياب، ط٣، ص٧.

صالی ١٧٤٣ نادر شای نەفشار کۆنگرەیەکی لەشاری نەجەف ڕێکخست بۆ ناشتبوونەوەو پێکهاتنی زاناکانی شیعەو سوننە، بەڵام زاناکانی ڕێبازی وەهابی، تاوانی (فاسید) دەدەنە پاڵ شیعەکان و ڕێگەی حەج کردنیشیان لێدەگرن.

٤٣٤ـ عبدالملك العصامي. سەرچاوەی پێشوو، ل٥٢٩.

٤٣٥ـ عبدالله بن حسين، مذكراتي. القدس، ١٩٤٥، ص١١ـ١٣.

٤٣٦ـ أمين الريحاني، تأريخ نجد. بيروت، ١٩٥٤. بروانه ل١٩٢ ـ ١٩٣.

٤٣٧ـ عبدالله بن حسين، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٦ ـ ٦٨.

٤٣٨ـ هەمان سەرچاوە، ل٧٠.

٤٣٩ـ علی الوردی، سەرچاوەی پێشوو، ج٦، ق٢، ف٣، ل٩٦ ـ ٩٧.

٤٤٠ـ خێودار ـ خاوەندار لەجێگەی (رعية ـ رعايا)ی عارەبی بەپەسەند دەزانم.

٤٤١ـ علی الوردی، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٠.

٤٤٢ـ سليمان الموسى، الحركة القومية العربية. بيروت، ١٩٧٠، ص٤١٧.

٤٤٣ـ خيرية قاسم، الحكومة العربية في دمشق. القاهرة، ١٩٧١، ص٩٥.

٤٤٤ـ علی الوردی، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٥.

٤٤٥ـ محمد حسنين هيكل، مدافع آية الله، ص٤٦.

٤٤٦ـ ئەو کەسانە گوایە چوونەتە حەج بەڵام لەبری (حاجی) بە (مەشهەدی) و (قومی) ناوەبران.

٤٤٧ـ بەدیالێکتی ئاخاوتنەکەدا پێدەچێت ئەو کابرایە خەڵکی خانەقین یان مەندەلی بووە.

٤٤٨ـ سەرنجێك لەوە بدە هەتا سەردەمی ئەو پەیانەش، سوڵتانی عوسمانی،دەوڵەتی ئێران بەدەوڵەتێکی سەربەخۆ نابینێت!

٤٤٩ـ کەڵکم وەرگرتووە لە ئەوشیروان مستەفا،میرایەتی بابان لەنێوان بەرداشی رۆم و.. ١٩٨٨، ل/ ٣٩.

٤٥٠ـ علي شاكرعلي،تأريخ العراق في العهدالعثماني.بغداد،١٩٨٤ص.٨ كذلك مشير الدولة، ص. ٧٤ ـ ٧٨.

٤٥١ـ ئەو دوو دەوڵەتە شۆڕشگێڕانی کوردو هۆزە یاخییەکانیان بە (ڕاکردوو ـ راكردوو لەسزای یاسا) ناوەبرد.

٤٥٢ـ کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف، تأریخی جاف. بەغداد، ١٩٩٥، بروانە ل/ ٤٨.

٤٥٣ـ علی الوردی، سەرچاوەی پێشوو، م٢، ج٣،٤. ٢٠٠٥، ل/ ١٣٦.

٤٥٤ـ کەریم بەگی فتاح بەگی جاف، سەرچاوەی پێشوو، ل/ ٥٩.

٤٥٥ـ صالێ ١٩٦٦ حکوومەتی عێراق پارەی کردنەوەی زانکۆیەکی نەبووە!

٤٥٦ـ مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكردية، ج٣، أربيل، ٢٠٠٣، ص٥٤٨ ـ ٥٥٠.

٤٥٧ـ بروانە رۆژنامەی خەبات ـ پدك ـ ١٩٦٠.

٤٥٨ـ دوو صالّ لەکوردستان، ل/ ٣٦.

٤٥٩ـ عبدالرزاق آلحسني،تأريخ الوزارات العراقية،ج١،ص٤٣+علي الوردي،سەرچاوەی پێشو،ج٦، ق٣، ص٣١٢.

٤٦٠ـ سەرچاوەی پێشوو، ج٦، ف١، ص٣١٢.

٤٦١ـ محمد البصير، تأريخ القضية العراقية، بغداد، ١٩٢٣، ص٨١.

٤٦٢ـ عبدالرزاق الحسني، سەرچاوەی پێشوو، م١، ج٦، ف١، ص ٣١٢.

٤٦٣ـ مزهر آل فرعون، الحقائق الناصعة. بغداد، ١٩٥٢، ص ٧٥.

٤٦٤ـ سليمان البستاني، عبرة و ذكرى القاهرة، ١٩٠٨.

٤٦٥ـ علی الوردی، سەرچاوەی پێشوو، م٤، ج٦، ف١، ص ١١٩.

٤٦٦ـ هەمان سەرچاوە، ل/ ١١٩ ـ ١٢٠.

٤٦٧ـ عبدالرزاق الحسنی، سەرچاوەی پێشوو، ل/ ٢٦ ـ ٢٩.